KRİKOR BALAKYAN

ERMENİLERİN GOLGOTHASI

belge yayınları

yaşam & anılar

Krikor Balakyan

ERMENİ GOLGOTHASI

Ermeniceden Çeviren:
Stephen Ohanian

Yayına Hazırlayan:
Ali Çakıroğlu

belge
yayınları

BELGE YAYINLARI: 751
Yaşam ve Anılar Dizisi

Հայ Գողգոթան (Hay Koghkotan)
Գրիգորիս Պալագեան (Krikor Balakyan)

ERMENİ GOLGOTHASI
Krikor Balakyan

Ermeniceden Çeviren I Stephen Ohanian

Yayına Hazırlayan I Ali Çakıroğlu

Sayfa Düzeni I Aristan - Minife Yıldızhan
Kapak Tasarım I Emel Akgül
Düzelti I Ahmet Batmaz
Birinci Baskı I Mayıs 2014

İç/Kapak Baskı-Cilt I Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Merkez Efendi Mah. Fazıl Paşa Cad.
No: 8/2 Topkapı - Zeytinburnu / İstanbul 0 (212) 612 31 85
Sertifika No: 12156

BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK TİCARET LTD. ŞTİ.
Cemal Nadir Sokak, Büyük Milas Han, No: 26-28
D. 121-130, 34112 Cağaloğlu-Fatih / İstanbul
Tel: 0 (212) 517 44 53
E-mail: beigeyayinlari@gmail.com
www.belgeyayinlari.com.tr

Sertifika No: 11206

Krikor Balakyan (1875-1934) kuşağının önde gelen Ermeni entelektüellerinden biriydi. Osmanlı Türkiye'sinde Ermeni okullarına ve ruhban okuluna gittikten sonra, Almanya'da değişik zamanlarda mühendislik ve teoloji eğitimi gördü. 24 Nisan 1915'te tutuklanıp Türk hükümeti tarafından iç kesimlere tehcir edilen 250 önde gelen kültür adamı (entelektüel, din adamı, öğretmen, siyaset ve cemaat lideri) arasındaydı. Soydaşlarının ezici çoğunluğunun aksine, ölüm tarlalarında yaklaşık 4 yıl hayatta kaldı. 1901'de bekâr papaz (vartabed) olarak atanmış; daha sonra Güney Fransa'da Ermeni Apostolik Kilisesi'nde piskopos ve patrik yardımcısı olmuştu. Bir kısmı Ermeni kültürü ve tarihiyle ilgili çeşitli kitap ve monografların (bazıları kayıptır) yazarıydı. Bunların içinde *The Ruins of Ani* (1910) ve *Armenian Golgotha,* 1. Cilt (1922) 2. Cilt (1959) de vardı. 1934'te Marsilya'da öldü.

Krikor Balakyan, Viyana, 1913

BİRİNCİ KİTAP

SÜRGÜN HAYATI

Temmuz 1914 – Nisan 1916

İ Ç İ N D E K İ L E R

Ermeni Golgothası'nın Türkçe Baskısına Önsöz - Peter Balakyan .. 13
Giriş 17
Kronoloji 35

BİRİNCİ KİTAP: Sürgün Hayatı (*Temmuz 1914-Nisan 1916*)

BİRİNCİ KISIM: Temmuz-Ekim 1914 45
1) Savaş Öncesi Berlin'de 47
2) Berlin'de 52
3) Berlin'den İstanbul'a Dönüş 65

İKİNCİ KISIM: İlk Tehcir / Nisan 1915-Şubat 1916 73
4) 1915 Başlarında Ermenilerin Genel Durumu 75
5) Kilikya'dan İlk Kötü Haber: Gizli Haberci 94
6) Getsemani Gecesi 99
7) Kızıl Pazar 101
8) Sürgün Yerine Doğru: Ayaş Sürgünlerinin Adları 104
9) Çankırı Kışlasında Yaşam: Çankırı Sürgünlerinin Adları 112
10) Sürgünlerin Şehirdeki Yaşamı 119
11) Türkiye Ermenilerinin İmha Planı 123
12) Ankara'da Ermeni Kıyımı 129
13) Ayaş Sürgünü Arkadaşlarımızın Trajik Sonu 137
14) Çankırı Sürgünlerinin Trajik Sonu 143
15) Zohrab ve Vartkes'in Sürülüp Öldürülmeleri 150
16) O Dehşet Günlerinde Çankırı Ermenileri 154
17) 1916 Başlarında Ermenilerin Genel Durumu 166
18) İkinci Tutuklama ve Hapisler 171
19) Çankırı'dan Çorum'a Doğru Yola Çıkış 175
20) Çorum'dan Yozgat'a 182
21) Yozgat'tan Boğazlıyan'a: Kafatasları 186

ÜÇÜNCÜ KISIM: İkinci Tehcir: Der Zor Yolunda Ölüm Kervanları, Şubat- Nisan 1916 188
22) Cani Yüzbaşının İtirafları 199
23) Bir Başka Hükümlü Kervanıyla Karşılaşmamız 202
24) Boğazlıyan'dan Kayseri'ye: Kızılırmak Köprüsü ve Çeteler ... 214
25) Kayseri'den Tomarza'ya 223
26) Tomarza'dan Gazbel'e 233
27) Gazbel'den Haçin'e 238
28) Haçin'dan Sis'e 250
29) Sis'ten Karspazarı'na 260
30) Karspazarı'ndan Osmaniye'ye 273
31) Osmaniye'den Hasanbeyli ve Kanlıgeçit'e 278
32) Hasanbeyli'den İslâhiye'ye: Mis Gibi Ekmek Kokusu 289
33) İslâhiye: Bir Ölüm Tarlası 300
34) Der Zor'dan Kara Haber 308
35) İslâhiye'den Ayran'a Kaçış 313

İKİNCİ KİTAP: Kaçak Hayatı (*Nisan 1916-Ocak 1919*)

I. KISIM: Amanos Tünellerinde 321
1) Ayran-Bahçe Yolunda Kaçış 323
2) Amanos Dağları'nda Ermeni Kılıç Artıkları 329
3) Toplanan Fırtına Bulutları 333
4) Alman Askerlerinin Ermenilere Davranışları 340
5) Resülayn Çöllerinde 10 Bin Ermeni Kadının Hayaleti 344
6) Amanos'taki Ermeni İşçilerin Tehcir ve Katledilmesi 346
7) Bahçe-Maraş yolunda Katliam: Alman Hemşirenin Delirmesi .. 354
8) Kutülamare'de İngiliz Savaş Esirlerinin Çektikleri 358
9) Zorla Müslümanlaştırma: Bahçe'den İncirli'ye Kaçış 363
10) İncirli Ormanlarında: Amanos'tan Toros'a Kaçış 367

II. KISIM: Toros Dağlarındaki Tünellerde 371
11) Bağdat Demiryolu'nda Ermeni İşçilerin Özverisi 373
12) Toros Dağlarında Küçük Ermeni Grupları 379
13) Derin Taşdurmaz Vadisi'nde 382
14) Belemedik'te Hayat 385
15) Zaven Der Yeğyayan'ın İstanbul'dan Bağdat'a Sürülmesi 389
16) Konya ve Pozantı'da Gruplar Hâlinde Ermeni Sürgünler 394
17) Belemedik Yolunda Ermeni Entelektüellerle Karşılaşmamız .. 398
18) Belemedik'ten Adana'ya Kaçış 403

III. KISIM: Adana'da, Ocak 1917-Eylül 1918 409
19) 1917 Başında Savaşta Genel Durum 411
20) Adana Alman Hastanesi'ndeki Gizemli Hasta 413
21) Adana'da Kalan Ermenilerin Durumu 417
22) Katledilmiş Ermeni Anaların Laneti 421
23) Kilikya'nm Doğal Güzelliği: Bağcı Kılığında Kaçak 423
24) Büro Memuru (Clerk of the Office): Gözden Kayboluş 435
25) 1918 Başında Ermenilerin Genel Durumu 438
26) Kafkasya İstilası ve Sardarabad Ermenilerinin Zaferi 442
27) Ermenistan Cumhuriyeti'nin İlanı 447
28) Türk Askerlerinin Hastane-Mezbahası 449
29) İngiliz Ordusu'nun Şam'ı İşgal Etmesi: Arara Muharebesi 460
30) Yok Etmeye Ant İçme: Der Zor'da Genel Katliam 464
31) Kanlı Topraklardan Kaçış 471
32) Alman Askeri Kılığında İstanbul Yolunda: Anne Özlemi 478
33) Mütareke: İtilaf Donanması Türk Başşehrine Giriyor 485
34) Galipler Cezalandırmaya Mı Yağmalamaya Mı Geldiler? 491
35) Mütareke Arifesinde İstanbul'da Genel Durum 496
36) Geri Dönüşü Olmayan Ayrılık: İstanbul'dan Paris'e 505
Son Söz Yerine / *Ragıp Zarakolu* 509
Kısa Biyografiler 513
Dizin 521

ERMENİ GOLGOTHASI'NIN TÜRKÇE BASKISINA ÖNSÖZ

Ermenilerin Golgothası'nm Türkçe baskısı, Türkçe okur kitlesi ve Türkiye'yi tanıyanlar yönünden farklı ölçülerde öneme sahip. Soykırımdan sağ kurtulan bir kişinin kendi tarzında eşsiz derinlik ve genişlik içeren anılarıdır bu kitap. Kısmen böyledir; çünkü Krikor Balakyan'ın yolculuğu çok geniş bir coğrafyada geçer ve okur uçsuz bucaksız ölüm tarlalarında sanki kendisi dolaşıyormuş gibidir. Burada anlatılan, anavatanını tanıyan ve gönülden seven bir Ermeninin, soykırımdan kurtuluş öyküsüdür. Türkiye onun için hem modern Osmanlı İmparatorluğu'nun, hem de tarihi Ermenistan'ın mekânıydı. Bu iki özelliği de iç içe yaşarken, Ermenilerin geçmişinin varlığı her zaman toprak ve coğrafyadan fışkırıyordu.

İstanbul Patrikhanesi'nde önde gelen bir din adamı olarak, Balakyan'ın tehcir öyküsü 24 Nisan 1915 gecesi, Constantinople'de (şimdiki İstanbul) (Ermeni kültürünün liderleri arasındaki 250 kişiyle birlikte) tutuklanmasıyla başlar. Onu ve yurttaşlarından birçoğunu Çankırı Cezaevi'ne, sonra da daha doğuya Çorum'a götüren zahmetli bir yolculuk yapar. Ölüm kervanının onu tepe ve vadilerden, orman ve tarlalardan güneye, Yozgat'a götürmesi, daha da güneye inerek hepsi tarihi Ermenistan toprakları olan Boğazlıyan, Kayseri ve Amanos Dağları'ndan –Tomarza, Haçin ve Sis kasabalarına– götürmesi yolculuğun sonraki etabıdır. Balakyan, kaçmaya karar vermeden önce sonra İncirlik (bugün ABD savaş uçakları ve füzelerine ev sahipliği yapan üssün bulunduğu yerleşim birimi), İslâhiye, Antep ve Ayran kadar doğuya geçer. Kılıktan kılığa girer; İstanbul'da evine dönme amacıyla biraz daha batıya geçer ve nihayet 1918 Eylül'ünde muradına erer.

Türk okurların Balakyan'in Türkiye topraklarındaki tehcirini sadece ülke coğrafyasındaki bir yolculuk olmasının ötesinde, olağandışı doğa tasvirleriyle de ilginç bulacaklarını düşünüyorum. Balakyan'ın Türkiye'nin nehir ve akarsuları, dağları ve düzlükleri, flora ve faunasıyla ilgili bilgisi, anlatısının dokusunda sürekli hissedilir. O, ülke doğasını bir doğabilimcinin detay sevdasıyla ve bir köylünün sona yaklaşıldığına dair melankolik sezgisiyle tasvir eder.

Bir seferinde, ölümden günbegün kaçarak, Adana bölgesinden batıya doğru ilerlerken, bereketli toprakların –onun için hâlâ tarihi Ermeni geçmişini açığa vuran toprakların– güzelliğini betimler:

Bir denizi andıran, Akdeniz sularının daha dün dağ yamaçlarından çekildiği sanılan 42 bin kilometrekarelik bir ovayı nerede bulacaksınız? Nil Nehri vadisi gibi, Toros ve Amanos dağlarından gelen alüvyon akıntısı çok eski çağlardan beri bu kara parçasını oluşturmuş. Tabiat Ana, tüm arazinin üstünü verimli bir toprak tabakasıyla örtünce, burası yılda birden fazla ürün veren verimli topraklara dönüşmüş; buğday, arpa, mısır, pamuk, sebze ve susam. Burasının çeşit çeşit ürünleri her yerin en iyisiyle *yarışır.*

Kilikya ağaçlarının meyveleri çok hoş, tatlı ve suluydu. Portakallarının bolluğuna, büyüklüğüne ve tadına bir bakın. Yafa portakalından daha iyi değilse bile kesinlikle onun kadar iyidir. Dörtyol'un portakalı dünyanın en iyileriyle rahatlıkla boy ölçüşür. İlkbaharda, portakal ağaçları çiçek açıp bembeyaz peçeli bir gelin gibi süslendiğinde, güzelliği göz kamaştırır. O güzel kokuyu kilometrelerce uzaktan hissederseniz.

Bu baskının okurları, merkezi hükümetin Türkiye Ermenilerini imha etme emirlerine itaat etmeyen Türk devlet görevlilerinin olduğuna dair aydınlatıcı bilgilere de ulaşacaklardır. Örneklerden birine değinecek olursak, Balakyan'ı uyaran Çankırı Mutasarrıfı Asaf, Ermenilerin başına gelecekleri anlattıktan sonra, onu ve dostu Diran Kelekyan'ın kaçmak için ellerinden geleni yapmalarını istemişti. Ermeni arkadaşlarına demişti ki; "Ben 15 gün sonra görevimden istifa edeceğim... Durumu iyi görmüyorum. Başkalarının maşası olmak istemiyorum." Aynı şekilde, Balakyan 12. Bölüm'de Ankara Valisi Mazhar'ın nasıl Dâhiliye Nazırı Talat'a direnip Ermenileri savunmak için olağanüstü çaba harcadığını, hatta Ermenilerin sadık ve güvenilir yurttaşlar olduklarını belirten bir dilekçe gönderdiğini anlatır. Talat, Mazhar'ın bu girişimlerinden haberdar olunca, öfkelenmiş; çok geçmeden de Mazhar istifaya zorlanmıştı.

Bu vicdan sahibi Türkler 1915'in kültürel coğrafyasının bir kesitini sunarken, 22. Bölüm'de Balakyan'ın Yozgatlı jandarma Yüzbaşı Şükrü'yle sohbetinde, soykırımcı zihniyetin bir başka yanının ipuçlarını yakalarız. Yozgat dışında zorunlu bir yürüyüş sırasında, Balakyan, Şükrü Yüzbaşı'nın yanında at sürerken, Yüzbaşı ona samimiyetle Yozgat yöresinde 86 bin Ermeninin daha yeni katledildiğini anlatır. Çoğunun tüfekle değil, "balta, satır, kazma, kürek ve direnlerle" öldürüldüğünü itiraf eder. Balakyan'a katliamlardan sonra Allah'a dua edip bağışlanmak için yalvardığını ve bağışlandığına inandığını söyler.

Ermenilerin Golgothası'nın İngilizcesi 2009'da yayınlandığında, tüm dünyada olumlu eleştiriler almıştı. Eleştirmenlerden biri, kitabı "Primo Levi ve Elie Wiesel gibi Holokost'tan sağ kurtulan kişilerin tanıklıklarına eşdeğer bir Ermeni tanıklığı" olarak tanıtırken, bir diğeri "Primo Levi'nin Survival In Auschwitz (Auschwitz'te Hayatta Kalmak) ve Elie Wiesel'in Night'ının (Gece) yanında bir klasik" olarak değerlendirmişti. Umarım, Türk okur kitlesi de aynı fikri paylaşacaktır.

Peter Balakyan,
Nisan 2014

GİRİŞ

Tanıklığa dayalı edebiyatın 20. yüzyılı kavrayışımız üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Felaket yüklü çağımız hakkında bildiklerimizi, çok büyük ölçülerde bizi kitlesel şiddet ve öldürme, soykırım ve işkence olaylarının içine sokan öyküler olan Primo Levi'nin *Survival in Auswchwitz,* Elie Wiesel'in *Night*, Michihiko Hachiya'nın *Hiroshima Diary,* Nadezhda Mandelstam'ın *Hope Against Hope* ve v.b. gibi pek çok kişinin anılardan öğreniyoruz. Onlar bize tek tek kurban ve failleri tanıtırken, işkence, zulüm, acı çekme, hayatta kalma ve ölümün doğasına dair sezgiler kazandırır. 20. yüzyılın sonunda, bazı araştırmacılar çağımıza bir tanıklık çağı olarak gönderme yapmışlardı.

Ermeni edebiyatının on yıllar boyunca önemli bir metni olan Krikor Balakyan'ın *Ermenilerin Golgothası*, modern çağda insanlığa karşı işlenen suçları ele alan bu önemli kitaplar grubuna girer. Daha sonra Ermeni Apostolik Kilisesi'nin piskoposu olan papaz Balakyan, saygın bir din adamı ve aydındı. 24 Nisan 1915 gecesi, Osmanlı Ermenilerinin kültürel merkezi olan İstanbul'da Ermeni kültür hayatına liderlik eden yaklaşık 250 kişiyle (yazarlar, din adamları, öğretmenler ve gazeteciler) birlikte tutuklandı. Otobüs ve sonra da trenle, yaklaşık 350 kilometre doğuda, Orta Anadolu'nun kuzeyindeki Çankırı'da bir hapishaneye sevk edilmişti. I. Dünya Savaşı boyunca yaklaşık 4 yıl sürecek yolculuğunun henüz başında olduğunu o ilk şaşkınlık ve dehşet ortamında hayal bile edemezdi. İlk gruptan o zorlu sınavdan sağ kurtulabilen birkaç kişi arasındaydı; her şeye rağmen Türk görevliler, jandarmalar ve ölüm mangalarından kaçmayı başarmıştı.

Çankırı'dan güneye doğru zorla yürüyüşü sürekli dehşet içinde, en zor koşullarda gerçekleşmişti. Zaman zaman paçavralar içindeki kurbanların arasında yaşamıştı. Katliam ve zulüm hikâyeleri anlatan çoğu çocuk

olan firarileri dinlemiş, yaşadıkları çıkmazdan kaynaklanan öfke ve iç çatışmalarını açığa vuran Müslümanlaşmış Ermenilerle zaman geçirmişti. Onun ölüm listesinde olduğunu bildiklerinden, kimi zaman büyük bir keyifle, kimi zaman da suçluluk duygusuyla samimiyetle açılan Türk faililer ve işbirlikçilerini de dikkatle dinlemişti. Yozgat-Boğazlıyan yolunda Yüzbaşı Şükrü'yle uzun söyleşisi özellikle dokunaklıdır. Ayrıca, Ermenileri imha etme planına isyan eden ve olacaklar konusunda Balakyan'ı uyaran Çankırı *mutasarrıfı* Asaf gibi vicdanlı Türklerle de konuşmuştu.

Sürgün yollarında dolaşırken, Balakyan katliama, ölüm tarlalarında kadın ve çocukların açlıktan ölümlerine tanık olmuştu. Amanos ve Toros dağlarını geçen Berlin-Bağdat demiryolu inşaatında çalışan Alman, İsviçreli ve Avusturyalı mühendis ve idarecilerin görgü tanıklığına dayalı anlatıları gibi paha biçilemez ilk elden tanık ifadeleri de toplamıştı. 1915 yazında, *mutasarrıf* Asaf'la tesadüfen karşılaştığında, Talat'ın bölgedeki katliamların etkisini soruşturan resmî bir telgrafını okumuştu. Bu anı 1921'de, Berlin'de Talat Paşa suikastı davasında, Soğomon Tehliryan lehinde tanıklık ederken anımsayacaktı.

Balakyan, yaklaşık 2 ay boyunca merkezî bir tehcir rotasında yüzlerce kilometre yürümek zorunda kalan hırpani kılıklı kurbanlar arasındaydı. Çankırı'dan yola çıkarak Çorum, Yozgat, Kayseri, Haçin (Hacın) ve Sis boyunca (şimdiki Kuzey Suriye sınırından çok uzak olmayan) İslâhiye'ye kadar tüm yolu katederken, Türk jandarmalar tarafından kuzeydoğu Suriye'de Der Zor çöl bölgesine ölüme götürülen bu mültecilerin gayri resmî lideri olmuştu. Bu çöl Ermeni Soykırımı'nda ölüm merkezi hâline gelecekti. Vahşi, sert ve uzak topraklarda, onların sağ kalmasına yardımcı olurken, fiziksel ve ruhsal ihtiyaçlarını karşılamıştı. Daha sonra bir buçuk yıl kaçak olarak yaşayacaktı.

Balakyan'ın nasıl hayatta kaldığını anlamak için, Ermeni Apostolik Kilisesi'nin (Balakyan'ın sık sık gönderme yaptığı ana kilise) Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin hayatında oynadığı siyasal ve kültürel rolü anlamamız önem taşır. Kilise, çok büyük ölçüde Türkiye'deki Ermeni siyasal gücünün temeliydi ve Kilise İstanbul'daki Patrikhane'yle birlikte yabancı ülkelerdeki yetkililerle kendi diplomatik ilişkilerini yürütmüştü. Patrikhane temsilcisi olan Balakyan, bir kilise diplomatı olarak hem Osmanlı hem de yabancı görevlilerle ilişkilerinde hatırı sayılır bir deneyime sahipti. Bir *Vartabed* (evlenmeyen rahip) olarak Ermenilerin hayatında liderlik konumundaki saygın biriydi. Dolayısıyla, Ermeni

yurttaşların çoğu kez kendi hayatlarını tehlikeye atarak onu koruyup kaçışlarına yardım etmeleri şaşırtıcı değil.

Almanya'da önce Mittweida Üniversitesi'nde mühendislik eğitimi gördüğü, sonra da Berlin Üniversitesi'nde ilahiyat yüksek lisansı yaptığı için, akıcı Almancası demiryollarında Alman mühendis ve idarecilerle ilişkilerini kolaylaştırmıştı. Bunun daha sonra onun kılık değiştirmesinde ve sonunda kaçmasında hayati rol oynayacağı ortaya çıkacaktı. Balakyan zekice ve dâhice farklı kimliklere bürünmüştü: Alman demiryolu işçisi, Alman Yahudisi, Alman mühendis, demiryolu idarecisi, Alman askeri ve bağlarda çalışan Rum tarım işçisi.

Olağandışı olaylar zincirinde sağ kalmayı başaran Balakyan, adeta Ermeni Soykırımı'nın içinde yaşadığını söyleyebileceğimiz bir gözlemci olup çıkmıştı. Dolayısıyla, burada tanıklık perspektifi hayatta kalabilenlerin çoğunun anılarından daha çok yönlü ve geniştir. *The New York Times*'ın 1915'te değindiği gibi, süreçte "hükümetin" projeden uygulamaya kadar, kurbanlar –kadınlar, çocuklar ve her yaştan erkekler– üzerindeki etkisinden infazcılar ve seyirciler üzerindeki etkisine varıncaya kadar "sistematik ırk imhasını planladığını" görürüz.

Soykırımın Yapısı

Ermenilerin Golgothası'nın kişisel bir hikâyenin ötesine geçtiği okurun hemen dikkatini çekecektir; çünkü Balakyan kendi anlatısı, görgü tanıklığı, tarihsel arka plan ve bağlam ile siyasal analizi birleştirir. Anlattıklarıyla Türklerin imha planının siyaset, toplumbilim ve ideolojisinin temel unsurlarını ortaya serer. Büyük ölçüde zekice ve ana hatlarıyla doğru olan Türk kültürü ve İTF'nin[1] (İttihatçı hükümet) Ermeni nüfusu imha etme planının analizi, o zamandan beri on yıllarca süren araştırmalarca desteklenmiştir. "Türkiye Ermenilerini İmha Etme Planı" başlıklı çok önemli bir bölümde, Balakyan Jön Türklerin "nihai çözümü"nün 11 maddelik özetini sunar. On yıllar boyu yapılan iyi araştırmalar Ermeni Soykırımı'nın nedenleri, bağlamları ve morfolojisini ortaya çıkardığı hâlde, onun özeti bu olayın kavranmasında genel bir taslak olarak kalır.

1 *İttihat ve Terakki,* İttihat ve Terakki Fırkası, 1915'te Osmanlı İmparatorluğu'nu yöneten hükümet.

Balakyan, 24 Nisanda önde gelen 250 Ermeni kültür adamının tutuklanıp tehcir edilmesini o kadar canlı ayrıntıları ve zenginliği içinde tasvir eder ki bütün projenin ne kadar iyi planlanıp yönetildiğini görürüz. İTF'nin kültürün potansiyel çığlığını boğup sesini kısmak için, önce İstanbul'da, sonra da tüm yurtta aydınların yok edilmesine (binlerce kültür adamı öldürülmüştü) yüklediği önemi de anlarız.

İlk tutuklanan 250 kişiden biri olan Balakyan, şair Taniel Varujan (Çibukkâryan) ile romancı ve Osmanlı Meclisi Mebusan üyesi Krikor Zohrab dahil, en önemli şahsiyetlerinin işkence ve katli konusundaki yazdıklarıyla, Ermeni entelektüel tarihinin değerli bir kesitini sunar. Çankırı tehciriyle ilgili olarak, Balakyan aynı arabada seyahat ettiği yol arkadaşı, rahip dostu ve besteci Gomidas'ın nasıl aklını yitirmeye başladığını anlatır. Dehşet ve kaygının pençesindeki Gomidas'ın isteğiyle onun için nasıl dua ettiğini söyler. Ermeni muhbirlerin yardımıyla özenle hazırlanmış olan, kültür ve cemaat liderlerini hedef alan tomar tomar iğrenç kara listelerin Osmanlı hükümetince defalarca kullandığını da belgeler. Bu listeler, Türk devlet bürokrasisinin imha planında Ermeni nüfusu ne kadar sistemli bir şekilde sınıflandırdığına örnektir.

Krikor Balakyan imha planının diğer temel yapılarını ortaya çıkarır. Bu planda ülkeyi ağ gibi saran İttihatçı kulüplerin ve bürokrasinin ne kadar önemli olduğunu göstermekle kalmaz. "Osmanlı ordusunun cephe gerisini koruma bahanesi"yle, açıkça Ermeni nüfusunu ortadan kaldırma amacıyla bütün Türkiye'den 30 bin mahkûmun serbest bırakılmasıyla, İTF'nin nasıl seyyar ölüm mangaları (*çeteler*) kurduğunu da gösterir. Ermenilerin evlerine silah yerleştirme taktiğinin, sadakatsizlik suçlamalarıyla tutuklama bahanesi olarak kullanıldığını anlatır. Tehcirleri (Muvakkat Tehcir Kanunu) ve mülklerin müsaderesini (Muvakkat Haciz ve Müsadere Kanunu) meşrulaştıran yasalar, "Ermeni halkı ve kültür kurumları"mn taşınır ve taşınmaz mülkleri yanında, Ermeni mallarının hem örgütlü hem özel amaçlarla yağmalanıp çalınmasına yol açmıştı. Kitap boyunca, Balakyan Müslüman nüfusun bazı kesimlerinin Ermeni evleri ve işyerlerinin yağmalanıp kadınların ziynet eşyalarının çalınmasında ne kadar açgözlü davrandığını anlatır.

Balakyan'ın Ermeni Soykırımı'nın geliştiği siyasal bağlamı kavrayışı, zekice ve Türkiye'nin mağduriyet duygusunun anlaşılmasında esastır. Alman ve Avrupalı emperyalistlerin Türkiye üzerindeki planlarının Türkleri nasıl kinlendirdiğini ve en sonunda Ermenilere de ihanet ettiğini

ortaya koyar. "Harbi umumi" terimi henüz bulunmadan, Türk hükümetinin Ermenilerle ilgili nihai çözümü uygulamak için savaş kaosundan ve ülke güvenliği bahanesinden nasıl yararlandığını da zekice açıklar. Balakyan, savaşın onların "paha biçilmez tek fırsatı" olduğunu belirtir.

Gerçek cinayetlerin nasıl işlendiğine dair insanın kanını donduran tasvirlere rastlarız. Faillerin cinayetlerde ve kurbanları doğramakta kullandıkları aletler, genellikle tarım aletleri, kasap ve sepicilerin aletleriydi –balta, çapa, satır, dirgen, bıçak ve keski. Akla hayale gelmeyecek işkenceler arasında göz oyma, saç, sakal yolma, kafa kesme, cinsel organlarını parçalama ve karın deşme vardı. Bireysel acıların yanında kitlesel terör estirme olayları da görülüyordu. Balakyan'ın verdiği bazı korkunç ayrıntılar, ona infazcıların öğünerek anlattıklarıydı. Bu taktikler ve örgütlü çabalar etkisiz kalmamış, 1915'in sonunda Osmanlı Ermenilerinin dörtte üçü ortadan kaldırılmıştı.

Balakyan'ın anlatısının sarsıcı derinliği, o âna kadar modern tarihte eşi benzeri görülmemiş zulüm ve katliam manzaralarına daha yakından bakmamızı sağlar. Ceset yığınları arasında ölü diye bırakılan bir kızın Ankara vilayetindeki katliamları anlatması; tehcir edilenleri umutsuzluğa ve intihar psikolojisine iten İslâhiye'de on binlerce Ermeni'nin alelacele gömülmüş cesetlerinden oluşan toprak yığınları; bir Alman hemşireyi atından inip 6 aylık bir çocuğun kafası kesilmiş cesedini kucaklamaya iten Maraş-Bahçe yoluna öbek öbek atılmış paramparça cesetler; Amanos dağlarında tehcir edilen 450 bin Ermeni'nin büyük kısmının katledilip vadiye ve aşağıdaki nehre atıldığı, binlercesinin donarak ya da dizanteri, kanlı ishal gibi hastalıklardan ya da açlıktan öldüğü ve gömülmeyen ceset yığınlarının görüldüğü Kanlıgeçit boğazındaki ölüm vadisi veyahut yarı çıplak, bir deri bir kemik kalmış binlerce kadın ve çocuğun hayvan leşlerini yedikleri Der Zor çölü. Bu v.b. manzaralar modern çağdaki kitlesel cinayetin en olağanüstü anlatımlarından biri olduğundan, soykırım araştırmacıları bunları inandırıcı tanıklık olarak paha biçilmez bulacaklardır.

Balakyan'ın ortaya koyduğu gibi, İTF'nin ırk imhası suçu geniş kapsamlıdır. Failler, kurbanlar, seyircilerin tanıklığı ve kendi deneyimiyle, tehcirin "cinayetle aynı anlama geldiğini" ve Ermenilerin "yeniden iskânı"nın salt bir maskaralık olduğunu açığa çıkarır. Zaten savaş sonrasında İstanbul'daki divanıharp davaları da Türklerin tanıklığıyla bunu doğrulamıştır. Önceden zulüm ve katliamdan muaf tutulan Katolik Ermeni (Ermenilerin çoğu Ortodoks ya da Protestan'dı) çoğunluğun yaşadığı

Yozgat'ta büyük bir katliama uğramıştı. Ayrıca, Talat Berlin-Bağdat demiryolunda çalışan Ermenileri, Almanlar ve dolayısıyla Türklerin savaş faaliyetleri açısından ne kadar önemli olduklarına bakmadan son ferdine kadar öldürmeye kararlıydı.

Cinsel şiddet de kitlesel öldürme programının ayrılmaz bir parçasıydı. Balakyan, çetelerin kadın kaçırma ve tecavüz eylemlerini, tehcirin bir parçası olarak kadın kaçırmayı ilk elden tanıklıklarla aktarır. Zorla din değiştirme ve kadın kaçırma yoluyla, Ermenilerin İslam-Türk hayatına asimile edilmeleri soykırım sürecinde sürekli tekrarlanan bir olaydı. "Gazbel'den Haçin'e" adlı 27. Bölüm'de, Balakyan Müslüman olmuş bir Ermeni ailesinin onu yemeğe davet ederek, sofrayı takdis etmesini, günah çıkartmasını ve kutsal ekmek vermek istemesini etkileyici bir üslupla anlatır. Üzüntüden hepsi hıçkırarak ağlamışlardı. Sağ kalan, ancak kültür ve kimlikleri ellerinden alınanların karşılaştıkları zulüm ve şiddet burada çok canlı tasvir edilmişti. Ermeni nüfusun tahminen %5-10'u Müslüman ailelerde asimile edilmişti.**[1]** Başka bir manzarada, toplu sünnet töreninde Ankara sokaklarında arabalarla dolaştırılan yeni Müslüman olmuş yüzlerce Ermeni çocuğu görürüz.

Balakyan, kuzey Suriye çöllerinde, özellikle de Der Zor'da –bu ad tehcir edilen tüm Ermenilerde ölümü çağrıştırır– neler yaşandığını bu derinlikte kavramamızı sağlayan ilk canlı tanıktır. Soykırımı ayrıntılı ve genelde hiç araştırılmamış boyutuyla –1916 yazında kamplardaki sağ kalan Ermenileri (160 bin ile 200 bin arası) hedef alan ikinci katliam dalgası– resmeder. Balakyan'ın istatistikleri, Ermeni Soykırımı'nın bir tür Auschwitz'ine dönüşen Der Zor' da 400 binden fazla insanın kırıldığını gösterir.

Ermenilerin Golgothası, İTF'nin pantürkist ideolojisinin –Hıristiyan azınlıklardan, özellikle de Rumlar, Asuriler ve Ermenilerden yoksun homojen bir Türkiye'yi savunmasının– sadece ırkçı ve yabancı düşmanı bir platform olmayıp Ermenilere yönelik nihai çözümde motive edici bir faktör olduğunu daha derinden kavramamızı sağlar. Balakyan, Alman askerlerinin Ermenilerden "Hıristiyan Yahudiler" ve "Türk halkının kanını emen tefeciler" diye söz ettiklerini işitir. Bu gibi yorumlar, Almanların ve Türklerin ideolojik ilişkisinin Ermenilerle ilgili ortak görüşlerinde oluştuğunu, Almanların bunu antisemitik anlayışlarıyla daha da genişlettiklerini gösterir. Balakyan, Türk devlet yetkililerinin tüm Hıristiyanlara – aynı şekilde Rumlar, Asuriler ve Ermenilere– karşı şiddeti, Hıristiyanları

"kan emici sülükler" gibi görerek, "bu grupların Türkiye'nin ekonomik hayatındaki ağırlığının haklı bir intikamı" olarak gördüklerini yazar.

Balakyan, Türklerin zulmünü, hem ülkeye hem de halka karşı öfkesini tasvirinin yoğunluğu içinde, Türkleri zaman zaman çağa özgü ırkçı bir biçimde kategorize eder. Zaman zaman da onları kategorize etmekten uzaklaşarak, bunun yerine vicdan sahibi Türklerin ahlaki açıdan cesur davranışlarını vurgular. Talat'ın görev bölgelerindeki tüm Ermenileri öldürme emrine direndikleri için görevlerinden uzaklaştırılan Kastamonu'nun "nazik ve düşünceli" valisi Reşit Paşa'yı, Der Zor havalisinin vali yardımcısı Ali Suat'ı, Halep Vilayeti Genel Valisi Mehmet Celal'i ve Çankırı *mutasarrıfı* Asaf'ı tanıtır. Ermenilere iyi davranan (Mevlevi ya da Sufi tarikatlarınca yönetilen) Konyalı Türklerin iyiliğini anlatır. Ermenilere davranışından dolayı kendi hükümetine beddua eden Ankaralı yaşlı bir kadını ve artık Ermenileri şehirden taşıyıp öldürülmelerini seyretmeye dayanamayan bir Türk arabacıyı özenle betimler.

Bununla birlikte, *Ermenilerin Golgothası* bir akademik tarih araştırması değil, bu geniş, karmaşık tarihî olayı gerçekleşmesinin hemen arkasından belgeleyen bir anıdır. Balakyan, James Bryce'ın *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire* ve ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau'nun savaş yıllarında Türkiye hatıraları olan *Ambassador Morghenthau's Story* (Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü, Belge Yay.) gibi dönemin bazı klasik metinlerini okuduğuna değinmiştir. Ancak çok sayıda Türk'ün imha planıyla ilgili itiraflarını içine alan ve *Takvimi Vekayi*'de yayınlanan 1919-20 İstanbul Divanıharbi Örfi zabıtlarının yayınlanmış kopyaları dahil başka hangi kaynaklara ulaşabildiğini tahmin edebiliriz.

Ermenilerin Golgothası'nın 1922'de yayınlanışından beri, Ermeni Soykırımı özellikle son otuz yıldır önemli bir akademik söylem düzeyine yükselmiştir. Ermenistan, Avustralya, Bulgaristan, Kanada, Fransa, Almanya, Yunanistan, İrlanda, Lübnan, Rusya, Suriye, Türkiye, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin, v.b. içinde olduğu ülkelerde, çok sayıda araştırmacı çok geniş kapsamlı bir araştırma külliyatı üretilmiştir.

Olayın olduğu zamandan beri, Amerikalı ve Avrupalı misyoner ile diplomatların, sağ kurtulmuş Ermeniler ve Avrupalı gözlemcilerin sayısız görgü tanıklığı söz konusudur. Ermeni Soykırımı, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, İngiltere ve savaşta Türkiye'nin müttefikleri olan Almanya, Avusturya, Macaristan'ın binlerce resmî arşiv belgesiyle ve Osmanlı Divanıharbi Örfi zabıtlarıyla bol bol belgelenmiştir.

Gene de *Ermenilerin Golgothası* dışında, bizi başka toplumsal ve siyasal süreç olarak bu olayın deneyimine yaklaştıran tek kitap daha olmadığını söyleyebiliriz. Bu özel, yeni ufuklar açan metin on yıllar boyunca çoğu araştırmayla doğrulanmış ve o araştırmaları doğrulamıştır.

"Soykırım" terimini bularak bu konuda öncülük eden Polonyalı Yahudi hukukçu Raphael Lemkin, büyük ölçüde Ermenilerin yaşadığı olaydan esinlenmiştir. *Ermenilerin Golgothası*'nı okuyunca, neden Lemkin'in Türklerin Ermenileri imhası üzerinde böyle odaklandığını ve onun gözünde neden Ermeni olayının modern çağın soykırım şablonu olduğunu daha iyi kavrarız. Geriye dönüp 20. yüzyıla baktığımızda, Holokost ve örneğin, Ukrayna, Kamboçya, Ruanda, Balkanlar ve Darfur'daki diğer soykırımların paradigması olarak Ermeni Soykırımı'nın daha derinden kavranabileceğini görebiliriz.

Ermenilerin Golgothası'nda, Elaine Scary'nin "bedenin dayanılmaz acısı" dediği şeyle –işkence, cinsel organların kesilmesi, kadın tecavüz ve kaçırma olayları, bebek ve çocukların öldürülmesi– birlikte, kültür liderleri, kurumları ve ürünlerinin imhasını da görürüz. Lemkin'in belirttiği gibi, soykırım "eşsiz ortak dehanın bilim, sanat ve edebiyat alanlarında ortaya serildiği [*aynen*] sanat ve kültür mirasının örgütlü imhası"nı içine alan bir eylemdir.[2] Balakyan'ın zengin sürgün anılarında, sadece kitlesel kıyımı değil, kültür liderleri ve yazarların öldürülüşünü, kültür kurumlarının tahrip edilişini, zamanında capcanlı, cıvıl cıvıl olan bir eski uygarlığın büyük ölçüde harabe hâline gelişini de renkli ayrıntılarla görürüz. Lemkin, büyük ihtimalle çevrilmemiş oluşu nedeniyle *Ermenilerin Golgothası*'nı hiç okumamıştı. Oysa Ermeni Soykırımı'yla ilgili bilgileri sanki Balakyan'ın anılarıyla hayat bulmuş ve bu anılarda somutlaşmış gibi, 1915 olaylarını çok iyi kavramıştı.

Trajik olan, bugün Türk hükümetinin Ermeni Soykırımı olguları ve gerçekliğini çarpıtma çabasına her yıl milyonlarca dolar harcamasıdır. Kendi inkâr kampanyasında birkaç araştırmacıyı işbirliğine razı etmiş olmakla birlikte, ana akım akademi dünyası, birçok ulus-devlet ve siyasal kurumlar devlet destekli bu propagandaya ahlaki bir çözümle cevap vermişlerdir.[3] Ana akım akademik topluluk, Ermeni Soykırımı inkârının

2 Raphael Lemkin, *Acts Constituting a General (Transnational) Danger Considered as Offences Against the Law of Nations,* 1933, http.//preventgenocide.org/lemkin/madrid1933-english.htm adresinden erişilebilir.

3 Ermeni Soykırımı'nı sağlam bir biçimde belgelemek amacıyla, The Internati-

aşırı Türk milliyetçiliğinin bir belirtisi ve günümüzde Türkiye'nin insan hakları karnesinin zayıflarından biri olduğuna işaret etmiştir. Pek çok okur, Türk kültürünü ve Anadolu coğrafyasını iyi tanıması nedeniyle, *Ermenilerin Golgothası*'nın Ermenilerin Türkiye'nin taşra vilayetlerinden tasfiye edilişinin öyküsünü anlatan ve Türklerin inkârının gerçeğe saldırının sürdüğünü açığa çıkaran bir başka önemli metin olduğunu görecektir.

Seyirci Tanıklar

Berlin-Bağdat demiryolunun Amanos ve Toros dağlarındaki tünellerinde gizlice yolculuk ederken, Balakyan kurtarıcı ve direnişçi gibi çalışan Alman, Avusturyalı ve İsviçreli mühendis ve yöneticilerle karşılaştı. Bazılarının yardım ve korumasından yararlandığı sıralarda, hem Türklerin çeşitli zalimliklerini hem de seyircilerin direniş eylemlerini onların gözlerinden izleriz. Onların bu öykünün ikinci kısmındaki rolleri olağandışıdır: Klaus (müfettiş mimar-mühendis) ve karısı Hugnen (İstanbul'da demiryolları idarecisi), Morf (Avusturyalı mimar-mühendis) ile Litzmayer, Winkler, Kegel, Koppel, Kuterlen ve Leutenegger gibi diğerleri, kendi hükümetlerinin politikasına uymayarak, Ermenilere yardım etmek için risk almış, ahlaki rahatsızlıklarını ifade etmişlerdi. Açlıktan ölmek üzere olanlara ekmek vermek için Türklerle kavga etmiş ve firari Balakyan'ı yaratıcı yollarla saklayıp korumuşlardı. Alman yöneticilerin, 1916'da Talat'ın kalan 11.500 Ermeni demiryolu işçisini tehcir ve ölüme göndermesini önlemek için ellerinden gelen her şeyi yapmalarına karşın, sonuçta sadece birkaç 100 kişi sağ kalmıştı.

---

onal Association of Genocide Scholars (Uluslararası Soykırım Araştırmacıları Derneği, soykırım araştırmacılarının en geniş örgütlenmesi) bazı açık mektuplar yayınlamıştır. Bunlarda, Ermeni Soykırımı'nın tarihsel belgelerinin tartışma götürmez ve kesin oldukları vurgulanarak, Raphael Lemkin'in Ermeni örneğini ve 1948 Birleşmiş Milletler Soykırımı Önleme ve Cezalandırma Sözleşmesi'nin uygulanabilirliğini betimlemek için "soykırım" kelimesini ilk kullanan kişi olduğunu not etmişlerdi (bkz., www.genocidescholars.org/home.html). Elie Wiesel, Türklerin inkârının olayla ilgili belleği silmeye çalışan "çifte cinayet" olduğunu söylemişti. Deborah Lipstadt işe şöyle yazmıştı: "Gerek Türklerin Ermenilere, gerekse Nazilerin Yahudilere karşı yaptıkları olsun, soykırım inkârcılığı tarihin yeniden yorumlanması eylemi değildir... İnkârcıların amacı, meşru tartışmada hiç kimseyi 'kendi tarafları'na çekemediklerinde... masum üçüncü tarafları madalyonun başka bir yüzü olduğuna inandırmaktır... Soykırım inkârcılığı, kurbanları şeytanlaştırıp faillerin itibarını iade etmek için tarihi yeniden yazmaya çalışır."

Kaleme Alma Süreci

Soykırım başladığında, otuzlu yaşlarını devirmek üzere olan Balakyan, on parmağında on marifet olan biriydi. Birçok kişi genç yaşına rağmen onu geleceğin patriği (Türkiye'deki Ermeni Apostolik Kilisesi'nin başı) olarak görüyordu. Ermeni kültürü ve günün olaylarıyla ilgili bazı kitaplar yazmış, anlatısına tarihsel ve siyasal analizleri serpiştirmeyi doğal görmüştü.

Anlatı boyunca, okurlar Balakyan'ın yaşadığı deneyimi yazma ihtiyacı hissettiğini göreceklerdir. Tutuklandığı gece, sürgünleri İstanbul'dan taşıyan trendeyken, yazma sürecine nasıl başlayacağını anlatır:

> Trenin içi de dışı da karanlıktı. Bizi bekleyen ölümün soğuk yüzü karşısında içimiz kararmıştı. Trende ortalığı bir ölüm sessizliği kaplamıştı. Hepimiz acı ve endişe içinde kara kara düşünürken, kimsenin ağzını bıçak açmıyordu.
>
> Gece yarısından sonra, soylu ve fedakâr bir Ermeni memur olan tren şefi yanıma yaklaşıp usulca dedi ki: "Muhterem Peder, lütfen bu kâğıda tutuklanan arkadaşlarınızın isimlerini yazıp bana verin." Çaktırmadan elime bir kurşunkalem ve kâğıt tutuşturdu. Lambayı da bırakarak, başımızdaki polislerin dikkatini dağıtmak için gitti. Kalbim küt küt atarken, lambanın titrek, loş ışığında hatırlayabildiğim tüm arkadaşların isimlerini alelacele yazdım. Sonra da tek kelime etmeden, bu listeyi memura verdim.

Balakyan için belirleyici olan o an, Rus şairi Anna Ahmatova'nın Stalin terörünün en kötü yıllarında betimlediği bir ânı hatırlatır. Leningrad'da cezaevi dışında kuyrukta bekleyen bir kadın A. Ahmatova'ya sorar: "Bu durumu betimleyebilir misiniz?" Şair evet cevabı verdiğinde, "kadının yüzünü bir gülümseme kaplar."

1915 yazında, Balakyan uzun bir hastalıktan sonra Çankırı ilçesinde birlikte tutulduğu yoldaşlarının patrikhaneden yeni gelen parayla ilgili ağız dalaşına girmeleri karşısında umutsuzluğa kapılır "Kasaba yakınlarındaki bir meyve bahçesine çekilip edebiyatla meşgul olmaya başladım. Kaygı verici koşullarımızı bir tek bu yolla unutabilirdim" diye yazar. Bu göze çarpan açıklama, felaket ve kaosun göbeğinde, doğal olarak cevabı nasıl yazmakta bulduğunu gösterir.

Balakyan, o yılın sonuna doğru arkadaşı Diran Kelekyan'a "ne pahasına olursa olsun ölmemeye karar verdiğini" söyleyecekti. Sağ kalma iradesini güçlendiren, hem savaştan sonra bağımsız bir Ermenistan'ı görme umudu hem de bu "eşsiz tarihsel olay"ın öyküsünü anlatma isteğiydi. 1917'de, kaçışının ilk evresinde Balakyan bu kitabın zihni hazırlığını yapıyor, 1918 Eylülünde İstanbul'da annesi ve kız kardeşinin evlerinde gizlenirken *Ermenilerin Golgothası* üzerinde çalışıyordu.

Bu öyküyü yazmanın ne anlama geldiğinin tamamen farkındayken, önsözünde* [**bkz., İkinci Kitap Ek*] yetersizlik –"hem kalbinde hem de kaleminde zayıflık"– hissettiğini itiraf ederek, dilin sınırlarından söz eder. Gerçekten de böyle "tarif edilmez bir acı" karşısında tanıklık etmek için, insanın "sihirli bir kaleme" ihtiyacı vardır. Sürgün arkadaşları ondan hayatta kalıp kendi hikâyelerini anlatmasını defalarca istemişlerdi. Her şeyi yeniden yaşamayı –"ikinci kez sürgüne gitmek" ve "üç yılı, bin günü aşan ölüm ve kanla dolu anları yeniden göz önüne getirip yaşamayı"– gerektirdiğinden, çok ağır bir psikolojik yük altında olmasına karşın, bunu kutsal bir vazife gibi görmüştü.

Önsözde Ermeni ulusuna hitap ederken şöyle demişti: "Bütün bunları yazıya döktüm, çünkü sizin aziz, ölmüş çocuklarınızdan kutsal bir miras devraldım." Şehitler onu değişik yollarla çok zorlamış ve "sürgün ve işkenceleri yazmasını istemişlerdi." Yana yakıla, "Tek yapabileceğim, ırkımın şehadetine görgü tanığı olmak… bu büyük suça tanıklık etmekti" demişti.

Balakyan'ın sık sık mezarsız ölümle ilgili düşüncelere daldığını hatırlarsak, sanki kitabı mezarsız ulusunu toprağa verme ihtiyacından kaynaklanıyormuş gibi görünür. Bu bize Hegel'in uygarlığın ilk eyleminin ölüleri gömmek olduğu tezini hatırlatır; oysa soykırımcı cinayetler bu ilk eylemi bile yadsımışlardı. Ölülerine anıtlar ve anıtmezarlar diken büyük, güven içinde yaşayan ulusların tersine, o sırada Ermenistan'da böyle bir şey görülmediğini belirten Balakyan, dolayısıyla kitabının "1 milyon 200 bin kişinin anısına, kara tarihin mütevazı bir anıtı, basit bir mezar haçı" olduğunu söyler.

Balakyan, şimdi modern kitlesel zulüm çağı denilebilecek bir zamanda (Raphael Lemkin büyük ölçüde 1915'te Ermenilerin başına gelen olay temelinde, *soykırım* sözcüğünü 1943'de yaratmıştı) yazmanın 'ben;' birey ve insan deneyimi fikrini değiştirmiş olduğunun da farkındaydı. Şunu belirtir:

> "Yazdıysam da bunun nedeni kahraman olmayı istemek değil. Ancak o eski güzel günlerde kahramanlarımız parmakla sayılabilecek kadar azmış. Bugün –beşikte meme Ermeni bebeğinden, seksenlik nine ve dedelere kadar– herkes gerçekten de kahraman olmuştur. Milliyetleri ve dinleri adına böyle hiç görülmemiş acılar ve işkencelere katlanmak zorunda kaldıklarından, ben kendi payıma çektiğim çileye acı demekten bile utanıyorum."

Ermeni Soykırımı ve sonucunda hayatta kalanların yaşadıkları, modernite fikrimizi değiştirmiştir. Balakyan, bu olayı 1970'lerde soykırımdan sağ kurtulanların söylemleri ortaya çıkmadan çok önceleri dile getirmişti. Değerlendirmeleri birçok yönden postholokost çağını önceden görmüştü: "Ermeni ulusunun tek kolektif tarihe sahip olduğu bir zaman vardı. Ama şimdi, ah ah .....her şehit ya sağ kalmış Ermeni'nin o kara günlerle ilgili kendi özel hikâyesi var. Bu da o yüz binlerce hikâyeden sadece biri."

Ateşli bir yurtsever olan Balakyan, onu en zor zamanlarda bile ayakta tutan bir vizyon olarak savaştan sonra doğacak yeni Ermenistan umudunu hiç yitirmemişti. Ama kendi kültürünü de eleştiri süzgecinden geçirmekten de çekinmemişti. Ermenistan'ın geçmiş ve bugünkü başarılarına övgüler düzmekle birlikte, bu kritik dönemde Ermeni liderliğinin başarısızlıklarını değerlendirmesinde duygusallığa kapılmamıştı. Beceriksizlik ve yolsuzlukla suçladığı çok sevdiği Ermeni Apostolik Kilisesi de kilisenin patriği Zaven Der Yeğyayan da onun eleştiri oklarından kurtulamamıştı.

Keskin kalemiyle, tutuklama ve sürgün planlarında Türk hükümetine yardım eden Ermeni hainleri, İngiltere basınında devrimci olduğunu ileri sürerek kendi reklamını yapan Armen Garo'yu ve kendi mülklerinin yanından geçen açlıktan ölmek üzere olan tehcir edilenlere tek kuruş yardım yapmayan Sis'li Nalbandyanlar gibi tamahkâr insan sevmezleri teşhir eder. Balakyan, zamanın Ermeni siyasetini tanımlayan vizyonsuzluk ve aşırı duygusallık karşısındaki hayal kırıklığını ifade etmekten de çekinmemiştir.

Sanırım, okurlar Krikor Balakyan'ın sağlam ve ihtiraslı bir kişiliğe sahip olduğunu göreceklerdir. Hayata dört elle sarılması, ince zevkleri ve zekâsı akıllıca hayatta kalma içgüdülerinden ayrılmamış, ironi duygusu Ermeni halkının başına gelenler karşısında yaşadığı öfke ve şaşkınlığı yatıştırmıştı. Kendisini her zaman Tanrı'nın alçakgönüllü bir hizmetkârı

olarak görüyordu. Ne zaman risk alacağını, ne zaman alttan alacağını, ne zaman konuşup ne zaman suskunluğunu koruması gerektiğini bilen enerjik bir kişiliğe sahipti. Kendisinin "dağılmış bir sürünün çobanı, sürgünler kervanında sürgün bir din adamı" olduğunu söylüyordu. İster Çankırı hapishanesine konulan İstanbullu aydın yoldaşları, isterse olağandışı bir şiddet ve zulüm içinde birkaç yüz kilometrelik tehcir yürüyüşünde üzerine titrediği yaklaşık 100 kişilik Yozgatlı bir grup canlı cenaze olsun, her zaman kendisini cemaatine adamıştı. Sürgün arkadaşlarına duyduğu sorumluluk yüzünden, bir süre tek başına kaçmayı düşünmek bile istememişti.

Onu bu kadar saydam kılan şey, biraz da elinde kutsal kitabıyla bir din adamı oluşuydu. Okuru kendi dua ve kâbuslarına, acı çeken, ölüme doymuş bilincine davet eder: Çocuk cesetleri, kadın ve kızlara cinsel işkence ve tecavüz, ölüm tarlaları, kilometrelerce uzanan toplu mezar tümsekleri, hasat edilmemiş dönümlerce buğday (çiftçilerin tümü katledilmişti), katliamdan kurtulmuş, ortalıkta dolaşan yetim ve kimsesiz çocuklar; bütün bunlar yüreğini o kadar çok dağlamıştı ki yazmak için zihnini bile toplayamamıştı. Bu görüntüler, yolculuğunu kâbusa çeviren manzaralar olmasına rağmen, dehşetin ortasında bile dikkatli bir gözlemci olarak kalmıştı.

Balakyan'ın iç çatışmalarının psikolojik boyutlarına da göz atarız. Ermenilerin başına kötü şeyler geleceğini bilirken (1914 sonbaharında kayınbiraderini doğu vilayetlerinden İstanbul'a çağırdığındaki gibi), bir yandan da tutuklanıp Çankırı'da hapsedildiği zaman yaşadıklarına inanamamıştı. Dolayısıyla, Balakyan'da gördüğümüz şey, Robert Jay Lifton'un sözleriyle, uç durumlarla karşılaşan kişilerin genelde sergilediği "genel bir kişilik çözülmesi hâli"dir. Çelişkili duygular yaşadıklarından, bu kişilerde entelektüel kavrayış ile çaresizlik, kafa karışıklığı ve gelişmekte olan olayların vahşiliğini bir türlü kabul edemeyiş birlikte varlığını gösterir.

Balakyan, uç koşullarda yaşamanın zihin ve bedenini nasıl etkilediğinin çok iyi farkına vardığını belli eder. 1918 sonbaharında, İstanbul'a döndüğünde, (terimin bulunmasından çok önce) travma sonrası stres bozukluğunu betimler: "Her şeyden şüphelenir oldum. Herkesi kendime düşman gibi görmeye başladım... Oysa bu akıl hastalığının belirgin bir işareti..." ve "zihnim açık olsa da kendimi kâbuslarımdan kurtaramadım."

Ölüm fikrini aklından hiç atamadığı hâlde, Balakyan'ın doğaya duyduğu ilgi ölüm tarlalarına beklenmedik bir denge olur. Coğrafya, jeoloji,

flora ve fauna bilgi ve tutkusu, anlatısını zenginleştirir. Karmaşık Anadolu coğrafyasında, Balakyan 4 yıla yakın bir süre hayvanlar gibi yaşamış, çamur, yağmur ve karda uyumuştur. İncir ormanlarında, servi özsuyuyla, otlarla ve ağaç kabuklarından emdiği sularla hayatını sürdürmüştür. Aynı coğrafya bilgisi, bize Türk hükümetinin yüz binlerce Ermeni'yi öldürüp cesetlerini gözlerden uzak ücra köşelere atıp gizlemek için –uçurumları, koyakları, kanyonları ve geçitleriyle– sert ve kayalık Anadolu coğrafyasını nasıl kurnazca kullandığını gösterir. Örneğin, Amanos dağlarındaki korkunç Kanlıgeçit boğazı ile Suriye'nin kuzey ve doğusundaki çorak çöller yaklaşık yarım milyon kişinin öldürülmesinde kullanılmıştı.

Bununla birlikte, sofu bir doğa inancı Balakyan'ın toprak ve coğrafyayla ilgili karamsar sözleriyle iç içe geçmiştir. Onun psikolojik ve duygusal doğa yaklaşımı, bir çeşit Hopkinsci ya da Wordsworthçu duyarlılıkla yüklüdür. Doğada insan duyguları ve düşüncesinin sonuçlarını görür. Kendi ruhsal yaşamını mevsimler, hava ve çiçekler, ağaçlar ve hayvanların doku ve canlılığına ya uygun ya aykırı biçimde yorumlar. Nehir ve akarsuları titizlikle betimlerken, Kilikya'nın doğal güzelliği ya da lanetli coğrafyadaki tarihî Ermeni binalarının harabeleri karşısında zaman zaman duygusallaşır. Gizlendiği sırada bir Adanalı Rum'un sahibi olduğu bağda çalışırken, bir keresinde adeta feryat eder:

> Tabiat Ana'nın o harika, sakin kucağında öyle huzurlu yaşıyordum ki zaman zaman tehcir edilmiş, kaçak bir din adamı olduğumu bile unutuyordum… Bağ beni yeniden hayata döndürüyordu. Ilık gecelerde kulübemizin damında yatıp güzel bir uyku çekiyordum. Sinirlerim yatışıyor, ruhsal dengemi koruyordum. Benzer koşullarda o kadar çok insan aklını kaybetti ki! Benim bağdaki hayatım Tanrı'nın bir lütfu, bu öldürücü yas, gözyaşı ve kan çöllerinde bir vahaydı.

Balakyan, *Ermenilerin Golgothası* adını verdiği "dehşet hikâyesi"ni yazmaya işte burada, doğanın kucağında karar vermişti.

Biyografi

Ermenilerin Golgothası'nı İstanbul'da daha savaş sona ermeden annesi ve kız kardeşinin evlerinde kalırken yazmaya başladı. Ancak yazma işleminin büyük ölçüde İngiltere'nin Manchester kentinde 1921-1923 arasında Ermeni kilisesinin semt papazı olduğu sırada yapıldığı anlaşılıyor.

Balakyan daha sonra güney Fransa'da piskopos olmak için Marsilya'ya gidecekti. Birinci Kitap, 1922'de Viyana'da Ermeni Mekhitarist manastırı matbaasınca yayınlandı. Finansman yokluğundan, kıyıda köşede saklı kalan ikinci cilt, 1956'da ölen kız kardeşi Rosa Andreasyan'ın evrakı metrukesi içinde bulundu. Bu cilt, Ermeni Genel Yardımlaşma Derneği'nin desteğiyle 1959'da Paris'te basıldı. (Bu kadar önemli bir kitabın dünyasına yolculuğun pamuk ipliğine bağlı olması inanılmaz bir şey!)

Krikor Balakyan 1876'da[4] Tokat'ta doğdu. Burası Karadeniz'den yaklaşık 120 km. uzaklıkta orta Karadeniz'de çok kültürlü bir şehirdi. Babası Garabed ve amcası Hovannes eğitimli ve faal kadınlarla evlenen tüccarlardı. Krikor Balakyan'ın Şebinkarahisar ve Tokat'ın meşhur Hüsisyan ailesinin kızı olan annesi Varvara, kendi zamanı ve yaşadığı yer bakımından kalburüstü eğitimli bir kadındı. Genelde Ermeni yayın organlarına yazılar yazıyor, oğlunu dinî ve entelektüel kariyeri sürdürmeye teşvik ediyordu. 1894'te burslu yazıldığı Erzurum Sanasaryan Akademisi'nden mezun olduktan sonra, Krikor mühendislik eğitimi için Almanya'nın Saksonya eyaletindeki Mittwedia Üniversitesi'ne gitti. Orada bir yıl kaldıktan sonra, Tanrı'nın kendisini çağırdığı hissine kapılarak döndüğü Türkiye'de Armaş Ruhban Okulu'na giderek 1901'de rahip oldu.

Krikor, ertesi yıl Kuzguncuk papazı ve Bilecik papaz yardımcısıydı. Kısa süre için yeni bir diyakoz örgütlemeye çalıştığı Kastamonu'da patrik vekili oldu. Ama Osmanlı hükümetinin yeni diyakozu tanımaması üzerinde 1906'da İstanbul'a dönerek Patrik Mağakya Ormanyan'ın özel sekreteri oldu. Hemen sonra da Ulusal Dinî Meclis üyeliğine seçildi.[5] 1908'de Katolikos'un temsilcisi oldu. *Ermenilerin Golgothası*'nın ilk bölümünde anımsadığı gibi, 1909'da tarihî öneme sahip bir misyonda, Katolikos Matheos İzmirliyan'a St. Petersburg ve Eçmiyadzin, Ermeni Apostolik Kilisesi'nin Piskoposluğu ziyaretine eşlik etti. Ermeni kültür hayatının çeşitli alanlarında çalıştı. 1912'de, İzmirantz Edebiyat Komitesi'nin bir üyesi olarak, müfettişi olduğu Ulusal Kütüphane'nin Pera'ya taşınmasından da sorumluydu. Aynı yıl, Sanasaryan Akademisi'nin mütevelli heyeti tarafından okulun Sivas'a naklini denetlemek için Erzurum'a gönderildi. Ayrıca, Bulgaristan'daki Ermenilerin gezici rahibi olarak seçilmesine karşın, Bulgar hükümeti bu atamayı onaylamadı.

4 Doğum tarihi tartışmalı; 1873-1879 arasında olduğu tahmin ediliyor. 2. Cilt, 20. Bölüm'de Ocak 1917'de 40 yaşında olduğunu yazmıştı.

5 Ermeni ulusunun diyanet işlerini denetleyen ruhban kurulu.

Hem ulusal hem de uluslararası düzeyde Ermenilerin faaliyetlerine yoğun olarak katılan Balakyan, 1912-14'de Türkiye'deki Ermeni reformları konusunda Alman Büyükelçiliği'yle müzakerelerde bulundu. 1914'te, teoloji eğitimi için gittiği Berlin'den, I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine, 1914 Ağustosunda İstanbul'a döndü. Bu andan itibaren yaşam öyküsü *Ermenilerin Golgothası*'nın konusudur. Mütareke sonrasında, Ermeni delegasyonlarına katılmak üzere Başpiskopos Yeğişe Turyan, Profesör A. Der Hagopyan ve Dr. Armenak Parseğiyan'la birlikte Paris Barış Konferansı'na gitti. Sonra da İstanbul'a geri döndüğü anlaşılıyor. Ermenilerin hayatından geri kalanları değerlendirmek amacıyla Kilikya'ya (Türkiye'nin güneyinde tarihî Ermenistan), ama 1920'de Kemalistler tarafından Kilikya'nın boşaltılması üzerine misyonu ortadan kalktı.

1921'de Manchester ve Londra'daki Ermenilerin rahibiydi. Katolikos ona Avrupa'daki Ermeniler için bir diyakoz örgütleme görevi vermişti. Elinden geleni yapmasına karşın, bu onun tamamlayamadığı devasa bir projeydi. Avrupa'daki Ermeniler için bir diyakoz örgütleme görevinde başarısızlığın verdiği büyük düş kırıklığıyla, Güney Fransa'da Ermeni Apostolik Kilisesi'nin piskoposu olmak için yaklaşık olarak 1923 yılında Marsilya'ya gitti. Burada ömrü boyunca tutkuyla bağlı kaldığı mimariye gönül verdi. İnşaat mühendisliği eğitimi, ona biri Nis'te, diğeri Marsilya'da olmak üzere 2 kilise, ayrıca gene Marsilya'da 7 şapel ve 7 Ermeni okulu inşaatının planlanıp örgütlenmesine katkıda bulundu. 1933'te kilisenin siyasetine duyduğu öfkeyle görevinden istifa etti. 1934'te yeni kilisenin inşaat alanında bir temel taşını kaldırmaya çalışırken geçirdiği kalp krizinden ölünceye kadar Marsilya'da inzivaya çekilerek yaşadı. Ölümünün inşaat aşkına bağlı olduğu söylenebilir.

Kendi kuşağının diğer aydınları gibi, Ermeni faaliyetlerine yoğun olarak katıldığı görülüyor. Din adamı kimliğinin ötesinde üstlendiği sayısız ulusal ve sivil toplum sorumluluklarını da hesaba katarsak, onun yazar olarak verimliliğinin ne kadar etkileyici olduğunu da iyi anlarız. Ne yazık ki, yazdığı kitaplar arasında elimizdekiler sadece *Ermenilerin Golgothası* ve *The Ruins of Ani*'dir (*Ani Harabeleri* -1910). Yayınlanmamış ya da kayıp el yazmaları veya kitapları arasında şunlar vardır: "My Memoirs: Current Events, Conditions, Historical Moments, 1894-1914," (*Hatıralarım: Şimdiki Olaylar, Koşullar, Tarihi Anlar, 1894-1914*) "The Armenian Question in the Balkan War and Rebuilding of the Six Major Armenian Regions, 1912-1914," (*Balkan Savaşı'nda Ermeni Sorunu ve*

Altı Büyük Ermeni Bölgesinin Yeniden İnşası, 1912-1914) "The Armenian Hero, 1914-1918" (*Ermeni Kahraman*) (tamamlanmamış), "The Armenian Grand Chaos, 1918-1922," (*Büyük Ermeni Kaosu, 1918-1922*) "Morsels of Armenian Politics" (*Ermeni Siyasetinin Küçük Parçaları*) ve "The Need for Reform of Holy Etchmiadzin (Kutsal Eçmiyadzin'de Reform İhtiyacı). *Ermenilerin Golgothası*'nda katliamlar sırasında Türklerin diğer iki el yazmasına, "The Armenian Family" (*Ermeni Ailesi*) ve "The Armenian Church Law" (*Ermeni Kilise Yasası*) el koyduğunu not eder. Hatıraları, güncel olaylarla ilgili yazdıkları ve kurgusal olmayan düzyazıları, sadece birkaç tarihçinin eğildiği görülen Ermeni tarihinin o kritik dönemini kavrayarak kaydetmeye ne denli önem verdiğini gösterir.

Her ne kadar Balakyan kendisiyle ilgili anlatılanlarda "sıcak," "iyi kalpli," "korkusuz," "ateşli," "nazik," "samimi," "ihtiraslı," "inançlı" ve "yurtsever" olarak betimlenmişse de aynı zamanda açıksözlü ve dik başlı olduğu açıktır. Halk aydını rolünün, mevcut dinî ve siyasal düzeni eleştirmek anlamına geldiğine inanırken, keskin çıkışları genelde otoriteye gereken boyun eğmenin ötesine geçiyormuş gibi görünüyordu. Eğilmez, yerinde duramayan ve zarif biri olan Balakyan, kendi kilisesi ve ulusunun demode saydığı kurumsal mekanizmalarına karşı reformist bir eğilime sahipti.

Çeviri

Ermenilerin Golgothası'nın İngilizce çevirisi, 1999'da başlayan karmaşık bir işbirliği sürecini gerekli kılmıştı: Stanford Üniversitesi'nden parçacık fizikçisi Anahid Yeremyan, daha sonra devam edebilmem için, cömertlik gösterip kitabın ilk bölümlerini çevirmeyi önermişti. Başka kitaplar üzerine çalışmam nedeniyle, süreç kesintiye uğradı. Yaklaşık 2004'te tekrar başladığımda, asıl çevirmen olarak Aris Sevag'la birlikte çalışırken, Yeremyan bize yardım etmeyi sürdürüyordu. Sevag'ın uzmanlığı bizim için paha biçilmez bir değere sahipti. Sadece usta bir profesyonel çevirmen olarak onlarca kitabı Ermeniceden İngilizceye çevirmekle kalmayan Sevag'ın Ermeni tarihi ve edebiyatı alanlarındaki bilgisi süreci zenginleştirdiği gibi, bu metne bağlılığı da bizim için çok değerliydi.

Krikor Balakyan'ın editörü ya da profesyonel yayıncısı hiç olmadığından, Alfred A. Knopf'taki editörüm George Andreou, Aris Sevag ve ben editoryal çalışmalarımızda metinde bazı küçük kesintiler yaptık. Uzun, çok sayıda cümlecikten oluşan cümlelerin revaçta olduğu dönemin

Ermeni edebi üslubundan esinlenen çok çapraşık bazı cümlelerin budanması gerekiyordu. Kimi zaman Balakyan'ın duyguları sel gibi coşuyor, ya kendisini tekrarlıyor ya da farklı kelimelerle aynı sonuçları çıkarıyordu. Öfkesini yazarak boşaltırken, örneğin gereğinden çok niteleme sıfatı kullanabiliyordu (*acımasız, sefil, kanlı, dehşet verici).*

Bazı yorum ve vaazlar –yurtseverce coşkular, ölülere dualar, Türkiye'ye öfke ve v.b.– çıkarıldı; çünkü bunlar Balakyan'ın duygusal yoğunluğunu ortaya koymakla birlikte, okuru anlatının organik akışından uzaklaştırıp koparıyordu. Gene de okurun bu anları yüreğinde hissedebilmesi için böyle yerleri olduğu gibi bıraktığımız da oldu. Olgulara ya da duygulara, ifadelere ya da üsluba hiç müdahale etmedik. Balakyan'ın hem yaşadığı deneyimi canlı ve ayrıntılı bir biçimde anlattığı yerler hem de fikir ve analizlerine sadık kalındı.

Balakyan'ın 20. yüzyıl başındaki Ermenicesinin 21. yüzyıl İngilizcesine akıcı ve uyumlu çevirisi gerekiyordu. İnce eleyip sık dokuma, kelimelerin, cümleciklerin ve cümlelerin anlamca nüanslarını ve doğru karşılıklarını bulma, sözdizimi, diksiyon ve noktalamaların ince ince ayarlanması ortak çevirmen ve editör olarak beni sürekli zorladı. Elimdeki 2 cilt ve 71 bölümlük kitapla, bu serüven yaklaşık 10 yılımı aldı. Büyük amcam Krikor Balakyan'ı keşfimden sonra (onun için "*Kaderin Kara Köpeği*'nde "Bir İskeleti Okumak" adlı bir bölüm yazdığımı hatırlatmalıyım) bu kitabı ilk baskısından seksen 7 yıl sonra İngilizce çeviri olarak yayınlamak özellikle dokunaklı ve zengin bir deneyim olmuştur. Objektif editör gözüyle şairlerin anlaşılır dil talebini birleştirerek, onun öyküsünü gözler önüne sermek için elimden geleni yaptım.

Peter Balakyan
Hamilton, New York
Nisan 2008

* Tüm notlar aksi belirtilmedikçe, İngilizceye çevirenlerindir.

Giriş Bölümünün Notları:

[1] Ara Sarafian, "The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim Households as a Structural Component of the Armenian Genocide," *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century*, ed. Omer Bartov and Phyllis Mack (New York and Oxford, Berghahn Books: 2001) içinde.

KRONOLOJİ

1876[6]

Balakyan, Tokat'ta doğdu. (Farklı kaynaklar doğum tarihini 1873-1879 arasında gösteriyor). İsmi Krikor'du (Gregory). Çocukluğunda ailesi İstanbul'a taşındı.

1894

Erzurum'daki Sanasaryan Akademisi'nden mezun olan Balakyan, Türkiye'den ayrılarak Almanya'ya gitti. Bu ülkede bir yıl boyunca Mittweida Üniversitesi'nde mühendislik eğitimi aldı.

1894-1896

Sultan II. Abdülhamid, büyük ölçüde reform amaçlı barışçı protestolara misilleme amacıyla, bütün imparatorlukta Ermeni nüfusa karşı bir katliam dalgası başlattı. Yaklaşık 200 bin Ermeni öldürüldü. Batı basını sultana "Kızıl Sultan" lakabını taktı.

1896

İstanbul'a dönen Balakyan, Armaş Ruhban Okulu'na (Seminary) girdi.

1901

Balakyan, *vartabed* ilan edildi ve klasik adı olan Krikor'i aldı. Papaz olarak göreve başlamasına karşın, çok geçmeden İstanbul patriği tarafından idari göreve getirildi.

6 Tarihler ya Gregoryan ya da Miladi takvime uygundur

1906-1913

Balakyan, İstanbul Ermeni Apostolik Patrikhanesi'nin diplomasi bölümünde çalıştı; çok yer dolaştı.

1908

24 TEMMUZ – Jön Türkler (İttihat ve Terakki ya da İTC) Sultan II. Abdülhamid'i anayasayı yeniden yürürlüğe koyarak tahttan inmeye zorladı. Bu durum Ermeniler ve imparatorluğun diğer azınlıkları için reform vaatlerine yol açtı.

1909

13 NİSAN – Padişah taraftarları ve ordunun İstanbul'da başlattığı karşıdevrim, bütün imparatorlukta Hıristiyanlık karşıtı duygular yarattı. Bu bağlamda, Adana'da başlayıp bütün Kilikya'ya yayılan Ermeni katliamları sonucu, 15 bin, 25 bin Ermeni öldürüldü ve şehir ve köylerdeki Ermeni semtleri tahrip edildi.

23 NİSAN – Karşıdevrim İttihatçı kuvvetler tarafından ezildi ve sultan tahttan indirildi.

1912-13

Balkan Savaşları'nda Osmanlılar Avrupa topraklarının %80'den fazlasını yitirip ağır kayıplar vermişti. Müslüman mültecilerin Türkiye'ye göç dalgası Hıristiyanlara karşı duyulan siyasi düşmanlığı artırdı ve Türk milliyetçiliği yoğunlaştı.

1913

26 OCAK – Aşırı milliyetçi ideolojiye sahip İsmail Enver, Mehmet Talat ve Ahmet Cemal triumvirliği darbeyle iktidara geldi.

1913-14

Balakyan, Berlin Üniversitesi'nde teoloji eğitimi aldı.

1914

8 ŞUBAT – Avrupalı güçlerin gözetiminde geçirilen Ermeni Reformu Anlaşması, Avrupalı müfettişlere Osmanlı Ermenilerinin durumunu gözlemleme yetkisi vermesi, Türkiye'yi kızdırdı.

28 TEMMUZ – Avusturya-Macaristan, Sırbistan'a savaş ilan etti.

1-4 AĞUSTOS – Almanya, Rusya ve Fransa'ya savaş ilan etti.

Türkiye, Almanya'yla gizli bir askerî ittifak anlaşmasına vardı.

Osmanlı askerleri etkin bir biçimde Alman emir komutasına verildi.

I. Dünya Savaşı başladı.

AĞUSTOS – Batıdaki kıyı şehirlerinde, Vandalizm ile birlikte Ermeni ve Rum dükkânlarının yağmalanması başladı. Birçok Rum Türkiye'nin batısından sürüldü.

EYLÜL ORTASI – Balakyan Berlin'den İstanbul'a döndü.

5 KASIM – Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti.

9 KASIM – İstanbul'da Şeyhülislam İtilaf Devletlerine karşı dinsel savaşı kışkırtıp ülkedeki Ermenilere karşı düşmanlığı tahrik etmek için Hıristiyanlara cihat ilan etti.

1915

OCAK – Sarıkamış Muharebesi'nde Rus ordusu Türk ordusunu bozguna uğrattı. Rus ordusundaki Ermeni gönüllülerin varlığı Ermeni karşıtı öfkeyi arttırdı. Osmanlı ordusundaki Ermeniler silahsızlandırılıp amele taburlarına yerleştirildiler. Asker arkadaşları tarafından birkaç ay içinde katledileceklerdi.

ŞUBAT – İçişleri Bakanı Talat, Alman büyükelçisi Hans Freiherr von Wangenheim'a Ermeni Sorunu'nu Ermenileri tasfiye ederek çözeceğini söyledi.

ŞUBAT-MART – İçişleri Bakanlığı'nın talimatı üzerine, Dr. Bahaeddin Şakir Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı çoğunluğu hapishanelerden salınan 30 bin eski mahkûmdan oluşan çeteleri örgütledi. Bu, hükümetin Ermenileri imha planının önemli bir unsuruydu.

MART – İttihatçı liderler tüm imparatorluktaki İttihat partisi ağıyla, Ermenilerin tehciri için hazırlıklara başladı.

NİSAN – Bütün imparatorlukta Ermenilere yönelik yağma, tecavüz, kitlesel tutuklamalar, hapis ve infaz dalgası başlatıldı. Zeytun'daki Ermeni dağ köylüleri silahsızlandırılmalarına ve Türk askerlerinin vergi toplamasına karşı direnince, sürgün edildiler.

15 NİSAN – Van vilayetinde katliama karşı Ermeni direnişi başlatıldı. Bu isyan Türk askerlerini 5 hafta boyunca oyaladı.

24 NİSAN – İngiliz, Avustralyalı, Yeni Zelendalı ve Fransız askerleri Gelibolu'da karaya çıkmaya hazırlanırken, İstanbul'da aralarında Krikor Balakyan'ın da bulunduğu yaklaşık 250 Ermeni aydın ve cemaat lideri tutuklandı. Kafile silahlı muhafızlar eşliğinde yaklaşık 330 kilometre doğudaki Ayaş ve Çankırı'ya sevk edildi. Yıl boyunca başka şehirlerdeki Ermeni aydınların tutuklanmasına devam edildi. İstanbul'da da birkaç gün sonra yüzlerce Ermeni daha tutuklandı. Gelibolu savaşı, Türklerin Türkiye içindeki Ermenilere karşı tepkilerini artırdı.

6 MAYIS – *The New York Times*'daki bir haberden: "Jön Türkler de [Sultan] Abdülhamid'in politikasını, yani Ermenilerin yok edilmesi politikasını benimsedi."

27 MAYIS – İttihatçı hükümet tüm Ermenilerin zorla tehcirini öngören Geçici Tehcir Yasası'nı çıkardı.

HAZİRAN-AĞUSTOS – Bütün Türkiye'deki Ermeniler evlerinde tutuklandı, tehcir yürüyüşüne zorlandı, işkenceye alındı, katledildi ya da kaçırıldı. Çocuklar Müslümanlaştırıldı. Mal ve mülkleri müsadere edildi. Osmanlıların eski Avrupa topraklarından gelen Türk mülteciler Ermenilerin topraklarında yeniden iskân edildi.

15 HAZİRAN – İstanbul'da 20 Hınçak Parti lideri alenen asıldı.

TEMMUZ-AĞUSTOS – 24 Nisanda İstanbul'da tutuklanmış olan birçok lider öldürüldü.

16 TEMMUZ – ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Henry Morgenthau, Dışişleri Bakanlığı'na "barışçı Ermenilere karşı tehcir ve aşırılıklar"la ilgili telgraf çekerek, "isyana misilleme bahanesiyle bir ırka yönelik imhanın geliştirildiği"ni bildirdi.

AĞUSTOS – ABD Konsolosu Jesse B. Jackson, Büyükelçi Morgenthau'ya bir milyondan fazla Ermeni'nin kayıp olduğuna inanıldığını bildirdi.

EYLÜL – İttihatçı hükümetin geçirdiği Geçici Haciz ve Müsadere Kanunu, Ermenilere ait tüm taşınmaz ve diğer mülklere el konulmasına imkân veriyordu. Musa Dağ'da Ermeniler tehcir ve katliama direndiler. Türk askerlerine haftalarca direndikten sonra, İngiliz ve Fransız savaş gemilerince kurtarılan 4.058 kişi Mısır'daki Port Said limanına götürüldü.

Başarısız kalan 4 isyandan biri buydu; diğerleri Van, Urfa ve Şebinkarahisar.

1916

ŞUBAT ORTASI – Balakyan, sağ kalmış olan birkaç İstanbullu aydın ve Çankırılı Ermeni'yle birlikte zorla yürütülerek Çankırı'ya gitmek üzere yola çıkarıldı. Toplam sayıları elliydi. Onlara daha sonra kalan Yozgatlı Ermenilerin katılmasıyla, sayıları yüzü buldu.

NİSAN – İslâhiye'de tehcir kervanından kaçan Balakyan, kaçak hayatına başladı.

19 MAYIS – İngiltere ve Fransa aralarında imzaladıkları gizli Sykes-Picot Anlaşması'yla batı Ermenistan'ın büyükçe bir bölümünü Rusya'ya bıraktılar.

15 TEMMUZ – Rus ordusu Kafkasya'da Türk ordusunu yendi. Rus askerleri batı Ermenistan'ın büyük bölümünü işgal etti.

TEMMUZ-AĞUSTOS – Talat, Der Zor'da hâlâ sağ kalmış olan Ermeniler için ikinci katliam dalgasını emretti. Orada öldürülenlerin toplam sayısı 400 bini geçiyordu.

AĞUSTOS – İçişleri Bakanlığı İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ni feshetti.

1917

15 MART – Rusya'da Çar II. Nikola tahtan indirildi.

6 NİSAN – Amerika Birleşik Devletleri, Almanya ve Avusturya-Macaristan'a savaş ilan etti.

20 NİSAN – Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri'yle diplomatik ilişkilerini kesti.

KASIM – İçişleri Bakanlığı, demiryolu hatlarında çalışan tüm Ermenilerin tehcir edilmesini emretti.

7 KASIM – Rusya'da Bolşevik Devrim monarşiye son verdi; çok geçmeden iç savaş başladı. Rus askerleri, Ermenileri geride bırakarak Anadolu cephesini boşalttı.

1918

OCAK – Amerika Birleşik Devletleri'nde, Başkan Wilson içinde Türklerin yönetimi altındaki milliyetlerin "özerk gelişme fırsatı" ve güvenlik garantileri bulunan On Dört İlke'sini sundu.

3 MART – Almanya, Rusya ve Türkiye'nin imzaladığı Brest-Litovsk Antlaşması'yla Rusya savaştan çekildi. Diğer maddelerin yanında, anlaşmayla 3 Ermeni vilayetini Türkiye'ye bırakıldı.

MART-NİSAN – Türk kuvvetleri tarihî Ermeni vilayetleri, Erzurum, Kars ve Van'ı yeniden işgal etti.

22 MAYIS – Türk kuvvetleri, Rusya'daki tarihsel Ermenistan'ın kalbi olan Yerevan ve Eçmiyadzin yönünde ilerleyişe geçti. Sardarabad'da, Ermeni kuvvetleri Türk ordusunu geri püskürterek Ermenistan'ın kalanını kurtardı.

28 MAYIS – Kısa ömürlü Transkafkasya Federasyonu'nda, Ermenistan'ın ortakları olan Gürcistan ve Azerbaycan, Federasyon'dan ayrılarak bağımsızlıklarını ilan ettiler. Ermenistan'ın da başka çaresi kalmadı. Tiflis'te Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti ilan edildi.

25 EYLÜL – Balakyan, Alman askerî üniformasıyla İstanbul'a geri dönerek *Ermeni Golgothası*'nı yazmaya başladı.

EKİM – İtilaf güçleri Şam, Beyrut ve Halep'i işgal etti. Oradaki Ermeniler kurtarıldı.

2 KASIM – Egemen triumvirlik -Talat, Enver ve Cemal- ülkeden kaçtı.

11 KASIM – Mütareke.

1919

4 OCAK – Başpiskopos Yeğişe Turyan, Profesör A. Der Hagopyan ve Dr. Armenak Parseğiyan'la birlikte, Krikor Balakyan da İngiliz sancak gemisiyle Paris Barış Konferansı'na gitti.

1 ŞUBAT – İngilizlerin baskısıyla, Osmanlı Divanıharbi Örfiler İstanbul'da Ermeni katliamları sanıklarını yargılamaya başladılar. İttihatçı liderler Haziran'da gıyaplarında idama mahkûm edildiler; bazı sanıklar cezalarını çekmek üzere cezaevlerine gönderilirken, bazı idam cezaları infaz edildi. 1920'de davalar kesintiye uğramasına karşın faillerin yüzlerce sayfa tutan itirafları Osmanlı Resmî Gazetesi olan *Takvim-i-Vekayi*'de yayınlandı.

15 MAYIS – Yunanistan Türkiye'yi işgal etti. Yunanistan'ın Batı Anadolu kıyısındaki tarihî Grek topraklarını sınırlarına katması için, İtilaf güçleri bu işgale izin vermişti.

HAZİRAN – Başkan Wilson, Ermenistan'da Amerikan mandası için ön değerlendirmelerde bulunacak King-Crane Komisyonu, sonra da Harbord Misyonu'nu Türkiye'ye gönderdi. Komisyonlar Ermenilerin imha edildiğini doğrulayacak ve ölü sayısının bir milyonun üzerinde olduğunu belirleyeceklerdi.

10 HAZİRAN – Bir askerî mahkeme Talat, Enver, Cemal ve Dr. Nâzım'ı savaş suçları nedeniyle yargılayıp gıyaplarında idama mahkûm etti.

1920

22 NİSAN – Amerika Birleşik Devletleri, Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'ni tanıdı.

23 NİSAN – Ankara'da Türk milliyetçileri ayrı bir hükümet kurarak Mustafa Kemal'i lider seçtiler.

Sèvr Antlaşması için müzakereler yapan İtilaf güçleri, Başkan Wilson'dan Ermenistan Cumhuriyeti'nin sınırlarını belirlemesini istediler.

24 MAYIS – Başkan Wilson, Ermenistan mandası için Kongre'ye başvurdu. Senato 1 Haziran'da bu isteği geri çevirdi.

EYLÜL – Kemalist kuvvetler Ermenistan Cumhuriyeti'ne karşı büyük bir saldırıya geçti. Önceden Rusya tarafından işgal edilmiş Ermeni topraklarını ele geçirdiler.

22 KASIM – Başkan Wilson, Ermenistan'ın savaş sonrası yerleşim sınırlarını belirleyerek, Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis ve Karadeniz'e bir çıkış kapısını dahil etti. Türkiye geri verilecek topraklardaki hak iddialarından vazgeçecekti. Wilson'un Ermenistan'a tazminatı, Sèvr Antlaşması'nın 6. Maddesi'ndeki tazminatı tekrarlıyordu.

2 ARALIK – Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti, Türkiye Cumhuriyeti'ne teslim olarak, Ermenistan'ı Sèvr Antlaşması'nın tazminat olarak verdiği topraklardan geri çekilmesini öngören Gümrü Anlaşması'nı imzaladı.

2-4 ARALIK – Sovyet kuvvetleri Ermeni başkenti Yerevan'ı işgal etti. Çok geçmeden, iki buçuk yıldan biraz daha uzun süren Ermeni Cumhuriyeti çöktü. Daha sonra, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne

dönüşen devlet, 1991'de Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle bağımsız cumhuriyet oldu.

1921

Balakyan, İngiltere'de, Manchester ve Londra'da Ermenilere papaz olarak hizmet etti.

16 MART – Türkiye ve Sovyetler Birliği, Moskova Antlaşması'nı imzaladı. Antlaşma'yla Kafkasya'daki tarihsel Ermeni topraklarını aralarında bölüştüler.

21 MART – 1915'te ailesinden çok kişinin katledildiğine tanık olan Soğomon Tehliryan adlı bir genç, Berlin'de Talat Paşa'yı öldürdü.

HAZİRAN – Balakyan, Berlin'de Talat suikastından beraat eden Soğomon Tehliryan lehine tanıklık etti.

1922

14 EYLÜL – Kemalistler Yunan ordusunu Türkiye'den sürüp çıkardı. Süreçte İzmir'i yakıp şehirdeki Rum ve Ermenileri katlettiler.

1923

24 TEMMUZ – Mustafa Kemal'in direnişiyle, Avrupalı güçler Sèvr Antlaşması'nı yürürlükten kaldıran Lozan Antlaşması'nı imzaladılar. Türkiye Cumhuriyeti'ni Osmanlı devletinin varisi olarak tanıyan yeni antlaşma, Türkiye'nin yeni sınırlarını da belirledi. Ermenistan tazminatı bir kenara bırakıldığı gibi, Lozan Antlaşması'nda Ermenistan kelimesi geçmedi.

29 EKİM – Kemalistler modern Türkiye Cumhuriyeti'ni ilan eti.

1923-33

Balakyan, Fransa'nın güneyinde Ermeni Apostolik Kilisesi piskoposu oldu. 1933'te istifa etti ve 1934'de Marseilles'da öldü.

Ey Tanrı, uluslar senin yurduna saldırdı, Kutsal tapınağını kirletti, Yeruşalim'i taş yığınına çevirdi.

Kullarının ölülerini yem olarak yırtıcı kuşlara, Sadık kullarının etini yabanıl hayvanlara verdiler.

Kanlarını su gibi akıttılar Yeruşalim'in çevresine, Onları gömecek kimse yok.

Mezmurlar 79: 1-3

BİRİNCİ KISIM

Temmuz – Ekim 1914

1

SAVAŞ ÖNCESİ BERLİN'DE

Avusturya-Macaristan veliahdı Ferdinand'ın Saraybosna'da bir Sırp genci tarafından öldürüldüğü günden başlayarak, Avrupa siyasetini kara bulutlar kaplamıştı. Avusturya-Macaristan'ın verdiği 48 saat süre tanıyan sert ültimatoma, Sırbistan'ın 25 Haziran 1914'te tatmin edici olmayan cevabı üzerine, Avusturya'nın Sırbistan'a savaş ilan etmesi yakındı.

Yıllardır beklenen korkunç Avrupa savaşı nihayet başlıyordu. Savaş ünlü Avrupa uygarlığında çıkmayan bir kara leke olarak kalacaktır.

Berlin'in ana bulvarları ve özellikle Kayzer'in sarayından Brandenburg Kapısı'na kadar uzanan büyük Unter den Linden'de, halk savaşı büyük bir coşkuyla karşılamıştı. Genel görüş, Rusya'nın basitçe eli kolu bağlı durmayıp bir Avusturya-Macaristan - Sırbistan savaşına seyirci kalamayacağıydı. Büyük mağazaların vitrinlerinde Kayzer Wilhelm'in ve İmparator Franz Joseph'in büyük boy yağlıboya portreleri sergileniyordu. Her yerde Alman bayrağının yanında Avusturya-Macaristan bayrağı da dalgalanıyordu. Geceleri şehrin ana bulvarlarında büyük bir faaliyet göze çarpıyordu.

26 Temmuz, Pazar günü Leipzigerstrasse ve Potsdamerplatz'a kadar bütün yol boyunca Unter den Linden, Friedrichstrasse'de öyle büyük bir kalabalık toplanmıştı ki iğne atsan yere düşmezdi. Alman halkını ayak sesleri duyulan büyük tarihsel olaylara zihnen hazırlamak amacıyla, büyük tirajlı günlük gazeteler yüz binlerce gazeteyi bedava dağıtıyordu.

Siyasal eğilimleri ne olursa olsun, başkentin bütün günlük gazeteleri Almanya'nın müttefiki Avusturya-Macaristan'ın görüşlerini savunuyor, gerektiğini bir müttefik olarak sorumluluklarını yerine getirmesini ısrarla ve açıkça istiyorlardı. Sadece Alman sosyalist (Sosyal Demokrat) partisinin yayın organı olan *Vorwärts,* Avusturya-Macaristan'ın davasını savunmayarak, savaşa tamamıyla karşı çıkıyordu. Başkentin diğer tüm günlük

gazeteleri, Rusya'ya karşı tam tehdit edici olmasa bile, hâlâ düşmanca bir dil kullanıyor, Saraybosna'da işlenen cinayette parmağı olanların Belgrat'ta değil, daha çok St. Petersburg'da aranması gerektiğini ilan ediyorlardı.

Pazar gecesi, Berlin'in başlıca binaları ışıl ışıl parlarken, savaş havasının coşkusuna kapılan halk bütün gece kaygısız bir ruh hâliye kutlamalar yapmıştı.

27 Temmuzda, Berlin'in büyük küçük tüm gazeteleri Rusya'ya karşı doğrudan tehdit edici bir söylemi benimsemişti. Avusturya-Macaristan ve Rusya arasında savaş çıkması durumunda, Almanya'nın müttefik olarak kutsal sorumluluğunu derhal yerine getireceğini ilan ediyorlardı. Başkent halkı şimdi Rusya'ya karşı bir savaşı kaçınılmaz görüyordu. En büyük resmî günlük gazete *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*'un başını çektiği hükümet organları ise savaş hâlinde suçu Rusya'nın sırtına yıkmak için zemin hazırlamaya başlamışlardı.

28 Temmuz'da akşam saat 8.30'da, Sosyal Demokrat Partisi Berlin örgütü başkentin 27 farklı toplantı salonunda eşzamanlı olarak savaşa karşı dev bir toplantı örgütledi. Örgütlü Alman işçi sınıfının ruh hâlini yakından görme fırsatını kaçırmamak için, miting saatinden yarım saat önce, evime çok yakın olan Charlottenburg'daki *Volkshaus* denilen büyük toplantı salonuna gittim. Gerçekten görünüm çok etkileyici idi, çünkü kadınlı erkekli on binlerce işçi o büyük toplantı salonunu, ek binaları ve bahçeyi doldurmuştu. Herkes bayramlık elbiseleriyle gelmişti, ama kimse sarhoş değildi ya da gürültü yapmıyordu. Gizemli bir sessizlik hüküm sürüyordu. Yaklaşan tehlikenin kâbusunu her işçinin yüzünden okuyabilirim gibi geliyordu.

Diğer 26 toplantı salonunda olduğu gibi, burada da "Savaşa Hayır" sloganı duyuluyordu. Reichstag'ın sosyalist üyesi olan konuşmacının söyledikleri özetle şöyleydi:

> "Biz savaş istemiyoruz, çünkü yüzyılımızda böyle bir savaş Avrupa uygarlığına hakarettir. Onun tüm yükünü dürüst kan ve terimizle biz işçiler taşımalıyız. Biz, işçi sınıfının büyük kitlesi olarak, kapitalistlerin ve silah fabrikatörlerinin bizi sömürmelerine, cesetlerimizin üstüne basarak milyonlarına milyonlar katmalarına izin vermeyeceğiz. Hayır, bizim savaşa ihtiyacımız yok; niçin savaşalım ki? Avusturya-Macaristan, küçük bağımsız Sırp devletini rahatlıkla ezsin diye, öyle mi?

Biz, Avusturya-Macaristan'ın Balkanlar'da yıllardan beri güttüğü maceracı politikaya alet olmak istemiyoruz. Bağımsız ve kendisine saygı duyan bir ülke olarak, Sırbistan ne kadar küçük ve zayıf olursa olsun, her onurlu bir ulus olarak, Avusturya-Macaristan'ın kendi ülkesinde bile uygulamakta yetersiz kaldığı koşulları kabul edebilir mi? Biz Avusturya-Macaristan'ın maşası olmak için savaş istemiyoruz. Saraybosna olayını kınayıp cezalandırmak için bu ülke, tek kişinin öldürülmesine karşılık suçların en büyüğünü işleyerek, tüm Avrupa'yı topyekûn savaşın eşi benzeri görülmedik dehşet ve katliamına sürüklemek istiyor."

Her taraftan sloganlar yükseliyordu: "Kahrolsun savaş! Yaşasın dünya barışı! Yaşasın işçi sınıfının kardeşliği!" Herkes şunları söylüyordu: "Evet, savaşa karşıyız. St. Petersburg'da bizim gibi savaşı protesto eden yüz binlerce işçiyle birlik içindeyiz. Duygu ve düşüncelerimizi paylaşan Fransız halkından nefret etmiyoruz."

Sosyalist bir parlamenter olan konuşmacı, daha sonra büyük silah fabrikatörlerine, kapitalistlere, savaş yanlısı siyasi partilere ve orduya ciddi suçlamalarda bulundu.

Alman Başbakanı Theobald von Bethmann- Hollweg ve Brüksel'deki Sosyalist Enternasyonal Bürosu'na iletilmek üzere, hemen savaşa karşı bir karar hazırlandı. Dışarıda güvenlik önlemi alan polisler, salona girer girmez ıslıklandılar. Ama kitlesel toplantısı sona ermiş, tam bir düzen içinde sokağa inmiştik. Buradaki manzara daha da etkileyiciydi. Çeşitli *volkshäus*'ların büyük toplantı salonlardaki konuşmacıları ve Halkevi'nin büyük bahçesinde 4 konuşmacıyı dinleyen 15 binden fazla işçiden oluşan kalabalık, bir araya gelerek sıraya geçti. Ciddi bir askerî tören yürüyüşüyle, düzenli bir şekilde, kafile Berlin'in en büyük bulvarlarından olan Bismarckstrasse'den Tiergarten'a doğru ilerliyordu. Parola gibi ağızdan ağıza gizlice yayılan söze bakılırsa, o gün 27 ayrı toplantıda Berlinli 150-200 örgütlü sosyalist işçinin hedefi imparatorluk sarayının önünde toplanmaktı.

Ne var ki, despotik ve militarist Almanya'nın sadık adamları olan unsurlar –atlı, yaya ve bisikletli polisler ve askerî inzibat– Bismarckstrasse ile büyük Kurfürstendamm ve Kantstrasse bulvarlarının kavşak noktasında toplanmıştı. Birbirine ekli demir zincirler taşıyan bu güçler, kendi bedenleri ve atlarıyla savaşı protesto eden kalabalığı dağıtmaya çalışıyordu.

Fakat polisin kalabalığı engellemek için bütün sıkı önlemlerine rağmen, yine de 60-70 bin işçi, "Enternasyonal"i söyleyerek yan sokaklardan imparatorluk sarayına ulaşmıştı. Bütün bu olup bitenleri önceden öğrenen Kayzer, şafak vakti trenle bir saat uzaklıktaki eski kraliyet Potsdam'a gitmişti.

Çok etkilenmiştim, çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyetin ilanının ertesinde Müslüman halkın gösteri ve yürüyüşlerine tanık olmuştum. Ama gerçekte bunlar arasında hiçbir kıyaslama yapılamaz. İstanbul'daki ayaktakımı gösterisiyken, Berlin'deki saygın ve iyi planlanmış bir gösteriydi. Birincisi berbat bir komedi gibi izleyenleri güldürürken, ikincisi Almanlardan nefret eden yabancı tanıkların bile saygı ve sempatisini kazanmıştı.

Berlin işçileri sakin bir şekilde ve soğukkanlılıkla büyük barış gösterileri yapmak için toplanmıştı. Savaş yanlısı ve maceracı Kayzer'in komşu ülkelerin yıkıntıları üzerinde hüküm sürme niyeti yüzünden, işçilerin barış girişimlerinin sonuçsuz kalması onların suçu değildir. Geleceğin canice ve trajik olayları, alınteriyle yaşayan ve savaş kışkırtıcısı kliğin peşinden gitmeyi reddeden o kişileri haklı çıkaracaktı.

Hayat mücadelesinin en ağır yükünü taşıdıkları hâlde ondan en az yararlanan bu insanların Alman ve Avusturya-Macaristanlı bakan ve hükümet yetkililerinden daha iyi değerlendirmeler yaptıklarını ve ileri görüşlü olduklarını gördüm. Bu satırlarım "Avrupa Savaşı Vesilesiyle Bir Ermeni'nin Berlin günlüğü" başlıklı imzasız dizi yazılarımdan aynen alınmıştır:

> "Savaşın ertesinde *ezilip geçilen* Almanya'da, tümüyle yeni bir yapıyla ve yeni temellere dayanacak olan büyük iç devrim ve yeniden doğuşta bu işçi sınıfının en büyük aktör olarak belireceği günler o kadar uzak değil... Felaketten sonra sadece akıllarını başlarına toplamak yerine, Alman ırkına karşı tüm dünyanın nefret bulutlarını Almanya üzerinden uzaklaştırmak için söyleyeceklerini söylediler ve ellerinden geleni yaptılar. Bu yüzden de kimsenin onları dinlememesinin sorumlusu değiller... Almanya'nın ünlü başbakanı Bismarck, Alman "emperyalizmi"nin en büyük düşmanının Alman sosyalistleri olduğunu söylediğinde yanılmamıştı. Şu anda mecliste 111 temsilcileri olan sosyalistler, *yarının Almanya'sında kesinlikle belirleyici bir rol oynayacaktır.*

Bugün, 6 yıl sonra bu satırları yazarken yukarıdaki öngörülerim çoktan gerçekleşmişti.

Ertesi gün, 29 Temmuz'da Berlin'in tüm gazeteleri, o büyük barış gösterilerini milliyetçilik karşıtı olarak yansıtıyorlardı! Sadece sosyalistlerin başlıca organı olan *Vorwärts,* barış gösterilerini en ince detayına kadar verirken, polisin aşırılıklarını sert bir dille eleştiriyordu.

Orducu ve emperyalist gruplar gibi antisosyalist ve şovenist unsurlar da karşı gösteriler düzenlemek istedilerse de bereket öğrenci gençlikten başka yandaş bulamadılar.

O sırada, İngiltere kralının aracılığıyla 3 imparator arasında telgrafla ateşli müzakereler sürdürülüyordu. İngiliz dışişleri bakanının soylu bir anlaşma önerisi Berlin'de ciddiye alınmadı. Başlarında Kayzer'le Alman askerî partisi ve Pancermen federasyonu, her barışçı çabayı boşa çıkarıp Alman halkında vahşi savaş yanlısı duygular uyandırmak için gizlice her yola başvuruyordu.

Berlin'deki günlük gazeteler Rusya'da seferberlik ilanıyla ilgili haberler yayınlıyorlardı. Hatta Rusya'nın Almanya ve Avusturya-Macaristan sınırlarını tehdit eden bir şekilde mevzilendiği bile söyleniyordu. 31Temmuz'da artık kamuoyu savaşın kaçınılmaz olduğunda birleşmişti.

Alman halkının tüm öfkesi Rusya'ya yönelikken, tersine Fransa'ya karşı bariz bir düşmanlık hissi görülmüyordu. Alman hükümeti istihbarat servisleri aracılığıyla yalan haberler yayıyordu: Güya Rus casusları Kayzer'i öldürmek, köprüleri uçurmak için Almanya'ya gelmişler; Avusturya-Macaristan ve Almanya Rus gizli ajanlarıyla kaynıyormuş, Saraybosna cinayetinde Avusturya-Macaristan'a saldırmak için bahane arayan Rusya'nın parmağı varmış. Kitleler, böyle söylentiler ve diğer yalanlarla hemen ertesi gün Rusya'ya karşı resmî savaş ilanına hazırlanıyordu.

Böylece Batı uygarlığını kaderi Alman Kayzeri'nin iki dudağı arasındaydı. Dünya fatihleri gibi zafer rüyalarına kapılan Kayzer, piyon olarak gördüğü milyonların içine düşeceği genel sefaleti umursamıyordu.

Avrupa halkları barışın son gecesi olan 31 Temmuz 1914'de gecelerken, –imparatorluk saraylarından en ücra köylerin kulübelerine kadar– her tarafta çok geçmeden katliama gönderilecek 30 milyon masumun kaybının korkunç yasını tutacağının farkında bile değildi.

1. Bölüm Notları:

[1] *Şant*, 60-82. Sayılarda yayınlandı (Eylül 12/25-Ekim 4/17, 1914).

2

BERLİN'DE

1 Ağustos 1914, Berlin Üniversitesi'nin son sömestre günüydü İlahiyat öğrencisi olduğumdan, gelenek uyarınca sabah ünlü Profesör Adolf von Harnack'ı dinlemek üzere üniversiteye gitmiştim. O ilk dersten sonra biz öğrencilere ilaç gibi gelen yaz tatili başlayacaktı.

Ama Prof. Harnack kendi dersini anlatmak yerine, 1-2 gün içinde ilan edileceği kaçınılmaz olan savaşa övgüler düzdü. Kıskanç komşu ülkelerin Alman uygarlığıyla birlikte Alman halkını da yok etmek istemeleri yüzünden Alman halkına dayattıkları bu tarihî savaşta Alman öğrencilerin de onurlu yerlerini alacaklarını umuyordu. Serinkanlılığını ve bilimsel tutumunu terk eden dünyaca ünlü bu bilim adamı, bir anda askerlerini cepheye gönderen bir generale dönüşmüştü sanki. Prof. Harnack'ı dinlemeye gelen kızlı erkekli 800'den fazla öğrencinin bulunduğu amfi, böylece savaş yanlısı bir gösteriye sahne olmuştu. Alman gençliği şimdiden intikam hırsıyla yanıp tutuşuyordu. Coşkuyla kendilerinden geçtikleri o anda, aramızda her milletten birçok yabancının olduğunu bile unutmuşlardı.

Sonra Prof. Harnack derse devam etmeyi denediyse de savaşın coşkusuna kapılan öğrenciler dersle ilgilenmeyip dışarı çıkmaya başladılar. Unter der Linden'de bulunan Berlin Üniversitesi'nde, hava aydınlandığından beri her kafadan bir ses çıkan, günlük trafiğin normal akışını engelleyen giderek büyüyen bir kalabalık toplanmıştı. Daha 15-20 yıl önce, dünyaca ünlü Alman filozofu Friedrich Nietzsche, merhamet ve şefkatin akıl hastalığı olduğunu vazetmiş... ve kaba kuvvet öğretisinin Almanya'nın şimdiki ve gelecekteki ihtişamında hâkim etken olduğunu duyurmuştu.

Nietzsche'den sonra gelen kuşaklara bu ruh aşılanmıştı. Bu yıkıcı öğretinin sadık bir izleyicisi olan Prof. Harnack, Alman üniversite öğren-

cilerini cepheye sürmek istiyordu. Çünkü sadece "Deutschland, Deutschland über alles" söylemek değil, onu hayata geçirmenin zamanı da gelmişti.

Üniversiteden dışarı çıktığımda, 100 metre genişliğindeki bulvarda büyük bir izdiham yaşandığını –saygı gösterilen ve "yaşa varol" (*Hoch!*)– diye tezahürat yapılan her rütbeden subay dışında, yürümenin de karşıya geçmenin de mümkün olmadığını gördüm.

Tüm büyük mağazaların vitrinlerinde 1870-1871'de zafer kazanan 2 büyük Alman generali, Bismarck* [**En çok Almanya'nın şansölyesi olarak tanınmıştır, 1871-90*] ve Helmut von Moltke'nın kocaman yağlıboya portreleri asılmıştı. İmparatorluk sarayı, Berlin katedrali ve müzelerin bulunduğu dev meydan insan kaynıyordu. Bu tarihî günlerin ne kadar önemli olduğunun farkındaydım. Bu yüzden, Kayzer'in o gün resmî bir açıklama yapacağı söylentileri yayıldığından, her türlü zorluğa katlanarak imparatorluk sarayının katedrale bakan balkonuna yaklaşmaya çalıştım.

Halk "sevgili Kayzerimizi görmek istiyoruz!" diye bağırıyordu. Nihayet, dört buçuk saat bekledikten sonra büyük balkonun perdeleri açıldı. Yeni bir Napolyon edasıyla, Kayzer, saray muhafızlarının koruması altında, yanında İmparatoriçe'yle birlikte göründü. O anda sayıları 100 bini aşan kalabalıktan çıt çıkmıyordu. Kayzer, halkın yurtseverliğini simgeliyordu ve her Alman Avrupa halklarının kaderinin her şeye gücü yeten kendi imparatorlarına bağlı olduğuna inanıyordu. Allah göstermesin, sonunda Kayzer galip gelseydi, halkı onu eski Romalılar gibi Tanrılaştırmasa bile, aziz ilan ederdi diye düşünüyordum.

Kayzer anlaşılır, bas sesiyle konuşuyordu:

> Ben barışı korumak için elimden gelen her şeyi yaptım, fakat bizim kıskanç komşularımız sınırlarımızı geçerek bizim anavatanımızın kutsal topraklarını çiğnediler.
>
> Şu âna kadar yürütülmüş olan tüm ateşli mücadeleleri affediyorum [sosyalistleri kastediyor]. Düşmanlarımızın sırf bizi yok etmek amacıyla dayattıkları kaçınılmaz ölüm kalım mücadelesini yürütmek için, birlik içinde ayağa kalkmak zorundadır.
>
> Barış adına ve aşkına 25 yılı aşkın süredir kınında bıraktığım kılıcımı bugün çekiyorum. Kılıcımı zafere kadar kınına koymayacağım.

Haydi, yarın kiliseye gidin, diz çöküp ordumuzun hızla zafer kazanması için Tanrı'ya dua edin.

Dev başkent yüz binlerce insanın ağzından çıkan hurra ve *Hoch* sesleriyle çınlıyor, 2 milli marşı, "*Deutschland, Deutschland über alles*", (Almanya, Almanya her şeyin üstünde) ve "*Die Wacht am Rhein*" (Ren'de Nöbet) söyleyen kalabalık dalgalar hâlinde meydanı boşaltmaya başlamıştı.

Bu modern Caligula'nın, kendisi ve savaş çığırtkanlığı yapan halkının çok geçmeden masumların kanında boğulacağını hiç düşünmeden, uygar insanlığın idam cezası hükmünü okumuştu. Demagoji yaparak masum halkı kandırıp düşmanın ülke toprağına girdiğine inandırmıştı. Oysa kendisi Belçika topraklarına ani bir saldırıya girişmek üzereydi.

Halk 2 Ağustos Pazar gününü zafer beklentisiyle neşe ve eğlence içinde içki içerek geçirmişti. Sonra ertesi gün durumun vahim sonuçlarını daha ayık bir kafayla değerlendirip kendine gelip, tasarruflarını çekmek için bankalara akın etmişlerdi.

Savaşın ilanının ikinci günü, önce tüm gıda maddeleri pahalılaşmış, sonra da piyasadan çekilmişti. Kırmızı seferberlik ilanları asılmıştı. Genel kanaat, 7 gün içinde göreve hazır bekleyecek 5 milyon askerin komşu düşmanların topraklarına taarruza geçerek önlerine çıkan her şeyi ezip geçeceğiydi.

2 Ağustos Pazar günü, Rusya'ya savaş ilan edildiğini yazan *Norddeutsche Allgemeine Zeitung,* Kayzer'in genel seferberlik emri verdiğini duyuruyordu. Berlin'de yayınlanan büyüklü küçüklü tüm gazeteler yangına körükle gidiyor, yalan haberler yayınlamada adeta birbirleriyle yarışıyorlardı. Yurtseverlik coşkusunu ateşlemek için, Osmanlı Hükümeti'nin genel askerî seferberlik emri verdiğini, Kafkaslarda büyük bir isyan çıktığını ve Hindistan'daki Müslümanlar arasında kaynaşmalar başladığını yazıyorlardı. Aslında, 24 saat içinde böyle haberleri elde etmek imkânsızdı.

Gerçekten de 2 Ağustos Pazar her Alman için tarihî birgündü. Kayzer'in isteğine uygun olarak, ülkedeki tüm kiliselerde silahlı kuvvetlerin zaferi için ayinler yapıldı. Saat 9.30'da Berlin'in yüzlerce kilisesinde kulakları sağır edercesine çalan çanlar, halkı "*Gottesdienst*"e (Alm. -kilise ayini) davet ediyordu. Berlin katedralinden sonra ikinci büyük kilise olan "Kaiser Wilhelm Gedächtniskirche evime yakındı. Ayinden yarım saat

önce kiliseye gittim. II. Wilhelm tarafından ünlü dedesi I. Wilhelm'in anısına inşa ettirilen kilise, Gotik dış cephesi, iç cephesinde altın mozaikleri, 150 metre yükseklikteki çan kulesiyle, tüm yabancı ziyaretçileri hayran bırakan muhteşem bir tapınaktı.

O günkü manzara gerçekten de etkileyiciydi. Dev kilise meydanına giden uzun, geniş bulvarlar –Charlottenburg'da kilise meydanına trafiğin aktığı arterler Tauentzienstrasse, Kantstrasse ve Kurfürstendamm– insan dolu olduğundan, trafik durmuştu.

Bu arada, çok zor girebildiğim kilisenin içinde bir tapınağın görkemli ciddiyeti hâkimdi. Doğu tarafında sütunlu beyaz bir mermer kubbenin/apsisin altında İsa'nın gerçek büyüklükteki mermerden kar beyazı bir heykeli vardı. Heykel eğitilmemiş bir beyne ve göze, Eski ve Yeni Ahitlerin ruhuna tamamen aykırı bir pagan putu izlenimi bırakıyordu. Önüne sağlı sollu tüm mumların yandığı üçer şamdan konulmuştu. Mihrabın her iki tarafında kanatlı gümüş haçlar vardı. Yüzlerce elektrik ampulüyle bütün kilise pırıl pırıl aydınlatılmıştı. Paha biçilmez dinî resimler, altın kaplama mozaikler ve vitraylar ışıl ışıl parlıyordu.

Seferberliğin ikinci günü olduğundan, kilisede hiç genç [yani genç erkek] yoktu. 21 ile 35 yaş arasındakiler çoktan seferberlik çağrısına uyup askere alınmışlardı. Ayine 40 yaşını geçmiş erkek ve kadınlarla genç hanımlar katılmıştı. Çoğu –kim bilir belki de bir daha hiç göremeyecekleri– sevdiklerinden ayrıldığı için sessizce ağlıyordu.

Günün etkili konuşan vaizi, verilen emirlere uyarak halkı düşman çizmeleriyle çiğnenen anavatanı savunmaya çağıran cesur sözler söylemişti! Sonra, vaizin isteğiyle cemaat Kayzer'in diz çöküp Alman ordularının askerî zaferleri için Tanrı'ya dua etmesi emrine uydu.

Aynı anda kilise meydanında da aynı ciddiyetle dua ediliyordu. On binler büyük bulvarların asfaltlarında ve tramvay yollarında diz çöküp zafer için dua ediyordu. Sonra da hızlı kesin başarılarından emin olan kalabalık bilinen marşları söyleyerek dağılıyordu.

Bu arada, Petersburg'da da Çar'ın huzurunda binlerce insan Rus ordusunun zaferi için benzer ciddi dinî ayinler yapıyordu.

Ertesi gün, 3 Ağustos'ta demiryolları sadece asker sevkiyatına ayrıldığından, ulaşım durmuştu. Çoğu eli sopalı Berlinli gördüğü Rusları izliyor, sopalarını sadece masum tüccarlar olan bu zavallıların kafasına indiriyor ya da polise tutuklatıyordu.

Askerlik celbine cevap vererek birliklerine teslim olmak için Berlin'den ayrılırken sevdikleriyle vedalaşan askerleri kendi gözlerimle görmek için merakla Charlottenburg garına koştum. Küçük çıkınlar taşıyan yüzlerce asker aileleriyle son kez vedalaşmak için gara gelmişti

Gerçekten de manzara çok dokunaklıydı: Şefkatli kucaklaşmalar, uzun uzun öpüşmeler, karılarından ayrılan kocalar, delikanlı oğullarını askere uğurlayan babalar, yeni gelinleri arkalarında bırakan damatlar, nişanlılarını geride bırakan nişanlı delikanlılar. İki veda kelimesi herkesin dilindeydi: *auf Wiedersehen,* "Hoşçakal!" Ne gözyaşları, ne üzüntü... gülümseyerek veda eden askerler zaferi kazanacaklarından çok emin, düğüne gider gibi sevinç içinde sınırlara gidiyorlardı.

Almanların yurtseverliğine hayrandım. Fakat pek çoğu dönüşü olmayan bir yolculuğa çıkan bu genç erkeklere üzülüyordum. Çünkü ülke liderleri şahsi şanları ve çıkarları uğruna onlara katliama gönderiyordu. Birçok genç asker, sevdiklerinden gönderecekleri hediye kargolarının üzerine Zentral Postlagernd Paris ya da Paris Merkez Postanesi adresini yazmayı unutmamalarını tembihleyerek savaşa gidiyordu. Bu gençleri ölüme gönderenler, sanki turistik bir geziye gider gibi, Sedan Muharebesi'nin* [**Sedan (1870), III. Napolyon'un esir alındığı Fransa-Prusya savaşının kesin sonuç alıcı muharebesiydi*] tarihi yıldönümü olan 2 Eylülde Paris'te olacaklarına inandırmışlardı.

Fakat İngiltere 4 Ağustosta aniden Almanya'ya savaş ilan edince, Alman başkentinde ruh hâlinin hızla değişmesiyle neşeli atmosfer yerini genel bir kaygıya bıraktı. Daha dün sevinçten göklere uçan Alman halkının tepesine adeta bir bomba düşmüş gibiydi. İngiltere'nin müdahale edeceğini hiç kimse beklemiyor, birkaç ay içinde Fransa ve Rusya'yı yerle bir edeceklerini zannediyorlardı. Şimdi Alman gazeteleri İngiltere'ye kalleşçe saldırmaya başlamıştı. Fransız dostu İngiltere kralı Edward'ı Fransız dostu olmak ve bu ülke aracılığıyla Rusya'yla anlaşarak Almanya'ya karşı bu korkunç savaşa zemin hazırlamakla suçluyorlardı. Gazeteler Edward'ın amacının Alman donanmasıyla birlikte Alman ticaretini de yok etmek, böylece İngiltere'nin denizlerdeki rakipsiz kontrolünü güvenceye almak olduğunu da iddia ediyorlardı.

Şimdi İngiltere bütün kötülüklerin kaynağı gibi görülüyordu. Alman halkı Rusya ve Fransa'nın temsilcilerine karşı saygısızca gösteriler yapmamıştı. Oysa İngiltere'ye karşı o kadar büyük bir öfke birikmişti ki Wilhelmstrasse'deki İngiliz Büyükelçiliği'ne saldıran büyük bir kalabalık,

Büyükelçi ve hanımı içerdeyken bütün camları paramparça edecekti. Almanların açgözlülüğüyle alay edercesine, Elçilik memurlarının kalabalığa büyük torbalarla bozuk paralar atması daha çok öfke yarattı.

Yukarıdan gelen emirle, İngiltere'nin savaş ilanıyla yarattığı karamsarlığı dağıtmak isteyen Alman gazeteleri, yalan haberler yayınlamaya başladılar: Güya Petersburg'da 300 bin Rus işçi Çar'a isyan etmiş, Çar da başkenti Moskova'ya taşımak zorunda kalmış. Aslında Rus imparatoru Moskova'ya Rus ordusunun zaferi için dua etmek amacıyla Kremlin'de çarların tarihî kiliselerini ziyaret ederek, *mujikler*in savaşçı coşkusunu ateşlemeye gitmişti. Alman gazeteleri, aynı şekilde Polonya ve Finlandiya'da isyanlar çıktığı gibisinden yalan haberler de yazıyordu. Savaş boyunca gazeteler yavaş yavaş dezenformasyon sanatında uzmanlaşmıştı, ta ki tüm yalanları kumdan kaleler gibi yerle bir oluncaya kadar.

Savaşın beşinci günüydü. Potsdamerplatz'daki Yost adlı cafede birkaç Ermeni'yle oturmuş, cepheye gitmek üzere birliklerine yeni teslim olan asker kafilelerini seyrediyorduk. O sırada bir polis gelip beni karakola davet etti; çünkü sakalıma bakarak beni Rus casusu sanan birkaç Yahudi beni ihbar etmişti. Kalabalığın içinde Alman polisini takip ederek karakola giderken, beni takip edenler vardı. Sayısı giderek artan kalabalık tehlike yaratmaya başlamış, arada enseme birkaç sopa darbesi de almıştım. Onlara alelacele Osmanlı pasaportumu gösterip dost bir ülkeden geldiğimi anlatmaya çalıştım. Sonra, herkes dostça davranmaya başladı. Polisler dahil, bu yanlışlıktan dolayı özür dilediler; ne yazık ki, daha sonra da buna benzer olaylar yaşayacaktım.

Alman gazeteleri, keyifle büyük Alman ağır kruvazörü *Goeben* ve hafif *kruvazörü Breslau*'nun Fransa'nın elindeki Cezayir sahillerini bombaladığını yazıyorlardı. Aynı savaş gemileri, daha sonra Karadeniz'deki Rus donanmasına ateş açarak Türkiye'yi de savaşın ateşine çekmekte kritik rol oynayacaklardı.

6 Ağustos Perşembe günü, Charlottenburg'daki ünlü kafelerden birinde Berlin Üniversitesi'nden iki profesör arkadaşımla oturmuş, gündemin sıcak konularını konuşuyorduk. Üst sınıftan tanımadığımız iki Alman içeri girip yan masaya oturdu. Sonradan avukat olduğunu öğrendiğimiz genç olanı uluorta konuşmaya başladı: "Tam şimdi Kafkaslardaki Ermeniler isyan etse, ne güzel olurdu!... Ermeniler girişimci, cesur ve çalışkan bir halktır. İsyan ederlerse Kafkaslar'daki 12 milyon Müslümanın da hemen onların örneğini izlemesi Rusya'nın başına büyük bela açar." Eğer

bu Alman ortamda bir Ermeni'nin olduğunu bilseydi... nezaketen böyle bir yorum yaptığını söylerdim. Oysa orada Ermenilerin olduğunu bilmediğinden, aklıma aslan ile fare fablı geldi.[1]

Seferberliğin yedinci günü, farklı birliklerde tertiplenen 5 milyon asker iki savaş cephesinde çoktan mevzilenmiş, Rus ve Fransız ordularıyla savaşa girmişti. Berlin'de düşman ulusların yurttaşı olmayan her yabancı yakasında kendi ulusunun küçük bir bayrağını taşımak zorundaydı.

Amerikalılara büyük saygı gösteriliyor, çünkü Almanlar bu büyük ülkenin sempati ve tarafsızlığını kazanmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. O sırada Berlin'de 50 bin Amerikalı yaşıyordu. O günlerde yedek subay olan terzime şans eseri rastladım. İki gün içinde cepheye gidecekti. Ona savaşın ne kadar sürer, ne dersin diye sordum. "Eğer sadece Rusya ve Fransa'yla savaşsaydık, iki ayda biterdi. Ama şimdi İngiltere de savaşa girdiğinden, belki birkaç ay daha uzun sürer" diye kestirip attı. Almanların Paris'e ne zaman girmeyi umduğunu sorduğumda, "Bu yıl Sedan'ın yıldönümünü 2 Eylül'de Paris'te kutlayacağız" diye cevap verdi. Gerçekten şimdi her Alman buna kesinlikle inanıyordu.

Savaşın ilanının ertesi günü, askerlik çağındaki 40 binden fazla Rus savaş esiri olarak hapsedilmişti. Şimdi Alman hükümeti onları sıkı güvenlik tedbirleri altında tarlalara ekini kaldırmaya göndermişti. Anavatanlarına hizmet etmek isteyen 60 binden çok Alman kadını ve genç kızlar Kızılhaç teşkilatında çalışmak için başvurmuş, özel kurslarda eğitim görmeye başlamıştı.

Uygar bir ulusa yakışmayan bir fanatizm sergilemeye başlayan halk, şehirde dükkân ve kafelerdeki İngilizce ve Fransızca isim levhalarının kaldırılıp bunlara Almanca adlar verilmesini talep ediyordu. Bu yüzden, ilk haftadan başlayarak yabancı dilde yazılan tüm levhalar yavaş yavaş kaldırılmıştı. Başkentin en görkemli binasında yer alan Berlin'in en meşhur ve güzel kafelerinden olan Piccadilly'nin adı "Anavatan Kafe" olarak değiştirilmişti.

Herkes her geçen gün yeni zafer haberler bekliyor, Almanlar öğünerek yabancı arkadaşlarına samimi itiraflarda bulunuyorlardı: "Kırk yıldır bu savaşa hazırlanıyorduk." Gururla yapılmış böylesi bir itiraf Alman halkının ayıbıydı.

Polisin resmî bir duyuruyla halkı Rus casuslarının izlenip yakalanmasına yardıma çağırması, masum Rusların çok zulüm görmesine neden

oldu. Bundan sonra, Berlin sokaklarında –20. yüzyıl uygarlığının en temel kurallarına aykırı olarak– kalabalıkların Rusları sıkıştırdığına, hatta dövdüklerine sık sık rastlayacaktık.

9 Ağustos, Pazar, Berlin'den Fransa sınırına doğru Slav askerleri dolu trenler geçti. Bu askerlerin ihanet edip düşman Slav soydaşları tarafına geçeceğinden korkan Avusturya-Macaristan hükümeti, bu birlikleri Rus cephesinden Almanya'nın Fransız cephesine sevk ediyordu.

Resimlerle süslü Alman gazetelerinin 1871'de Almanların Paris kuşatmasıyla ilgili yazılar yayınlamaları planlıydı. Çaresiz kasap dükkânlarında satışa çıkarılmış ayaklarından asılı köpek, kedi, fare, at, v.b. resimleri yayınlıyorlardı. Böylece Alman askerinde yurtseverlik coşkusunu körükleyerek, acele Paris kapılarına dayanmalarını sağlayacaklarını umuyorlardı.

Savaşın ilanının 9. günüydü. Her Alman'ın düşüncelerine tercüman olan içten sözler söyleyen bir Alman arkadaşımla tartışmıştım. Demişti ki: "Paris'e girdiğimizde, bu sefer 5 milyarla yetinmeyip 30 milyar talep edeceğiz. Böylece Fransa müttefiklere borç vererek onları bize karşı savaşa sokamayacak. Yeni intikam savaşları için de hazırlık yapamayacak."

Artık bu zihniyet ulusal bir parola olmuştu. Tersinin de olabileceğini hiç düşünmüyorlardı… ki gerçekte olan buydu. Savaştan sonra Almanya büyük para cezaları ve tazminat ödemek zorunda kalacaktı.

Savaşın başlayalı henüz 10 gün olduğu hâlde, fakirler daha şimdiden en temel ihtiyaçlarını sağlamakta sıkıntı çekiyordu. Tüm besin maddeleri zamlanmıştı. Tasarruf sandıkları ve bankalar ancak %5 faiz ödeyebiliyorlardı. Hükümetin yasaklamalara rağmen, fırıncılar birliği ekmeğe zam yapmak istiyor, un fiyatlarının aşırı zamlandığını gerekçe göstererek eski fiyattan ekmek satamayacağını açıklıyordu.

Sinemalar, hipodromlar ve diğer eğlence yerleri savaş dolayısıyla kendiliğinden kapanmıştı. Pazar günleri, başkent halkı artık eskisi gibi garlara hücum etmiyor ya da yakın park ve bahçelerde yürüyüşe çıkmıyordu. Her yerde aşırı bir ciddiyet ve tutumluluk göze çarpıyordu. Hatta öğle yemeği için restoranlara gidenlerin sayısı bile azalmıştı. Tasarruf etmek amacıyla, herkes öğle yemeğini evinden getiriyor, mümkün olduğu kadar az para harcamaya çalışıyordu. Sadece acil ihtiyaçlarını alanlar ya da yolcuların gittiği dükkânlarda kolay kolay müşteriye rastlanmıyordu.

Apartman dairem Charlottenburg'ta Lietzensee'nin tam ucunda, Berlinlilerin gözde mesire yeri olan fantastik sedir korusu, Grünewald'a bakıyordu. Burada eğitim amaçlı top atışları başlayınca, bütün gün yakınlardaki şirin banliyönün apartmanlarını sarsan ve sevdikleri cephede olan anneleri ve diğer kadınları dehşete düşüren gök gürültüsünü andıran korkunç sarsıntıları duyabiliyordum.

O günlerde, bizim binada oturan ve cepheye gitmeye hazırlanan yüksek rütbeli bir subayla tanışma fırsatım oldu. Savaşın ne kadar sürebileceği sorumu şöyle cevapladı:

> *Hochwürdiger.** [**muhterem peder*] duyduğumuz kaygıyı karılarımıza ve halka söyleyemeyiz. Ama siz günah çıkaran bir papaz ve güvenilir biri olduğunuzdan size yalan söylemek istemem. Yensek de yenilsek de Almanya artık fakir bir ülke olacak; cennet ülkemiz cesetlerimizle dolacak. 40 yıldan beri bu savaşa hazırlanmamıza rağmen, bu kadar çok güçlü düşmanın hep birden bize saldıracağını hiç beklemiyorduk. İngiltere ve Japonya'nın savaşa katılmasıyla, denge bozuldu... Bilhassa İngiltere'nin saldıracağını hiç beklemiyorduk. Serinkanlı düşünen Almanlar çok kaygılı, çünkü İngilizler inatçı bir millettir. Fakat şu anda hiç kimse muhalif bir görüş ifade edemez. Çünkü savaş aleyhinde konuşanları özel görevli sivil polisler tutuklayıp vatan haini suçlamasıyla askerî mahkemelere teslim ediyorlar... 40 yıllık barışçıl çalışmalarımızın sonucu olan bu büyük uygarlığın yok olup gidecek olması ne acı.

Böylece, hüküm süren savaş coşkusuna kapılmayı reddederek, gerçekleri soğukkanlılık ve sükûnetle gören, değerlendirip analiz eden ve korkunç felaketi tahmin eden bir Almanla –yüksek rütbeli subayla– ilk kez karşılaşmıştım.

İngiliz ve Fransız gazeteleri, Almanya'nın sonuçsuz kalan Belçika'nın tarafsızlığını çiğnemesini kınarken, günlük Alman gazeteleri sanki cevap verir gibi "*Not kennt kein Gebot und kein Verbot*" (Acil durum ne yasa ne engel tanır") diye yazıyorlardı. Sadece Alman devletine uygulandığı görülen bu ilke, "acil durum" adına her anlaşma ve paktı ihlal etmeyi haklı gösterecek kadar uç noktalara taşınıyordu. Bu yolla da Almanya tüm dünyanın nefretini kazanacaktı.

Apartmanlardaki fakir kiracılar sorunu öne çıkmaya başlamıştı. Belediye ve gazeteler, ev sahiplerini fakir kiracılarına anlayış göstermeye davet ediyorlardı. Çalışan aile fertleri askere alınınca, asker eşleri devletten

çocuk başına aldıkları aylık 10 mark gibi az bir parayla geçinemezlerdi. Kadınlar yardım dernekleri kurmaya başladılar ve asker ailelerine yardım etmek için özel kampanyalarla önemli miktarda para topladılar. Bu yolla çocuklarına bakmak kaygısına kapılan annelerin işi bir parça kolaylaştı.

Kadın yardım komitelerinin işlettiği iki aşevini ziyaret ettim. Dernek üyesi kadınların tüm masum çocuklara, her iki cinsten genç ve yaşlılara öğle ve akşamları bedava besleyici sıcak yemek verdiğini görmek beni çok etkiledi. Gene işsiz kalmış talihsiz işçilere 10 fenik –yani o günkü 20 para– karşılığında bol ekmekle birlikte iki çeşit yemek veren özel restoranlar da gördüm. Aynı zamanda, hükümet savaştan hoşnut olmayanların sayısını düşük tutmak amacıyla, yoksullara yardım etmek için elinden geleni yapıyordu. Aksi hâlde, bu kişilerin sosyalistlerin saflarını dolduracağını çok iyi biliyordu.

Zaten Ruslara karşı öfke dolu olan Almanlar, gazetelerde Petersburg'daki muhteşem büyükelçiliklerinin neredeyse tamamen tahrip edildiğini okuyunca iyice çileden çıkmışlardı. Rus talancıların yakıp yağmaladığı elçilikte kıdemli ve yaşlı bir memur da öldürülmüştü. Böylece sokaklarda daha acımasız bir Rus avı başladı; onlara artık hiç acımadan işkence ediyorlardı.

Savaşın 13. gününde, yerel yönetim kömürden tasarruf etmek için başkentte elektrik kesintisi uygulamasını başlattı. Şehir halkını su, doğal gaz ve elektriği tasarruflu kullanmaya, bu yolla söz konusu hizmetleri üreten büyük fabrikaların kömür tüketimini azaltmaya çağırdı.

Birçok mağaza ve büro kadınlı erkekli toplu işçi çıkarmaya başladığından, işsizlik şimdiden belini bükmüştü. İşten çıkarılan bu işçileri çoğunluğu genç kızlardı. Aşırı bir yokluk içine düşen bu kızların fahişelik yapmak için başkentin kalabalık sokaklarını mesken tutmaları büyük bir skandala yol açmıştı. Halkın ahlakını korumak için, çok sert polisiye önlemler alınmıştı. Ayrıca bu talihsiz genç kızları kötü yola düşmekten alıkoymak için barınıp sığınabilecekleri kadın örgütleri kuruldu.

Alman toplumunda aile değerlerinin çok güçlü olduğunu ve bunları ihlal etme cüreti gösteren herkesin, mevkiine, rütbesine ya da servetine bakılmaksızın en ağır cezalara çarptırıldığını belirtmeliyiz. Paris'in aksine, Alman İmparatorluğu'nun başkenti kıtada genelev ve randevuevlerinin bulunmadığı tek şehirdi. Polisin fuhuş yapıldığından şüphelendiği her evi arama yetkisi vardı.

Bu ahlaklı ve dinî yaşamın sonucu, şimdi 68 milyona yükselen Almanya'nın nüfusunun –1871'de ancak 36 milyondu– inanılmaz bir artış göstererek, tüm ülkeler arasında eşsiz bir artış örneği göstermesiydi. Bu arada, tam karşıt bir eğilim sergileyen Fransa, 1871'de 46 milyon nüfusa sahip bir ülkeyken, şimdi ancak 37-38 milyondu.

Savaşın ilanının 15. günü, Almanya'nın Belçika ve Fransa cephelerinde ilk zaferini kazandığı haberleri başkenti ulaştı. Nüfusu 3 milyonu geçen şehir (bunun bir milyonu başkomutanlık karargâhında konuşlanmıştı) zafer sarhoşluğu yaşıyordu. Bayram havasına bürünen tüm şehirde binlerce bayrak dalgalanıyordu.

Halk her yerde kutlamalar yapılıyor, başkentin huzurlu, hüzünlü ve o âna kadar bomboş olan caddelerini şenlendirmek için gür seslerle marşlar söyleniyordu. Alman halkı her gün ordularının Paris'e girdiği haberini bekliyordu. Alman halkının özgüven ve özverisinin ete kemiğe bürünmesi olan Kayzer, şimdiden Fransa sınırına gitmek üzere yola çıkmıştı.

Artık resmî binaların kapıları ve duvarlarında savaşta ölen Alman askerlerin isim listeleri de görülüyordu. Kendi yakınlarının isimlerini arayan kalabalık listelerin önünde toplanıyordu. Savaşta ölen birçok subayın eşleri de siyah matem giysileriyle dolaşıyorlardı. Her yerde "kiralık oda" levhaları görülüyor, her aile ek bir gelir kapısı açmak için evinin birkaç odasını kiraya vermek istiyordu. Sadece fotoğrafçılar keyiften ellerini ovuşturuyorlardı, çünkü savaşa giden herkes aileleri için son bir hatıra fotoğrafı çektirmek için fotoğrafçılara akın ediyordu.

Önceki günlerde olduğu gibi tren ve elektrikli tramvayların seferleri aynı dakiklikle yeniden başlamıştı. Eğitim bakanlığının talimatıyla, *Volksschule* (ç.n. "ilkokul") ve ortaokullar yeniden açılırken, yükseköğrenimde teknik yüksekokullar ve enstitüler yeni emirlere kadar kapalı kalacaktı. Ne olursa olsun, ortaöğrenim okulları (*Realschule*-ortaokul ve gynasium-lise) ve ilkokullar (*Volksschule*) 1Ağustosta açılırken, meslek yüksekokulları ve üniversiteler 15 Eylülden önce açılmamıştı.

Kırmızı nişanlar taşıyan askerî otoritelerin 35-46 yaş arasındakileri de silahaltına çağırması, halk arasında panik değilse bile yaygın bir telaş yarattı. Gazeteler de halkı anavatanı panslavların akınından kurtarmak için her türlü özveriye teşvik ediyordu! Württemberg ve Bavyera kralları ve çok sayıda dük dahil, Alman federal devletlerinin başındakiler birer birer kendi ordularının başına geçmek için cepheye gitmişlerdi.

Halkın tüm sınıflarında olağandışı bir yurtseverlik görülüyordu. Ama özellikle hayranlık verici olan Alman annelerinin kahramanca özverisiydi. Bazı anneler 4, hatta 6 oğlunu birden cepheye göndermişti. Gazetelerde kahraman ve özverili çok çocuklu Alman annelerinin hikâyelerinden geçilmiyordu. Yazdıklarına bakılırsa, Almanya'nın gücü ve büyüklüğünün gerçek temeli "çok çocuklu Alman anneler"miş. Onlarsız ne Essen'de Krupp firmasının ürettiği on binlerce dev top ne de seri ateş eden Mavzerler gibi en mükemmel silahlar bile peş para etmezmiş! Alman anneler olmasaymış, düşmana karşı göğüslerini siper eden 5 milyon askeri cepheye sürmek imkânsızmış!

Aynı günlerde "Ermeni-Alman Komitesinin" bir üyesinden, aynı kuruluşun başkanı ve tanınmış Ermeni dostu olan Doktor Johannes Lepsius'un Alman Dışişleri Bakanı Gottlieb von Jagow'a yazdığı bir dilekçeyle, hangi ülkenin yurttaş olurlarsa olsunlar, Ermenilerin polis soruşturmasından uzak tutulmalarını istediğini ve anlaşılan Bakan'ın da talebi olumlu karşıladığını duydum. Böylece, Rusya'nın yurttaşı bir Ermeni İsveç yoluyla Petersburg'a gidebilmişti. Ama uzun vadede bu anlaşmaya güvenilemezdi. Almanya, Türkiye ile müttefik olduğunda askerlik çağındaki Ermeni gençleri Türk askerî yetkililerine teslim edecekti.

Öyle görülüyordu ki Almanlar en baştan beri Avusturya-Macaristan'ın askerî yeteneklerine çok ümit bağlamamışlardı. Ayrıca büyük kuşku duydukları İtalya'yı ilk fırsatta en güçlü ülkenin safına geçecek "sadakatsiz bir müttefik" olarak görüyorlardı. Gelgelelim, askerî sansür her türlü antiitalyan ifadeyi yasaklamıştı. Böylece, akılları sıra İtalya Almanya'yla ittifaktan kopsa bile, hiç olmazsa düşman safa geçmeyecekti. Daha ilk aydan başlayarak, Almanlar Türkiye'ye o kadar sempati gösteriyorlardı ki onu dava ortağı, bu savaşta doğal müttefikleri sayıyorlardı.

Alman Genelkurmayı, 21 ve 46 yaş arası yasal askerlik çağındakileri silahaltına aldıktan sonra, şimdi de 17 ve 20 yaş arasındaki gençleri gönüllü olarak askere çağırmıştı. Bu yeni acemiler emekli subayların nezaretinde eğitiliyorlardı.

Paris'e doğru hızla ilerleyen Alman ordularının ezici yürüyüşünü durdurup cephe gerisini savunmaya zorlamak için, Rus ordusu önüne çıkan tüm engelleri silip süpürerek hızla Doğu Prusya'yı istila etmeye koyuldu. Sadece zafer haberleri duyacağını zanneden Alman halkı, Rusların Prusya'daki ilerleyişinin ayrıntılarını öğrenince dehşete kapıldı. Rusya Kazakları'nın vahşetiyle ilgili anlatılanlardan korkarak dehşete düşen bu

bölgenin Alman halkı, mal ve mülklerini arkalarında bırakıp büyük bir acele içinde kaçmaya başladı.

Sefil durumdaki bu insanların çoğunluğu Berlin'e sığındı. Rus Kazakları hakkındaki korkunç hikâyeleri duyan Berlinliler de paniğe kapıldılar.

Savaş ilanından bu yana bir ay geçmişti. Bütün Alman halkı dört gözle Alman ordusuna bağlı öncülerin 2 Eylülde Paris'e girmesini bekliyordu. Ama şimdi Fransız cephesinden Berlin'e yenilgi haberleri gelmeye başlaması, ilk zafer haberlerinin sarhoş ettiği halkın moralini bozuyordu. Askerî sansür kendi zafer haberlerini abartırken, yenilgi haberlerini aynı oranda küçük göstermek için elinden geleni yapıyordu.

Alman gazetelerinde Kafkaslardaki gönüllü Ermenileri hareketleri hakkındaki ilk haberleri okuyorduk. Türkiye de güya olası bir Rus saldırısına karşı koyabilmek için askerî seferberliği sürdürüyordu.

Savaştan önce İngiliz ve Fransız gazetelerinde yayınlanan bazı yazılar, tabii ki alaycı yorumlarla Alman gazetelerinde yeniden yayınlanıyordu. Bunlara bakılırsa, Türkiye yerinden kımıldarsa tüm Avrupa'yı saran savaşta kabak bu ülkenin başında patlayacaktı. Kangren hâline gelmiş olan Doğu Sorunu'nu kökten çözmenin zamanı gelmişti. Türkiye'de çıkar çatışmasına giren Avrupa'nın büyük güçleri, Babıali'ye Doğu Sorunu'nda çözüme yanaşması için baskı yapmak amacıyla dünya savaşının ruhunu çağırmışlardı.[2] Ama şimdi Saraybosna'daki olaylarla birlikte, savaş patlak vermişti. Böylece, cerrahın neşterini Türkiye'nin kangrenleşmiş yarasının derinlerine batırma fırsatı ayağa gelmişti.

2. Bölüm Notları:

[1] "Aslan ve Fare" Esop'un *Fabllar*ından biridir. Bir aslan pençesine düşen bir fareyi affeder. Aslan daha sonra bir ağa yakalanır. Fare yeniden ortaya çıkar. Minnettarlığını ağı kemirip aslanı kurtararak gösterir. Kıssadan hisse: Güçlü ve güçsüz birbirine muhtaçtır.

[2] Osmanlı İmparatorluğu 19. ve 20. yüzyıllarda dağılma sürecine girdiğinden, Avrupalı büyük güçler -en başta da Avusturya, İngiltere ve Rusya- Osmanlı padişahının Balkan topraklarının gelecekteki sahiplerinin kim olacağını aralarında tartışıyorlardı.

3

BERLİN'DEN İSTANBUL'A DÖNÜŞ

Dünya savaşının başlamasından sonra, binlerce topun korkunç gümbürtüsünün ortasında, panik gittikçe büyüyüp yaygınlaşmıştı. Her yeri saran bu fırtına her iki cinsiyet ve her yaştan bütün insanları etkilemişti. Berlin'de yaşayan farklı ülkelerden 20 ve 46 yaş arası yabancılara, kendi konsoloslukları memleketlerine dönüp yükümlüklerini yerine getirmeye hazırlanmalarını isteyen mecburi tebligat gönderiyordu. Yurtdışındaki Almanlar da alelacele Almanya'ya dönüp askerî üniformalarını giyerek, coşku içinde alaylarıyla birlikte cepheye koşmuşlardı. Berlin'e gelen Berlin-Bağdat demiryolu inşasında çalışan binlerce Alman işçi, cephenin yolunu tutmuştu bile.

Her tarafı saran bu yurtseverlik ateşinden etkilenmemek imkânsızdı. Hiç kimse kaçmayı düşünmüyordu. Şimdi sıra biz Ermenilere gelmişti. Aramızda yaptığımız toplantılarda, önümüzdeki görevleri düşünmeye başlamıştık. Ben Türkiye'ye dönmeyi düşündüğümü birkaç samimi arkadaşıma açıkladığımda, hepsi İstanbul'a geri dönüşümü tehlikeli buldu. Birçoğu Kafkaslara gidip Ermeni gönüllü gruplara katılmamı, sonra da Türkiye Ermenistan'ına geçmemi öğütlüyordu.

Oysa ben kendi adıma böyle cüretkâr bir adımı tehlikeli görüyordum. Savaşın ilk aylarında alelacele düşünülmüş olan gönüllü hareketi, sadece İttihatçı hükümeti kızdırıp Türk imparatorluğunda yaşayan 2 milyondan fazla Ermeni için vahim sonuçlar doğurabileceğini düşünüyordum.

Rus hükümetinin Ermeni dostu politikasından fazlasıyla cesaret bulan bazıları, merhametli Çar sayesinde Türkiye Ermenistan'ını kurtarmanın mümkün olduğunu düşüyorlardı. Ben onlara 1877-1878'deki Türk-Rus savaşını hatırlattım: Rus ordusu [Rus] Ermeni komutanların yardımıyla Erzurum'u işgal ettikten sonra, ani bir politika değişikliğiyle Rus askerlerinin geri çekilmesi, yaklaşık 80 bin olan yerli Ermeni nüfusunu Türk

hükümeti ve ayaktakımının kabaran intikam duygularıyla karşı karşıya bırakmıştı.

Ama yüzyıllardır yeşerttikleri umutlarla coşan Ermeniler, mantıklı telkinleri işitmek bile istemiyorlardı. Milliyetçi coşkularının tutsağı olmuş, Türklerin Ermeni halkına karşı yaptığı hataları giderecekleri bu eşsiz fırsatı kaçırmak istemiyorlardı.

Öte yandan, Alman hükümetinin ve halkının aşırı Türk dostluğu Almanya'da yaşayan hiçbir zeki Ermeni'nin gözünden kaçamayacağından, gelecekteki zorluk ve talihsizlikler hakkında kaygılanmamak imkânsızdı. Ermeni-Alman Derneği Başkanı Dr. Lepsius'un verdiği güvencelerin tersine, Almanlar Türk düşmanı olan biz Ermenileri fazla sevmezlerdi. Bu arada, Alman Dışişleri Bakanı von Jagow ve yardımcısı Zimmermann'ın telkin ve onayıyla Berlin'de kurulan Alman-Ermeni Derneği, hiç te Ermeni halkının çıkarlarını korumakla ilgilenmiyordu. Onun derdi Türkiye'de yaşayan 2 milyondan fazla Ermeni'nin Çarlığın maşası olmasını, Rusların ise Ermenileri Türkiye'nin içişlerine karışmak için bahane olarak kullanmasını engellemekti.

Bu son kaygı Alman siyasetçilerinin zihinlerine o kadar yerleşmişti ki aklına, Balkan Savaşı'ında, Patrikhane'nin Ermeni reformları merkezî komitesinin üyesi olarak, zaman zaman resmî ziyaretlerine gittiğim Alman Büyükelçisi von Wangenheim, bana kesinlikle kaygılarını iletirken, biz Ermenilerin Ruslardan uzaklaşıp Almanların kucağına atlamamızı arzu ettiğini belirtmişti.

Alman Dışişleri Bakanlığı, Ermenileri kazanıp Rus hükümetinden uzaklaştırmayı amaçlayan örtülü planında Alman-Ermeni Derneği'ni gizlice kullanıyordu. Bu durumda bile, aynı bakanlığın açık inisiyatifiyle 20 yıl (1883-96) boyunca Türk ordusunu reorganize eden [Baron] Rüdiger von der Goltz Paşa'nın başkanlığında bir Alman-Türk Derneği kuruluyordu. Alman ırkından olduğu hâlde kalben ve zihnen aslında Türkleşmiş Goltz Paşa, 1914 Şubatında, yani savaşın başlamasından 5 ay önce, Alman-Türk Derneği'nin ilk resmî toplantısında başkanlığın açılış konuşmasında aşağıdaki pozisyonu savunmuştu. Alman siyaseti ve iş dünyasının ünlü şahsiyetleri gibi, orada hazır bulunan Türk büyükelçisi ve tüm maiyeti de bu konuşmayı dinlemişti:

> Geçtiğimiz yüzyılda, Rus hükümeti, Türk imparatorluğunun uyruğunda yaşayan Hıristiyan halkları Türkiye'nin içişlerine müdahale etmek için

bahane olarak kullanmak suretiyle Türkiye'nin parçalanmasına neden olmuştur. Türkiye'nin uyruğu tüm Hıristiyan ulusların çoktan kurtulduklarını düşünen Rus hükümeti, şimdi de Ermeni [davasına] el atmış, Balkan Savaşı'ndan faydalanarak, gizlice Türkiye'yi yeniden parçalamak amacıyla bir reform planı sunmuştu. Türkiye'yi yeni bir felaketten korumak için, Rus-Türk sınırına komşu Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerinde yaşayan yarım milyon Ermeni'yi kesinlikle yerlerinden çıkarıp bu sınır bölgelerinden güneye, Halep ve Mezopotamya yakınlarına taşımak gerekir. Buna karşılık o bölgelerdeki Arapları da Rus-Türk sınır bölgelerine taşımalıdır.

Böylece siyasal gündemlerini gerçekleştirirken, bir taşla iki kuş vuruyorlardı: Arapları ve Ermenileri eski tarihsel anavatanlarından koparmak ve içlerinde yaşattıkları şimdiki ya da gelecekteki her türlü ulusal bağımsızlık umut ve beklentisini ortadan kaldırmak!

Toplantıya katılan bir profesörün bana çıtlattığı bu şeytani planı hemen patrikhaneye yazılı ilettim.

Ne var ki, o zamanlar böyle devasa bir siyasal planın yapılabileceğine kimse inanmak bile istemiyordu. Çünkü tarihöncesi çağlardan beri insanlık tarihinde bütün bir ulusun zorla yer değiştirmesi görülmüş şey değildi.

Fakat ne yazık ki ileride göreceğimiz gibi, o zaman herkese imkânsız görünen, hatta alay konusu bile olan bu durum, insanlık tarihinde eşi benzerine rastlanmayan yaygın katliam gibi, başka trajik ve canice olayların sürekli tekrarlanmasıyla, dünya savaşında mümkün olmuştu.

Bu yüzden, 15 yıl boyunca Türkiye'de Ermeni cemaati içinde din adamı olarak çalıştığımdan, korkunç bir uçurumun kenarında duran, gerçekten de tehlike altında olduğunu düşündüğüm halkıma elimden geldiğince faydalı olmak için İstanbul'a dönmeyi uygun buldum.

Çevremizde hüküm süren yurtseverlik heyecanının içimdeki seslerden biri olan sorumluluk duygusuna katkıda bulunması, içimdeki diğer sesi, korkuyu bastırmama da yaramıştı. Böylece, 1914 Eylülünün ortasında Berlin'den ayrılıp İstanbul'a doğru yola çıktım.

Berlin'den ayrıldıktan sonra daha bir saat olmadan, trenin kompartımanında yanımda oturan iki Alman kadın, anne ve kızı (yeri gelmişken, yeniyetmeler ve yaşlılar dışında tüm erkekler silahaltına alındığından, trenlerde Alman erkeklere kolay kolay rastlanmıyordu) bana hangi milletten olduğumu sordular. Böylece (kuşkusuz, polisin gizli emriyle) beni göz hapsinde tutabileceklerdi.

Türkiye'den geldiğimi duyduklarında, tüm Türkiye uyrukluların muhakkak etnik Türk olduğunu sanarak, beni dost bir ülkenin temsilcisi gibi kabul ettikleri için olacak, günün olayları hakkında benimle hiç çekinmeden konuşmaya başladılar.

Bu savaşın sorumlularını eleştiren genç Alman kadının sevecenliği anılarımda hâlâ taze. Diğer sözleri arasında şunları da söylediğini hatırlıyorum:

> Maalesef biz Almanlar birçok ünlü general ve askere sahibiz. Ama ne yazık ki hiç siyasetçimiz yok. Yok, çünkü başbakan, bakan, büyükelçi ya da konsolosun tüm siyasal görevlerini askerler işgal etmiş. Bu nedenle, İngiltere gibi ciddi anlayışa sahip tecrübeli diplomatlarımız yok. Bu şartlar altında, yetiştirmemiz de imkânsız. Bir tek diplomatız bile olsaydı ve o da tüm dünyanın biz Almanlardan nefret ettiğini söyleseydi, tabii ki ülkemizin sorumluluk sahibi insanları bu savaşa böyle düşüncesizce acele atlamazlardı. Hiçbirimiz İngiltere'nin aniden düşmanlarımızın safına geçebileceğine, böylece güçler dengesini altüst edeceğine inanmamıştık. Dolayısıyla, bu savaşı kazansak da kaybetsek de Almanya her halükarda kaybedecektir.

Ulusal gururu incinen anne, kızının bir yabancıyla teklifsiz konuşmasına kızdığından, konuyu değiştirmek istedi. Ancak ben savaşa karşı olan Almanların görüş ve psikolojilerini anlayabilmiştim. Birkaç saat sonra Breslau'ya geldik. İstasyonda anne ve kız indi. Memleketleri burasıymış, Berlin'e iş için yerleşmişleri. Şimdi savaş nedeniyle mümkün olduğunca sakin bir ortamda savaşı atlatmak için, memleketlerine dönüyorlarmış.

***

Rusların zafer kazanarak Doğu Prusya'ya girmesi, öyle büyük bir korku ve şaşkınlık yaratmıştı ki, Alman başkomutanlığı Alman-Rus sınırına en yakın büyük şehir olan Breslau'nun tahkim edilmesini emretmişti. Moskova'dan gelecek herhangi bir istilaya karşı, binlerce işçi Breslau'nun çevresindeki ormanları kesip siper kazıyorlardı.

Berlin-İstanbul ekspresimiz, sınırlara yönelen –dev toplar, motorlu araçlar, demir fırınlar, mutfaklar, binlerce asker ve hayvan yüklü– askerî trenleri geçerek süratle ilerliyordu. Askerî trenler çoğunlukla o sırada Almanların en zayıf ve en savunmasız kanadı olarak görünen Doğu Prusya'ya doğru yol alıyorlardı.

Gece yarısı bir askerî kontrol noktasının bulunduğu Alman-Avusturya sınırına vardık. Yeni düzenlemeye göre, Alman treninden inip Avusturya trenine aktarma yapmalıydık. Oysa o tren geç kalmıştı. 5 saatlik rötardan sonra, pis ve yavaş Avusturya treniyle Budapeşte'ye doğru yola çıktık. Tren pencerelerinin tüm perdeleri kapalı olduğundan, yabancı yolcular gizli askerî sevkiyatı göremiyordu. Zaten dışarıya bakmak yasaktı.

Boğucu bir atmosferde, altmış saatlik bunaltıcı yolculuktan sonra Budapeşte'ye vardık. Oysa savaştan önce İstanbul'a aynı süre içinde ulaşabilirdik. Kimlik kontrolü için, bütün yolcuların resmî kimlik belgeleriyle Budapeşte Merkez Komutanlığı'na gitmesi isteniyordu. Çok uzun formalitelere rağmen, Türkiye gibi dost bir ülkenin yurttaşı olduğumdan, askerî izin belgesini alıp sonra tren bileti satın alarak trene binmem kolay olmuştu.

Tüm yolculuk sürecinde manzara aynıydı: Top, silah, cephane, erzak, asker, at vs. yüklü katar katar trenler. Bu sevkiyatın görüntüsü bile hepimizde dehşet uyandırıyordu. Yüzlerce top namlusunun ateş ve alev kusarak her yere ölüm saçtığını kolayca hayal edebiliyorduk.

Çok geçmeden Macaristan'ın çarşaf gibi durgun bir deniz yüzeyini andıran uçsuz bucaksız bereketli ovalarına girdik. Hasat yer yer tamamlanmış, başaklı buğday sapları demetler hâline yığılmıştı. Bazı yerlerde, köylüler ürünlerini ancak Rus esirlerin yardımıyla hasat edebiliyorlardı. Avusturya-Macaristan'da durduğumuz tüm istasyonlarda, sevdiklerine son kez sarılarak veda eden yüzlerce askere rastladık. Almanya'da gözyaşları ve iç çekişler yokken, Avusturya-Macaristan'da lanet okuyanlara, feryat edip ağlayanlara tanık olmuştuk.

Almanya'da askerler sevdiklerine sarsılmaz bir zafer umuduyla veda ediyorlardı. Ne var ki, Avusturya-Macaristan'da askerler kaçınılmaz bir ölüme gider gibi, sevdiklerinden ağlayarak, yas tutarak ayrılıyorlardı.

Yolculuğumuzun beşinci günü, Romanya'nın başkenti Bükreş'e vardık. Tarafsız kalan Romanya'nın hiç savaş hazırlığı yapmayacağı sanılırken, bizzat başkentte topların korkunç gümbürtüsünü işittik. Meğer topçular manevra yapıyormuş.

Romanya sınırında tekrar aktarma yaparak, birkaç saat sonra Bükreş'ten ayrılıp Köstence'ye doğru yol aldık. Her yerde hummalı bir savaş hazırlığı görülebiliyordu. Sanırsınız Romanya gerçekten de savaşa girmişti.

Tuna'nın Bulgaristan tarafında kalan karşı yakasında da savaş hazırlıklarını ve kamufle edilmiş vagonlarla gizli sevkiyatı görebiliyorduk.

Nihayet, Tuna üzerindeki kocaman, muhteşem demir köprüyü geçip gece Köstence'ye vardık. Diğer yolcular gibi, İstanbul'a gidebilmek için beş-altı gün vapur beklemek zorunda kaldık. Köstence'de de kulakları sağır eden top gümbürtüleri duyuluyor, burada da manevralar yapılıyordu. Ama kimin kime karşı manevra yaptığını bilen yoktu. Gerektiğinde, her türlü aracı kullanarak hiç zarar görmeden ya da asgari zararla en uzağa kaçabilmek için bütün uluslar, bütün halk toplulukları hazırlık yapıyorlardı.

Romanya denizyollarının rıhtımdaki merkezine gittim. Gişelerin önü o kadar kalabalıktı ki ancak resmî kurum ve yetkililerin tavsiyesiyle gelen kişilere bilet satıyorlardı. Böyle bir torpilden yararlanabilmek için, şirketin müdürüne dilekçe yazmak zorunda kaldım. Müdür benim Berlin'den geldiğimi öğrendiğinde, aşırı ilgi gösterip havadisleri sordu.

Romenlerin Alman dostu olduğu –kralları Alman Hohenzollern hanedanından geliyordu– düşüncesiyle, müdürün güvenini kazanıp İstanbul biletini garantiye alabilmek için, Alman ulusunu ve şimdiden Tanrılaştırdıkları imparatorlarını övmeye başladım. Ne var ki, beni çok şaşırtarak sözümü kesen müdür, sözlerinden emin bir edayla dedi ki: "Monsenyör, siz Romenlerin Almanların yanında savaşacağını sanıyorsunuz ha? Hiç de öyle değil. Biz Fransızları severiz. Elimize para geçerse, Berlin'de değil, sadece Paris'te para yeriz."

Zoraki Alman dostu sözlerimi keserek bir orta yol bulmaya çalıştım. Bu sefer Fransızların iyi özelliklerinden söz ediyor, Marne Muharebesi'ni hatırlatıp orada Almanları yenilgiye uğratarak Fransa'nın başkentini kurtaran General Joffre'u övmeye başladım. Artık Romenlerin İtilaf saflarında savaşacaklarına hiç şüphem kalmamıştı; çünkü her Romen bu denizcilik şirketinin müdürü gibi düşünüp hissediyordu. Adamla karşılıklı dostça, saygılı bir ilişki kurmayı başardığımdan, vapurda birinci sınıf bileti kaptığım gibi otelin yolunu tuttum. Nihayet 15 günlük zahmetli bir yolculuktan sonra İstanbul'a ulaştım. Deniz durgundu, ama yüreğim kabarmıştı.

Galata Rıhtımı'nın gümrük binasına girer girmez, çok sık seyahat ettiğim için tanıdık (ya da Şark'ta denildiği gibi, *ahbap* olduğum) memurlar, Berlin'den geldiğimi öğrenmişlerdi. Hemen yolcu kalabalığının eş-

yalarını kontrol etmeyi bırakmış, etrafımda toplanarak büyük bir merakla Alman zaferleriyle ilgili havadisleri duymak istemişlerdi.

Türkiye henüz resmen savaşa girmediğinden, hem İstanbul'da yayınlanan Rum ve Ermeni gazeteleri hem de İstanbul'a gelen Fransız ve İngiliz gazeteleri, Alman zaferleriyle ilgili yalan haberleri teşhir ederek Türklerde düş kırıklığı yaratmışlardı.

Tabii ki, İstanbul'a ayak bastığım ilk günden patavatsızlık edip kendimi ele vermek istemediğinden, Türk memurlara Almanların gerçek ve farazi zaferlerinden söz ederek cesaret verdim.

Alman dostu konuşma tarzım onları o kadar memnun etti, o kadar gönüllerini okşadı ki gümrük memurlarının şefi sağduyumu överek şöyle dedi:

> *Efendi,* sizinle taban tabana zıt düşünen İstanbul'daki şu soydaşlarına biraz nasihat ver de şu Rusya sevdasından biraz vazgeçsinler. Onlarda Rus, Fransız ve İngiliz sevdası ve dostluğu o kadar had safhada ki ne zaman Rus kazansa Ermeni'nin yüzü gülüyor... Lakin Rus yenilirse üzülüyor. Böyle de kör gözüm parmağına der ki olmaz ki. Bu sonradan başlarına büyük bela açacak.

Daha limandayken, Türkler ve Ermeniler arasında büyük bir uçurumun açıldığını fark ettim. İstanbul Ermenilerinin –daha savaşın ikinci ayında– duygularını belli edip kendilerine zarar veren kör gözüm parmağına tavırlarının, Türk halkında Ermeni düşmanlığı uyandırdığını görünce yüreğim ağzıma geldi. Türklerin çılgınlığının ne korkunç boyutlara ulaşabileceği ve cezai sonuçlarının neler olabileceğini bile bile oluyordu bütün bunlar. Son otuz yılın kanlı deneyimleri ne Ermenileri daha tedbirli davranmaya itmiş, ne de kendilerini daha az ele vermeyi ya da daha ağzı sıkı olmayı öğretmişti.

İKİNCİ KISIM

İlk Tehcir

Nisan 1915 – Şubat 1916

4

1915 BAŞLARINDA ERMENİLERİN GENEL DURUMU

Dünya savaşının bir yangının her şeyi yutarak ilerleyen alevleri gibi her yeri saran dehşeti, yavaş yavaş imparatorluk saraylarından sefil köy kulübelerine kadar yayıldı. Savaşa katılan 5 büyük devletin (İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya ve Avusturya-Macaristan) yanında, bu son derece vahim durumu çok net kavrayan geri kalan büyük ve küçük tüm uluslar, tarafsızlıklarını ilan etmek için acele ediyorlardı.

Otuz yıllık bir antlaşmayla müttefikleri Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın safında savaşa katılma yükümlülüğü olan İtalya bile, maceracı bir politikanın belirsiz sonuçlarına kapılıp gitmek istemediğinden, adım atmakta çok dikkatliydi.

Evet, hepsi ihtiyatlı bir yol seçmiş, iki taraftan birine sempati ya da antipati ifade etmekten kaçınıyor, her geçen gün daha da tırmanan askerî gelişmeleri dikkatle izliyorlardı. Her ülke, en deneyimli kıdemli siyasetçilerini hemen devlet başkanlığına atamış, kendi sınırlarına yaklaşan dünyayı saran kan fırtınasına göğüs gerebilmek için dikkatle ve endişeyle ciddi önlemler almıştı.

Her ülke, elinden geldiğince gerçek duygu ve düşüncelerini gizleme eğilimindeydi. Tüm hükümetler, komşularına gizli siyasal, idari ve askerî girişimlerini açık etmemek için akla karayı seçiyorlardı.

İşte bu korkunç tarihî günlerde, bir tek biz Ermeniler hâkim olan bu genel endişeyle baş edemedik. Bir tek biz ne kadar zorunlu olsa da basiret ve uzak görüşlülükle hareket etmeyi ihmal ettik. Tersine, her zamanki gibi duygularımıza kapılarak, bir ulus olarak alelacele, gözü kapalı bir maceraya atıldık. En güçlü devletler bir tarafı kızdırmak istemiyor, kendilerini yükümlülük altına sokmuyor, diplomatik ya da stratejik kartlarını gizlice oynuyorlardı. Oysa bir tek biz Ermeniler daha ilk günden başlaya-

rak kendi ayağına kurşun sıkarmış gibi kör gözüm parmağına dercesine ne kadar aceleci olduğumuzu göstermeye başlamıştık.

Böylece Osmanlı atalarının Hıristiyanları [tamamen] katletmeyerek yaptıkları hatayı düzeltip Türkiye'nin bütün Ermeni nüfusunu bir hamlede yok etmek için uzun zamandır bahane arayan Türkleri de kışkırttık.

Daha ilk günden itibaren, yurtdışındaki Ermeniler, Kafkasya'ya koşan örgütsüz gönüllü gruplar ve Kafkasya Ermenileri, Üçlü İtilaf güçlerine ve özellikle de Çarlık Rusyası'na aktif sempatilerini alelacele ilan etmişlerdi.

Bu arada, dostumuz sandığımız bu ülkeler 1916 gizli antlaşmasını tertipleyip hazırlamak için utanç verici bir pazarlığa girmişlerdi.**[1]** Bir yandan, bizim kendi küçük cesur müttefikleri olduğumuzu söylerken bile, o antlaşmayla bizim kaderimizi ve 4 bin yıllık ata topraklarımızı açık artırmaya çıkarmışlardı. Biz Ermeniler düşüncesizce ve basiretsizce zaten emilmiş kanımızı o güçlerin emrine vermiştik.

Paris ve Sofya'daki ciddi ayinlerde, İstanbullu Ermeni din adamları Türk büyükelçilerinin gizli muhbirlerinin gözleri önünde, [Rusya'daki] Ermeni gönüllü alaylarına Amerika'dan gönderilen silahları kutsuyorlardı. Ayrıca Türk büyükelçiler bütün bu olup biteni İstanbul Babıâli yetkililerine günü gününe bildiriyorlardı.

Nüfusu yaklaşık 120 bin olan İstanbullu Ermeniler, içinde bulundukları çok nazik durumu dikkate alarak, Rum ve Yahudi komşularının izledikleri çekingen ve ihtiyatlı tutumu izlememişlerdi. Kendilerini şimdiden kurtarılmış gibi düşünmeye başlamışlardı.

Bu Ermeniler, iç duygularını o kadar göze batan bir biçimde açığa vuruyorlardı ki, *Karagöz* gibi Türk gazetelerinde, günün askerî başarı ya da başarısızlıklarını öğrenmek isteyenlerin tek yapması gereken şeyin karşılaştığı ilk Ermeni'nin yüzüne bakmak olduğu yazılıyordu. Ermeni mutluysa Rusya zafer kazanmıştır; yok eğer üzgünse demek ki zaferi kazanan Almanya'dır. İstanbul'a ilk geldiğim gün gümrükteki Türk memurların bana söyledikleri de buydu.

İstanbul'da yayınlanan günlük Ermeni gazeteleri, bu coşkunun genel akımına kapılarak, İtilaf güçlerinin gerek şişirme gerek gerçek zaferlerini sürmanşete çıkarırlarken, Almanların ilk başarılarını göz ardı ediyor ya da küçümsüyorlardı. Tabii ki Alman düşmanı hislerini açığa vurmak için bir tek fırsatı bile kaçırmıyorlardı. Bu olguyu doğrulamak için, savaşın

hemen başında, 1914 Temmuz, Ağustos ve Eylülünde yayınlanan gazetelere hızla göz atmak yeter. Ne var ki, bu kritik dönemde Türkiye Ermenileri bir Ermeni ulusal politikası benimsemiş, bireyler ve siyasi örgütler kendi görüşleri uyarınca diledikleri gibi yazmış, konuşmuş ve hareket etmişlerdi. Bu sorumsuzluktu, çünkü Türkiye sınırları içinde yaşayan suçsuz Ermenilerin bedel ödeyeceği kimsenin aklına gelmemişti. Bu arada, kurtuluş saatinin nihayet geldiğine inanan İstanbul Ermenileri büyük bir heyecan içindeydi. Geleneksel kültürel eğlenceler kendi hayallerine kapılan insanlarca yepyeni bir coşkuyla düzenleniyordu: Ulusal kahramanların yaşamlarına dayalı sansasyonal tiyatro oyunları, Gomidas Vartabed'in yönetiminde düzenlenen büyük konserler, Pera'da Esayan Ermeni Okulu Mezunları Derneği'nin sunduğu müsamereler, edebiyat toplantıları, akşam mahalle toplantıları ya da Pazar gündüz partileri, gece dans gösterileri, sonbaharda futbol maçları, Kız ve Erkek izcilerin yürüyüşleri, sık sık Kızılhaç adına örgütlenen kurslar ve bu türden diğer toplantılar, resitaller ve yarışmalar gerçekdışı bir coşku havasıyla birbirini izliyordu.

Tüm tiranlıklar gibi, kurnaz İttihatçı hükümet törenlere katılanlara hiçbir engel çıkarmıyordu. Tersine, yasanın sınırları içinde genelde Ermeni halkı için mümkün olmayan elverişli koşullar sunuyordu. Bu yolla, Ermeni halkının İttihatçı hükümetin kapalı kapılar ardında ne gibi gizli planlar hazırladığını düşünecek zamanı ve fırsatı olmuyordu.

Coşku ve demagoji havası o kadar hâkim olmuştu ki hiç kimse yarınından endişe duymuyordu. Ulusun sadece bir avuç temsilcisi, benimle birlikte Türkiye Ermenilerini ayak sesleri duyulan tehlikeyi işaret etmek için boşuna uyarıyorlardı. Ama biz muhalifler İstanbul'un çok güçlü Emniyet Müdürü Osman Bedri'nin sürgün tehditleriyle susturulmuştuk. Zaten herkes bu kadar heyecanlıyken, insanları dehşete düşürüp daha kötüsünün geleceği korkusuyla umutsuzluğa sürüklemenin ne faydası vardı? Bir kere kudretli İngiliz ve Fransız ortak donanması şimdiden Çanakkale Boğazı'na ulaşmamış mıydı? Her gün Çanakkale Boğazı'ndaki Kilitbahir tabyalarının bir kısmını tahrip ediyorlardı. Hele İstanbul birkaç gün içinde zaten düşmeyecek miydi?

Gerçekten de bu dönemin İstanbul gazeteleri, Sultan Reşad ve bakanları liderliğinde Türk hükümetinin Eskişehir'e, hatta gerektiğinde eski Türk başşehri Konya'ya taşınmaya hazırlandığını yazıyorlardı. Devlet arşivlerinin belgeleri toplanmış, son nakil emrini beklemek üzere sandık ve demir kasalara yerleştirilmişti. O hâlde endişeye ne gerek vardı ki?

Halkın coşkusu doruğa çıkmış, Ermenilerin 1894'deki heyecanını bile aşmıştı.[2] Ermeniler her gün Marmara Denizi kıyılarına akın ediyor, İstanbul Boğazı'nı geçecek heybetli İngiliz donanmasını seyretmeye koşuyorlardı; sanki donanmanın vazifesi Ermenileri kurtarmaktı. İngiliz donanmasının Ağrı Dağı'na (5.560 metre) tırmanamayacağını söyleyen İngiliz hükümet yetkililerinin tarihî sözlerini ne çabuk unutmuştuk. Fakat zırhlılarını Everest Dağı'na tırmandırmaları hiç de sorun olmamıştı. Bu arada, İstanbul Ermenileri günlerini gün edip eğlenirlerken, diğer yerlerde 2 milyondan fazla Ermeni korkunç kaderlerine terk edilmişti.

Zaten Türk hükümeti, Türklerin savaşa katıldığı günden itibaren seferberlik ve sıkıyönetim yasalarına dayanarak mektuplara tam bir sansür uyguluyordu. Bu arada o kadar sıkı seyahat kısıtlamaları getirilmişti ki İstanbul ve taşra arasındaki tüm iletişim kesilmişti. Dolayısıyla İstanbul Patrikhanesi ile taşradaki irili ufaklı otuzdan fazla başpiskoposluk ve piskoposluk bölgesiyle tüm iletişim durmuştu.

Ne İstanbul Ermenilerinin taşradaki Ermenilerden ne de taşradakilerin başkenttekilerden haberi vardı. Bu yüzden taşradaki Ermeni halkı, genel [Ermeni] ulusal pozisyonunun ne olduğunu ya da nasıl davranacağını bilmiyordu. Gene de taşradaki Ermeniler, İstanbul Ermenileri gibi, yüzyılların ulusal düş ve umutlarının gerçekleşeceği tarihî zamanın geldiğine inandıklarından, tarifsiz bir coşku yaşıyorlardı. Fakat İstanbul'daki liderlerin bunun için gereken her şeyi yaptığından emin olan taşradaki Ermeniler bir bekleyiş içindeydiler.

Sivas, Diyarbakır, Van, Erzincan, Arapkir, Eğin, Erzurum, Muş ve Ankara gibi Ermeni nüfusun en yoğun olduğu, en büyük başepiskoposluk ve episkoposluk bölgeleri ve Kilikya'daki* [**Tam anlamıyla "Tarihsel Ermenistan"ın vilayeti olmayan Kilikya –Akdeniz kıyısında Toros dağlarının güneydoğusunda bir bölge– 1199-1375 arasında Ermeni krallar tarafından yönetilmiştir. Burası Küçük Ermenistan ve Armenia Minor olarak biliniyordu*] 9 episkoposluk bölgesi gibi diğer tali episkoposluklar, episkopos ve vartabed* [**Vartabed: Episkopos'un altında yer alan evlenmeyen papaz*] ya da episkopos vekili olan pederlerin başka yerlere nakilleri ya da ölümleri nedeniyle yıllarca rahipsiz kalmışlardı.

Ancak Rusya ve Türkiye arasında savaşın başlamasından sonra, 1914 sonbaharında Bayram'ın birinci günü, ruhani liderleri olmayan 20'den fazla taşra episkoposluğu ve episkoposluğa acilen rahipler gönderilmesi gerektiği kafalara dank etmişti.

İttihatçı hükümet ya da onun arkasına gizlenen İttihatçıların gerçek hükümeti, genel afla Türk hapishanelerinin tüm kapılarını açarak, serbest bıraktığı binlerce profesyonel katil *çete* kurmuştu. Bu çeteler Küçük Asya'nın bütün yollarını kesmeye başlamış, özellikle Hristiyanların yolculuk yapmalarını imkânsızlaştırmışlardı.

Bu sırada Patrikhane'den Erzincan diyakozunda episkoposluk vekâletini üstlenmem ve hemen Sivas yoluyla yeni makamıma gitmemi isteyen bir çağrı aldım. Bu aceleci, burunlarının ucunu göremeyen ve son anda işleri yoluna koymaya çalışan bu kişileri, içinde bulunduğumuz şartlarda yolculuk yapamayacağımdan bu makama oturamayacağımı boşuna ikna etmeye çalıştım. Sorunun benim gitmek istememem değil, gidemeyişim olduğunu belirttim.

İşte bu yüzden de din adamlarının bir kliği bana saldırıya geçti. Atamayı geri çevirdiğim için, beni Patriği devirmek istemekle suçluyorlardı. Bu arada, Emniyet Müdürü Bedri, Demokles'in kılıcı gibi tepemizde sallanırken zaten yerimizden kımıldamamız imkânsızdı. Üstelik elimizde bu yolculuğu yapabilecek araçlar da yoktu.

Bundan fazla ayrıntıya girmeyi gereksiz bularak, iki resmî mektubun kopyasını yayınlamakla yetiniyorum.

İstanbul Ermeni Patrikhanesi

İstanbul, 22 Ekim 1914

Genişletilmiş Ruhani Meclis
Sayı: 528

Kıdemli Rahip Krikor Balakyan Hazretleri'ne
Erzincan Episkopos Vekili
İstanbul

Erzincan gibi önemli bir vilayetteki episkoposluk bölgesinin dinî liderliğinde mevcut kritik durumu ve burada muktedir bir ruhani liderin varlığının acilen gerekli olduğunu hesap eden Genişletilmiş Ruhani Meclis* [**Karma işlerde yönetim sorumluluğuna sahip Ortak Ulusal Ruhani Meclis ve Siyasal Meclisler*] Siz Balakyan Hazretlerini bu vilayete vekil episkopos olarak atamıştır. Sizin ulus sevginize güveniyoruz ve episkoposluk işlerinde beceri ve idari yetkinliğinizin farkındayız.

Siz muhterem peder hazretlerine layık bu seçimimizi iletirken, şu andaki nazik durumun gereklerini göz önünde tutarak, uygun planların yapılması için bu önemli görevi gönüllü olarak kabul edip üstleneceğinizden ve bizimle hemfikir olduğunuzu bize derhal bildireceğinizden eminiz.

Dualarımızla
Türkiye Ermenileri Patriği
Zaven Arkebisgobos Yeğyayan

Üsküdar, 28 Ekim 1914

Çok Muhterem Başepiskopos Hazretleri
Türkiye Ermenileri Patriği
Zaven Der Yeğyayan
İstanbul

Siz çok muhterem patrik hazretlerinizin şahsımı Erzincan episkoposluğuna vekâleten atadığınızı bildiren 22 Ekim tarihli resmî mektubunu alma onuruna nail oldum.

Patrikliğiniz Osmanlı vatanının bu tarihsel radikal dönüşüm döneminde, Van, Diyarbakır, Sivas ve Erzincan gibi yoğun Ermeni varlığına sahip ve tarihsel olarak en önemli episkoposlukları iki yıldan, Erzincan örneğinde 3 yıldan uzun bir süre dinî lidersiz bıraktı. Bunu da başkentte taşra papazlıklarına uygun olmakla birlikte henüz görevlendirilmemiş olan 10 kadar yeni kutsanmış episkopos ve tecrübeli vartabedler bulunmasına rağmen yapmıştı.

Ama şimdi, son anda, Osmanlı vatanının henüz birkaç hafta önce savaşa girmesiyle birlikte, ilk ve son episkoposluk bölgeleri, özellikle Van ve Erzincan Rusya'yla sınırı olan vilayetler olarak yakın tehlike içindedir. Böyle zamansız koşullarda ruhani liderler atamakla, [Genişletilmiş Ruhani Meclis], yolculuk yapmanın imkânsız olduğu böyle bir durumda kendi dar görüşlü hareket tarzının ağır sorumluluğunu bu pederlerin üzerine yıkmıştır.

Bu karardan kimin sorumlu olduğunu anlamak için daha sakin bir zaman seçeceğim. Ama bu arada 15 yıllık kilise görevimde ilk kez bu atamayı kesinlikle geri çevirmek mecburiyeti hissediyorum. Böylece sizin modern ruhani otoritenize yanlış ve dar görüşlü eylemlerine pasif itaatle cesaret vermek istemem.

Ruhani otoriteden Almanya'da eğitim görme izni almama karşın (1913), şimdi sırf Avrupa'daki savaş nedeniyle misafir olarak İstanbul'a dönmüş bulunuyorum. Bu yüzden, kasten son âna bırakılan bu atama kararına karşı derin üzüntülerimi bildirmiş olmam siz muhterem peder hazretlerini şaşırtmasın.

Ulusumun mütevazı hizmetçisi olarak kalacağım.

Muhterem Peder Balakyan

Nasıl olduğunu bilmiyorum, ama açıklanamaz bir takıntı, bir ses sanki bana işkence ediyor, "gitme öldürüleceksin" diyordu.

Kesinlikle korkumdan, Trabzon'daki enişteme (üç vilayetin, Trabzon, Erzurum ve Bitlis'in bakanlık genel ziraat müfettişiydi) mektup yazarak, taşra Ermenilerinin ortadan kaldırılacağını, oğluyla birlikte hemen İstanbul'a gelmesini bildirdim. Ama Rus-Türk savaşının başlamasına sayılı günler kaldığını, eniştemin resmî görevi nedeniyle İstanbul'a gelmek istemediğini ya da gelemediğini anladığımda, ona telgraf çektim: KIZ KARDEŞİM ÖLÜM DÖŞEĞİNDE. ACELE İSTANBUL'A GEL!

Bu telgrafı aldığında, yeğenimle birlikte acele İstanbul'a geldi. Son derece endişeli görünüyordu; ama limanda onu teselli ederek şöyle dedim: "Kimse hasta filan değil. Ama seni İstanbul'a getirmenin başka bir yolunu bulamadım. Durum zannedildiğinden de vahim."

On gün sonra, Karadeniz'de Rus donanması Alman *Goeben* ve *Breslau* zırhlılarına saldırdı. Boğaz'ın Karadeniz girişinin mayınlarla kapatılmasıyla tüm deniz trafiği durduruldu. Beni zorla bile olsa Erzincan'a gönderemeyeceklerini anlamıştım. Birkaç gün sonra [patriklik] aynı göreve, benimle aynı zamanda takdis olan Kıdemli Peder, Bursa episkoposu Sahag Odabaşyan'ı atadı.

Ortalığı kaplayan coşku havasından etkilenen Bursa episkoposu Sahag Odabaşyan, benim kardeşçe uyarılarıma karşın, Ermeni gazetelerinin esirgemediği alkış ve övgüleri kabul ederek Sivas'a gitmek üzere yola çıktı. Onda direnecek cesaret yoktu. Ancak tam yola çıkmak üzereyken bana bir mesaj göndermişti: "Gitmek istemediğim hâlde, başka seçeneğim yok. Çünkü patrikhanenin sana yaptığı gibi bana eziyet etmesinden korkuyorum."

Episkopos Peder Sahag, doğum yeri olan Sivas'ta birkaç gün dinlendikten sonra, Erzincan'a doğru yola çıktı. Sivas'tan 10 saat uzaktaki Suşehri yakınlarına geldiğinde, Dahiliye Nazırı Talat'ın görevlendirdiği ve İttihatçıların örgütlediği Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı atlı *çete* tarafından 9 kurşunla öldürüldü. Bu çete benim yerime Sahag Vartabed'i vahşice katledip lime lime etmişti. O, burnunun ucunu dahi göremeyen üstlerinin düşüncesizce yaptıkları düzenlemenin kurbanı olmuştu.

Sonradan, Meryem Ana Kilisesi'nde muhteşem bir anma töreni düzenlenmiş, o çok övdükleri görev yolunda kendileri aynı akıbete uğramasınlar diye ellerinden gelen her şeyi yapan kişiler merhumu görev yolunda düşen bir şehit olarak övmüşlerdi.

Ben de peder kardeşimin bu yürek parçalayıcı anma törenine katılmıştım. Körü körüne itaat etseydim, şimdi benim ayinimi yapıyor olacaklardı. Ama Sahag Vartabed'in öldürülmesi uzun olaylar zincirinin sadece başlangıcıydı.

Dahiliye Nazırı Talat, Rus-Türk savaşının başlamasından hemen sonra ilk suçunu işlemişti. Ermeni Patrikhanesi'nin Erzincan'a episkopos gönderme bahanesiyle, Rus ordusundaki Ermeni generallere ve Ermeni gönüllülerinin komutanı Antranik'e gizli talimatlar iletmek amacıyla, Rus sınırına özel temsilci göndereceğine inanmıştı. Bahçecikli (Bardizaglı) Vahan Vartabed Patrik hazretlerinin Nerses tarafından elçi olarak General Loris Melikof'a gönderildiği 1877-78 Rus-Türk savaşında (93 Harbi) böyle bir şey olmuştu. Çerkes kıyafetli 8 Türk subayı talihsiz episkoposu devlet malı "Mavzer" kurşunlarıyla öldürmüş, merhumun altın saatini ve çok miktarda parasını arabada bırakarak sadece resmî evraklarını alıp uzaklaşmışlardı. Bu davranışları, cinayetin soygun amacıyla işlenmediğini açıkça kanıtlıyor, siyasal bir cinayetle ilgili geriye en küçük bir şüphe bile bırakmıyordu.

Bu tarihî günlerde, ulusun kaderini elinde tutmasına karşın, Ermeni siyasi liderlerin edilgenliği yüzünden, İstanbul Ermeni Patrikhanesi de karışıklık içindeydi ve giderek daha da vahim hale gelen durumu değerlendirmekten acizdi. İstanbul'a Diyarbakır'dan getirilen ve bu makamda daha bir yılını bile doldurmayan Patrik, krizi kavrayacak durumda değildi. Kendisi Ermeni devlet ve cemaat görevlilerini tanımadığı, olayları bilmediği gibi, daha kötüsü danışmanlarının verdiği fikirler akılcı olmaktan uzaktı.

Altı aydan beri işbaşında olan, gelişigüzel insanlardan seçilmiş siyasi meclis* [**Ermeni ulusunun siyasal işlerin gözeten 20 kişilik yurttaş grubu*] de etrafında olup bitenlerden Patrik kadar habersizdi. Bunun gibi, Ermeni ulusunun resmî liderleri, Patrikhanenin dışında ve özellikle içinde cirit atan Ermeni hainlerin Makyavelci hile ve aldatmacalarına bilmeden alet olmuşlardı.

Bu Ermeni hainlerinin en tehlikelileri, tutuklu Ermeni aydınların kara listesinin baş mimarı olan Beşiktaş *muhtarı* Artin Mıgırdıçyan ve Talat'ın Patrikhane'nin içişlerinden haberdar olmak için akıllıca kullandığı Patrikhane görevlisi Kamer Şirinyan'dı.

Kuzu postuna bürünmüş bu kurt sürüsü içinde, devrimci sıfatı peşinde koşan maceracılar da eksik değildi. Hımayag Aramyants gibi gayretkeş köstebekler, Talat'tan baki "*selam*" getiriyorlardı. Böylece Patriği Ermeniler için herhangi bir tehlike olmadığına inandırmak için her yola başvuruyorlardı.

Güçlü adam Talat, başkent Ermenilerinin yaşamının tüm özel ve kamusal yönleriyle ilgili günlük istihbarat toplamak amacıyla, tecrübeli Türk ve Ermeni hain ve casuslardan gizli bir ordu kurmuştu. Böylece, önceden kararlaştırdığı Ermeni ırkını kararlılıkla yok etme amacını gerçekleştirmek için elindeki gücü gizli kapaklı kullanabilecekti.

Bu arada, aslında kötümser değil, daha çok iyimser olmalarına rağmen, Ermeni siyasi örgütleri de karışıklık içindeydi. 1914 Temmuzunda savaş başladığında, Taşnak Partisi Erzurum'daki yıllık kongresinde, Türkiye'nin savaşa katılması sorununda tarafsız kalmaya karar vermişti. Aynı zamanda, Türkiye'yi bu büyük savaştan uzak tutmak için İttihatçı Türk dostları ve özellikle de Talat nezdinde her türlü çabayı harcamışlardı.

Ama Türkiye savaşa katıldıktan sonra, Taşnaklar kendilerine Türk hükümetine yardım etmeleri karşılığında cömert vaatlerde bulunan İttihatçıların bu isteklerini de reddetmişti. Gene de Ermeni siyasi partilerinin Türk hükümetine karşı tutumu her zaman dostçaydı. Ermeni kanı dökülmesinin[3] sorumluluğunu taşıyan başlıca İttihatçı kanun kaçaklarının şimdi elbette işledikleri büyük suçlardan aklanma umuduyla göstermek istedikleri gibi hiçbir zaman komplocu değildi.

İstanbul'a geldikten sonra ilk günlerde, mevcut Patrik, önceki Patrikler, ulusun temsilcileri, Meclisi Mebusan üyeleri ve eskiden beri tanıdığım

dostlarım olan Ermeni siyasi partilerinin liderleriyle görüşmek için acele ettim. Genel izlenimim hiçbirinin durumun vahametini kavramadığı ve kimsenin gelecek kaygısı taşımadığıydı.

Birçoğu Türkiye'nin savaşa girmeyeceğinde ısrar etmiş; seferberlik ilan edilmesini de sadece bir tedbir gibi görmüşlerdi. Onlar, hükümetin İttihatçıların elinde olduğu ve Ermenilerin sevdiği Talat'ın Dahiliye Nazırı olarak kaldığı sürece, hiçbir tehlikeyle karşılaşmayacaklarına inanan saf kişilerdi.

Keyifle ve huzur içinde gülümseyerek kulağıma şu sözleri fısıldayan Ermeni siyasi parti liderleriyle karşılaştım: "İttihat ve Terakki Cemiyeti, savaşa girilmesi hâlinde Türk hükümetine yardım etmemiz koşuluyla, 1913'te Balkan Savaşı sırasında başlatılan 6 Ermeni vilayetinde reform planının daha geniş uygulanacağına söz verdi." Yığınla çürük, hatta çelişkili varsayım öne sürüldüğünden, yönetmek, ileriyi görmek anlamına geliyorsa, liderlerimizin ileri görüşlülük ve açıklıktan yoksun olduğu anlaşılıyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 13 Nisan 1909'da gerçekleştirdiği o korkunç Adana katliamı[4] hepimizin anılarında hâlâ tazeydi. Ortak Türk-Ermeni soruşturma komisyonunun yayınladığı resmî raporu, İttihatçıların katliamdaki parmağı ve sorumluluğu hakkında hiçbir kuşku bırakmamıştı.

Ama Türkiye İtilaf güçlerine savaş ilan ettiğinde, söz verdikleri gibi tarafsızlıklarını eksiksiz koruyan siyasi partilerimizin liderleri, İttihatçı hükümete herhangi bir zorluk çıkarmamak için dikkatli davrandılar.

Ermeni siyasi partilerinin aydın liderleri, İttihatçı Türklerin soylu ideolojik yoldaşları olduğu inancına kapılarak tuzağa düştüler. Gerçekte, onlar cüretkârlıkları ve şanslarının yaver gitmesi sayesinde, başbakanlık ve bakanlık gibi en yüksek sorumlulukları taşıyan makamlara yükselmiş olan şehir eşkıyalarıydı.

1908' de Selanik'ten özgürlük idealini getirdikleri düşünülen bu Jön Türklerin, idealist liberalizm maskesi takan en acımasız ve vahşi kaplanlar oldukları belliydi. Ama ne yazık ki Ermeni liderlerin kafasına bu gerçek ancak ölüm yolculuğunda yürürken dank etmişti. Talat ve yoldaşlarının dalkavukluk eder gibi ağızlarından bal damlayarak verdikleri sözler, onların aklını başından öylesine almıştı ki bir komiser yanında bazı polislerle birlikte Rus Ermenisi Taşnak Partisi liderlerinden biri ve parlak

bir yazar olan Agnuni'yi (Haçadur Malumyan) yakalamak için Galatasaray'dan Pera'ya geldiğinde, şaşkınlık içindeki yazar "Talat'ın bundan haberi var mı?" diye sormuştu. Komiser Talat'ın imzasını taşıyan tutuklama emrini gösterdiğinde, iyice şaşıran Agnuni daha biraz önce Talat'la birlikte yemek yediğini söyleyerek, Talat'ın bu konuyu kendisine neden hiç çıtlatmadığını sormuştu.

İdealist ve onurlu biri olan talihsiz Agnuni, Talat'ın kendisine karşı bu kadar haince bir dolabı nasıl çevirdiğini anlayamıyordu. 31 Mart 1909 karşıdevriminde Talat'ın hayatını kurtarmak için kendi hayatını tehlikeye atarak sakladığı aynı Talat'tı.

Agnuni, 5 arkadaşıyla birlikte, Ayaş'tan askerî mahkemede yargılanacağı bahanesiyle Diyarbakır'a götürülüyordu. Yolun çoğunu aşıp Osmaniye'ye geldiklerinde öldürüleceğini anlamış ve büyük bir heyecanla şöyle söylemişti: "Öleceğime yanmıyorum, çünkü ölüm hepimiz için mukadder. Sadece bu Türk canilere nasıl kandığıma yanıyorum."

Kilikya Taşnaklarının ünlü lideri Vahakn, Adana'daki yakın dostları tarafından "Vahakn, tüm arkadaşlarını tutukladılar ve öldürdüler. Ortalıkta fazla görünme, izini kaybettir" diye uyarıldığında, soğukkanlı bir şekilde büyük bir inançla cevap vermişti: "Cemal Paşa [Suriye ve Filistin'deki Türk ordusunun komutanı] sağ olduğu sürece, kılıma bile dokunamazlar!" Sonra odasında herkesin göreceği yerde asılı altın çerçeveli Cemal Paşa'nın büyük boy portresini gösterip şunları söylemişti: "Yaşasın arkadaşım, Ermeni dostu Cemal Paşa." Vahakn'ın Cemal Paşa'nın emriyle nasıl asıldığını ayrıntılarıyla hatırlıyorum. O zavallı da Türklere körü körüne inanması yüzünden kurban gitmişti. Bu güven sadece onların kendi hayatına değil, milyonlarca suçsuz soydaşlarının hayatlarına da mal olınuştu.

Ermenilerin bu genel iyimserlik ve şaşkın teslimiyetinin ortasında, İttihatçı hizip yurtdışında, özellikle de Kafkasya'da Rus-Türk sınırında çalışan Ermeni gönüllülerinin hareketlerini Ermenilerin defterini dürmek için günü gününe gizlice kaydediyordu. Türkiye'deki Ermeni siyasi partilerinin sorumlu liderlerinin iradesine ters düşen bu siyasal ve askerî eylemler, Ermeni halkını kaosa sürüklüyordu.

Bu arada, İttihat hükümeti ve Türk gazeteleri, kendi sınırlarına yaklaşan Ermeni gönüllü alayının başında, Meclisi Mebusan'ın Erzurum mebusu Karekin Pastırmacıyan'ı görünce çok kızmışlardı. Hiçbir askerî eğitimi ve deneyimi olmayan, hayatında bir kez bile askerî harekâta

katılmamış olan mebus, Mosin-Nagant piyade tüfeğiyle silahlı birkaç yoldaşıyla birlikte Tiflis'te fotoğraf çektirmişti. Bu fotoğrafı "reklam" amacıyla *London Daily Graphic*'de yayınlatması, silahsız, şaşkın –kalemi kırılmış– Ermeni halkına zaten öfkeyle diş bileyen ve intikam almak için yanıp tutuşan Türk hükümeti görevlileri ve halkını gereksiz yere provoke etmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun güneşi batarken, Jön Türkler [İttihatçılar], Mısır, Transkafkasya, İran, Afganistan ve Pakistan'daki Osmanlı topraklarından Hindistan'a kadar uzanan bir imparatorluk kurma hevesiyle pantürkist ve panislamist hayallere kapılmışlardı. Zaten imparatorlukta yaşayan Müslümanların –Arnavutlar, Araplar, Çerkesler ve Kürtlerin– Türklerin yönetiminden çok çektiğini, uzun zamandır baskıdan kurtulmak istediklerini ve kimi zaman bunu başardıklarını gerçekten unutmuşlar mıydı? Bu Müslüman halklar bile Türklerin baskısını kaldıramamışlarsa, Hıristiyanların –Ermeniler, Rumlar, Süryaniler, Keldaniler– neler çektiklerini bir düşünün! Ve Hıristiyan halklar içinde bir tek Ermenilerin protesto ve reform çağrılarının Türkleri kışkırtmasının nedeni, kısmen bu yolla Avrupalı Büyük Güçler'in ilgisini uyandırmış olmalarıdır. Bu nedenle, İttihatçı hükümet Ermeni ırkını ortadan kaldırmak için dünya savaşının yarattığı fırsatı bekliyordu.

19. yüzyıl boyunca, Rus hükümeti 1826'da Yunanların, 1854'te Romen ve Sırpların, 1878'de Bulgarların isyanlarını teşvik ederek, Türkiye'nin parçalanmasına yardımcı olmuştu. Şimdi de Rus hükümeti 1913 Balkan savaşı sırasında (geriye kalan tek köle halk olan) Ermenilerin yoğun nüfusa sahip oldukları 6 vilayet (Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Harput ve Diyarbakır) için reform planlarını ortaya koyduğundan,**[5]** Türk hükümeti Rusların Osmanlı devletini tekrar bölmeyi denediğini görebiliyordu. Ayrıca, Türkler imparatorluğun korktuğu şey olan Ermenilerin anavatanının, Doğu Anadolu'da tekrar parçalanmaması için Ermeni ırkını tamamen yok etmeye karar vermişlerdi.

Bu planı uygulamak için, Türk hükümeti aşağıdaki gizli tedbirleri aldı:

A. Her şeyden önce, dünya savaşının ilanından hemen sonra yürürlüğe konulan yasal genel seferberlik bahanesiyle, hükümet 20-46 yaş arasındaki tüm Ermeni erkekleri askere aldı. Bu tedbir, Ermenileri güçsüz bırakıp öz savunma potansiyelini kırmayı amaçlıyordu. Bu, Ermeni halkını savaş sırasında kendi işgücünden yoksun bırakıp

maddi ve finansal zorluklarla karşı karşıya bırakacaktı. Askere alınan yaklaşık 50 bin Ermeni'ye başlangıçta silah verilmişti. Buna rağmen, Rus-Türk sınır bölgesindeki Köprüköy yakınlarında cereyan eden yoğun çatışmalar sırasında 20, 30 kadar Ermeni askerin firarından sonra, savaşın üçüncü ya da dördüncü ayında, bütün Ermeni askerleri tamamen silahsızlandırıp yol inşaatında çalıştırılma bahanesiyle Küçük Asya'nın içlerine gönderdiler.

Ama kasten gerekli besin, giyecek, ilaç ve sağlık hizmetlerinden yoksun bırakılan Ermeni *amele taburları* açlık ve soğuktan kırıldılar. Sağ kalan Ermeni askerlerin Harbiye Nazırı Enver'in emriyle kendi Türk tertipleri tarafından acımasızca katledildikleri 1915 Temmuz ve Ağustos aylarına kadar bu durum sürdü.

B. Daha başından, herhangi bir muhtemel direnişi bertaraf etmek için, Türkler başkentteki tüm ünlü Ermeni aydınları ve başlıca eylemcileri bir hamlede tutukladı. Bunun için onların siyasal parti üyesi ya da apolitik, liberal ya da muhafazakâr olmalarının, mesleklerinin bir önemi yoktu. Olası bir Ermeni hareketinde potansiyel etkileri olabileceği düşünülen herkes tutuklanmıştı.

C. Sonra hükümet savaş vergilerini ödemelerine karşın, başkent ve taşra vilayetlerinin tüm Ermeni nüfusunu silahsızlandırdı.

D. Ama genel silahsızlandırma işleminden önce, ilk olarak yenilmez Zeytun'u silahsızlandırdılar. Amaçları, Kilikya Ermenilerinin genel tehcirinin başlangıcında, büyük zorluklar çıkaracağını düşündükleri dağ aslanlarının bu asırlık inini yok etmekti.

E. Bunun gibi, Rus-Türk sınırı yakınlarındaki Kuzey Ermenistan Ermenilerinin tehcir ve katledilmesinden önce, hükümet önce Van Ermenilerini silahsızlandırıp hemen tehcir etmişti. Rus-Türk ve İran sınırlarının kuzeydoğu köşesinde yer alan Van, en büyük Ermeni nüfusu barındıran vilayet (1914'de Patrikhane'nin yaptığı son nüfus sayımına göre, Van'da 200 binden fazla Ermeni yaşıyordu) olduğundan, Rus askerleri ve Ermeni gönüllü ordusunun takviye etmesi hâlinde, vilayet büyük siyasi ve askerî karışıklara neden olabilirdi.

Bu yüzden, tüm Küçük Asya'yı batıda İstanbul, kuzeydoğuda Van ve güneyde Zeytun olmak üzere büyük bir üçgenle kuşatan İttihatçı liderler: Büyük ölçekli katliam öncesinde, Ermeni kültür coğrafyasının bu 3 yaşamsal kesitini silahsızlandırıp güçsüz kılmak olan hedeflerine ulaşmışlardı.

1915 Martı sonunda, İstanbul'daki merkezî yönetim ırk ve din ayırımı gözetmeksizin bütün İstanbul halkına resmen silahlarını teslim etme çağrısı yaptı. Bu genel emrin örtülü amacı, başkentteki 120 bin Ermeni'yi silahsızlandırmaktı.

Aynı günlerde, Ermeni nüfusun –emre itaat etmeyenlerin derhal infaz edileceği tehdidiyle– silahsızlandırılması, Van ve Zeytun'da da yürütülüyordu. Ama Van'daki olaylarda bir tırmanma görülüyorsa, bunun nedeni Van Valisi olan, Enver'in eniştesi Cevdet Bey'in fanatik Ermeni düşmanlığıydı. Vali, İttihatçı taraftarlarıyla birlikte olağandışı, zalimce tedbirler aldığından, silahsızlandırma işlemi sert bir direnişle karşılaşmıştı.

Van Ermenilerinin isyan etmek gibi bilinçli bir amaçları ya da hazırlıkları yoktu. Osmanlı Meclisi Mebusan üyesi ve Taşnak lideri olan Arşag Vramyan [Vahab Onnig Tertsagyan] liderliğindeki Van'ın tüm Ermeni seçmenlerinin basiretli önlemleri bunu açıkça gösteriyor. Vramyan ve seçmenleri, Kutsal Eçmiyadzin Katolikosu Hazretleri'ne[6] ve Tiflis'teki [Ermeni] Ulusal Büro'ya gönderdikleri gizli elçilerle, Kafkasya Ermeni gönüllü hareketine son verilmesini talep etmişlerdi. Onları Ermenileri kitle hâlinde katletmeye hazır İttihatçı hükümeti provoke etmemek için bekle gör politikası izleyip Türk-Rus sınır boylarında yaşayan yüz binlerce Ermeni'nin hayatını tehlikeye atmamaya çağırıyorlardı.

Arşag Vramyan, bir taraftan Van valisinin alelacele aşırı önlemler almasının önüne geçmeye çalışırken, Cevdet Bey ve yerel askerî otoritelerle dostça ilişkilerini sürdürme çabası içindeydi. Aynı zamanda, gittikçe karmaşıklaşıp kritikleşen bu duruma çözüm bulunması için Babıali'ye dilekçe göndermişti.

Bu arada, Cevdet Bey Ermeniler arasında mayalanan öz savunma ruhunu ortadan kaldırıp merkezî hükümetin imha planının uygulanmasını kolaylaştırmak için, Van'da Vramyan'ı hiçbir uyarı yapmadan tutuklatmıştı. Bununla ilgili bir gelişme de ünlü Taşnak eylemci Işkhan'ın Van'dan güya durumu kontrol edip halkı sakinleştirmek amacıyla köylere gönderilmesiydi. Cevdet Bey onu da gece yarısı jandarmalarla baskın yapan polis şefine öldürtmüştü. Böylece, Van'ın Ermeni halkını hızla öz savunma yolları aramaya itmişti. İmha planı uygulamaya konulurken, ellerinde hiçbir seçenek olmadan köşeye sıkışmışlardı. İttihatçı liderler ve Van'ın idarecileri Ermenileri imha planını yürürlüğe koyduklarından, Nisan başında kanlı olayların patlak vermesi sürpriz olmamıştı.

Van'da 21 Nisan 1915'te başlayan Ermeni halk hareketi, İngiliz donanmasının Çanakkale saldırısıyla örtüşmüştü. Ne var ki, Talat ve hükümetinin devrimciymiş gibi göstermeye çalıştığı bu hareket, hiç de önceden planlanmış bir devrim değildi. Aslında, Van'daki karışıklıkla İttihat hükümetinin bir tahrikiydi.

Dağa çıkmış olan kahraman Zeytunlu asker kaçaklarına karşı ağır askerî saldırılar da Nisanda başlamıştı. Merkezî hükümet ve Halep'teki bölgesel yönetimin, Zeytun Ermenilerinin isyan ettiği söylentileri yayması üzerine bu sözde isyanı bastırmak için Süleyman Binbaşı komutasında bir askerî birlik sevk edilmişti. Bölgenin en yüksek dağı olan geçit vermez Teke dağına çıkan yaklaşık 700-800 Zeytunlu savaşçı, kendilerini savunmak zorunda kalmışlardı. Bu çatışmalarda Süleyman Binbaşının ölmesiyle, Maraş ve Halep yöneticilerine Zeytun Ermenilerinin gerçekten isyan ettiği haberleri ulaşmıştı.

Zeytun gerçekten de isyan etseydi, birkaç bin Türk askeri, 1898'de Teselya'da Yunanları yenmiş olan Ethem Paşa'nın 50 bin kişilik ordusuna aylarca direnmeyi başaran 20 bin sert dağlıyı silahsızlandırabilir miydi?* [**Balakyan'ın 700-800 savaşçıya atıf yapması doğru değildir. Mart sonunda askerden firar edip çatışmalara giren 35-40 Ermeni asker kaçağı vardı. Bunların sayısı zaman zaman birkaç yüzü buluyordu. Bir sonraki paragrafta atıf yaptığı 20 bin Ermeni, 1894-96 Hamidiye Katliamları sırasında yaşanan olaylarla ilgilidir.*]

Tersine Zeytunlular Adana'daki Kilikya Katolikosluğu'na ve Maraş'taki Ermeni ileri gelenlerine her haber gönderdiklerinde, aşırılık yapmamaları ve tüm Kilikya Ermenilerini tehlikeye sokmamaları istendi.

Eğer Zeytun Ermenileri gerçekten isyan etseydi, birkaç yüz jandarmanın arkasına düşüp Konya yakınlarında sırf Müslümanların yaşadığı bataklık Sultaniye'ye tehcir edilmelerine kuzu kuzu razı olurlar mıydı acaba?

Türk hükümeti, Ermenileri imha etmeyi amaçlayan gizli planlarını uygularken, bir yandan da kendisini aklayacak gerekçeler uyduruyordu. Bu durum tıpkı "*Minareyi çalan kılıfını hazırlar*" atasözlerine uygundu.

Taşra vilayetlerindeki Ermeniler de İstanbul Ermenileri de tüm resmî organlarıyla birlikte 1915 Paskalyasında tırmanan olaylardan tamamen habersizdi. Gerçekte de konser, dans ve partilerle günlerini gün ederlerken, her gün İstanbul'un Avrupalı güçler tarafından ele geçirildiğini duyma umuduyla gözleri hiçbir şey görmüyordu.

Ne var ki, İran Büyükelçiliği'nin karşısında, üst kattaki İttihat merkez kulübünde Dahiliye Nazırı Talat, hükümetin iki güçlü adamı Dr. Nâzım, Bahaeddin Şakir ve partinin Genel Sekreteri Mithat Şükrü'yle birlikte, hazırladıkları planın uygulanma zamanının geldiğine karar vermişlerdi. Atalarının bile aklına gelmeyen bu plan, onları Türk torunlarının sonsuz beddualarıyla karşı karşıya bırakacaktı. İttihatçı hükümet, bu uygar yüzyılda, atalarının hayal bile edemediği bir şeyi Hıristiyan Avrupa'nın gözü önünde birkaç ay içinde gerçekleştirmişti.

Türk hükümetinin liderleri, dünya savaşının Türk imparatorluğunu için için yiyip bitiren kanser gibi gördüğü Ermenileri ortadan kaldırmak için tarihte bir daha bulunamayacak türden tek fırsat olduğuna inanmışlardı. Uygar Hıristiyan Avrupa birbirini yemekle meşguldü, Türkiye'nin müttefiki Almanya bu konuda pasif ve sessiz kalmıştı. Savaşın başında bu görüşe sarılmış olan İttihatçı hükümet, Almanya'nın savaştan %90 galip çıkacağını düşünüyordu. Almanya'nın müttefiki muzaffer bir ülke olarak, bir milyondan fazla masum ve savunmasız Ermeni'nin kanını döktükleri için sorumlu tutulmayacaklardı. Ama Almanya'nın tüm beklentilerin aksine savaşı kaybetmesi hâlinde, Türkler bütün ümitlerini yitireceklerdi. Gene de sağ kalan az sayıda Ermeni'nin Türkiye'nin harabelerinin üstünde kuracakları yeni bir Ermenistan son derece zayıf bir devlet olacak; en azından uygun bir zamanda tek darbeyle tasfiye edilmesi mümkün olacaktı.

O günlerde, İstanbul'a Türk ordusunda müşavir olarak görev yapan von der Goltz'un yerine General Otto Liman von Sanders getirilmişti. Savaş başladığında, General von Sanders Çanakkale'deki Türk savunma kuvvetlerinin komutanıydı. Von Sanders –Harbiye Nazırı olan ve Osmanlı Ordusu'nun padişahtan sonra gelen gerçek komutanı ve başkomutanı– Enver Paşa'yla birlikte, ordunun cephe gerisini koruma önlemi olarak Rus-Türk sınır boyunda yaşayan Hıristiyan halkları (Ermeniler anlamında) yerlerinden sürerek, savaş bölgesinden daha uzakta olan güneye sevk etmeye karar verdi.

Daha sonra, savaş bölgesi içinde bulunma bahanesiyle, çok az Ermeni nüfusa sahip tarafsız bir vilayet olan ve hem kuzey hem de güney cephelerine çok uzak düşen Kastamonu'dan bile bütün Ermeni ahali tehcir edilecekti. Önceden not ettiğim gibi, 1914 Şubatında Berlin'de Alman-Türk Derneği'nin Başkanı von der Goltz'un açılış toplantısında önerdiği plan buydu. Şimdi de savaşın beklenmedik bir biçimde yarattığı uygun fırsatlarda plan yürürlüğe konuluyordu.

Bu radikal tehcir planına 3 suç ortağıyla birlikte onay veren Talat, Enver'in isminin arkasına saklanmak için hiçbir çabayı esirgemiyordu. Bu yolla Ermenilere karşı işlenen tüm suçların sorumluluğunu Enver'in sırtına yıkarken, askerî ihtiyaçlar bahanesine kolayca sarılabiliyordu. Bu arada, Enver birçok cephede giderek karmaşıklaşan gerçek askerî sorunlarla o kadar meşguldü ki Ermenileri yok etme siyasetinin ayrıntılarıyla ilgilenecek zaman bulamıyordu. O da bu konuyu tam mutabakatını aldığı Talat'a bırakmıştı. Ama Dahiliye Nazırı olarak Talat, gizli plan üzerinde bilerek yoğunlaşmakla birlikte, bir yandan da kanlı izlerini silmek için elinden geleni yapıyordu.

Alman Hohenzollern hükümeti de Küçük Asya'yı bir Alman sömürgesine dönüştürüp Türkiye'yi kendine bağlı bir devlet hâline getirmek için savaşın en iyi fırsat olduğunu düşünüyordu. Avrupa'nın yanı başında verimli toprakları, zengin su kaynakları ve doğal kaynaklardan oluşan servetiyle Küçük Asya gibi bir yer sömürgeleştirilmeyi beklerken, Kamerun ve Togo gibi Afrika sömürgelerine kadar gitmeye, Kiaochow gibi Uzak Doğu'ya kadar gitmeye ne gerek vardı?

1913 Balkan Savaşı sonrasında, Ermenilerin güvenliğini sağlamak için Mersin limanına demirlemiş olan Alman kruvazörü *Strasbourg*'un komutanı Koramiral Pashich, Kilikya'ya resmî bir gezi sırasında, Katolikos adına gemisini ziyaretimde, bana aynen şunları söylemişti. Kilikya'nun uçsuz bucaksız verimli topraklarına hayran olan amiralin diplomatik dile alışkın olmayan bir asker olarak söylediği şu sözler ne kadar yerindeydi: "Uygun bir yönetimle, Kilikya Mısır'dan daha zengin topraklara dönüşür; çünkü Mısır'da bir tek Nil nehri varken, Kilikya'da iki büyük nehir var. Ayrıca, deniz yüzeyi gibi dümdüz olan ve yılda çok çeşitli ürünler verebilen verimli ovaları için Toros sıradağları tükenmez bir su kaynağıdır."

Almanlar Bağdat demiryolunu zaten bu amaçla inşa etmişlerdi. Berlin-İstanbul-Balkan ekspresi, 3 bin kilometrelik yolu sadece 3 günde katediyor. Çok geçmeden (3 bin kilometrelik) İstanbul-Bağdat demiryolunu 3-5 günde almak mümkün olacak. Gene yakında burada ekspres demiryolu hizmeti verilecek.

Kendi imparatorluk planlarını hayata geçiren Almanlar, İstanbul'da Haydarpaşa Garı'ndan Toros dağı tünellerine kadar yoldaki önemli her istasyonda demiryolu görevlilerini yerleştirmişlerdi. Böylece Bağdat demiryolunun merkezi fabrikaların bulunduğu Eskişehir'i merkez alarak, tüm hat boyunca dikkati çekmeyecek küçük Alman kolonileri kurulmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu, denizin uzak ufkunda batmakta olan güneş gibi ağır ağır tarihinin sonsuz boşluğunda yitip giderken, Almanya kendisini onun varisi ilan ediyordu. Gene de davetsiz misafir gibi oyuna giren mirasçı Alman hükümeti, askerî kudreti sayesinde dağılan imparatorluğun aslan payını kapmayı umuyordu.

Ne var ki, Küçük Asya'da Almanlara rakip ve bu tarihsel toprakların gerçek mirasçıları olan iki eski ulus vardı: İç vilayetlerde yaşayan Ermeniler ve kıyı şehirlerinde yaşayan Rumlar. Bu yüzden, Almanlar bu iki ırkı, Yunanistan Kralı'nın Alman İmparatoru'nun eniştesi olması nedeniyle, özellikle de Ermenileri ortadan kaldırmaları için Türklere fiilen yardım etmeseler bile, en azından pasif ve sessiz suç ortağı olmayı gerekli gördüler.

Böylece, Almanlar tehlikeli Şark Meselesi'nin Gordion düğümünü kesecek, üstelik büyük Avrupa Güçleri'yle rekabete girmeyeceklerdi. Emperyalist politikanın hizmetindeki bu caniyane planın milyonlarca masum kurbanının dağlar gibi yığılan cesetleriyle hayat geçirilmesinin hiç önemi yoktu. Zaten eski Rus Dışişleri Bakanı Lobanof[7] "Ermenisiz Ermenistan" politikasını yıllar önce düşünmüş ve söylemişti? Gerçekten zaman hiç bu kadar uygun olmamıştı. Böylece, militarist ve emperyalist Hohenzollern hükümetinin örtülü anlaşması ve dolaylı teşvikiyle, Türk hükümeti tarihin en kanlı sayfalarında bile benzeri olmayan büyük planı uygulamak için acele işe koyuldu.

4. Bölümün Notları:

[1] İngiltere ve Fransa (Rusya'nın onayıyla), Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşmek için aralarında gizli Sykes-Picot Anlaşmasını (16 Mayıs 1916) imzaladılar. Her iki ülke de Ermeni liderlere, İtilaf zaferine katkılarının İtilafın korumasında bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasıyla ödüllendirileceği –ve trajik Ermeni can kayıplarının tazmin edileceği– güvencesi verdiler. Böylece, Fransa'nın payına Kilikya'ya birlikte Suriye ve Lübnan düşerken, İngiltere Azerilerin Karabağ'ı (Artsakh) kontrol etmesini destekliyordu.

[2] 1894'de, Sason bölgesindeki Ermeni eylemciler, yörede ceza amaçlı çifte vergilendirmeye karşı bir direnişi örgütlediler. Diğer Ermeniler protestoyu coşkuyla karşıladı. Bunun sonucu, Ermenilerin Osmanlı ordusu tarafından ilk örgütlü katliama kurban gitmesiydi. Katliam, Avrupalı ve Amerikalıların dikkatini Ermenilerin Osmanlı yönetiminde yaşadıkları insan hakları ihlallerine çekmişti.

[3] Ocak 1919'da Osmanlı Padişahı VI. Mehmed İngiltere'ye Ermeni katliamları suçlularının yargılanacağı sözü verdi. Duruşmalar yapıldı ve bazı kişiler mahkûm oldular. Ama 1920 sonunda İngiltere ve Türkiye'deki siyasal hava değişti. Asıl failler ülke dışına kaçtı; İngiltere-Osmanlı esir değiş tokuşuyla Osmanlı askerî mahkemeleri son buldu. Bu askerî mahkemelerin özeti için, bkz. Peter Balakyan, *The Burning Tigris*. Osmanlı arşivlerindeki ilgili belgelerin çevirileri için, bkz., Taner Akçam, *A Shameful Act*.

[4] 12 Nisan1909'da iktidardaki İttihat ve Terakki Fırkası yönetimine karşı askerî bir isyan başarısız oldu. Ama sonradan protestolar bütün Osmanlı İmparatorluğu'nu sardı. Kilikya bölgesinde (buradaki Ermeni devleti 1375'e kadar varlığını sürdürmüştü), Ermenilerin kültürel zenginliği ve daha çok hak elde etme umudu vilayet görevlileri ve silahlı çetelerin gözlerini kamaştırdı. Ermenileri hedef alan saldırı başlatıldı. Bölgenin en temel şehri olan Adana'da Ermeni mahallesine hücum edildi, dükkân ve evler yağmalandı ve yaklaşık 2 bin kişi katledildi. Düzeni yeniden tesis etmek için sevk edilen bazı alaylar yeni bir katliam başlattılar. Binlerce ev yağmalandı, en az 15 bin Ermeni daha öldürüldü. Tanık diplomat ve gazeteciler katliamı ayrıntılarıyla belgelediler. Osmanlı Parlamentosu'nun kurduğu özel soruşturma komisyonu sadece valiyi görevden alarak bölgedeki komutanı 3 ay hapisle cezalandırdı.

[5] 1914'te, Balkan Savaşları'ndan sonra Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarından sadece %15'i kalmıştı. Ermeniler can çekişen imparatorluğu on yıllardır talep ettikleri reformlara zorlamak için Avrupalı güçleri –özellikle de Rusya'yı– harekete geçirecek fırsatı yakaladıklarını düşündüler. Bunun sonucunda, reformları yürütecek Avrupalı bir genel müfettiş atanmasını öngören Ermeni Reform Anlaşması 8 Şubat 1914'te imzalandı. Reformların yeni bir Balkan felaketini tetikleyeceği korkusuyla, ITF (Jön Türk) liderliği taşrada geniş bir örgütlenme ağı oluşturdu. Jön Türklerin ortaya çıkışıyla uyanan milliyetçi dalgayla birlikte, eski pantürkist düşler de canlandı. Taşradaki teşkilatları yoluyla, İTF örgütlü bir Türkleştirme planını hayata geçirerek, Türk olmayan Müslümanlar dahil, Türk olmayan herkesi haklarından yoksun bırakmanın ve Hıristiyanların, özellikle de Ermeni halkının imhasının temellerini attı.

[6] Ermeni Apostolik Kilisesi, Hıristiyanlığın Latin Katolik, Doğu Ortodoks ve Protestan kollarından bağımsız 6 Doğu Ortodoks kilisesinden biridir. Tüm Ermenilerin Katolikosu Ermenistan Eçmiyadzin Patrikliği'dir. Lübnan'daki Kilikya Katolikosu Kilikya Patrikliği'ne bağlı tüm kiliselerin lideridir. Ayrıca, biri İstanbul, diğeri Kudüs'te 2 Ermeni Apostolik patrikliği daha vardır.

[7] Prens A. B. Lobanov-Rostovsky, 1895'te geldiği görevini ancak bir yıl sürdürebilmişti. Rus devletinin Osmanlı yönetimindeki Hıristiyanların esenliğine gösterdiği geleneksel kaygı onunla birlikte ortadan kalkmıştı.

5

KİLİKYA'DAN İLK KÖTÜ HABER: GİZLİ HABERCİ

Ermeni liderler onların güvenini ve hoşgörüsünü kazanmak için ellerinden geleni yapmış olmalarına karşın, İttihatçı görevliler Ermenileri isyan eden bir halk gibi göstermek için bundan daha yanlış bir tablo çizemezlerdi. Örneğin Patrik Zaven Der Yeğyayan, Enver'in Ermeni askerlerin firarı ile ilgili şikâyetlerine cevap olarak her yerde dağıtılan bir patriklik tamimi yayınlamıştı. Burada Ermeni halkına ordu ve donanma için para toplayan hükümet komitelerine her türlü maddi ve manevi yardımı yapmayı ve Osmanlı vatanının savunulması görevini kolaylaştırmayı tavsiye etmişti.

İstanbul ve İzmir'deki Ermeni hastanelerinin özel bölümlerinde, Çanakkale'den her gün getirilen binlerce yaralı Türk askeri için yüzlerce yatak hazır edilmişti. Ermeniler kendileri korkunç yasaklar altında yaşarken bile cömertçe Türk Kızılay'ına bağışta bulunuyorlardı.[1] İstanbul ve taşrada hükümet yardım amacıyla kermesler düzenlemişti ve buraların en iyi müşterileri Ermeniler olmuştu. Özellikle Ermeniler için konulan sıkıyönetim yasalarına harfi harfine uyan Ermeni askerler, doktorlar, eczacılar, hemşireler ve ustalar Türk ordusuna aktif destek veriyorlardı.

Özetle Patrikhanelerinin ve siyasi partilerinin teşvikiyle, Ermeni cemaati başkentte kendilerinden çok daha zengin olan diğerlerini geride bırakarak Osmanlı askerine maddi destek sağlamıştı. Sürgünümün ilk aylarında, İstanbul'dan getirilen çok sayıda Ermeni siyasal liderin arasında yaşarken onların en samimi ve rahat sohbetlerde bile bir kez olsun isyan etme fikrini dile getirmediğini hatırlıyorum. Ancak İttihatçı hükümetin söz ve vaatlerine inanacak kadar saf oldukları için derin bir pişmanlık içindeydiler. Daha sonra hepsi öldürülmüştü.

Ama şimdilik İstanbul ve taşradaki tüm Ermeni siyasal liderler hiçbir adım atmadan bekle gör politikası izliyordu. Hiç kimse ülkeden ayrılmayı düşünmüyor, çünkü ne yazık ki yakın bir tehlike hissetmiyordu.

Nisan 1915'de başlayan 4 yıllık sürgünüm sırasında, liderlerinin kendilerini askere gitmekten kaçındıkları ve Osmanlı vatanına karşı yurtseverlik görevini yerine getirmek için acele etmedikleri konusunda eleştirmiş olduğunu hatırlarken gözleri dolup kahrolan genç Ermeni parti üyeleriyle karşılaştım. Bu bizim toy "sosyalist" dogmatiklerimizin hayali idealizm yolunda ne kadar ilerlediklerini gösteriyor.

Daha sonra [Rus] Genel Valisi Kont Vorontsov-Dashkov'un "Ermeni gönüllülerin işgal ettiği Türk topraklarının onların olacağı" şeklindeki duyurusu tam bir yalan olmasına rağmen yurtdışındaki, özellikle de Kafkaslardaki Ermeniler arasında olağandışı bir coşku yaratmıştı. Gönüllü hareketlerine karşın, Türkiye sınırları içinde yaşayan 2 milyon Ermeni yaklaşan bir imha tehlikesinden tamamen habersizdi.

Tersine, bunun nedeni Dahiliye Nazırı Talat ve Alman sefiri VonVangenheim'ın, Ermenilerin korkmaları için bir neden olmadığını, savunmasız bir pozisyona itilmeyeceklerine dair hükümetin iyi niyetine güvenmeleri ve gelecek kaygısı yaşamadan günlerini gün etmeleri konusunda sık sık yatıştırıcı güvenceler vermiş olmalarıydı.

Ne var ki içteki bu sükûnete rağmen, Ermeni halkına verilen ölüm cezası kararı aylar önce alınmıştı. Daha önceden de belirttiğim gibi ne Van halkı isyan etmişti, ne Osmanlı ordusunun cephe gerisi tehlikedeydi, ne de Zeytun ve Muş'ta asker kaçaklarının oluşturduğu birkaç grup yüzünden içte Ermeni hareketleri tehlikesi vardı.

Ayrıca Ermenilerin sadakatine en kuşkuyla yaklaşanları bile ikna edecek olan bir şeyi tesadüfen öğrenmiştim. Bu şimdiye kadar bir sır olarak kalmıştı. 21 Nisan 1915'deki sözde Van isyanından 3 ay önce Türk hükümeti sürgün etme bahanesiyle Ermeni halkını imha etme kararını çoktan almıştı bile.

Adana'da üst düzey bir Türk görevli, şehirde resmî görevi olan ve yerel Avrupa çevrelerinde saygı ve ilgi uyandıran zengin bir Ermeni ile yakın bir ilişki kurmuştu. Şubat 1915 başında birgün bu Türk görevli Ermeni dostunu görüşmeye davet edip ona usulca şöyle demişti: "Ermenilerin başı yeniden belaya girmek üzere ve bu sefer geçmişte olan her şeyi mumla arayacaksınız. Bilirsin seni severim, bu yüzden umarım ki paçayı

kurtarırsın." Dehşete düşen Ermeni tüccar sorar: "Nasıl paçayı kurtarabilirim ki?" Türk görevli kısaca: " Mersin'e git, oradan bir gemi ile Avrupa'ya kaç... 'servetimi kurtarayım' diye vakit harcama. İnan bana son pişmanlık fayda vermez" diye cevaplar.

Beklenmedik bir şekilde duyduğu bu korkulu haberin şokuyla Ermeni dehşet içinde daha detaylı bilgiler rica ettiğinde, kalp burkan yalvarmalardan sonra, Türk memur ona çocuklarının üzerine yemin ettirdikten sonra sadece şu kadarını söyler "Zeytun, Haçin, Dörtyol ve de Adananın tüm Ermenileri yerlerinden çıkarılacaklar, zenginliklerine el konulacak, sizin karılarınız ve kızlarınız bile sizlere kalmayacak... Ben bu kadarını söylüyorum. Gerisini sen anla. Başının çaresine bak ve buradan bir an önce çek git. Kaç ki gelen fırtınada sen de boğulmayasın..."

Allak bullak olan tüccar kaçış için alelacele hazırlanmaya başlamış. Ama ülkeden ayrılmadan önce duyduklarını anlatmak için Kilikya Katolikosu'na gitmiş. Birkaç gün sonra imkânsızı başararak, Adana valisi ile yakınlığı sayesinde Kilikya'dan ayrılmak için özel izni koparmış. Böylece 1915 Şubat ayının ortasında tüm ailesiyle birlikte Mersin'e giderek onları Avrupa'ya götürecek olan bir İtalyan gemisine binmişler.* [**İtalya o sırada henüz savaşa girmemişti. -G.B.*]

Bu haberi alınca allak bullak olan Kilikya'nın yaşlı Katolikosu II. Sahag, haberi doğrulatmaya çalışırken uykusuz geceler geçirmiş. Bu sefer Suriye ve Filistin cephesi komutanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Suriye'den İstanbul'a dönüşünde Kilikya'dan geçiyormuş. Bu beklenmedik fırsattan yararlanmak umuduyla, Katolikos acele Cemal Paşa'yı karşılamaya koşarak ona işittiği haberin doğru olup olmadığını şahsen sormuş. Cemal Paşa ona sadece şunları söylemiş: "Bakanlar Kurulu'nda bu konudaki tartışmalar sırasında ben bütün Ermeni ahalinin tehcir ve sürgünü yerine, sadece yazarlar, aydınlar ve Ermeni siyasi parti liderlerinin –diyelim ki her şehirden 15, 20 kişinin– sürgüne gönderilmesini savunmak için elimden gelen her şeyi yaptım, çaresiz sıradan halkın sürgünden muaf tutulması gerektiğine inanıyorum, ama maalesef söz geçiremedim."

Dolaylı ama olayları yakından bilen bir ilk kaynak bana Ermenilerin baş cellatlarının –Talat, Bahaeddin Şakir ve Doktor Nâzım– ılımlı bir politika izlenmesini savunanlara ister İttihatçı Hükümet içinde, ister Bakanlar Kurulu toplantılarında, isterse bu konu ile ilgili gizli tartışmalarda olsun daha ılımlı bir politika izlenmesini savunanlara ısrarla karşı çıktıklarını söyledi.

Mart başında bir gece, Katolikos çok güvenilir bir dostu olan yurtsever olduğu bilinen bir tüccarı konutunu davet etti. Ona aldığı haberleri söyledikten sonra İstanbul'a giderek Patriğe şahsen rapor etmesi talimatını verdi.

Ama o günlerde Ermeniler için İstanbul'la mektup ve telgraf yoluyla haberleşmek sansüre tabi olduğundan bazı formaliteler gerektiriyordu. Haberleşmeye getirilen askerî ve polisiye yasaklarla birlikte seyahat etmek de çok zor ve tehlikeliydi. Ne var ki, dostu olan Türk görevliler sayesinde bu Ermeni tüccar hastalık bahanesiyle özel seyahat izni alarak 2 Mart'ta İstanbul'a gitmek üzere trenle yola çıkmıştı.

Ancak, Konya'da Emniyet Müdürü'nün bu izin belgesine el koyması üzerine teftiş göreviyle şehirde bulunan üst düzey bir Ermeni görevlinin araya girmesiyle seyahat belgesi geri verilmişti. Tüccar bunun üzerine İstanbul'a doğru güvenli bir şekilde yola devam etmişti.

Vardığı gün, 8 Mart gecesi Patrik Zaven Der Yeğyayan'la görüşmüş ve ona Katolikos'un üzerinde sözlü mesajı getiren kişiye güvenmesi gerektiğini yazan kartviziti sunmuştu. Başlangıçta Patrik haberlere inanamamış ve Kilikya Katolikosu'nun ortalığı ayağa kaldırdığını söylemişti. Ama daha sonra Zaven Der Yeğyayan tüccardan geri dönüşünü birkaç gün geciktirmesini, bu sırada Sahag'a cevap verebilmesi için konuyu araştıracağını söylemişti.

İki gün sonra haberci Patrik'le yalnız görüşmüştü. Katolikos'un mesajına cevaben Patrik umursamaz bir şekilde diğer şeylerin arasında şunları da söylemişti: "Alman sefir [Vangenheim] hükümeti adına bize ne katliam olacağı ne de Ermenilerin tehcir edileceği güvencesini veriyor. Dahiliye Nazırı Talat Paşa da Ermeni halkının bulundukları yerlerde huzur içinde yaşamasını sağlamak için mümkün olan her şeyin yapılacağı güvencesini veriyor. Sadece hükümetin şüpheli ya da suçlu gördüğü kişiler tutuklanacak."

Bu vesileyle, Zaven Der Yeğyayan özellikle Kilikya'daki Ermeni halkına yerel hükümet yetkililerini kaygıya düşürmemek için iyi davranış sergilemelerini öğütlemişti: Provakatör eylemlerden uzak durun, kendinizi işinize verin, hükümetin emir ve talimatlarına uyun. Patrik elinden daha fazlası gelmediği için üzgün olduğunu ekledi.

Habercinin izlenimi Zaven Der Yeğyayan'ın kendisine iletilen durumun gerçek vahametini anlamayıp bunu Katolikos'un ortalığı velveleye

vermesine bağladığı idi. Alelacele Adana'ya dönen haberci gizli görevinin raporunu Katolikos'a sunmak için de acele ediyordu. Böylece Katolikos'un üzerinden ağır bir yük kalkmıştı. Aynı şekilde Patrik'te Talat'ın ona verdiği güvenceleri Katolikos'a ilettiği için memnundu!

Ne yazık ki asıl büyük haber son âna kadar gizli tutulmuştu. Ermeni liderler dahil hiç kimse 24 Nisan 1915, Cumartesi, o terör gecesine kadar Ermeni halkı için ölüm kalım meselesi olan bu kritik gelişmelerin içyüzünü öğrenememişti.* [**G.B. tarihleri Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan Jülyen takvimine göre kaydetmişti. 11 Nisan, Gregoryen takviminde 24 Nisana denk geliyordu. 24 Nisan tüm dünyada Ermeni soykırımının anıldığı gün olduğundan 1915 Nisanındaki olaylar için her iki tarihi kullandık.*] O akşam İstanbul'daki aydınlarımız ve siyasi liderlerimizden hiçbiri İttihatçı liderlerin onlarla ilgili planlarının farkında olmadığından tuzağa düşmüşlerdi. Bir gecede hepsi sürgün edilmiş ve birkaçı dışında hepsi daha sonra anlatılması zor işkencelerle şehit edilmişlerdi.

1922 yılında İngiltere'de Vartan Prenyan adlı haberci ile tanıştığımda, hepimizin toplu olarak tutuklandığı o günden aylar önce gelişen bu olayların farkına vardım. Biz herkese söylemiştik; çünkü hiçbirimiz aralarında Ulusal Merkez İdare* [**Tüm Ulusal Meclislere başkanlık eden İstanbul Ermeni Patriğinin yürütme kurulu Patrik Ermeni Ulusal Anayasasını uygulamak için Genel Meclis tarafından seçiliyor ve gerektiğinde Osmanlı hükümeti ile ilişkilerde aracılık ediyordu*] üyeleri de olan başkentte tutuklanıp sürgün edilen pek çok Ermeni parti liderlerinin hiçbiri olacaklar hakkında en küçük bir fikre bile sahip değildi.

Biz cezaevinde ya da sürgün yollarındayken, Kilikya'dan İstanbul'a gönderilen bu gizli haberci konusunda bir tekimizin bile haberi olsaydı, hiç kimse neden tutuklandık diye söylenip durmazdı.

5. Bölümün Notları:

[1] İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer büyük şehirlerinde, Hıristiyanlar –özellikle de Avrupa'da eğitim görmüş ve bu kıtayla bağları olan Ermeniler– imparatorluğun mali işlerinde ve Avrupalı güçlerle ticaretinde büyük rol oynamıştı. Onların Osmanlı yönetiminde de resmî mevkileri vardı. Dolayısıyla, bunlar, taşra Ermenileriyle (çoğunluk) ilişkileri asgari düzeyde olan ve bu çoğunluğun neler çektiğinden habersiz bir elit kesimi oluşturuyorlardı.

6

GETSEMANİ GECESİ

11-24 Nisan 1925 Cumartesi gecesi, başkentin Ermenileri birkaç gün önce biten Paskalya Bayramı şenliklerinden sonra derin bir uykudaydı. Aynı saatlerde İstanbul'un tepelerinden birinde, Ayasofya civarındaki merkez polis karakolunda son derece gizli bir faaliyet vardı.

Başkentin varoş ve mahallelerinde tutuklanmış olan Ermeni grupları kırmızı renkli otobüslerle merkez cezaevine nakliediliyorlardı. Daha birkaç hafta önce İstanbul Emniyet Müdürü Bedri'nin tüm karakollara gönderdiği resmî mühürlü emirnamelerde, belirlenen günden önce zarfların açılmaması ve emirlerin harfiyen ve gizlilik içinde yerine getirilmesi talimatı yer alıyordu.

Emirler isimleri kara listeye geçen Ermenilerin tutuklama müzekkereleriydi. Bu liste Ermeni hainler, özellikle de mahalli İttihatçı kulüplerle* [**Tüm imparatorluktaki yerel İttihatçı kulüplerin toplandıkları yerler*] çalışan Artin Mıgırdıçyan'ın yardımıyla hazırlanmıştı. Gerek devrimci gerekse tarafsız Ermeni örgütlerinde ön planda görülen ve aktif olan, devrim ya da direniş tahrikleri yapabileceğine inanılan Ermeniler ölüme mahkûm edilmişti.* [**Devrimci sözcüğü burada reformist eğilimli siyasi çalışmalar yapan kişiler için kullanılıyor.*]

O Cumartesi gecesi Üsküdarlı 8 arkadaşımla birlikte Büyük Selimiye Kışlası'nın rıhtımından küçük bir istimbotla Sirkeci'ye nakledildik. Gece ortalığı bir ölüm sessizliği kaplamıştı; deniz dalgalıydı ve hepimiz dehşet içindeydik. Çok sıkı bir polis gözetiminde olan tutsakların aralarında konuşmalarına izin verilmiyordu. Nereye gittiğimizi de bilmiyorduk.

Merkez Cezaevi'ne geldik. Burada bizi devasa duvarlar ve büyük kilitli kapılar arkasında bir zamanlar okul olduğu söylenen avludaki ahşap bir barakaya koydular. Burada pırpır eden bir fenerin cılız ışığında çıplak

ahşap tabana sessiz ve ağırbaşlı bir şekilde oturduğumuzda o kadar sersemlemiş durumdaydık ki neler olup bittiğini bile anlayamıyorduk.

Cezaevinin dev demir kapıları gıcırdayarak tekrar açılıp içeriye çok sayıda yeni tutuklu itildiğinde korku ve umutsuzluk tüm benliğimizi sarmıştı. Yeni gelenlerin hepsi tanıdık yüzlerdi; devrimci ve siyasi liderler, tanınmış şahsiyetler, tarafsız, hatta apolitik aydınlar.

Sabaha kadar gecenin derin sessizliğinin yarıldığı birkaç saatte bir cezaevine yeni Ermeniler getiriliyordu. Böylece bu yüksek duvarların ardında tutuklu sayısı giderek artarken itiş kakış ve kargaşa hâliyle artmıştı. Sanki başkentin tüm ünlü Ermenileri –Meclis üyeleri, devrimciler, editörler, öğretmenler, doktorlar, eczacılar, dişçiler, tüccarlar, bankerler ve v.b. – bu loş cezaevi hücrelerinde buluşmak üzere sözleşmişti. Hatta bazıları pijamaları ve terlikleriyle getirilmişti. Bu ünlü yüzleri burada gördükçe hiçbirimizin ağzını bıçak açmıyor ve giderek daha fazla kaygılanıyorduk.

Çok geçmeden herkesin yüzünü ciddi bir ifade kaplamıştı, büyük bir endişeyle yüreklerimiz kabarıyor ve başımıza neler geleceğini anlamaya çalışıyorduk. Neden tutuklandığımızı hiçbirimiz anlamıyor, başımıza gelecekleri de tahmin edemiyorduk. Gecenin geç vakitlerinde sıkıntımız iyice artmıştı. Az sayıdaki birkaç metin tutuklu dışında manevi bir sıkıntı içinde bilinmeyenden korkuyor ve eski huzurumuzu özlüyorduk.

Sabaha kadar yeni Ermeni tutuklular nakledilmişti. Askerî araçların gürültüsünü her işittiğimizde gelenleri görmek için pencerelere üşüşüyorduk. Yeni gelenlerin yüzlerinde küçümseyici bir gülümseme oluyordu, ama etraflarında yüzlerce genç ve yaşlı ünlü Ermeni'yi gördüklerinde onların da içlerine korku düşüyordu. Hepimiz cevap arıyor, bütün bunların ne anlama geldiğini soruyor ve başımıza gelecekler üzerinde kafa yoruyorduk.

7

KIZIL PAZAR

Biz İstanbul Ermeni aydınları ve tanınmış şahsiyetlerinin çoğu 1915 Paskalyasını izleyen 12-25 Nisan Kızıl Pazarını Merkez Cezaevi'nde geçirdik. Üzüntü ve kaygı içinde bir yerlerden beklenmedik bir yardım gelmesini bekliyorduk.

Cezaevi yaşamına uyum göstermekten başka şansımız yoktu. Zaten liderlerimizin defalarca Türk cezaevlerine girip çıktığını bilen birçoğumuz sabaha karşı bir şeyler yemeği düşünmeye başlamıştı bile. Bu arada bazıları gizli notları aileleri ve nüfuslu dostlarına götürebilecek kişilere büyük meblağlarda para vaat ediyor, not yolladıkları bu kişilerden kendilerini kurtarmalarını istiyorlardı.

Kızıl Pazarımız dev İngiliz ve Rus Donanma toplarının kesintisiz boğuk gümbürtülerini işitmemiz dışında olağandışı başka bir olay olmadan geçti. Bazı saf mahkûmlar bu top seslerinin yardımımıza gelen zırhlılardan olduğunu sanıyorlardı.

Gerçekten de tam da o gün İstanbul Hisarları Çanakkale yönünden İngiliz zırhlılarının ve Karadeniz yönünden de Rus zırhlılarının saldırısına uğramıştı. İçimizde İstanbul'un İngilizler tarafından ele geçirilmek üzere olduğunu ve Türk hükümeti henüz İstanbul'dan Konya'ya taşınmadığından görevlilerin bizi başkentin güvenliğine karşılık rehin tutmak amacıyla alelacele tutukladığını düşünenler de vardı. Böylece Kızıl Pazar'ı Mehterhane [eski askerî kışla] mektebinde, İstanbul Merkez Cezaevi okulunda korku ve dehşet içinde geçirmiştik.

Akşam cezaevi müezzini yakındaki minareden ezan okudu. Karanlık çökerken, gardiyanlar cezaevinin ana kapısının önünde toplanmamızı emretti. Nihayet ruhumuzu karartan 24 saatlik belirsizlikten sonra kaderimiz çiziliyordu. Bu arada sert müdür, yanında alt ve üst düzey polis görevlileriyle birlikte kara listeyi, ölüm mahkûmlarının isimlerini merasim havası içinde okumaya başladı.

Hepimizin orada olduğunu böylece doğruladılar. Daha sonra süngü takmış yüzlerce jandarma ve diğer polisler bizi Merkez Cezaevi'nin biraz ilerisindeki Emniyet Binasına götürdüler. Teker teker arayıp üzerimizdekilere: Para, önemsiz kâğıtlar, çakılar, kurşunkalemler, günlükler, hatta şemsiyeler ve bastonlarımıza bile el koydular. Bize bunları daha sonra iade edeceklerini söylediler.

Aramaları tamamladıklarında bizi yaklaşık 20 kişilik küçük gruplar hâlinde Emniyet Müdürlüğü binasının önünde bekleyen kırmızı askerî otobüslere götürdüler. Nihayet son 24 saatin gizemi çözülüyordu. Trajedimizin ikinci sahnesi bizi İstanbul dışına çıkardıkları netleştiğinde başladı. Peki, ama nereye gidiyorduk? Kimse bilmiyordu.

Bizim otobüsümüzde 20 kişiydik. Süngülü ondan fazla asker bir firar ihtimaline karşı eli tetikte bekliyordu. Emniyet Müdürü Bedri'nin özel otomobiliyle yönettiği otobüs konvoyu Ayasofya bulvarından Sirkeci istikametinde deniz kıyısını izleyip arkasında toz bulutları bırakarak yola çıktı. Otobüslerden duyulabilen hıçkırık sesleri, böyle yangından mal kaçırır gibi kervanın acele uzaklaşmasına şaşıran yoldan geçenlerin hâliyle dikkatini çekti. Ondan fazla otobüs Sarayburnu ya da Gülhane korusuna girerken hepimizin heyecanı doruk noktasına ulaşmıştı. Büyük Ermeni celladı Kızıl Sultan'ın [II. Abdülhamit]* [**Bkz. biyografi. 200 bin-250 bin Ermeni'nin öldürüldüğü Hamidiye katliamları 1894-1896 yıllarında gerçekleştirilmişti*] tiranlığının o karanlık günlerinin anıları belleklerimizde hâlâ taze olduğundan genel bir ölüm korkusu yaşanıyordu. Hepimizin bildiği gibi yüzlerce masum Ermeni ve Türk genç aydın bacaklarına ya da boyunlarına taş bağlanarak denizde boğulmuştu.

Yaşadığımız kâbusu daha da kötüleştiren İlkbahar gündönümü ile örtüşen zifiri karanlık ve denizdeki fırtınaydı. Kuzey rüzgârlarına tamamen açık olan Sarayburnu suları her zaman dalgalıydı. Ama bu gece rıhtıma vuran köpüklü dalgalar tuzlu su damlacıklarını karanın onlarca metre içine atıyordu.

En cesur olanlarımız bile titriyordu. Çünkü mezara yollandığımızı içgüdüsel olarak hissediyorduk. Gizlice işlenen bu tipik caniyane tutuklama ile İttihat Hükümeti hepimizi tek gecede ağına düşürmüştü. Sarayburnu önünde toplandıktan sonra, çift sıra hâlinde rıhtımda makineleri çalışır hâlde bekleyen Şirketi Hayriye'nin 67 nolu vapuruna bindirildik.

Vapurda sayımız 220'den fazlaydı. Ama ayrıca Enver Paşa'nın gönderdiği genç askerler, komiserler, subaylar ve her rütbeden polis memurlarıyla birlikte çok sayıda süngülü jandarma da bize eşlik ediyordu. Bir an için bizi Marmara Denizi'ne atıp boğacaklarını düşündük. Birçoğumuz geride bıraktığımız sevdiklerimizi düşünüp ağlarken, yaşadığımız bu duygu seli içinde denize açıldık.

Ama birkaç ay sonra yaşanacak daha karanlık günlerin ortasında, pek çoğumuz o gece denizde boğulmayı tercih edecektik. Çünkü denizde ölüm, işkence, balta ve palalarla şehit olmak kadar zalimce değildi. Padişah'ın başkentinde kapalı kapılar ardında yeni caniyane planlar bu ilk başarının teşvikiyle yapılıyordu.

Nihayet vapurumuz Haydarpaşa İskelesi'ne yanaştı. Yüzlerce süngülü jandarmanın arasından çift sıra hâlinde vapurdan çıkarıldık. Sonra büyük ve muhteşem Haydarpaşa Garı'nda normalde yolculara ayrılmış olan A ve B bekleme salonlarına alındık. Burada yeni sürprizleri sabırsızlıkla beklemeye başladık.

Hiçbirimizde iştah kalmamıştı, hatta aklımıza aç ve susuz olduğumuz bile gelmiyordu. Bir komiser sosis ısmarlayıp yiyen genç bir askerî Eczacı'nın elindeki tabağı alıp fırlattı. Daha sonra Ermeni askerin üniformasındaki altın renkli düğmeleri koparark bağırdı: "Artık siz vatan hainleri bu şerefli üniformayı hak etmiyorsunuz."

İki saatlik bir sessizlik ve manevi işkenceden sonra, sıkı bir askerî gözetim altında bizi Küçük Asya'nın içlerine doğru götürmek üzere bekleyen özel trene bindirildik.

Işıklar söndürüldü, vagon kapıları kapatıldı ve polis ve jandarmaların eşliğinde tren yola çıktık. Hepimiz yaşadığımız güzel anılarla birlikte yas tutan savunmasız annelerimizi, eşlerimizi, kardeşlerimizi, çocuklarımızı ve her şeyimizi yavaş yavaş geride bırakarak isimsiz ve bilinmeyen, sonsuza dek gömülü kalacağımız mezarlarımıza doğru yola çıktık.

8

SÜRGÜN YERİNE DOĞRU: AYAŞ SÜRGÜNLERİNİN ADLARI

Gizemli trenimiz hiçbir istasyonda durmadan karanlıkta ilerliyordu. Işıltıları görülen Prens adaları gözden kaybolmuştu. Marmara Denizi kıyısından İzmit'e doğru ilerliyorduk. Padişahların sefahat âlemlerinin ve siyasal suçluların ünlü başkentini arkamızda bırakmıştık. Trenlerin dışı da içi de kapkaranlıktı. Yaklaşan ölümün gölgesi bizim de içimizi karartmıştı. Trende kimsenin ağzını bıçak açmıyordu. Endişe içinde kıvrandığımızdan ortalıkta çıt çıkmıyordu.

Gece yarısından sonra soylu ve fedakâr bir Ermeni memur olan kondüktör yanıma yaklaşarak usulca şöyle söyledi: "Muhterem peder, lütfen tutuklu arkadaşlarınızın adlarını bu kâğıda yazıp bana verin." Çaktırmadan elime bir kalem ve kâğıt tutuşturdu. Getirdiği lambayı da yanıma bıraktıktan sonra bize eşlik eden polislerin dikkatini dağıtmak üzere uzaklaştı. Titrek loş ışıkta heyecandan yüreğim ağzıma gelerek hatırlayabildiğim arkadaşların isimlerini aceleyle yazdım. Sonra da listeyi tek söz etmeden usulca memurun eline sıkıştırdım.

Şafakta trenimiz hiç durmadan İzmit'i geçti. Çoğu dokuma fabrikalarında çalışan Ermeni kadınlar olan birkaç kişi kuşku ve şaşkınlıkla trene bakmıştı, ama ne olup bittiğinden onların da haberi yoktu.

Trenimiz Marmara Denizi kıyılarında hızla ilerlerken köpüklü dalgalarıyla güzelim körfezi arkamızda bıraktık. Kıyıya bakan dağların doruklarında yer alan İzmit [Nicomedia], Bahçecik [Bardizag] Ermenilerin yaşamında önemli yere sahipti. Yemyeşil toprakları ve verimli tarlalarıyla Kahraman Aslan Bey; Bursa'da çok sayıda Ermeni köyü, ışıkta harelenen Sapanca Gölü ve ilkbahar çiçeklerinin açtığı meyve bahçeleri. Akşamın alacakaranlığında Eskişehir'e ulaştık.

Cezaevinden ayrıldığımızdan beri 24 saat olmuştu. Volkanik kayalar üzerinde kurulu olan bu şehre ulaştığımızda artık acıkmış ve susamıştık. Trenimizin nazik Ermeni memurları tehlikeyi göze alarak ve bizden para almadan büyük bir hevesle bize yiyecek bir şeyler getirmişlerdi. Böylece hafif bir şeyler yiyerek karnımızı doyurmuştuk. Eskişehir, Ankara ve Konya demiryolu hatlarının kavşak noktası olduğundan, kaderimiz ya da ölüm yerimiz burada belirlenecekti. Merak içimizi kemirirken trenimiz Ankara istikametine doğru yola koyuldu.

12-25 Nisan 1915 Pazar gecesi İstanbul'dan yola çıkmış, Sah öğleye doğru Ankara yakınlarında Ayaş yolu üzerinde bulunan Sincanköy istasyonuna ulaşmıştık. Burada öyle korkunç bir manzara ile karşılaşacaktık ki mucize eseri sağ kalanlarımız bile o günleri hatırlarken aynı dehşeti yaşayacaktı.

Tren Sincanköy istasyonuna ulaştığında bizi İstanbul'dan getiren Merkez Cezaevi'nin iğrenç müdürü öne çıktı. Etrafındaki komiserler ve jandarmalarla isimlerimizin bulunduğu listeyi eline alarak yüksek sesle okumaya başladı. "Silvioyriçi, Agnuni, Zartaryan, Khajag, Şahrigyan, Cangülyan, Doktor Dağavaryan, Sarkis Minasyan" ve v.b. ünlü devrimciler, partisizler, muhafazakârların isimlerinden oluşan karmakarışık listede yaklaşık 75 kişi vardı.

İsimleri okunanlar trenden inerek etraflarını saran asker kordonu arasında sıraya geçtiler. Hiçbirimiz neden bu şekilde ayrıldığımızı bilmediğimiz hâlde zangır zangır titriyorduk. Gene de arka arkaya okunan isimler dikkat çekiciydi. Bizden ayrılanlarla öpüşüyor, içgüdüsel olarak sanki birbirimizden sonsuza kadar ayrılıyormuşuz hissiyle ağlıyor ve birbirimizi de ağlatıyorduk.

Aşağıda Sincanköy istasyonu önünde bizden ayrılıp Ayaş yönüne götürülen soylu yoldaşların isimlerini veriyorum. Birkaç ay sonra, Ankara yakınlarındaki vadilerde işkence ile öldürülüp şehit olacaklardı.

Ayaş sürgünlerinin isim listesi

[* *Bkz., ek bilgi için biyografik açıklama.*]

1. **Haçadur Malumyan (Agnuni):** Ünlü yazar ve Taşnak lideri, Urfa yolunda şehit edildi.
2. **Karekin Çakalyan (Khajag):** Öğretmen, yazar ve Taşnak Partisi üyesi, Urfa yolunda şehit edildi.

3. **Rupen Zartaryan:** Öğretmen yazar, Meclisi Mebusan üyesi, Taşnak Partisi üyesi, Taşnak dergisi *Azadamart*'ın editörü, Urfa yolunda şehit edildi.
4. **Sarkis Minasyan:** *Troşak* dergisinin editörü, öğretmen ve Taşnak Partisi üyesi, Urfa yolunda şehit edildi.
5. **Harutyun Cangülyan:** Hınçak lideri, Meclisi Mebusan üyesi, Urfa yolunda şehit edildi.
6. **Doktor Nazaret Dağavaryan:** Ermenilerin ünlü şahsiyeti, Meclisi Mebusan üyesi, tıp kitapları yazarı, yayıncısı, Urfa yolunda şehit edildi.
7. **Hampartsum Boyaciyan (Murad):** Hınçak Partisinin ünlü lideri, Meclisi Mebusan üyesi, Kayseri'de şehit edildi.
8. **Harutyun Şahrigyan (Atom):** Avukat, ünlü Ermenilerden biri, Meclisi Mebusan üyesi ve ünlü Taşnak partili, Ankara'da şehit edildi.
9. **Adom Yarcanyan (Siamanto):** şair, Taşnak partili, Meclisi Mebusan üyesi, Ankara'da şehit edildi.
10. **Hayg Tiryakyan (Hıraç):** Taşnak Partisi üyesi, Meclisi Mebusan üyesi, Ankara'da şehit edildi.
11. **Nerses Zakaryan:** Öğretmen, Hınçak Partisi üyesi, Meclisi Mebusan üyesi ve Ermeni Ulusal Merkezi Kurul üyesi, Ankara'da şehit edildi.
12. **Parseğ Şahbaz:** Avukat, Taşnak Partisi üyesi, Harput-Malatya yolu üzerinde şehit edildi.
13. **Şavarş Krisyan:** Öğretmen, Taşnak Partisi üyesi, Ankara'da şehit edildi.
14. **Yenovk Şahen:** Aktör, Ankara'da şehit edildi.
15. **Kris Fenerciyan (Silvioyriçi):** Bulgar yurttaşı, sağ kalmış ve Bulgaristan'a dönmüştür.
16. **Jak Sayabalyan (Paylag):** Faal aktivist, Meclisi Mebusan üyesi, Ankara'da şehit edildi.
17. **Avedis Nakaşyan:** Doktor, ünlü Ermeni şahsiyeti, İstanbul'a döndü.
18. **Haçig Bardizbanyan:** Doktor, ünlü Ermeni şahsiyeti, Ankara'da şehit edildi.
19. **Karekin Boğosyan (Haçik):** Doktor, ünlü psikiyatrist, Meclisi Mebusan üyesi, sağ kaldı ve mütarekeden sonra İstanbul'a döndü.
20. **Melkon Gülistanyan:** Doktor, İstanbul'a dönmüştür.
21. **Garabed Paşayan Khan:** Doktor, Eski Osmanlı Meclisi üyesi, Meclisi Mebusan üyesi, Taşnak Partisi üyesi, Ankara'da şehit edildi.

22. **Dikran Allahverdi:** Doktor, Patrikhane meclisi üyesi, İstanbul'a dönmüştür.
23. **Arisdages Kasbaryan:** Avukat, faal aktivist, Meclisi Mebusan üyesi, Ankara'da şehit edildi.
24. **Nerses Papazyan (eski ismi Maşdots Vartabed):** Taşnak organı *Azadamard*'ın editörü, Taşnak üyesi, Ankara'da şehit edildi.
25. Hampartsum Hampartsumyan: Editör, Ankara'da şehit edildi.
26. **Krikor Torosyan (Gigo):** Aynı adı taşıyan mizah dergisi yazarı ve faal aktivist, Ankara'da şehit edildi.
27. **Rostom Rostomyants:** Ünlü Ermeni tüccar, Ankara'da şehit edildi.
28. **Sımpad Pürad (Der Ğazarets):** Ünlü roman yazarı, Meclisi Mebusan üyesi, Ankara'da şehit edildi.
29. **Melkon Gürciyan:** (Yazılarında Hrant ismini kullanıyordu). Meclisi Mebusan üyesi, Ermeni dili uzmanı, Taşnak Partisi üyesi, Ankara'da şehit edildi.
30. **Teodor Mendzikyan:** Tüccar, Ankara'da şehit edildi.
31. **Kevork Tercümanyan:** Tüccar, Ankara'da şehit edildi.
32. **Hayg Tiryakyan:** Taşnak Partisi lideri Hayg Tiryakyan'ın (Hıraç) yerine yanlışlıkla tutuklanmıştı, daha sonra İstanbul'a dönmüştür.
33. **Haçig İdareciyan:** Öğretmen, Ankara'da şehit edildi.
34. **Mıgırdiç Hovhannesyan:** Öğretmen, Taşnak Partisi üyesi, Ankara'da şehit edildi.
35. **Mıgırdiç Hovhannesyan:** Yukarıdaki kişi yerine yanlışlıkla tutuklanmış ve sonra İstanbul'a dönmüştür.
36. **Sarkis Abo:** Kafkas Ermenisi, öğretmen, Taşnak üyesi, Ankara'da şehit edildi.
37. **Apraham Hayrigyan:** Türk dilbilimcisi ve "Arti" akademisi müdürü, Meclisi Mebusan üyesi, Ankara'da şehit edildi.
38. **Levon Şamdanciyan:** Mikayel Şamdanciyan'ın yerine yanlışlıkla tutuklandı. Sonra İstanbul'a dönmüştür.
39. **Püzant Bozaciyan:** Meclisi Mebusan üyesi, İstanbul'a dönmüştür.
40. **Keğam Parseğyan:** Editör, öğretmen, Taşnak Partisi üyesi, Ankara'da şehit edildi.
41. **Hovhannes Kılıcyan:** Kitabevi sahibi, Ankara'da şehit edildi.
42. **Onnik Sırabyan:** Öğretmen, Ankara'da şehit edildi.

43. **Levon Larents (Kirişciyan):** yeniden organize olan Hınçak Partisi lideri, yazar, öğretmen, Ankara'da şehit edildi.
44. **Dikran Çögüryan:** Akademisyen, öğretmen, İstanbul'da yayınlanan *Vosdan* dergisinin ünlü baş editörü, Ankara'da şehit edildi.
45. **Ğazar Ğazaryan (Marzbed):** Eski Taşnak üyesi ve öğretmen; Almanlar için çalışan Türk gizli ajan rolü oynamış, Amanos tünellerinin İntilli kesiminde çalışmış; daha sonra Nusaybin'e geçmiş; mütareke-den hemen önce attan düşerek ölmüştür.
46. **Harutyun Konyalıyan:** Terzi, Ankara'da şehit edildi.
47. **Mihırtad Haygazn:** Şemsiye satıcısı. Uzun zaman sürgünde yaşadı, Taşnak Partisi üyesi, Meclisi Mebusan üyesi, Ankara'da şehit edildi.
48. **Bedros Kalfayan:** Bakırköy Belediye Başkanı, Ankara'da şehit edildi.
49. **Bedros Kalfayan:** Yukarıdaki Belediye Başkanı'nın yerine yanlışlıkla sürgüne gönderildi, tüccar, Ankara'da şehit edildi.
50. **Garabet Taşçiyan:** Ankara'da şehit edildi.
51. **Harutyun Asduryan:** Ankara'da şehit edildi.
52. **Garabet Sarafyan:** Reji [eski Türk Tütün Tekeli] idaresinde memur, Ankara'da şehit edildi.
53. **Vramşabuh Samuelof:** Ünlü Rus Ermeni bankeri, Ankara'da şehit edildi.
54. **Sarkis Armıdantsi:** Ankara'da şehit edildi.
55. Haçik Berberyan: Öğretmen, İstanbul'a geri dönmüştür.
56. **Vırtanes Mardigyan:** İstanbul'a geri dönmüştür.
57. **Mihran Ağacanyan:** Banker, İstanbul'a geri dönmüş ve idam edilmiştir.
58. **Nişan:** Kumkapılı ressam, Ankara'da şehit edildi.
59. **Dikran Acemyan:** İstanbul'a geri dönmüştür.
60. **Margos Sefer:** Avukat, Margos Natanyan'ın yerine yanlışlıkla sürgün edildi ve geri döndü.
61. **Serovpe Noradungyan:** Sansaryan okulunda öğretmen, Taşnak Partisi üyesi, Meclisi Mebusan üyesi, Ankara'da şehit edildi.
62. **Partoğ Zoryan (Jirayr):** Yayıncı, Taşnak Partisi üyesi, Ankara'da şehit edildi.

NOT: (Maalesef tüm araştırmalarıma rağmen geri kalan 13 sürgün arkadaşımın adlarını bulmam mümkün olmadı).

Ayaş istasyonunun önünde, çok sayıda atlı polisle birlikte, 20'den fazla at arabası hazır bekliyordu. Yukarıdaki listede adları olanlar, sıkı askerî güvenlik önlemleri altında arabalara bindirilmiş, konvoy Sincan Köy istasyonundan ancak birkaç saat uzaklıktaki Ayaş'a doğru yola çıkmıştı.

Duygu seli yaşadığımızdan, soğukkanlılığımızı zor koruyorduk. Yoldaşlarımızın arabalarının arkalarında toz bulutları bırakarak gözden kayboluşunu yaşlı gözlerle seyrediyorduk. Bugün, 5 yıl sonra hâlâ gözlerimde yaşlarla o gün alelacele ayrılırken onlara söyleyemediğim birkaç veda sözcüğünü söylemeyi kutsal bir görev sayarım.

Eylemleri gibi söz ve yazılarıyla da mücadeleyi sürdüren, büyük hayranlık uyandıran dostlarım, işkence altında inleyen anavatanın fedakâr havarileri; huzur içinde uyuyun! İsa'nın çarmıha gerildiği tepeye tırmanıyor olacağınızı hep bilerek, bir tek gün bile, hatta bir tek saat bile idealizmin dikenli yollarından ayrılmadınız. Ermenilerin gelecek kuşakları kabirleriniz önünde diz çökerken mumlar yakacaklar. Yarının özgür Ermenileri sizin ölümsüz anınızı yaşatacak anıtlar dikecekler.

İşkencelerle şehit edilerek Ermeni halkına yeni bir çağ açtınız, yeni bir hayat, yeni bir güneş ve yeni şanlı ufuklar açtınız. Aziz hatıranız yüzyıllarca kutsansın; tarihe altın harflerle yazılan adlarınız geleceğin minnettar Ermeni kuşaklarının dillerinden düşmesin. Huzur içinde yatın!

Sonunda trenimiz Ankara'ya doğru hareket etti. Hiç kimsenin konuşacak hâli yoktu; hiç kimse ölüm sessizliğini bozmaya cesaret edemiyordu. Beynimiz uyuşmuş gibiydi, günün olaylarını tahlil etmek aklımıza bile gelmiyordu. Bu sırada kalplerimiz cesetsiz ya da mezar taşsız mezar yerleri gibiydi.

Birkaç saat sonra, öğleye doğru, trenimiz nihayet Ankara'da durdu. Genel Vali'nin bulunduğu şehrin Emniyet Müdürü'nün çok sayıda polis, jandarma ve arabayla bizi sabahtan beri beklediği belliydi.

Trenden Ankara istasyonuna iner inmez, Emniyet Müdürü bir dakika bile dinlenmemize izin vermeden, her birimize bir parça tayın dağıttı. Sonra beşerli gruplar hâlinde bizi bekleyen üstü açık at arabalarına binmemizi emretti. Tereddüde yer yoktu. Zaten hepimiz yerlerimizi almıştık. Biz 5 din adamını yaylı bir arabaya bindirdiler. 44 arabanın her birine birer jandarma yerleştirdikten sonra, konvoyumuz Kastamonu istikametine doğru hareket etti.

Şimdi tren vagonlarının kadife kaplı koltukları yerine, sert tahta döşemeler üzerinde yolculuk yapıyorduk. Hızla yola çıkan arabalar, tıkırdayarak ve arkalarında toz bulutları bırakarak ilerliyordu. Ankara'yı sağımızda bırakıp dağ ve vadilerin sert dolambaçlı yollarına girdik.

Uygarlıktan uzaklaştıkça içimiz daha da kararıyor, korku benliğimizi sarıyordu. Her kayanın arkasında eşkıyalar saklandığını sanıyorduk; ağaçlara asılı salıncak ve beşikleri darağaçlarından sarkan urganlara benzetiyorduk. Bizim arabamızda yolculuk yapan Ermeni köy türküleri uzmanı, eşsiz insan Gomidas Vartabed'in ruh sağlığının bozulduğu görülüyordu. Ağaçları saldıran eşkıyalara benzetiyor, korkmuş keklikler gibi kafasını sürekli benim paltomun altına sokuyordu. Kendisinin yatıştırabileceği umuduyla, dua okumam ("Kurtarıcı duası") için yalvarıyordu. Başka bir yerde, tanıdık yaşlı bir avukat, arabacıya bıraktığı altın saatini ve parasının İstanbul'daki karısına hatıra olarak verilmesini rica etmişti.

Arabalarımız arabacıların sürekli kamçı şaklamaları ve jandarmaların küfürleri arasında son sürat ilerliyordu. Arkadaşlarımız çoğu kez sarsıntıdan sert tahtaların üzerinde oturamıyor, arabadan düşüyor, arkalarından gelen arabaların tarafından ezilme tehlikesi geçiriyorlardı.

En acil ihtiyaçları gidermek için bile olsa arabaların durması yasaktı. Ekmeksiz, susuz, sallanan arabalarda ağrı sızı içinde sanki düşman bizi kovalıyormuş gibi ilerliyorduk. Oysa ne olacak ki, yakalanmıştık zaten! Hava kararırken, Kalecik kasabasına ulaştık. Muhafızlarımız bizi bir *han*a soktular.

İçeri girer girmez, yorgunluk ve bitkinlik yetmiyormuş gibi hanın leş gibi kokan havasına daha fazla tahammül edemeyen bazı arkadaşlarımız baygın düştüler. Aramızdaki birkaç tecrübeli doktor sayesinde ayıldıklarında, sanki bir rüyadan uyanmış gibi etraflarına bakınarak sevdiklerini arıyorlardı.

Hiç kimse açlık ve susuzluğunu giderme peşinde değildi; akla dinlenmekten başka bir şey gelmiyordu. Ahşap döşemede yer bulan oraya uzanıp kalıyordu. Pislik, tahtakurusu, toz, bit ve (sayımız 150'yi aştığından iyice çekilmez hale gelen) dayanılmaz pis koku içinde korkunç bir gece geçirdik. Sabah uykudan daha da uyuşmuş ve şaşkın bir vaziyette kalkıp Kalecik'ten Çankırı'ya doğru yola çıktık.

Dünkü gibi yıldırım hızıyla 10 saatten fazla süren molasız yolculuktan sonra, nihayet Çankırı'nın silik ışıklarını gördük. Hemen dinlenebiliriz

umudu ve soğukkanlı bir sabırla oraya bir an önce varmak için adeta dakikaları saymaya başladık. Oysa ışıklara yaklaşmadığımız anlayınca, ıstırabımız iki kat arttı. Arabalar bizi şehre götüreceğine, aniden yol değiştirip sağa döndüler. Gecenin karanlığına gömülmüş kocaman bir binanın büyük kapısının önünde durduk.

İlk araba bizimkiydi. Arabadan ilk inen bendim. Etrafıma korkuyla göz gezdirdim. Süngülü jandarmaların yanından geçip yanımıza yaklaşan yüzbaşı, oldukça yumuşak bir sesle "*Efendiler,* hoş geldiniz!" dedi.

Herkes arabalardan indiğinde, yüzbaşı bizi büyük kemerli kapıdan geçirip dev binanın iç kısmına götürdü. Burası 5 bin askerin kalabileceği taş bir kışlaydı. Ortasında eğitim alanı bulunan birbirine bağlı dikdörtgen binalarla kuşatılmıştı.

Burada trajedinin yeni bir perdesi açılmıştı.

9

ÇANKIRI KIŞLASINDA YAŞAM: ÇANKIRI SÜRGÜNLERİNİN ADLARI

Tutuklanmamızın dördüncü günü, 14/27 Nisan 1915 gece geç saatlerde bu devasa kışlanın zemin katındaki büyük salonlarından birine yerleştirildik. Türklerin koğuş dediği salon pislik ve toz toprak içindeydi. Fakat bu hiçbirimizin umurunda değildi. Uyumak amacıyla tahta döşemelere kendimizi attık.

Fakat insanın iliklerine kadar işleyen dondurucu kuzey rüzgârı camları kırık pencerelerden içeri dolduğundan, uyumak mümkün değildi. Bizi burada tutanların yapmadığı eziyeti doğa yapmıştı. Bakın işte bu ilkbahar gecesinde kar yağıyor, bir yandan kemiklerimiz at arabalarının sarsıntısından sızlarken, soğuk ise iliklerimize kadar işliyordu.

Ailelerimizin ve toplumun bağrından koparılıp aniden Küçük Asya'nın ücra bir köşesine atılmış göçmen teknelerinin sahipsiz kazazedeleri gibiydik. Yaşamın en temel ihtiyaçlarından yoksun, tahta döşemelerde sıkış tepiş yatarken, sevdiklerimizin özlemiyle yanıp tutuşuyor, yarının getireceği belirsizlikler karşısında ruhumuz kararıyordu. Fakat ertesi gün, verdiğimiz dilekçeler sonucunda havalandırmaya çıkmamıza izin verildiğinden, kışlanın avlusunda volta atıp biraz temiz hava almıştık.

Çankırı'ya Sürülenlerin Listesi

[** Ek enformasyon için bkz., biyografiler dizini*]

1. **Gomidas Vartabed Soğomonyan:*** Paris'te akıl hastanesine kapatılmıştı.
2. **Muhterem Peder Krikoris Balakyan:** Sağ kaldı.
3. **Hovhan Vartabed Garabedyan:** Sağ kaldı; din değiştirdi.

4. **Fr. Keşiş Husik Kaçuni:** Meskene yakınlarında bir köyde hastalıktan öldü.
5. **Fr. Feriköy'lü Vartan Kahana:** Sağ kaldı.
6. **Muhterem Peder / Badveli / Krikoryan:** İstanbul'da yayınlanan *Avedaper* [*İyi Haber*] dergisinin editörü; sağ kaldı.
7. **Dr. Rupen Çilingiryan (Sevag):*** Tanınmış bir entelektüel, Çankırı-Kalecik yolunda şehit edildi.
8. **Taniel Varujan:*** Şair ve Taşnak Partisi üyesi, aynı yolda Dr. Çilingiryan'la beraber Tuney köyünde şehit edildi.
9. **Kaspar Çeraz:** Avukat, ünlü kardeşinin yerine sürgüne gitmişti, sağ kaldı.
10. **Diran Kelekyan:*** *Sabah* gazetesinin editörü, Ramgavar Partisi'nin lideri, Sivas'ta Kızılırmak köprüsü yakınlarında şehit edildi.
11. **Dr. V. Torkomyan:** Tanınmış bir yazar, sağ kaldı.
12. **Püzant Keçyan:** Şu anda yayınlanmayan *Püzantiyon* dergisinin sahibi ve baş editörü, sağ kaldı.
13. **Dr. Armenak Parseğyan:*** Öğretmen ve Taşnak Partisi üyesi, sağ kaldı.
14. **Dr. Krikor Celal:** Hmçak Partisinin eski üyesi, sağ kaldı.
15. **Dr. Misak Cevahirciyan:** Mahkeme heyeti üyesi, sağ kaldı.
16. **Dr. Parseğ Dinanyan:** Ünlü, sağ kaldı.
17. **Dr. Levon Bardizbanyan:** Ünlü, sağ kaldı.
18. **Dr. Arşak Kazazyan:** Ünlü, sağ kaldı.
19. **Dr. Mirza Ketenciyan:** Taşnak Partisi üyesi, sağ kaldı.
20. **Dr. Stepan Miskciyan:** Ankara yakınlarında şehit edildi.
21. **Nişan Kalfayan:** Ziraat mühendisi, devlet okulunda öğretmen, ünlü, sağ kaldı.
22. **Yervant Çavuşyan:** Yeniden inşa edilen Hınçak Partisi üyesi, öğretmen, aynı çadırda kaldığı Papaz Kaçuni ile birlikte hastalıktan öldü.
23. **Mikayel Şamdancıyan:** Öğretmen, yazar, *Vostan* dergisi editörü, ünlü, sağ kaldı.
24. **Hayk Kocasaryan:** Yılların öğretmeni, ünlü, sağ kaldı.
25. **Sarkis Kılcıyan (Sırents):** Yazar, öğretmen, editör, Taşnak Partisi üyesi, sağ kaldı.
26. **Yervant Tolayan:** *Gavroş* mizah dergisi editörü, sağ kaldı.

27. **Aram Andonyan:*** Editör, yazar, sağ kaldı.
28. **H. Topcuyan Ramgavar:** Ünlü editör, sağ kaldı.
29. **Movses Bedrosyan:** Öğretmen, Taşnak Partisi üyesi, Bulgaristan Ermeni'si olduğu için serbest bırakıldı ve Sofya'ya döndü.
30. **Aris İsraelyan:** Öğretmen ve Taşnak Partisi üyesi, ölüm nedeni bilinmiyor.
31. **Samuel Tomacanyan,** Hınçak Partisi üyesi, ölüm nedeni bilinmiyor.
32. **Hüsyan (soyadı Doryan):** Öğretmen, editör, Ankara yakınlarında şehit edildi.
33. **Boğos Tanielyan,** Avukat, Taşnak Partisi üyesi, Der Zor civarında şehit edildi.
34. **Vahram Asduryan,** Eczacı, ünlü, sağ kaldı.
35. **Avedis Zarifyan:** Eczacı, ünlü, sağ kaldı.
36. **Bedros Manigyan:** Eczacı, ünlü, sağ kaldı.
37. **Azarig,** Eczacı, Der Zor civarında şehit edildi.
38. **Asadur Arsenyan:** Eczacı, Der Zor civarında şehit edildi.
39. **Hagop Nargileciyan:** Eczacı, ünlü, sağ kaldı.
40. **Krikor Miskciyan:** Eczacı, doktor kardeşiyle birlikte Ankara yakınlarında şehit edildi.
41. **Hagop Terziyan:** Eczacı, Haçinli Hınçak Partisi üyesi, Ankara yakınlarında şehit edildi.
42. **Gülistanyan:** Diş hekimi, sağ kaldı.
43. **Vahan Altunyan:** Diş hekimi, sağ kaldı.
44. **Simon Melkonyan:** Ortaköylü, mimar, sağ kaldı.
45. **Manuk Basmacıyan:** Mimar, ünlü entelektüel, sağ kaldı.
46. **Hagop Koryan:** Eğinli 70 yaşındaki yurtsever tüccar, aralıklarla öğretmenlik yaptı, İstanbul'a döndü ve eceliyle öldü.
47. **Karnik İnciciyan:** Tüccar ve ünlü, sağ kaldı.
48. **Terlemezyan:** Vanlı banker, sağ kaldı.
49. **Asdvadzadur Maneasyan:** Tüccar, sağ kaldı.
50. **Ardaşes Parizyan:** Tüccar, sağ kaldı.
51. **Mıgırdiç Barsamyan:** Silah tüccarı, ünlü, sağ kaldı.
52. **Hagop Beyleryan:** Tüccar, ünlü, sağ kaldı.
53. **Noyig D. Stepanyan:** Erzincanlı tüccar, sağ kaldı.

54. **Tanielyan:** Bandırmalı, İstanbul'da terzi, Hınçak Partisinin ünlü üyesi, sağ kaldı.
55. **Krikor Ohnikyan:** 75 yaşında, 3 çocuk babası, Çankırı'da hastalıktan öldü.
56. **Aram Ohnikyan:** Kimyager, sağ kaldı.
57. **Hovhannes Ohnikyan:** Belemedik yakınlarında Hacıkırı'nda hastalıktan öldü.
58. **Mıgırdiç Ohnikyan:** Der Zor'da şehit edildi.
59. **Kevork Köleyan:** Ankara yakınlarında şehit edildi.
60. **Koncagülyan:** Eğinli tüccar, Meskene civarında öldü.
61. **Onnik Mağazacıyan:** Çankırı'dan 6 saat uzaklıktaki Tüney'de Taniel Varujan ve Sevag'la beraber şehit edildi
62. **Garabet Dövletyan:** Darphane memuru, ünlü, sağ kaldı.
63. **Aram Kalenderyan:** Osmanlı Bankası'nda memur ve aktif eylemci, sağ kaldı.
64. **Vağinag Bardizbanyan:** Şirketi Hayriye'de memur, ünlü, sağ kaldı.
65. **Parunag Saruhan:** Belediye'de memur, ölüm sebebi bilinmiyor.
66. **Momcıyan:** Rus konsolosluğunda tercüman, Ankara yakınlarında şehit edildi.
67. **Mihran Kayıkcıyan:** Tüccar, Aşağıdaki iki kardeşiyle birlikte Ankara'da şehit edildi.
68. **Levon Kayıkcıyan**
69. **Kevork Kayıkcıyan**

Ne yazık ki, Çankırı'ya sürgün edilen arkadaşlarımızdan ancak yarısının adını büyük zorluklarla elde edebildim. Onların dışında toplumun alt sınıflarından soylu ve fedakâr gençler de vardı. Keşke hepsinin ismini burada hatırlayabilseydim.

Günlüğümde, onların hepsinin adlarını birer birer kaydetmem gerekirdi; çünkü alt sınıftan gelen bu gençler daha çok yurtseverdi. "Halkımızın kurtuluşu için ölmemiz gerekiyorsa, kanımız vatana helal olsun" sözü dillerinden düşmüyordu. Bazen de, "hiç olmazsa, son kez Ermeni kanı dökülecek" diyerek kendilerini teselli etmeye çalışıyorlardı. Onların adları da anavatanın özgürlüğü uğruna değerli kanlarını döken ve geleceğin tüm özgür Ermeni kuşaklarının ebedî hatıralar önünde saygıyla eğilmeleri gereken binlerce isimsiz şehidin listesine eklenmelidir.

Yüzlerce entelektüel, din adamı, doktor, editör, öğretmen, zengin tüccar ve bankerin kışlanın sert tahta döşemesine sıkış tepiş uzanıp uyumak mümkün olmadığından, kestirmeye çalıştıkları o geceleri nasıl unutabilirim ki? Fakat daha kötü günler geldiğinde, o ilk günleri mumla arayacaktık. Gene de bu koşullar gerçekten dayanılmazdı. Herkes ayakta kalabilmek için elinden geleni yapıyor, parayla biraz yiyecek satın alabiliyordu. Ama parası olmayan çoğunluk ruhani liderleri olarak benden yardım bekliyordu. Ne yazık ki onların kaderi gibi parasızlığını da paylaştığımdan, elimden fazla bir şey gelmiyordu. Kastamonu ve Çankırı'nın eski piskoposu (*prelate*) olduğumdan, eski tanıdıklarımda hatırım vardı. Böylece yörenin Ermenilerinden yatak, çarşaf ve halı temin edince, en azından sert tahtalar üzerinde uyumaktan kurtulduk.

Böylece yavaş yavaş bir parça da olsa normale dönerken, aramızda para toplayıp ayrıca İstanbul'daki akrabalarımızla gizlice haberleşip para temin ederek daha zor durumda olan arkadaşlarımıza yardım etmeye başladık. Cömert hediyeler sayesinde, maddi imkânlarımızın artması üzerine üzerimizdeki jandarma ve polis baskısı da azaldı.

Ermeni şapelinden bir dua kitabı getirmeyi başardım. Kışlanın amiri olan yüzbaşının izniyle, dördüncü akşam, akşam dualarına (vesper) başladık. Din adamı olarak geçirdiğim 20 yıl içinde, ruhumun derinliklerinde böyle bir acıyı sadece üç kez yaşamıştım.

İlki Türkiye-Ermeni din adamlarını temsilen, rahmetli Katolikos [Matheos] İzmirliyan'a* [**Matheos İzmirliyan (1848-1911), "Demir Patrik" 1910'a kadar sürdürdüğü Eçmiyadzin katolikosu görevinden önce, İstanbul Patriği'ydi (1894-96 ve 1908-09), bkz., Biyografi dizini*] eşlik ettiğim Petrograd, Moskova, Tiflis Surp Eçmiyadzin'e yaptığımız ve yolda Ani'ye uğradığımız tarihî geziydi. Tüm Ermenilerin Katolikosu, bu kutsal tarihî harabeleri saygıyla anmak için yüzlerce yıldır ilk kez Ani'ye –Pakradunilerin bu muhteşem başşehrine– hac ziyaretine geliyordu. Bu vesileyle Alexandrapolis (Dedeağaç) ve çevresindeki Ermeniler de yeni seçilmiş Katolikoslarını görmek amacıyla konvoylar hâlinde hac için Ani'ye akın ediyorlardı.

Ruhu şad olsun, Katolikos –çevresi 20'den fazla başpiskopos, piskopos, vartabet, papaz ve çok sayıda hacıyla sarılı vaziyette "Hraşapar Asdvadz" ilahisini söyleyerek– Ani katedraline girdiğinde, yüzlerce yıllık kemer ve sütunlar koronun coşkulu sesiyle çınlarken, hepimiz heyecandan titriyorduk. Çünkü bin yıllık, kısmen harabeye dönmüş o muhteşem

katedralin ölüm sessizliğini Kutsal Ruh'un esinlendirdiği şükür dualarımızla ve güzel ezgilerimizle, tövbelerimizle, tütsü ve dumanların hoş kokularıyla ortadan kaldırmıştık.

İ.S. 850-1000 yılları arasında,* [**Balakyan'ın burada verdiği tarihler doğru değil. Katedral ya 1001 ya 1010'da tamamlandı. Ani Bizanslıların eline geçinceye kadar Pakrodouni soyluları burada 1045'e kadar burada kutsama ve ayinlerine katıldılar*] bu kutsal tapınakta Ermeni prensler, nakhardtlar [soylular], generaller, askerler ile milletimizin özgür ve bağımsız insanlarının katıldığı saray ve patriklik kutsamaları, kutsal ayinler yapan aziz patrik ve krallarımızın hatırasına gönülden dualar okuduk. Tüm bunları görüp hissetmemek ve etkilenmemek gerçekten imkânsızdı; bir dinsiz bile böyle bir kutsallıkla meshedilmiş dinî ayinden etkilenirdi.

İkincisi 1909 Temmuz sonlarıydı. Gene rahmetli Katolikos İzmirliyan'la birlikte Tiflis'i, özellikle de Kura nehri kenarındaki tarihî Metek hapishanesini ziyaret etmiştik. Burası Şuşanig'in –soylu patrik Sahak Bartev'in torunu, ölümsüz General Vartan Mamigonyan'ın kızı ve Gürcistan kralının gelini– ebedî istirahatgâhıydı.

Patriğimiz (Katolikos) Kura nehri kenarındaki kayalarda dikilen bu tarihî kaleye başpiskoposlar, piskoposlar ve vartabetler eşliğinde girdiğinde, zamanın bütün ünlü Kafkas Ermeni entelektüelleri (Çarlık hükümetinin emriyle burada aylarca hapsedilen ve bir kısmı bizim sürgün kervanımıza katılan ve Ankara yakınlarında şehit edilen yazarlar, şairler, eğitimciler, öğretmenler ve editörler) onu karşılamak için kalenin demir ana kapısına kadar gelmişlerdi. Hepsi, hem müminler hem skeptikler, özgür düşünenler ve koyu dindarlar ellerinde mumlarla çift sıra olmuş, "Urakh ler Surp Yegeğetsi" şaraganını (kilise ayin ezgisi) söylüyorlardı.

İşte o zaman hıçkırıklar, yanıp yakılmalar ve ağlamalar başladı. Katolikos ve maiyetinden başlayıp söz, yazı ve eylemle Ermeni milletinin özgürlüğü için çalıştıklarından aylardır burada yeraltındaki karanlık hücrelerde hapsedilen devrimci siyasiler, Ermeni mücadelesinin emektarları olan tüm mahkûmlara kadar hepimiz gözyaşlarına boğulmuştuk. Ermeni'nin kara bahtı Katolikos'u, entelektüelleri ve sıradan halkı aynı şekilde kederlendirmişti.

Rahmetli Kutsal Katolikos herkesi teselli etse de bu karanlık mahzenlerde başlarına ne geleceğinden habersiz yargılanmadan yatan o talihsiz entelektüellerimizi teselli etmek zordu. Sibirya'nın buzlu yollarının

hayali üzerlerine bir kâbus gibi çöktüğünden, sevdiklerine duydukları hasretle orda öylece oturup kalmışlardı. Her gün o sefil koşullarda kendileri için ölüm kalım anlamı taşıyan Çar'ın emirlerini şaşkınlıkla bekliyorlardı.

Şimdi burada İstanbul'dan sürülmüş 150'den fazla entelektüel ve arkadaş –siyasal parti ya da sınıf, dindarlık ya da skeptizm farkı gözetmeksizin– alacakaranlıkta loş mum ışıkları altında akşam ayini yapmak için Çankırı'nın koca kışlasının kalın duvarları arkasında toplanmıştık. Kırık pencerelerden içeri dolan ilkbahar fırtınasının buz gibi esintisi insanın iliklerine işliyordu. Gomidas Vartabed hüzünlü ve yürekleri burkan "*Der Voğormıya*"sını [Rab Bize Merhamet Et] söylemeye başladığında hıçkırıklarımızı tutamadık. Hepimiz çocuklar gibi ağladık. Geride bıraktığımız sevdiklerimize, kara bahtımıza, milletimizin talihsizliğine, hatta beklenmedik katliamların eşiğinde olduğumuzu bilmeden, henüz yaşamakta olduğumuz kanlı günlere gözyaşı döktük.

Belki de Gomidas Vartabed hayatı boyunca "Der Voğormıya"yı böylesi bir hüzünle hiç söylememişti. Normalde iş icabı, başkalarının, yas tutanların acılarını, kederlerini dindirmek, onları teselli etmek için söylerdi. Bu sefer kendi acısı, ruhsal sıkıntısı için söylerken, yüce Tanrı'dan huzur ve teselli bekliyordu. Gelgelelim, Tanrı'dan ses seda çıkmamıştı.

Kışladaki bu zor koşullarda, yarın ne olacak kaygılarıyla monoton günler geçiriyorduk. Buradan kurtulacağımızı söyleyen iyi haberi alabilmek amacıyla gözlerimizi her zaman kışlanın ana kapısına dikiyorduk. Tek tek alabildikleri özel izinlerle arkadaşlarımız, sırayla, sıkı nezaret altında alışveriş için şehre gidiyorlardı. Döndüklerinde çeşitli haber ve bilgiler de getiriyorlardı. Bunlar ne kadar eski olursa olsun, dış dünyadan koparıldığımızdan zevkle dinliyorduk.

Nihayet iki hafta sonra kışladan ayrılmamıza izin verildi. Herkes ya arkadaşlarıyla birlikte kalacak bir yer bulmak için ya da kaderimizin belirleneceği zamanı beklerken, bu zor günleri geçireceği samimi arkadaş ortamında kalmak için acele ediyordu. İçimizde İttihat hükümetinin lütfuyla son iki haftayı ilkbahar tatili saymaya hazır bazı iyimserler bile vardı.

10

SÜRGÜNLERİN ŞEHİRDEKİ YAŞAMI

Çankırı'ya yerleştikten hemen sonra birçoğumuz sürgün olduğumuzu unutup İstanbul'daki bazı kötü alışkanlıklarımızı sürdürmeye başlamıştık. Küçük gruplar piknik için bağ ve bahçelere giderken, diğerleri, sözüm ona entelektüeller sanki tatildeymiş gibi bütün gün oyun masalarında oturup poker ve cribbage oynuyorlardı. Günlük eğlence ve zevkler o kadar göze batar hale gelmişti ki Türkler aramızdaki yaşlılara şu soruları sormaya başladılar: "Durumun ne kadar nazik olduğundan haberiniz yok mu? Niçin arkadaşlarınız kendilerini yiyip içmeye verdiler? Şimdi bunların hiç sırası değil ki." İstanbullu liderlerinin "zaafları"na yakından tanık olma fırsatı bulan bu küçük Anadolu kasabasının Ermenileri de utanıyor ve onlardan nefret ediyordu.

Hemen hemen o günlerde Patrikhane'den zaman zaman 150 altın lirayı hiç geçmeyen küçük meblağlar gelmeye başlamıştı. Özellikle hasta yattığım bir buçuk ay içinde gene de bu yardım parası yüzünden içimizde küçük tartışmalar yaşandı. Bizimle sürgün edilen yetenekli doktorlar sayesinde iyileşip ayağa kalkmıştım. Sonra da şehir yakınlarındaki bir meyve bahçesine çekilip kendimi edebiyata verdim. O kaygılı günleri unutmanın tek yolu buydu.

Herkes güçlü Dahiliye Nazırı ve Ermeni dostu Talat'a dilekçe yazıp telgrafla adalet talep etmek için uğraşıp duruyordu. Bazıları çeşitli milletlerden nüfuzlu tanıdıklarına başvurarak, duruma müdahale etmelerini rica ediyorlardı. Uzak yakın akrabalarına gizlice başvurup büyük ya da küçük rüşvetler karşılığında özgürlüklerini satın almak isteyenler de yok değildi. Kışladan ayrılışımızdan bir hafta kadar sonra, Amerikan Büyükelçisi Morgenthau ve başkaları sayesinde, 5 sürgün arkadaşımız [Dr. V. Torkomyan, Muhterem der Krikoryan, Püzant Keçyan, Yervant Tolayan ve Eczacı Hagop Nargileciyan] İstanbul'a dönebildi. Bu ilk şanslı grubun ayrılmasından sonra, bizim çabuk kurtulacağımıza dair umutlarımız

artarken, gizli pazarlık girişimleri de iki misli çoğaldı. Fakat aylar geçmiş, aramızdan hiç kimse serbest bırakılmamıştı.

Aramızda hayatta kalan hiç kimse 29 Haziran 1915'te o Pazar günkü Vartavar [*'Rab İsa Mesih'in Suret Değiştirmesi ve İzzet'*] Yortusu'nun bizim için ne kadar kara birgün olduğunu asla unutamaz. Ben Çankırı'daki küçük Ermeni kilisesinde ayin hazırlıklarını yapmak için bahçedeydim. Birkaç genç kara haberi getirip bütün gece evlerinin polis kuşatması altında olduğunu söylediklerinde henüz şafak sökmemişti.

Kışladan bırakıldığımızda, bütün sürgünlerin mecburi olarak 24 saatte bir polis karakoluna gidip özel bir yoklama defterini imzalaması gerekiyordu. Çok geçmeden yanımıza yaklaşan bir başka genç nefes nefese şöyle demişti: "Muhterem Peder, Emniyet Müdürü, İstanbul'dan gelen tüm sürgünlerin hükümet binası önünde toplanmasını emretti. Resmî bir duyuru yapacakmış."

Orada büyük bir sıkıntı içinde beklerken kendisini idam mahkûmu gibi hisseden biz sürgünlerin sayısı 135-140'tı. Jandarma komutanı ve polis komiserleri eşliğinde dış kapının önündeki merdivenlerin en üstüne çıkan Emniyet Müdürü, sert bir sesle yeni kara listeyi okudu. Keçilerini koyunlardan ayıran bir çoban edasıyla, ismini okuduklarının kapının bir tarafında toplanmasını emretti. Böylece 56 arkadaşımız orada toplanırken, biz yerimizde kaldık. Özel olarak bildiğimiz hiçbir şey olmadığı hâlde, hepimiz dehşete kapılmış, tir tir titriyorduk.

Emniyet Müdürü, isimleri okunanların orada hazır bekleyen arabalara binmelerini emretti. Herkes, odalarına gidip yol hazırlığı yapacağı, en azından iç çamaşırlarını toplayacağı birkaç saatlik bir süre verilmesi için müdahale edip arabuluculuk yapmam için adeta yalvarıyordu.

Düşünecek zaman olmadığından, derhal Emniyet Müdürü'nü görmem şarttı. Tabii ki hiçbir resmî yetkim yoktu, ama arkadaşlarımın hazırlanması için birkaç saat süre isteyecektim. Karamsarlığımıza karşın, arkadaşlarımızın hazırlanmaları için bir saat süre verdiler.

Ortalığı saran paniği anlatmak imkânsız. Hepimiz allak bullak olmuş, hangi ihtiyaçlarımıza öncelik vereceğimizi bilemiyorduk. Birkaç fedakâr partili öğretmen sayesinde, arkadaşlarımızın yol masrafı olarak yaklaşık altmış altın lira toplayabildik. Yaklaşık her birine birer lira düşüyordu. Çok şükür ki bazılarının para yardımına ihtiyacı yoktu.

11 araba yola çıkmaya hazırlandığında, arkadaşlarımızla son kez

öpüştük. Sonra bir mangadan fazla atlı jandarmanın eşliğinde konvoy yola koyuldu. Toz bulutları arasında arabalar yavaşça gözden kayboldular. Artık kimsenin ayakta duracak gücü kalmamıştı. Sanki uzun bir yolculuktan geri dönmüş gibi fena hâlde dinlenmeye ihtiyacımız vardı.

Bazı jandarmalar kervanın Der Zor'a gittiğini kulağımıza fısıldadığından hepimiz çok gergindik. Oysa o kafiledekilere yola çıkmadan Ankara'ya götürüldükleri, savaş bitene kadar orada kalacakları söylenmişti.

Haziran başlarında, Ankara vilayetindeki akrabalarıyla irtibat hâlindeki bazı sürgün arkadaşlarımız, onlardan aldıkları telgrafta hepsinin ailecek Erzincan'dan Eğin'e doğru yola çıktıklarını ve tüm taşınır ve taşınmaz varlıklarını Türk dostlarına bıraktıklarını öğrenmişlerdi. Birkaç gün sonra da Eğin'den aldıkları telgrafta bazı akrabalarının büyük bir kafile hâlinde Eğin'den Harput'a doğru yola çıktıklarını öğreneceklerdi. Daha sonra hiç haber alınmayacaktı.

Hiçbirimiz büyük ölçekli bir Ermeni katliamı olacağını düşünmüyorduk. Emniyet Müdürü Canpolat'a ve Ermenilerin sevdiği dostları Dahiliye Nazırı Talat'a Osmanlı Anayasası uyarınca adil bir yargılama ve adalet talep eden telgraflar göndermeye devam ediyorduk. Benim sürgün arkadaşlarım da İstanbul'daki merkezî hükümete düzenli telgraflar gönderiyor, sürgünlerin dinî lideri olarak benden bunları imzalamamı istiyorlardı. Fakat ben şahsen hiçbir zaman kimseye dilekçe falan yazmadım; çünkü tek kurtuluş şansımın dikkatlerini çekmemekte yattığına inanıyordum.

Fakat Vartavar [*'Rab İsa Mesih'in Suret Değiştirmesi ve İzzet'*] Yortusu günü, 56 arkadaşımızı Der Zor yollarına gönderirken, en azından durumu anlamaya, yakın tehlikeyi hissetmeye başlayan bazılarımız, içine düştükleri tuzaktan kurtulmak için ne gerekiyorsa yapmaya karar vermişlerdi. Gene de hiçbirimiz tehlikenin büyüklüğünü ya da ne kadar yakında olduğunu değerlendirecek durumda değildik.

Tarihe kayıt düşmek için, talihsiz sürgün arkadaşlarımızdan, şehit Taşnak üyesi Hayk Tiryakiyan'ın (Hıraç) soylu ve kahramanca eyleminden söz etmeliyim. Hıraç, adaşı olan altmış yaşındaki bir Ermeni bakkalı, yanlışlıkla kendi yerine Ayaş'a sürdüklerini öğrendiğinde, İstanbul Emniyet Müdürlüğü'ne yazdığı dilekçeyle zavallı bakkalın serbest bırakmasını sağlamıştı. Onun yerine Ayaş'tan Çankırı'ya kendisi gidecekti. Hıraç bu dilekçeyi yazdığında, kan banyosu başlamış olduğundan, diğerleri gibi o da ölüme gideceğini çok iyi biliyordu. Fakat kendi yerine bir masumun

kurban gitmesini istemedi. Böylece o uğursuz emir geldiğinde, Hıraç Ayaş'a nakledildi. Çok geçmeden de Ankara vilayetinde gerçekleştirilen tüyler ürpertici katliamda, talihsiz arkadaşlarıyla birlikte şehit edildi.

Oysa ilk günlerde başlarına gelecekleri göremeyecek durumdaki sürgün arkadaşlarımız çok lakayt davranıyorlardı. Selanikli komiser ve bizimle birlikte İstanbul'dan gelen polis, her gün sürgün arkadaşlarımızın arasına katılarak, nehir kenarındaki sürgünlerin yemek yediği özel lokantada yemek yiyor, hatta bizimle tavla bile oynuyorlardı. Elbette casusluk yapıyor ve aldıkları bilgileri İstanbul'a rapor ediyorlardı. Bu gizli raporlarla, İstanbul'da kara listeler hazırlanıp Çankırı'ya gönderiliyordu. Bu yüzden de Der Zor'a gönderilen arkadaşlarımızın gidişiyle sayımız iyice azalmıştı.

Çok geçmeden, aramızdaki bazı şanslı arkadaşlar yüklü rüşvetler ya da güçlü ve nüfuzlu kişilerle bağları sayesinde İstanbul'a dönüp sağ kalmayı başardılar.

11

TÜRKİYE ERMENİLERİNİN İMHA PLANI

Türk milliyetçi partisi İttihat ve Terakki'nin, 1915 deki genel kurul toplantısında aldığı karara göre. Ermeni halkı aşağıdaki plan uyarınca gizlice ölüme mahkûm edilmişti.

A. İlk başta, yeni askerî yasalar çerçevesinde Türkiye Ermenilerinin seyahat etmeleri kesinlikle yasaklanmıştı. En yakın şehir ve köyler arasında yolculuklar bile kayıtsız şartsız yasaktı. İttihat hükümetinin Ermenilere verdiği resmî emir şuydu: "Tüm Ermeniler yerinden kımıldamasın."

B. Ermeni nüfusun yaşadığı her şehirde, nüfuzlu Ermeniler –din adamları ve siviller, partili ya da partisizler, liberaller ya da muhafazakârlar– ve nüfuz sahibi olduğu sanılan kişiler, halkı direniş için örgütlemesinler diye tutuklanıp hapsedildiler. İstanbul'da olan tam da buydu.

C. Herhangi bir potansiyel kışkırtıcı hareketi imkânsız kılmak için, büyük mutfak bıçaklarına bile el konularak Ermeni halkı genelde silahsızlandırıldı.

D. Tüm aile fertleri dahil, Küçük Asya'nın bütün Ermeni nüfusu, sürgüne gönderilme bahanesiyle beşikteki masum çocuktan doksan yaşındaki ihtiyarlarına kadar acımasızca katledilme niyetiyle, tehcir edilecek ya da Der Zor yollarına düşeceklerdi. 6 Ermeni vilayetinden (Karin [Erzurum], Van, Bağeş [Bitlis], Harput, Sepastia [Sivas] ve Dikranagerd [Diyarbakır]) olmayanlar, Der Zor çöllerinde açlık ve susuzluktan kırılacaktı.

E. Güzel Ermeni gelinleri ve kızlarının Türk haremlerine alınmasına izin verilmişti.

F. Müslümanlaştırmaya izin verilmemişti, çünkü 1895-1896 olayları Ermenilerin içtenlikle din değiştiremeyeceğini göstermişti.

G. Ermeni halkının bütün serveti ve kültür kurumlarına el konulacaktı. Yerel banka hesaplarındaki tüm para, altın, gümüş ve mücevherler dahil, Ermeni bireylerin taşınır ve taşınmaz serveti, özel olarak kurulmuş "Emvali Metruke" Komisyonlarınca müsadere edilecekti.

H. Taşra polis teşkilatları, cinsiyet ya da yaş gözetmeksizin, katledilecek Ermenilerin özel listelerini hazırlayacaktı. Her listenin bir nüshası İstanbul'daki Dahiliye Nezareti'ne [İçişleri Bakanlığı] gönderilecek, böylece Talat ve İttihatçı fırka kaç Ermeni'nin öldürüldüğü, kaçının sağ olduğunu her gün öğrenecekti. Bu listelerin birer nüshası da Harbiye Nezareti'ne iletilecek, böylece o da cephede ölen Türk ve diğer Müslüman askerlerin toplam sayısıyla ölen Ermenilerinkini her gün karşılaştırıp bilgi sahibi olabilecekti.

Bütün bir halkı yok etmeyi amaçlayan bu planı uygulamak için, aşağıdaki caniyane yollar kullanılacaktı:

1. Türkiye'deki tüm şehirlerindeki idam mahkûmları, mahkûmlar ve suçlular affedilerek, çetelerde örgütlenecek, Osmanlı Ordusu'nun cephe gerisini koruma bahanesiyle Ermeni ahaliyi soyup katledeceklerdi.
2. Ana karargâhın Ermenileri yok etme planını uygulamayı reddeden tüm vali, mutasarrıf, kaymakam, belediye başkanı ve müfettişler derhal görevden alınarak, yerlerine itaatkâr bürokratlar atanacaktı.
3. İttihat'ın Genel Kurulu'nun bu planlarının uygulanmasının genel denetimi, İttihat'ın Küçük Asya'daki şubelerine bırakılmıştı. Aynı zamanda, bu şubelere zorunlu görmeleri hâlinde daha sert davranma yetkisi de verilmişti.

Birgün (hâlâ sağ olan) sürgündeki arkadaşlarımızdan biri, Çankırı İttihat Fırkası'nın kâtibi mesulü Yunus'un bürosunu ziyaret etmişti. Görüşme sırasında, kâtibi mesul odadan bir dakikalığına dışarı çıkmış. O dönmeden önce, sürgün arkadaşımız masanın üstüne bırakılan resmî bir evrakı okumaktan kendisini alamamış. Harfi harfine şunlar yazılıymış:

"BİLA TEREDDÜD VE MERHAMET, BİR AYLIKTAN DOKSAN YAŞINA KADAR İTLAFI, ŞEHİR DERUNİNDE, EHALİ HUZURUNDA OLMAMASINA DİKKAT."

"HİÇ TERREDÜT ETMEDEN VE ACIMADAN, BİR AYLIKTAN DOKSAN YAŞINA KADAR OLANLARIN YOK EDİLMESİ. FAKAT BUNUN ŞEHİR İÇİNDE VE HALKIN GÖZÜ ÖNÜNDE YAPILMAMASINA DİKKAT EDİLMESİ."

İttihat Fırkası'nın insanlık tarihinde eşi görülmemiş bu caniyane planına "meşru" bir görüntü vermek için, [1915 Mayısında] İttihatçı bakanlık Osmanlı meclisine hem Ermenilerin tehcirini hem de taşınır ve taşınmaz mallarına el konulmasını isteyen bir kanun tasarısı sundu. Söylemek gereksiz, tasarı tek oturumda kabul edilerek yasalaştı ve Sultan Reşad'ın emriyle yürürlüğe girdi.

Gazetelerde resmen yayınlanan ve bu bölümün başında özetlenen kapsamlı Ermenileri yok etme planı, Haziran başında Çankırı'da bizim elimize geçtiğinde, hepimiz aynı şeyi söyledik: Bu Ermeni halkının mezar taşıdır. Talat, Bahaeddin Şakir'in ve Dr. Nâzım'ın hazırladığı gizli plan aniden ortaya çıkmış, Osmanlı Meclisi'nde yasal biçime bürünmüştü.* [**Balakyan, 1915 Mayısında (Osmanlı Paralamentosu'nca değil) İttihat hükümetince onaylanan Geçici Tehcir Kanunu'nun Osmanlı Meclis Gazetesi ve sonra mahalli basında yayınlanmasına atıf yapıyor. Bu yasa Türkiye'nin Ermeni ahalisinin tutuklanıp tehcir edilmesini resmîleştiriyordu. Yasa savaş zamanı Ermenileri tahliye etmeyi amaçlayan bir güvenlik önlemi gibi görünmekle birlikte, Balakyan gibi ne olup bittiğini görmeye başlayanlar tehcirin katliam ve başka zulümler anlamına geldiğini kavramıştı.*]

Sonunda, [Şeyhülislam'ın] İtilaf güçlerine karşı ilan ettiği kutsal savaş veya "*cihat,*" en vahşi araçlarla sadece silahsız ve savunmasız Ermeni nüfusuna karşı uygulandı. İttihat'ın sandığı gibi 400 milyon Müslüman'dan tek kişi bile *cihat* çağrısına uymadı. Tersine, Arabistan kralı Hüseyin, İngilizlerin tavsiyesi üzerine cihat karşıtı bir *fetva* çıkardı. Böylece, Bahaeddin Şakir'in hazırladığı Ermenileri imha planını Osmanlı Meclisi'ne onaylattırdıktan sonra, Talat Şeyh-ül-islam'a Ermenileri İslam ve vatan düşmanı ilan eden bir *fetva* çıkarttırdı. Sonra Sultan da Ermenileri imha planının uygulanmasını [resmen] emretti.* [**Seyyar ölüm mangalarının kurulması henüz 1915 Şubatında başladı. Şeyhülislam'ın fetvası 1914 Kasımında yayınlandı.*]

Bu planın uygulanması 11/24 Nisan 1915'te biz entelektüellerin topluca tutuklanıp sürgün edilmesiyle başlamıştı. Daha sonra Türkiye'nin

tamamında herhangi bir yerdeki nerdeyse boşalmış birkaç Ermeni kasabası dışında, bütün şehir ve küçük köylerin Ermeni ahalisine kadar yaygınlaştı.

Planın uygulanmasını kolaylaştırmak için, Talat tehcir ve katliama karşı çıkan tüm eyalet, vilayet valileri ile Kastamonu, Ankara, Yozgat ve Erzincan mutasarrıflarını ve diğer idarecileri birer birer görevden aldı. Yerlerine genç ve şiddetli Ermeni düşmanı görevlileri atadı.

Yukarıdan emredilen olağanüstü gizlilik nedeniyle, çevremizde olup bitenlerden tamamen habersizdik. Ancak 1909 Adana Ermeni katliamları sırasında Osmaniye kaymakamı olan Asaf'la karşılaştığımızda, bir ulusu imha etme planını bir parça anlayabildik. Asaf, o katliamlarda Ermenilere karşı barbarca davranışlar sergilemiş, bu yüzden hüküm giymiş ve darağacından kıl payı kurtulmuştu. Daha sonra Çankırı mutasarrıflığına atandı.

Asaf, Osmanlı Mülkiye Mektebi'nde öğrencisi olduğu *Sabah* gazetesinin başyazarı Diran Kelekyan'a büyük saygı gösteriyordu. Kelekyan da arada sırada Asaf'ı ziyaret ediyordu. Ermeni Ramgavar Partisi'nin [Ermeni Demokratik Liberal Parti] lideri de olan Kelekyan, birgün *Mutasarrıf* Asaf'ı ziyarete giderken yanında olmamı istedi. "İçine düştüğümüz bu tuzaktan kurtulmamız için, bakalım bize ne tavsiye edecek" dedi.

Yetkililerin gözüne ne kadar az gözükürsek bizim için o kadar akıllıca olur diyerek itiraz ettim. Fakat Kelekyan ısrarlıydı. Asaf'ın kendi öğrencisi olduğundan ona çok saygılı davrandığından beni ikna etmeye çalıştı. Üstelik iki haftadır onu ziyarete gitmemişti. Beni cesaretlendirmek için, Asaf'ın minnettar bir öğrencisi olarak elini öptüğünü de ekledi. O zaman istemeye istemeye Kelekyan'la beraber Asaf'ı resmî dairesinde ziyarete gittim. Gerçekten de sanki sürgünde değilmişiz gibi bize izzet ikramda bulundu. Bizi hatırlı misafirlerini oturttuğu iki koltuğa oturtarak Türk kahvesi ısmarladı. Savaşta kıtlığı çekildiği için Türk kahvesi o sırada ancak yüksek makamlarda bulunanlara ikram ediliyordu.

Kelekyan, Asaf'a İstanbul'a dönmemiz için ne gibi yeni yollar tavsiye edeceğini sordu, çünkü şimdiye kadar hiçbir şey işe yaramamıştı. Asaf, "Kelekyan *Efendi*, ne yaparsanız yapın kendinizi bir an önce İstanbul'a atınız, çünkü sonra sizin için çok geç olacak" diye cevap verdi. Tabii ki endişeyle "bizim için neden çok geç olacak? Ne olacak?" diye sorduk. Çevremizde gizli bir planın uygulanmaya başladığından pek haberimiz

yoktu. Asaf şöyle cevap verdi: "Hükümetin Ermeni politikasını iyi görmüyorum. Yeniden bir şeyler dönüyor. Bir an önce İstanbul'a dönmeye bakın, ne kadar erken dönerseniz o kadar iyi. Yeni fırtınaların emarelerini görüyorum."

Bu cevap karşısında meraklanıp endişelenen Kelekyan konunun açılmasını istedi. daha önce kaçamak cevaplar veren Asaf nihayet baklayı ağzından çıkardı: "Kızım sana söylüyorum gelinim sen anla. Siz akıllı insanlarsınız. Elbette ne anlatmak istediğimi anladınız." Fakat başımıza çorap örecekleri dışında hiçbir şey anlamamıştık. Çok ısrar etmemiz üzerine Asaf dedi ki: "Siz din adamısınız. Zaten sizin göreviniz sır saklamaktır; bu sözleri (hosdovanank bahel) Ermenice söylemişti. Kelekyan Efendi, siz benim hocamsınız, sizi severim. Şu telgrafı alın, hemen okuyun" diyerek masasının çekmecesinden resmî antetli şifreli bir telgraf çıkardı. Şifre ayrı bir kâğıtta çözülmüştü:

> ŞİMDİYE KADAR KAÇ ERMENİ'NİN ÖLDÜĞÜNÜ, KAÇININ SAĞ KALDIĞINI BİZE DERHAL TELGRAFLA BİLDİRİN -**TALAT**.

Neler döndüğünü anlamak mümkün değildi. Kelekyan "Ne demek oluyor bu? Hiçbir şey anlamış değilim" dedi. Asaf yüzünde alaycı bir gülümsemeyle cevap verdi: "Siz o kadar zeki olduğunuz hâlde mi bir şey anlamadınız?" Ben, "bizi öyle bir duruma soktular ki ne akıl kaldı ne moral" diye cevapladım. Asaf ise "En basit şekliyle, bunun anlamı şu: 'Şimdiye kadar kaçını katlettiniz, kaçı hâlâ sağ?' Halkın topluca öleceği ne deprem ne sel ne de herhangi bir doğal afet olmadı ki!"* [**Balakyan önceden Türk hükümetinin Ermenileri yol etme planının gazetelerde yazılıp çizilenlerden belli olmaya başladığını not etmiş olmasına karşın, korkunç şeyler olabileceğini sezen, ama böyle bir fikri tam olarak kabul edemeyen bir insanın tipik "çözülme" durumu içinde olduğu belliydi.*]

Ağlamaya başlayan Kelekyan "Daha evlatlarımın geleceğini garantiye almadan öleceğimden utanıyorum." Biraz teselli edici ve cesaret verici sözlerden sonra, Asaf devam etti:

> "Ben 15 gün sonra görevimden istifa edeceğim. İstanbul'da oturanlar bütün pis işlerini bize gördürüyorlar. Ama günün birinde kaçacak delik kalmadığında, hesap gün gelip çattığında, onlar tüyecek. Kabak biz küçük memurların başına patlayacak. 1909 Adana katliamları sırasında Osmaniye kaymakamıydım. Az kalsın asılacaktım; kelleyi zor kurtardım.

Durumu iyi görmüyorum. Başkalarının maşası olmak istemiyorum. Bir iki hafta içinde İstanbul'a gideceğim. Devlet memurluğunu kesinlikle bırakacak, eski mesleğime, avukatlığa döneceğim."

Gerçekten de Asaf 15 gün sonra istifa edip İstanbul'a dönecekti.

1918'de Mütareke sonrasında, tam da onun öngördüğü gibi İttihatçı klik bu suçu birlikte işlediği suç ortakları olan alt ve üst kademedeki memurları kendi kaderlerine terk ederek yurtdışına kaçtı.

Bizim bu gizli planı olduğu gibi göremediğimizi size dürüstçe söylemem gerek. Çünkü 4 bin yıllık tarihî bir ulusun yok edilmesini akıl almıyordu. Tarihin en kanlı dönemlerinde bile böyle bir şey hiç olmamıştı. Hatta dünyayı fetheden Türk padişahları bile bir ulusu yeryüzünden tamamen silmeyi hiç düşünmemiş, 600 yıllık kanlı yönetimlerinde bile böyle bir şeyi akıllarından geçirmemişlerdi.

Ama Talat kliği, tüm olasılıklara karşın dünya savaşının bitmesiyle cezalandırılsa bile bir tek Ermeni'yi de bir milyon Ermeni'yi de öldürseler idam cezası alacaklarının farkındaydı. Kesin zafere inanmalarına rağmen, Türkler ve Almanların savaşı kaybetmesi hâlinde Talat ve şürekâsı Almanya'ya kaçma hazırlıklarını çoktan tamamlamıştı. Birkaç üst düzey görevlinin asılmasının ne önemi vardı ki. Ermenilerden kurtulmak için onların başlarının verilmesine değerdi.

12

ANKARA'DA ERMENİ KIYIMI

Başka yerlerde olduğu gibi, İstanbul'daki İttihat'ın merkezinden ve Talat'tan Ankara'ya da Ermeni ahalisini kafileler hâlinde şehirden sürüp acımasızca katletme emirleri ulaştırıldı.

Fakat Ankara valisi Mazhar emirlere itaat etmek istememişti. Tersine, silahsız, savunmasız ve barışçı ahalinin katledilmesi anlamına geleceğini bildiğinden, tehciri önlemek için elinden geleni yapmıştı. Makamına davet ettiği Ankara'nın Türk eşrafına Talat'ın emrini bildirmiş, Ankara Ermenilerinin güvenilmez olup olmadığını sormuştu. Onlar da hep bir ağızdan Ankara Ermenilerinden hiç şüphelenmedikleri cevabını vermişlerdi. Sonra Vali Mazhar *eşraf*a imzalattığı bu durumu teyit eden bir dilekçeyi İçişleri Bakanlığı'na göndermişti.

Talat bu dilekçeyi aldığında zıvanadan çıkıp Ankara Valisi Mazhar'ın şüpheli iş ilişkileri içinde olduğu söylentileri çıkarmıştı. Sonunda Mazhar dönen bu dolaplar karşısında dayanamayıp 25 Temmuz 1915'te istifa ederek İstanbul'a dönmüştü.

Talat, onun yerine Atıf adlı fanatik genç bir İttihatçıyı vali yardımcısı sıfatıyla, Ankara'ya göndermişti. Aslen Selanikli olan 30 yaşındaki bu yönetici, Babıali'de personel müdürü yardımcısıydı ve Talat'ın gizli özel kalem müdürü olduğu söylentileri vardı. Ermeni düşmanı Atıf İstanbul'dan gelirken yanında Bahaeddin adlı kendisi gibi Ermeni düşmanı genç bir komiser getirmişti. İkili daha Ankara'ya varır varmaz, merkezden aldıkları gizli ve acil sözlü emirleri yerine getirmeye koyulacaktı.

Önce, din ve ırk ayırımı gözetmeden ahalinin elindeki silahları belirli bir yere teslim etmesini isteyen resmî bir duyuru yaptılar. Müslümanların gündüz teslim ettiği silahlar gece iade ediliyordu. Bu duyurunun Ermenileri hedef aldığı belliydi. Sert cezalara çarptırılacakları şeklindeki

tehditlerden korkan her mezhepten Ermeniler ellerindeki her türlü silahı teslim ettiler ve bunlar iade edilmedi.

İkincisi, Ankara cezaevindeki tüm mahkûmları serbest bıraktıktan sonra, Atıf ve Bahaeddin her biri bir Çerkes'in reislik ettiği *çeteler* kurdular.

Daha sonra, Vali Yardımcısı Atıf yerel İttihat komitesinin tüm üyeleri ve başta Komiser Bahaeddin olmak üzere önde gelen tüm memurlarla gizli bir toplantı yaptı. Toplantıda Ankara Vilayetindeki tüm Ermenileri, yaş ve cinsiyet farkı gözetmeksizin katletme kararı aldılar.* [**Talat tüm katliam emirlerini vermiş, ama plan ve icra İttihatçıların mahalli şubelerine bırakılmıştı.*]

Atıf ve Bahaeddin'in üçüncü önlemi, mezhep farkı gözetmeksizin şehrin tüm Ermeni ileri gelenlerini tutuklamaktı. 11 Ağustos 1915 gecesi, tüm "kısıtlayıcı" ön tedbirleri almış olan mahalli askerî komutan ve emniyet müdürü geri kalan tüm Ermenileri tutukladılar. "Karakola kadar gelmeniz gerekiyor" diyerek, hapishane ve hapishaneye çevrilmiş olan çeşitli binaları Ermenilerle doldurdular.

Seçkin tutuklular –avukatlar, bankerler, tüccarlar ve Ermeni devlet memurları– polis komiseri, hapishane müdürü, jandarma erleri ve subayları nezaretinde ilk kafilede yola çıkarıldı. Genel gözetim Osmanlı Meclisi'nde Ankara mebusu Tabip'in oğlu Şemseddin'e verilmişti. Bu kafilede bulunanlar, şehrin en ileri gelenleri olmalarına rağmen, hapishaneden yola çıkarılmadan önce kollarına işaret konulmuş, fesleri, ayakkabıları ve paltoları alınmıştı. Yaya yola çıkarılan 150 kişilik kafiledekiler iple birbirine bağlanmıştı.

Bu Ermenileri öldürmek için kullanılacak silahlar –baltalar, satırlar, kürekler, büyük bıçaklar ve diğer silahlar– hemen arkada kafileyi takip eden 4-5 arabayla taşınırken, arkadan kireç dolu birkaç araba geliyordu.

Bu kafiledekilerin ağlayıp sızlamaları ve çığlıklarının duyulmaması için, şehrin meşhur Taş Hanı'ndan geçerek Ankara'dan ayrılırken askerî bandoya trompet ve davul çalma emri verilmişti.

Toz toprak içindeki kafile, şehirden 7 saat uzaklıkta, Beynam [kitapta *Buknam* yazılı] köyü yakınlarında Kuyrukçuoğlu ormanına ulaştı. Burada ellerinde her türlü silah bulunan *çeteler* kafileyi karşıladı.

Ünlü avukat Armenak, çete reisinden bir ricada bulunarak, ölüm mahkûmu olanların son sözlerini söyleme hakkı olduğunu, bu yüzden birkaç söz söylemesine izin verilmesini istedi. İzin aldıktan sonra, görülmemiş bir soğukkanlılıkla, *çetecileri* bile şaşırtan bir şekilde ölüme meydan okuyarak dedi ki: "Bizi buraya öldürmeye getirdiğinizin gizli saklı bir tarafı kalmadı. Ama size bizi niçin öldüreceğinizi bilip bilmediğinizi sormak isterim." Çete reisi nedenini bilmediğini söyledi. Armenak devam etti: "Bilmelisiniz ki bizi öldürmeniz için size emir veren büyük başlar ve İttihat Fırkası, bunu sırf kendi çıkarlarını garantiye almak için yapıyor. Onlar tarihinize leke sürüyor, yurdu tarumar ediyor. *Kuran* gayri Müslümlere kardeşinizmiş gibi şefkat göstermenizi buyurur. Ama bizi öldürmeniz için size emir verenler *Kuran*'ı hiç okumadıkları gibi okumak da istemiyorlar. Ölüm emrimizi verenler ve emri infaz edecekler masum kanımızı dökmelerinin cezasını hak ettikleri gibi çekecek, işledikleri suçların cezasını kısasa kısas esasıyla tam burada çekecekler. Size karşı koyacak durumda olmadığımızdan, haydi elinizden geleni ardınıza koymayın!"

Armenak daha bu kâhince sözlerini tamamlamadan, yüzlerce *çeteci* dört bir taraftan saldırdı. Balta ve satırlarla kol, bacak ve kafa kesip parçalıyor, kurbanların başını taşlarla eziyorlardı. Sonra can çekişenleri ya da ölüleri önceden kazdıkları çukurlara atıp üzerlerine kireç atıyorlardı. Toprak ve kireçten çıkmak için umutsuzca çırpınanların çığlıkları yeri göğü inletirken, üzerlerine toprak atılan bu kişiler diri diri gömülüyorlardı.

İlk kafilenin katledilmesinden sonra, sayısı 320'yi aşan ikinci kafile yola çıkarıldı. Şehirden 6 saat uzaklıktaki Kayaş Parkı'na götürülen bu insanlar da aynı acımasızlıkla katledildiler. Şehitlerin parçalanmış cesetleri 15 gün gömülmeden kaldı. Daha sonra Türk subaylarının gözetiminde Ermeni amele taburlarına gömdürüldüler. Bütün bu katliamları yaptıktan sonra, *çeteciler* kurbanlarından aldıkları elbiseler, ayakkabılar ve diğer eşyalarla şehre geri döndüler. Kaç Ermeni öldürdüklerini, sağ kalanlara nasıl akıl almaz işkenceler yaptıklarını, hatta cesetleri bile parçaladıklarını her yerde övünerek anlattılar.

Küçük Asya'da Katolikliğin resmen başlamasından beri, 100 yıl boyunca Ankara Ermeni Katoliklerinin merkezi olmuştu. Tüm milliyetçi hareketlerden uzak duran yöre Ermenileri, Ermeni zulmünün en kanlı dönemlerinde bile şiddet uygulamalarından muaf olmuştu. Ankara'da

yaşayan 2 bin haneden fazla Katolik Ermeni, tarafsızlıkları sayesinde büyük servet edinmiş ve gelişmişti.

Ankara ve çevresindeki binden fazla Ermeni aileyi yok ettikten sonra, Ankara Vali Yardımcısı Atıf ve Komiser Bahaeddin ilk fırsatta Ankaralı Katolik Ermeni'leri de yok etmek istiyorlardı. Bunu da vilayetin daha uzak köşelerindeki 50 binden fazla Ermeni'nin tasfiyesine başlamadan önce sonlandırma peşindeydiler. Yoksa Katolik Ermenilerin muazzam servetine hızla el koyamaz, güzel gelin ve bakireleri kaçırmak için o kadar uzun bekleyemezlerdi.

Katolik Ermenilerin yok edilmesinin gündemin baş sırasına yerleştirilmesini sağlamak için komiser İstanbul'a gitti. Avusturya-Macaristan Büyükelçisi'nin Ankara'daki Katolik Ermenilerin katledilmemesi için sık sık başvurduğu Talat, bu konuda söz vermişti. Ama şimdi sözünü tutmayacaktı. Ankara'nın Ermeni Katoliklerinin yok edilmesi için verdiği sözlü emri İttihat'ın Merkezî Umumisi de oybirliğiyle onaylayacaktı.

Böylece 13 Ağustos 1915'te komiser Bahaeddin elinde istediği emirle Ankara'ya döndü. Ertesi gün önde gelen Ermeni Katolikler "Vali'yle görüşeceksiniz" gerekçesiyle tutuklandı. Birkaç gün hapishanede tutulduktan sonra, soydaşlarına yapıldığı gibi elleri birbirine bağlandı. Monsenyörle (kerabaydzar) birlikte, bu zavallı kafile gece vakti sıkı gözetim altında şehirden çıkarılıp Karagedik köyüne getirildi.

Kendilerini öldürecek silahlarla dolu arabaları çekmek, bu insanların yaşadığı işkenceyi iki kat artırmıştı. Karagedik köyüne ulaştıklarında, hükümetin emriyle bu kan banyosuna koşan yüzlerce Türk eşkıyasıyla sarılı olduklarını gördüler. Ancak hemen sonra mucizevi bir şekilde, Atıf'ın emriyle Ankara'dan gönderilen atlı bir ulak tehcir edilen bu kişilerin öldürülmeyeceği kararını iletti.

Sevkiyat komutanı aşağıdaki duyuruyu yaptı:

> Rusya, İngiltere, Fransa ve diğer büyük devletlere savaş ilan eden Osmanlı devletinin muzaffer olacağı ortaya çıkmıştır. Sanmayın ki yaptıklarımız için birgün bizden hesap sorulacaktır. Sizi hiç kimse bizden talep edemez; çünkü kimse sizi bize sayarak vermediğinden sayarak da isteyemez! [*aynen*] Ama diğer Ermeniler* [**Ermeni Apostolik ve Protestanlar anlamında*] gibi öldürülmeyeceksiniz. Hayatınızdan endişelenmeyin, millete ve devlete dua ediniz.

Ertesi günü 120 kişiyi geçen bu kafile Kayseri üzerinden Der Zor'a doğru yola çıkarıldı. Bir hafta sonra da Ermeni Katoliklerin 200 kişilik ikinci bir kafilesi daha aynı yolu izledi. Bazılarıyla Amanos çevresinde karşılaştım, sırası gelirse anlatacağım.

Ermeni Katolik erkeklerin çoğunluğu kafileler hâlinde şehirden çıkarılıp tehlikeli dağlardan Der Zor yoluna koyulduklarında sıra kadınlara geldi. 27 Ağustosta, bir Türk tellal şunu ilan etti: "Katolikler garda toplansın. Bugün öğleden sonra şehirden ayrılacaklar." Ermeni Katolikler endişe içinde istasyona koşarken, gönüllü gitmek istemeyenler zorla götürüldüler.

Ankara'daki İttihat kulübünün üyeleri istasyona gidip bakire kızları annelerden istediler. Ama istisnasız anneler ve kızları bu alçaltıcı ve cehennemi koşullarda yaşamaktansa, ölümü tercih edeceklerini söylediler. Sonra onlara hayatlarını kurtarmaları için Müslüman olma teklifi getirildi. Yüzde doksanı kadın ve kızlardan oluşan binlerce insanın içinden teklifi kabul eden sadece 10, 15 kişi kafileden ayrılıp şehre döndü. Geri kalanlar hükümetin emrettiği yere gitmeyi tercih ettiler. Onları kaçınılmaz bir ölümün beklediğini bile bile "*Umum millet ne oluyorsa, biz de beraber oluruz*" dediler. Bu binlerce Ermeni iki haftadan uzun süre istasyonun tahıl depolarında zorla tutulduktan sonra, bir grup Konya'ya, bir grup Eskişehir'e, bir grup da Ereğli'ye çok zor şartlar altında sevk edildi. Çoğunun altın ve gümüş ziynet eşyaları alınmış, evleri ve tüm eşyalarına yerel İttihat komitesi ganimet olarak el koymuştu.

Öldürülenlerin yüzlerce öksüz ve yetimi Müslümanlaştırılmıştı. 5-12 yaş arası oğlan çocukları için günlerce gösterişli sünnet düğünleri yapılmış, kendilerine yapılan muamelenin ne olduğundan habersiz olan bu yeni Müslümanlar arabalarla şehirde dolaştırılmıştı.

Kayalı köyü hocası Kara Mehmet, Ankara yakınlarındaki İstanoz köyünden 350 Ermeni'yi kadın çoluk çocuk genç ihtiyar demeden öldürdüğü ile övünüyordu. Bu korkunç katliamdan sonra yağma başlamıştı. Dükkânlar birer birer yağmalanan her türlü malla dolmuştu. Tüm zengin Ermenilerin evlerine girilmiş, içlerindeki eşyalar günlerce üst düzey devlet memurları ve İttihat kulübünün üyelerinin evlerine taşınmıştı.

Bu genel yağmadan sonra, tek amacı elde kalan yağma mallarını kendi üyeleri arasında dağıtmak olan Emvali Metruke Komisyonu kuruldu. Koca şehirde çekinmeden "*Ağlayanın malı alana hayır getirmez*" diyen birkaç yaşlı Türk'ten başka herkes yağmaya katılmıştı.

İstanbul'a yakın olan ve tren yoluyla Avrupa'ya bağlanan Ankara, Küçük Asya'nın zengin bir ticaret merkeziydi. Şehrin Ermenilerinin milyonlarca lira değerindeki servetine bu yolla konan yağmacılar boğazlanmaya gönderdikleri tüm Ermenilerin "resmî" varisleri olmuşlardı.

Ankaralı Türkler bu kanlı fetihlerini kendi memleketlileri ve din kardeşlerine ayrıntılı bir şekilde anlatıp övünüyorlardı. Hükümetin olayı gizli tutma çabalarına rağmen, katliam haberi ta Çankırı'ya bizim kulağımıza kadar gelmiş, bizi korkunç bir kedere boğmuştu.

Ankara'dan başlayarak oluk oluk akan kan uzak şehirlere, kasaba ve köylere kadar yayılmıştı. Benzer katliamlar Denek Madeni, İskilip, Sungurlu ve daha da büyük bir zalimlikle Yozgat'ta da gerçekleştirilmişti. İlk önce, şehir ya da kasabanın tüm Ermeni erkekleri, sonra da kadın ve kızları birbirine bağlanmış, baltalı Türk eşkıyaların eşliğinde yaya olarak birkaç saat uzaklıktaki derin vadilere götürülmüşlerdi. Orada hamile kadınlar ve memedeki bebekler dahil herkes koyun gibi boğazlandı.

1915 Ağustos ayının sonlarında, Sungurlu'nun yerlisi olan henüz 13 yaşındaki bir Ermeni genç kız, kendi tanık olduğu ve mucize eseri kurtulduğu olayı bana anlattı.

Ağustos ortasında (emrin gönderildiği) Ankara'daki gibi, Sungurlu'da 12-80 yaş arası tüm Ermeni erkekler tutuklanıp şehirden dışarı çıkarılmış ve görülmedik işkencelerle öldürülmüşlerdi. Daha sonra sıra kadınlara gelmişti. 20 Ağustosta, tüm Ermeni kadın, kız ve küçük oğlanlar yetmişten çok arabayla Sungurlu'nun dışına çıkarılmış, bir buçuk saat uzaklıktaki bir köprünün yanındaki vadiye getirilmişlerdi. Bu arabalar şehirden çıkarken, silahlı bir Türk çetesi kafilenin peşinden geliyor, kurbanlar arasından koyun gibi boğazlayacakları kişileri gözlerine kestiriyorlardı.

Köprünün altına geldiklerinde, vahşi çeteye katılan polis ve jandarmalar bu zavallı savunmasız kadınların –analar, gelinler, kızların– ve çocukların üzerine hücum etmişler. Ormana dalan bıçkı makineleri gibi, bu kana susamış çete balta, satır, kazma, kürek ve direnlerle sayısı dört yüzü geçen grubun içine dalmış. Burunlar, kulaklar, bacaklar, parmaklar, omuzlar etrafa saçılmış..."Allah, Allah!" nidalarıyla çocuklarını annelerinin gözleri önünde kayalara çarpmışlar.

Anaların, kızların ve ufak çocukların feryatları vadide, etrafındaki kayalık tepeler ve mağaralarda yankılanmış. Çocuklar "*Mayrig, Mayrig*

[anne anne], imdat, imdat!" diye haykırıyormuş. Fakat kılı kıpırdamayan çetenin acımasızca katliama devam etmesi karşısında, taşlar bile haykırıyormuş. Nihayet, 4-5 saatlik kıyım ve yağmanın arkasından, gecenin karanlığı vahşi hayvanların kan kokusu aldığı katliam alanını örtmüş.

Gece karanlığında, Türk çetesi, polis ve jandarmalar ganimetleriyle şehre dönmüşler. Onlardan sonra gelen sırtlanlar, kurtlar, çakallar ve diğer vahşi hayvanlar işi tamamlamış. Vadideki uçurumlar çıplak ya da yarı çıplak cesetlerle dolmuş. Bu insanın hayal bile edemeyeceği kadar korkunç bir manzaraymış. Arada sırada, gecenin karanlığında ağır yaralıların inilti ve yakarışlarıyla, ruhunu teslim edenlerin son yakarışları işitilebiliyormuş.

Gece yarısından sonra, zifiri karanlıkta insanı ayıltan bir çiy düşmeye başlamış. Şuuru yerinde, hafif yaralı, ama vücudu uyuşmuş küçük kız çiyle canlanıp ayağa kalkmış. Sersemlemiş bir vaziyette annesi ve iki kız kardeşini aramaya koyulmuş. Boşuna isimlerini seslenmiş, fakat ne yazık ki ikisi de son nefeslerini çoktan vermiş. En sonunda yan yana toprağa düşmüş yara bere içindeki cesetlerine rastlamış.

Şok yaşayan kız tir tir titremeye başlamış ve hiç durmadan ağlamış. Dişleri birbirine vuruyormuş, sabaha kadar oradan ayrılamamış. Sanki annesi ve kız kardeşlerinin cesetleri onu yerine çiviliyormuş.

Şafak söktüğünde, köprüden geçen birkaç Kürt çoban katliam yöresinde cesetler arasında bir kımıltı hissetmişler. Oraya doğru yaklaştıklarında, kıza acıyıp eve götürmüş ve babalarının himayesine bırakmışlar. *Kızılbaş* olan adam kızı gizlice Çankırı'daki kadim bir dostuna bırakmış.

Bu küçük kızın kaldığımız şehre gelmesiyle, çevremizde sessiz sedasız yapılan bu korkunç katliamın boyutlarından ilk kez haberimiz oldu. Şimdi biz de yaklaşan ölümün soluğunu ensemizde hissederken işkence gibi kâbuslarla yaşıyorduk.

Bu arada, 1915 Haziran-Ağustos boyunca taşra vilayetlerinde yaygın Ermeni katliamı gece gündüz sürerken, masumların kanının yakıcı kokusu İstanbul'a ulaşmamıştı. Ne var ki, Ankara merkeze yakın olduğundan ve demiryollarında çalışan Ermeniler nedeniyle Ankara'daki Ermeni katliamı haberi çok geçmeden İstanbul'a ulaştı. Bu, başşehrin tüm Avrupalı ve mahalli Hıristiyanlarında heyecan yarattı. Özellikle, papanın temsilcisi ve onun girişimiyle Avusturya-Macaristan konsolosunu hızla harekete geçirerek, katliamı son anda protesto etmelerine neden oldu.

Alman konsolosluğu da kayıtsız kalamadı. Hiç olmazsa durumlarını kurtarmak ve Almanya'yı gelecekte sorumluluktan kurtarmak için, konsolosluk Ankara'ya formalite icabı olayı araştıracak müfettişler gönderdi.

Ne var ki, bundan önce katliam emrini bizzat vermiş olan Talat Ankara'ya geldi. Vilayet sınırlarında vadilerde gömülmemiş olan ve hayvanların parçaladığı 42 bin Ermeni'nin cesedinin toplu mezarlara konulmasını emretti. Alman konsolosluğunun müfettişi yaptığı göstermelik araştırmada üst düzey Türk görevlilerle görüşüp onları sorguladıktan sonra İstanbul'a döndü. Soğukkanlı Alman Büyükelçisi von Wangenheim'a sunduğu raporunda, "Ermenilerin katledildiğine dair kanıt olarak en küçük bir iz bile bulamadığını ve her şeyin söylentilerden ibaret olduğunu" yazdı.

Alman konsolosluğuna yapılan birçok ateşli protestoları, Wangenheim soğukkanlılıkla cevaplarken, Türkiye'nin içişlerine karışma ya da Türkiye'nin egemenliğini çiğneme hakkı olmadığını söylemişti. Hiçbir Avrupa devletinin kendi sınırları içinde benzer bir kışkırtıcı harekete kayıtsız kalmayacağını ve onu bastırma yolu arayacağını da eklemişti. Böylece Alman Büyükelçi Ermeni halkını yok etme amacıyla örgütlenen katliamları sadece kontrol aracı oldukları gerekçesiyle görmezlikten geliyordu.

13

AYAŞ'TA SÜRGÜN ARKADAŞLARIN TRAJİK ÖLÜMÜ

Ankara vilayetindeki nehir ve dereler kan akar, vadiler gömülmemiş cesetlerle dolup taşarken, 8 saat uzaklıktaki Ayaş'ta –küçük bir taşra kasabası ve ilçe merkezi– sürgün arkadaşlarımızın durumu da az trajik değildi. Bu 75 sürgün Ayaş'a sevk edildikten sonra, ilçenin ücra bir köşesinde "Sarı Kışla" denen eski bir cephaneliğe kapatılmıştı. Kışlanın eski püskü pencereleri tahtalarla kapatılmıştı.

Bir ay içinde, Çankırı'da olduğu gibi 13 şanslı kişi büyük yerlerden gelen torpiller ve yüklü rüşvetler sayesinde İstanbul'a dönmeyi başarmıştı. Arkadaşlarımız İçişleri Bakanı'na ve nüfuzlu Türk dostlarına Osmanlı Anayasası adına adalet talep eden telgraf ve mektuplar göndermişlerdi. Merkezî hükümete müzakere etmesi için baskı yapacağı umuduyla, bu telgraf ve dilekçelerde tumturaklı bir dil kullanabilecek yetenekli avukat ve dilbilimcilerden bir heyet kurulmuştu.

Bu telgraf ve dilekçeler çoğu kez Harutyun Şahrikyan'ın kaleminden çıkmıştı. Hapishane arkadaşlarının onayıyla, Talat'a gönderdiği bir telgrafta yazdıkları gelecek kuşakların saygısını hak eden bir cesaret ve kahramanlık örneğiydi: "Aradığınız kişiler parti üyeleriyse, şimdi ne hakla parti üyesi olmayanları da hapse atıyorsunuz."

Tabii ki, tüm başvurular cevapsız kaldı. Hepsi [yazarlar] Ermeni milletinin siyasal yaşamda uzun deneyim sahibi seçkin ve verimli aydınları olmakla birlikte, hiçbiri karşılaştığı tehlikenin büyüklüğünü kavrayamamıştı.

Pandora'nın kutusu daha yeni açılmışken, o büyük trajediden hâlâ haberi olmayanlardan biri de Agnuni'ydi (Haçadur Malumyan). O, bu toplu tutuklamalar ve terörün hâkimiyetine bir anlam verememiş, şaşırıp kalmıştı. Agnuni, Talat'a gönderdiği özel telgraflarla yargılama ve adalet talep etmeyi sürdürüyordu.

Olaylardan sağ salim kurtulan biri sonradan bana Agnuni'nin arkadaşlarına şöyle söylediğini anlatacaktı:

> Acaba Talat Bey özel telgraflarıma neden lütfedip cevap vermiyor? 1912-1913 Balkan Savaşı sırasında iki Türk siyasi partisinin İttihat ve İtilafın İstanbul'daki çatışmalarının göbeğinde, Talat'ı evimde saklayıp mutlak bir ölümden kurtarmıştım. Ona yaptığım iyiliği unutabilir mi? Neden bana cevap vermez ki?

Agnuni, Ayaş'ta bu inançla birgün özgürlüğünü kazanıp İstanbul'a döneceğini bekleyip duruyordu.

Gerçekten de İttihatçı Fırka liderleri rollerini gayet iyi oynamışlardı. O kadar başarılıydılar ki körü körüne güvenlerini kazandıkları Ermeni devrimci liderleri kendilerini bir anda kurtulamayacakları bir açmazın içinde buldular. Ne yazık ki bu kör inanç bir milyon masumun değerli canına mal olacaktı.

Bu Ermeni liderler İttihatçı liderleri ideolojik yoldaşları olarak görmüşlerdi. Aslında onlar adi suçlulardan başka bir şey değillerdi. Sadece gözü pek olmaları sayesinde –anavatanı kurtarmak için değil, kendi kişisel ihtiras ve açgözlülüklerini doyurmak için– ülkenin dizginlerini ellerine geçirmişlerdi.

Ayaş sürgünlerinin çoğu son günlerini maddi sıkıntı içinde geçirmişlerdi. Onlardan zavallı Şahrikyan, İstanbul'dan mektup içinde 5 altın lira aldığı zaman çocuk gibi ağlamıştı. Neden bu kadar çok duygulandığını soran arkadaşlarına şöyle demişti: "Bu parayı bana İstanbul'da evimde yaşayan fakir bir Rum çamaşırcı kadını gönderdi. Bu nasıl bir fedakârlık? Asıl kendisi muhtaç durumdayken, bu parayı nereden buldu ki? Zavallı kadın benim acımı hafifletmek istemiş herhâlde!" Bir milletin gurur kaynağı olabilecek bütün aydınlarımız, sadece tarifsiz ruhsal sıkıntı ve duygusal altüst oluşlar yaşamakla kalmamış, para tasarruf etmek için kendi çamaşırlarını bile yıkamaya başlamışlardı.

Ermeni hayatının resmî merkezindeki –İstanbul– dinî ve laik liderler tedbirli davranma ve görünüşü kurtarma adına adeta kılı kırk yarıyorlardı. Bu yüzden de Patrikhane biz Çankırı'dayken dişimizin kovuğuna gitmeyecek miktarda ekmek parası gönderdi. 150 kişinin yarısından fazlası muhtaç durumdayken, bize gönderilen ancak birkaç 100 altın liraydı. Böylece biz sürgünler kendi seyahat ve gıda masraflarımızı aramızda

topladığımız yardımlarla ve diğer bağışlarla karşılıyorduk. Bizden son kez ayrılan 26 genç aydına bırakın arabayla yolculuk masraflarını, ekmek parası bile verememiştik.

Sonuçta, Ermeni yetkililerin dillerine pelesenk olmuş gerekçeler hep aynıydı: "Kardeş, elimizden bir şey gelmez. Ordumuz yok, donanmamız yok, biz fakir bir milletiz... Bir şey yapabilecek durumda değiliz.... Elimizden geleni her zaman yapıyor, gereken başvuruları yapıyoruz; ama dinleyen kim!"

Talihsiz arkadaşlarımızın Ayaş kışlasına kapatılmalarından bir ay sonra, Hınçak Partisi'nin seçkin ve dürüst lideri Hamparsum Boyacıyan (Murad), zincirlenerek polisin sıkı gözetiminde Kayseri'ye sevk edildi. Orada divanıharpte idama mahkûm edildi. Murad fedakâr ve cesur eski bir devrimci olduğu kadar nazik ve asil bir dosttu da. Bütün fikirlerine katılmasanız bile, insanın onu tanıyıp da sevmemesi, ona kanının kaynamaması imkânsızdı.

Murad, Osmanlı Anayasası'nın kabul edilmesinden sonra, hükümete karşı ihanet sayılabilecek hiçbir eylemde bulunmadığı gibi savaş sırasında da ihtiyatlı bir bekle gör tutumu izlemişti. Gene de Kayseri'de divanıharp onu halkı isyana kışkırtmakla suçladı. Bu, her yerde Ermenilerin yok edilmesini haklı göstermek için masum insanlara getirilen düzmece bir suçlamaydı. Ermeni halkının o inanmış hizmetçisi, hayatını idealleri uğruna vererek Ermenilerin dikenli Golgothası'nın zirvesine tırmanmıştı.

Ayaş'ta, arkadaşlarımız Melkon Gürciyan'ın (Hırant) şefliğinde ilahiler (şaraganlar) ve marşlar söylüyorlardı. Bunların bizi özgür olduğumuz, idealizm ve özgürlük aşkıyla yanıp tutuştuğumuz o eski güzel günlere götüreceklerini umuyorlardı. Fakat Murad'ın gidişiyle, hele arkadaşlarımızın altısının daha aramızdan alınıp götürülmesiyle en vurdumduymazlar bile karamsarlaşmıştı.

Kara birgünde, Agnuni, Rupen Zartaryan, Khajak, Minasyan, Doktor Dağavaryan ve Harutyun Cangülyan'ın Ayaş kışlasından çıkarılması emri geldi. İlk dördü seçkin Taşnak aydınlarıydı. Eski bir Hınçak olan Dağavaryan son zamanlarda ateşli bir Ramgavar'dı [Demokrat Liberal]. Cangülyan ise 1891'de Kumkapı'daki ilk sivil protestosunun kahramanı olduğu gibi Hınçak Partisi'nin de eski liderlerindendi.

Bu altısı polisin sıkı gözetimi altında, güya Diyarbakır'da divanıharpte yargılanacakları gerekçesiyle trenle Adana-Halep'e doğru yola çıkarıl-

mıştı. 6 sürgün Adana'ya geldiğinde henüz tehcirin başlamadığı yörenin Ermeni görevlileriyle temas kurmayı denemiş, bunda başarılı olamamıştı. Tam tersine, yörede görevli memurlar Krikor Zohrab ve Vartkes Serengülyan'ın da Adana'ya getirildiğini duyduklarında, yerel Ermenilerle temas kurmamaları için bu yeni gelen sürgünleri bir an önce Halep'e doğru yola çıkarmaya çalışmışlardı.

1915 Temmuzunda Amanos Dağlarındaki Ayran tüneli henüz açılmadığından, demiryolu Osmaniye'ye kadar ulaşmamıştı. Bu yüzden, polis bir araba hazırlanması için, sürgünlerin Osmaniye hapishanesinde birgün kalmasını planlamıştı. Osmaniye, Adana'dan Halep'e uzanan demiryolu hattının son istasyonuydu. Buradan İslâhiye'ye Hasanbeyli yoluyla yolculuk yapmak ancak arabayla mümkündü. O sırada, Osmaniye ve İslâhiye Amanos dağlarının batı ve doğu yönündeki demiryolu istasyonlarıydı.

Osmaniye'de Sivas'ın yerlisi ünlü bir tüccar, Doktor Nazaret Dağavaryan'ın akrabasıydı. Büyük ve ünlü bir mağazanın Adana'daki şubesinin de müdürü olan tüccar, uzun süredir Adana'da bulunduğundan, Adana valisiyle yakın iş ilişkileri içindeydi. Vali ona nasihat etmişti: "Bugünlerde, Adana'da dikkat çekmemek için Osmaniye'ye git."

Bu yüzden, Dr. Dağavaryan ve 5 arkadaşı Osmaniye'ye ulaşıp hapishaneye konduğunda bu tüccar hemen arkadaşı olan jandarma komutanının yanma koşmuş. 6 mahpusu kendi evinde ağırlama izni istemiş ve isteği yerine getirilmiş. Ancak kafilenin emniyetinden sorumlu polis memurunun da eve gelmesi şart koşulmuş.

Polis, bu 6 mahpusu eve götürüp imza aldıktan sonra, kendi şahsi işlerini görmek için çarşıya gitmiş. İşte bu sırada tüccar jandarma yüzbaşısına rüşvet vererek onların kaçışını halletme sözü vermiş.

Fakat Agnuni ve arkadaşları, böyle bir girişimle başkalarının hayatını tehlikeye atmak istemediklerini söyleyerek teklifi reddetmişler. Ayrıca Diyarbakır'da divanıharpte beraat edecekleri inancını taşıdıklarını da eklemişler. Sonradan öldürülecek olan ve ölüm yollarının onda dokuzunu kateden bu arkadaşlar iyimserliklerini hâlâ koruyorlarmış.

Bu sırada, yorgun argın eve gelen polis başka bir odaya çekilip uyuyakalmış. Tüccar hiç çekinmeden polisin cebinden resmî sevk evrakını almış. Ancak evrakı okuduğunda korkunç gerçeğin farkına varmış; çünkü mahpuslar –Diyarbakır'da divanıharbe götürülme bahanesiyle– katledilecekmiş. (Bütün bu ayrıntıları bana şahsen anlatan tüccar, bu belgenin

bir kopyasını da vermişti. Ama 1918'de kaçışım sırasında önlem amacıyla belgeyi imha ettim).

Hâliyle herkes çok üzülmüştü. Ziyafette ikram edilen çeşit çeşit yemekler herkesin boğazına düğümlenmişti. Azrail'in soğuk nefesini enselerinde hissettiklerinden, şimdiden bir matem havası ortalığı kaplamıştı. Kurtulma umutları kalmamıştı; çünkü İstanbul hükümeti bu 6 kişiyi halkı isyana kışkırtarak yabancı düşmanların Türk topraklarını ele geçirmesine yardım eden devrimciler olmakla suçluyordu.

İlk şokun atlatılmasından hemen sonra, Agnuni şöyle söylemiş: "Öleceğime yanmıyorum; çünkü her ölümlü er geç ölümü tadacak. Üzüldüğüm şey bu Türk canilerin tuzağına düşmek."

Bu sırada, jandarma komutanının emriyle, onlara nezaret eden polisle birlikte hapishaneye geri götürülmüş, resmî belgeyi adamın cebine gizlice tekrar koymuşlardı. Ertesi gün 4 atlı asker eşliğinde arabayla Halep'e doğru yola çıkarılmışlar. Burada çok sıkı gözetim altında 2 gün hapiste tutulduktan sonra, Urfa üzerinden Diyarbakır'a götürülecekleri bahanesiyle tekrar yola çıkarılmışlar.

Diyarbakır yolunda, Urfa'dan birgün uzaklıkta, Diyarbakır valisi Dr. Reşit'in gönderdiği *çeteler* aniden etraflarını sarmış. Akla gelmedik işkencelerin arkasından öldürülmüşler. 6 yetenekli ve verimli Ermeni aydını kamu görevlisinin hayatı işte böyle korkunç bir sonla noktalanmıştı.

Ne yazık ki, Ayaş'ta kalanların da şansı yaver gitmeyecekti. 1915 Ağustosu ortasında Ankara Ermenilerinin yaşadığı korkunç katliam sırasında, bazı Ayaş sürgünleri Ankara Cezaevi'ne sevk edilmişti. Gene kara birgünde Ankara Ermenilerinin oluşturduğu 1.200 kişilik kafileyle birlikte, şehirden 4-5 saat uzaklıktaki bir vadide hepsi korkunç şekilde öldürülmüştü.

Bu arada, Ayaş'taki sürgün arkadaşlarımızdan kalanlar da buradan birkaç saat uzaklıktaki ünlü Kıblebeli'nde* [**Ayaş'ta bu tarife yakın olan dağlar: Büyüksivri Tepesi, Ahmaşık Dağı, Abdüsselam Dağı*] aşağıdaki koşullarda şehit edildiler: Ankara vali vekili Atıf'ın emriyle, kalan 27 sürgün, Giritli komiser Zeki'ye teslim edildi. Komiser, yanına jandarma erlerini de alarak bu günah keçilerini Kıblebeli'ne getirip dinlenmelerini emretti.

Komiser aniden ateş açma emri verdi. Ayaş'ın yerlisi Onbaşı Fazıl oğlu Refik emre karşı gelerek masum insanlara ateş açmayı reddetti.

Bunun üzerine, komiser tabancasıyla birkaç sürgünün kafasına nişan alıp ateş etti. Bunun üzerine, müfreze komutanı Hasan ve Hurşit *Çavuş* da arkadaşlarımıza ateş etmeye başladılar. Ama o kadar kana susamışlardı ki ateş etmek onları kesmemişti. Süngü takıp kurbanların üzerine saldırıp süngülemeye başlamışlar. Süngüyle delik deşik edilmelerine rağmen, henüz son nefesini vermemiş olan bazı arkadaşlarımız jandarmalara yürek paralayan bir haykırışla şöyle seslenmişler: "Allah'ınızı seviyorsunuz, bizi vurup öldürün!"

Şafakta yakın yerlerden gelen Türk köylüler de balta, *satır*, kazma, taş ve demir çubuklar kullanarak bu katliama katılmışlar. Hurşit *Çavuş*'un kendisi Ankara'da bütün bu olanları en küçük ayrıntılarına varıncaya kadar olaylardan sağ kurtulan bir Ermeni doktora övünerek anlatmıştı: "Katliama başladığımızda, dağlar ve vadiler ölenlerin çığlık ve haykırışlarıyla inliyordu. Ben önce Dr. Paşayan'ın gözlerini oydum, sonra boynunu kırdım. Bak, işte onun altın saati ve zinciri." Bütün bunları yüzünde şeytani bir gülümsemeyle anlattıktan sonra, Hurşit, "*cihada*" katılma şerefine nail olduğundan, peygamberinin "*cennet*"ine girmeye hak kazandığı için Allah'a şükrettiğini söylemiş.

Mucizevi bir şekilde kurtulan görgü tanıkları, Ankara çevresindeki Türk köylülerin öldürdükleri kurbanlardan aldıkları redingot, palto, ceket ve ayakkabılarla dolaşmalarının bu kıyıma katıldıklarının yadsınmaz bir kanıtı olduğunu anlattılar.

Hurşit *Çavuş* gene Ermeni doktora büyük bir keyifle, Türk köylülerin parçalanmış cesetleri sanki eğlence olsun diye saatlerce dürttüklerini, cesetleri doğradıklarını da anlatmış. Bu durum karanlık bastığında inlerinden çıkan leş yiyen sırtlanlar ve diğer vahşi hayvanların cesetlerin üzerine çullanmasına kadar devam etmiş.

ÇANKIRI SÜRGÜNLERİNİN TRAJİK SONU

Bir katliam dalgası Küçük Asya'nın müreffeh kasaba ve köylerini harabeye çevirirken, Azrail'in tırpanı birkaç ay içinde yüz binlerce masum hayatı biçmişti. Ermenistan dağ ve vadilerinin şehitlerin cesetleriyle dolduğu o anlarda biz Çankırı sürgünleri de son günlerimizi yaşıyorduk. Sıranın bize geleceğini beklerken, yaklaşan ölümün kâbusu aklımızı başımızdan alıyor, içimizi daraltıyordu.

Bugünlerde, İstanbul'dan bize ulaşan Ermeni gazetelerinden Ermeni Ulusal Hastanesi'nin bahçesinde yapılan törenleri –Ermeni Ulusal Anayasası'nın 1915 Mayısındaki yıldönümü münasebetiyle düzenlenen danslar, içkili ziyafetleri– hayretle okuduk. (Bu gazeteler aylar sonra tesadüfen elimize geçmişti.)

Eskisi gibi İstanbul okullarının mezuniyet törenleri de aynı Ermeni cemaatinin olimpiyatları, futbol maçları, yüzme ve bisiklet yarışları ve İstanbul'un ünlü sayfiyelerine vapur gezilerinde olduğu gibi Patriğin başkanlığında gerçekleştiriliyordu.[1] İstanbul şehrinde henüz kimsenin taşrada can çekişen bir halkın acılarından haberi yoktu.

Patrikhane, sürgüne gönderilen aydınlara İstanbul'dan birkaç 100 altın lira göndererek görevini yaptığını sanıyordu. Ama İstanbul'a dönen şanslı arkadaşlarımızın Patriğe verdiği raporlar, Ermenilerin yok edileceğine işaret eden alarm zilleriydi. O zaman bile hiç kimse genel durumun vehametini kavrayamamıştı. Herkes soğukkanlı gözlemciler gibi yerinden kımıldamadan ağzına sakız ettiği "Ne yapabiliriz ki?..." sözlerini tekrarlıyorlardı.

Vartavar yortusu günü Çankırı'dan Ankara'ya nakledilen 56 arkadaşımızın hepsi de hapishaneye konulmuştu. Beşi Amerikan Büyükelçisi Morgenthau'nun yorulmak bilmeyen ve asil girişimleri sayesinde İstanbul'a dönebilmişti.* [**Amerika'nın İstanbul Büyükelçiliği hukuk*

müşaviri ve tercümanı olan ve bu girişimlerde önemli katkı sahibi Şimavonyan New York'ta geçenlerde vefat etti.] Kalanlarsa telgrafla benden maddi yardım rica ediyorlardı. Aramızda topladığımız altmış altın lirayı Ankara'daki İpranosyan mağazası aracılığıyla kadersiz arkadaşlarımıza gönderdik. Kişi başı bir altın lira düşüyordu ve bu parayı Der Zor'a kadar idare etmeleri gerekiyordu. Çünkü telgraflarında Der Zor yolculuğuna hazırlanmaları için 2 gün tanındığını yazmışlardı. Gidecekleri yeri kasten önceden bildirmişlerdi. Amaçları sürgünlerin yola mümkün olduğu kadar fazla parayla çıkmaları ve daha fazla ganimete el koymaktı.

Fakat Ankara Ermenilerine yönelik katliamın başladığı Ağustos ortalarında, bir aydır hapishanede tutulan sürgünler Der Zor'a nakledilmeyecek, katledilmek üzere kafilelere dahil edileceklerdi. Ankaralı Ermenilerin ilk kafilesi gibi, onlar da şehadetin acılarını yaşayacaklardı.

56 kişilik ilk kafilenin Çankırı'dan ayrılışından bir ay sonra –26 kişilik– ikinci bir kafile yola çıkarıldı. İyimserlikle ilk kafilenin Der Zor'a sağ salim ulaşabileceğini bekliyorduk. Oysa ikinci kafilenin Çankırı'dan ayrıldığı gün, sadece yoldaşlarımızı kendi cenaze törenlerine uğurlar gibi yolcu ettiğimizi biliyorduk.

İçimiz kan ağlarken gözyaşlarımızı tutmaya mecburduk. Yoldaşlarımızı ölüme yolcu ettiğimizi bile bile onları daha fazla üzmemek için duygularımızı dışa vurmamaya özen gösteriyorduk. İlk geldiğimizde hapis yattığımız şehirden yarım saat uzaklıktaki kışlaya kadar, birbirimize tek kelime dahi söylemeden onlara eşlik ettik. Ne kadar gençtiler?... Hepsi de 18, 25 yaşlarında ya fakülte öğrencisi ya da İstanbul Üniversitesi'nin çeşitli bölümlerinin mezunlarıydı. Hepsi birbirinden onurlu, fedakâr, yurtsever, Ermenilerin şanlı geleceği için umutlu ve coşkulu aydın, cesur adamlardı. Bu gençleri sadece birgünlük masraflarını bile karşılayamayan 700 kuruşla uğurlayabildik; çünkü daha önce birbirimizden borç aldığımız altmış altın lirayı dahi geri ödeyememiştik.

Ankara'ya varır varmaz bu sürgünler de hapishaneye kapatılmış, birkaç gün sonra da Ankara'nın ikinci ya da üçüncü kafilesiyle beraber ölüme götürülmüştü. Aralarından sadece biri –Adam Andonyan– yolda arabadan düşüp ayağı kırılınca hemen hastahaneye götürülmesi sayesinde mucizevi bir şekilde kurtulmuştu.

Ankara'ya giden bu ikinci grupta zengin tüccarlar olduklarından, yüklü rüşvetlerle özgürlüklerini satın almayı başaran 6 şanslı arkadaş da

vardı. Dahiliye Nezareti'nin İstanbul'a geri gönderilmesini açıkça emretmiş olduğu bu kişiler, Atıf'ın emriyle Halep'e gönderilmek üzere trene bindirilmişti. Neyse ki başka maddi ve manevi fedakârlıkların yardımıyla, İstanbul'dan bir başka emir daha getirtmiş ve sürgün yollarının tüm acılarını tadarak, nihayet Tarsus'a dönmeyi başarmışlardı.

Ağustos başında, 26 arkadaşımızın ayrıdıkları gün, biz İstanbullu sürgünlerden kalanlara hükümet binasına gitmemiz emredildi. Orada *mutasarrıf* bize resmen şöyle dedi: "Dahiliye Nezareti'nden af emri geldi. İstanbul hariç, istediğiniz yere gidebilirsiniz. Tamam, gidebilirsiniz; ama padişahımıza dua edin."

Hükümet binasından başımız önde, süklüm püklüm çıktık. Kafamız karışmıştı: Şimdi kurtulmuş muyduk yoksa ölüme mi mahkûm edilmiştik? Her taraf kan gölüydü; bizse yolculuk etmenin mümkün olup olmadığını bile bilmiyorduk. Tek tesellimiz, aramızdan ayrılan arkadaşlarımızın tersine, ölümün bizden uzak olması, daha uzak bir gündemin maddesi olması ve hâlâ kurtuluşu düşünebilmemizdi.

Şimdi Çankırı'da kalmak ya da bir taşra şehrine gitmekte özgürdük. Ama bizi İstanbul'dan getiren Selanikli polis amiri ve diğer polisler, iki gün içinde Çankırı'dan kesinlikle ayrılmamızı istediğinden başımız dertteydi.

Diğer taraftan, Taniel Varujan ve Doktor Çilingiryan'm (Sevag) da içinde olduğu 5 yoldaşımızın hükümetten gelen bir emirle derhal Ankara yoluyla Ayaş'a nakledilmesi nedeniyle panikledik. Artık Ayaş'a naklin ne anlama geldiğini biliyorduk.

Kulağımıza fısıldanan katliam haberlerine rağmen, ben dahil 11'imiz hükümetin bize verdiği gitme izninin avantajından yararlanarak İzmir'e gitmek üzere hazırlanmıştık. Ankara yoluyla gitmek kolay olmadığı hâlde ne yazık ki tren istasyonuna ulaşmak için başka bir yol yoktu. "Denize düşen yılana sarılır" misali, 5 yoldaşımızı Ayaş'a götüren polis ve jandarmanın bizi koruyacağına inanmak istiyorduk.

Onları kurtarmak için hiç vakit kaybetmeden son bir girişimde daha bulunarak, Diran Kelekyan'la beraber Çankırı *mutasarrıf* vekilini ziyaret ettik. Kastamonu il jandarma komutanı yeni mutasarrıfın yerine geçici olarak bakıyordu. Önceden belirttiğim gibi, önceki mutasarrıf Asaf, Adana'daki Ermeni katliamlarından sonra başına gelen felaketleri tekrar yaşamamak için istifa etmişti. Şöyle demişti: "Birgün... [gerçek sorumlu

olan] İstanbul'da oturan subaylar kaçar, kabak biz küçük memurların başına patlar."

Duyarlı ve nazik bir Çerkes olan Çankırı mutasarrıf vekili,bizi sıcak karşıladı. Ne durumda olduğumuzu öğrenmek istedi. Bize gösterdiği yakınlığı vurulayarak, hükümetin bize verdiği olağandışı izni Armaş'a [Akmeşe] gidip savaşın sonuna kadar orada kalmamızın uygun olup olmadığını sordum. Ayrıca Ankara'ya kadar güvenli bir yolculuk yapabilmem için bir jandarma tahsis edip edemeyeceğini de sordum.

Cevabı kelimesi kelimesine şöyleydi: "*Murahhasa Efendi*, Armaş'a gitmenizi tavsiye etmem; çünkü Armaş manastırının hâlâ durduğunu kim bilebilir?"

Sonra Kastamonuya gitmemi uygun bulup bulmadığını sordum. Bu kez batıya Ankara'ya doğru gitmek yerine, henüz kan fırtınasının ulaşmadığı doğuya Kastamonuya gitmek istiyordum. Şöyle cevap verdi:

> "Siz orada bir süre murahhasalık/araçnortluk (prelate) yaptınız. Oraya gitmeniz akıllıca bir şey olmaz. Zira hem kendinizin hem de yöredeki Ermenilerin huzurunu kaçırabilirsiniz... Size yerinizden kımıldamamanızı tavsiye ederim... Kusura bakmayın, daha fazla açıklama yapamıyorum... Akıllı insanlarsınız, arif olan anlar."

Bugünlerde Çankırı'dan ayrılmanın delilik olacağını kendi kulaklarımızla duymuştuk işte. Doğrusu bu kan ve gözyaşı günlerinde Azrail ensemizde, dehşet her yerdeydi. Yerimizden kımıldamanın zamanı değildi. Bunun üzerine, ertesi gün, Salı yoldaşlarımızın uğrak yeri olan dere kenarındaki kahvehaneye gittim. Mekân artık eskisi kadar kalabalık değildi. Onları Çankırı'dan ayrılmamaları için ikna etmeye çalıştım. Ama beraber yolculuk yaptığımız 11 arkadaş içinde ne pahasına olursa olsun gitmek istiyen inatçılar vardı. Zaten arabacılara yüklü paralar vermişlerdi. Dolayısıyla yapabileceğim en iyi şey, arabacıları ertesi sabah geç gitmeye ikna ederek, inatçı arkadaşlarımızı yola çıkmaktan vazgeçirmekti..

Hiç unutmam, 19 Ağustos 1915 Perşembe günü şafak yeni sökü-yordu. Çankırı'da kalan 18 Ermeni sürgün, dere kenarındaki kahvehane yakınındaki köprünün yanında bekleyen iki arabanın önünde toplanmıştık. Çankırı'dan Ankara'ya gidenlerin muhakkak bu köprüden geçmeleri gerekirdi; çünkü Kalaycık yoluyla Ankara'ya giden şoseye buradan gidiliyordu.

Hepimiz hassaslaşmıştık, tüm çabalarımıza rağmen gözyaşlarımızı tutamıyorduk. Birazdan vedalaşacağımız Varujan, Sevag, Onnik Mağazacıyan ve [diğer] iki arkadaşın feryat figanlarını işitirken, aklımızı başımızdan alan ve kalbimizi sıkıştıran ölümün soğuk nefesini hissediyorduk.

Hayatımda içten gelen böyle bir heyecanı hiç yaşamamıştım. Bize "Haydi hoşçakalın; biz ölmeye gidiyoruz. Muhterem Pederler bizim için dua edin" demişlerdi. Varujan ve Sevag bize dönüp "Yetimlerimize sahip çıkın" demişti. Sonra Varujan "Oğlum olmuş; ismini Varujan koysunlar" dedi. İçimizi saran heyecandan basiretimiz bağlanmış, teselli edecek birkaç söz bile bulamamıştık.

Ah, ah! Hayatımda bu kadar yürek dağlayan bir ayrılık daha hatırlamıyorum. Hiç katlanamadığımız şey, bu 5 arkadaşımızı kesin bir ölüm yolculuğuna uğurlarken, çaresiz kalmaktı. Diğer arkadaşlarımızın arabalarından biri geliyordu. Orada bulunan iki araba da esrarengiz bir şekilde oyalanıyor gibiydi. Böylece ne pahasına olursa olsun ayrılmakta inat eden arkadaşlarımız, arabalar gelmediğinden Çankırı'da kalıyorlardı.

Arkadaşımızla son bir defa daha sarılıp vedalaştık. Selanikli bir polis ve bir jandarma korumasındaki iki araba en sonunda gözden kayboldu. Hava henüz tam aydınlanmamıştı. Son kez bir araya geldiğimizin bilinciyle birbirimizi süzüyorduk. Sadece zihinsel ve ruhsal olarak değil, fiziksel olarak da tükenmiştik. Yaşlı gözler ve kan ağlayan yüreklerimizle evlerimize dönmüş, kulağımız kapıda her an gelebilecek kötü haberi beklemeye başlamıştık. Hiç peşimi bırakmayan bir hüzünle güçlükle bağ evine ve odama ulaşmıştım. Kendimi yatağa atıp gözlerimi bağın büyük kapısına dikmiştim.

Ertesi gün, 20 Ağustos 1915'te, Hovhan Vartabed ve Diran Kelekyan beni ziyarete geldi. Yatağımın kenarındaki sedire oturdular. Ağızlarını bıçak açmıyordu. Ama her şey yüzlerinden okunuyordu; dokunsan ağlayacak gibiydiler. En sonunda sebebi ziyaretlerini sorarak sessizliği bozdum. Ağızlarından zorla dökülüyormuş gibi "Sizlere ömür!"dediler.

Ah, ne kadar sınırsız ve tarifsiz bir acı çekiyorduk. Şehitlerimizin matemini tutarken, sıranın bize gelmesini bekliyorduk.

Bu cinayetin ayrıntıları aşağıda:

Çankırı İttihat kulübü üyeleri uzun süredir *cihad*a katılıp peygamberlerinine layık olmak istiyorlardı. Böylece Dr. Çilingiryan, Varujan ve [diğer] 3 arkadaşının Ankara'ya nakillerinden faydalanmayı akılları-

na koydular. Halo ismindeki bir Kürt eşkıya ve birkaç arkadaşını 6 saat uzaklıktaki Tiuna [tarife bakılırsa, Çankırı'daki **Tüney** köyü?] denen yerde pusuya yatırdılır.

19 Ağustos Perşembe, arkadaşlarımız Çankırı'dan ayrılırken, mahalli İttihat Fırkası'nın sorumlu sekreteri Yunus, Çankırı-Kalecik yolu üzerindeki jandarma karakollarına telefonla arkadaşlarımızın ayrıldığını bildirdi. Ertesi gün Cuma, Tüney'deki jandarma karakoluna telefonla "Gelenler öldürüldü mü?"diye soruldu. Fakat Cuma olduğundan, karakoldaki jandarma erleri, karakolun biraz ilersindeki bir ağacın altında yiyip içiyorlardı. Karakolda ise sadece duvarları badana eden bir Ermeni işçi bulunuyordu ve suç sayılabilecek bu sözlere ister istemez kulak misafiri olmuştu.

Beş yoldaşımızı taşıyan iki araba, Tüney'de Kalecik vadisinin başladığı tepeye vardığında, pusudaki 4 Kürt karşılarına çıktı. Kürtler ilk arabanın önüne geçip arabacıdan atları durdurmasını istediler. Jandarma eri eşkıyalara atlara dokunmamalarını, yoksa ateş edeceğini söyledi. Fakat arabadaki Selanikli genç polis [amiri sayıldığı] jandarma erine direnmemesini emretti. Pusunun bir tertip olduğunu jandarma erinin önceden bilmesini ve bir şekilde ağzından kaçırıp işleri berbat etmesini istemiyordu. Böylece polis ve jandarma erinin göz yummasıyla, Kürt Halo arabadakilerden aşağı inmelerini istedi.

Arabadan iner inmez, Dr. Çilingiryan 4 Kürt'e yalvararak canlarını bağışlamalarını ısrarla rica ederek, kendisi ve diğer arkadaşları tüm mal varlıklarını onlara bırakma sözü verdi. Ama bu yürek burkan yalvarmalara aldırmayan Kürtler, 5 arkadaşımızı yandaki vadiden akan çayın kenarına indirdi. Elbiseleri zarar görmesin diye onları soydular. Sonra hançerlerini çıkarıp üzerine çullandıkları arkadaşlarımızı delik deşik ettiler. Kol ve bacaklarını, vücutlarını diğer yerlerini yardılar. Sadece Varujan kendisini savunmaya çalıştığından, caniler ceza olarak karnını deştikten sonra vatansever şairin gözlerini de oydular.

450 Osmanlı altınını Dr. Çilingiryan ve Onnik Mağazacıyan elbiselerinin içine dikmişti. Kürtler altının bir kısmını polis ve jandarmaya verdikten sonra, kalanı aralarında paylaştılar. Arabanın içindeki yükleri de bölüştükten sonra, iki Türk arabacıya derhal Çankırı'ya geri dönmelerini söylediler.

Türk arabacılar başları önde Çankırı'ya döndüler. 20 yaşında olanı şehir hamamcısının oğluydu. Tüm bunları bana ayrıntılı bir şekilde

anlatırken, ağlayarak demişti ki: "Bu işin cehenneme kadar yolu var. Böyle ekmek parası kazanılmaz... Yarın atlarımı ve arabamı satıp bu şehirden çekip gideceğim."

Bu zalimlik delikanlıyı korkunç etkilemişti. Selanikli polis jandarmaya mani olmasaydı, direnerek arkadaşlarımızın kurtulabileceğini ısrarla söylüyordu. Cuma öğle vakti, iki araba Çankırı'ya boş döner dönmez, olup biteni Çankırı'daki 50 Ermeni haneyle birlikte biz de öğrendiğimizde dehşete düştük.

Arkadaşımızı Ankara'ya sağ salim ulaştıracağına çocuklarının üstüne yemin eden mutasarrıf vekili, birkaç sorgu hâkimi, jandarmalar ve Kastamonu il jandarma komutanıyla birlikte, atlarına atlayıp acele suç mahalli olan Tüney'e doğru yola çıktılar.

Tanınmayacak hâldeki 5 kurbanın cesedini derede buldular. Cesetler gömülüp katiller tutuklandı. Aralarında polis memuru ve jandarmanın da olduğu tutuklular divanıharpte yargılanmak üzere Ankara hapishanesine götürüldüler. Mahkemede 4 Kürt Çankırı İttihat şubesinin açık emri ve görevlendirmesiyle cinayeti kendilerinin işlediğini açıkça itiraf ettiler. Bu yüzden bu şubenin de mahkemeye çağrılmasını istediler.

> Doktor Çilingiryan, bir ay önce çetenin reisi Kürt Halo'nun hasta kızını ölümden kurtarmıştı. Halo, Sevag'a şöyle demişti: "Size acıyorum. Belanızı bulacaksınız. Hiçbiriniz kurtulamayacaksınız. Müslümanlığı kabul edin. Kızımı sana veririm, gençliğin kurtulur... Bak dinle, zaten seni öldürmek istiyorlar. Teklifimi reddedersen, zamanı gelince seni kendi ellerimle paramparça ederim."

Cinayetin taammüden işlediğinin bir başka açık kanıtı buydu.

Sevag, Halo'yla yaptığı konuşmayı birkaç yakın arkadaşına çıtlatmış, bu tehdidin arkasından önlem olarak oturduğu bağ evinden şehre taşınmıştı.

Yok edilmenin eşiğindeki milletimiz, böylece 5 sevecen babayla birlikte, yetenekli iki yazar ve şairini de yitirdi. Ne yazık ki, her yeni güne yeni katliam ve kan gölleriyle uyanırken, yas tutacak vaktimiz yoktu.

14. Bölümün Notları:

[1] *Bu olguyu belgelemek için, İstanbul'da yayınlanan Mayıs, Haziran, Temmuz ve Ağustos 1915 tarihli Ermeni gazetelerini sırf göz atmak bile yeter.*

15

ZOHRAB VE VARTKES'İN SÜRÜLÜP ÖLDÜRÜLMELERİ

1915 Ağustosunun o kara günlerinde, Küçük Asya Ermenileri –küçük çocuklar, ihtiyarlar, kızlar ve gelinler, nineler– "tehcir" ya da "sürgün" bahanesiyle katlediliyordu. Çankırı ve Ayaş sürgünlerinin kaderi çoktan çizilmiş, Çankırı'da kalan 18, 20 kişi sıramızı bekliyorduk. Bu arada, Osmanlı Meclisi üyeleri Zohrab ve Vartkes İstanbul'da tutuklanmıştı. Hapishanede kısa bir süre tutulduktan sonra, divanıharpte yargılanma gerekçesiyle Diyarbakır trenine bindirilmişlerdi.

Bir Ermeni sürgün için Diyarbakır divanıharbine götürülmenin özel anlamı hâlâ akıllarımızdaydı. Aynı anda Ayaş'tan Agnuni ve 5 arkadaşı da aynı gerekçeyle Diyarbakır'a sürgün edilmişti.

Osmanlı Meclisi'nde Ermenilerin çıkarlarını savunmak için her zaman mücadele etmiş olan bu iki cesur mebus, Konya'da birkaç Ermeni'yle karşılaşma fırsatını bulmuş, ama onların maddi yardım tekliflerini reddetmişlerdi. Konya yakınlarındaki Ereğli tren istasyonunda, Taşnak Partisi üyesi bir [Ermeni] demiryolu çalışanı, gizlice görüştüğü Zohrab ve Vartkes'e onları kaçırabileceğini söylemişti. Fakat onlar Osmanlı Meclisinde mebus olduklarından, can korkusu yaşamadıklarını, zaten Diyarbakır divanıharbinde beraat edeceklerinden emin oldukları cevabını vermişlerdi.

Ertesi gün, Zohrab ve Vartkes Adana'ya geldiklerinde, özel görüşme izni koparan birkaç nüfuzlu Ermeni de yardım teklif etmişti. Fakat onlar gene hiçbir ihtiyaçlarının olmadığını söylemişlerdi. Tek istedikleri, Adana'dan sağ salim geçtikleri haberinin ailelerine bildirilmesiydi.

İstanbul'dan onları getiren bir polis amiri ve polis memurlarının sıkı gözetiminde, nihayet Halep'e ulaşmışlardı. O günlerde, Halep Valisi Ermeni dostu olarak bilinen, daha sonra İçişleri Bakanı olacak eski Erzurum

valisi Celal'di. Dostu olan bu iki Ermeni mebusun hayatını kurtarmak için elinden geleni yapmıştı. Onları hapishane yerine bir hana göndermiş, arkadaşları ve hayranlarının bu meşhur sürgünlerle görüşmesine izin vermişti. Ayrıca, onların "şahsi dostu" Dahiliye Nazırı Talat'a bir dilekçeyle başvurup bu iki sürgünü Halep'te tutmasına izin vermesini rica etmişti.

Halep'teki birkaç nüfuzlu Türk arkadaş da Suriye'deki Türk Ordusu Komutanı ve Harbiye Nazırı Cemal'e bir dilekçe yazarak iki sürgünün Halep'te serbest bırakılmalarını rica ettiler. Herkes aksi hâlde ne olacağını biliyordu. Diyarbakır Vilayeti Valisi Dr. Reşit'in örgütlediği çeteler, Urfa ve Diyarbakır şehri arasındaki yollar üzerinde bir tek Ermeni'yi sağ bırakmamışlardı.* [**Bugünlerde Diyarbakır'ın kana susamış valisi Doktor Reşit'ten sonra, buralarda en etkili kişiler İstanbul'da Zeki'yi öldüren Çerkes Ahmet ve savaş nazırı Enver'in amcası Halil idi. Bunlar yüzlerce atlı çetenin başına geçerek, yolları tutup, kuzeyden güneye tüm çöllerde, koyun sürüleri gibi sürülen Ermeni kervanlarının son kalıntılarını da insafsızca kırıyorlar ve Malatya-Urfa-Diyarbakır yörelerini ve yollarını korkunç bir mezbahaneye çeviriyorlardı.*] Bir Ermeni'nin Urfa'dan Diyarbakır'a sağ salim ulaşması imkânsız olduğundan, tüm bu dostlar bir trajedinin öüne geçmek için canla başla çalışıyorlardı. Artık durumun vahametini anlamış olan Zohrab ve Vartkes de eski dostlarına dilekçelerle baş vurup canlarını kurtarmaları için ricacı oluyordu.

Celal'in Zohrab ve Vartkes'i kurtarmaya çalıştığını fark eden Talat, derhal valiliğe onun yerine "Hâkim"i atayan bir emir göndermişti. Celal'in Halep'ten ayrıldığı günün ertesinde, Zohrab ve Vartkes iki atı olan bir arabayla Urfa'ya doğru yola çıkarılmış, şehre varır varmaz hapishaneye götürülmüştü. Aynı anda, benimle birlikte archmandrite atanan Muhterem Peder Urfa Piskoposu Ardavazt Kalenderyan ve Urfalı iki eşraf, Ermenilerin tehcirinin başladığını gösterircesine tutuklanmıştı.

Urfa'da Zohrab ve Vartkes, Osmanlı Meclisi'ndeki Urfa Mebusu Mahmud Nedim'in evine davet edilmişti. Ancak aslında bu bir tuzaktı. Akşam yemeğinin sonlarına doğru gelen 4 polis, "araba bekliyor, Harput'a gidecekler" diyerek Türk ev sahibinden iki sürgünü teslim etmesini istemişlerdi.

Saatlerinin sayılı olduğunu hisseden Zohrab, medet umduğu Mahmud Nedim'e şöyle söylemişti: "Bizi öldürmek için götürüyorlar. Yalvarırım araya giriniz." Fakat devrimcilere yakışır bir Stoacılıkla, Vartkes uzun süredir ölüm fikrine alışık olduğundan, yaşadığı her günü kâr sayıyordu.

Mahmud Nedim araya girmeye söz vermişti, fakat yürürlüğe konan bu planı durdurma gücü kimsede yoktu.

Sonunda, Zohrab ve Vartkes atlı jandarmaların nezaretinde bir arabaya, Muhterem Vartabed Kalenderyan ve iki Ermeni eşraf başka bir arabaya bindirilerek, Diyarbakır'a doğru yola çıkarılmışlardı. Urfa'dan bir saat uzaklıktaki Karaköprü denen yere geldiklerinde, etrafları sarılmıştı. Silahlı ve atlı *çeteleri*yle, Çerkes Mehmet ve Halil bu küçük kafileyi durdurmuş, jandarmalara işlerini tamamladıkları için, kurbanları bırakıp [Urfa'ya] geri dönmelerini emretmişlerdi.

Sonra eşkıya reisi, kalemleri çoktan kırılmış olan sürgünleri arabalardan indirmişti. Kurbanları bir metre uzunluğundaki yere sapladıkları demir kazıklara oturtmuşlardı. Ardavazt Vartabed'in tüm sakallarını tek tek yolmuş, çeşitli işkencelerden sonra kafasını kesmişlerdi. Daha sonra diğer kurbanların da kafasını kesmiş, elbiselerini soyduktan sonra cesetleri parçalamışlardı.

Urfa Belediye Başkanı haberi İstanbul'a telgrafla bildirmişti. Zaten orada Talat ve İttihat Merkezî Umumi üyeleri bu raporu bekliyorlardı. Ölüm haberlerini aldıktan sonr, Zohrab'ın sözde dostu Talat, kurbanın karısına kalp hastası olan kocasının Diyarbakır yolu üzerinde kalp krizi geçirdiğini bildirmişti. Bu arada, Vartkes'in karısına da Bulgaristan'a gitme izin vermişti. Oysa Vartkes'in Bulgaristan'a gitme başvurularına şöyle cevap vermişti: "Vartkes, sana Bulgaristan'a gitme izni veremem. Kendini kurtarmak istediğini biliyordum. Ama başka çare yok. Bizimle aynı kaderi paylaşacaksın." Sonradan hayatlarını kaybedecek olanlar, bu gizemli sözlerin anlamını iş işten geçtikten sonra anlamışlardı. 8 gün önce, Urfa ve Diyarbakır *amele taburları*ndan 4 bin Ermeni asker, tam burada işkence edilip katledimişti.

Ermeni halkının haklarının asil savunucuları Zohrab ve Vartkes (1908'de Osmanlı Anayasası'nın kabul edilmesinden sonra toplanan) Osmanlı Temsilciler Meclisi'ne seçilmiş bu mebuslar, işte böyle vahşi bir biçimde öldürülmüştü. Erzurumlu Vartkes, 20'li yaşlarından beri Ermenilerin haklı davasının cesur bir emektarıydı. Uzun yıllar defalarca hapis yatmış, işkence ve eziyet çekmiş, ancak Osmanlı Anayasası'nın kabulünden sonra çıkarılan genel afla tahliye edilmişti.

Bu şehitler arasında, Urfa dinî lideri, merhum Ardavazt/Archmandrit Vartabed'i anmaya değer. Benimle aynı zamanda atandığı için yakın

arkadaştık. Vatansever bir din adamıydı, ünlü bir müzikologtu. Hem Ermeni Kilise müziği hem de Avrupa müziği uzmanıydı.

Bu arada, cinayetin başaktörü, Enver'in akrabası Halil İstanbul'daki merkezî hükümet tarafından ödüllendirilmişti: Paşa rütbesiyle Bağdat'taki Türk ordusunun komutanlığına getirilmesi, ona yeni cinayetler işlemesi için daha geniş bir alan sağlamıştı.

Bu aynı Halil, daha sonra Kafkas Ermenilerini de yok edebilmek umuduyla, yeni kurulmuş Azerbeycan Tatar Cumhuriyeti adına Kafkas cephesinde savaşmıştı. Eğer bu hedefe ulaşılamazsa, o zaman amaç Ermenistan'ı ilk fırsatta dağılacak kadar zayıflatmaktı.[1]

15. Bölümün Notları:

[1] 1919'da, General Antranik'in Ermeni Karabağ ve Zangezur'dan yola çıkmasından sonra, bu aynı Halil'in Soçi Ermenilerine yöneli korkunç katliamı bu tarihe yeni bir sayfa daha eklemişti.

16

O DEHŞET GÜNLERİNDE ÇANKIRI ERMENİLERİ

1915 yılı sona ererken, İstanbul ve İzmir hariç Osmanlı Türk İmparatorluğu'ndaki tarihî Ermenistan sınırları içinde yaşayan Ermeni nüfusunun dörtte üçü tükenmiş bulunuyordu.* [**İttihatçı hükümet çok sayıda Avrupalı diplomatın bulunduğu İstanbul ve İzmir'de Ermenileri öldürmekten çekinmesine karşın, sonuçta bu şehirlerdeki Ermeni ahalinin büyük bölümü de öldürülmüştü.*]

Temmuzda, merkezî hükümet Kastamonu vilayetindeki tüm Ermeni nüfusun da Der Zor çöllerine sürülmesi için acil bir emir çıkarmıştı.* [**Burası tarihsel Ermeni vilayetlerinden –Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Harput, Sivas ve Van– biri değildi.*]

Burada bin haneyi aşan Çingene Ermeniler dahil, 1.800 hane ya da 10 bin kişi vardı.

Ne var ki, eski Türk ekolünde yetişen kibar ve akıllı bir kişi olan Vali Reşid Paşa, İttihat Fırkası'nın canice davranışlarına şahsen muhalif olduğundan, İstanbul'dan gelen emri tatbik etmemişti. Kastamonu il merkezinde yaşayan Türk cemaatinin ileri gelenlerini yanına çağırarak, Ermeni komşularından şikâyetleri olup olmadığını sormuştu. Türk eşraf önce sözlü, sonra da Reşad Paşa aracılığıyla yazılı olarak, İstanbul'a Ermenilerle asırlardır iyi komşuluk yapıp ticari ilişkilere sahip olduklarını, bu nedenle hiç hayal kırıklığı yaşamadıklarını, Ermenilerin sürülmesi hâlinde, büyük maddi zararlar göreceklerini bildirmişlerdi.

Vali Reşit Paşa da Ermenilerin Osmanlı devletinin direği olduğunu, onlarsız memleketin büyük bir fakirliğe sürükleneceğini, İttihat Fırkası'nın , Ermenileri yok etme isteğinin vatanın çıkarlarına ters düşen dar görüşlü bir politika güttüğünü açıkça dile getiriyordu. Ayrıca, bu politikanın sonuçları Osmanlı Hükümeti'ni ilerde büyük mesuliyet altına sokabilirdi.

Vali Reşit Paşa'nın İttihat hükümetinin Ermenilerle ilgili planına muhalefeti o kadar sertti ki Dahiliye Nazırı Talat, Reşit Paşa'ya Kastamonu mebusu aracılığıyla sözlü mesaj göndermişti: Vali azledilmek istemiyorsa, derhal valilikten istifa etmeliydi. Soylu ve ilkeli bir memur olan Reşit Paşa, görevinden istifa ederek İstanbul'a dönmüştü. Niyeti henüz vakit varken Ermenilere karşı yürütülen politikayla mücadele etmekti.

Reşad Paşa'nın yerine gelen *kadı*, Çankırı'ya yeni ulaşan *mutasarrıfa*, tüm yerel Ermeni evlerinin aranarak bulunan silahlara el konulmasını emretmişti. Dolayısıyla Eylül başında birgün, Çankırı'nın tüm Ermeni mahallelerinin korku ve dehşet saçan polis ve jandarma tarafından kuşatıldığını gördük. Ne var ki, titiz aramalara rağmen Ermeni evlerinde tek bir silah bile bulunamadı.Durumu Kastamonu'ya bildiren rapor Ermenilerin lehineydi. Ama Çankırı İttihat şubesi, sonuç alamamaktan hiç de hoşnut kalmamıştı. Böylece Ermenileri sürmek için ellerinde bahane kalmıyordu. Ertesi günü, rahmetli Sevag ve Varujan cinayetlerini de tertiplemiş olan Çankırı İttihat Şubesi sorumlu sekreteri Yunus, Çankırı Emniyet Müdürünü fırçalamıştı:

> Ermenilerin evinde silah bulamadıysanız, hiç olmazsa yanınıza birkaç silah alıp Ermeni evlerine koysaydınız ya...O zaman resmî polis zabıtlarına silah bulunduğunu yazardınız. Resmî politikanın farkında değil misiniz?

Burada Ermeni evlerinde buldukları her 5 silaha karşılık, yüzünü kendilerinin koyduğunu, büyük suçlarına gerekçeyi de büyük ölçüde buna dayandırdıklarını belirtmeden geçemeyiz.

Ayrıca sağ kalanlar arasındaki birçok görgü tanığı ve Ermeni fotoğrafçı, görevlilerin Adana'da olduğu gibi birçok yerde, jandarma silahlarını toplayıp gelişigüzel yığarak, üstlerine koydukları ordu cephaneliklerinden alınan birkaç el bombasıyla resim çektirdiklerine tanıklık etmişlerdi. Bunlar, Ermenilere yapılanlara yönelik eleştirileri baştan savmak için sözde kanıt olarak kitap ve gazetelerde fotoğraflanıp yayınlanmıştı.

İttihat'ın yerel şubesinin dayatmasıyla, bir ay sonra Çankırı'ya tekrar gelen jandarma Ermeni evlerini didik didik aramasına rağmen, gene eli boş dönmüştü. Bununla birlikte, Çankırı'nın inatçı İttihat şubesi, Çankırı idaresine yöre Ermenilerini sürgün etmesini ve uygulamayı geciktirmemeyi emretmişti.

Yine kötü bir rastlantı olarak –1915 Vartavar yortusundaki gibi– Çankırı Ermeni halkından sadece birkaç kişi Noel yortusunu aşağıdaki koşullarda yas ve dehşet içinde geçirdi. Kadınlı erkekli Ermeni halkının büyük çoğunluğu kilisedeyken, Çankırı Merkez Komutanı aniden Ermeni *muhtar* aracılığıyla cemaate bildirmem için şu emri iletti:

> Çankırı Ermeni halkına Der Zor yolculuğuna hazırlanmaları için 3 gün mühlet verilmiştir. Herkes karısını ve çocuklarını ya beraberinde götürmekte ya da şehirde bırakmakta serbesttir. Kaçanlar ya da saklananlar ölümle cezalandırılacaktır.

Sözlerimi henüz bitirmeden, ibadet yeri olmaktan çıkan kiliseyi ağlayıp sızlamalar ve kargaşa sardı. Herkesi matem havası sarmıştı; çünkü Der Zor'a gitmenin ne anlama geldiğini bilmeyen yoktu. Çocuklardan seksenlik ihtiyarlara kadar cemaat mihraba hücum etmiş, ölüme hazırlanmak için son hağortutyunu (holy sacrament) vermemiz için yalvarıp yakarıyordu. Surp Badarak ayinindeki "Hayr Mer" duası sırasında, alınyazılarını öğrenmiş olan 58 kişi sunağın önünde bekliyor, kendilerini tutamayıp iç çekerek ağlaşıyordu. Fakat feryatları, ağıtları ve bedduaları kilisenin alçak tonozlarında yankılanan kadınlar, çocuklar ve ninelerin ağlayıp sızlamalarına yürek dayanmıyordu.

Rahip de cemaat de herkes ağlıyordu. Kalanlara da gidenlere de ağlıyorduk. Emir kesindi; İttihat'ın ölüm tırpanı ne siyasetçi ne muhafazakâr, ne çoluk çocuk ne yaşlı ne de erkek ve kadın ayrımı yapıyordu.

Benim durumum iyice dayanılmazdı; çünkü herkesin yardım istediği, kurtuluş, teselli ya da umut sözleri duymak için koştuğu kişi bendim. Ne yazık ki, lanetlenmiş ve çaresiz durumda olnaların en başında ben geliyordum.

Öyle korkunç günler yaşıyorduk ki olup biteni tam olarak anlayabilmemiz mümkün değildi. Hâlâ hayatta kalanlarımız kan, işkence ve ölümle kaçınılmaz bedel ödeyenleri kıskanıyordu. Hayatta kalanlar adeta her gün ölüp ölüp dirilen yaşayan şehitlerdi.

Gene de sağ kalmak için son bir defa daha çaba göstermek istiyorduk. Kim bilir, belki de hayal kırıklıklarına rağmen başarırdık; çünkü Türkler rüşvet almaya her zaman meyilliydi. Böylece şehrin Ermeni ileri gelenlerinden ikisini evime davet ettim ve uygun ve uygun olmayan tüm olasılıkları inceledik.

Bu görüşmeden sonra, ertesi gün Tüm Ruhlar Günü günü olan Pazartesi, İttihat Terakki'nin İstanbul'dan gönderilen kâtibi mesulü ve buradaki katliam planının baş tertipçisi Yunus'la gizli pazarlığa oturmaya karar verdik. Ümitliydik, çünkü –görüşüp küçük ahalimizin büyük mali darboğazlarını tartıştığımız– Ermenilerin yöredeki ileri gelenlerinden biri, o gün bize 500 altın kuruş vereceğine ve kesin ölümün pençesinden kurtulma umudu varsa daha fazla mali özveride bulunacağına söz vermişti.

Ayrıca, Çankırı Ermenilerinin yüz binlerce altın kuruş değerindeki mal varlıklarını kurtarmak için birkaç bin altın kuruş fidye ödemeye karar verdik. Gerçi ileri gelen Çankırı Ermenilerinden gelebilecek başka yardımlarla kurtarabilecek yüzlerce cana elbette hiçbir değer biçilemezdi. Tartışmaları noktalayıp 3 gün içinde ödeme yapmaya karar verdik. Sürecin bütün yanlarını azami gizlilik içinde yürütecektik; çünkü başarısızlık bizi zaten bekleyen ölüme davetiye çıkarmak anlamına geliyordu.

İttihat'ın Merkez Komitesi, tüm büyük ve küçük şehirlere "kâtibi mesul" unvanıyla müfettişler göndermişti. Bu kâtibi mesuller, İttihatçı politikaya aykırı hareket eden, itaatsizlik eden yerel memurları ister mutasarrıf ister vali, isterse genel vali olsun azledilmeleri için İstanbul'a rapor ediyorlardı. Dolayısıyla, yönetimin en tepesi fiilen bu İttihat Terakki Merkezî Umumi üyelerinin elindeydi.

Ertesi gece, kâtibi mesul Yunus'un evindeki randevuya iki kişi gizlice gitti. Uzun görüşme ve pazarlıklardan sonra, Yunus 24 saat içinde ödenmek şartıyla, 1500 altın kuruş talep etti. Paranın ödenmemesi hâlinde, Der Zor'a sürgün emrini derhal yürülüğe koyacağını söyledi.

Kâtibi mesul iki de özel şart koştu: Bir, açığa çıkması hâlinde iki tarafı da tehlikeye atacak olan bu kan parası pazarlığı son derece gizli tutulacaktı; ödenecek 1500 altın kuruş için makbuz talep edilmeyecek, Çankırı'da bir İttihat kulübünün arsasının alımı ve inşaat masrafları için bağış olarak verilecekti. Buna karşılık, kâtibi mesul Çankırı İttihat kulübünün en yetkili kişisinin de onayıyla, Çankırı Ermenilerini tehcir etmeyip yaklaşık 50 hanelik küçük yerel Ermeni halkını koruyacak önlemler almaya söz veriyordu.

Ertesi gün tanınan süre dolmadan, 1000 altın kuruş kâtibi mesule ödenmişti. Bu meblağın yarısı, dürüst ve saygın bir ihtiyar olan *Hacı* Fetragi Şahyan tarafından şahsen ödenmişti. Bu hareketimizin Çankırı

Ermenilerini nihai sürgün ve ölümden kurtaramayacağını biliyorduk. Ama hiç olmazsa etrafımızı saran katliam dalgasının ortasında [sonradan görüleceği gibi] 7 ay zaman kazanmıştık. Sürgünümüz oradaki genel katliam günlerine denk gelseydi, aramızdan hiç kimse sağ kalamazdı; çünkü daha sonra geçtiğimiz o yollardan –Yozgat, Boğazlıyan ve Kayseri– sağ çıkabilen bir tek sürgün kafilesi bile yoktu.

Gene de rüşvetle fırtınadan ancak geçici bir süre korunabildiğimizi biliyorduk. Tek umudumuz ya İstanbul halkının İttihat'a karşı ayaklanması ya da İngiliz donanmasının Çanakkaleyi ele geçirip İstanbul'u işgal etmesiydi.

Eylülün son günlerinde, Çankırı'da kalan sürgünlerden ikisi din adamı olan altımız daha İstanbul'dan gelen emirle İstanbul dışında dilediği yere serbestçe gidebileceğini öğrendi. Cesaretlerini toplayarak, Ankara yoluyla Çankırı'dan İzmir'e gitmek istiyorlardı.

Çok endişeliydik, çünkü onca kanlı badire ve kayıplardan sonra, Ankara yoluyla bir yere gitmeye çalışmak cüret gerektiriyordu. Neyse ki yoldaşlarımız mektupla İzmir'de bir gece cezaevinde tutulduktan sonra ikamet etme izniyle Uşak'a gönderildiklerini bildirmişlerdi.* [**Mütarekeden sonra, altısı da İstanbul'a dönecek ve cesur entelektüeller olarak kendilerini kamu işlerine adayacaklardı. -G.B.*]

Ankara vilayetindeki 85 bin Ermeni'nin yüzde doksanını katleden vilayetin baş celladı ve vali vekili Atıf'ın artık orada yapacak işi kalmamıştı. "İyi" hizmet etmesinin ödülü olarak Talat tarafından valiliğe terfi ettirilip Ermenileri tehcir etmeyi kabul etmediğinden istifaya zorlanan Reşid Paşa'nın yerine Kastamonu'ya atanmıştı.

Atıf'ın Kastamonu valiliğine atandığı ve birkaç gün içinde Çankırı yoluyla buraya geleceği haberi Çankırı Ermenilerini dehşete düşürdü. İçgüdülerimiz bize onun sadece ve sadece vilayette hâlâ sağ kalan ama henüz tehcir edilmemiş olanları temizlemek amacıyla valiliğe atandığını söylüyordu.

Kötü haberi alır almaz, Diran Kelekyan aklı karışmış bir vaziyette evime gelip şöyle söylemişti:

> "Hayr Surp (Muhterem Peder), yandık bittik... Atıf Kastamonu valiliğine atanmış... şehrimizden geçerek birkaç gün içinde görevinin başında olacak. Günlerimiz sayılı...Yalvarırım sana kiliseye gidelim, bana surp

hağortutyun (kutsal komünyon) ver. Şimdiden ölüme hazırlanmalı, çünkü artık bu canavarın elinden kurtulmak mümkün değil.

Onu teselli edip cesaret vermeye ve tüm umutların henüz kaybolmadığına, hâlâ hayatta kalma çareleri bulabileceğimize ikna etmeye çalıştım. Ama şöyle cevap verdi: "Hayr Surp, sen Türkleri tanımazsın. Ben otuz senedir onların içindeyim. Osmanlı Üniversitesi'nde yıllardır Türk tarihi öğrettim. Bu insanlar katildir. 36 padişahları olmuş, 14'nü öldürmüşler. Kendi krallarını bağışlamayan bir halkın bizi bağışlaması mümkü mü? Yazıklar olsun, otuz yıl kalem tutup kafa yordum. Keşke ellerim kırılsaydı da bugünleri görmeseydim. Hiç olmazsa siz milletiniz için sürülüp öldüğünüz için kendinizi teselli edebilirsiniz. Ama benim için otuz sene boyunca böyle nankör bir halk için canla başla çalışmaya hiç değer miydi?

O zaman ona büyük bir inançla yeniden doğacak Ermenistan'ın kurtuluş şafağını görebilmek için, *her ne* pahasına *olursa olsun ölmemeye karar verdiğimi* söyledim.

Doğrusu Kelekyan yanılmamıştı. Oldubittiye gelen ölümünden sonra söylediği bu anlamlı sözleri hatırlayacaktık.

Çağdaş Türk tarihinde bile, Türk halkı padişah Abdülazizi 1876'da öldürmüştü. Arkasından da henüz 3 aylık sultan olan Murad, "deli" diye tahttan zorla indirilip, Yıldız Sarayı'nın tecrit odalarından birinde 1904'e, ölümüne kadar hapsedilmişti.

1876 sonunda, Sultan Murat'ın yerine tahta geçen "Kızıl Sultan" Abdülhamid dönemi kanlı geçmiş ve 30 yıl çok kan dökmüştü. Daha sonra o da 1909'da Selanik'ten gelen Hareket Ordusu tarafından tahttan indirilecekti. 1912 Balkan Savaşı sırasında, Selanik'teki Alatini Köşkü'nde ev hapsine alındıktan sonra, Beylerbeyi Sarayı'na getirilip 1918'de ölümüne kadar devrik padişah olarak kalmıştı. Birgün [söylendiğine göre] istiridyeden zehirlenmiş, kan dökerek geçirdiği hayatına veda etmişti. Arkasında yerle bir olmuş büyük bir imparatorluğun kalıntılarını bırakmış, Müslüman-Hıristiyan demeden zulmettiği milyonlarca mazlumun ahını almıştı.

Sultan Abdülhamit'in 1909'da tahttan indirilmesinden hemen sonra, İttihat Terakki Fırkası Sultan Reşad'ı tahta oturttu. 30 yıl hapis kalan ve alkolizmin pençesinde debelenen sultan, onların tüm canice planlarına isteyerek maşa oldu.* [**Mehmet Reşad Efendi (1844-1918) V. Sultan*

Mehmet adıyla tahta çıktı. Abdülmecit'in oğluydu. Nisan-Mayıs 1909'da kardeşi Abdülhamit'in yerine geçti. Hayatını inzivaya çekilmiş yaşadığı ve tahta ileri yaşlarında çıkan yeni sultan Jön Türklerle boy ölçüşecek durumda değildi. Onların denetimine girdi ve formaliteden ibaret olan rolünü oynadı.] Ermeni halkına karşı yaygın katliam onun hükümdarlığı zamanında (1915-1918) oldu.

1916 başlarında, Veliaht Yusuf İzzeddin aynen babası Sultan Abdülaziz gibi, Enver ve Talat'ın suç şebekesi tarafından katledildi. Yıldız sarayına yaklaşık yarım saat uzaklıktaki tenha bir yerde bulunan hanedan mülkü Balmumcu Çiftliği'nde Yusuf İzzeddin'i öldüren Enver'in kendisiydi. Sonradan gazetelerde yayınlanan resmî duyuruda "Veliaht bir cinnet ânında bileklerini keserek intihar etti" yazılıydı. Tarih tekerrür etmişti; çünkü 1876'da Sultan Abdülaziz'in öldürülmesinden sonra da aynı açıklama yapılmıştı.

Enver'in bu cinayeti şahsen işlemesi nedensiz değildi. Veliaht, 1915 ilkbaharında Çanakkale'yi ziyaret ederken, İngiliz ve Fransız birleşik donanması boğazdaki savunma mevzilerine en şiddetli saldırılarını gerçekleştiriyordu. Binlerce Türk askerinin cesedi, veliahdı isyan ettirmişti: "Çanakkale Türk ordusuna mezar oldu!" Daha sonra, veliaht bir tartışma sırasında Harbiye Nazırı Enver'i tabancayla tehdit etmişti. Birkaç ay sonra da öldürüldü.

Böylece 40 yıllık bu kısa zaman diliminde, art arda tahta çıkan padişahlardan sadece biri, V. Mehmet (Sultan Reşad) eceliyle ölmüştü. Diğerleri kendi toplumlarının canice eğilimlerine kurban gitmişlerdi. Şimdiki padişahın akıbetinin de talihsiz seleflerinden farklı olacağını sanmam.* [**Sultan VI. Mehmet (Vahidettin), 1918'den padişahlığın kaldırıldığı 1922'ye kadar hüküm sürdü. Hayatının geri kalanını İtalyan Riviera'sında geçirdi.*]

Evet, ölüme yaklaştığını içgüdüleriyle tahmin eden Kelekyan... sürekli şu sözleri tekrarlıyordu: "Atıf Kastamonu'ya geleceğinden, artık her şey bitti." Karısının onu kurtarıp İstanbul'a dönmesini sağlayacağını umduğundan, birkaç hafta önce Çankırı'dan ayrılan 6 cesur arkadaşımıza katılmadığına çok pişmandı.

Diran Kelekyan, Çankırı'ya merkezden gelen emirle İstanbul'a dönmelerine izin verilen 6 kişiyle birlikte gelmişti. Diğerlerimiz gibi o da Dahiliye Nezareti'nden İstanbul hariç istediği yerde ikamet edebileceği

için gitmesine de izin verilmişti. Ama o başkente bir yulunu bulup dönebilmek umuduyla, ayağına gelen bu fırsatı tepmişti. Böylece karısının çabaları sayesinde İstanbul'a dönme emri gelene kadar Çankırı'da kalmakta inat etti.

Ne yazık ki, birkaç hafta sonra Kelekyan'ın korktuğu başına geldi. Atıf, görev başı yapmak için Çankırı yoluyla Kastamonu'ya giderken, Kelekyan uyarlarıma hiç aldırış etmeden Atıf'ı alelacele ziyaret etmişti. Atıf, onu görür görmez şöyle bağırmıştı: "Hey gidi Kelekyan *Efendi,* hâlâ buralarda mısınız?..." Elbette demek istediği şuydu: "Senden başka herkes öldürüldü. Peki sen nasıl sağ kaldın ki?" Ya da "Seni nasıl sağ bıraktılar?"

Atıf, Kastamonu'da valilik koltuğuna oturur oturmaz, Çankırı mutasarrıfına Kelekyan'ı tutuklayıp yargılanmak üzere Diyarbakır divanıharbine sevkini emretmişti. Artık yaşaya yaşaya böyle bir emrin gerçek anlamını biliyorduk.

12 Ekim 1915 Cumartesi günü, biz geride kalan sürgünler güzel sonbahar havasının tadını çıkarmak için nehir kenarındaki kahvehaneye toplandık. Ulusumuzun katledilmesi ve ümitsiz durumumuza lanet okuyorduk. Aniden yanımıza yaklaşan iki polis "Hanginiz Kelekyan *Efendi*? Bizimle karakola gelecek" dediler. Beti benzi atan Kelekyan "Gideyim, birazdan geri dönerim" diyerek yanımızdan ayrılıp iki polisle beraber gitti. Bir daha geri dönmeyeceğinden adımız gibi emindik.

Kelekyan karakola gider gitmez, komiser resmî bir tebligatta bulunmuştu: "Kelekyan *Efendi* sizin için bir at hazırlandı. Sizi götürmek için iki jandarma bekliyor. Çünkü İstanbul'dan sizi sevk etmemizi isteyen bir emir gönderildi."

Kelekyan, telgrafhaneye koşup karısına haber etmek ve yolculuk için temiz iç çamaşırları getirmek için yarım saatlik izin koparmayı başarmıştı. Kendisini uğurlamak için hükümet binasına giden herkesle teker teker öpüşüp vedalaştktan sonra gözyaşları arasında şöyle söyledi: "Katledilen arkadaşlarımız gibi ben de sonsuzluğa gidiyorum. Benim için dua edin, n'olur karıma ve çocuklarıma buradan ayrıldığımı heber verin." Ayrılırken son anda mezarına doğru gittiğinin farkına varmıştı.

Son bir kez arkalarından baktık. 3 atlının gözden kayboluşu hepimizi yeniden ölüm gerçeğiyle yüz yüze getirmişti. Onun buradan ayrılmasından yarım saat sonra, Kelekyan'ın İstanbul Üniversitesi'nde öğrencisi

olan bir Türk memur, "Kelekyan *Efendi* de Diyarbakır divanıharbine gönderildi" dedi.

İki hafta sonra, gene Kelekyan'ın eski öğrencilerinden Çankırı *reji* idaresinin Türk müdürü, sürgün arkadaşlarımızdan birine rastlamış ve sırıtarak demişti ki: "Sizlere ömür... zavallı Kelekyan *Efendi* Sivas yakınlarındaki Kızılırmak köprüsünden geçerken cinnet geçirerek nehre atlamış. Ona refakat eden iki jandarmanın çabalarına rağmen, girdapta kaybolup gitmiş."

Gene Kelekyan'ın öğrencisi ve dostu olan Sivas Valisi Muammer'in emriyle Kızılırmak Köprüsü'nde Kelekyan'ı öldürmüşlerdi. Türk kültürünü geliştirmek için otuz yıl boyunca yazılar yazmıştı. Ramgavar Partisi'nin bu lideri neden katledilmişti? Çünkü ismi birkaç listede bulunuyordu.

Cinayet haberinin yayılmasından sonra, Çankırı mutasarrıfının oğlu birkaç Ermeni'ye bayağı bir cüretle şöyle söylemişti:

> İttihat'ın Merkezî Umumisi Kelekyan'ı öldürttü. Çünkü sağ bırakılsaydı, savaştan sonra İttihat'ın Merkezî Umumisi'nin yeminli düşmanı olacaktı. Hâliyle kaleminden de kan damlayacaktı... Şimdi bu kötülükten ebediyen kurtulduk.

Hiçbirimiz artık ne uyuyabiliyor ne de yemek yiyebiliyorduk. Sürekli kâbuslar yüzünden iştah kalmamıştı. İçimiz kan ağlıyor, için için yanıyor, kor alevsiz küle dönüyorduk.

Bugünlerde, İstanbul'a gitderken Erzurum'dan geçen İttihatçı genç bir yüzbaşı, eskiden İstanbul'da tanıdığı sürgün arkadaşlarımızdan biriyle Çankırı'da aniden karşılaşmıştı. Arkadaşımız sırf merak yüzünden ona bazı sorular sormuş, yüzbaşı da laf arasında şöyle cevaplamıştı: "*İşte bir eski milleti iki ay zarfında mahvettik.*"

Çankırı yakınlarındaki yerlerde, şehir ve köylerde Ermeni katliamlarıyla ilgili ayrıntıları işitince, acımız ve endişemiz iki kat artıyordu. Üstelik bunları akıl almaz cinayetlerini övünerek anlatan faillerden duyuyorduk.

Bu faillerden biri de Sungurlulu bir Türk genciydi. Çok eski arkadaşı olan bir Çankırılı Ermeni'yle katledilmek üzere yola çıkarılan Ermeni kadın ve kızların konvoyunu takip eden eşkıya grubuna katıldığını anlatmıştı. Okula gidecek yaşta olan bir Ermeni kızına göz koymuş, onu mutlak ölümden kurtarmak istemişti. Ona Müslümanlığı kabul ederse kendi

*nikâh*ına alacağını söylemişti. Yani kızla İslam âdetlerine göre evlenecekti.. Ermeni kız cüretkâr bir biçimde cevap vermişti: "Ben Müslüman olacağıma sen Ermeni olursan sana varırım." Türk delikanlı güzel Ermeni kızına dil döküp [kervandan ayrılması] için ikna etmeye çalışmışsa da kızın inadını kıramaymca ordan ayrılmış. Türk katiller kızı yere yatırmış, dizlerini göğsüne bastıktan sonra bin bir türlü işkence ve tacizle koyun keser gibi başını kesmişler. Bununla da yetinmeyip cesedini lime lime doğramışlar. Müslümanlığa bölesine cüretle saygısızlık göstermesi onları çileden çıkardığından hâlâ hınçlarını alamamışlar.

Bunun Ermeni bakirelerinin şehitlik menkıbesinde ölümsüz bir örnek olduğunu düşünüyorum. Hatta bu Ermeni kilisesinin kutsadığı Hripsime ve Kayane bakirelerinin şehitliğini de geride bırakıyor.* [**Üçüncü yüzyıl sonunda Ermenistan'a Hıristiyanlığın girmesine katkıda bulunan iki gayretli misyoner Hripsime ve Kayane'nin ve v.b. şehitliği.*] Bu kızın öldürülmesi gelecek tüm Ermeni kuşaklarca kutsanıp anılacak, onları azizeler katına yükseltecektir.

Çankırı'dan kaçmak için 3 arkadaşla –hepsi Taşnak, öğretmen S., Dr. M. K. ve Mıgırdiç isminde cesur bir genç– birlikte son bir deneme yapmakta kesin kararlıydım. Batum ya da Varna'ya, bu da olmazsa dalgalar ve rüzgâr bizi nereye sürüklerse oraya gitmek üzere Kastamonu'nun Karadeniz'deki limanı olan İnebolu'dan bir Laz'ın yelkenli teknesine atlayıp şansımızı deneyecektik.

Çankırı'nın Türk postane müdürüne rüşvet verip cesur Dr. M. K.'yı yanında posta torbasıyla at sırtında 24 saatlik mesafedeki Kastamonu'ya gönderdik. Oradan gene 24 saatlik mesafedeki İnebolu'ya geçecekti. Kastamonu bölgesinin eski dinî lideri olarak, güvendiğim kadim dostlara tavsiyelerimi de göndermiştim. Ne yazık ki, Dr. M. K. Kastamonu'ya gidişinden birkaç gün sonra tutuklandı. Bereket oranın jandarma komutanının araya girmesiyle, yüzbaşı rütbesiyle Osmanlı ordusunda doktor olarak askere alınmaktan kurtulmuştu. Dr. M. K. Ankara ve Konya'ya giderken Çankırı'dan geçmişti. Böylece cesur planımız daha başında fiilen başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Daha sonra sürgün arkadaşlarımızdan biri olan S., eczacı olan bir başka sürgünle beraber, yerel polis amirinden rüşvetle resmî yolculuk izni almıştı. Vesikanın üzerinde "İstanbul hariç istedikleri yere gidebilirler" yazılıydı. "İstanbul hariç" kelimelerini silmiş, İstanbul'a doğru yola çıkmışlardı. Fakat bir süre sona ikisi de tutuklandı. Biri Der Zor'a sürüldü

ama Konya'da kalmak için izin aldı. Mütareke'den sonra talihi yaver gitti ve İstanbul'a döndü.

Hepimiz kötümserdik ama günler ve aylar geçmiş, kana susamış Kastamonu valisi Atıf bizimle pek uğraşmamıştı. Daha ziyade, tüm Kastamonu Ermenilerini tereyağından kıl çeker gibi tehcir edebilmek için, Atıf etrafında işbirliği yapmayan yüksek ve etkili bürokratları çeşitli bahanelerle yavaş yavaş uzaklaştırmakla meşguldü.

Onlardan ilki, tehcire açıkça muhalefet eden Kastamonu'nun Çerkes olan Jandarma Komutanı'ydı. Atıf, komutandan habersiz Kastamonu'dan 6 saat uzaklıktaki Taşköprü'de urgancılıkla uğraşan 150 Ermeni hanenin Der Zor'a tehcirini emretmişti. Bu kadar önemli bir uygulamanın bilgisi dışında yapılamayacağını düşünen asil Çerkes komutan küplere binmişti. Ermeni sürgünlerin kaçmaması çin nezaret eden jandarmanın kendi emri dışında hareket edemeyeceğini söyeyerek itiraz etmişti. Bunun üzerine yola çıkarılan Ermenilere hemen evlerini dönmelerini emretti. 4 saattir yollarda toz toprak içinde ilerleyen 850 kişilik kadınlı erkekli kervana özel atlı jandarma postasıyla bu haberi ulaştırmıştı.

Aniden mucize eseri evlerine geri dönen Ermenilerin sevinci sözlerle anlatılacak gibi değildi. Bu komutan aileleriyle birlikte yaklaşık 40 Ermeninin daha evlerine geri dönmesini sağlamıştı. Bu kafile 8 at arabasıyla Der Zor'a sevk edilmek üzere Ankara'ya sürülmüştü.

Biz, Çankırı'da kalan bir avuç sürgün Ankara'dan evlerine geri getirilen sürgünlerin arabalarının Çankırı Kilisesi önünde zınk diye durduğu o kara günü hiç unutmayacağız. Hapishanede iki hafta içinde tifüse 14 kurban vermişlerdi. Hastalığı kapan birkaçı daha Çankırı'da öldü. Yörenin papazı Peder Der Simon da onlardan bulaşan hastalıktan öldü. Merhum papazın tabutunu şehrin dışındaki bağların yakınındaki Ermeni mezarlığına çıt çıkarmadan taşırken, Türk oğlan çocukları cenaze alayını taşlamıştı. Ne kadar savunmasız ve adalet arama hakkından mahrum olursak olalım, özgürken eceliyle ölen, en azından mezarına bir avuç toprak serptiğimiz merhum papaza gıpta etmiştik. Bizden önce şehit olan yoldaşlarımız gibi mezarsız kalacağımızı biliyorduk çünkü.

Çankırı'da her nasılsa sağ kalmış bir avuç Ermeni olarak sürgün ve ölüm sırasının bize gelmesini beklerken, arabayla 48 saatlik sürgün yolculuğuna çıkarılan Ermenilerin nasıl kırıldığına dehşetle tanık olmuştuk. Acaba ne zaman ve hangi koşullarda Der Zor yollarına koyulacaktık?

Aylar süren böyle bir yolculuğa kaçımız dayanacaktı? Arkadaşlarımızın pek çoğuna yaptıkları gibi, yolda baltalarla işkencelerle öldürmeyeceklerini düşünürsek, aramızdan kim sağ kalabilecekti?

Sahiden de acımasız ölüm kavramına çoktan alışmıştık. Evet, gece gündüz o kadar düşünmüştük ki ölüm artık bizi korkutmuyordu. Tek dileğimiz genci yaşlısı, resmîsi gayri resmîsiyle Türk faillerin diğer Ermenileri öldürdükleri gibi son nefesimize kadar korkunç işkencelerle canımızı almamasıydı.

Vali Atıf İstanbul'daki Merkezî Umumi'den kopardığı talimatla, Ermenileri koruyan Jandarma Komutanı'nı Diyarbakır'a tayin ettirmişti. O buraya Harput ve Musul'dan da sorumlu jandarma müfettişi olarak olarak atanmştı.

Atıf, bu dürüst Çerkes komutanı Diyarbakır gibi ücra bir şehre sürdürerek, Kastamonu Ermenilerinin imhasının önündeki başlıca engeli ortadan kaldırmıştı. Onun uzaklaştırılması bizde günlerimizin sayılı olduğuna dair hiç şüphe bırakmamıştı... Her gün kendi ölüm çanlarımızı işitmeyi bekliyorduk. Yazık ki, çanların çalması çok gecikmeyecekti.

1916 YILINA GİRERKEN ERMENİLERİN GENEL DURUMU

O korkunç 1915 yılı arkasında yas, feryat, kan ve gözyaşı bırakarak nihayet geçti. Bir zamanlar Ermenilerin yaşadığı tüm müreffeh, canlı kıpır kıpır şehir ve köylerden geriye sadece dumanı hâlâ tüten harabeler, binlerce Ermeni kilise ve manastırı üzerinde sadece öten baykuşlar kaldı.

Zanaatkâr, sanatkâr ve tüccar olarak, 500 yıl boyunca Türk imparatorluğunun hep belkemiği olan çalışkan Ermeni halkı, ölüme mahkûm edilmiş, ceza infaz edilmişti. Tersine, Hindistan ve Mısır'da İngiliz yöneticileri gibi, Rus, İran, Macar, Romen, Bulgar, Etyopya yönetimleri de yaratıcı ve üretken bir halk olan Ermenilere özel girişim ve her türlü imtiyazdan yararlanma izni vermişlerdi. Ermeniler Mısır ve Macaristan'da bakanlık, Romanya'da senatörlük koltuklarına oturmuştu. Çarlık Rusyası örneğindeyse, Çar II. Alexander döneminde bürokrasi basamaklarını tırmanarak büyük yetkiler verilen İçişleri Bakanlığına yükselen Kont Mikhail Tarieloviç Loris Melikof'un şahsında olağanüstü güçlü bir konumdan yararlanmışlardı.

Akıllı Türk padişahları Ermenileri Boğaz'daki neredeyse tüm imparatorluk sarayları, kaleleri ve meşhur camileri inşa etmekle görevlendirmişlerdi. Geçen yüzyılın kuşkucu padişahları bile darphane gibi bütün devlet ve şahsi servetlerini sadece Ermenilere emanet etmişlerdi.

Ama 1915'te 6 ay içinde Türk ahali –padişahtan bakanlara, meclis üyelerine, senatörlere, taşra valileri, kaymakamlar, mutasarrıflar ve muhtarlara varıncaya kadar hemen hemen bütün resmî ve sivil liderler, Türk çapulcularla beraber– daha önce kimsenin uygulamaya, hatta düşünmeye bile cüret etmediği korkunç planı hayata geçirmişti.

Panislamist ve pantürkist hayallere kapılan Türk liderler, Ermenileri tasfiye ederek Osmanlı İmparatorluğu'nu Akdeniz'den Ural Dağları ya

da Kafkaslara kadar uzanan dev bir İslami devlete dönüştürebileceklerini sanmışlardı. Gerçekteyse bindikleri dalı kesiyor, Ermenileri yok ederek Osmanlı İmparatorluğu'nun temelini yıkıyorlardı. Öldürdükleri her Ermeni'yle imparatorluğun koca ama üflesen yıkılacak yapısının temel taşlarından birini çekip atıyorlardı.

1500 yıl geriye giden Ermeni tarihi katliamların kanlı sayfalarıyla doluydu zaten: Buğa* [**General Buğa el-Kabir el-Shabi (Türk Aka Buğa) 853'te Bağdat'taki halifeye bağlı Türk kuvvetlerini Ermeni Pakratounis'in de içinde olduğu asi prensleri ezmesi için sefere çıkarmıştı. Zengin Tiflis şehrini yerle bir etmiş, kalabalık nüfusu öldürmüştü*], Ani'yi yerle bir eden Çarmağan* [**13. yüzyıl başında, muhtemelen Ani'nin de içinde olduğu Ermeni topraklarının istilasına katılan Moğol generali*], Cengiz Han, özellikle de İslam dinini ateş ve kılıçla yayan Timurlenk. Ermeni tarihçiler Ortaçağın sonlarında Şah Abbas zamanında yüz binlerce Ermeni'nin daha katledildiğini kaydetmişlerdi.

Ama Safevi hükümdarı Şah Abbas örneğinde, amaç bizzat katliam ve imha değildi. Daha ziyade, Ermeni halkının yaratıcılık, yapıcılık, çalışkanlık gibi özellikleri ve yeteneğiyle isim yaptığını görünce, bir ölçüde geri ve fakir hükümdarlığında koloni kurmaları için kendi topraklarına göç ettirmek istemişti. Hatta kalpleri ve gözleri geride kalmasın diye, Surp Eçmiyadzin Katedralinin taşlarını bile taşıtıp kendi başşehrinde Ermeniler için yeni bir mabet inşa ettirmeye karar vermişti.

Türk ordusu önüne gelip dikildiğinde, Şah Abbas kargaşa içinde geri çekilirken bile hazinesi Ermenilerden vaz geçmeyecekti. Ordusuna kadınlı erkekli 400 bin Ermeni'yi önüne katıp koyun sürüsü gibi kendi ülkesinin Salmasd sınırına kadar gütmesini emretmişti. Ama Türk ordusunun takibi altında Aras nehrini geçerlerken, öncü gruptan binlercesi öldü. Nehir onların cesetleriyle dolup taşmış, arkadan gelenler bu doğal köprüden geçmişti. Burada Ermenilerin yarısı yok olmuştu.

Okur Türklerin 1915'te yaptığı katliamın bütün olarak ele alındığında eski çağların tüm katiamlarını gölgede bıraktığını anlayabilsin diye buna çok kısa değinip geçiyorum.

Ermeni halkının yüzyıllardır yapmış olduğu tüm gönüllü hizmetler bir anda unutulsa bile, 4 yıllık Dünya Savaşı'nda Ermenilerin zorla çalıştırılmasının yerini başka bir şeyin tutamayacağını görmemek için insanın kör olması gerekir. Asker, zanaatkâr (demirci, kunduracı, marangoz, terzi,

kalaycı), hekim, veteriner, eczacı, tedarikçi, demiryolu, telgraf ve telefon işçileri ve memurları olarak ücret almadan, karın tokluğuna kendi hayatlarını kurtarma ümidiyle çalışmışlardı. Bununla birlikte, kendilerine artık ihtiyaç kalmadığında, bu Ermeni askerler, hekimler ve eczacılar da Ermeni halkının diğer kesimiyle birlikte acımasızca katledildi. Şehirlerde hiç zanaatkâr kalmamış, bir çift ayakkabı tamir ettirmek için Türkler, bir Türk ayakkabı tamircisi bulmak için şehir şehir dolaşmak zorunda kalmışlardı.

Kışa girilirken, Ermeni ustalar askerî hastanelerde soba kurmakla görevlendirilmişti. İstanbul'dan gelen emirle, bu ustalar bile toplanmış, halkla beraber şehir dışındaki vadilere götürülüp katledilmişlerdi. Soma hastahanelerinde birçok Türk askerinin donmasının bile bir değeri yoktu. Önemli olan hiçbir Ermeni'nin sağ kalmamasıydı: En üst düzey hükümet görevlilerinden en alta kadar Türklerin ulusal sloganı buydu. Baş cellat Talat açıkça ilan etmişti ki:

> Ermenilerin kökünü kazımak şart... Yoksa eğer Allah göstermesin bin Ermeni sağ kalırsa, çok geçmeden sayıları 100 bini bulur, tekrar Türk hükümetinin başına bela olurlar."

Böylece kadınları da dahil, tüm sınıflarının katılımıyla Türk halkı eline ne geçirdiyse –balta, nacak, testere, bel, çapa, sopa– silah olarak kullanıp Ermenilerin üzerine çullanmış, katletmiş, kesip biçmiş, yakmış ve tecavüz etmişti. Onları zorla İslamlaştırmıştı [bunun tek alternatifi ölümdü]. Onları denizlere, nehirlere, kuyulara atıp boğmuş, diri diri gömmüşlerdi. Sürgün adı altında yollarda ve vadilerde ölesiye işkence etmişlerdi. Ermeni kilise ve manastırlarının büyük servetini, Ermenilerin sahip olduğu binlerce mağaza ve dükkânı yağmalayıp milyonlarca altın lira Avrupa ve yerli malı ithal ve ihraca hazır ürünü evlerine götürmüş, memleketi harabeye çevirmişti.

Türk halkı 1916 yılbaşını ve korkunç planın başarılı olmasını kendinden geçmiş zevk içinde kutlarken, talihsiz felaketzede Ermeniler sözle anlatılamıyacak bir matemi yaşıyor, eli kulağındaki tehcirin ve yaklaşan ölümün kâbuslarını görüyordu.

Türkiye'deki 2.15 milyon Ermeni'den sadece –İstanbul, İzmir ile Kilikya'ya giden demiryolu hattı çevresinde– birkaç 100 bin kişi kalmıştı. Aç, çıplak, iskeleti andıran birkaç 100 bini de Der Zor çölleri ve Suriye'nin çeşitli şehir, köy ve bölgelerinde kalmıştı. Sınırın yakın olmasından

yararlanan birkaç 100 bin de Rusya'ya geçmeyi başarmış, Iğdır ve Sarıkamış yoluyla Yerevan, Eçmiyadzin ve çevresine sığınmıştı.

Tabii ki bu genel kaosun ortasında kesin rakamlar vermek imkânsız. Bunun asıl nedeni Türklerin ülkeyi Ermenilerden temizleme sürecinin hâlâ devam etmesiydi.

Türk halkı, özellikle de ambarlarını yok edilen Ermenilerin ev ve dükkânlarından yağmaladıkları mallarla dolduran hükümet görevlileri, şimdi yiyip içiyor ve sarhoş oluyordu. Eşi benzeri olmayan safahat yaşamıyla, haremlerinde zorla tuttukları 10-20 yaş arası Ermeni bakirelerle vahşice safa sürüyorlardı. Neredeyse bir tek gece içinde onlara bu bitip tükenmez servet ve şehveti bahşeden İttihat Merkezî Umumisi'ne ve hükümete duacıydılar.

Yaygın katliamdan sonra, 1915 sonbaharda Harput Mebusu Said Hoca İstanbul'a giderken 3 gün boyunca Ermenilerin cesetleri üzerinde yolculuk yapmıştı. Orada Meclisi Mebusan'da resmen yaptığı konuşmada, taşradaki Türk halkına sonsuz şükran duygularını ifade ederken, harfi harfine şöyle söylemişti:

> Memleket cennete döndü. Halk adına halkın ilerleme özlemini anlayan... ve fırsat sunan milletin akıllı liderlerine şükranlarımızı ifade ediyoruz.

"Halk" dediği Türkler ve Müslümanlardı, çünkü geriye hiç Ermeni kalmamıştı. "İlerleme" dediğinde Türk halkının birkaç ay içinde elde ettiği muazzam serveti kastediyordu. Hiç kimsede gelecekteki ciddi sonuçlardan korkmuyordu. Dolayısıyla tüm Türk entelektüel ve yazarları Ermeni ırkını imha etme planını övüyorlardı.

Geride kalan, sağa sola dağılmış bir avuç Ermeni'ydik. Bakışlarımızı neredeyse kuzeye sabitlemiştik. Rus Kafkas ordusu ve gönüllülerimizin bizi kurtaracağını ümit ediyorduk. Bu arada, alelacele ilerleyip anlaşılmaz ricat harekatları yürüten Rus orduları...gelip gidiyor Ermeni gönüllü alaylarını ön cephede kullanıyorlardı... Kudretli İngiliz donanmasının Çanakkale boğazını geçip İstanbul'a ulaşmasını boşuna bekliyorduk. Ne yazık ki, Garp Cephesi'nde, Alman-Fransız sınırlarında talih İttifak Güçleri'nden çok Almanlara gülüyordu.

İtilaf Güçleri bu dünya savaşının kölelik zincirleri altında inleyen küçük ulus ve halkların kurtuluşu olduğunu ilan etmişlerdi. Savaşı Almanya'nın zalim gücüne karşı adalet savaşımı olarak görüyorlardı. Büyüklü

küçüklü uluslar birer birer onların safına katıldı. Ama özgürlük ve adalet için savaşan İtilaf Güçleri, sanki insansız topraklarmış gibi batı Ermenistan ya da Türkiye'yi kendi aralarında parça parça bölüşmeye başladılar. 4 bin yıldır bu toprakların sahibi olan halk ölmemiş ve gömülmemiş miydi? O zaman kim Türkleri durduracak, hak ve adalet adına protesto edebilecekti? Yaşadığımız canavarlar çağında veliaht bile olsa tek kişinin öldürülmesinin de yüz binlerce insanın öldürülmesinin de önemi yoktu.

Eğer Almanlar sayesinde Türkler zafer kazansa ve bu yolla tüm sorumluluktan muaf tutulsalardı, yendikleri düşmanlarına ağır şartlar dayatırlardı. Yok, yenilselerdi, ister yüz binlerce, isterse bir milyonu aşkın insanı öldürmenin cezası tabii ki idam olurdu.

Berlin'den dönüşümde vaftiz babam Başpiskopos Hazretleri Yeğişe Turyan bana neden İstanbul'a geri dönecek kadar tedbirsiz davrandığımı sormuştu. Ona şöyle cevap vermiştim: "Türk idaresinin cenaze töreninde hazır bulunmak için İstanbul'a döndüm."

Ne yazık ki, tersi oldu: Talihsiz milletimin İstanbul'dan başlayıp ta güney çöllerine kadar uzanan cenaze törenlerine şahit olmuştum ve hâlâ şahit olacaktım. Hergün kendi cenazemi ister istemez tevekkülle bekliyordum. Düşündüğümde, kaçınılmaz kaderle yüzleşiyordum çünkü Ermenilerin yok edilmesini tertipleyenler her hareketimi dikkatli gözetliyor ve Almanların uyguladığı yöntemlerle şu âna kadar her cesur firar girişimimi boşa çıkarıyorlardı.

Böylece 1916 Yılbaşı'nı birbirimizi kutlamadan ve yeni yıl kutlaması yapmadan geçirdik. Sağ kalan diğer Ermeniler gibi, Çankırı'da kalan biz 16 sürgün de kuru tahtalarla çevrili, eşyasız küçük hücrelerimize çekildik. Meyvelerle süslü sofralarımızda sevdiklerimizle neşe içinde kutladığımız yılbaşıları yad ettik. O günlerin kıymetini tam bilmediğimize yanarken çocuklar gibi ağlıyorduk.

Bir yıl sonra, 1917 yılbaşını kutlayabilecek olanlara gıpta ediyorduk. Çünkü evsiz, sahipsiz, zulme uğramış ve sürgün olmamıza rağmen, kalbimizin derinlerinde gizli bir mihrap vardı.

18

İKİNCİ TUTUKLAMA VE HAPİSLER

Nihayet art arda gecikmelerden sonra, kalan Çankırı Ermenilerinin de Der Zor'a gitmek üzere yola çıkartılması emri ulaştı. Ne var ki, bu sefer hiçbir kaçış yolumuz yoktu. Küçük Asya'nın tüm Ermeni ahalisini silip süpüren kara kaderimize teslim olmak zorundaydık. Aylar önce İttihatçılara ödediğimiz fidyeyle ancak 6-7 ay zaman kazanmıştık. Fakat bu sefer Kastamonu valisi Atıf tehcir edilmemiz için öyle kesin bir emir göndermişti ki artık ertelemek imkânsızdı.

12 Şubat 1916 hayatımızın en kara günlerinden biri olmuştu: Yerli Ermeniler toplanıp tutuklanırken, polisin tüm Ermeni dükkânlarını mühürlediği haberi ulaştı. Artık tehcir sırasının Çankırı Ermenilerine geldiğine şüphe kalmamıştı. Fakat İstanbul'dan gelen Çankırı sürgünleri arasında Dahiliye Nezareti'nden istediğimiz yere gitme iznimiz olduğu gerekçesiyle bu ikinci tehcirden kurtulabileceğimizi uman iyimserlere hâlâ rastlanıyordu. Oysa ben kötümserdim. Taşradaki dinî görevimin çeşitli evrelerinde –taşrada dinî lider, İstanbul'da Merkezî Ulusal İdare üyesi, özellikle 1912-1913 Balkan Savaşı'nda Siyasi Komite üyesi olarak– yaşadığım acı tecrübelere dayanarak, Türklerin yazılı vaatlerinden daha da inanılmaz bir şey olmadığını öğrenmiştim. Türk Padişahı'nın bir ferman çıkarması ya da bir nazır veya valinin evlatları üzerine yemin etmeleri bile hiçbir anlam ifade etmezdi.

Dolayısıyla, bu kötü haberi alınca bizi de çok geçmeden tutuklayacaklarını düşündüm. Aceleyle vasiyetimi hazırlayıp sürgünde yazdığım *Hay Endanik* [*Ermeni Ailesi*] adlı kitabın el yazmalarını teneke bir kutuya koydum. Kutuyu bana konukseverlik gösteren aileye vasiyeti tenfiz etmekle görevlendirdiğim Melbourn'daki ağabeyime teslim edilmek üzere bıraktım.* [**Kardeşi Harutyun Balakyan, Hamidiye Katliamları sırasında tutuklanmış, 1896'da gittiği Melbourne'da Avustralya'daki Ermeni cemaatinin lideri ve zengin bir tüccar olmuştu.*]

Yerli Ermenileri sabah, İstanbul'dan gelen sürgünleri öğleden sonra tutukladılar. Beni iki polis tutuklamaya geldi. Aylar önce merhum Kelekyan'ı tutuklamaya da gelmiş olan yaşlıca olanı, evden dışarı çıkar çıkmaz bana usulca "Komiser sizi şahsen görmek istiyor. Lütfen benimle Hükümet Konağı'na gelin" dedi. Gerçekten de gizlice, dostça bir tonla söylediği bu sözlerin anlamını o sırada çıkaramadım. Fakat düşünmeye zaman olmadığından, başımı öne eğip polisi izledim. Beni doğrudan başkomiserin odasına götürüp kapıyı sessizce kapattı.

Çankırı Emniyet Müdürü olan bu başkomiser durumun vahametini göz önünde bulundurarak kendisine yüklüce bir sakal atmam karşılığında beni tehcirden kurtarabileceğini söyledi. İki arkadaşımızın İstanbul'a kaçmasına rüşvetle göz yuman da bu aksi komiserdi. Ama onun teklifini kabul edebilecek durumda değildim. Yanımda sadece 3 gümüş *mecidiye* vardı (eski kurla, 12 frank). Oysa adam en az 100 altın lira bekliyordu. Galatasaray'da mağazası olan ünlü tütün tüccarı ihtiyar Krikor Ohnikyan'dan rüşvet aldığı 100 altın lirayı cebine indirmişti. "Hasta" diyerek evinde bıraktığı ve ikinci tehcirden kurtardığı tüccar gene de sonradan Çankırı'da ölmüştü. Ayrıca, Çankırı'da kalmam benim için güvenli değildi çünkü Atıf canavarı hâlâ burada olduğumu öğrenirse, akıbetim Kelekyan'ınkinden farklı olmazdı.

Ancak onun görev bölgesi sınırlarından çıkarak, kim bilir belki de bir kaçış yolu bulabilirdim. Çoktan beri kurtuluşumun kaçıp izimi kaybettirmekten geçtiğini bildiğimden planlarımı buna dayandırmıştım. Bu yüzden komisere Türkçe şöyle cevap verdim: *Kader ne ise o olur*. Tabii ki *Kuran*'ın öğütlediği bu edilginliğe hiç inanmamıştım. Tersine, bir şeyi istemenin onu gerçekleştirmek olduğuna inanarak, çevremdekilere sürekli "ölmemeye karar verdim" diyordum.

Sonra hapishaneye götürüldüm. Burada Çankırı Ermenilerinin yanında İstanbul'dan birlikte geldiğimiz sürgün arkadaşlarımı da sıkıntılı gördüm. Çankırı Ermenilerinden önde gelen 8, 10 kişinin kurtulma umuduyla valiye Müslüman olmak için dilekçe verdikleri hemen kulağımıza çalındı. Bu gurup ayrı bir köşede toplanırken, tehcir ve ölümü din değiştirmeye tercih edenler –hapishanedekilerin yaklaşık onda dokuzu– benim etrafımda toplanmıştı. Belki birileri bu din değiştirme dilekçesini Der Zor çöllerinde ölümden kurtulma gerekçesiyle açıklayabilir. Ama ben arasında olduğum topluluğa hayranlık besleyenlerdenim. Onlar kaya gibi duruyor, yaklaşan felaketin karşısına dikiliyor, ölümle dalga geçiyor, Ermeni

ırkına eziyet edenlerle din kardeşi olmayı reddediyorlardı. Bazıları bana usulca şöyle söylemişti: "Hayr Surp, ölüm yolcusu olduğumuzu biliyoruz. Ama ölüm o köpeklerle birlikte dua etmekten iyidir." Gök kubbenin altında bir şey değişmedi. Akşam, validen dlekçecilerin taleplerini reddettiği haberi geldi.

Başvuruları sonuçsuz kalınca utanıp sıkılan ve diğerleri tarafından aşağılanan bu gruptakiler de tehcire hazırlandı. Ertesi gün biz sürgünlerin kervanını Küçük Asya'nın içlerine doğru götürecek olan jandarma astsubayı o gece yanımıza gelerek, yolculuk için kendi paramızla at kiralayabileceğimizi söyledi. Çankırı'nın yerlisi olan Ermenilerin hemen hemen hepsinin hâli vakti yerindeydi. Ama ben dahil İstanbul'dan gelen sürgünler uzun süredir maddi olanaklarımızı kaybetmiştik. Ekmek paramız bile yoktu.

Üstelik, Çankırı'daki memurlar ailemin gönderebildiği bütün paraya elkoymuşlardı. Bereket, saygıdeğer Hacı Setrag Şahyan gene imdadıma yetişmişti: "Hayr Surp, hiç düşünme. Bendeki maddi imkânlar sana da yeter. Zaten ölüme gidiyoruz. Gayri zenginliği ne yapacağız? Öbür dünyaya mı götüreceğiz?" Aynı ihtiyar bugüne kadar hayatımızı sürdürmemizi sağlamış, İttihat Terakki Çankırı Şubesi'nin Kâtibi Mesulüne büyük miktarda fidye ödemişti.

Şahyan'a usulca eğer evinde altınları varsa, yanma alması gerektiğini çünkü zor günler gelip çattığında can pazarlığında altının işimize yarayacağını söyledim. Komiser aracılığıyla, şehir yönetimi "arzu edenlerin ailesini ve çocuklarını yanma alabileceğini, şehirde bırakılmaları hâlinde çocukların korunacağı"nı ilan etmişti. Aramızda konuşup en azından aylar sürecek yolculuğun yoruculuğu ve tehlikelerinden uzak kalmaları için ailelerin Çankırı'da kalmasını kararlaştırdık. Biz sürgünler de en azından sevdiklerimizin eziyet ve işkence çekmelerini, acı içinde ölmelerini görmekten kurtulacaktık. Kendi çektiğimiz acılar bize yeterdi. Buna karşın, Türklerin şehirde bırakılacak Ermeni ailelerini, kadın ve kızlarına koruyacakları sözlerine pek inanan da yoktu.

Böyle bir koruma kuzuyu kurda emanet etmek demekti. Bu nedenle, ertesi gün sürgün yollarına düşecek olan tüm yerli Ermeniler rüşvetle izin alarak, son talimatlarını vermek, vasiyet bırakmak, son ayrılığa hazırlanmak için karılarını ve kızlarını hapishaneye ziyarete getirttiler. Bu arada bit pire kaynayan cezaevinde uykusuz kalmış, perişan ve sıkıntılı bir gece geçirmiştik.

Ertesi sabah 30 kadar at cezaevinin önüne getirilmişti. Fırsattan istifade eden katırcılar normal fiyatın 4 katını istemişti. Bu paranın beşte dördü katırcının cebine giderken, kalanı bir manga jandarmaya komuta eden çavuşa komisyon olarak veriliyordu. Ne var ki o kadar ajite, duygusal bir hâldeydik ki kimsenin at parasını düşündüğü filan yoktu. Tek endişemiz, Ermeni halkının dikenli ve kanlı Golgothasını tırmanırken ikinci kez sağ kalıp kalamayacağımızdı.

19

ÇANKIRI'DAN ÇORUM'A DOĞRU YOLA ÇIKIŞ

Kış soğuk geçmiş, şehre yakın tüm dağlar karla kaplanmıştı. Sert rüzgâr yüzünden güneşin kendisini göstermesinin fazla bir etkisi yoktu. 13 Şubat 1916'da sabah erkenden, Çankırı hapishanesinin büyük demir kapısından ikişerli sıra hâlinde dışarı çıkmamız emredildi. Orada polis amirinin son talimatlarını bekleyecektik. Cezaevinden dışarı çıkarkenki yürek paralayıcı manzarayı tarif etmek imkânsız. Ağlaşan çocuklar kapıda görülür görülmez babalarının üzerine koştular. Onları sürgüne gidenleri uğurlamaya gelen yaşlı anaları ve diğer kadınlar izledi. Hiç kimse polis ve jandarmanın bağırarak verdiği emirleri duymaya katlanamıyordu. Herkes Der Zor'a sürgüne gitmenin ölüm anlamına geldiğini biliyordu. Yolda kana susamış eşkıyanın katliamından kurtulsak bile, hatta aylar sürecek zorlu yolculuktan sonra bazılarımız sağ salim Der Zor çöllerine ulaşsa bile, zaten kızgın kumların üzerinde iskelete dönüp ölecektik.

Bu nedenle, Çankırılı Ermeni aileler tehcire giden sevdiklerine son kez veda etmek için sabırsızlanıyorlardı. Oğullarına sarılan analar ağlayıp sızlarken Türkçe beddua ediyorlardı (çünkü Çankırı Ermenileri Türkçe konuşurlardı): "Yavrum, yavrum! Seni 9 ay karnımda taşıdım. Ne zorluklarla, gözyaşlarıyla büyüttüm. Ben seni öldürsünler diye mi büyüttüm, vah yavrum vah... Nasıl böyle kötü günlere kaldık? Keşke seni doğurmasaydım!" Anaların bu canhıraş feryatları, ağlayıp sızlaması gök kubbede yankılanıyordu. Ah çilekeş Ermeni anaları ah! Tüm dünya ulusları içinde daha çok evlat acısı çeken, yürekleri daha çok kanayanı var mı? Âdet olan utangaçlıklarından bir anda sıyrılan genç kadınlar ölüme giden genç kocalarının kucaklarına atılıp, sel olup akan gözyaşlarıyla feryat ediyorlardı: "Nereye, bizi düşmanın insafını bırakıp nereye gidiyorsunuz?"

Sonra talihsiz yavrucaklar, daha üzücü olanı, büyük ve küçük kız çocuklar ve felaket kokusu aldıklarından, babalarının bacaklarına sarılıp

"gitme baba, beni de götür" diye ağlaşan bacak kadar çocuklar vardı. O kadar büyük bir feryat figan kopmuştu ki sanırsın yer gök inliyordu. Sonra analar ve ak saçlı, beli bükülmüş nineler yanıma koşarak etrafımı sarmış, gözyaşları içinde ellerimi öperek yalvarıyorlardı: "Kocalarımızı ve oğullarımızı önce Allah'a sonra da size teslim ediyoruz. Onları sen bari koruyup kolla... Artık efendileri, onları koruyacak kimseleri yok. Sadece yukarıda Allah, yerde siz varsınız." Ah öyle dayanılmaz bir ıstırap içindeydim ki... Zira sürgüne gönderilen bu sürünün sağ kalmış tek çobanıydım.

Alt tarafı ben de bir sürgün ve göçebeydim. Tanrı'nın lütfuyla sağ kalmayı başarırsam, ırkımın şehitliğine doğrudan şahit olmaktan, bu büyük suçu gelecek kuşaklara aktarmaktan başka elimden bir şey gelmezdi. Keşke tarifsiz acılar içinde kıvranan anaları ve diğer kadınları teselli edici birkaç söz söyleyebilseydim. Peki ya beni için için acı çekip yas tutarken kim teselli edecekti ki? Ben de ölümün eşiğinde duruyordum.

Cezaevinin yukarısındaki hükümet binasının pencerelerinden bu son vedalaşmanın yarattığı üzüntüye tanık olan Türk memurlar şeytani gülümsemelerle manzarayı seyrediyorlardı. Hatta bazıları ağlanacak hâlimize kahkahalarla gülüp duruyorlardı. Aşağıda etrafımızı saran yörenin yerlisi Türklerden oluşan kadınlı erkekli kalabalık Ermenilerin ölüme gidişinden hiç de mutsuz olmuşa benzemiyordu. Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla misali birbirlerine şöyle söylüyorlardı: "*Devlet, millet düşmanlarının sonu elbet bu olacaktı.*" Bazıları Türk devletini ve halkını bir çırpıda "Ermeni Belasından" kurtarma cesareti gösterdiğinden dolayı İttihatçı hükümeti açıkça övüyordu.

Birçok Türk sürgüne gönderilen yerli Ermenilerden güya alacaklarını fırsattan istifade ederek utanmadan tahsil etmeye çalışıyordu. Sürgünlerin yalvarış yakarışlarına, ağlayıp sızlamalarına aldırış etmeden, çöllere sürülen Ermenilerin kendilerini kurtarmak için paraya ihtiyaçları olabileceğini bile bile para koparma peşindeydiler. Türklerin bazı mali talepleri yasal yollardan zaten çözüme bağlandığı hâlde, iddia sahiplerine bu yetmemişti. İş ortakları olarak ya da iş yaparak Ermeni dostlarını her zaman istismar etmiş, Ermenilerin alınteriyle zengin olmuşlardı. Şimdi de nankörlük edip birgünde onlara düşman kesilmişlerdi.

Oysa Ermeni sürgünler yasal senetlere bağlanmış alacaklarını isteyip dil döktüklerinde, bir tek Türk bile borcunu ödemeye yanaşmadı. Söylediklerine göre, hükümet kararnamesi uyarınca Ermeni sürgünlere olan

borçlarını ancak yeni kurulan Emvali Metruke Komisyonlarına ödeyebilirlermiş! Sürgüne giden Ermenilerin kadim dostluklarını öne sürüp kendilerine borcu olan Türklere yalvarıp yakarmaları sonuçsuz kaldı.

45-50 kişilik kervanımız, başlarında bir çavuş olan bir manga jandarma nezaretinde hareket etti. Kimimiz atla, kimimiz eşekle, kimimiz yaya yolculuk yapıyorduk. Ağlayıp sızlamaları, feryat figanı, acı gözyaşı ve beddualarını geride bırakıp Der Zor'a doğru yola koyulduk.

Bize rehberlik yapan jandarmanın ansızın İskilip üzerinden Çorum'a giden ıssız dağ yoluna yönelmesi korku ve kaygımızı artırdı. Oysa beklentimiz sadece 24 saat uzaklıktaki Ankara garına, oradan da tren yoluyla –5-6 saatlik bir yolculukla– Konya üzerinden Halep'e götürülmekti. Şehrin dışındaki son sebze bahçelerinden geçerken, yaşlı bir Türk kadınını gördük. Bu beli bükülmüş kadının üstü başı dökülüyordu, saçları darmadağınıktı. Heykel gibi duruyor, bazen ellerini havaya kaldırarak dizlerini dövüyor, bağırıyordu:

> Kahrolsunlar. Eden bulur dünyası derler. Masum ahaliyi öldürmeye götürüyorlar. Gelen düşman da yarın bizi böyle edecek... Ey yapanların da yanma kalmaz inşallah... Evlatlarım Allah sizinle beraber olsun.

Kâhinler gibi İttihatçı hükümete lanetler yağdıran Türk kadınının bu eşsiz merhameti hepimizi derinden etkiledi. Jandarmalar bunak dedikleri kadınla alay ettiler. İki saat sonra karlı dağlara tırmanmıştık. Karanlık bastığında dondurucu kış fırtınası parmaklarımızı ve kulaklarımızı dondurmaya başlamıştı.

Yaya ilerleyen 10-15 kişi donmuş zemin üzerinde güçlükle ilerlediklerinden, jandarmaların sabrı taşmaya başlamıştı. 8 saatlik bir yolculuktan sonra, hava kararırken nihayet bir Türk köyüne ulaştık.

Sevk komutanı çavuş, başka çare olmadığından izbe köy mescidinde geceyi geçirmemizi sağladı. Tüm camları kırık olan mescidin içine dolan gecenin ayazında henüz yolculuğa alışmamış olan bizler tir tir titriyorduk. Hâlâ sabahki ruh hâlini üzerimizden atamamış, gün boyu süren yolculuk bizi adeta insanlıktan çıkarmıştı. Öyle ki tükenmiş hâlde kendimizi birkaç kirli ve bitli hasırın üzerine bırakmış, büzülmüş, şafağa kadar yarı uyur, yarı uyanık bir şekilde ertesi günün hangi sürprizlere gebe olduğunu beklemeye başlamıştık. Ufkun kızıla çaldığı gün doğumunda gene korkuyla ayağa dikilmiştik. Aramızda anlaşarak, Çorum'a Sungurlu

üzerinden götürmemesi için sevk komutanı çavuşa 30 altın rüşvet verdik. Sungurlulu Türklerin yörenin Ermenilerini kadın erkek demeden, düşüncesi bile bizde dehşet uyandıran barbarlıkla öldürdüklerini biliyorduk. Bu yüzden, dolambaçlı bir yol izleyip Kızılırmak'tan mümkün olduğunca uzak durarak, İskilip'ten sadece birkaç saat uzaklıkta Kızılırmak üzerinde yeni inşa edilmiş büyük köprüye doğru yavaş yavaş ilerledik.

Saatlerce yürüdükten sonra, kışın taşmak üzere olan Kızılırmak'ın kıyılarına ulaştık. Ağaç kütükleri, dalları, hatta kökünden söktüğü koca ağaçları akıntısında sürükleyen nehirde çok güçlü akıntılar, girdaplar oluşmuştu. Su bulanıktı, Ama yavaş yavaş insanlıktan çıktığımızdan hayvanlar gibi nehir suyunu içmekten kendimizi alamadık.

İkinci gün, başımızdaki Türk çavuşla rüşvet sayesinde yakınlaşmıştık. Sonunda bizimle ilgili emirlerin yer aldığı resmî sevk evrakını bize gösterdi. Evrak Halep Valiliği'ne yazılmıştı, fakat açık zarfa konulduğundan geçtiğimiz yollardaki yerel memurlar bize nasıl davranacaklarını okuyabilirlerdi. Belgede şunlar yazılıydı:

Dahiliye Nezareti celilesinin... tarihli ve... numaralı emri mucibince. Çankırı Ermeni Cemaati olup 48 ferd, muhafaza tahdında Haleb tariki ile Der Zor'a sevke ve selameten Kayseri'ye avdetlerinde, bu telgraf gerek merkez hükümetine ve gerek Dahiliye Nezaretine işarı.

[*İçişleri Bakanlığı'nın... tarihli ve ...sayılı emri gereğince, Çankırı Ermeni Cemaati'nden olan bu 48 kişi koruma altında Halep yoluyla Der Zor'a sürgün edilmiştir. Kayseri'ye sağ salim vardıklarında, durum telgrafla gerek merkezî hükümete, gerek İçişleri Bakanlığı'na bildirilmeli.*]

Bu resmî emir Kastamonu Valisi Atıf'ın talimatıyla Çankırı Kaymakamı tarafından Halep Valisi'ne yazılmıştı. Erbaş emrin çok net bir dille kaleme alındığını, öldürülme korkusu ya da endişesinin yersiz olduğunu söyleyip bana cesaret vermeye çalışıyordu. Birçok tehcir emrinde "koruma altında" tabirinin kullanılmadığını, ayrıca Kayseri'ye sağ salim vardıklarının telgrafla bildirilmesinin istenmesinin de iyiye işaret olduğunu söylemişti. Böylece, şimdilik rahatlamış (nihayetinde bu resmî yazıydı), ölüm korkusunu azaltmak için haberi hemen duyurmuştuk.

Ertesi gün şafakla yola çıktık. Zemini yer yer eriyen karın etkisiyle çamurlaşmış ve kaygan olan yol sadece atla geçilebilecek bir patikaya benziyordu. Yürümek zorunda kalanlar günde 6-8 saat karlı çamurlu

yolda debeleniyor, ayakları davul gibi şişiyordu. Onların çilesini biraz azaltmak için atlarımızı bir süre onlara bırakıyorduk. Gün batarken bir *Kızılbaş* köyünde mola verdik. Bazı eski Hıristiyan âdetlerini koruyan bu Müslüman mezhebi üyeleri, Türkleri hiç sevmemiş, aralarında karşılıklı bir düşmanlık görülmüştü. *Kızılbaşlar* Ermenileri zulme uğradıkları kötü günlerde genelde korumuştu.

Bu yüzden bize büyük konukseverlik göstermiş, satın aldığımız yoğurt ve yumurtaların parasını bile almak istememişlerdi. Oysa önceden geçip gittiğimiz bütün Türk köylerinde, hâlimize hiç acımadan soyup soğana çevirmişlerdi. Bizimle birlikte sürgün edilen birkaç Çankırı yerlisinin *Kızılbaşlar* arasında eski dostları vardı. Ermeni dostlarını jandarmalardan gizli evlerine davet etmiş, acılarımızı paylaşmış, gözyaşı dökmüş ve kaçmamızı öğütlemişlerdi.

Şafak vakti yola çıktık, çünkü Kızılırmak köprüsüne kadar önümüzde daha uzun bir yol vardı. Birkaç saat sonra, Kızılırmak vadisine ulaştığımızda ılık bir hava vardı. Karlı dağlar geride kalmıştı. Ufukta Kayseri'nin meşhur Argaeos ya da Türkçe adıyla Erciyes dağını gördük. Deniz seviyesinden 4 bin metre yükseklikteki dağın karla kaplı zirvesi bulutlarla çevriliydi. Sungurlu yolundan uzak kalmak amacıyla dolambaçlı patikalarda yolumuzu şaşırmış, kışın zifiri karanlığında 11 saatlik zorlu bir yolculuktan sonra, nihayet Kızılırmak'ın Koyunbaba adlı muhteşem taş köprüsüne ulaşmıştık. Köprünün düzgün inşa edilmiş büyük kemerleri altında Karadeniz'e doğru ilerleyen dalgalar hâlinde kil renkli girdaplar oluşturan nehir gürleyerek akıyordu.

Bu köprünün İskilip tarafında geceyi geçireceğimiz tek odalı bir Şark *Han*'ı vardı. Ancak içeri girince hana doluşmuş bir eşkıya grubuyla karşılaştık. Bellerinde palalar, hançerler, omuzlarını, koltukaltlarını saran fişeklikleriyle eşkıyalar bizim için korkutucu bir manzara yaratmışlardı. Haydutlara özgü bir ifadeyle bizleri birer birer tepeden tırnağa süzdüler.

Güneşten yanmış yüzleri ve korkunç görünümleriyle kanlı icraatlarını, muhtemelen son günlerde görülen Ermeni katliamlarına katıldıklarını ele veren bu haydutlar bizi dehşete düşürmüştü. Aralarına oturmaya zorlanınca, her an üzerimize çullanabilecekleri düşüncesiyle yerimize adeta mıhlanmıştık. Jandarmalar, özellikle sevk kafilesinin komutanı olan erbaş korkmamamızı söyledi. Ama o gece hiçbirimizi uyku tutmadı. Nasıl tutsun ki: Bir yanımızda eşkıya, dışarıda Kızılırmak'ın azgın dalgaları!

Durumumuz özellikle zayıf olanlarımızı çok etkilemişti. Kızılırmak'ın sunduğu fırsatı kaçırmak istemeyen Çankırı yerlilerinin ileri gelenlerinden yaklaşık 10 kişi intihar etmeye karar vermişti. Der Zor'a sağ salim ulaşmanın imkânsız olduğuna kesinlikle inanmışlardı. Son anda içlerinden biri nehre atlama cesaretini yitirmişti. Vakit gece yarısını biraz geçmişti. Henüz vakit varken duruma müdahale etmem için bana haber vermeye koşmuştu.

*Han*dan dışarı fırladım. Nehir kenarında yüksek bir duvarın üstünden kendilerini atmak için hazırlık yapan arkadaşlarımıza koştum. Bazıları çoktan vasiyetlerini kâğıtlara yazmışlardı bile. Onları intihardan vazgeçirmek için çok dil döktüm. Bana onları kendi hâllerine bırakmam ve ellerindeki bu son şansı kullanmalarına karışmamam için yalvardılar. Üstelik diğerlerinin de onlarla birlikte nehre atlamasını ve böylece kaderin önüne geçmemizi istiyorlardı. Dil dökmelerime, yalvarıp yakarmalarıma, dini nasihat ve uyarılarıma aldırmamışlardı. Bunun üzerine başka bir yol denemeye karar verdim. Onları yanımızdaki paranın hayatta kalmamıza yeteceğini söyleyerek ikna etmeyi denedim. Bizim için, yurtseverliğin en kutsal eyleminin Ermeni ulusunun yeniden doğuşu ve dirilişine, Ermenilerin özgürlüğünün yeni şafağına tanıklık etmek için hayatta kalmamız olduğunu söyledim.

Nihayet, dil dökmem ve sözlerim yelkenleri suya indirip hana geri dönmelerine neden oldu. Handa birbirlerini yeniden gaza getirmesinler diye sabaha kadar gözlerimi üzerlerinden ayırmadım. Şafak vakti, kimimiz at, kimimiz eşek sırtında, kimimiz yaya, ıssız dağlara tırmanmaya başladık. Kızılırmak'ın çamurlu suları, tüyler ürpertici hanı ve gizemli yalnızlığıyla ölüm kokan o devasa Koyunbaba köprüsü temelli geride kalmıştı artık. Tepeleri karla kaplı dağlara tırmandıkça daha zahmet verici olan yolculuğumuzu dondurucu rüzgâr altında zorlukla sürdürüyorduk. Yaklaşık 7 saatlik zorlu yolculuktan sonra, kuş uçmaz kervan geçmez bir yerde ıssız bir *han*a ulaştık. Bu taş bina yüksek tepelerle çevriliydi. Aslında burası handan çok bir hırsız yatağını andırıyordu. *Koğuş* denilen tek odadan ibaretti. Şansımıza burada da 20'den fazla silahlı Türk eşkıyayla geceleyecektik. Adamlar açık açık bizi tehdit etmişlerdi: Onlar varımıza yoğumuza el koyduktan sonra biz son dualarımızı edecektik.

Eşkıyalar aralarında fısıldaşırken, yine bütün gece gözümüzü uyku tutmadı. Ama tetikte olması için önceden rüşvet verdiğimiz komutanın sayesinde üzerimize çullanma fırsatı bulamadılar. Bir an önce uzak ve

sakin bir Türk köyüne ulaşmak için erkenden yola çıkmak istediğimizden, şafak söker sökmez yola koyulduk. Burada komutanın torpiliyle yemek yiyip sakin bir gece geçirebilecektik. Günbatımında bizi küçük bir Türk köyüne götürdü. Diken üstünde geçirdiğimiz 4 geceden sonra, nihayet biraz yemek yiyip uyuyabilecektik. Günler geçip gittiği hâlde, aklımızdan hiç çıkmayan ölüm korkusu yüzünden yemek yemeği düşünecek durumda değildik. Tek düşündüğümüz bu iki ayaklı yağmacı kurtlara av olmaktan nasıl kurtulacağımızdı.

Hınçak Partisi üyesi olan, yıllarca öğretmenlik yapan Yervant Çavuşyan'ın önde gelen dostları ve talebeleri vardı. Ama Çankırı'da bir at ya da eşek kiralayacak parası yoktu. Yolculuğun beşinci gününde hastalanmış, artık bir adım daha atacak mecali kalmamıştı. Bu yüzden, köylülerden bir eşek kiralayarak onu yanıma aldım. Tüm yolculuk boyunca diğerlerinden borç aldığım parayla ona yardım etmeyi sürdürdüm. Beşinci gün, hemen öğleden sonra geniş bahçe ve sebze bahçelerinin çevrelediği bir ovada kurulan Çorum şehrine ulaştık. 5 gün ıssız dağ yollarında dolanıp durduğumuzdan gerçekten yabani görünüyorduk. Uygarlık izlerine rastlanan bir şehre girdiğimiz için şanslı olduğumuzu düşünüp çok sevinmiştik. Oysa birkaç dakika sonra sevincimiz kursağımızda kalacaktı.

20

ÇORUM'DAN YOZGAT'A

Bizi karşılayan çok sayıda polis, şehrin Batı ucunda bulunan yıkık dökük bir *han*a götürdü. Zemin katta en fazla 20 kişinin oturabileceği küçücük bir odaya 48'imizi birden kapattılar. Bu da yetmiyormuş gibi sert bir jandarma yüzbaşısı gelip kapıyı kapatıp sürgüledi. Başımıza nöbetçi diktiği süngülü jandarmaya bizim de duyacağımız kadar yüksek sesle emretti: "Bu köpeklere ekmek ya da su vermeyin. Açlıktan gebersinler de bakalım isyan etmek neymiş görsünler." Böylece ekmek ve su bulma ümidimiz kalmadı. Çankırı'dan getirdiğimiz yiyecekler dağlardaki 5 günlük yolculukta tükendiğinden açlıktan ölecek durumdaydık. Köyden de elimiz boş dönmüştük çünkü köylülerin çoğu cepheye gönderildiğinden kalan köylüler de açlık çekiyordu.

Gerçekten üste üste oturduğumuzdan, imkânı yok uzanamaz ya da hatta yiyeceğimiz olsa bile yiyemezdik. Yol yorgunluğu ve açlık, insanı ölümün böyle yaşamaktan bin kat daha iyi olduğunu düşündürtüyordu. İntihardan vazgeçirdiğim kişilerin canı burnundaydı; kendilerine neden engel olduğumu defalarca sormuşlardı. Sırf kendilerini bekleyen zalim ve korkunç bir ölümün pençesine düşmek için bu acıları çekmektense nehirde boğulup giderdik diye söylenip duruyorlardı.

En doğal ihtiyaçlarımızı gidermek için bile dışarı çıkmamız yasaktı. Fakat yüzbaşıyla pazarlık edip gözetim altında acil ihtiyaçlarımızı gidermemize izin vermesi için adam başı 5 gümüş kuruşa anlaştık. Leş gibi kokan odada rahatsız ve uykusuz bir gece geçirdikten sonra, ertesi sabah yasakları biraz olsun gevşetmesi için sert yüzbaşıyı bin dereden bin su getirerek , hatta rüşvet teklif ederek ikna etmeyi denedik. Ama onu yumuşatma girişimlerimiz ters tepti. Tavrı daha da sertleşen yüzbaşı atlarımıza el konduğunu, Yozgat'a yaya olarak gitmeye hazırlanmamız gerektiğini söyledi.

Bu açıklama karşısında donup kaldık. Çankırılı akadaşlarımız yanlarında halı, kilim, şilte, v.b. getirmişlerdi. Ama İstanbul'dan gelen 16 sürgünün alınacak canından gayrı hiçbir şeyi yoktu. Zaten bir kısmımız giderek güçsüz düşüyordu. Hasta hasta tehcire gönderilenler de vardı. Bu kişileri yanımızda nasıl götüreceğiz diye sorduk. Yüzbaşı cevaben yeterli araba olmadığından yayan gitmek zorunda olduğumuzu söyledi. Sonra Türk arabacılar bizimle pazarlık etmek için kapatıldığımız odanın demir parmaklıklı, kırık camlı pencerelerine yaklaştılar. Tek şartları yüzbaşıyı yüklü bir parayla memnun etmemizdi. Anlaşılan arabacıları da bizimle pazarlığa gönderen oydu. Böylece son bir girişimde bulunmaktan başka çaremiz kalmamıştı. Odanın önündeki nöbetçi jandarmanın eline yüklüce miktarda para sıkıştırarak, yüzbaşıyla görüşme izni koparabildim. Yalvarıp yakarmalarımı dinlerken bıyık altından gülüyordu. Sonra da yaptığımız anlaşmanın işine gelmesi hâlinde, arabacılarla pazarlık etmemize izin vereceğini söyledi.

Onun doymaz gözünü doyurduktan sonra, araba kiralamamıza bir şartla izin verdi: Ona vermiş olduğumuz rüşvetin dışında, Çorum-Yozgat yolculuğu için kiraladığımız her arabaya ödediğimiz miktarı da bizden tahsil edecekti. Böylece el altından 50 altın liranın üstünde parayı cebine indirivermişti. Kendimizi kurtarmamızın başka bir yolu olmadığından, çaresiz şartı kabul ettik. Resmen söğüşlenmiştik, ama bir saniye bile düşünmeden 10-12 araba kiraladık. Bize yarım saat içinde hazırlanmamız emredildi.

Yola çıkmadan önce, birkaç Ermeni gencin ziyareti bizi çok mutlu etti. İstanbul'dan sürülen Rus yurttaşı Ermenilermiş! Yakın ilişkileri olduğu mahalli jandarma komutanının izniyle hücre-*han*ımıza ziyarete gelmişler. Söylediklerine göre komutan onlara şöyle demiş:

> Bu sürgünlerle ilgili resmî evrak gayet iyi bir üslupla yazılmış. Öldürülme korkusu yaşamasınlar. Sadece sürekli uyanık olsunlar... Sevk komutanı çavuşu memnun etsinler ve dağınık ilerlemesinler. Yozgat'tan Boğazlıyan'a, oradan da Kayseri'ye giden çok tehlikeli yolu sağ salim geçebilirlerse, artık korkacakları bir şey kalmıyor.

Gene de Yozgat-Boğazlıyan yolculuğu bizi hâlâ endişelendiriyordu, çünkü şu âna kadar bu ölüm yolculuğunu sağ salim tamamlayan kimse yoktu. Böylece ölüm kokan bu yollara ne kadar yaklaşırsak o kadar

ürperiyorduk. Üstelik Türk jandarmalar yangına körükle gider gibi korkularımızı iki kat artırdığından, soğukkanlılığımızı yitirmek üzereydik. Nihayet öğle vakti kimimiz arabayla, kimimiz yaya düştük yola. Günbatımında olaysız Mecitözü adlı Türk köyüne ulaştık. Orada, Çorum'dakinden çok daha rahat koşullarda bir gece geçirdik. Çok para saçarak da olsa açlık ve susuzluğumuzu giderdik.

İkinci gün şafakta kervanımız kuş uçmaz kervan geçmez dağ ve vadilere doğru yola çıktı. Tek tesellimiz araba sayesinde araba yollarını izlememizdi. İmkanlarımızın suyunu çekmesiyle giderek artan sayıda arkadaşımız yola yaya devam ediyordu. Artık onlar da daha kolay ilerleyebiliyor, eskisi gibi patikalardaki taşlara takılıp sendelemiyorlardı.

Üçüncü gün, gene ıssız, terk edilmiş yollardan geçtikten sonra, şansımız yaver gitti de Şark medeniyetinin bir başka vahasına rastladık. Burası Alaca kasabasıydı. *Kaymakam* perişan hâlimize biraz acımıştı.

Yanındaki birkaç kişiyle birlikte, bulabildiğimiz kahvehaneye gelen Kaymakam hâl hatır sorup ihtiyaçlarımızı kendi maddi imkânlarımızla karşılamamıza izin verdi. Genelde bize başka türlü davranılıyordu. Hatta talebimiz sonucu para istemek üzere akrabalarımıza telgraf çekmemize de izin verdi.

Bu özel izinden yararlanarak, Dahiliye Nezareti'ne telgraf çekerek, "dilediğimiz yerlere gitme izni"ne rağmen Der Zor'a sürgüne gönderilişimizi protesto ettik. (İçimizde hâlâ Talat'ın Ermeni dostu olduğunu ve katliamlara karşı çıktığını ısrarla savunanların olması şaşırtıcıydı.) Alaca'dan yeterince zinde ve rahatlamış bir şeklide ayrılarak Yozgat'a giderek yaklaştık. Ama moralimizi sağlam tutmak için ne yaparsak yapalım, Azrail'in hayaleti sanki bizi izliyordu. Ünlü İsviçreli ressam Arnold Bocklin'in Der *Totentanz* (Ölüm Dansı) resmindeki tırpanlı iskelet görüntüsü hiç aklımdan gitmiyordu.

4. gün Alaca'dan ayrılıp alacakaranlıkta gene ıssız dağlarda taştan yapılmış bir *han*a ulaştık. Kervanımızın yolda olduğu haberi yolcu kılığına giren 8-10 eşkıyayı buralara çekmişti. Adamlar bizi ve eşyalarımızı süzüp duruyor, ganimeti aralarında paylaşma hayalleri kuruyorlardı. Bütün gece karşımızda oturup fiskos ettiler, ama jandarmalar yüzünden harekete geçme cesareti bulamadılar. Sonra beşinci gün kervanımız Yozgat'a doğru yola çıktı. O günü hepimiz korku ve endişe içinde kıvranarak geçirmiştik. Kimi Çankırı'daki ailelerine verilmek üzere vasiyetlerini yazıp zarfa

koymuştu. Gene arkadaşlarımız bu zarfların yerlerine ulaşması için jandarmalara rüşvet vermişti.

Ölüm ne kadar mukader görünürse görünsün, ilerlemekten başka çaremiz yoktu. Yozgat'a yaklaştıkça endişelerimizin arttığını gören jandarmalar bizi teselli etmek için "*Korkmayınız, kader ne ise o olur*" diyorlardı. Oysa hiç kayıpsız Yozgat'a doğru ilerleyişimizi kadere değil rüşvete borçluyduk.

21

YOZGAT'TAN BOĞAZLIYAN'A: KAFATASLARI

Yozgat'a iki saat mesafede Boğazlıyan yolu üzerinde, önünde köprü olan bir Türk köyü vardı. Yozgat'ta 65 yaşındaki jandarma Şükrü yüzbaşı, 11 atlı jandarmayla sabahtan beri bizi bekliyormuş. Bu köprünün altında öldürüleceğimizi söyleyen arabacılarımız, eşyalarımızı da yanımıza alıp arabalarından inmemizi emrettiler. Paralarını hem peşin hem de iki misli almış olduklarından, sonra atlarını kamçılayarak zıt yönde dörtnala geri döndüler. Onların bu anlaşılmaz davranışıyla hepimiz afallamıştık. Sonra yola yığılmış eşyalarımızı toplayıp zar zor, üstümüz başımız çamur içinde, yüzbaşı ve jandarmaların bizi bekledikleri köye ulaştık. Şükrü Yüzbaşı Çorum'dan bizi getiren jandarmalardan komutayı devraldı. İsimlerimizin olduğu kara liste ve diğer resmî evrak da ona teslim edildi.

Sayım yaparak listedekilerden eksik olmadığını kontrol eden Şükrü Yüzbaşı, bir dakika bile soluklanma fırsatı vermeden bizi hemen yola çıkardı. Umduğumuz gibi bizi Boğazlıyan'a götürmek yerine bir Türk köyüne getirdiler. Köylüler fahiş fiyatla bile bize süt, yoğurt, yumurta ya da ekmek satmak istemiyordu. Köylülerin düşmanca tutumu bizi endişelendirdiğinden, gene geceyi uykusuz geçirdik. Şafakta Yozgat'tan gelen 8-10 atlı hışımla odalarımıza daldı. Gümrük memuruymuş gibi deri ya da keçe *heybeler*imizi didik didik aradılar. Bizi götüren jandarmalar bu atlıların bizi öldürüp ganimeti aralarında paylaşmaya gelen çete reisleri olduğunu doğruladılar. Fakat Şükrü Yüzbaşı'nın adamlara dışarı çıkmayı emretmesi üzerine, geldikleri gibi boş elle gitmek zorunda kaldılar.

Bununla birlikte, bizden önce bir tek kervanın bile sağ çıkmadığı o kanlı Yozgat-Boğazlıyan yollarında ilerliyorduk işte. Yolumuzun üzerinde rastladığımız Türk köylülerden Yozgat ve çevresinde yaşayan Ermenilerin

kadın-erkek, genç-yaşlı demeden nasıl korkunç katliamlara kurban gittiklerini öğreniyorduk.

Ama düşünmeye vakit yoktu; yürümek zorundaydık. Dahiliye Nazırı ve cellat başı Talat, dağılmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nun her yanına, hatta en ücra köylerine kadar telgraflar çekerek, Ermenileri şehir ve köylerden çıkarıp dağ ve vadilere sürme ve acımasızca katletme emri vermişti. Gene verdiği emirlere göre, kalan yaşlı kadın ve çocuklar kasten uzatılan yollarda yürütülecek, sonra da aç biilaç ya da hatta bir mezarları bile olmadan Der Zor çöllerinde ölüme terk edileceklerdi.

Bir milyondan fazla şehirli ve köylü Ermeni vahşice katledilmiş, kendi kanları içinde boğulmaya bırakılmıştı. Birbirine ip veya urganla bağlanan on binlerce Ermeni erkek ya Küçük Asya yollarında acımasızca kılıçtan geçirilmiş ya da ağaç dalları budanır gibi baltalarla katledilmişti. Cellatlar bu zavallı kurbanların çığlık ve gözyaşlarına, hatta daha az eziyet çekerek kurşunla öldürülme isteklerine hiç kulak asmamıştı: Emir yukardan gelmiş, gerçekten de Ermenilere karşı *cihat* ilan edilmişti. Evet, Osmanlı İmparatorluğu hudutları içinde tek Ermeni bile kalmayıncaya kadar, onları acımasızca katletmek gerekiyordu. Bu toplu katliam emri Ankara Vali Yardımcısı Atıf yüzünden bütün Yozgat vilayetinde görülmedik bir vahşetle yerine getirilmişti.

1915 Temmuzunda Yozgat mutasarrıfı Ermenileri katletme emrini yerine getirmek istemediğinden hemen görevinden alınmış, Boğazlıyan *kaymakamı* Mehmet Kemal Yozgat mutasarrıf vekilliğine getirilmişti. Ayağının tozuyla bütün Yozgat bölgesinde 42 bin Ermeni'nin katledilmesi emrini verdi. Memedeki bebeler dahil, emir yıldırım gibi uygulandı. Yürek paralayıcı detaylarına fırsat buldukça gireceğim.

Yozgat-Boğazlıyan yolunda ikinci günümüzdü. Yolun her iki tarafında ilk önce çürümüş insan iskeletleri ve daha da çok kafataslarıyla karşılaştık. Uzun saçlarından, kafataslarının kadınlara ait olduğu anlaşılıyordu.

Sürgün arkadaşlarımız arasında İstanbullu genç Ermeni aydınlar vardı. Arada bir yere eğilerek bu kafataslarını kaldırıp ağlayarak öpüyorlardı. Zira bunlar şehit analarımızın ve bacılarımızın kutsal emanetleriydi. Bu en tehlikeli ve kanlı yollarda kervandan sorumlu olan Yozgatlı Şükrü Yüzbaşı, birkaç saat yanımda at sürdü. Bu sırada onunla dostluk kurmayı başardım (tabii ki kurt ve kuzu ne kadar dost olabilirse). Bana

tavsiyelerde bulunuyordu: "Murahhasa efendi, halkına söyle, duygularını kontrol etsinler. Öyle yerden kafataslarını kaldırıp öpmeye kalkmasınlar. Biraz ilerde onları da aynı akıbetin beklediğini nereden bilecekler!"

Hâliyle arkadaşlarımı uyarıp böyle akılsızlıklar etmekten kaçınmalarını istedim. Günlerimiz sayılı olmasına rağmen, ölümle ilgili düşüncelerimizi kafamızdan atmak için Tanrı'ya sığınarak elimizden geleni yapmıştık. Aptalca ya da dikkatsizce atılacak en küçük bir adımın bizi bir anda Azrail'in kılıcıyla karşı karşıya getireceği tekin olmayan yollarda ilerliyorduk. Şükrü Yüzbaşı o kadar sert bir adamdı ki kervanımızdaki kimseyle tek kelime bile konuşmuyordu. Şans eseri birkaç saat içinde onun güvenini kazanmış, birlikte at sürerek farklı konularda sohbet edebilmiştim. Ondan öğrendiğime göre, 1916 başında, biz oraya ulaşmak için yollarda debelenirken, Yozgat mutasarrıf vekili Mehmet Kemal, eski görev yerine, Boğazlıyan kaymakamlığına geri dönmüştü.[1]

21. Bölümün Notları:

[1] Mütareke sonrasında Kemal ölüme mahkûm edilmiş ve İstanbul'da asılmıştı. Bu nedenle, Türkler onu vatanı uğruna kurban giden masum biri olarak kahramanlaştırdılar. Böylece Kemal'in 42 bin masum Ermeni'nin öldüğü korkunç suçların onay verdiklerini ilan ettiler.

ÜÇÜNCÜ KISIM

İkinci Tehcir:
Der Zor Yolunda Ölüm Kervanları

Şubat – Nisan 1916

22

CANİ YÜZBAŞININ İTİRAFLARI

Şükrü Yüzbaşı'nın bana ender olarak gösterdiği iyi niyetten yararlanıp, bizi bekleyen büyük belirsizliklerler hakkında ağzını yoklamaya çalıştım. Tedbiri elden bırakmadan, "Bey, yol boyunca gördüğüm bütün bu insan kemikleri de ne böyle? "

Yüzbaşı önümüzdeki derin vadiye işaret ederek şöyle cevapladı: "Bunlar Ağustos ve Eylülde öldürülen Ermenilerin kemikleri. Emir İstanbul'dan geldi. Dahiliye Nazırı cesetler için büyük toplu mezarlar kazdırdığı hâlde kışın seller üzerindeki toprağı götürünce gördüğünüz gibi kemikler ortalığa saçıldı.

"Bunlar uzak yerlerden gelen ve buralardan geçen Ermeni sürgünlerin kemikleri mi, yoksa buranın yerli Ermenilerinin kemikleri mi?" diye sordum.

"Aşağıdaki yolu görüyor musun? Temmuzda Çorumlu Ermenilerin ilk kervanı dışında hiçbir kervan bu yoldan geçmedi ve sağ kalmadı."

"Şükrü Bey, sizce bizim de geçtiğimiz bu yollarda kaç Ermeni katledildi? Yozgat jandarma yüzbaşısı olarak biliyor olmalısınız." Şöyle cevap verdi:

> Artık sır değil; yaklaşık 86 bin Ermeni katledildi. Biz de şaşırdık. Çünkü hükümet Ankara vilayetinde bu kadar büyük bir Ermeni nüfus olduğunu bilmiyordu. Gerçi bu rakama bu yolları izleyen diğer vilayetlerden Ermeni sürgünlerin birkaç bini de dahil. Onları paklamamız için bu yollara sürüklendiler.

Paklayalım sözcüğünü kullanmıştı. Türkler, özellikle de resmî görevliler Ermeni katliamından söz ederken her zaman bu sözcüğü kullanıyorlardı.

"Ermeni katliamları kimin emriyle gerçekleştiriliyordu?"

"Emirler İttihat Merkezî Umumi'den ve İstanbul Dahiliye nezaretinden geldi. Bu emir Boğazlıyan *kaymakamı* ve Yozgat Vali Muavini Kemal tarafından en sert bir şekilde yerine getirildi. Aslen Vanlı olan Kemal, Ermenilerin Van isyanı sırasında bütün ailesini katlettiğini duyduğunda, intikam almak için erkeklerle birlikte kadın ve çocukları da katletti."

" Yozgatlı kadınlarda mı katledildi? Erkekler katledilirken kadınların hayatının bağışlandığını duyduğumuzdan bu soruyu özellikle soruyorum. Duyduğumuza göre güzel bakireler ve genç gelinler bazıları tarafından haremlerine alınırken, yaşlı kadınlar Der Zor'a sürülmüş. Sizin *sancağınızda* da böyle mi oldu?"

"Hayır, çünkü söylediğim gibi Boğazlıyan *Kaymakamı* 1915 Nisanındaki Van isyanı sırasında ailesinin öldürülmesine o kadar kızmıştı ki hiçbir şey düşünmeden kadınların ve çocukların hatta memedeki bebelerin bile katledilmesini istedi. Şöyle dediği söyleniyordu: 'Peygamber adına yemin ettim: Yozgat *sancağında* bir tek Ermeni bile sağ kalmayacak.'"

Şükrü Bey'e Yozgatlı kadın ve kızların nasıl katledildiğini sordum. Ama tam o sırada jandarma onbaşısı yolun aşağısında dikkatini çeken birşey yüzünden yüzbaşının yanına gelip emir almak istediğinden, konuşmamız yarım kaldı. Bu ölüm yolunda ilerlerken ırkımın nasıl şehit olduğuna dair her şeyi öğrenmek istiyordum. Bir şekilde hayatta kalmanın mümkün olup olmadığını da düşünüyordum. Bunu en çok bu cinayetlere ışık tutmak için istiyordum. Yozgat *sancağında* 42 bin Ermeninin öldürülmesine nezaret eden bir katilin ağzından gerçek katliam yerinde böyle bir tanıklık paha biçilmez değer taşıyordu.

Bana bu eşsiz fırsatı veren at sırtında yolculuk yapmamdı. Uzun süre at sırtında yolculuk yapan herkes bilirki uzun yolculuklarda atlılar can sıkıntısını gidermek için başka bir atlıyla sohbet etmek isterler. Komutandan ayrı düştüğüm zamanlarda sohbet etmeye ve birlikte yol almamız için bu sefer o beni yanına çağırıyordu.

Kendisinin de söylediği gibi bana karşı son derece açık davranmıştı, çünkü hiçbirimizin sağ kalacağına inanmıyordu. Bana saygılı davranmasının sebebi ruhbanlığıma hürmet etmesi ya da saygı duymasından değil şiddete başvurmadan bizi hizaya getirmeye çalışmasından kaynaklanıyordu. Onun güvenini kazanmak için her zaman Türk dostu olduğumu ve İstanbul'dan sürgün edilme nedenimin aranan bir devrimciyle isim benzerliği olduğunu söyledim. Hatta Sultan Hamit'in kendisinden bile

nişan aldığımı söyledim. Ermeni devrimci komitacılarının aşırı eylemlerini eleştirdim ve başımıza gelen talihsizliğin tek nedeninin Ermeni devrimcileri olduğunu söyledim.

Şükrü yüzbaşının kalbini kazanmış gibiydim çünkü Ermenice *hosdovanapar* [gizlice] "*Murahhasa Efendi* arkadaşlarını cani ayaktakımının elinden kurtaramasam da bile eğer Müslüman olursan seni kurtarırım. Anlaşıldı mı?" Bana ne önerdiyse olumlu cevaplıyordum. Hatta *Kuran*'ı bildiğimi göstermem onu memnun etmişti.

Hayatta kalmak için elimden gelen her şeyi yaptığımı vurgulamak isterim. Ama bunu bir dönme olarak değil şerefimle yapmak istiyordum. Ancak sağ kalan diğer Ermenilerin tümünü yargılamak istemiyorum. Kendilerini ne pahasına olursa olsun kurtarmış olmaları bile onlara yeter.

Yarım saat sonra yeniden birikte ilerlerken sohbete kaldığımız yerden devam etmek için lafı açtım:

"Bey, bu anayollarda neden katliam yaptınız ki? Bu işi gizli vadilerde yapmak daha güvenli olmaz mıydı?"

"Katliamlar bu yollarda gerçekleştirilmedi" diye cevapladı. "demin söylediğim gibi bu kemikleri ve kafatasları yollara taşıyan kışın olan sellerdi. Karşı vadideki değirmeni görüyor musun?" Değirmene işaret ederek, "buranın bir öyküsü var, sana anlatayım" dedi. Yarım saat içinde kervanımız değirmene ulaştı. Yüzbaşıya yetişmek için atımı mahmuzladım ve ondan değirmenin hikâyesini anlatmasını istedim.

Yüzbaşı, "Yozgatlı kadınlar tam burada arandı" dedi.

"Bey, başka türlü vakit geçmiyor bana olup biteni anlatır mısın?" dedim. O da kabul etti:

> Saklayacak bir şey yok... 8 ay önce bütün bu olaylar oldu...haberler Avrupa'dan bile duyulmuştu. Alman sefiri o kadar kızmıştı ki bizim hükümetimizi resmen uyardığından İstanbul'dan bize katliamlara son verme emri gönderilmişti.[1] Bununla birlikte Yozgat şehrindeki bütün erkekleri katlettikten –buralara yakın vadilerde yaklaşık 8-9* bini vardı. [**ve dinî liderleri piskopos Nerses Tanielyan ve ona bağlı papazlar* -G.B.] sonra sıra kadınlara gelmişti. Böylece iki ay sonra vali [Mehmet] Kemal iki tellal çağırıp aşağıdaki duyuruyu yapmalarını emretti:
>
> "Kocalarınız Halep'e sağ salim vardılar. Oranın valisine yazdıkları dilekçeyle ailelerininde Halep'e gelmesini istediler. Bu yüzden *Mutasarrıf*

sizden uzun bir yola çıkmanız için gerekli hazırlıkları yapmanız için 3 gün süre tanıyor. Sonra yola çıkma emrini bekleyeceksiniz. Parası olanlar at ya da öküz arabası kiralayabilir ve istediği her şeyi yanında götürebilir. Hükümet tüm dzenlemeleri yapmıştır. Korkacak bir şey yok. Halep'de kocalarınızın yanına sağ salim ulaşmanız için gerekli tüm tedbirler *Mutasarrıf* tarafından alınmıştır. Bu hükümet emrine itaat etmeyenler ve saklananlar en ağır cezalara çarptırılacaktır. Ermeni ailelerine duyurulur."

Türk tellalların bütün şehirde "ey ahali duyduk duymadık demeyin" diye ilan ettiği bu resmî duyuruyla Ermeni kadınları hemen yol hazırlıklarına başladılar. Birçoğu sanki Kudüs'e Hac'a gider gibi kete ve baklava yapıp Halep'te kocalarına götürmek için teneke kutulara bile yerleştirdi. 3 gün sonra hepsini bir anda tehcir için yola çıkardık. Bazıları at arabaları ve kağnılarla, fakir olanlar da yayan yola çıkarıldı.

"Kağnı ve at arabalarının sayısını belki hatırlıyorsunuzdur."

"Herhâlde 280 at arabası, 550 kağnı vardı. Böylece toplamı 830 ediyor."

"Ama şehirde bu kadar çok at arabası ve kağnı bulmak imkânsızdı değil mi?" diye sordum.

"Tabii" dedi yüzbaşı. "Yozgat'ta idareciler bölgedeki tüm köylere jandarma gönderip işe yarayan bütün at arabaları ve kağnıları getirmelerini istediler."

"Bey, kaç kadın ve çocuk olduğunu hatırlıyor musunuz?" diye sordum.

"Herhâlde toplam 6.400 kadın, kız ve çocuk vardı. Erkeklerin kervanlarıyla gönderilmeyen 12 yaşaltı erkek çocuklar da bu sayıya dahildi."

"Kadınların kaçı yola yaya çıkmıştı?"

"Hatırladığım kadarıyla 4 bin kadın at arabaları ve kağnılarda yer bulmuştu. Araba kirasını ödeyemeyen diğerleri mecburen kervanı yaya izliyordu."

"Halep'e giden bu kervan kimin sorumluluğundaydı?"

Jandarma komutanı olduğumdan ve bu bölgeyi iyi bildiğimden kervanların sorumluluğu bana verilmişti. Bu büyük kervan yaklaşık 80 jandarma ile birlikte şehirden* [**yer adları ve mesafeler gibi ayrıntıları kesinlikle hatırlamak imkânsız* -G.B.] 4-5 saat mesafedeki bu vadide bulunan 3

değirmene ulaştığında, jandarma subaylarına burada mola vermelerini emrettim. Sonra da bütün arabacılara aileleri burada bırakıp köylerine dönmelerini söyledim. Şehirden getirttiğim 25-30 ebe bu kişileri sıkı bir aramadan geçirdi. Bütün kadınları, kızları ve çocukları iç çamaşırlarına kadar arattım. Elbiselerin astarlarına dikilen bütün altın paralar ile birlikte bütün altın, gümüş, elmas mücevherleri ve diğer değerli şeyleri topladık. Halep'teki kocalarına kavuşacaklarını düşünen kadınlar değerli halı ve kilimleri dahil tüm değerli ve taşınabilir mallarını yanlarına almışlardı. Hükümetin planı çok iyi işliyordu.

Çok geçmeden yüzlerce altın zincir, altın saat, gerdanlık, bilezik, elmas ve diğer değerli taşlı yüzüklerden oluşan mücevherleri bir köşeye yığdık.* [**Bu vilayetlerde yaşayan Ermeniler, tasarruf bankaları olmadığından kanun zoru ile eski Şark geleneklerine uygun olarak tüm birikimlerini bu tür mücevhere yatırıyorlardı.* -G.B.] Kadınların elbiselerine dikillmiş binlerce altın lira bulduk. Sırf bu nedenle arama o kadar uzun ve o kadar zor yürüyordu ki bunun için şehirden yeni kadınlar getirmek zorunda kaldık. Böylece elbise astarlarına gizlenen daha çok mücevherler ve altın bulduk.

"Şükrü bey, bu kadın ve çocuklardan yaklaşık ne kadar altın lira topladınız?"

"Kayıt tutmadığımız için bir şey söylemek zor. Bazılarının bunlardan aşırdığını sanıyorum. Ben diyeyim 30 bin altın lira, sen anla 60 bin."

"Demek ki bu servet kapanın elinde kalmış. Peki ama en fazla paraya kim el koydu?"

"Jandarma erlerinden en üst düzeyde devlet memuruna kadar herkes."

"Şükrü bey, madem kendi aramızda tatlı tatlı sohbet ediyoruz, bir başka soru daha sormamı mazur gör. Bu katliamlar sonucu sen ne kadar servete kondun? Aslında jandarma yüzbaşısı olarak aslan payını sen almış olmalısın."

Vallahi aslan payı bana kalsaydı çok güzel olurdu. Ama ben dolu ve mühürlü deri torbaları şehirde *mutasarrıfa* gönderdim. Gene de epey hırsızlık olduğundan gönderdiklerimin yarısı hükümetin eline geçti.

Binlerce halı ve kilim ele geçirip değirmenlerin yakınlarında bunları yığmıştık. Fakat jandarmalar bunların bir kısmını çaldı...eğri oturup doğru konuşalım, benim Ermenilerden elde ettiğim ganimet taş çatlasa 10 bin altın lirayı ya da bu değerde mücevheri geçmez.

Otuz yıldır Yozgat'ta görev yapıyorum. Bana daha yüksek makamlar teklif edildi ama ben memleketimden ayrılmak istemedim. Benim Yozgat'ta topraklarım ve büyük bir ailem var. 65 yaşındayım, daha ne kadar yaşarım kim bilir. Yozgat'ta evlerim, dükkânlarım, iki değirmenim var. *Elhamdürillah Müslümanım*. Yalan söylemeyeceğim: Son Ermeni tehciri ve katliamlarından büyük servet edindim. Ama yaşlıyım, bu serveti ne yapabilirim? Tek oğlum var, bundan o yararlanır. O da şu anda Almanya'da askeri okulda okuyor. Ona nasipmiş.

"Bey" dedim. "Konudan epey uzaklaştık. Bana 6400 kadın, kız ve çocuğa ne olduğunu söyleyebilir misiniz?

Evet haklısın. Daldan dala atladık. Kadınların üzerini ve elbiselerini 4 gün 4 gece aradık. Üzerlerinde ne varsa aldıktan ve onları sadece elbiseleri ile bıraktıktan sonra Yozgat yakınlarındaki geniş yaylaya yayan geri dönmelerini sağladık. Onlara şehre geri dönmeleri için hükümetten yeni bir emir geldiğini söyledik. Onlar da razı oldular. Dün sana söylediğim yaylaya ulaştığımızda orada gün boyu bekleyen 10-12 bin Müslümanla karşılaştık.

"Bey, sıradan halkın hükümetin Ermenilerle ilgili programından nasıl haberi oldu?"

Kadınların üzerini aradığımız sırada, Yozgat'taki görevliler çevredeki tüm Türk köylerine jandarmaları gönderdiler, onlar da *cihat* adına bütün Müslüman halkı bu kutsal savaşa çağırdı...

Bu yüzden o söylediğimiz yere vardığımızda halk orada bekliyordu. Hükümetten gelen emir açıktı: Herkes katledilecek, kimsenin canı bağışlanmayacaktı. Bu nedenle kimsenin kaçmaması ve kaçırılmaması için 80 jandarma ile bu tepeyi kuşattım. Saklanabilecek ya da kaçılabilecek yerlere nöbetçiler diktim.

Sonra da jandarmalara halka şu duyuruyu yapmalarını emrettim: Kurtarma niyetiyle değil, nikâhlamak için istedikleri bakireyi ve genç kadını seçebilirlerdi. Katliam başladığında seçim yapmak yasaktı. Böylece yaklaşık 250 kız ve kadın halk ve jandarmalar tarafından seçildi.

Sonra yüzbaşı ilginç bir davranışta bulundu. Gerçek katliamın hikâyesini anlatmaya devam etmeden önce gözlerini kapattı, abdest alırmış gibi elini yüzüne sürüp beyaz sakalını yıkarmış gibi sıvazladı. Dua

mırıldanırken de bana dönüp dedi ki: "*Allah böyle ölümü kimseye göstermesin.*"

"Onları vurarak mı yoksa süngüleyerek mi öldürdünüz? diye sordum.

"Harp zamanı mermi pahalı. Bu yüzden ahali eline ne geçtiyse "balta, nacak, orak, sopa, kazma-kürek, bunlarla saldırdı."

O 6400 savunmasız kadın, bakire ve geline, çocuklara ve bebeklere ne olduğunu yazmam imkânsız. Onların canhıraş çığlıkları ve beddualarını yeri göğü inletmişti. Bizi götüren Yozgat ve Boğazlıyanlı jandarmalar bir kısmımıza yaptıkları işkencelerle ve kasaplıklarla öğünüyorlardı: Baltalarla insanlara saldırmışlar, çocukları ve bebekleri parçalamış veya kayalara fırlatmışlar.

Ah ahhh böyle bir katliamı anlatmaya kelimeler yetmez. Ne [Moğol komutanı] Çarmağan, ne [Selçuklu Sultanı] Alpaslan, ne Cengiz Han ne de hatta Timurlenk fethettikleri halklara, özellikle de kadınlara, kızlara ve masum çocuklara böyle vahşice davranmamıştı. Bin yıl önce, Dünyanın bu yöresine İslam'ı taşıyan Tatar, Selçuklu ve Memluk fatihleri bile şimdi Türkiye'yi yöneten İttihat ve Terakki'nin vahşi liderleri kadar şiddet sergilememişlerdi. Taşradaki Türk ahali gibi tüm üst ve ast memur ve subaylar bu işlere bulaşmıştı. Sanki herkes birbiriyle yarışıyor gibiydi. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi ölüm yürüyüşüne zorlanan Ermenilerin gözlerine baka baka bu canice suçlarını abarta abarta anlatmaktan utanmıyorlardı.

Komutanla yan yana at sürerken tehcir ve katliamlarla ilgili sohbetimiz öyle bir noktaya geldi ki artık kendimi tutamadım. Bu tüyler ürpertici, yürek paralayıcı hikâyeyi daha fazla dinleyemezdim. Bütün bunları bir peri masalı anlatır gibi anlatan Şükrü'ye dönüp dedim ki: "Fakat bey sen yaşlı başlı bir Müslümansın. Asilerle hiçbir ilgisi olmayan binlerce masum kadın, kız ve çocuğu hiç vicdan azabı ya da suçluluk duymadan katledilmesine nasıl izin verdiniz? Masum kanı dökmenin hesabını Allaha, Muhammede nasıl anlatacaksın, vicdanına nasıl söz geçireceksin? "

"Ne olmuş yani?" dedi. "Aksine Allah, peygamber ve halifem huzurunda mukaddes görevimi yerine getirdim...*cihat* ilan edilmişti. .. *Şeyhülislam** [**İttihatçı liderler tarafından en yüksek sünni dinî otorite olarak atanan bu kişinin rolü salt formaliteydi. Şeyhülislamlık 1924'de kaldırılmıştı*] vatana ihanet eden Ermenileri yok etmek için *fetva* verdi. Halife de bu *fetvayı* onaylayarak uygulanmasını emretti...ben de subay olduğum

için padişahın emrini yerine getirdim...harpte insan öldürmek artık suç sayılmıyor, değil mi?"

Bu utanmazca ve iğrenç açıklama karşısında sustum kaldım. Çünkü silahsız, savunmasız kadın ve çocukların acımasızca katledilmesini savaşta insan öldürmeye benzeten bir tetikçiye söyleyebileceğim hiçbir şey yoktu. Toplam olarak 42 bin masumun öldürülmesinden sorumluydu o.

Yolculuğumuz her an Azrailin nefesini ensemizde hissettiğimiz bir aşamaya geldiğinden, yüzbaşımızı kızdırmak istemiyordum. Bu yüzden işi şakaya vurarak tiksintimi gizlemeye çalıştım. "Bey, bilirsin ki biz din adamları insanları korkutmak için öbür dünyada cezalandırılacaklarını söyleriz...sizinkilerin günahlarının öbür dünyadaki kefareti ne olacak?"

"Çok kolay yahu" dedi. "Ben şimdiden gereken kefareti verdim ve öbür dünyaya bir şey bırakmadım. Her zamanki gibi, bu katliamdan sonra da seccademi serip *namaz* kılarken, şu ihtiyar hâlimle *cihata* katılmama izin veren Allah ve peygambere dua ettim. Birkaç yıl önce artık yaşlandığım için emekli olma vaktimin geldiğini defalarca söylemişlerdi. İyi ki emekli olmamışım."

Yüzbaşının içini dökmesinden daha fazla faydalanmak istediğimden sohbetin konusunu biraz değiştirdim. "Peki ya Almanya'nın bütün bunlardan haberi olsa, bir milyondan fazla Hristiyanın katledilmesini protesto etmez miydi?" diye sordum. Almanların bu katliamlarda ne derece suç ortağı olduğunu öğrenmek istiyordum. Dillere destan katliamların yapıldığı bir vilayette devletle ilgili dışta ve içteki gizli gelişmelerden haberdar olabilecek yüksek rütbeli bir hükümet görevlisi subayın ağzından bazı şeyler duymak iyi olacaktı. Soruma şöyle cevap verdi:

> Ankara katliamlarının haberi geçen yıl İstanbul'a ulaştığında onlar, [Almanya] formalite icabı bir protesto notası verdiler. Avrupa'yı kandırmak için de bir müfettiş gönderdiler. Fakat biz bu protestonun gerçek nedeninin Almanya'yı katliamlarda rolü olduğuna dair suçlamalardan kurtarmak olduğunu iyi biliyorduk.
>
> Almanların protestosundan sonra, katliamlar kısa bir süreliğine durdu. Katliam Yeniden başladığında bu sefer çok daha tedbirli hareket edildiğinden cesetler yollara bırakılmıyordu. İstanbul'da hükümet Anadolu'nun ücra köşelerinde gerçekleştirilmekte olan katliamların Amerikalı misyonerler tarafından öğrenilmemesi için elinden geleni yaptı.

"Bey, genel kanaat Almanya'nın da bu katliamda rol oynadığı yönünde. Bu ne kadar doğru?" Şöyle cevapladı:

> Buna ne şüphe? Cihan sultanı fatihlerin asırlardır yapamadığını İttihat Terakki ya da Talat ve Enver vazife edindi. Bunu da birkaç ay içinde tamamlayacaklardı. Almanya bizim Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki tabi ırkların nüfusunu kendi nüfusumuzun %25'ine indirmedikçe, kendimizi sürekli musallat olan belalardan kurtaramıyacağımızı kafamıza soktu. Lakin İttihatçıların sadece Ermenileri katletmekle yetineceklerini sanmayın. Çok geçmeden diğer ırklardan, özellikle Araplardan da kurtulacaklar.* [**gerçekten de birkaç ay sonra 1916 yazında Suriye'deki Türk ordusunun komutanı Cemal Paşa Araplara karşı infazlara da başlayarak Şam'da önde gelen Arapları astırdı.* -G.B.] Aslında yerli Çerkesler, Sivaslı Ermenileri katletmişti. Sonra hükümet Çerkesleri kuşatıp hükümetin bilgisi dışında Ermenileri katlettikleri için onları katletti!
>
> Uzun süre taşrada murahasalık yaptığınızdan elbette Türk hükümetinin yaptıklarından haberdarsınızdır. Almanlar nasıl olur da Ermeni katliamları konusunda kendilerinin masum olduğunu söyleyebilirler. Anadolu'da tehcir edilip katledilen yüz binlerce Ermeni'nin el konulan bakır mutfak eşyası benim nezaretimde nakledildi. Bu eşyalar yüzlerce kağnı ve at arabasıyla taşındıktan sonra Yozgat'tan Ankara'ya trenle gönderildi. Oradan da Almanya'ya gönderilerek silah yapımında kullanıldı. Terk edilen yüzlerce Ermeni kilisesi ve manastırının yağmalanan irili ufaklı bütün çanlarını Almanya'ya gönderdik. Krupp fabrikasında bunlar eritilip top döküldü. Sırf bu yüzden, Almanlar Anadolu'daki Hristiyanların başına gelenleri anlamamışlar mıydı dersin?

Neredeyse hiç ara vermeden iki-üç saat konuştuktan sonra, Şükrü ve jandarma *çavuşu* hızlanıp yanımdan ayrıldılar. Yayan yolculuk yapan İstanbul entellektüellerinden Boğos Tanielyan birkaç arkadaşı ile birlikte sohbetimize kulak vermişti. Tek başıma kaldığımda, şöyle dedi: "Eğer İstanbul'dan gelen önemli yetkilerle donatılmış bir görevli olsaydın, bu caniden böyle bir itiraf koparamazdın. Umarım birgün dünya 40 bin Ermeni'yi katleden bu adamın söylediklerini duyar."

Yukarıda söylediğim gibi, yüzbaşı sık sık şu sözleri tekrar etmişti: "Senin de kurtuluşun yok; hepiniz öleceksiniz. Tek fark şu ki hükümetten sizin kervanınızın ve sizi izleyecek olan Kastamonu'lu Ermenilerin kervanının gideceği yere sağ salim ulaşması için ne gerekiyorsa yapmamı isteyen emirler almış olmam."

Aynı şekilde bana sık sık şunları da söylemişti: "Der Zor ve çevresindeki çöllere sürülen Ermenilerin sağ bırakılacağını düşünecek kadar aptal olma. Onlar da eninde sonunda *öldürülecek*. "Geri kalanlarını ya *paklayacağız* ya da yavaş yavaş *harcayacağız*. Söylediği kelimeler aynen böyle idi.

Bu ihtiyar caninin yanıldığı tek konu, İstanbullu ve İzmirli Ermenilerin de tehcir edilip "temizleneceğini" tekrarlayıp durmasıydı. Ona bu iki şehirdeki Ermenilerin hâlâ oralarda olduğu cevabını verdim. Başını sallayıp şaşırdığını belli etti, çünkü İttihat ve Terakki onların da tehcir edilmesine karar vermişti.

Çok geçmeden bize eşlik eden Yozgatlı jandarmalar Şükrü Yüzbaşı'nın anlattığı katliamdan önceki son dakikalarla ilgili ayrıntılı bilgi verdiler. Bu büyük katliama tanık olmuşlardı. Ben yüzbaşı ile birlikte at sürdüğümden neler anlattıklarını duymamıştım. Bu jandarmaların anlattığına göre çevreden toplanan 10 binden fazla Türk bir yandan Allah Allah diye naralar atarken 6.400 savunmasız kadın, kız ve çocuğa saldırmıştı. Baltalar, nacaklar, v.b. diğer silahlarla saldıran bu kalabalık kurbanların üzerine öyle büyük bir dehşetle saldırmıştı ki çığlıklar ve haykırmalar bir buçuk saat uzaktaki köylerden bile duyulmuştu. Hükümetten gelen emirlere göre kimse hemşerisi ya da tanıdığı ailelerden kişileri affetmeye kalkmaya cesaret edememişti, çünkü bu kişilere idam cezası verileceği söylenmişti.

Böylece bütün yalvarıp yakarmalara aldırmayan kalabalık amansız bir katliam yapmıştı. Böyle bir suçu ya da trajediyi bırakın yazmayı, hayal etmek bile imkânsız. Böylesine üçlü bir tahayyül özel olarak canilerin içinden geçeni okumayı gerektirir. Katliam bittiğinde kalabalık cesetleri soymuş ve elbiselerini almak için cesetleri parçalamıştı. Bu "ölü soyucu"luğa katılmak için komşu köylerden Türk kadınlar da katliam alanına doluşmuştu. Bir çoğu evde bakacak kimseleri olmadığından memedeki bebekleri ya da bir iki yaşlarındaki bebeklerini de kucaklarında getirmişlerdi.

Bu binlerce yaşlı ve genç kadın şehidin elbiselerinin yağmalanması 4-5 gün sürmüştü. Sonra sıra kan kokusu alan köpeklere, kurtlara ve çakallara gelmişti. Onlar da Türklerin başladığı işi bitirmek üzere dört bir yandan alana doluşmuştu. Açıkta bırakılan cesetler şişip çürümeye başlamıştı. Dahiliye Nazırı Talat (İstanbul'a hububat ve sebze sevk etmek bahanesiyle) bizzat Ankara'dan geldiğinde gizlice Yozgat'ı ziyaret

etmişti. Emirlerine harfiyen uyulup uyulmadığını görmek için buraları ziyaret ettiğinde suç delillerini yok etmek için büyük mezarlar kazdırmıştı. Etrafa saçılan ve kısmen iskelet hâline gelen zavallı kadın şehitlerden arta kalanları toplatmış ve bu büyük trajedinin kara ve kanlı hikâyesinin de gömüleceği umuduyla toprağa gömdürmüştü.

Kısa bir süre sonra Talat Berlin'i ziyaret ettiğinde Almanya kayzeri Wilhelm ona kara kartal nişanı takmıştı. Bu Alman olmayanlara çok ender verilen bir şeref nişanıydı. Bu madalyayla Talat, Gambetta, Cavour ya da Osmanlı İmparatorluğu'nun Bismarc'ı olarak Alman soylusu mertebesine yükseliyordu.

Belki bu Türk yüzbaşının Almanları suç ortaklığıyla suçlaması, kendi halkına karşı işlediği suçu bir nebze olsun hafifletmeyi amaçlıyordu. Ama Pilate gibi Alman sivil ve askerî yetkililer masum Ermeni kanının lekesini silemezlerdi.

Yozgat ve Kayseri arasında geçtiğimiz yollarda karşılaştığımız Müslümanların yaklaşık %80'i Avrupalılar gibi giyinmişti (bu yörelerde hiç Ermeni kalmamıştı). Bu durum onların da şahsen suç ortağı olduğunu gösteriyordu. Gerçekten de manzara komikti: ayaklarında çarık ve *şalvar* olan köylülerin üstünde pardesüler, redingotlar, ceketler-kaliteli kumaştan çeşitli kadın ve erkek Avrupai giysileri- vardı. Yalınayak Türk köylü çocuklarının üzerlerinde düzgün kıyafetler, erkeklerde de altın zincir ve saatler vardı. Kadınların çok sayıda elmas mücevhere el koyduğu söyleniyordu, ama [kaçgöç olduğundan] onlarla karşılaşma şansımız hiç olmadı.

Şükrü yüzbaşı İttihat ve Terakki'nin canice emirlerini milli politika olduğu için zevkle yerine getirmesine rağmen İttihatçı liderlerden, özellikle Talat ve Enver'in aleyhinde konuşuyordu. Sık sık "onlar ya çingene ya da dönme maceracılar" diyordu. "hiç düşünmeden hareket ediyorlar, geleceği hesaba katmıyorlar." Ermeni katliamları konusunda da şunları söylemişti: Bakalım yaptıklarımızın sonuçlarından nasıl kurtulacağız." Ne var ki, endişeyle söylediği bu son sözler nedametten değil cezalandırılma korkusundandı.

BAŞKA BİR ÖLÜM KERVANIYLA KARŞILAŞMAMIZ

Yüzbaşı ile yaptığım sohbet cesaretimi kırmıştı. Bunun başlıca nedeni öfkemi içimde gizlemek zorunda kalmamdı. Daha da kötüsü, iyi ilişkiyi sürdürmek için ona şirin gözükmek, gözüne girmek, hatta onu ve Türk hükümetinin canice eylemlerini savunmak zorundaydım. Gene de, daha demin işittiğim korkunç olayları film kareleri gibi bir bir zihnime kazıma, belleğimde sınıflandırma ve tutma süreci öyle ızdırap vericiydi ki tüm enerjimi tüketmiştim. Eğer Tanrı'nın yardımıyla hayatta kalmayı başarırsam günün birinde görüp işittiğim her şeyden yararlanabilecektim. Buna gönülden inanıyordum.

Bizim daha önce bahsettiğimiz acımasız konuşmalarımız sonucu son derece sinirli bir durum içindeydim, bilhassa bir taraftan imkânsızı gerçekleştirecektim kendi iç fırtınalı öç alma duygularımı tatmin etmek için, diğer taraftan da kendi "dostluğunu" daha çok kazanmak için daha okşayıcı, daha iyimser olmak mecburiyetinde idim, kendisini ve Türk hükümetinin yapmış olduğu tüm katliam olaylarını daima onaylamak zorundaydım.

Yozgat-Boğazlıyan yolundaki ikinci günümüzde, öğlene doğru bir su değirmeninin kenarında dar bir vadide bir şeylere rastladık. Bu kez ilerde hatırladıkça kanımızı donduracak korkunç bir olayla değil, asla aklımızdan çıkmayacak acı bir gerçekle yüz yüze kalmıştık. Kervanımız birden durdu. Her zamanki gibi yol boyunca bir konvoy hâlinde uzanıyordu. Ve bir uçtan diğerine yaklaşık 15 dakikalık mesafe vardı.

Sürgünler yavaş yavaş saflarını sıklaştırarak birbirlerine yaklaştılar. Kalın iplerle birbirlerine bağlı 44 kişilik başka bir kervana rastladığımızda yüzbaşı ile birlikte her zaman ki gibi en geride at üstünde ilerliyordum. Bu kişiler ya 60 yaşından büyük erkekler ya da 13-16 yaşları arasındaki gençlerdi. Üstleri başları perişan hâldeydi, bazıları paçavralara sarınmıştı.

Bu sürgünler 3 bin Yozgatlı Ermeni ailesinden sağ kalanlardı. 1915 sonbaharından beri mucize eseri şehirde kalan 15-20 asker ailesi ile birlikte nasıl olduysa gizlenmeyi başarmışlardı. Ancak birkaç ay sonra artık tehlike kalmadığını düşünmüş, Ermenilere genel af çıkarıldığı şeklinde kasten yayılan yalan haberlere kanarak, yavaş yavaş ortaya çıkıp iş aramaya başlamışlardı.

Ortaya çıkan ve adları eldeki listelerde bulunan herkes birgün aniden tutuklandı. Birkaç gün cezaevinde tutuldular. Daha sonra, sürgün edilecekleri söylenen bu çaresiz kişiler birbirlerine bağlanıp katledilmek üzere bu ıssız vadiye getirildiler. Güya konvoyun güvenliğinden sorumlu olan 8 yaya jandarma en cesur ve iyi eğitim görmüş gençlerden başlayarak o sabah sürgünlerden dördünü öldürmüştü. Planları geri kalanları Türklerin sürekli söylediği gibi "paklamak" amacıyla köylülere teslim etmekti.

Ah bu yürek parçalayıcı manzarayı unutmak ne mümkün. Bizim kervanımızı gördükten sonra önümüzden çekilmek için acele ediyorlardı. Eskiden tanıdıkları Şükrü Yüzbaşı'yla samimi sohbet eden bir Ermeni din adamını görmek onlara cesaret vermişti. Sanki üzerlerine süzülen bir şahin görmüş gibi annelerinin kanatları altına sığınmaya koşan korkmuş civcivler gibiydiler. Başlarındaki jandarmaların tehditlerine aldırış etmiyorlardı. Gözyaşları içinde onları kurtarmam için bana yalvardılar. Hem yüzbaşıya hem bana Türkçe yalvarıyorlardı. Benimle Ermenice konuşan öğrenciler aralarından dördünün zaten öldürüldüğünü, kalanların icabına ise çevre köylerden toplanan Türklerin bakacağını söylediler.

"Allahaşkına bizi de yanına al. Bizi burada bırakırsan arkadaşlarımız gibi bizi de öldürecekler" diyorlardı.

Hepsi bileklerinden birbirlerine bağlı olduklarından birkaç kişi hareket edince bütün kervan mecburen hareket etmek zorunda kaldı. Bu bir deri bir kemik kalmış sürgünler kendi din adamlarına yalvarıp onların hayatlarını kurtarmasını istiyorlardı. Oysa o da onlar gibi ölüme mahkûm bir sürgündü; sadece ölüm vakti henüz belirlenmemişti. Gerçekten de en tabansızların bile kahraman olduğu, en tutuk ve pısırık konuşmacıların bile mucize eseri bülbül kesildiği anlar vardır.

Ah, canımıza bile mal olsa gözyaşları içinde yapılan bu yakarılardan etkilenmemek imkânsızdı. Yüzbaşı Şükrü bu manzarayı sessizce ve umursamadan izliyor, öğrencilerin söylediklerini dinliyordu. Acımasız

biri olduğundan cesaretimi toplayıp bu kişilerin de bizim kervanımıza katılmasına izin vermesini rica ettim. Ama profesyonel bir caninin bilinen tavırlarıyla "hükümetin emirlerine nasıl karşı gelebilirim" dedi. Ona şu anda zaten kaderimizin onun ellerinde olduğunu, sadece bizim komutanımız ve efendimiz değil ama padişahımız da olduğunu, vicdanı nasıl elveriyorsa bize öyle davranacağını ve tesadüfen birisi ona davranışlarının nedenini sorduğunda dilediği gibi cevap verebileceğini söyledim.

Tüm bu yatıştırıcı sözler söylenirken, birbirine bağlı olan bütün yaşlılar yüzbaşının ayaklarına kapanıp hayatlarını bağışlaması için yalvarmak için yanımıza yaklaştılar. Nihayet yüzbaşı bana dönerek "bu istedikleri bedava olmaz" demeye tenezzül etti. Ben de ne istiyorsa karşılamaya söz verdim. Sonra da Yozgat'ın yerlisi Ermenilerin kervanına göz kulak olan jandarmalara şehirlerine dönmelerini emrederken, görevlerinin sona erdiğini söyledi. Bizim kervanımıza eşlik eden jandarmalara da Yozgatlıların kervanını bizimkine dahil etmelerini emretti. Bu emri verir vermez, diğer kervanda bulunanların hepsi yüzbaşıyla bana yaklaşarak gözyaşları içinde onun ayaklarına kapandılar ve benim de ellerimi öpmeye başladılar. Gerçekten de manzara hepimizi etkilemişti.

Artık kaderimiz birbirine bağlanmıştı. İki kervan da birbirine kurtuluş umudu olmuştu. Aslında tek yaptığımız elbette geçici olarak ölümü biraz daha ertelemekten ibaretti. Yeni arkadaşlarımız iplerin çözülmesi için bana yalvarmaya geldiğinde yola yeni koyulmuştuk. Birbirlerine o kadar sıkı bağlanmışlardı ki kollarındaki kan dolaşımı neredeyse durmuştu. Jandarmaların bunu bilinçli olarak yaptığını, muhtemel katliamda kendilerini savunamasınlar diye kollarının uyuşmasını istediklerini söylemişlerdi. Bu mezbahaya götürülenler için uygulanan genel işlemdi. Ben Şükrü Yüzbaşı'ya bu konuyu da açtım. Bir süre itiraz ettikten sonra, kervanın bir saat içinde bir nehir kıyısında mola vereceğini söyledi. O zaman bu yenilerin bağlarını çözeceğine söz verdi. Bunun karşılığında para beklediğini tekrarlamakta bir sakınca görmedi. Kısa bir süre sonra, belirlenen yere geldiğimizde adamların hepsini çözdürdü.

Yozgat'tan yola çıkalı 24 saat geçmişti. Bu süre içinde ağızlarına bir lokma bir şey koymamış, bir damla su içmemişlerdi. Ama bağları açıldığı için öylesine sevinçli ve telaşlı idiler ki hiçbiri onlara ikram edilen lokmalara ellerini bile sürmemişti. İki kervanın birleşmesiyle sayımız artık yaklaşık 100'e çıkmıştı. Güneş batıncaya kadar yola devam etmiş, bir Türk köyünde mola vermiştik. Şükrü Yüzbaşı'nın beklenmedik lütfuyla,

yüzbaşı ile birlikte jandarmalar geceyi geçirebileceğimiz odalar kiraladılar. Her birimiz yanımızda bir jandarmayla birer odada kalacaktık. 10 oda kiralanmıştı. Yüzbaşıya kimsenin kaçmayacağına şahsen garanti vermiş ve böyle bir şey olduğu takdirde cezasını kendi hayatımla ödeyeceğime söz vermiştim.

Bu fırsattan yararlanarak yeni arkadaşlarımıza birer parça kuru ekmek verebildik. Yozgat'tan ayrılışlarının üçüncü günü, ertesi sabah dar bir vadiyi geçmek üzereydik. Uzak dağlarda gördüğümüz siluetleri otlayan koyunlar sanmıştık. Ama yanılmışız. Bunlar etrafımızı saran Türk köylüleriymiş. Vadinin her iki tarafındaki dağlar, özellikle solumuzdaki çevre köylerden gelen yüzlerce köylüyle doluydu. Kan ve ganimet kokusu alan bu insanlar buraya köpek sürüsü gibi üşüşmüşlerdi. Kesin sayı vermek çok zor, ama aralarında kadın ve kızların da olduğu 700-800 kişi civarındaydılar. Bize verilen güvenceler nedeniyle bir saldırıya ihtimal vermiyorduk.

Her zaman ki gibi yüzbaşıyla birlikte en arkada at sürerken sohbet de ediyorduk. Bu sırada birkaç genç etrafımızın sarıldığını haber vermek için yanımıza geldi. Etrafımızın sarıldığını görünce, hepimiz soğukkanlılığımızı kaybettik. Birçoğumuz ağlamaya başladı. Bazılarımız şaşkınlıktan dizleri üzerine çöktü. Birkaç yaşlı dizlerini döverek "öldük, mahvolduk" diye söylenmeye başladı. Bir anda içgüdüsel olarak dağılan kervanda herkes birbirine sokulmaya başladı.

Yaklaşık 10 atlı yanıma yanaştı. Yüzbaşı onlara nereden geldiklerini sorduğunda büyük bir saygıyla "davar vergisi" toplamaktan döndüklerini söylediler... Şükrü Yüzbaşı kulağıma bu atlıları iyi tanıdığını söyledi, bunlar etrafımızı saranların liderleriymiş. Kendilerine yolcu süsü vererek sürgünlerin sayısını belirlemek, dolayısıyla da ne kadar ganimete konacaklarını anlamak için kervan hakkında istihbarat topluyorlarmış. Kaybedecek zamanımız olmadığından Şükrü yüzbaşıya bizi bu beladan kurtarması için yalvardım.

Durumun vahametini göz önünde bulundurarak, tutup tutamayacağımı düşünmeden bir yığın söz verdim. O kadar kritik bir durumdaydık ki kalabalık üstümüze saldırsa hepimizi koyun gibi boğazlardı. Kanımız bir anda donmuştu. Azrail sanki tepemizdeydi. Ama nedense korkumuz azalır gibi olmuştu. Belki de bir yıldır sürekli ölüm kâbusu yaşadığımızdan şerbetlenmiş sayılırdık.

Hayatta kaldığımız her gün bizim için bir lütuf gibiydi zaten. Kaybedecek zaman yoktu. Ne olursa olsun neler yapılabileceği konusunda beynimiz durmuş gibiydi. Herkes umudunu bana bağlamıştı. Bense sadece yüzbaşıyla aramdaki iyi ilişkiye güvenerek bir çıkış yolu bulabilmeyi umuyordum. Sonunda, Şükrü Yüzbaşı para kokusu almış kurnaz tüccar edasıyla bazı zorluklardan söz edip aynı akşam ödenmek üzere 100 altın lira istedi. Eğer isteği yerine getirilirse kalabalığı dağıtmaya söz verdi. Başkalarıyla iş yapmak istemediğinden fidye için sadece beni tanıdığını söyledi. Mecburen koşullarını kabul ettim. Bu arada ikinci bir kişi aracılığıyla jandarma onbaşısına da komutanın emirlerini yerine getirmesini sağlamak için 10 altın liralık bir bahşiş vermeye söz verdik.

Yozgat sancağında otuz yıldır jandarma komutanı olan Şükrü Yüzbaşı bütün sancakta yiyiciliği ile meşhurdu. Ayrıca bizi götüren jandarmaların da doğruladığı gibi herkesin yüreğine korku saçmıştı. Hangi Türk köyünde mola verirsek verelim, köy sakinleri onu şahsen tanıyor büyük saygı ve korkuyla karışık bir hürmetle davranıyorlardı.

Pazarlığımız henüz sona ermişti ki Şükrü Yüzbaşı onbaşıya yanına birkaç adam alıp kalabalığı dağıtmasını emretti. Onbaşı geri dönüp komutana kalabalığın dağılmayı reddetmesi durumunda ne yapacağını sordu. Komutan da bu durumda ateş açmasını söyledi. Bu emir üzerine, onbaşının komutasındaki 4-5 atlı jandarma bize saldırmak için işaret bekleyen yamaçlarda toplanmış olan kalabalığın üzerine at sürüp saldırdı.

Katliamlara alışık olan kalabalık konacağı ganimeti düşünerek geri çekilmeyi reddetti. Daha önce karşımıza çıkan 8-10 atlı lider saldırmaya başladı. Birkaç 100 metre ötemizde sergilenen bu ölüm komedisini dehşet içinde seyrederken korkumuz bunun bir katliamla sonuçlanmasıydı. Ansızın mavzer mermilerinin vızıltıları bizi kendimize getirdi. Bu ayaktakımının en tez canlı liderlerinden biri ayağından vurulup yere düştü. Biraz önce ganimete konma hevesiyle yanıp tutuşan bu yüzlerce insanın şimdi ganimeti taşımak için yanlarında getirdikleri at ve eşekleri bile bırakarak korkuyla dağlara kaçışmasına şaşırmıştık.

Silah seslerini duyunca, bunun bir oyun olmadığını ya da genelde görüldüğü gibi şakacıktan bir direnme sayılmayacağını anlamışlardı. Yüzlerce kişinin birkaç jandarma tarafından nasıl dağıtıldığını görmüştük. Hükümetin istemediği bir şeyin yapılması mümkün değildi! Hükümetin Ermeni katliamından sorumlu olduğunun daha tartışmasız ve pratik bir kanıtı olamazdı.

Yamaçta kaçışan kalabalığın arkasında dağın zıt tarafında pusuya yatmış yüzlerce kişi daha gördük. Vadiyi gözlüyorlardı. Böylece saldırı başarılı olsaydı onlar da arkadaşlarına katılacaklardı. Ama şimdilik tehlike geçmişti. Kaçanların bıraktığı at ve eşekleri yanımıza alarak yolculuğumuza devam ederken, yeni saldırılardan da korkuyorduk.

Kazandığı zaferden sonra Şükrü Yüzbaşı bu sancakta halkın üzerinde ne denli güçlü bir etkisi olduğunu övünerek anlattı. Onun gönlünü okşayarak adamı yaralamaktan herhangi bir şehirde sorumlu tutulup tutulmayacağını sordum. "Niye sorumlu olacakmışım ki? Adam sürüden bir koyun değil ki" diye cevapladı.

Bir zabıt varakası yazdıracağım. Burada onların sevkiyat kervanına saldırdıklarını, dağılmalarını istediğimde direndiklerini ve bu nedenle de yaralandıklarını...yazdıracağım. Hepsi bu. Şimdi seferberlik zamanı, kim kime dum duma. Çok kötü şeyler yaptık, gene de kimse bir açıklama bile istemedi. Kimsenin kimseye diyeceği bir şey yok...anladın mı murahhasa?...sen sadece zengin ağalarından 100 altın lirayı toplayıp elime saymakla ilgilen. Buna kafanı yorma.

Taşra ve İstanbul'da 15 yıl boyunca müdürler, valiler ve hem alt hem de üst düzey devlet memurlarıyla çalıştığımdan işlerin böyle yürüdüğünü biliyordum. Şimdi tek istediğim yüzbaşının davranışlarını çözebilmek için durumdan yararlanmaktı.

100 altın lira teklif ederek kazandığım başarı bana Roma tarihinden bir olayı hatırlattı. Afrika da Numidya kralı Masinissa'nın torunu general Jugurtha, Roma ile sürekli savaşlardan sonra Romalı generallerin ayyuka çıkmış açgözlülüğünü ve Romalıların içinden çürüdüğünü görmüş. Roma'dan ayrıldıktan sonra demiş ki: "Ey paralı askerlerin şehri, alıcı bulursan sende satılıksın." Biz de şimdi bunun gibi "rüşvetçi Türkiye, tek ihtiyacın olan şey bir alıcı" diye bağırırken haksız sayılmayız.

Hiç vakit kaybetmeden yola koyulduk. Yaklaşık beşte dördümüz yaya olduğundan günde ortalama 6-7 saat yol alabiliyorduk. Bugün toz toprak içinde 8 saat yürüdükten sonra güneş batarken bir Türk köyünde mola verdik. Hiçbirimizde ağzımıza bir lokma koyacak kadar bile iştah kalmamıştı. Küçük odalarda birbirimize sokulmuş bütün geceyi, uykusuz sürekli tetikte geçirmiştik. Üzerine yatabileceğimiz kirli hasırlar vardı sadece. Üzerimiz bit kaynıyordu, gerçi artık buna alışmış gibiydik. Evet gözümüzü uyku tutmuyordu. Çünkü sadece mezarlarımıza daha fazla

yaklaşmakla kalmıyor, sanki şimdiden mezara girdiğimizi hissediyorduk. Üstelik şafakta bizi ne tür bir ölümün beklediğini de bilmiyorduk.

Kurt puslu havayı sever misali bütün suçlar gece karanlığında işlediğinden gecenin bir an önce bitmesini istiyorduk. Oysa gerçekte profesyonel suçlular için günün her saati tasarlayıp suç işlemek için uygundu. Allah'tan o geceyi vukuatsız geçirdik. Kervanımız yola çıkmadan önce hiçbirimizde gece düşünecek mecal bile kalmadığından vaadimi yerine getirmek için acele ettim. Sadece birkaç haftalık ekmek parası olanların bile katkısıyla kolayca 100 altın lirayı topladım. Hâlâ önümüzde geçeceğimiz ıssız dağlar ve vadiler olduğundan hiç kimse bu işte ayak sürmüyordu. Zaten hayatımız tamamen cani ve yiyici Şükrü Yüzbaşı'nın insafına kalmıştı. Aramızdaki birkaç Çankırılı tüccar 100 altın lirayı Şükrü'nün avucuna sayarak koydular. Altın liraların ışıltısı onun iştahını kabartmış, birbirimizi daha net anladığımız için keyfi yerine gelmiş, hepimize daha da iyi davranmaya başlamıştı. Artık özel kıyaklar yapıyordu. Ve beni birlikte yemek yemeğe davet etti.

Allah'tan günün geri kalan kısmı korkutucu bir olay olmadan geçti. Artık yemek yemeği düşünecek durumdaydık. Yozgatlı 50 küsur sürgüne erzak bulmak için uğraşıyorduk. Yiyecek bulmak zordu çünkü yaklaşık 100 kişiden sadece en fazla 30 Çankırılı'nın parası vardı. Diğerleri kelimenin gerçek anlamıyla beş parasızdı. Özellikle 54 Yozgatlı şimdi çırılçıplaktı. Üstelik bu zavallı aç canları doyurmak da gerekiyordu. Aynı şekilde İstanbullu 16 eski arkadaşımızdan 10'u da yardıma muhtaçtı. Zamanımı sürekli ekmek parası dilenerek geçiremeyeceğimden mecburen borç arayarak muhtaç arkadaşlarımızın bazılarına vermek zorunda kalmıştım.

Bir başka zorluk da şuydu: Yozgat-Kayseri arasında Türk köylüleri bize o kadar kinlenmişti ki ancak jandarmaların araya girmesiyle altın para karşılığında bize ekmek, soğan, yumurta ve yoğurt satmaya razı olmuşlardı. Başka bir yiyecek yoktu. Öyle bir an geldi ki ne yumurta ne yoğurt ne de hatta ekmek alabilecek duruma düştük. Zaten her zaman bulunmayan ekmek dedikleri de çavdar ve darı karışımıydı. Ama gene de açlığımızı bastırabiliyordu. Ancak her gün yaşadığımız ölüm kâbusu yüzünden yiyip içmek aklımıza bile gelmiyordu. Tek amacımız ani bir katliamdan sağ çıkabilmekti. Gerçekte Ermeni olduğumuzdan umudumuz çok azdı ve ulusumuz felaketin pençesine çoktan düşmüştü bile. Tüm Ermeni halkı gibi biz de kaderin sillesini yemiş, elimizdekileri yitirmiş, tehcir edilmiş ve dağılmıştık. Bütün yolların Roma'ya çıktığı gibi

biz de er geç Der Zor çöllerine itilecek, orada açlık ve susuzluktan ölecek miydik?

Dördüncü gün şafakta yola çıktık. Her zaman ki gibi endişeli ve huzursuzduk. Tek güvendiğimiz Tanrı'ydı. Çoktan hısım akrabaya umudumuzu yitirmiştik. Hayatta kalmayı başarsalar bile onları kim kurtarabilecekti? İngilizler, Fransızlar ve Ruslar henüz çok uzaktaydı.

Şükrü ile birlikte at sürüp sohbet ederken dar bir vadiye girdik. Birkaç tepenin üzerinde gizlenen kişilerin kafalarını gördük. Bu kişilerin sayısı az olduğundan bunlar bize saldırmaya cesaret edemeyecek öncüler olmalıydı. Ama meraklanmaya da başlamıştım: bu adamlar bizim için kendiliğinden mi gelmişlerdi, yoksa Şükrü Yüzbaşı bizi soyup soğana çevirmek için kendi adamlarını göndererek gizlice çağırmıştı? Bu yüzden "Şükrü bey, bu adamları peşimize kim salıyor? Ermeni sürgünlerin kervanının buradan geçtiğini nereden biliyorlar? Besbelli ki bu soğuk havada uzak köylerden alelacele buralara üşüşüyor, bizi öldürüp soymak için pusuya yatıyorlar."

"Eğri oturup doğru konuşalım. Suçlanacak kişiler onlar değil. Onları buna biz alıştırdık," diye cevap verdi. Şükrü Yüzbaşı ünlü bir cani ve cellat olmasına rağmen, bağnaz yaşlı bir Türk olduğunu, inandıklarını dobraca söylediğini, beni şaşırtacak bir açıklıkla düşüncelerini ortaya koyduğunu da itiraf etmeliyim. Bu yüzden ağzını aramaya çalıştım: "Şükrü Bey neden Jön Türkler Abdülhamit döneminde olduğu gibi Ermenileri oturdukları şehirlerde katletmediler? Yozgatlı Ermeni kadınları şehirden çıkarmadan daha kolay yok edemez miydiniz?" Şöyle cevapladı:

İttihatçıların izlediği yol seleflerinkinden çok daha tedbirliydi. Zira Ermenileri padişahın yaptığı gibi katletmek isteseydik biz de çok kayıp verirdik. Tıpkı 1909'da Adana'da olduğu gibi Ermeniler kolay teslim olmazlardı. Sokaklara ve taş evlerine barikatlar kurup silahlarıyla direnirlerdi. Mesela Şebinkarahisar ve Urfalı Ermeniler aylarca devleti uğraştırdı.

Peki bu yol daha pratik değil mi?

Ermenilere tehcir edileceklerini söyleyerek önce silahsızlandırdık. Tehcir ettikten sonra da en küçük bir direnişle karşılaşmadan yok ettik. Yozgatlı kadınlara gelince: Onlardan şehirde kurtulmak isteseydik, bütün altın ve gümüş mücevherlerini ve değerli taşlarını elimize geçmesinler diye tuvaletlere atıp yok ederlerdi. Bu yol çok daha etkiliydi. Onları kocalarına gönderdiğimizi düşünmelerini sağlayarak kandırdığımızda yanlarına halı ve kilimleri ile beraber bütün mücevherlerini de aldılar.

Böylece birkaç gün içinde onları bir araya toplayıp çırılçıplak soymamız çok kolay oldu. Bu arada aramalar sırasında çok sayıda elmas mücevheri yuttuklarını sen de biliyorsun. Ama Türk köylüler, özellikle de kadınlar bu çürüyen cesetlerin yanında günlerce dolaştılar, bağırsaklarını yarıp çok miktarda mücevher topladılar. Ve bunları şehre getirip sattılar. Biz bütün devlet görevlileri Yozgatlı Ermenilerin evlerinden çıkan büyük servet karşısında şaşkınlıktan donakaldık. Hükümetin bizim ırkımızın elinde olmasına rağmen, birkaç eşraf dışında Türk halkı yoksul. Evlerinde tek bir halı bile yok. Yasaklara rağmen Ermenilerin eski rejim sırasında bu kadar çok servet biriktirdiğine şaşırmıştık. Oysa o rejimden şikâyet edip duruyorlardı. Meşrutiyet daha birkaç yıl önce kuruldu ama bu servet çok daha önce biriktirilmiş.

Geçtiğimiz tüm yol, vadiler ve tarlalarda parçalanmış kumaş ve iç çamaşırları, yırtık ayakkabılar, sayfaları yırtılıp paramparça edilmiş dua kitapları ve *İncil*lerin de bulunduğunu belirtmeliyim. Belli ki büyük Ermeni tehcir kervanları bu yoldan geçmişti. Bizi sevk eden jandarmalar Yozgat yakınlarında ormanlık Çat dağlarında bir avuç Ermeni savaşçının yaklaşık bir yıldır Türk askeri ve jandarmasına karşı direndiğini, bunun da bölgedeki hükümet yetkililerinin dikkatini çektiğini anlattılar. Çat çevresindeki Ermeni köylüler sıranın kendilerine geleceğini anladıklarından, Türk hükümetinin atacağı adımı önceden kestirmişler. Yozgat'tan kalabalık bir jandarma birliği köylüyü tehcir etmek için köye girdiğinde sadece birkaç köpek ve horozun olduğunu görünce şaşırmış. Köpeklerin havladığı ve horozların öttüğü köyde köylülerden tek bir iz bile yoktu.

Hükümet durumun farkına varınca, bir avuç Ermeni savaşçıyı teslim olmaya zorlamak için dağ topları ile birlikte yaklaşık başıbozuk 1000 kişiyi ve bir jandarma bölüğünü sevk etmiş. Gelgelelim çavuş Samuel'in komutasındaki Ermeni direnişçiler sık ormanlarla kaplı Çat dağında mevzilenip kahramanca bir mücadeleye başlamışlar. Çat dağlarındaki büyük derin bir mağarada gizleniyorlarmış. Yiyecek stokları tükendiğinde çevrelerindeki Türk köylerine inip köylülerden zorla erzak alıyorlarmış. Yozgatlı yetkililer bu sürekli saldırılardan bıkmış ve kahraman savaşçılara boyun eğdirmenin ve onları teslim olmaya zorlamanın imkânsız olduğunu görmüşler, bu yüzden Samuel ve yoldaşlarına erzak sağlamakla suçladıkları Türk köylülerini cezalandırıp devlet düşmanı ilan etmişler. Bu Türk hükümetinin her zamanki izlediği yoldu. Suçluyu cezalandıramazsa masumlara karşı misilleme yapmak.

Bize bu hikâyeyi anlatan jandarmalar, Çat çevresindeki çatışmalara katılan bazılarının oradaki Ermeni direnişçilerin elinde toplar bile olduğunu anlattılar. Söylediklerine göre ellerinde kalan az miktardaki baruta taş parçalarını karıştırıp, böylece saldıran güçlerin ilerlemesini engelliyorlarmış. Bu hikâyelerin romantik ayrıntılarını dinlerken düş kırıklığı yaşıyorduk. Ama için için de kendi özgürlüğümüz için umutlanmıyor değildik. Çat'taki Ermeniler 1915 Ağustos'undan 1916 Mart'ına kadar direnmiştiler. Jandarmalar onları yenmenin imkânsız olduğunu söylüyordu. Gerçekten de bu bir avuç Ermeni genci Çat'taki muzaffer mücadelelerini 1918 Ekim'inde Dünya Savaşını sona erdiren mütarekeye kadar sürdürmüşlerdi. O zaman da silahları ile birlikte Halep'teki İngiliz askerlerinin komutanı general Allenby'e teslim olmuşlardı. Onları büyük saygı ile karşılayan ve öven İngiliz komutan, kahramanca direnişleri ile Ermeni ırkına onur kazandıran bu kişilerin silahlarını teslim almakta duraksamıştı.

Günbatımında, Boğazlıyan'dan taş çatlasa 5 saat uzaktaki Keller adlı Türk köyünde durakladık. Bu bizim yıllarca süren çileli hayatımızın en korkunç olaylarından birine dönüşecekti.

Âdet olduğu üzere 100 kişilik kervanımız onbaşıyla birlikte ücret karşılığında 8-10 köylüye ait küçük odalarda geceleyecektik. Herkes dinlenecek bir yer ararken onbaşı gelip bana şöyle söyledi: "Şükrü efendi sizi görmek istiyor. Özel olarak konuşacağı bir şeyler varmış." Tehlike kokusu aldığımdan önce gitmek istemedim. Onbaşı birkaç kez daveti tekrarladığından beni köyün girişinde bekleyen yüzbaşıyı aramaktan başka çarem kalmamıştı. Onu ararken benimle aynı kulübeyi paylaşan birkaç cesur delikanlının arkamdan gelip bana gizlice göz kulak olmasını söylemeyi de ihmal etmedim. Yüzbaşının yanına gittiğimde bana esrarengiz bir ses tonuyla dedi ki: "Murahhasa efendi sana kötü haberlerim var. Buradan bir sevkiyatın geçeceğini duyan civar köylerden yüzlerce köylü çevrede toplanmış saldırmayı bekliyorlar. Büyük tehlike altındayız."

"Şükrü Bey, çocuklarının başı için bizi Boğazlıyan'a sağ salim götüreceğine yemin ettin" diye cevapladım. "Allah aşkına bu kalabalığı püskürtmek için elinden geleni yap. Eğer onları tehdit edersen korkup kaçacaklarına eminim. Bizi kurtarmalısın." Bir yandan da bunun bizi soymak için yeni bir oyun olduğunu düşünüyordum. Tereddüt ettiğimi görünce, kısa bir yürüyüş yapmamı önerdi. Yaklaşık 150 adım ilerimizde, köyün üzerindeki pınara yakın küçük bir vadiye kadar birlikte yürürdük.

Aman Tanrım ne göreyim: Öldürülen erkek ve kadınların şişmiş, parçalanmış cesetleri ortalığa saçılmıştı. Çoğunun başı kesilmişti ve bazılarının bağırsakları deşilmişti. Bütün bu cesetler çıplaktı, elleri, ayakları bedenlerinden uzaklara atılmıştı. Bu şehit arkadaşlarımızın dehşet veren manzarasını anlatacak söz bulamıyorum. Hatta benim mezarımın da burası olup olmayacağını düşündüm mü bilemiyorum.

Azrailin soluğunu ensemde hissedince iyice gücümü kaybettim. Dizlerimin bağı çözüldü. Yere düştüm. Ama bilincim yerindeydi. Göz açıp kapayıncaya kadar, yaşadığım tüm önemli olaylar bir film şeridi gibi aklımdan geçti. Sayılı zamanımın kaldığını düşünüyordum. Kader ânının geldiğini düşündüğümden şok içindeydim. Yüzbaşı koşup beni yerden kaldırırken, cesaret verici şeyler söyledi:

Korkma murahhasa efendi. Kervanımız tehlikede değil. Boğazlıyan kaymakamı Kemal dün gece bu köye geldi. Buradaki amele taburundaki bütün erkeklerle birlikte bazı kadınları da öldürttü. Öldürülenlerin sayısı 28'di. Sonra çekip gitti. Bu katliamı yapma sebebi tabii ki yeni bir kervanın geldiğini duyunca köylüleri yeni bir katliama teşvik etmekti.

Ama Yozgat vali muavini tarafından azledilince, eski nüfusu kalmadı. Boğazlıyan'a döndüğünden beri yetkileri elinden alınmış durumda. Korkma, bize hiçbir şey yapamaz. Endişelenme, karanlık basmadan burada toplanan kalabalığı hemen dağıtırım. Sadece bana ne vereceğinizi söyle.

"Şükrü Bey, dile bizden ne dilersen. Senden tek istediğimiz bizi bu dertten kurtarman" sözleri ağzımdan dökülüverdi. O da, "bu gece getirdiğiniz halıları verin. Hemen jandarmayı silahlandırıp kalabalığı dağıttıracağım."

Pazarlığın sırası değildi. Zengin tüccarlardan birkaçını bulup komutanı doyurmak için yapılabilecekleri konuşmak için ayrılırken ona çok geç olmadan kalabalığı dağıtmasını söyledim. Yanıma verdiği onbaşı ile birlikte 5-6 zengin Ermeninin kaldığı odalara gidip onlara yüzbaşının isteklerini karşılamamız gerektiğini söyledim. Ölüm korkusu öylesine aklımızı başımızdan almıştı ki birkaç kişinin şüpheli tavrına rağmen birkaç halı ile birlikte 50 altın lirayı yüzbaşıya gönderdik. Yüzbaşı da söz verdiği gibi tüm jandarmalara kendisi komuta ederek bu kalabalığın pusuya yattığı yere gitti. Onların reislerini çağırdı, onlara derhal dağılıp köylerine geri dönmelerini, aksi takdirde ateş açılacağını söyledi. Hükümetin katliam yapmalarına karşı olduğunu görünce kalabalık şaşkın bir durumda oradan ayrılmak zorunda kaldı.

Ben iyi haberi onbaşıdan aldım. Ama gene de hiçbirimizin gözüne uyku girmedi. Pazarlığı yaptığımız birkaç kişi ile birlikte arkadaşlarımız arasında panik havası olmasın diye konuyu gizli tutmaya karar verdik. Ancak esrarengiz gidiş gelişlerimiz, özellikle de yüzümüzden okunan tedirginliğimiz arkadaşlarımıza yeni bir tehlike ile karşı karşıya olduğumuzu düşündürmüştü. Bu yüzden sabırsızlanarak şafağın sökmesini bekliyorlardı. Şafakta bu kasvetli köyden ayrılmak için acele ediyorduk.

Hızlı adımlarla Boğazlıyan yönünde yola koyulduk. Daha Keller'den bir saat uzaklaşmamıştık ki Kayseri Mebusu Ali Kemal'le karşılaştık. At arabasıyla, Ankara istikametiyle Yozgat'tan İstanbul'a gidiyordu. Yorgun kervanımızı geçtikten sonra arabası yaklaşıp yanımda durdu. Nereden gelip nereye gidiyorsunuz diye sordu. Çankırı'dan geldiğimizi, ama nereye gittiğimizi ancak Tanrı'nın bildiğini söyledim. Ali Kemal "Allah yardımcınız olsun" dedi. Bu deyim elbette bize Allah'tan başka kimsenin yardım edemeyeceği anlamına geliyordu.

Keller-Boğazlıyan arası 6 saatti. Kasabaya iki saat kala karşılaştığımız Türk köylüler ağızlarından affı şahane çıktığını kaçırarak bize iyi haberi verdiler. Yani Padişahlık Ermenilere genel af çıkarmıştı ve tehcir edilen herkes memleketine dönecekti. Aynı zamanda genel af ilanlarının köy duvarlarına asıldığını, bunları kendi gözleriyle okuduklarını da söylediler. Şimdi hepimiz birbirimize madem genel af çıktı neden hemen evlerimize geri götürülmeyip Der Zor'a götürüldüğümüzü sormaya başladık. Ben gene yüzbaşımızın yanına koşup neler olup bittiğini sordum.

"Murahhasa efendi, bizde bu stratejilerin kandırmaca olduğunu hâlâ öğrenemedin mi?" diye cevap verdi. "Boğazlıyan kaymakamı bu sahte ilanı bilerek astırdı. Böylece sağda solda saklanan Ermeniler genel af çıktığına inanarak ortaya çıkacaklar, kolayca tutuklanıp onların icabına bakılacak." Şükrü Yüzbaşı tamamen haklıydı. Gördüğümüz gibi Ermenilerin yok edilmesiyle ilgili tüm emirler aldatmaca ve tuzaklarla doluydu.

Nihayet Yozgat yakınlarındaki köprüden yola çıkışımızın altıncı günü günbatımından birkaç saat önce Boğazlıyan'a korku içinde ulaştık. Evet, bu katliam alanına, bu kan gölüne girerken korkudan titriyorduk. Çünkü güvenilir bir kaynaktan Yozgatlı Ermenilerin Ermenilere yönelik katliamların baş tertipçisi ve geçici Vali Muavini olan kana susamış [Mehmet] Kemal'in eski görevini tamamladıktan sonra Boğazlıyan kaymakamlığına geri döndüğünü öğrenmiştik.

24

BOĞAZLIYAN'DAN KAYSERİ'YE

Kızılırmak Köprüsü ve İttihatçı Çeteler

Kervanımızın yaklaşık beşte dördü yaya olduğundan günde taş çatlasa 6-7 saat yol alabiliyorduk. Bu nedenle (araba ile 3 gün süren) Yozgat-Boğazlıyan arasını ancak 6 gün sonra geçebilmiştik. Kaçınılmaz ölümcül sonuçları düşündüğümüzde bu hâlimize gene de şükrediyorduk. Hükümetin verdiği izinden yararlanarak Çankırılı Ermeni aileleri yanımızda taşısaydık ne olurdu? Bu kanlı yollarda çok sayıda kadın, kız ve çocukla mevcut sayımızdan 3-4 kat kalabalık bir kervanla yolculuk yapsak başımıza neler gelirdi?

Çankırı Ermenileri gibi, –birkaç gün sonra sayıları 400'ü bulacak olan– Kastamonulu sürgünler kadın, kız ve çocuklarını getirmemişlerdi. Ancak bununla birlikte Çankırılı aileler gibi bu aileler de yerel idare tarafından sürülüp civardaki Türk köylerine nakledilmişti. Ancak Kastamonudaki yerel idare Türkçe konuşan ve sayıları daha az olan Ermeni komşularından diğer Türkler gibi nefret etmiyordu. Bu yüzden de köylere dağıtılan Ermeni aileleri diğer yerlerde olduğu gibi Müslüman olmaları için zorlamıyor ya da bu konuda direnenlere kötü davranmıyordu.[1]

Kervanımız Boğazlıyan'a girdiğinde bizi hükümet binasının önüne getirdiler. Görevliler bizi görebilmek için balkonda bekliyorlardı. Jandarmaların söylediğine göre, Yozgat'ta katliamları yöneten *kaymakam* Kemal hasta olduğundan burada yoktu.

Sonra kervanımız kasabanın diğer ucunda kışla olarak kullanılan, pencereleri camsız taş bir binaya götürüldü. Oraya varır varmaz Şükrü Yüzbaşı bizden ayrıldı. Sorduğumuzda, kervanın komutasını bizi Kayseri'ye götürecek güvendiği bir *çavuşa* bıraktığını öğrendik.

Bir Ermeni tehcir kervanının geldiği sözleri daha Boğazlıyan'da yeni duyulduğunda, 6, 12 yaşları arasında bir deri bir kemik kalmış paçavralar içinde Ermeni kız yetimlerin kaldığımız binanın etrafında dolaştığını gördük. Eski ve soylu bir ırkın bu sefil kalıntıları hücremizin penceresinin önüne gelip elllerini uzatırken, "*der baba* [muhterem peder] açız... donuyoruz... bir ekmek parası verin...ayaklarınızı öpelim; bizi de yanınıza alın" diye yalvarıyorlardı.

Ah! Ermenilerin şehadet yolunda cehennem azabı gibi bir ölüme kurban giden analarının sıcak kucağından koparılan bu küçük yetimlere yardım edememenin trajedisi, hepimizi dehşet içinde bırakan kendi ölümümüzün yaklaştığı fikrinden bin kat daha fazla dayanılmazdı. Dağılan bir sürünün sürgün edilen çobanı olarak bu talihsiz yetimlere bir lokma ekmek bile veremedim. Çünkü ben de bir lokma ekmeğe muhtaçtım. Ne yapabilirdim? Hiçbir şey bütün bu canice ve trajik olayları belleğimin kara kaplı defterine yazıp saklamaya çalışmaktan ve eğer hayatta kalırsam gelecek kuşaklara aktarmaktan başka. Bu yetimler Türkçe bilmiyorlardı. Yozgat yerlileri, Boğazlıyanlı ve diğer civar köylerdeki Ermeni ahali gibi onlar da Ermenice konuştuklarından jandarmaların söylediği gibi belki de buralıydılar. Yoksa bu yollardan geçen İç Anadolu'daki vilayetlerden gelen tehcir kervanlarından tek kurtulanlar bu çocuklar mıydı?

Çankırı'dan yola çıktığımızdan beri ilk kez Boğazlıyan'da katliamlardan sağ kurtulanlarla karşılaşıyorduk. Hem acıyorduk hem de bu talihsiz, yersiz yurtsuz canların başlarına gelenleri hayal edince ölüm korkusu yaşıyorduk. Kana susamış kaymakam Kemal'in şehrinde endişeli bir gece geçirdikten sonra, şafakta Kayseri'ye gitmek üzere Boğazlıyan'dan ayrıldık. Herkes, Şükrü Yüzbaşı ve bizi götüren tüm jandarmalar, "Boğazlıyan-Kayseri yolunu sağ salim geçtiniz mi, artık korkmayın" demişlerdi.

Yola koyulduktan hemen sonra, her zaman yaptığım gibi yanımızdaki yeni jandarmalarla ve özellikle de komutanlarıyla sohbet etmeye çalıştım. Komutanları Osman adında İstanbullu okumuş bir delikanlıydı. Orada merkez postanesinde çalışıyormuş. Cepheye gönderilmemek için, jandarma çavuşu olmuş ve bu katliam yuvası Boğazlıyan'a daha yeni gelmişti. Allah'tan, ilk günümüz vukuatsız geçti ve gece Çanter adında küçük bir Türk köyünde konakladık.

İkinci gün büyük bir platoyu geçtik. Ah! İlkbaharın başında yeniden canlanan doğanın güzelliğine diyecek yoktu. Kış ortasında, 12 Şubat'ta Çankırı'dan ayrılmış, karlı yollarda ilerlemiştik. Şimdi neredeyse Mart'ın

ortasına varmıştık. Kervanımızdaki sürgünlerin çoğunun artık ayakkabısı yoktu. Ayakkabılar ayaklarında paralanmıştı. Daha sonra Türk köylülerinden deri temin edip çarık yapmışlardı. Herkesin ayağında bu çarıklardan vardı.

İlkbaharda yeşillenen doğa, sarı, kırmızı ve beyaz çiçeklerin görüntüsü tek tesellimizdi. Gerçekten de yeniden uyanan doğanın bu eşsiz güzelliklerinin ortasında öldürülme düşüncesi içimizi karartıyordu. Kışın hüzünlü bir ölüm o kadar da fena olmazdı; böyle bir ölüm doğanın uykusu ile örtüşürdü. Ama doğanın yeniden canlandığı bu mevsimde, ilkbaharda ölüm ne korkunç bir çelişkiydi. Etrafımızı saran yeşil çimenlerin aralarında (ilkbahar kardeleni de denilen) akbardaklar açmıştı. Beyaz çiçeklerin yanında allı yeşilli tarlalarda şehit bakirelerin gözleri gibi parlayan mavi menekşeler açmıştı. Ama yemyeşil doğanın güzelliği bizim için büyük bir teselli kaynağı olmuyordu. Ne ağaçların ne de çiçeklerin mis gibi kokularını duyacak hâlimiz yoktu. Bu çayırlar büyüleyiciydi. Ama aklımızda sadece paramparça edilmiş yurttaşlarımız vardı. Acı çeken yüreklerimiz, ızdırap içindeki ruhlarımız duyularımızın doğru çalışmasına imkân vermiyordu. Tanrı'nın yarattığı harikalarla ilkbaharın bize hiçbir yararı yoktu. Kanayan yüreklerimize ilkbahar çare olabilir miydi?

Hiçbir yerde bir geceden fazla kalmadan yel gibi dağlardan ve vadilerden geçerken… eli kanlı Türk hayaleti sanki peşimizden kovalıyordu. Hayalet arkamızdan hiç durmadan *yürü lanetli Ermeni yürü… hiç arkana bakma… yürümeye devam et!.. çöldür tek kurtuluşun… seni ancak ölüm paklar… sadece ölümün korkunç olmasın diye dua et. Asla bir mezarın bile olmayacak… dert etme* diye sesleniyordu.

Etrafımızda ilkbaharın filizlenmesi bizi fazla etkilememişti. İlk ve ikinci günü dikkate değer bir olay olmadan geçirdik. Ancak üçüncü gün bölgede en korkunç etapları çoktan geride bıraktığımızı düşünürken kendimizi bir anda hayatımızı tehdit eden gerçek ve tertipli bir tehlikenin ortasında bulduk.

Aniden art arda patlayan mavzerlerin sesini duyduğumuzda yarım saat uzaklıkta Kızılırmak'ı aşan Çokgöz adlı taş bir köprüye yaklaşıyorduk. Vadiler ve dağın eteklerinde yankılanan mavzer sesleri yavaş yavaş dindi.

Yüzbaşı bir jandarmayı keşif yapması için gönderdi. Biz tehlike geçene kadar geri dönüp yoldan uzak Türk köyüne sığınmayı düşünüyorduk.

Ama keşfe giden jandarma dönmediğinden, yüzbaşı aynı yöne ikinci bir er daha gönderdi. O da dönmedi.

Kervanımızda her zaman öncülük yapan zeki ve yurtsever genç Mıgırdıç'e ilerlememesini gizlice bildirdik. Jandarma komutanının kervanımızı ilerlemeye zorladığını görünce, yaklaşık yarım saat gecikmek için ona rüşvet verdik. Ama keşfe gönderilen iki askerin geri dönmesini boşuna bekledikten sonra endişe içinde de olsak ağır ağır yola koyulduk.

Tuzağa düştüğümüzü anladığımızda yamaçta nehre doğru uzanan bir tümseğe doğru inmeye başlamıştık. Kana susamış Boğazlıyan *kaymakamı* Kemal biz şehirden geçerken hastalık numarasına yatmıştı. Meğerse Kayseri'deki İttihat Terakki şubesine telefon ederek bizim oraya doğru ilerlediğimizi bildirmiş. Bu haberi alan İttihat Terakki şubesi derhal 100 atlı *çete*yi harekete geçirmişti. Bunlar Kayseri yönünde yol alan tüm kervanların geçmek zorunda olduğu Kızılırmak üzerindeki köprüye giden yollarda pusuya yatmışlardı.

Gerçekten de bu köprü mükemmel bir cinayet yeriydi...özellikle Kayseri tarafında olmak üzere her iki tarafta da devasa kayalar ve uçurumların olduğu nehir yatağı derin bir vadiydi. Nehir burada çok hızlı akıyordu. Bizim ilerlediğimiz tarafta çok sayıda mağaranın olduğu bir düzlük ve birkaç tane yarı harabe taş bina vardı. Katırcıların hayvanlarının dinlenebileceği yörenin yerlilerinin *han* dediği bir bina da bulunuyordu.

Atlı *çete*lerin büyük kısmı atlarını bu mağaralarda tutarken Çerkes tarzı gümüş özengileri ve eğerleriyle göze çarpan reislerin atları dışarıda bağlıydı. Bu gezgin *çete*ler Çerkes kıyafetleri giymişlerdi, başlarında siyah *papak*lar vardı.

1915 yazında binlerce Ermeni bu köprünün tam önünde, bu derin vadide en barbarca şekilde katledilmiş ve cesetleri nehre atılmıştı. Ama 8-9 aydır buralardan bir tek kervan bile geçmemişti. Bunun nedeni iç vilayetlerde hiç Ermeni kalmamasıydı. Onlar tamamen "temizlenmişti."

Şimdi masumların kanına susamış bu çete bizi karşılamak için dar vadiye koşmuş, kan kokusu almış gibi pusuya yatmıştı.

Tüm *çete* liderleri düzenli ordudan seçilen zalimlikleriyle öne çıkan genç İttihatçı subaylardı. Bu çetelerin lideri ya da komutanı, Kayseri'de gerçekleştirilen katliamlarla ün salmıştı. Bu kişi aynı zamanda yerel İttihat ve Terakki kulübüyle yerleşim bölgesinin de lideriydi.

Yasaya göre belediye başkanları yörenin toprak sahiplerinden olması gerekirken, İstanbul'daki İttihat ve Terakki Merkezî Umumisi Dünya Savaşı sırasında yaşadığı mali zorlukları hafifletmek için taşra kulüplerinin yerel başkanlarının yerine İstanbul'dan İttihat ve Terakki üyelerini yerleştirmişti. Bunlar maaşlarını yerel idareden alıyorlardı.

100 kişilik kervanımız köprüye ulaştığında bir arabada bekleyen 5 kişi gördük. Beni arabaya çağırdılar. Nereden geldiğimizi ve neden bu kadar geç tehcir edildiğimizi sordular.

Çankırı'dan tehcir edilişimizin üzerinden 8 ay geçmiş, demiryolu çalışanları dışında Küçük Asya'da geriye hiç Ermeni kalmamıştı. Der Zor yolcusu kervanlardan onlardan başka sağ kurtulan yoktu. Gerek rüşvet vererek gerekse başka yolllarla Eskişehir, Kütahya, Konya, Ereğli, Pozantı, Belemedik ya da Adana'da Amanos tünellerinin inşasında çalışacak işçiler ya da memurlar olarak kalmayı başarmışlardı.

Ben gerekli şeyleri söyledikten sonra, arabadakiler Boğazlıyan yönünde uzaklaşıp gittiler. Araba köprüye hâkim yakındaki bir tepeye ulaşınca durdu. İçinden inenler sanki birilerini bekliyormuş gibi sigara içerek etrafta dolaşıyorlardı.

Hepimiz bu kişileri normal yolcu gibi görmüştük. Fakat başımızdaki jandarmalar ve astsubay arabadakilerin Belediye Başkanı ile Kayseri İttihat Terakki Kulübünün 4 üyesi olduğunu söylediler. Onları buraya çeken şeytani planı ve 1915 yazındaki tehcirlerde oynadıkları kanlı rolleri de öğrendik.

Köprünün altında *sivil* ceketli, kırmızı şeritli askerî pantolon giymiş bir binbaşı vardı. *Çete*nin reisi de işte bu kişiydi. Gönderdiğimiz ilk jandarma *çete* reisinin yanına gidince kendi Martin tüfeğiyle adama vurmaya başladı. Karşılaştığı çetedekilerin kim olduğunu bilmeyen jandarma mavzerlerle ateş eden bu kişilere kimliklerini sorma gafletinde bulundu. Tam bu kişilerin isimlerini öğrenecekti ki *çete* reisi jandarma erini yakaladığı gibi tekme tokat girişti. Bir yandan da bölgedeki yetkililere "böyle odunları nasıl jandarma yapıyorlar" diye ana avrat düz gidiyordu.

Yaklaşık 30 metre uzağımızdaki mağaralardan Çerkes kıyafetleri giymiş 4-5 grup hâlinde çeteciler çıktı. Bunlar birbirlerine kaş göz işareti yaptılar. Bir anda korkutucu bir ortam oluştu. Biz haftalarca süren aç susuz tehcir yolculuğunda bir deri bir kemik kalmış, tükenmiş bir avuç çaresiz Ermeni'ydik. Hepimizi katletmek için bu kadar büyük bir

kalabalığa gerek yoktu. İnsan öldürmek için eğitilen bu eşkıyalardan 10 tanesi bu iş için yeterliydi.

Tüm kaçış yollarına atlı eşkıyalar mevzilenmişti. Kanımız donmuş, aklımız durmuş, bilincimiz ve muhakeme gücümüz tükenmişti. Kelimenin tam anlamıyla koyun sürüsü gibiydik. Eğer bize saldırsalardı mezbahaya giden koyunlar gibi boynumuzu bıçakların altına uzatmaktan başka yapacak bir şeyimiz yoktu.

Bu sırada bir çeteci gelip hepimize birkaç adım uzakta duvarları görünen, ahır olduğu zar zor anlaşılan terk edilmiş bir koyun ağılına girmemizi emretti. Çoğumuz ağıla doğru yürümeye başladık. Birkaçımız da içeri girdi. Ölümle yüz yüze olduğumuz kritik bir an yaşıyorduk.

Kaçamayacağımız bir felaketle karşı karşıya kalırsak on adım ötedeki köprüye doğru koşup nehre atlamak üzere aramızda önceden bir anlaşma yapmıştık. İlkbaharda karların erimesiyle Kızılırmak yatağından taşacak gibi görünüyordu. Sanki uçsuz bucaksız bir deniz gibi kabarmıştı. Elbette on binlerce Ermeniye mezar olan bu derin sular sert akıntılarına katıp götürürken bu Türk canilerin ellerinde korkunç ve zalimce ölümden bizi kurtaracaktı.

Atımla birlikte nehre atlamaya hazırlanırken, ayaklarım hâlâ üzengideydi. Kalbim deli gibi çarpıyor, hızlı hızlı nefes alıyordum. Ama İstanbul'dan sürgün edilen ilk aydınların arasındaki avukat Tanielyan tam o sırada beni yaşadığım korkunç dehşetten uyandırıp harekete geçmeye zorladı. Dedi ki: "Muhterem peder, bizi öldürmek için ahıra götürdüklerini görmüyor musunuz?... insanların oraya girmesine izin vermeyin... dışarı çıkmalarını isteyin." Oysa her şey gözlerimin önünde cereyan ediyordu, fakat ben o kadar şaşkın bir durumdaydım ki ilk kez aklım duurmuştu. Hiçbir şey düşünemeyecek hâldeydim. Sürgünlerin ahıra girmeye başladığına dikkat etmemiştim. Gözlerim çete reisinin üstündeydi.

Yanımda duran birkaç cesur delikanlıya hemen gidip ahıra girenleri geri çıkarmalarını söyledim. Geri kalanlara da dikkatlice nehre doğru ilerlemelerini söyledim. Çankırılı tüccarlardan biri olan son derece popüler ve nazik Asdvadzadur *çete* reisine yaklaşıp adamı kucaklayıp ellerini öperken jandarma erimizi affetmesini rica etti. Bizim kervanın komutanı astsubay da reisin yanına gidip jandarma erini bırakmasını istedi.

Bu iki kişinin araya girmesinden cesaret bularak atımdan indim ve jandarmayı bırakması için çete reisine ricada bulunmaya gittim. Bir

yandan da bizi bırak da yolumuza gidelim diye yalvardım. Jandarma erini serbest bırakan çete reisi kervanla ilgili olarak beni sorgulamaya başladı. Tüm sorularını alelacele gerektiği gibi cevapladım.

Başka şeyler yanında dilimin döndüğünce ona şunları anlattım: Çankırılı 40 Ermeni ailenin siyasi ya da ulusal bilinci yoktu. Bu kişiler zavallı, masum, Türkçe konuşan bir ahaliydi. Bu yüzden [hükümet] onları tehcir etmek istememiş, sadece şahsi düşmanlıklardan kaynaklanan bir yanlış anlama sonucu evlerinden koparılmışlardı...ayrıca ona söylediklerimi doğrulayacak resmî bir belgenin yanımda olduğunu, bunu okuyabileceğini de uygun bir dille anlattım. Söylediklerimizin bütün sürgün döneminde diğer Türk sivil ve askerî görevlileri etkilediği gibi onun üzerinde de mutlaka olumlu bir etkisi olacağından emindim.

Sakinleşen komutan astsubaya dönüp resmî belgeyi istediğinde hepimiz derin bir nefes aldık. Belgeyi iki kez okudu. İkinci okuyuşunda "Dahiliye Nezareti ve Çankırı yönetimini Kayseri'ye sağ salim vardıkları zaman telgrafla haberdar edin" cümlesini yüksek sesle okudu. Sonra da etrafında gene sivil giysili olan Türk subaylarına işaret etti. Bana da kısaca "*gidebilirsiniz"* dedi. Bu kana susamış çete reisinin kırış kırış esmer suratı avını elinden kaçırmış bir avcının öfkesini gösteriyordu.

Kurtulmuştuk. Hayatımız bağışlanmıştı. Bütün bu olay en çok 20 dakika sürmüştü. İster istemez bir dizi zoraki *temenniler* ve iyi dileklerimi ifade ettikten sonra çaresiz arkadaşlarıma yola devam etme işareti verdim. 6-7 saattir yollarda olan yorgun kervanımız için bu son dakikalar yıllara bedeldi. Buradan uzaklaşıncaya kadar yaşadığımız paniği kontrol altına almak için kendimizi zorluyorduk. Taş kesilme korkusuyla hiçbirimiz geriye bakmaya cesaret edemiyorduk. 70-80 yaşındaki bir deri bir kemik kalmış bu ihtiyarların o kanlı nehirden, köprüden ve gizemli mağaralardan uzaklaşmak için gençler gibi koşuşturması görülecek manzaraydı. Köprünün tam karşısındaki sarp yamaçtan inmeye başlarken, birkaç atlı eşkıya yanımıza geldi. Allah'tan başımızdaki astsubayla biraz fısıldaştıktan sonra bu kişilerde ayrılıp çetelerinin yanına gitmek için köprüye doğru yürüdüler. Kana susamış komutanlarının verdiği görevle buraya geldikleri ve rapor vermek üzere geri döndükleri kuşkusuzdu.

Birkaç saaatlik zorlu bir tırmanıştan sonra, taş bir *han*ın bulunduğu bir tepeye ulaştık. Burada gecelememize karar verildi. Aslında akşam yemeği yenilebilirdi. Fakat Kızılırmak köprüsü yakınında ölümden kıl payı kurtulmamızın etkisini hâlâ üstümüzden atamadığımızdan kimsede iştah

kalmamıştı. Buna rağmen hızla elimizi yüzümüzü yıkayıp geniş kahvehanenin zeminine uzandık. Hiçbirimiz uyuyamıyor ya da hatta şekerleme bile yapamıyorduk. Gözlerimizi kapatınca en ince ayrıntılarına kadar yaşadığımız dehşet zihnimize üşüşüyordu. Birçoğumuz gece boyunca abuk sabuk konuştu, korkunç çığlıklar attı. Bazıları sanki karanlıkta saldırıya uğramış gibi gözlerini fal taşı gibi açıp dışarıya fırladı. Bazıları eşlerini, çocuklarını ve sevdiklerini düşünüp, eski anılarını anıp hıçkıra hıçkıra ağlıyordu. Hepimiz mezara daha önce hiç bu kadar yakın olmadığımızı hissediyorduk.

Sabah henüz güneş tam doğmadan bu yerlerden ve anılardan uzaklaşmak için acele ettik. Âdet olduğu gibi yaşlı Türk hancıya *han* da geceleme bedelinin ne kadar olduğunu sorduğumda çok şaşırtıcı bir cevap verdi: "Evlerini, ailelerini ve servetlerini geride bırakıp koyun sürüsü gibi sürgün edilen bu zavallı insanlardan para istersem Allah beni çarpar." Her hancının bizden normal paranın on mislini aldığını, 5 gümüş kuruş hesap çıkardığını söylediğimde dedi ki: "O adamlar Allahsızmış; *eden bulur dünyasıdır ya.* Allah başımıza bu belaları getirenleri cezalandırır. Koca ülkenin birkaç eşkıyanın elinde yok olup gitmesi ne kötü."

Ona teşekkür ettikten sonra, aynı gün Kayseri'ye varabilmek için oradan ayrıldık. Ekrek adlı Türk köyünün yakınlarında bir dizi ıssız tepeden inen dolambaçlı yollara yöneldik. Burası bizi göz alabildiğince uzanan Kayseri ovasına götürüyordu.

Geniş kumlu ovaya yeni varmıştık ki bir toz fırtınasıyla karşılaştık. Kum fırtınası bizi neredeyse olduğumuz yere gömecekti. Göz gözü görmüyordu. Yere uzanıp, birbirimize sarıldık. Kum fırtınasından kurtulmak için kollarımızla yüzümüzü koruduk.

Jandarmalar içinde bulunduğumuz duruma aldırış etmiyor, Kayseri'ye telefon ettiklerini, emir beklediklerini söyleyerek bizi buradan hemen götürmek istiyorlardı. Kum fırtınası şiddetlendiğinde bizi bırakıp birkaç yüz metre ilerdeki harabe bir kulübeye sığındılar. Fırtına birkaç saat sonra nihayet dindi. O zaman seyisin benim bohçamla birlikte atımı da alıp kaçtığını anladım. Yozgat'tan Kayseri'ye kiralama bedelinin beş katını zaten ödemiştim. Güneş battıktan sonra Kayseri'den gelen jandarmalar resmî listeden sayım yaparak bizi devraldılar. Bizim bol bol rüşvet verdiğimiz atlı jandarmalar ise Boğazlıyan'a geri döndü. Biz de böylece yeni efendilerimizle birlite Kayseri'ye doğru yola koyulduk.

Hepimiz nihayet tekrar bir şehir göreceğiz diye kendimizi teselli ederken, bizi Kayseri'ye götürmediklerini anladık. Şehrin ucundaki bir tepede inşa edilen bir saat uzaklıktaki Talas kasabasına götürülüyorduk. Kayseri'nin varoşları boyunca ilerlerken çok sayıda Türk meraklı bakışlarla bizi süzüyordu. Anadolu'da hâlâ Ermenilerin kaldığına şaşırmışa benziyorlardı. Bazıları çaktırmadan yaklaşıp bu geç tehcirin Müslümanlığı seçip seçmemizle bir alakası olup olmadığını sordular.

Akşam karanlığında yol alarak Talas'a ulaştık. Kervanımız kasabanın sokaklarından geçerken iki katlı taş evlerin pencerelerinde ellerinde mendiller olan kadınların ağladıklarını gördük. Daha sonra onların sürgüne giden yeni soydaşlarını görünce etkilenen Müslümanlaştırılmış Ermeni aileler olduğunu öğrendik. Şüphesiz onlar da mezar taşsız Ermeni mezarlığı olan Der Zor'a götürüleceklerini düşünüyorlardı.

24. Bölümün Notları:

[1] Kastamonu tarihî Ermeni vilayetleri arasında değildi.

25

KAYSERİ'DEN TOMARZA'YA

Talas'a ulaştığımızda, Ermeni kilisesine bitişik Taş *Han*'a götürüldük. Yerli Ermenilerin tehcirinden sora Türkler burayı değişik ihtiyaçları için kullanıyorlardı. Bu esnada *han*ın pencerelerini, pencere kasaları ve kapılarını kırarak ahıra dönüştürmüşlerdi. Bizi hayvan gibi içeri tıkmış, büyük kapıların önüne de süngülü iki askeri nöbetçi bırakmışlardı. Bu yolla bizim kasaba ahalisiyle ilişkimizi kesmek istiyorlardı.

Sağlam görünen tek katlı *han*ın yaklaşık 12 odası vardı. Çoğunun zemini taş döşeliyken birkaçı ise ahşaptı. Gerçi içinde bulunduğumuz zor koşullarda kaldığımız hanların pejmurde hâli hiç ilgimizi çekmemişti. Zaten uzun süredir pis ahırlara alışmış, çoğu kez soğuğa, sulu sepkene, kara ve dona aldırmadan dışarıda gecelemeye zorlanmıştık. Bizi tek koruyan Tanrı'ydı. Bu çileli yıllardan önce, yatak odasının penceresi biraz açık olsa içeri giren cereyandan hasta olurduk. Oysa o zamandan beri çok daha zor koşullar bizim için o kadar sıradan bir hâl almıştı ki artık bunlardan etkilenmiyorduk bile. Artık azrailin gölgesi günün her dakikasında peşimizde olduğundan bu zorluklara aldırış bile etmiyorduk.

Kendi paramızla bir dilim bayat ekmeğin bile satın alınmasının yasaklanması ne kadar bastırmaya çalışırsak çalışalım sürekli artan büyük endişe ve öfkeye yol açmıştı. Artık başörtüsü takan çok sayıda Müslüman olmuş Ermeni kadın ve sekiz, on yaşlarındaki Ermeni çocukları *han*ın kapısına gelip bize peynir, ekmek, pastırma, meyve kurusu ve su vermek istiyordu. Ama jandarmalar sürekli *"yasaktır"* diye engelliyorlardı.

O gün 8 saaten fazla yürüdüğümüzden açtık. Üstelik kum fırtınası bizi yıpratmıştı. Ne zaman küfürlerle karışık "*yasaktır*" kelimesini duysak , Kızılırmak köprüsünde *çete*lerin bize yaşattığı ölüm korkusu altında yaşadıklarımızın aynısını hissediyorduk. Öfkesini hiçbir şekilde dışa vuramayan arkadaşlarımızın birçoğu çocuklar gibi iç çekerek ağlıyorlardı.

Sonbahar rüzgârlarının sürüklediği göçmen kuş sürüleri gibi günlerce, haftalarca hiç durmadan yürürken, Kayseri'ye girme umudumuzu yitirmemiştik. Ama şimdi Talas'taydık ve en temel ihtiyaçlardan bile yoksun bırakılmıştık. Bazılarımız nöbetçi jandarmaların dikkati bir an bile dağıldığında birkaç dilim ekmek almaya cesaret etmişti. Ama nöbetçiler bu ekmekleri ellerinden kapıp emirlere karşı geldikleri için bir güzel dövdüler.

Klasik mitolojideki Frigya kralı Tantalus'a benziyorduk. Kral, başının üstünden sarkan meyve dolu dallar olduğu hâlde çenesine kadar suya batmış, hiçbir şey yiyip içemeden cehennemde [Tartarus] yaşamaya mahkûm edilmişti. Ekmeği görüyor ama yiyemiyorduk. İnsanların taşıdığı kovalardan sular damladığında ıslanan toprağı bile kıskanıyorduk.

Karnımız açlıktan zil çalarken küçük odalara gruplar hâlinde çömelmek için ya da yorgunluğumuzu biraz olsun hafiflemesi için uyuklamak üzere çekildik. Ertesi güne umutla bakmak için kendi kendimizi teselli etmeye çalıştık.

Tehcirden önce Ermenilerin sahip olduğu işletmelerin merkezi olan bu *han* Asdvadzadzin Ermeni ana kilisesine bitişikti. Yaklaşık 10 kişinin şekerleme yapmaya çalıştığı oda daha iyi ısıtılması için bir diğer odaya açılıyordu. Odanın Kilisenin avlusuna bakan iki penceresi vardı. Zifiri karanlıkta bir fısıtı duyduk: "Muhterem peder, Muhterem peder." Birimiz kalkıp sesin nereden geldiğini ve ne istediğini anlamak için pencereye gittik. Arkadaşım yanlarında 13 yaşlarında bir çocuğun olduğu bir grup peçeli Ermeni kadının geldiğini görmüş. Ben hemen yüksek olan pencereye koştum.

Bu Ermeni kadınlar sadece Türkçe bildiklerinden yanlarında benimle Ermenice konuşacak bir Ermeni delikanlı da getirmişlerdi. Böylece civardaki gece bekçileri ya da jandarmalar ne konuştuğumuzu anlamayacaklardı. Delikanlı zar zor duyulabilir bir sesle kadınlar adına bana Ermenice şöyle söyledi:

> Muhterem peder, geldiğinizi duyar duymaz başımızı örtüp size ekmek, su ve yiyecek satma bahanesiyle hanın önüne geldik. Ama bizi kamçılayan jandarmalar yüzünden oradan ayrıldık. Sırf bu yüzden sizinle böyle konuşmak zorundayız. Endişelenmeyin, kilise harabe hâlinde çevre evlerde de kimseler yok. Pencereden bir ip sarkıtırsanız kalan ekmek ve diğer yiyecekleri size verebiliriz.

Kayserili analarımız ve kız kardeşlerimizin bu asil davranışını hiç beklemediğimizden, Tanrı'nın lütfu gibi gelen bu yardım hepimizi duygulandırdı ve ağlamaya başladık. Tehcirden beri ilk kez kendileri de zar zor hayatta kalmaya çalışan kişilerden yardım ve şefkat görüyorduk. Bu kişiler zorla Müslüman olduklarından, bedenleri ve ruhları düşünülemez eziyet ve işkence içinde kıvranıyordu. Onlar bize yardım etmek için hayatlarını tehlikeye atan Ermeni anaları ve kız kardeşlerimizdi.

Bu özverili davranışları jandarmaların dikkatini çekseydi, sonuç onlar için felaket olurdu. Biz zaten mezarımız olacak olan Der Zor'a doğru yürüyen yitik canlardık. Fakat bu kadınların bize yardım etmekle aldıkları risk, Türklerin gözünde onların Müslümanlığının da bir aldatmaca olduğunu gösterecekti.

Karanlıktan istifade ederek yiyeceği yukarı çekmek için hazırlandık. Yeterince uzun ip olmadığı için aramızdaki gençler kemerlerini birbirine bağlayıp aşağıya uzattılar. İşaret verdiğimizde ağır sepeti yukarı çektiler. Ama pencerenin demir parmaklıklarından sepeti içeri sokmak mümkün değildi. Bu yüzden elimizi dışarı uzatıp sepeti boşaltmaya çalıştık. Çok geçmeden fal taşı gibi açılmış gözlerimizin önünde yerde ekmek, peynir, pastırma, üzüm, incir ve çökelek yığılmıştı. Boş sepeti tekrar indirdik ve neredeyse bir ziyafet olacak kadar dolulukla geri geldi. Sonra yan odalardaki arkadaşlarımıza da yiyecekleri dağıttık. Bereket jandarmalar uykudaydı, onları uyandırmamak için çok dikkatli davranıyorduk.

Ortalık karanlık olmasına rağmen cılız mum ışığında kiliseye yakın Ermeni evlerinde bir faaliyet olduğunu görebiliyorduk. Kızlar ve genç gelinler yiyecek toplamak için evden eve gidip geliyorlardı. Su da istediğimiz hâlde kovaları demir parmaklıklardan içeri sokmak mümkün değildi. Kovayı dışarda boşaltacak kaplarımız da yoktu. Bir damla suya da hasrettik aslında. Ne yaptıysak kovayı boşaltmayı başaramıyorduk. Yediğimiz Kayseri pastırması ve salamura peynir içimizi iyice yakmıştı.

Açlığımızı giderdiğimizde jandarmalara rüşvet vererek İstanbul'dan tehcir edildiğimizi öğrenen kadınlar, özellikle İstanbul Ermenileri hakkında bilgi istediler. Onlar İstanbullu Ermenileri de tehcir ettiklerini sandıklarından durumun öyle olmadığını öğrenince çok sevindiler. Çünkü kurtulmak için bütün umutlarını bağladıkları ve tek yardım alabilecekleri insanlar İstanbul'daydı.

Durumu daha iyi öğrenmek için aralarındaki sohbete ben de katıldım. Bu sırada gelen genç bir Ermeni kadını Ermenice şunları söyledi:

> Ahh muhterem peder ahhh... öldük bittik mahvolduk. Çekmediğimiz acı, başımıza gelmedik bela kalmadı. Müslüman olursak başımıza hiç bela gelmeyeceğini söyleyerek bizi kandırdılar. En azından [ailemizden] kalanları kurtarma umuduyla Müslüman olduk. Fakat durumumuz daha da kötüleşti. Genç gelinlerimizi ve kızlarımızı zorla nikâhlarına aldılar. Yapmadıkları zalimlik, bize etmedikleri işkence kalmadı. Sürgüne gidip de ölseydik daha iyiydi. O zaman hiç olmazsa kurtulur, vicdan azabı çekmezdik. Ahh dua ettiğimiz Tanrı nerede? Yaşadığımız sonsuz acıları görmüyor mu?

Sonra kadınların yanında penceremizin altında duran delikanlı "Muhterem Peder, Ruslar yakınlarda mı? ...şehrimizdeki Türkler Türkiye'de artık hiç Ermeni kalmadığını söylüyorlar. Dedikleri doğru mu?.. sizi nereye götürüyorlar?"

"Ah be oğlum, ne bileyim nereye götürüyorlar" diye cevapladım.... yaşadığımız sınırsız acılar ve bu kadar masum kanın dökülmesi karşısında neden Ermenilerin Tanrısı bu kadar acımasız? Ben kendim bu kadar büyük bir belanın içindeyken nereden bileyim?

"Evet güzel günler gelecek...tabii ki bu kez Ermeniler de nihayet ilkbaharı görecek...ama sadece hayatta kalanlar...Ermenilerin bağımsızlığının şafağını görecek kadar şanslı olanlara ne mutlu.!"

Tedirgin de olsak oldukça rahat bir gece geçirdikten sonra, sabah bizi çok etkileyen daha da rahatlatıcı bir manzara ile karşılaştık. Bu sefer tanık olduğumuz fedakârlıkları analarınınkini kat kat aşan Kayserili kızların davranışıydı.

Talas uzun yıllardır Şark uygarlığının öncüleri olan fedakâr ve asil Amerikalı kadınların taşradaki aydınlanma merkezlerinden biri olagelmişti. Bu Amerikalı misyoner kadınlar Talas'a yerleşmişlerdi. Talas Amerikan Kız Koleji'ne* [**1871'de Kayseri yakınlarındaki Talas'ta kurulan ABD Protestan Misyonerleri Koleji, daha sonra yatılı okul olmuştur*] gidenler sadece Müslümanlığı kabul etmek yerine sürgüne gönderilen çoğu Ermeni ailenin kızları değil, ama Müslüman olan ve kasabada kalan birkaç Ermeni ailesinin kızlarıydı da. Şehit ana babalarından sonsuz olarak ayrılan kolu kanadı kırık bu yuvasız kuşlar şahin ve akbabalara yem olmamak için tarafsız Amerikan bayrağına sığınmışlardı.

Bu kolejde okuyan narin Ermeni kızları başlarında bir *Vartabed*'in bulunduğu uzaklardan gelen yeni ve büyük bir tehcir kervanının kasabaya geldiğini ve aylardır Der Zor'a gitmek için yürüdüklerini öğrendiklerinde, bütün geceyi ağlayıp dua ederek geçirmişlerdi. Bu sessiz matemi gören soylu Amerikalı müdireleri duygulanarak ertesi günkü yemeklerinin tamamını bize ikram etmelerine izin vermişti.

Yardımsever müdire Mrs. [Jane S.] Wingate o gece oraya geldiğimizi duyar duymaz (bir saat uzaklıktaki) Kayseri'ye koşup Türk yöneticiden bize yardım etme izni istemiş. Böyle bir konuda tek başına sorumluluk almaktan korkan yönetici müdireyi jandarma komutanına göndermiş. Gece karanlığında gidip geldikten sonra yazılı izin koparmayı başaran müdire ertesi gün bize yiyecek dağıtmaya geldi. Bir gece önce tüm hazırlıkları tamamlayıp, ertesi sabah erkenden bize yetecek miktarda süt, peynir, bulgur, çorba, kete, ekmek, elma ile birlikte 100 kişilik yemek servisi yapabilecek araç gereç getirmişti. Yemek servisini bu işi yapabilecek Ermeni kolejinden kızlar üstlenmişti.

Han-cezaevimizin cümle kapısı açılıp bu yardım melekleri yiyecek dolu sepetlerle içeri girdiklerinde, hepimizi tarifsiz bir heyecan sardı. Acı çeken ruhlarımız için yemek-yemekten çok müdirenin yüreklerimize su serpen birkaç şefkatli sözü oldu. Bu soylu ve fedakâr Amerikalı kadın benden yanına oturup yolculuğumuzu anlatmamı istedi. Onun işaretiyle sürgünler gruplar hâlinde oturup karınlarını doyurmaya başladılar. Uzun süredir süt, peynir, kete ve elmanın tadını unutmuştuk. Çünkü Talas'a gelinceye kadar kuru ekmek, soğan ve sarımsağa talim etmiş, ender olarak bulgur ve *tarhana* çorbası ile karnımızı doyurmuştuk. Ermeni kızlar talihsiz uluslarından geriye kalan bu bir deri bir kemik sürgünlere bir ziyafet çekmişti.

Kervandaki genç Ermeni aydınlardan bir çoğu durumdan o kadar etkilenmişlerdi ki açlıklarına rağmen karınlarını tam doyuramamış, kendileri yardıma muhtaç olan bu yetim kız kardeşlerin nasıl şefkatle yardımımıza koştuğunu heyecanla anlatmaya başlamışlardı. Yorgun bedenlerimizden hâlâ tamamen yok olup gitmemiş yaralanmış erkeklik onurumuzun adeta patlamasıydı bu.

Kolejin kadın öğretmenleri ve öğrencileri ayrıca aralarında topladıkları 420 gümüş kuruşu bir mendile sararak bize vermişlerdi. Bizden istedikleri bu kuruşları kutsayıp aramızdaki en muhtaç durumdakilere dağıtmamızdı. Biz de bu kuruşları sadece kutsamakla kalmadık, onların

soylu jestlerini de geleceğe taşıdık. Böylece Ermeni kuşakları yüzyıllar boyunca Ermenilerin o gün yaşadığı acıların anısını canlı tutacak, anneleri ve genç kadın öğretmenleri ile birlikte bu fedakâr ve şefkatli Ermeni kızlarını hatırlayacaktı.

Yardımsever Mrs. Wingate'ten zor durumdaki kardeşlerimize yardım etmemiz için mutlak gerekli olan miktarda borç altın istedim. Soylu müdire benden 25 altın lira borç aldığıma dair bir makbuz istedikten sonra parayı getirmek için koleje koştu.

Bu yardımsever Amerikalı kadın parayı getirmek için koşarken, Talas jandarma komutanı yüzbaşı aniden içeri girdi. Yanımızdaki jandarma erlerini Amerikalı öğretmenler ve kızların bizimle konuşmasına izin verdikleri için fırçaladı. Jandarmaların bizi şehrin içine sokmamasının nedeni de buydu. Korkunç katliamlar hakkındaki gerçekleri kimseye söylememizi istemiyorlardı.

Jandarma yüzbaşısı bizi cezalandırmak için birkaç saat içinde yola çıkmak için hazırlanmamızı emretti. Eşyalarımızı taşımak için yük hayvanı kiralamamızı bile yasakladı. Bu konuda bütün girişimlerimiz sonuçsuz kalınca, çaresiz küçük denklerimizi aramızda paylaşıp akşama doğru Tomarza'ya gitmek üzere yola çıktık.

Hepimiz ajite durumdaydık. Çünkü artık sefalet ve acıya daha fazla dayanacak takatimiz kalmamıştı. Sabah yediklerimiz, bize gösterilen özen ve şefkat şimdi yerini acı ve gözyaşlarına bırakmıştı. Evet, hem Tanrı hem insanlık bizi terk etmişti. Ölüm tek kurtuluşumuzdu. Ama buna bile bel bağlayacak durumda değildik. Üzerimizi bir karış toprak bile örtemeyecek, akbabalara ve vahşi hayvanlara yem olacaktık.

100 kişilik kervanımız yaya olarak ilerlerken, Talas'ın dar, çamurlu sokaklarından geçip Amerikan kolejinin önüne geldik. Okulun önünden geçerken Ermeni kızlar, Ermeni öğretmenler ve nazik müdire pencerelere ya da okulun çatısına doluşmuş ellerindeki mendillerle gözlerini siliyordu. Komşu evlerin camlarının arkasına gizlenen Müslümanlaşmış Ermeni kadınlar da ağlıyordu. Sürgün kervanımız bir cenaze alayını andırıyordu. Sanki meçhul bir sona doğru yürüyen cenaze alayı da bizdik, ölüler de.

Nasıl bir tesadüfse, o an Rum kilisesinin çanları çalmaya başladı. Kilise çanlarının çalışı, 100 kişilik kervan, başlarında *Vartabed* ve papazları, pencerelerde ağlaşan kadınlar ve kızlar, bu tam bir rüya gibiydi. Tek

eksik olan yanan mumlar ve kara bir haçtı. Ne yazık! Haçsız da olsak hepimiz Ermenilerin o dikenli Golgotha'sına tırmanıyorduk.

Çan seslerini ilk duyduğumuzda, ses yakınlardaki vadilerden yankılanıyordu. İçimiz ürperdi. Çünkü herhangi bir Hristiyan kilisesinin çan seslerini duymayalı bir yıl olmuştu. Evet, çan sesleri Ermeni ırkının öldüğünü duyuruyordu. İşte biz de kurak Der Zor çöllerinde yok olup gidecek olan son cenaze alayıydık.

Kayseri'nin Ermeni nüfusu eskiden yaklaşık 3 bin haneydi. Şimdi arkamızda sadece 260 Müslümanlaşmış Ermeni hanesi bırakmıştık. Diğerleri sürgün kisvesiyle tehcir edilip öldürülmüştü. Genç gelinler ve kızlar haremlere kapatılıp kumalığa zorlanmıştı. Ünlü Aziz Garabed Manastırı yağmalanıp Türk yetimhanesine dönüştürülürken, müştemilatı buraya yeni getirilen Türk mülteciler arasında paylaştırılmıştı.

Piskopos (prelate) un görev yaptığı ana bina olan muhteşem Talas kilisesi şimdi baykuş yuvası olmuştu. Kilisenin sağ tarafı, bizim kaldığımız *hanın* altında kalan eski piskopos mezarlarının mermerleri gibi paramparça olmuştu. Yollarda katledilmiş olan Ermeni mültecilerin geride bıraktıkları evler İç Anadolu vilayetlerinden gelen Türk mültecilere verilmişti. Henüz geride bıraktığımız kış günlerinde, bu mülteci Türkler şu anda oturdukları Ermeni evlerindeki tüm mobilyaları parçalayıp kışlık odun olarak yakmışlardı.

Lekesiz Ermeni kolej kızları bizim için gözyaşı dökerken biz de onları bekleyen kötü kadere ağlıyorduk. Savaşın daha ikinci yılıydı. Mütarekeden önce her biri yeni kanlı sürprizlere gebe günler yaşayacaktık.

Gerçekten de, Amerika Almanya'ya savaş ilan edip Türkiye alelacele Amerika ile ilişkilerini sertleştirdiğinde Talas Koleji'nde görevli Amerikalı kadınlar ülkelerine gönderildiler. Ermeni Koleji'nde okuyan kızlar da Türk eşrafın haremlerine alınarak akıl almaz bir sefahatın kurbanı oldular.

Kohanam ya da (patriğin adını alan) Aziz Parseğ Dağı'nın yamacına tırmanıyorduk. Burası Talas-Tomarza yolunda Talas'ın tam arkasında kalıyordu. Kervanımız geniş bir platoya ulaştı. Burada jandarmalar bizi sopalarla hizaya sokmaya çalıştığından hızlı yürümeye başladık.

Geceyi geçirmek için Talas'tan iki saat mesafedeki bir *Kızılbaş* köyüne ulaştığımızda, güneş çoktan batmıştı. Ne var ki, tam köyde kalmak üzereyken jandarmalar yola devam emri verdiler. Bu akıl almaz emir bizi korkutmuştu. Ama çaresiz yeniden yola koyulup derin kayalık vadiye

doğru inmeye başladık. O sırada her zaman kervanın önünde ilerleyen birkaç genç Ermeni savaşçı birden telaşla bana koşup dedi ki: "Muhterem peder, şu kayaların arkasında gölgelerin ve kafaların hareket ettiğini gördük. Allah aşkına geri dönelim, tehlikedeyiz."

Hemen *çavuş*umuzu bulup ona yaklaşan tehlikeyi haber verdim. Tabii bizi kurtarması hâlinde cömert bir bahşiş vaadiyle. Kendisi de şaşıran *çavuş* hemen geri dönüp vadiden çıkmamızı emretti. Daha sonra öğrendiğimize göre Türk köylüler geceyi orada geçirmemizi istememişler. Ayrıca bize rehberlik etmesi için yanımıza verdikleri köylüye de bizi bu vadiye çekmesini tembihlemişler. Buraya kestirmeden gelen köylüler bizi öldürüp elimizdekilere el koymak için bekliyorlarmış.

Bizi götüren jandarmaların ve özellikle de başımızdaki *çavuş*un bu entrikadan hiç haberleri olmadığından bizi kesin bir ölümden kurtarmak için ellerinden geleni yapmışlardı. İki-üç saat karanlıkta yol aldıktan sonra ıssız bir yerde virane bir *han*a ulaştık. Bu *han* içinde 25-30 at, katır ve eşşeğin olduğu tek katlı bir ahırdı. Burada 100 kişilik bir kervanın konaklaması mümkün değildi. Bu yüzden bize yer açmak için hayvanların çıkarılması hâlinde konaklama ücreti ödemeye söz verdik. Ama Türk katırcılar hayvanlarının bizden *kısmetli* olduğunu söylediler.

Peşin cömert bir meblağ ödeyerek, *han*cıdan hayvanları ile birlikte kalma izni kopardık. Ama hayvanlar yere işediklerinden yerler ıslaktı. 5-10 kuruşa saman alıp yere serpmek zorunda kaldık. Gerçekten de durumumuz içler acısıydı. Biz cüzzamlılar gibi kovulurken yanımızda bizden daha iyi bakılan hayvanlara imrenmiştik.

O akşam bir köşe bulup, üzerine biraz saman serptikten sonra uzandım. Üzerine yine saman serptiğim bir taşı da yastık yaptım. Birkaç saat önce yaşadığımız ölüm korkusunu hatırlayınca kendimizi teselli ediyor, bizim için bir saray sayılan bu ahırda bulunmaktan mutlu oluyorduk. Buradan çok uzak olmayan karla kaplı büyük Erciyes Dağı'ndan gelen soğuk hava dışarıda bizi titretmişti. Ama ahırın içi hayvanların ve bizim nefesimizle ısınıyordu.

Yolculuk boyunca, özellikle de Yozgat-Boğazlıyan-Kayseri yolunda, yanımızdaki jandarmaların çoğunun geceleri uykusuz at sırtında geçirdiklerine dikkat etmiştik. Tam yanımda bu pozisyonda duran nöbetçiyi görünce ona niye uyumadığını sordum. Şu cevabı verdi:

Papaz, geçen yıl o kadar çok insan öldürdüm ki geceleri gözüme uyku girmiyor. Kestiğim insanlar gözümün önüne geldiği için gözlerimi kapatamıyorum. Özellikle, tecavüz edip öldürdüğüm 20'den çok bakirenin ruhu yüzünden gözlerime uyku girmiyor.

Bu pişmanlık mıydı? Öyleyse neden sürekli yeni katliamlar yapıyorlardı? Neden içtikleri masum kanı susuzluklarını gidermiyordu?

Ertesi gün şafak vakti bu hırsız yatağından yola çıktık. Allah'tan ikinci gün olaysız geçti. Ama sürekli yaşadığımız ölüm kâbusu içimize öylesine işlemişti ki endişeden bir türlü kurtulamıyorduk. Hepimiz artık yayaydık. Birçoğumuz sırtında yük taşıdığından yavaş yürüyor ve çoğu kez muhafızların sopasını yiyorduk. Üçüncü gün güneş batarken Tomarza ovasına girdik. Kuzeye Ermenistan'a doğru uçan göçmen kuş sürüsünü gördük. 1916 Mart'ının son günlerindeydik: Artık ilkbahar günlerini yaşıyorduk. Doğa canlanmaya başlamış, rengârenk ağaç ve çiçekler inanılmaz güzellikleriyle Tanrı'yı kutsuyorlardı. Kırlangıç sürüleri evlerin çatılarında eski yuvalarını yeniden yapıp yeni bir hayata başlamak için Ermenistan'a doğru uçuyorlardı.

Ah, ölümsüz Totohyan'ın şarkısı ne dokunaklıydı:

Çok çok uzaklarda bir babam var,
Ak sakallı, matem tutar,
Ha baba, de babam bekler,
Tek oğlunun geri döneceği günü.

Ah, sadece bir tek hüzünlü babanın anavatanda beklediği o güzel günler nerede şimdi. Bugün bütün anavatan kan içinde ve hayatta kalan tüm Ermeniler matem tutarken, bir milyon koyun gibi mezbahada boğazlanan kurbanlara yanıyor ve bizi daha karanlık günlerin beklediğini biliyoruz. Evet geçmişteki tüm karanlık günler gibi bu yeni karanlık günleri de düşünmeden edemiyoruz...çünkü zirveye ne kadar yaklaşırsak Ermenilerin Golgothası o kadar dikenli oluyor.

İlkbaharın tatlı kuş yavruları, bu kadar hızlı nereye uçuyorsunuz? Anavatan viran olmuş, çatılarına baykuşlar tünemiş, kan gölüne dönmüş ovalar, derin vadiler ve mağaralar cesetlerle dolmuş. Geri dönün, eski cennetlerinize, geldiğiniz yerlere geri dönün. Ermenilerin yaşadığı acıları, ölümleri, kanlı göz yaşlarını nasıl görüp işittiğinizi anlatın. Uçun,

uçun perileri andıran kırlangıçlar. Uçun yavru kuşlar, baharın müjdecileri. Yuvalarınız, cennetiniz burası değil. Burada matem ve gözyaşı, kan ve zulüm var. Sizin yerinizi leş kargaları, akbabalar, şahinler alsın.

Bu yıl gelirseniz, aslanlara yem olan cesetlerin yerinde yeller estiğini görürsünüz. Siz kara akbabalar, Kutülamare'de sizi bekleyen ziyafetlere konmak için Mezopotamya'ya ya da Çanakkale'ye doğru uçun. Kim öle kim kala! Yaralı Türkler de toprağa düşmüş, adaleti çarmıha geren Türkler çok sayıda ölü vermişti. İlahi adalet kısmen sağlanmıştı.

Tomarza'ya yarım saat kala, bizi karşılamaya gelen 8-10 atlı yüzünden endişelendik. Tomarza *kaymakamı* bir deri bir kemik kalmış sürgünlerin kervanını kasabaya götürmek için atlı jandarmalarla birlikte gelmişti. Tomarza'dan geçerken tüm dükkânların kapalı, tüm evlerin Türk mültecilerle dolu olduğunu gördük. Eskiden bu engin verimli ovaların tek çalışkan ziraatçileri olan Ermenilerden eser yoktu.

TOMARZA'DAN GAZBEL'E

Verimli bir ova üzerinde yer alan Tomarza Kayseri'den en fazla iki gün mesafede küçük bir *kaymakam*lıktı. Burası yaklaşık 1.200 metre yükseklikteydi. 1915 tehcirlerinden önce Tomarza kazasındaki köylerin %60'ı ve nüfusun %80'i Ermeni'ydi. Ne var ki, o zamandan beri Ermeni evleri ve toprakları Türk mültecilerin eline geçmişti.* [**Türk mültecilerin bir çoğu son savaşlardan sonra Balkanlar ve Kırım'dan göç etmişlerdi*] birkaç küçük pis Türk kahvehanesinin yanında sadece birkaç kasap ve bakkal hâlâ açıktı.

Kışın mültecilerin oturmadığı evler yakacak odun olarak kullanılmak üzere tahrip edilmişti. Aziz Toros kilisesinin çatısı yıkılmış, yarım saat uzaklıktaki Surp Asdvazazin (kutsal Meryem) manastırı büyük ölçüde tahrip edilmişti. Kazanın sürekli akan çeşmelerinden iki tanesinden hâlâ su akarken diğerleri kurumuştu.

Bize kazada ne bir kunduracı ne de bozuk pullukları tamir edecek bir demirci kalmadığını yana yakıla anlatan birkaç yerli Türk'ü ziyaret ettik. Kazadaki tüm zanaatçılar Ermeniymiş ve tehcir edilmiş. Bu yüzden Türkler ayakkabılarını tamir ettirmek için bile iki gün mesafedeki Kayseri'ye gitmek zorundaydı. Gerçi Kayseri'deki tamirciler de Müslüman olmuş Ermenilerdi. Ama Kayseri ve çevresindeki Ermenilerin sadece %10'unun Müslümanlığı seçerek kendilerini kurtardığı vurgulanmalı. Geri kalanlar hiçbir kurtuluş yolu olmayan çöllerde yok olup gideceklerini bilerek kendi iradeleriyle tehcir edilmeyi kabul edip Der Zor'a gönderilmişlerdi.

Ermenileri yüzyıllarca sürdürdükleri beceri ve mesleklerinden kesinlikle kopardıktan sonra Türkler ilk kez Ermenilerin mimarlık ve yaratıcı çalışmaları olmadan bir şye yapamayacaklarını anlamışlardı. Gerçekten de Ermeniler çiftçi, zanaatçı, tüccar, banker, doktor, eczacı, maliyeci, sanatçı, mimar, mühendis ve siyasetçi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun temel direği olmuşlardı.

Artık Ermeni halkı gittiğinden Türkler ülkenin bolluk ve bereketinin de onlarla gittiğini itiraf etmeye başlamışlardı. Çalışkan Ermeni köylüler sayesinde Tomarza yüzyıllardır çevre bölgelerin tahıl deposu olmuştu. Ama şimdi biz değil beyaz ekmek bulmak sindirimi zor yulaf unundan yapılmış kara ekmek bile bulamıyorduk. 5 gümüş kuruşa 100 gram ekmek bile zor bulunuyordu.

Bir zamanlar Ermenilere ait olan buğday başaklarıyla kaplı Tomarza tarlaları ve çevredeki araziler artık boş ve terk edilmişti. Ne çift sürecek bir kişi ne de bir karasaban ya da karasabana koşulacak öküzler vardı.

Tomarza'da bu sefer kendimize özgü nedenlerle çok rahatsız bir gece geçirdik. Kervanımızdaki 100 kişi içinde 25-30'u kelimenin tam anlamıyla beş parasızdı. Geri kalanlar, özellikle de 50 Yozgat yerlisinin ne ekmeği ne de çarığı vardı. Çankırılı zengin sürgünlerden birkaçı kendilerinin de artık fakirleştiğini ve gelecek günlerde yaşayacakları sefaletten korktuklarını söyleyerek diğerlerine yardım etmek istemiyorlardı. Yoksullar tehditler savuruyor ama bir dilim ekmek parası atıldığında hemen yelkenleri suya indiriyorlardı. Ayrıca *Hacı* Setrag Şahyan'dan yeniden borç alarak arkadaşlarımın ve elbette kendimin acil ihtiyaçlarını karşılama imkânı buldum. Tomarza'da çarıkları eskiyenler ertesi gün Gazbel'e gitmek üzere yola çıkmadan, bunları ya tamir ettirmiş ya da yenilerini almışlardı.

Tam kasabanın dışına çıkıp ovaya girmiştik ki beklenmedik bir manzara ile karşılaştık. Bütün ova boylu boyunca sapsarıydı; ilkbaharda güzü yaşıyor gibiydik. Aslında yüzlerce buğday tarlasındaki hasat kaldırılmadığı için ova sapsarıydı. Ermenilerin tehcirinin sonbahara denk gelmesi yüzünden oradan sürülen Ermenilerin ürünü kaldırması yasaklanmıştı. Sapsarı buğday tarlalarında bağlanıp yığılmış harmanları görmemiz sanki sonbaharın geldiği izlenimi doğurmuştu. Kışı çoktan geride bırakmıştık, ama sapları hâlâ upuzun ayakta kalır ve rüzgârla sallanırken buğday başakları toprağa düşmüştü.

Evet, yine işte ilkbaharda güzü yaşıyorduk. Meraktan jandarmalara bu tarlalarda ekinin neden kaldırılmadığını sordum. İçlerinden biri şöyle cevapladı:

> Tomarza *kaymakamı* Ermenilerden o kadar çok nefret ediyordu ki 1915 Ağustosu'nda İstanbul'dan tehcir emri geldiğinde Ermeni köylülerin ekini kaldırmalarına izin vermedi. İzin verseydi tehcirleri en az bir ay gecikecekti. Bunun yerine kaymakamımız dedi ki: "Ne onların buğdaylarına

ihtiyacımız var ne de bir ay daha yüzlerini görmeye tahammül edebiliriz. Cehenneme kadar yolları var."

Hâliyle şu soruyu sormaktan kendimi alamadım: Buğday ve arpa çoktan olgunlaşmış ve hasat bu kadar bereketliyken, neden kaymakam Ermenilerin sürülmelerinden sonra komşu Türk köylülerinin bu tarlaları biçmelerine izin vermedi? Dahası, her hükümetin savaş zamanında meydana gelebilecek kıtlığı önlemek için olabildiğince çok hububatı stoklamaya çalıştığına işaret ettim.

Aynı jandarma eri cevap verdi: "Efendi, zaten Ermenilerin sürülmesinden sonra memleketimizde bereketin kalmaması bunun için değilmiydi ki?"

Gerçekten de sonraki yıllarda Kayseri'den Belemedik'e gelenlerden duyduğumuza göre, Tomarza'nın verimli tarlaları sürülüp ekilmediğinden, ekmeğin kıtlığı ve pahalılığı nedeniyle Türk halkı açlıktan ölmeye başlamıştı.

Tomarza'nın bu verimli buğday tarlalarından hüzün ve gözyaşlarıyla geçtik. Ermeni halkı, 8-9 ay önce binlerce yıllık ata topraklarından bir daha dönmemek üzere ayrılmıştı. Gene de onun yaratıcı emeğinin altın ürünü, adeta kendine yapılan zulmü sessiz bir şekilde protesto edercesine hâlâ oradaydı. Etrafımız göz alabildiğince, yer yer destelenmiş başaklarla ve harman yığınlarının göze çarptığı sarı buğday tarlalarının dalgalandığı uçsuz bucaksız bir denizi andırıyordu. Yer yer evcil hayvanlar buraya otlanmaya gelmişlerdi.

Hükümet yetkililerini bu kadar çok çalışan işçiyi ve böylesine büyük bir verimliliği yok etme noktasına nasıl bir çılgınlığın, nasıl delice bir öfkenin sürüklediğini akıl erdirmek imkânsızdı. Osmanlı hükümeti intihar etmişti ve en sonunda hesap verme günü geldiğinde işlediği suçların feci ve kaçınılmaz sonuçlarını yaşayacaktı.

Tomarza'dan ayrılışımızın ikinci günü, yaklaşık 130 haneli büyük bir köyde geceledik. Bunların 90'ı Ermenilere ait olduğundan, köy neredeyse tamamen harabe hâlindeydi. Bu köyde çok iyi karşılandık ve çok makul fiyatlarla gerekli yiyecek ve içeceği temin edebildik. Gelen kervanda bir başrahip/prelate olduğunu duyan köyün Türk muhtarı ve imamı, yanlarında birkaç yaşlı Türk köylüsüyle bizi ziyarete geldiler. Uzun yolculuğumuz boyunca ilk defa olarak böyle özel bir onura layık görülmek hepimizi şaşırtmıştı.

Konuştuğumuz Türkler, resmî formalitelerden habersiz saf ve iyi niyetli köylüler olduğundan, çok rahat konuşuyorladı. Bu kişilerin piskolojisini anlamamız için elimize bir fırsat geçmişti. Bilhassa İstanbul görmüş saygın biri olan imam aydın birine benziyordu. Köylü hemşerilerinden öğrendiği kadarıyla az çok Ermenice de biliyor ve konuşurken araya Ermenice kelimeler de sıkıştırıyordu.

Şark'ta âdet olan hoş geldiniz safalar getirdiniz faslından sonra, Türkler bana şunları sordular: "Murahhas efendi, Ermeni komşularımız sürgünden ne zaman dönecekler? Komşularımız dönmekte niçin bu kadar geç kaldılar? Sultan Hamit bile Ermenileri cezalandırdığında, birkaç ay sonra "affışahane" bağışladı. Jön Türkler Ermenilere karşı başlattıkları bu eziyetlere niçin hâlâ son vermiyorlar? Vatan harabeye döndü, daha ne bekliyorlar?"

Cevap olarak, asırlar boyu komşuları olan Ermenilerin sürülmesiyle, hiç olmazsa bölgenin tamamen kendilerine kaldığını, bundan niçin memnun olmadıklarını söyledim. Bir kere, sürülen Ermenilerin evlerine, bağ bahçelerine, topraklarına, koyun sürülerine, taşınır ve taşınmazlarına onlar sahip olmuştu. Daha ne istiyorlardı? Onları bir gecede böyle muazzam bir servete kavuşturan, İttihat hükümetine müteşekkir değiller miydi? Böyle serveti rüyalarında bile göremezlerdi.

İmam diğer arkadaşları adına cevap verdi:

"*Murahhas efendi,* sen ne diyorsun? Bizim Ermenilerin sürülmelerinden memnun olduğumuzu mu sanıyorsun?... Bizim köy 130 haneydi, 90 hanesi Ermeni'ydi. Fakat biz 40 Türk hanesi Ermeni komşularımız sayesinde geçiniyorduk. Çünkü çiftçilik ve zanaatler onların elindeydi. Biz onların topraklarında *ortakçı* olarak çalışır, iyi yaşardık ve zengindik. Ermenileri sürüp memleketi harabeye çeviren ve bizi de yoksullaştıran Talat ve Enver Paşalar Allah'ından bulsunlar. Şimdiye kadar yediğimiz pamuk gibi yumuşak beyaz ekmeğin okkası 20-30 *para*ydı. Şimdi ise 20-30 kuruşa yemeye başladık, daha yarın kim bilir kaça yiyeceğiz?* [**Bir para = 1/40 kuruş; bir okka = 400 dirhem ya da 1.282 kg.* -G. B.] *Efendi*, söyle bize, acaba Ermeni komşularımızın evlerine tekrar kendi dönme ümidi hiç yok mu?"

Sohbetimiz çok ilginç, kaygıları gerçek ve samimi olduğundan, biz de fikirlerimizi saklamadan ifade etmeye başladık. Çünkü jandarmalardan hiçbiri yanımızda değildi; atlarını dinlendirmeye gitmişlerdi.

Cevap verdim, "Hoca efendi, Ermenilerin komşularınızın dönüşünü boşuna bekliyorsunuz. Bir yıldır zaten yollarda telef olmuşlardır. Eğer birkaçı Der Zor'a ulaşmışsa bile onlar da çölde aç susuz ölmüşlerdir." Bu arada şunu da belirteyim ki Tomarzalı Ermeniler çok erken sürüldüklerinden, büyük çoğunluğu sağ olarak Der Zor'a ulaşmıştı. Fakat burada bazıları açlıktan ölmüşken, çoğu 1916 Temmuzunda Resulayn ve Der Zor'daki genel katliamda acımasızca katledilmişlerdi.

"Eee, hoca efendi, söyle bakalım İstanbul'dan ne haberler var? Biz bir aydan fazla yoldayız, her şeyden habersiziz. Ne var ne yoktur?... İstanbul sakin mi?.

Şöyle cevapladı:

"Ah, *murahhas efendi*, yakın gelecekte barış olacağına dair hiç ümit yok. Yularımızı Alaman'a kaptırdık, nereye çekerse, ister istemez oraya gideceğiz. Enver kaçmış dediler; fakat bunu bin defa duyduk. Hepsi de yalan çıktı. Aaah, Allah'ım, Talat ve Enver'in köpek gibi gebereceğini ne zaman duyacağız?... Bu zavallı milletin başına açmadıkları bela kalmadı... Lanet olsun onlara... Keşke Jön Türkler hiç olmasalardı... onlarda din iman hak getire, hepsi Mason onların...

Önce "İstibdadda" (eski rejim) bir Sultan Hamit vardı. Şimdi başımızda yüzlerce Sultan Hamit var... Sultan Hamit'i çoktan aramaya başladık... *Murahhas efendi* zannetmeyin ki biz Türkler de "ihya" olduk veya olacağız... Ağlayanın *malı mülkü* satın alana veya kapana mutluluk getirmez...

Ermeniler memleketimizin tadı tuzuydu. Onlar gidince bizim de tadımız tuzumuz kalmadı... Allah hepimizi korusun.

Bu arada diğerleri iki-üç kez "Amin, amin" dediler...

Din adamı olduğum için, birkaç defa bana "günah çıkaracakları"nı söylediler; üstelik Ermenice "hosdovanank" kelimesini kullandılar. Yetkililer, onların benimle bu şekilde konuştuklarını duysalarmış, onları da sürgüne gönderip *tarumar* ederlermiş diye ekledilerler... Bu samimi köylülerin rahat konuşmaları yüreğimize su serpti. Eziyet çektiğimiz o 5 yıl içinde, yüreklerimize su serpen sadece bir-iki örnek hatırlıyorum....

Ertesi gün şafak vaktiyle alelacele oradan ayrıldık, çünkü önümüzde 8-10 saatlik zahmetli bir yol vardı. Günbatımında, nihayet Toros sıra en yüksek geçitlerinden biri olan Gazbel'e ulaştık. Geceyi geçirmek için Köseler adlı küçük bir Avşar köyünde konakladık.

KAZBEL – HAÇİN

Karla Kaplı Dağlarda Üzüntülü Bir Gece

Köseler adlı bu köy ancak 25 hanelik bir nüfusa sahipti ve Kazbel denen geçidin ağzında yer alıyordu. Bu geçit, Haçin'den Sis'e uzanan boynu andıran vadiden geçerek, Tomarza platosunu Kilikya'ya bağlayan yegâne doğal yoldur.

Toros sıradağları, Akdeniz kıyılarında Mersin ve Manavgat'tan [Antik Seleucia kenti] başlayıp gittikçe yükselerek Ermenistan sıradağlarına ve oradan Kafkasya'ya kadar uzanır. Toros dağlarının kuzeyde sadece iki doğal geçidi vardır: Birincisi Halep'e kadar uzanan demiryolunun geçtiği Pozantı-Belemedik arasındaki Gülek Boğazı geçidi; ikincisi ise bizim geçtiğimiz Kazbel geçididir. Kilikya'nın doğal kapıları bunlardır; buralarda Rupenyan krallığı devrinde [1080-1226], Konya'daki Sultanların saldırılarına karşı tahkimat amaçlı birçok kale arka arkaya inşa edilmişti.

Balta girmemiş sedir ormanlarıyla kaplı Toros sıradağlarının zirveleri karlıydı. Kilikya'nın coşkun nehirleri olan Seyhan (Saros), Ceyhan (Brimos), Tarsus (Gitnos) ve Silifke Irmağı'nı (Galigatnos) devamlı besleyen akarsu havzası, geniş Kilikya ovasının meşhur verimliliğinin kaynağıdır.

Köseler köyüne inmek için, Tomarza'dan gelen biri bu 200 metrelik ormanla kaplı yamacı inmek zorundadır. Burada, Tomarza ve Haçin'le telefon irtibatı olan bir jandarma karakolu vardı. Deniz seviyesinden 2 bin, 3 bin metre yükseklikteki bu dağların içinde oyulmuş doğal geçit, bir tabiat harikası olup Kilikya ovasına giden tek geçittir.

Mart sonunda bu geçide vardığımızda, burası tamamen kalın bir kar tabakasıyla kaplıydı. Birkaç haftadan beri, her türlü irtibat tamamen kesilmiş; geçitte bulunan birbirinden sadece bir saat uzaklıktaki köyler arasında yollar bile kapanmıştı.

Karakolun astsubayı, birçok Ermeni ahbabı olduğundan Ermenilerin başına gelen büyük felakete acıyormuş görüntüsü veren İstanbullu terbiyeli bir gençti. İtiraf etmeliyim ki, bizi şefkat ve saygıyla kabul etmesi bizim için dikkate değer bir onurdu. Beni kendi odasına davet ederek, emireri olmasına rağmen, kendi eliyle Türk kahvesi yapıp kendisi ikram etti. Aynı şekilde 100 kişiyi bir yere kapatmak yerine Avşarların evlerine özgürce yerleşmemize izin verdi.

Avşar köylüler de kendi köy evlerine bizi aynı şekilde saygıyla kabul ettiler. Avşarların zorla Müslümanlaştırılan Ermeni dönmeler olduklarına yaygın olarak inanılıyor. Onlar Hıristiyanlara, bilhassa Ermenilere çok dostça davranıyorlardı. "Namahrem" nedir bilmiyorlar ve kadınları bizden hiç kaçmıyordu.

Evleri dört alçak duvarla çevrili, toprak damlı, çok küçük pencereleri olan tek odalı kulübelerdi. İçleri yere çakılı direklerle ikiye ayrılmıştı; bir tarafta hayvanları yaşıyordu; kapıya yakın yerde de kendileri. Hayvanlarla bu şekilde aynı mekânda yaşamanın avantajı, çok soğuk kış günlerinde, korkunç soğuk olan şafakta ve geceleri kulübelerin ısınmasıydı. Köylüler, yakınlarında bulunan ormanlardan yeterince odun temin edebildiklerinden, devamlı ateşe odun atıyorlardı. Gene de hayvanlarına kendilerinden daha çok değer veriyor, daha fazla özen gösteriyorlardı.

Bu küçük köyde 15-20 kişiden ibaret bir başka Ermeni kervanına rastladık. Buraya İstanbul'dan Konya ve Kayseri yoluyla getirtilen Adapazarlı iki kardeşin dışında, onlar da Kayseri'den geliyordu. İçlerinde şimdi başları yeşil sarıklı iki papaz da bulunan bu grubun tümü Müslüman olmuştu.

Kahvemi yudumlar ve astsubayla samimi bir sohbete dalarken, içeri beyaz sarıklı ve Türk olduğu kesin olan biri girdi ve akşam yemeğini kendileriyle yememi rica etti. Fakat bunun bir tuzak olabileceği korkusuyla bir an davetini kabul etmekte duraksadım.

Astsubayın jandarmalara emir vermekle meşgul olduğu bir sırada, Türk yanıma gelip fısıldadı: "Hayr surpum korkma hayım, hay, gel taamı beraber idelim, diyeceğim var..." Türk zannedip korktuğum bu şahsın Ermeni olduğunu görünce çok şaşırdım. Fakat durumu kurtarmak için, yüksek sesle, jandarma astsubayının misafiri olduğumdan başka bir daveti kabul edemeyeceğimi, ancak astsubay da beraberimde gelirse razı olacağımı söyledim.

Nezaketen iznini istediğimi hemen anlayan Genç Türk astsubay, hemen daveti kabul edebileceğim cevabını verdi ve akşam yemeğinden sonra da biz sürgünleri ziyaret edeceğini belirtti. Bu yüzden, sarıklı Ermeni'yle birlikte kulübesine geldim. Diğerlerinden sağlam ve iyi durumda olduğu görünen ev köy eşrafından birine aitmiş. Yer minderlerinden birinin üzerine henüz oturmuştum ki bizi ağırlayan Ermeni'nin karısı 4 çocuğuyla beraber içeri girdi. Kayserili olmayan gelin, ayaklarıma kapanıp ağlayarak Ermenice şöyle dedi: "*Hayr Surp, rütbene kurban olayım, sen Tanrı'nın hizmetkârısın, bizi zorla Müslüman yaptılar... Allah aşkına bizim günahımızın bağışlanmasını sağla ki hiç olmazsa huzur içinde ölelim.*"

Yüreğim parçalandı; çünkü çünkü anne, baba, yetişkin kız, 3 oğlan çocuğu paltomun eteğine sarılmış, durmadan öpüyor, ağlıyor ve bağışlanma rica ediyorlardı.

Aman Allah'ım, bu bir halk papazı için ne acıklı, ne trajik bir sahneydi. Kendi gözlerimle, cemaatimin kurtlar tarafından darmadağınık edilip parçalandığını, şehitlerin gömülmemiş cesetlerinin leş yiyici sırtlanlara yem olduğunu görmüştüm. Sağ kalanlar da zorla Müslümanlaştırılmıştı. Şimdi papaz ve cemaati bu tarihi Ermeni Toros dağlarında tesadüfen bir araya gelmişti. Ben içerde ölmüş olanlara ve bizlerden yarın ölecek olanlara gözyaşı döküyordum.

Zavallı kadın, "Allah'a çok şükür ki, Allah bana bir kere daha milletimden bir dinî lideri kendi gözümle görmemi nasip etti..." diyordu Gerçekten de Ermeni din adamları o kadar azdı ki Küçük Asya'nın tüm bu iç vilayetlerinde yaşlı Peder Husik Kaçuni ve benden başka sağ kalan yoktu.

Nihayet sorup soruşturarak Müslümanlaşmalarına rağmen aşağıdaki nedenle dondurucu kış soğuğunda Kayseri'den tekrar sürüldüklerini anladım. Bu ailenin 8 yaşındaki yaramaz oğlanı, yaşıtı olan komşu Müslüman çocuklarla ağız dalaşına girip kavga etmiş. Birgün dayak yedikten sonra sinirlenip Müslüman çocukları aklınca tehdit etmiş: "Moskof gelirse biz de sizi döveceğiz ve öldüreceğiz."

Türk çocukların anne ve babaları bu çocuğun sözlerini Kayseri valisine yetiştirirler. Bir öfke ânında saflıkla söylenen sözlere gene de vahim bir anlam yüklenmiştir. Yerel yönetimin büyük ve küçük memurları yangına körükle gitmişlerdir. Dediklerine göre, "şayet Müslümanlaşmış Ermeniler evlerinde gizlice bu gibi konularda konuşup fikir yürütmüş olmasalardı, çocukları Türk çocuklarına karşı böyle "ciddi" tehditler savuramazlardı.

Böylece, Müslümanlaştırılmış da olsalar Ermenilerin yine de devlet, millet düşman olduğunu söyleyen yönetim, bu aileyi sürgün etmeye karar vermiş. Müslümanlaşmış iki papaz dahil olmak üzere, bütün aileyi –toplam 16 kişi– bu karda kışta Der Zor'a doğru yola çıkarırlar.

Fakat Kazbel'e geldiklerinde, geçidin kalın bir kar tabakasıyla kaplı olduğunu görmüşler. Özellikle de atlarıyla ve yükleriyle beraber bu geçidi aşmaları imkânsızmış. Jandarma astsubayına rüşvet vererek, yollar açılıncaya kadar bu Avşar köyünde kalma iznini koparmışlar. Böylece burada kalıp dinlenme sürelerini uzatabilmişler.

Tam bu sırada yemek getirildi, fakat hiçbirimizin iştahı kalmamıştı. Birbirimize başımıza gelenleri anlatır ve... başımıza geleceklerin korkusunu yaşarken çok duygulanmıştık. Zavallı Ermeni kadın, din değiştirdiği için çektiği vicdan azabıyla, sofrayı Müslüman değil Hıristiyan sofrası sayarak takdis etmemi rica ettiğinden, her şeye rağmen biraz yemeye çalıştık. Ve işte yine hıçkırıklar başladı, herkes ağlıyordu, karı, koca, kızları, masum küçük oğlan çocuklar. Hayr mer duası hıçkırıklar arasında tamamlandı.

Oturur oturmaz şimdi de ana kız yalvar yakar olmuş günah çıkarıp "hağortutyun" (kutsal ekmek) vermemi istiyorlardı.

Aah, bir seneden beri dağdan dağa dolaşan sürgün din adamında kutsal hağortutyun veya kutsal kitap nasıl kalabilirdi ki? Fakat o kadar içten ve hüzünle yalvarıyorlardı ki bir yolunu bulup ricalarını getirmem gerekiyordu. Zaten Aziz *İncil* 7x70 kere affetmek gerektiğini öğütlüyordu. Zorla Müslümanlaşmadan sonra böylesi gözü yaşlı pişmanlığı nasıl görmezden gelebilirdim ki? Ben de aynı şekilde, 100 arkadaşımla hayat ve ölüm arasındaki ince yolda dururken ve bir ayağım çukurdayken, onları bu korkunç ölüm yolunda dinin verdiği tesellilerden niçin mahrum edebilirdim ki?

Günahlarını itiraf ettiler; onları gözyaşları içinde yürekten kutsadım. Şarap olmadığından, surp hağortutyun olarak ekmeği sirkeye daldırdım ve Kutsal Komünyon olarak verdim. Çarmıha gerilen İsa'ya da son olarak ekşimiş sirke vermişlerdi. Aynı zamanda bizim yaşadığımız hayat da İsa'ya verilen sirkeden daha acı ve ekşiydi... Nihayet sirke zaten şaraptan yapılmıştı... Sadece İsa'nın kaburgasından damla damla süzülen masum kanın değil de bir milyon Ermeni şehidin döktüğü masum kan denizlerinin de anısıydı.

Fakat ruhumuz o kadar çok acı çekiyordu ki hiçbirimizde iştah kalmamıştı. Gerçekten de saatlerce o kadar çok manevi acı çektik ki kurtuluş çaremizi sadece ölümde aradık, tek istediğimiz o ölümün korkunç işkenceler çektiren balta darbeleriyle gelmemesiydi.

Gözyaşları içinde yediğimiz yemekten sonra, diğer kervandan Hınçak üyesi olmakla suçlanıp Der Zor'a sürülen İstanbul'da yaşayan iki Adapazarlı yurtsever genç kardeşle görüştüm. Trenle Konya'ya geldikten sonra, jandarma onları buradan alıp Ulukışla yoluyla Kayseri'ye getirmiş. Buradan trenle Adana-Halep istikametinde devam ettirmek yerine, Kayseri'de Müslamanlaşmış Kayserililerle beraber Kazbel yoluyla Halep'e sürüleceklermiş.

Onların resmî sevk evrağında şöyle yazılmıştı, "Bu iki kardeş, Hınçak Partisi'nin eski üyelerinden olup Osmanlı İmparatorluğu topraklarını yabancı güçler arasında parçalamaya çalıştıklarından... Türk devletinin düşmanıdır."

Otoriteler bu gibi şeyleri yazmakla, onları kindar jandarmaların gazabına terk ediyorlardı... Fakat biz ve diğer birçoğu gibi, onlar da büyük miktarda para döküp rüşvet vererek kendilerine nezaret eden jandarmaların entrika ve ölümcül tuzaklarından kurtulmayı başarmışlardı.

Toros dağlarının bu karla kaplı geçidinde, darmadağınık ve sefil durumdaki hayatta kalanlar tesadüfen bir araya gelmiştik. Gizlice birbirimizi teselli ediyor, yarınki kurtuluş düşlerimizle birbirimizi teskin ediyorduk...İlk defa burada, bu iki cesur kardeş kaçmamı tavsiye ederek, sadece kaçanın kurtulabileceğine ikna etmeye çalıştılar. Fakat zaten tüm kervanın beraberce kaçışını planlamaya başladığımdan kader arkadaşlarımı yalnız bırakmak istemedim.

Gece yarısı, söz verdiği üzere jandarma astsubayı ziyaretimize geldi. Fakat bir araya gelmiş 8-10 sürgünün keyifsiz ve üzgün bir vaziyette birbirimizi teselli ettiğini gördüğünde, bizim kaçış planı yaptığımızdan ev sahibiyle beni yalnız bırakarak diğerlerine gidip yatmalarını söyledi.

Çankırı'dan ayrıldığımızdan bu yana, yatakta yattığım ilk gece olmasına rağmen hiçbirimizin gözüne uyku girmedi. Böylesine büyük bir duygusal sarsıntı ve fiziksel yorgunluktan sonra uyuyabilir miydik? Şafak söker sökmez, gelen davet üzerine Kayserililerin bu kervanındaki geriye kalanları ziyaret ettim. Onların içinde daha önce de bahsettiğim Müslüman olmuş yeşil sarıklı bulunuyordu. Sevinerek söyleyebilirim ki

tehcir edilişimiz sırasında, bu iki papaz dışında dinini değiştirmiş başka din adamına rastlamadık. Tabii ki onların Müslümanlığı kabul etmelerine değinmeden, birbirimizi teselli ettik; hatta özellikle önceden papaz olduklarını gizlemeye çalıştıklarından, durumu görmezlikten geldik.

Ayrılma işareti verildi. Böylece Kayserili arkadaşlarımızdan ayrılmamız gerekiyordu. Onlar ise kar bahanesiyle ve büyük rüşvetlerle, karlar eriyip yollar açılıncaya kadar 10-15 gün daha burada kalacaklardı. Bize gelince, erkek olduğumuzdan yaya ilerleyebileceğimizi söyleyen jandarmalar bizi yola çıkardı. 40 cm. genişliğindeki kalın karla kaplı patikalarda ilerleyebileceğimizi düşünüyorlardı.

Yola çıkacağımız sıra, kervanın tüm bireyleri ikişer ikişer dizildik. Alışılageldiği gibi, hepimizin tamam olduğundan emin olmak için jandarma sayım yaptı. Resmî isim listemizi elinde tutan astsubayın yükse sesle ismini okuduğu kişi "*buradadır*" diye cevap veriyordu. 18 yaşındaki Yozgatlı bir genç eksikti. Yozgatlı hemşehrileri delikanlının kaçtığını fısıldıyorlardı. Hepimizin onun bu kadar cüretli bir eyleme kalkışması karşısında şaşkındık. Karda kışta bu ıssız dağlarda nereye kaçabilirdi? İki ayaklı kaplanlardan kurtulsa bile, dört ayaklı kurtlara yem olurdu. Bir saate yakın bir arama sonucu gecikerek, büyük bir kaygı içinde yola çıktık çünkü bu bizim ilk kaybımızdı.

Astsubay alaycı bir gülümsemeyle, "Merak etmeyin, ben onu bulur arkanızdan gönderirim. Muhakkak size yetiştiririm onu" dedi. Nihayet yola çıktığımızda, bize refakat eden jandarmalar, kaçakları vur emri verildi diye böbürlendikleri gibi kaçanı bir daha göremeyeceğimizi kesin bir dille belirttiler. Gerçekten de yola çıkışımızın üzerinden çok geçmemişti ki Kazbel'den gelen jandarmalar, delikanlıyı Tomarza yolunda yakaladıktan sonra sopalarla döve döve öldürdüklerini söylediler. Kervanımızın zavallı Benyamin'i* [**Kutsal Kitap*'ta İsrail'in Benyamin kabilesinin kurucusu; Yahuva'nın sevgili kulu *olduğu ve hiç günah işlemediği söylenir*] olan talihsiz kader arkadaşımızı kaybetmenin üzüntüsü, kaçmayı düşünen herkesin ümidini yitirmesine neden oldu.

Gerçekten de Avşarların Köseler köyünden gece konakladığımız Saraycık'a kadar yaptığımız zorlu yolculuğu tasvir etmek imkânsız olmasa bile çok zordur. Bu küçük Kürt köyü ulaşılması güç ve sarp dağlarla çevrili bir geçitte yer alıyordu. Sanki her an çökecekmiş gibi duran yaklaşık 25 hane karın altına gömülmüştü.

Yazın bu iki köy arasındaki mesafe yaya olarak en fazla bir saat olmasına rağmen, biz bu yolu haftalarca tüm irtibatın kesilmesine neden olan kar yüzünden 6 saatte alabildik. İnsanların her türlü zulmüne göğüs germiştik ama şimdi doğa da zalimleşmişti.

18 yaşındaki gençler kadar elden ayaktan düşmüş 80 yaşındaki ihtiyarların da yer aldığı 100 kişilik kervanımız düşe kalka ağır ağır yol alarak, inişli çıkışlı geçitte ilerliyordu. Birçoğumuz sadece kendimize ait gerekli yükleri değil arkadaşlarımızınkileri de taşıyorduk: Ekmek torbası, birkaç parça iç çamaşırı, kirli ve eski çarşaf parçası, yırtık pırtık elbise, eski ayakkabılar, teneke su kabı, eski Avrupa *battaniyesi* v.b. Hepsi gözümüze vazgeçilmez göründüğünden, herhangi birini atmak imkânsızdı. Bu eşyalar şanlı geçmişimizin ve servetimizin son yadigârıydı.

Tek sıra ilerleyen deve kervanı gibi, büyük bir dikkatle ilerliyorduk çünkü içimizden biri tökezler ya da kara saplanırsa, arkasından gelenler çabucak kontrollerini kaybedip düşebilirlerdi.Geçit haftalardır karla kaplı olduğundan, köylüler iki karış genişliğinde bir patika açmıştı. Buz tutmuş patikanın üzerinde yanlış bir adım atılması insanın boynuna kadar kara batmasına neden olabilirdi.

Hava başlangıçta açıktı, fakat Toros dağlarının bu sarp tepeleri yavaş yavaş dumanlanmaya başlamıştı. Bir an önce bu karla kaplı Ermeni Golgothası'na tırmanmaya çalıştıysak da nafile; ne kadar acele etsek o kadar tökezliyor, yolu o kadar uzatıyorduk.

İhtiyarlar arasında 70 yaşını geçmiş ak saçlı muhterem papaz Der Husig Kaçuni de vardı. 1880-1890 yıllarında merhum Episkopos Yeznig Abahuni'nin Arapkir dinî liderliği zamanında, Peder Husig onun vekilliğini yapmıştı. İlk Ermeni siyasal aktivizmini izleyen baskının ilk kurbanları arasındaki Tanrı'nın bu fedakâr hizmetçisi, Piskopos Abahuni'yle [Yeznik Srpazan] beraber İstanbul'a sürgün edilmişti Uzun yıllar hapishanede kaldıktan sonra, kurtulmuş, ama hükümetin kararıyla İstanbul'da zorunlu ikamete tabi kılınmıştı. Bu alicenap taşralı adam İstanbul Patrikliğince sürekli olarak hiçbir cazibesi olmayan semt kiliselerine atanıyordu. İstanbullu din adamı arkadaşlarıyla rekabet edecek gücü olmadığından, hiç şikâyet etmeden kendi haçını taşıyordu. İyi yürekli papaz kendi kabuğuna çekilmiş, gözyaşlarını yüreğine akıtarak kendisini sadece 3 oğlunun tahsiline adamıştı. Karısı çok erkenden vefat ettiğinden, onlara hem analık hem de babalık yapmıştı. Çoğu zaman açlık çekmese bile

büyük bir mahrumiyet içinde yaşayarak, çocuklarını Berberyan Okulu'na göndermiş ve onların oradan mezun olmalarını sağlamıştı.

Babalarına tıpatıp benzeyen bu 3 oğul, subay eğitimi alarak Osmanlı ordusunda kahramanca hizmet eder, Çanakkale harekatında takdirname kazanırken, ak saçlı babalarının tutuklanarak, ilk sürgün kervanıyla gönderilmesi ve yolculuğumuzun eziyetlerine göğüs germesi ne büyük bir ironi, ne büyük bir adaletsizlikti.

Yol boyunca, yetmiş yılın yükünün altında ezilmiş olan Tanrı'nın bu değerli hizmetkârına elimden geldiğince maddi ve manevi destek vermeme rağmen, bu dikenli ve kanlı yollarda Ermeni haçını sonuna kadar taşıyacak takati kalmamıştı.

Takati kalmayıp karın beyazlığından körleştiğinden, bu dar patikada sonuna kadar saatlerce dengesini koruyamamış, aniden sendeleyip derin kara gömülmüştü. Onu kurtarmak için uzun süre çabaladık. O ise tekrar ayağa dikildiğinde, dokunaklı bir tonla kendisini orada bırakıp gitmemiz ve ölüme terk etmemiz için yalvardı:

> Muhterem Peder [Hayr Surp], artık dayanacak gücüm kalmadı... Yeter artık... Artık yolun sonuna geldim... Bundan daha iyi, daha huzurlu bir ölüm bulamam. Beni burada bırakıp gidin... Sadece benim için 3 oğlumun –Yezniğimin, Yeğişemin, Karekinimin– gözlerinden öpmeyi unutma...bu yollarda çektiğimiz eziyeti onlara anlat... ve başımıza gelen korkunç talihsizlikleri yazmayı unutma.

Sonunda, Peder Husig'i bizimle kalmaya ikna ederek, Kürt köyü Saraycık'a ulaştık. Ormanlarla kaplı bu geçitte yakacak odun bol olduğundan, ıslak elbiselerimizi kurutup donmuş ayaklarımızı ısıtıp ovalamak için çatırtıyla yanan ateşlerin etrafında toplandık. Şunu da yazmadan geçemem: Kervanımız o kadar dağılmıştı ki bir uçtakilerin diğer uçta ne olup bittiğinden haberi yoktu. Soğuk, açlığımızı daha da çekilmez kılıyordu, fakat biçoğumuzun bir dilim ekmek satın alacak parası yoktu. Zaten parası olanların da bu küçük dağ köyünde yeterli ekmek bulması imkânsızdı.

Bilhassa Yozgat'ın yerlisi 50 kişiye bin bir güçlükle kuru ekmek bulabildik. Şu sözlerle kara haçlarını hiç şikâyet etmeden taşıyan bu sürgünlerin sabrına hayrandım: "*Ne yapalım millet uğruna çaresiz çekeceğiz... buna da bin şükür.*"

Saraycık'tan geçidin dik güney yamacına doğru yola çıktık. İklim yumuşadıkça kalın kar tabakaları da yavaşça kayboluyordu. Şimdi de ayaklarımıza yapışan kaygan killi çamurla kaplı patikalarda ilerliyorduk. Sonunda, ister kar isterse çamur, ister kayalık isterse kum olsun, sert coğrafya yolculuğumuzu iyice çekilmez hale getiriyordu.

Biz Ermeni sürgünler yürüyor, yürüyorduk; yolun biteceğini sanıyorduk ama yollar bizi bitiriyordu. Yurdundan kovulan gezginler olarak, yüz binlerce şehidin etrafa dağılmış uzuvları ve kafataslarını geride bırakmak için bu kanlı topraklardan bir an önce uzaklaşmak istiyorduk.

Evet, o çok sevdiğimiz Kilikya'ya bir an önce ulaşmak için acele ediyorduk. Çünkü hepimiz Kilikya'ya sağ salim ulaşırsak artık kurtulmuş olacağımıza inanmıştık. Ne yazık ki çok safmışız!.. Ne korkunç bir hayal kırıklığı yaşayacakmışız!

Üçüncü geceyi de yine bir küçük bir Kürt köyünde geçirdik. Burada bize nispeten iyi davrandılar. Kanlı topraklardan ve Yozgat-Boğazlıyan-Kayseri-Tomarza'nın tekinsiz yollarından uzaklaşarak Kilikya'ya yaklaştıkça, Türk ve Kürt köylüler daha az acımasız davranıyor ve bizi daha az soyuyorlardı. Dördüncü gün, şafakta aynı gün Haçin'e (Saimbeyli) ulaşma umuduyla ayrıldık. Karla kaplı dağları, göklere ulaşan tepeleri, ormanla kaplı vadileri ve kötü hatıralarıyla Kazbel geçidini ağır ağır arkamızda bırakarak dik yamaçtan aşağı inmeye başladık.

Nihayet Çatak denilen Haçin nehrinin kaynağına ulaştık. Burada gerçekten de muhteşem bir doğa manzarasıyla karşılaştık: Yer yer sedir ağaçlarıyla kaplı sarp dağlar yükseliyordu. Sık sık doruklarda çektiğimiz acılara sessizce tanıklık eden derin bakan gözler gibi gizli doğal mağaraların dar geçitlerini görüyorduk.

Derken, çıplak kayaların dibinde berrak, buz gibi suyuyla Haçin nehri gizemli bir şekilde ortaya çıktı. Tadı bize o kadar güzel gelmişti ki iştahımız açılmıştı; oysa hiçbirimizde iştah kalmamıştı. Ne yazık ki çok azımızın kuru ekmeği vardı. Bizi kendimize getiren berrak, tatlı su sayesinde ekmeğimizi aramızda bölüştük. Sonraki günlerde, açlık bir yana susuzluk katlanılabilir gibi değildi. Arkadaşlarım kirli mi kokmuş mu yoksa acı mı olduğuna aldırmadan birkaç damla su için her şeylerini verecek hale gelmişlerdi. Tek sorun su bulmaktı. Şimdilik, nehir kenarında bir saatten fazla oturduk; sonra da kendimizi biraz canlanmış hissederek yola koyulduk.

Kayalardan doğan Haçin Çatağı denen bu ırmağın kaynağının elli adım aşağısında bir değirmen vardı. Haçin yerlilerinin tehcir edilmesinden sonra, çevredeki Türk köylüler un öğütmek için kullanacaklarına, değirmeni tahrip etmişlerdi.

Haçin nehrini takip ederek, yavaş yavaş vadiye doğru inmeye başladık. Aşağı indikçe vadi o kadar derinleşiyor ve set gibi çevremizi saran dağlar göğe yükseliyordu. Suları kabarmış nehir ise kayalardan aşağı yılan gibi kıvrılarak gürül gürül Haçin'e doğru akıyordu. Nehir kenarını takip ederek, vadi boyunca aşağı doğru inerken, zaman zaman kimi sağda kimi solda kalan taş köprüleri geçiyorduk.

Haçin'e iki saatlik yol kaldığında, Haçinlilerin yemyeşil bağları yavaş yavaş görünmeye başladı. 1916 ilkbaharı, Ermeni tehcirinden sonra ilk gelen bahardı; bahçeler ve bağlar yeni yeni tomurcuklanıp çiçek açmaya başlamıştı. Baharın müjdecisi badem ağaçları yer yer gelinliği andıran beyaz çiçeklerinin yanında, nar ve elma ağaçları kırmızı çiçekleriyle boy gösteriyorlardı. Fakat ne yazık ki sahipleri yoktu; buraların sahipleri çöllere sürülmüştü ve sağ kalanların sayısı çok azdı. Evet, bağ ve bahçeler bakımsızdı. Aşağı vadide bağ bahçe sahiplerinin oturdukları küçük kulübeler, kerestelerini yakacak olarak kullanmak için acımasızca yıkılmıştı.

Biraz ilerde, heybetli sedir ağaçları ezeli düşmanları olan balta ve nacağa meydan okuyorlardı. Martın sonuydu ve ilkbahar çoktan gelmişti. Etrafımızda ve yukarılarda büyüleyici yeşillik, canlanan zengin bitki örtüsü yüce ve sarp dağların doğal vahşiliğini azaltıyordu. Manzara gerçekten de şahaneydi. İlkbaharda çiçek açmış bağ ve bahçelerin tütsü kokularını anımsatan kokuları bize enerji ve hayat veriyordu. Sürüler hâlinde vızıldayan çalışkan arılar gelip gidiyor, terk edilmiş kovanlara bal yapıyorlardı.

Düşünüp taşındıkça, Haçin yerlilerinin bu yaratıcı çalışmalarına hayran oluyorduk. Onlar çıplak kayaları cennete çevirmiş, keçilerin bile zor çıkabildikleri kayalık dağlarda bahçeler kurmuşlardı. Üstümüzde sarkan bu korkunç uçurumlara, tepelere, dik yamaçlara tohum ekmişler, buraları ağaçlandırıp çiçek bahçelerine dönüştürmüşlerdi. Bu çalışkan halk gerçek anlamda ekmeğini taştan çıkarmıştı.

Bizi canlandıran, günlük eziyet ve sefaletimizi biraz olsun azaltan büyüleyici doğanın dirilişi bizi keyiflendirmişti. İçimize işlemiş ölüm

korkusundan biraz uzaklaşmış, baharın bitki örtüsünün rengârenk manzarası karşısında umutlanmıştık.

Haftalar boyu ıssız yollarda dolaşıp kuş uçmaz kervan geçmez dağları aştıktan sonra, Haçin'de rahat bir gece geçirme düşüncesi bizi çok sevindirdi. Fakat kasabaya ne kadar yaklaşırsak, içimizi kemiren kaygı o kadar artıyor, doğanın canlanmasıyla ruhumuzu saran iyimser havayı o kadar dağıtıyordu. Çünkü gittikçe genişleyen vadi boyunca aşağı inerken yüzlerce bağı geçmiş olsak da buralarda henüz insan olsun, hayvan olsun bir tek canlıya bile rastlamamıştık. Her yer sessiz ve ıssızdı.

Ah, Haçinli gençlerin, genç gelinlerin, kız ve oğlanların bu dağılmış yüzlerce meyve bahçesini ilahiler okuyup Tanrı'ya şükrederek ekip biçtikleri o neşeli günleri hatırlamak ne kadar elem vericiydi! Ah, çalışkan Ermeni halkının üretici ve güçlü kollarıyla bu dik yamaçları, çıplak, kayalık, geçit vermez dağları –neredeyse ulaşılması imkânsız doruklarına kadar– cennete çevirdiği günleri binlerce kez kutsuyorum. Acaba o mutlu günler tekrar geri gelecek mi? Kim bilir? *Ah, keşke o günler geri gelseler... keşke bu bedbaht kara günler geçip gitse... ve bir daha hiç gelmese.*

Sahiplerince öylesine bırakılan bu sayısız bağ ve bahçede kurumaya başlamış elma ağaçları, armut ağaçları, kayısı ağaçları ve asmalar görmüştük. Etrafı kaplayan yabani otlar güzel verimli meyve ağaçlarını ve bir zamanlar salkım salkım üzümlerin görüldüğü asmaları sarıp sarmalamıştı. Ağaçlar ve çiçekler, sanki bize sadece yüreklerimizle duyabileceğimiz bir fısıltasıyla soruyor gibiydi: "*Sahiplerimiz...sevdiklerimiz nerede?... Ne zaman dönecekler?... Bizi boğan bu yabani otlardan ne zaman kurtaracaklar?... Çıkmadık canda ümit vardır; yoksa yarın çok geç olacak.*

Bağ ve meyve bahçelerinin kulübeleri ve bağ evleri yıkılmış, kapıları, pencereleri ve kalın ahşap döşemeleri sökülüp yakılmıştı.* [**Küçük Asya'da bir halk deyişi vardır: Eğer bir ev inşa ettireceksen Hıristiyan amele tut. Evi yıkıp tahrip ettireceksen Türk amele.* -G.B.]

Tüm yolculuğumuz boyunca, özellikle de her yerde bağ ve bahçelerde tahripkar Türklerin izlerini gördüğümüz Adana'da bu gibi manzaralarla çok karşılaştık. Hatta *Gâvurlar*ın bir daha dönmemek üzere gittiğini, dolayısıyla bu yollardan artık kimsenin gelip geçmeyeceğini düşünüyor olacaklardı ki yol boyunca köprülerin kirişlerini bile söküp götürmüşlerdi.

Haçin'in dış mahallelerine yaklaştığımızda, yakın bahçelerde dağılmış eğilerek yabani ot toplayan birkaç beli bükülmüş ihtiyar Ermeni kadına rastladık. Bu zavallı Ermeni nineler ve siyahlar giymiş –zayıf, solgun görünüşlü– 8-10 kadın, Ermeni asker aileleri olduklarından başlangıçta kasabada bırakılmıştı. Kızlar ise çoktan kaçırılıp Türklerin haremlerine götürülmüştü. Ama bu ihtiyar kadınlar harabelerde tünemiş baykuşlar gibi ortada bırakılmıştı. Yalınayak, başları açık, paçavralara bürünmüş bu kadınlar, topladıkları yabani otları kaynatıp yiyeceklerdi. Şiddetli kış esnasında her şeylerini sattıklarından, yaşamak için sadece yabani ota muhtaç olmuşlardı.

Bu zavallı Ermeni kadınlar, uzaktan bizim geldiğimizi görünce, haç çıkararak kervanımıza doğru koşmaya başladılar. Birkaçı da yanıma gelerek çekingen bir şekilde elimi öpüyor ve Haçin'e has Ermenice şiveyle şöyle söylüyorlardı, "Uy, Allah'ım sana çok şükür, dünya yüzünde hâlâ Ermeniler kalmış."

Grubumuz dağınıktı; jandarmalar bizden uzakta kervanın önünde ve arkasındaydı. Dolayısıyla, dış dünya ile ilişkileri tamamen kesik olan kadınlar bizi rahatlıkla soru yağmuruna tutttular. Oysa biz dağdan dağa, köyden köye sürüklendiğimiz haftalarca, aylarca süren yolculuğumuz süresince vahşi yaratıkları andırıyorduk. Şehre kadar bize eşlik ederlerken, ağlayarak yaşadıkları acıları anlatıyorlardı. Sonra da Haçin'de gecelersek, kendi fakir sofralarında bize de yer açmaya ve orada kalan birkaç zengin Ermeni'den bize ekmek bulmaya söz verdiler.

Onlar bize, biz onlara ağlıyorduk.

Haçin'de, Ermeni kadınlar kervanımızın yaklaştığını gördüklerinde, bizi karşılamak için vadiye inmiş, portakal ikram ederken sorular sormuşlardı. Tam bu sırada, durumu fark eden jandarmalar, hem portakal ikram eden kadınları, hem de portakal yiyen sürgünleri sopayla dövmüştü.

Sekiz saatlik yolculuktan sonra, Haçin hükümet binasının önüne geldik. Burada bize dinlenmemiz ve geceyi geçirmemiz için bir yer göstermelerini beklemeye başladık.

28

HAÇİN'DEN SİS'E

Tehcirden önce, Haçin 5 bin haneli, 28 bin nüfuslu tam bir Ermeni şehriydi. Şimdi ise bir harabe yığını.* [**1916'da Haçin'den geriye kalanlar 1920'de Kemalist güçler tarafından yok edilmişti. Şehrin ortadan kaldırılmasında pay sahibi bir Kemalist olan Saim Bey'in anısına Saimbeyli adını almıştır.*] 1915 sonbaharında, tehcirden sonra, Türkler bir zamanların büyük Rupenyan hanedanlarına ait meşhur Vahakn kalesi yakınlarındaki şehri haritadan silerek Ermeni kartallarının bu dağdaki yuvasını yıkmışlardı.

Geriye şehrin tepesinde inşa edilmiş üç katlı Ermeni okulunun muhteşem taş binası kalmıştı. Şehrin aşağı kesiminde ise yoksul Ermenilere ait yaklaşık 200 ev hâlâ duruyordu. Bu aşağı kesimde, Sis'e giden yol üzerindeki hükümet binası da hâlâ ayaktaydı. Yakınlarda Türk memurlara ait yaklaşık 50 *kafesli* ev vardı.

Haçin, ortasından Haçin nehrinin geçtiği bir vadinin içinde yer alır. Sis'e* [**Yeni adı Kozan*] giden büyük bulvar nehri takip eder. Vadinin her iki yanında Sis'e bakan dağlar bulunur. Şehir, Sis'e bakan tarafta dağların doruğunda kurulmuştur. Medzpna Katolikosu Aziz Hagop'un adını alan çok güzel bir mimariye sahip olan tarihî manastır, nehrin sağ yakasında bir tepenin üzerinde inşa edilmiş kalın yüksek duvarlı taş binaydı. Yeri yüzünden sadece bu manastır şehri kül eden yangından kurtulmuştu.

İlk bakışta, şehir dağlık tarafta aşağı doğru inen bir amfiteatr izlenimi verebilirdi. Ama şimdi korkunç bir iskelet görünümü veriyordu; binlerce ev yanmış, geriye sadece çıplak duvarlar kalmıştı. Ayrıca, yanmış kilisenin kalın duvarları, taş kemer mihrap ve kemer de duruyordu.

1915 yazında, kendisine Hınçak süsü veren Aram adlı hain, Ermenilerin silahlarını gizlediği yeri polise ve jandarma komutanına ihbar etmişti. Böylece bir yandan herhangi bir direniş imkânını ortadan kaldırırken,

bir yandan da hükümete Ermenileri suçlayacak bir koz vermişti. Ama zaten silahlı olsalar da olmasalar da Ermenilerin kalemi kırılmıştı.

Kilikya Ermenilerinin genel tehcirinden önce, herhangi bir direniş ve iç karışıklık ihtimalini ortadan kaldırmak için ilk olarak Zeytun, çok geçmeden Haçin nüfusu tehcir edilmişti. Şimdi Haçin ve çevresindeki 22 köyün Ermeni nüfusundan, 350 kadar küçük çocuk ve beli bükülmüş ihtiyar kadından başka kimse kalmamıştı. Geri kalanlar çöle sürülmüştü. Nasıl 30 bin nüfuslu Gümrü, Kafkaslardaki tek salt Ermeni şehriyse (burada büyük kışlalardaki Rus askerleri dışında her şey Ermeni'ydi), Haçin de Türkiye'de salt Ermeni nüfusuna sahip tek şehirdi. Türk nüfus kayıtlarına göre buradaki Ermeni nüfus 28 bine ulaşmıştı.

Ermeniler bu uzak dağ ve geçitlerde zapt edilmez kartal yuvalarını yeniden inşa edip despotik hükümete bir daha kafa tutmasınlar diye, Türkler bu şehri yeryüzünden silmek istemişti. Evet, Haçin şehri bize çok şey anlatan ve zaten yaralı olan kalplerimize yeni yaralar açan bir iskeletti.

1915 Nisanında, tehcirin ilk günlerinde Adana vilayeti jandarma komutanı Avni, Aziz Hagop Medzpna manastırında şehre hâkim yamaçta mevzilenmişti. 2 bin asker ve yüzlerce jandarmayla, Haçin Ermenilerini teslim olmaya zorlamıştı.

Gece manastırın etrafına çok sayıda dağ topu yerleştirerek, Haçinlilerin en küçük bir direniş göstermeleri hâlinde şehri topa tutmakla tehdit etmişti. Hain Aram sayesinde, Avni Haçinlilerin silahlarının büyük bir kısmını ele geçirmiş, herhangi bir ciddi direnişi önlemişti. Ertesi yaz, bu Adana jandarma komutanı, Amanos dağlarında demiryolu hattında çalışan 10 binden fazla Ermeni'yi tehcir ederek, dağlık Bahçe-Maraş yolunda katledilmelerini emretmişti.

1916 Martının sonlarına doğru bu şehrin iskeletine ulaşarak geceyi geçireceğimiz bir yer temin edilmesi için hükümet binasının önünde bekletildik. Geceleyeceğimiz yerin harabelerin içinde gömülmüş bir bodrum mu yoksa hayvan ahırı mı olacağı umurumuzda değildi. Yaklaşık 9 saatlik yürüyüş yüzünden yorgun olduğumuz gibi bütün gün bir lokma ekmek bile yemediğimizden, birilerinin perişan hâlimize acıyıp en az bir geceliğine sıcak bir barınak vereceğini umuyorduk.

Asker ve memurları gelip giderlerken bir saatten fazla boşuna bekledik. (Şehir harabe hâlinde olmasına rağmen, Haçin'de *kaymakam* hâlâ

görevi başındaydı ve eski idari yapı devam ediyordu çünkü çevre bölgelerde birçok Türk köyü vardı.)

Hâlimize çok acıyan bazı Ermeni yaşlı kadınlar, fakir sofralarından birkaç lokma verebilmek için bize geceleyeceğimiz bir yer gösterilmesini bekliyorlardı. Bu sırada karla kaplı Kazbel geçidinden esen dondurucu rüzgârda titriyorduk. Genç bir İttihatçı Türk olan Kemal adlı *kaymakam* –yanındaki yörenin jandarma komutanı yüzbaşı, iki polis ve birkaç memurla– hükümet binasından çıkıp şehirde 100 kişiyi barındıracak uygun bir yer olmadığı için yolumuza devam edeceğimizi söyledi.

Ne hissettiğimizi anlatmak imkânsız: Şaşkın bir hâlde ne yapacağımızı bilmiyorduk. Engebeli dağ yollarında 9 saat yürümüş, sadece Çatak'ta bir saatlik mola vermiştik Direnecek gücümüz yoktu; orada öylece kalakalmıştık. Bazıları onlardan çocuklarının hatırı için *merhamet* dilenmeye başladı... Yüzbaşı ve *kaymakam* arasında geçen kısa bir konuşmadan sonra, jandarmalar kamçı ve sopalarla üzerimize saldırdılar. Memurlar bizimle alay ederken, bazı göçmenlerin kafasından kan akıyordu. Bu şekilde bir manga kadar jandarma bizi döve döve Sis yoluna giden köprüye doğru sürdü. Yaşlı Ermeni kadınlar da da hâlimizi seyrederken ne günlere kaldık diye feryat ediyorlardı.

Yağmur gibi inen sopa darbeleri ve küfürlerden adeta kaçarcasına buradan ayrıldık. Dağların dumanlı doruklarından derin vadinin zümrüt yeşili tabanına kadar üzerimize iyice çöken akşam karanlığı siyah bir örtü gibi insan oğlunun canavarca işkencelerini örtmüştü. Sessiz karanlıkta tek işitebildiğimiz adeta sürünürcesine ilerleyen kafilenin ayak seslerinin yankısı ve takip ettiğimiz nehir kıyısı boyunca ilerleyen gürül gürül akan nehrin dalga sesiydi.

Karanlıkta el yordamıyla ilerlemeye çalışırken, söylenip beddualar ederek tökezliyor ve dik durmaya çalışıyorduk. Yaklaşık bir buçuk saat yol aldıktan sonra, nehrin karşı kıyısında dağ yamacında soluk ışıklar belirdi. Jandarmaların yönlendirmesiyle, ışıklara doğru heyecanla ilerlerken bir an önce dinlenme umudu taşıyorduk.

Nehrin üstündeki çürük tahta köprüyü geçerek ışıklara doğru yöneldik. Köyün ismi Gürleşen idi. Köy imamı, "*köyde erkek kalmamıştır, hepsi de savaşa gitmiştir. Erkek olarak köyde sadece ben ve muhtar varız. Köyde sadece kadınlar, kızlar ve çocuklar kalmıştır. Bu yüzden bu kadar çok erkekten meydana gelen büyük kafileyi köyümüze kabul edemeyiz*" dedi.

Çok büyük bir düş kırıklığı yaşadık. O gün 10-12 saatlik yol yürüdüğümüzden çok yorgun olduğumuzu, bu karanlıkta artık yola devam edemeyeceğimizi söyleyip kalmamız için izin vermeleri için para vermeyi teklif ettik. Bir lokma ekmek karşılığında, köyün hemen dışında bir ahırda ya da ağılda ya da hatta bir ağaç altında geceyi geçirmeye razı olduğumuzu belirttik.

Fakat 100 kişilik bir kafileye yetecek kadar ekmeklerinin olmadığını, en fazla köyden geçen birkaç kişiye bir parça ekmek bulabileceklerini söyleyen köy ahalisi bizi kesin bir dille geri çevirdi. Artık orada daha fazla oyalanmak gereksizdi. Birçok sürgün, bilhassa ihtiyarlar bitkin bir vaziyette yerlere serilmişti. Artık bir adım atacak hâlleri yoktu, can çekişiyorlarmış gibi son dualarını ediyorlardı.

Karanlık iyice çöktüğünde, harabe bile olsa sığınabileceğimiz bir yer bulma umuduyla dağ ve vadilerde ilerliyorduk. Tekrar bir saat yürüdükten sonra, uzaktan yeniden solgun ışıklar belirmeye başladı. Başka bir çare olmadığından, derme çatma bir köprüden nehri geçip Yardibi adlı oldukça büyük bir Türk köyüne ulaştık. Alelacele köy *muhtarı* ve *hocasını* buldurdum. Sonra köyün aşağı ucunda birkaç ahırda kalabilmek için pazarlığa girişerek 3 Osmanlı altın lirası ödedik... Kendi istedikleri fiyatlardan ekmek, soğan, yoğurt ve *tarhana* satın almamızı şart koştular. Bu da onların bizi soyup soğana çevirme yoluydu. Uzun uzadıya düşünecek zaman yoktu. Ne şart koşarlarsa koşsunlar itirazsız kabul etmeye mecburduk.

Aynı gün çok kısa aralarla 12 saat yürüdüğümüzden o kadar çok bitkin düşmüştük ki boşaltılmış ahırda kurumuş gübrelerin üzerine seriliverdik. Sanki kendi evimizde, yumuşak yatağımızda yatıyorduk. Satın aldığımız bol miktarda ekmek açlığımızı yatıştırdı.

Jandarmalara rüşvet vererek, ertesi sabah kafilemizin biraz geç yola çıkmasını ve bize daha iyi davranmalarını sağladık. Ne var ki, ikinci şafakta yola koyulduk. Mevsim ilkbahar; hava çok güzeldi. Hâlâ Toros sıradağlarındaydık. Haçin-Sis yolu, dağların her iki tarafta da sedir ormanlarıyla kaplı olduğu uzun kıvrımlı bir vadi boyunca uzanıyordu. Haçin Nehri (Saransu) vadinin derinliklerinde çınlayan büyük bir gürültüyle akar. Dağ ve vadilerden kaynayan küçük derelerle beslenerek, "Göksu" isminde oldukça büyük bir nehre dönüşür. Sonra da Ceyhan Irmağı'yla birleşerek, Adana'yı geçer ve Karataş önlerinde büyük bir deltayla Akdeniz'e dökülür.

Çankırı'dan ayrıldığımızdan beri, ilk defa Çatak'ta yemyeşil bitki örtüsü dikkatimizi çekmişti. Ancak Kilikya topraklarına ayak bastıktan sonra 6 haftadır üzerimize kara bulutlar gibi çöken ölüm korkusundan biraz olsun uzaklaşmıştık. Rengârenk ilkbahar çiçekleri ve koyu gölgeli binlerce sedir ağacının görüldüğü doğa yemyeşildi. Sedir ağaçlarının keskin kokusu, bizim gibi ruhları yaralı olan yaşlı insanlara canlılık veriyordu.

Oysa daha birkaç gün önce can korkusu yaşarken gözümüz doğa filan görmüyordu. Artık gözlerimiz baharın güzelliklerini görürken, kanlı vadileri, iskelet ve kafataslarının görüntüsünü kafamızdan silmeye çalışıyorduk. Henüz erken de olsa Kilikya Ermenilerinin çiçeklerle bezeli topraklarına ayak basmamızın belki de kurtuluşumuz olduğunu düşünüyorduk. Zaten, ölüm olmadan hiçbir diriliş olmayacağı doğru değil mi?

Haçin'den ayrılışımızın ikinci gününün akşamı, tarihî Vahakn kalesinin dibindeki küçük köyde konakladık. Burada yiyecek ve yatacak yer temin edebildik. Bu köyün sakinleri henüz Ermeni kanının kokusu ve tadını almadıkları görülen Türklerdi... ve kafilemize iyi davrandılar.

Üçüncü gün, şafakta bu konuksever köyden ayrıldık. Yol ormanlarla kaplı dağlardan ve menderesler çizerek ilerleyen nehrin kenarından geçiyordu. Yeniden dirilen tabiat o kadar harikaydı ki, Der Zor'a ya da ölüme gittiğimizi neredeyse unutmuştuk. Yol yokuş aşağı olduğundan, yorgun bacaklarımız o kadar zorlanmıyordu. Birkaç gün yiyecek sağlayabildiğimizden, yeterince güç toplayabilmiş ve bereket gece oldukça rahat uyumuştuk.

Biraz olsun kendimize geldiğimiz bu anda, kuzeye, Ermenistan'a doğru uçan ilkbaharın göçmen leyleklerini turna sanan en coşkulu ve yurtsever gençlerden birkaçı iç dünyalarını açığa vuran titrek bir sesle türkü söylediler:

... Söyle turna, söyle, madem ki bahardır,
Gariplerin yüreği dolu dolu kandır,
Turna can, turna can, bahardır,
Turna can , turna can, bahardır,
*Ah kalbim kanardır!** [*"Groogner" şarkısının güftesi Nahabed Kuçag'a, müzikal uyarlaması Gomidas Vartabed'e atfedilir.]

Orada siyah sedir ormanlarının derinliklerinde ve yamacın üst kesimlerinde, mangal kömürü yakan Türklere ait birkaç kara kıl çadır gördük. Hepimiz içimizden o yoksul kömürcü ailenin bir bireyi olmayı arzu ediyorduk. Ciddi ciddi kömürcü olmak istiyorduk. Yeter ki uluslararasındaki çatışmaların son bulup hâlâ sağ kalanlarımızın kurtulacağı mutlu an gelinceye kadar yaşayabilelim.

İttihat'ın zulmünden uzakta, insanların gözünden uzakta, jandarmaların dayanılmaz gözetiminden uzakta, sadece basit bir yaşam sürmek, özgür yaşamak için tabiatın bu sakin ıssızlığına çekilmek bizi ne kadar mutlu ederdi. Sadece bu kömürcülere değil, bazen çalıların arkasından deli gibi fırlayıp gözden kaybolan tavşanlara ve istedikleri her yere gidebilen gökteki kuşlara bile gıpta ediyorduk. Bizse birkaç avuç kuma dönüşeceğimiz kavurucu çöllere sürülüyorduk.

Delkanlılar şarkı söylerken, jandarmalar bize serzenişte bulundular: "*Ne arsız milletsiniz, öldürüyoruz, sürüyoruz, hâlâ şarkı söylüyorsunuz*". Evet, haklıydılar. Eğer 5 asır süren eziyet ve katliamlardan sonra, şayet Ermeni milleti hâlâ varlığını koruyabilmişse, nedeni böyle hayat dolu olmasıydı. Öyle ki nefret ettikleri *Hidra*'nın bir başını ne kadar ezerlerse ezsinler, Hidra'dan o kadar yeni baş doğuyordu...

Bu kadar eziyet çekmiş insanın kalbinden ve dudaklarından dökülen şarkılara şaşıran jandarma çavuşu, bana şakayla karışık şöyle dedi: "*Sizin millet öyle arsız millettir ki, eğer yarın 100 Ermeni kalsa, yine başımıza bela olursunuz.*"

Güneş batıp gözden kaybolduktan sonra, nüfusu Müslüman olan küçük bir köye ulaştık. Ekmeğe hasret arkadaşlarımıza birer parça kuru ekmek temin ettikten sonra, köyün kulübelerine yerleşip geceyi geçirmeye çalıştık. Bir yandan da her taraftan bize hücum eden bit ordularına karşı tam bir savaş veriyorduk.

Kafilemiz sabah aşırı soğukta yola çıktığında, tükenmiş bedenlerimiz zaten gece esen rüzgârda uyuşmuştu. Birkaç saat yol yürüdükten sonra şiddetli bir yağmur başladı. Yağmur yağarken –daha doğrusu bizi sırılsıklam ederken– çamurlu zemin ilerlememize engel oluyordu. Bitmek tükenmek bilmeyen yolun yorgun ve zayıf düşürdüğü sürgün arkadaşlarım, yakınlardaki bir kulübeye sığınmak için jandarmalara biraz rüşvet vermemi istiyorlardı.

Bir yere sığınmak için, iliklerimize kadar ıslandığımızı ve hepimizin

hasta olacağını söyleyerek *çavuş*u ikna etmeye çalışıyordum. Ama boşuna. Jandarmalardan biri yaşlı bir sürgünün yalvarışlarına şöyle cevap vermişti: "Hastalanıp ölmeniz daha iyi. Zaten hükümet sizden bir an önce kurtulmak istiyor. Siz sefaletten kurtulursunuz, hükümet de sizden."

Çaresiz, yağmur, rüzgâr, fırtına ve çamurda yarım saatten fazla yürüdükten sonra, nihayet başka bir küçük köye ulaştık. Orada yaklaşık 20 kişinin kalabileceği uygun odalar bulduk. Fakat verdikleri sözleri tutmayıp tam tersini yaptılar. *Çavuş* ve jandarmalar gecelemek için kendilerinin belirlediği köye gitmek için yola devam etmemizi istiyorlardı.

Jandarmalardan birinin söylediğine göre, bizden birkaç kişi şarkı söylediği için hepimizi cezalandırmak istiyorlarmış. Gökgürültüleri ve çakan şimşekler arasında sağanak yağmurda jandarmalar yola çıkmamız için bizi dürtüp duruyorlardı. Kafilemizin heyecanlı gençleri, ıssız bir vadide jandarmaları üzerlerine çullanarak etkisiz hale getirip silahlarını aldıktan sonra öldürüp dağlara kaçmak istiyordu. Onlar için bıçak kemiğe dayanmıştı.

İçlerinde en sorumlu kişi ben olduğumdan ve bu gibi eylemlerin sonuçlarının felaket olacağını bildiğimden, delikanlıları engellemek için elimden geleni yaptım. Nihayet onları ikna edip birbirimize cesaret verdikten sonra tekrar yola çıktık. Şans eseri yağmur da oldukça azalmıştı. Yine de çiseleyen yağmur altında ve çamurda bir saatlik yolu ancak 3 saatte alarak istedikleri Türk köyüne ulaştık.

Bu köye vardıktan sonra, bizi buraya sürüklemelerinin nedeninin sadece içimizde şarkı söyleyenler olmadığını öğrendik. Anlatılanlara göre, meğer köyde *çavuş*un sevgilisi varmış; cephede bulunan bir askerin genç karısı.

Neyse ki genelde fiyatının on katı para ödeyerek bolca odun satın aldık. Giysilerimizi asıp kurutmak için ateşler yakıp gruplar hâlinde ateşlerin etrafında toplandık. Bunu itiraf etmekten utanıyorum, ama iç çamaşırlarımızın ve elbiselerimizin içinden ateşin içine düşen binlerce bitin çatırtısı barut tozlarının yanması gibiydi. Tükenmiş bedenlerimizde kanımızı emen bu küçük asalaklara çoktan alışmıştık. Bu ölüm yürüyüşünde, kimin aklı fikri bitlerde olabilirdi ki? Hepimizin asıl derdi hayatta kalabilmekti; gerisi teferruattı.

Ertesi sabah, oldukça geç vakit bu küçük köyden ayrıldık, çünkü çavuş bütün geceyi kör kütük sarhoş geçirmiş ve astlarına buna göre emir

vermişti. Çok şükür, dünkü yağmurlar dinmişti; hava açıktı. Kilikya'nın yakıcı güney güneşi, sıcağa hasret vücutlarımızı ısıtıyordu. Haçin'den ayrılışımızın dördüncü günüydü ve yaklaşık 7 saatte Sis'e varmayı umuyorduk. Güzel ve yeşil vadiden çıkmıştık ki Kilikya'dan Kayseri'ye doğru içteki vilayetlere portakal nakleden birkaç deveciye rastladık. Bütün tehcir boyunca ister bir gezgine, isterse hayvan olsun insan olsun hareket eden bir canlıya ilk kez rastlamıştık.

Küçük Asyanın tüm yolları ıssızdı; gelip geçen yoktu. Kim gelip geçecekti ki? Erkekler zorla cepheye gönderilirken, kadınlar ve çocuklar köylerine çekilmiş, ellerindekilerle yetiniyorlardı. Bahar mevsimi olmasına rağmen, tarlalarda herhangi bir faaliyete rastlamamıştık. Bunun nedeni, hükümetin bütün erkekleri cepheye sürmekle kalmayıp muhaberede ölen atların yerine ya da nakil işlerinde kullanılmak için işe yarar tüm hayvanlara –deve, at, öküz, inek ve hatta eşeklere– savaş vergisi [*tekâlifi harbiye*] olarak el koymuş oluşuydu.

Tomarza ovasından geçerken, köy tarlalarında tek tük toprağı ekip sürenlere rastladık. Yoksa ovalar ıssızdı; nefes alan hiçbir yaratığa rastlanmıyordu; tarlalar olduğu gibi bırakılmış, tahılların yerini yabani otlar kaplamıştı. Sadece büyük şehirlerin etrafında hummalı bir faaliyet görülürken, herkesin heyecanla savaşın çabucak sona ermesini beklediği Küçük Asya'nın iç kesimlerinde –özellikle bizim geçtiğimiz– eyaletlerde hayat durmuştu.

Haçin'den Sis'e uzanan Haçin Vadisi, Toros dağlarındaki en güzel kuzey geçitlerinden biriydi. Vadiden çıktığımızda, Mersin'den başlayıp Osmaniye'ye kadar, Amanos dağlarının eteklerine kadar Kilikya'nın verimli ovalarının (Çukurova) manzarasını görebildiğimiz bir tepeye vardık. Bu tepe, Sis'in zengin Ermeni ailelerine ait olan ve ovanın 200-300 metre üzerinde havadar ve dağ esintilerine açık bağlarla kaplıydı. Güzel duvarlarla çevrili, içlerinde şirin, sayfiye evleri olan bağlar gördük.

Tam altımızda, aşağıdaki ovanın üzerinde tek başına dikilmiş kama şeklindeki bir dağın eteğinde Rupenyanların meşhur başşehri olan Sis görülüyordu. Sis, geçtiğimiz şehirlerin en güzeliydi; sanki yeni inşa edilmişti, tüm evler kireçle boyanmış olduğundan beyaz bir şehirdi. Sokakları kirli bile olsa dıştan temiz görünüyordu.

Evler dağın yamacına doğru gittikçe yükseldiğinden, şehir amfiteatr şeklindeydi. Sis'i kuzeybatıdan bir sur gibi çeviren dağın doruğunda, şe-

hirden 60-70 metre yükseklikte, [1058'de inşa edilmiş] Kilikya Katolikosluğunun yüksek kalın duvarla çevrili ve gittikçe yükselen asırlık manastırını görüyorduk. Tarihî katedral kilisesinde çıt çıkmıyordu ama biz onun dilini anlıyorduk.

En yüksekte, dağın zirvesinde ise Rupenyan Ermeni kırallığının inşa etmiş olduğu harabe hâlindeki kalenin surları ve mazgallı kuleleri hâlâ duruyordu. Çırılçıplak hâlleri bir korku hikâyesi anlatıyordu. 2 metre ile 4 metre arasında yüksekliği olan ve 5 ile 8 metre arası yükseklikteki kulelerle korunan bu devasa surlar zirveyi kaplıyordu. Dağın kendisi ise kayalık, çıplak ve tek başına, Toros sıradağlarından tamamen ayrı, açık ovadan bakıldığında yaklaşık 300 metre yükseklikte şehre hâkim bir konumdaydı.

Biz oturmuş, ovaya doğru inen yükseklikten meraklı gözlerle etrafı seyrediyor, bu Kilikya manzarasının muhteşem doğal güzelliğinin zevkini çıkarıyorduk. Uzaklarda çok uzaklarda artık hiçbir dağ gözükmüyor; gökyüzüyle yeryüzü birleşiyordu. Ah kurtarıcımız olan deniz oradaydı... bir ulaşabilsek...

Hepimiz sırayla denize giden yolu birbirimize gösterirken, yüreklerimiz kaçıp kurtulma düşüncesiyle pır pır ediyordu. Kaçışı düşünmeden, kaderlerine razı olan insanlara özgü bir edilgenlikle bir aydan fazla yollardaydık. İçimizden sadece biri kaçmayı deneyecek cesareti göstermiş, o da feci bir şekilde öldürülmüştü. Ondan sonra, hepimiz kaçıp özgürlüğe kavuşmayı düşünmemiştik bile. Bizi Der Zor'a götürüyorlardı. Birçoğumuz dünya savaşı sona erene kadar, orda yeni bir hayata başlamayı umuyorduk. Daha sonra da Ermenilerin yeni anayurduna geçecektik. Sürgünlerimiz bu arada Der Zor'da yaşamalarına izin verileceğini sanıyor... Türklerden hâlâ merhamet bekliyorlardı.

Ama şimdi buğday ve pamuk tarlalarıyla ünlü geniş düz ve verimli ovalarıyla gözlerimizin önüne serilen o muhteşem Kilikya manzarası, yaralı ruhlarımızı onarmış, umutsuzluğumuzu ortadan kaldırmıştı. Akdeniz'e açılan Kilikya Körfezi [İskenderun Körfezi] karşımızda duruyordu. Biraz batıda Akdeniz'in doğusunun kraliçesi Kıbrıs bulunuyordu. Kanat takıp oraya uçmayı ve o adada bizden uzak sürgün kardeşlerimize bu inanılmaz trajediyi anlatmayı ne çok isterdik.

1 saat dinlendikten sonra, taşlı, dolambaçlı yollardan aşağı doğru inip nihayet Kilikya'nın tarihî topraklarına adım attık. Bitkin ve tükenmiş bir

hâlde olmasına rağmen, birçoğumuz diz çöküp etrafımızı saran şanlı Ermeni geçmişinden kalanları hatırlatan bu ata toprağını öptük. Paçavralar içinde olmamıza ve her şeyimizi kaybetmemize rağmen, özgür bir Ermenistan umudunu hâlâ yaşatıyorduk.

Sis Ermenilerine ait yaygın, düzensiz sıralanmış geniş bağlar, rengârenk çiçekleriyle bize baharı hatırlatıyordu. Batıya doğru yönelip yaklaşık bir saat yürüdükten sonra Sis'e ulaştık. Oranın jandarması bizi şehrin bir ucunda bulunan, oldukça temiz iki katlı bir *han*a götürdü. Bir Ermeni'ye ait olan han, şimdi mahalli idare tarafından kullanılıyordu.

29

SİS'TEN KARSPAZARI'NA [KADİRLİ]

Ölüm korkusundan uzak, rahat bir gece geçirdik. Tek arzumuz birkaç gün daha Sis'te kalabilmenin bir yolunu bulmaktı. Hiç durmadan, aynı yerde bir geceden fazla kalmadan 35 gün yürümüştük. Çankırı'dan ayrıldıktan sonra topu topu iki şehir görmüştük: Çorum ve Haçin. Çorum'da kapatılmış ve o kadar çok mahrumiyet çekmiştik ki köylerimizdeki ahırlar bile gözümüzde tütmüştü. Haçin'deyse bir gece bile konaklamamıza izin vermeyip sopalayarak dağlara kovalamışlardı.

Pislik ve bit yüzünden sürekli kaşındığımızdan, birçoğumuz yara bere içindeydik. Yine de ne hâlde olduğumuzu sadece bahar güneşinin sıcaklığında Kilikya bölgesine geçtiğimizde düşünebilmiştik. Ölüm korkusundan sıyrılır sıyrılmaz, yakıcı güney güneşinde gün ortasındaki molalarda asalaklardan kurtulmaya başladık. Şimdi hepimiz yemekten çok banyo yapmanın özlemini çekiyorduk. Keşke temizlenip sürekli kaşınan ve kanayan şu yaralardan kurtulabilsek diyorduk!

Bir aydan fazla süren yolculukta, hepimizin saçı sakalı birbirine karıştığından kimse tanınmayacak hâldeydi. Hiçbirimiz saç ve sakal tıraşı olma fırsatına ya da aracına sahip değildik. Uzun sakallarımız nedeniyle dış görünüşümüz değişmiş, yarı vahşi ve korkunç bir görünüme bürünmüştük...Bizi kaba köylülerden ayırmak imkânsızdı. Bir zamanlar insan olduğumuzu gösterebilecek tek şey yırtık pırtık alafranga elbiselerdi.

Hepimizin ayakkabı vazifesini görebilecek herhangi bir şeye ihtiyacı vardı, köylerde giyilen terlik ya da çarık olması fark etmiyordu. Kendi ayakkabılarımız parçalandığından, bazıları yalınayak yürürken, grubumuzdan birçoğu kan içinde kalan ayaklarını *çullarla* sarmıştı. En sefil durumda olanlar Yozgatlılardı.

Burada gerçek adına itiraf edelim ki, Sis'te Türk görevliler bize kayırtsız şartsız iyi davranmışlardı. Hatta ekmekçi ve çerçileri çağırıp bize

satış yapmalarına izin vermişler, bizi kazıklamaları hâlinde mallarına el koyup bize bedava dağıtacaklarını da tembih etmişlerdi. Yeni sayılabilecek odaları ve cam pencereleriyle, han da temizdi. Burada rahat bir gece geçirdik. Bu dostluk Sis'te birkaç gün daha kalabileceğimize dair bir umut yaratmıştı.

Hastalarımıza ilaç almak için iki arkadaşımızı eczaneye gönderme izni bile aldık. (İçimizde zaten İstanbul'un Kumkapı ve Gedikpaşa mahallelerinden ünlü 3 eczacı da vardı. Yol boyunca bize doktorluk eden onlardı.) Herkes "*mutasarrıf*"a gidip birkaç gün daha istirahat etme izni almamı istiyordu.

Kendime güvenimi çoktan kaybetmiştim. Ermeni Patrikhanesi'ni temsilen büyükelçilikler ve taşradaki valileri ziyaret edip eşit düzeyde görüşmeler yaptığım o güzel günler geride kalmıştı. Kaç defa zamanın Patrikleriyle beraber Sultan Reşad'ın huzuruna bile çıkmıştım. Hatta 1909 Temmuzunda, tarihî St. Petersburg ziyaretinde merhum Katolikos Matyos İzmirliyan'a eşlik eden heyette de yer almıştım. Rus Çarı 2. Nikola'nın huzuruna çıkmış ve sarayda verdiği ziyafete katılmıştım.

Şan ve şerefle dolu o günler sanki bir rüya gibi sonsuza dek belleğimden silinmişti. Artık korkunç acılar ve eziyetler yaşadığımız kara günler gelmiş, bizi son damlasına kadar kadehindeki zehri içmeye zorlamıştı... Biz bu zehri içerken, Hz. İsa ile birlikte şöyle söylüyorduk: "Ey Baba, eğer mümkünse bu kâse benden geçsin, fakat benim istediğim gibi değil, senin istediğin gibi olsun" (Matta 26: 39 [*Kitabı Mukaddes*, İstanbul, 1996]).

Ama iki saat içinde yola çıkacağımız haberi geldi. Aslında bize hazırlanmak için bu süreyi vermeleri bile iyilik sayılırdı; elbtte üzerinde düşünecek zaman yoktu. Sefil hâldeki sürgün dostlarımın yalvarıp yakarmalarına boyun eğmekten başka çarem kalmadığından, son kalan gücümü topladım. Han kapısında nöbet tutan jandarmaya yüklüce bahşiş verip, mümkün olduğunca üzerime çekidüzen vererek *mutasarrıfı* aramak için handan ayrıldım.

Yolda rastladığım bazı Türk yaşlılar, sorularıma samimi bir şekilde cevap vererek bu kadar erken evinden çıkmayan *mutasarrıfın* evine hemen gitmemi söylediler. Eğri büğrü pis sokaklardan uzun süre yokuş yukarı çıktım. Sokaktaki Türk çocuklar hiçbir saygısızlık etmeden bana *mutasarrıfın* evini gösterdiler. Şehrin ve Kozan [Türkler Sis'e böyle derler] çevresinin yöneticisi için şaşılacak kadar mütevazı bir konuttu burası.

Evdeki jandarmalardan biri dedi ki: "Mutasarrıf, böyle güzel ve güneşli günlerde her zaman arazide yürüyüş yapar. Şu yöne gidersen onu bulursun!" Gerçekten de gösterdiği yöne doğru ilerlediğimde, şehrin dışında onunla karşılaştım. 50 yaşlarında, ak sakallı biriydi. Onun olduğunu arkasında korumalık yapan jandarmadan anladım.

Karşısında cübbeli bir papazı gören *mutasarrıf* durup ne istediğimi sordu. Yumuşak bir ses tonuyla ama heyecanımı gizleyemeyerek, bir buçuk aydır yol yürüdüğümüzü, 100 kişilik bir kafileyle Sis'e geldiğimizi, perişan olduğumuzu ve içimizde tedavi görmesi gereken hastalar olduğunu söyledim. Bir yerde bir geceden fazla konaklamamıza izin verilmediğinden, zorunlu ihtiyaç mallarını satın alamadığımızı, yiyeceğimizin olmadığını, iç çamaşırı ya da elbislerimizi değiştiremediğimizi anlattım. Der Zor'a götürülen sefil sürgünlerdik biz. Evlatları için bize merhamet edip kendimize gelmemiz, yıkanmamız ve elbiselerimizi değiştirmememiz için 3 gün izin vermesini rica ettim.

Dediklerimi can kulağıyla dinleyip şöyle cevapladı:

> *Papaz Efendi*, Ermeni sürgün kafilelerini bir geceden fazla tutmamamız için çok kesin emirler var. Fakat madem ki evlatlarımın yüzü suyu hürmetine zavallı halkına merhamet etmemi istiyorsun; o zaman bir istisna yapıp size birgün daha kalma izni veriyorum. Gidip ihtiyaçlarınızı bir an önce görmeye bakın. Kusura bakma, elimden daha fazlası gelmez. Hükümet binasına gittiğimde, polis komiserini ve jandarma komutanını çağırıp sizi bugün değil, yarın öğleden sonra yola çıkarmaları için talimat veririm. Böylece önünüzde 30-35 saat zamanınız olur. Haydi git, hiç düşünme, gerisini ben hallederim.

Sevincimi anlatmanın imkânı yoktu. Birileri beni insan yerine koymuş, nazik ve sevecen davranmış, insan olduğumu hatırlatmıştı...

Türklere özgü teşekkür faslından sonra, endişeyle yolumu gözleyen çilekeş arkadaşlarıma bu iyi haberi vermek için koştum...[Bu] sefil canlar o kadar sevinmişlerdi ki sanki sonunda kurtulmuşusz gibi iyi haberi birbirlerine iletmeye koşmuşlardı. Onlara, sorumluluğu üstüme alarak hepimizin şehre gidip serbestçe dolaşarak alışveriş yapabileceğimizi ya da hamama gidebileceğimizi söylediğimde onların sevinci bir kat daha arttı. Tek şart kimsesin firar etmeye kalkışmamasıydı; aksi hâlde beni cezalandıracaklardı.

Tüm yol boyunca, devamlı kaçış planları yapan şüpheli birkaç genci, emin ve etkili şahıslara teslim ettikten sonra, herkes alışveriş yapmak ya da ilaç almak için şehre dağıldı. Birçoğu uzun saç ve sakallarını kestirmek için berbere gitti. Birbirimizi saçı sakalı birbirine karışmış bir hâlde görmeye alıştığımızdan, arkadaşlarımızı traşlı görmek biraz garibimize gitti. Tekrar insana benzemeye başlamıştık. Hatta bazıları iç çamaşırlarını bile yıkayabilmişlerdi.

Bu arada, ben de hastalarımıza ilaç satın almak için, bir İstanbullu eczacı arkadaşımla şehrin tek Ermeni eczanesine gitmiştim. Aniden bir sorun ortaya çıktığı için hana dönmem gerektiğini öğrendim.

Hana geri döndüğümde, grubumuzdaki birçok kişinin irili ufaklı paket ya da bohçalarını toplamış, yola çıkmak üzere kapının önünde sıraya girdiğini görünce şaşırdım... Bu arada, 8-10 polis ve jandarmayla birlikte polis komiseri, yukarı kata çıkmış, inmekte direnenleri kamçısıyla aşağı itiyordu. Resmen birgün daha istirahat etme izni aldıktan sonra, bir anda böyle bir büyük hayal kırıklığı katlanılmazdı. Grubumuzdaki ilk memnuniyetsizlik öfkeye dönüşmüştü. Sevincimiz yarım saat kadar sürmüş, sonra da keyfimiz kaçmıştı. Uzun uzadıya düşünecek zaman yoktu; bu kadar çok acı çektiğimiz aylar ve yıllar boyunca bir tek gün bile dinlenmemiz çok görülmüştü.

Bu kargaşa arasında, polis ve jandarmalar direnenleri odalarından sürükleyerek çıkarırken, diğerleri zavallı sürgünleri merdivenlerden aşağı itiyorlardı. Bazıları sopalarla dövülüyor, bazılarına tekme tokat girişiliyordu. Böyle bir durumda itidal tavsiye etmek anlamsızdı. O an için öldürüleceğimize dair bir emare görülmediğinden, komiserin karşısına çıktım. Hiçbir formalite ya da nezaket gösterisine girişmeden, o anda içimden gelen ve frenleyemediğim bir isyan duygusuyla, mutasarrıftan birgün daha kalma iznini bizzat aldığımı suratına haykırdım. Sonra da kim bilir hangi kuş uçmaz kervan geçmez yerde öleceğimize, burada ölmeyi tercih edeceğimizi ve bu yüzden de hiçbir yere gitmeyeceğimizi söyledim... Sonra sürgün arkadaşlarımıza dönerek, ana kapıdan dışarı çıkmamalarını, odalarına girip mıhlanmış gibi kımıldamamalarını tembih ettim... Komisere de söylediklerimi ispatlamak için *mutasarrıfın* yanına birlikte gitmemizi önerdim.

İşin çığırından çıkacağını gören, belki de bizi zorla şehir dışına çıkartma hakkı olmadığını anlayan polis komiseri, bu sefer alttan almaya başladı. Yanıma gelerek, tatlıya bağlamak için kendisiyle birlikte makamına gelmemi istedi.

Bize böyle davranmasının nedeninin, istemeden onu atlayarak doğrudan *mutasarrıf*a başvurmuş oluşum ve birkaç altın lira rüşvet vermeyi ihmal edişim olduğu anlaşıldı. Fakat işi bu safhaya kendisi getirdiğinden ve ben de kalma iznini bizzat *mutasarrıf*tan aldığımdan, böyle bir isteği yerine getirmek istemedim. Zaten etrafa saçacak para yoktu...soyulup soğana çevrilmiştik. Arkadaşlarımızın dörtte üçü aç biilaçtı. Niçin boş yere para kaptıralım. Sonra nereden para bulabilirdik ki? Özellikle yaklaşık 50 sürgün sefil bir durumda günlerdir bir lokma ekmek bulamamış, birçoğumuz 24 saat boyunca yiyecek bir lokmaya hasret kalmıştık.

Sonra kendisini göreceğime söz verince, komiser getirdiği polis ve jandarmalarla birlikte ayrıldı. Ayrılırken de şehirde dolaşmaya devam edebileceğimizi, alışveriş edebileceğimizi ve acil işlerimizi görebileceğimizi söyledi. Tam bu fırtına dinmişti ki sefil durumdaki arkadaşlarım etrafımı sarıp benden bir parça ekmek istediler.

Ah, kendi hâlim içler acısıydı. Dağılmış bir sürünün çobanı, sürgün kafilesinin sürgün din adamıydım. Ben de maddi ve manevi tüm kaynaklardan yoksun olduğum hâlde herkesin gözü benim üzerimdeydi... Zaten asırlar boyu Ermeni halkı lider olarak patrik olsun, papaz olsun din adamlarını başında görmemiş miydi?... Benim rolüm buydu. Ama Der Zor'a doğru giden Ermeni halkından geri kalan bu paramparça kafilenin de lideriydim... Bu, mahvolmuş Yozgatlı seksenlik ihtiyarların cansız, yalvarır gibi bakışları yüreğimi daha fazla dağlıyordu. Çünkü damdan düşenin hâlini ancak damdan düşen anlardı; tok açın hâlinden anlamazdı. Ben de en çok açlık çeken arkadaşlarım kadar açlık çekmiştim. Ama durumum gereği kimseye bir şey çaktırmamıştım. Çoğu zaman bütün gün elden ele geçen birkaç tozlu üzüm tanesiyle birlikte bir dilim kuru ekmekten fazlası boğazımdan geçmemişti.

Ben de nereye başvuracağımı bilmiyordum, ama umarsız sürgünlerin benden başka başvuracakları kimse yoktu. Kâh iknayla kâh tehditle ondan bundan para ya da ekmek sağlayarak, zavallı arkadaşlarımızı gerek iki ayaklı, gerek dört ayaklı kurda kuşa yem etmemiştim.

Onların perişan hâlleri taşyürekleri bile yumuşatmaya yeterdi. Zavallı sürgün arkadaşlarımın onuruna, şunu da belirtmeliyim ki hiçbiri bana birgün bile "açım" demedi. Bunu onların hâlinden anlayabiliyordum; bu dili iyi öğrenmiştim.. Açın diliydi bu ve tabii ki tok açın hâlinden anlamazdı.

Üç kardeş olan zengin Nalbantyanların Meclisi Mebusan üyesi en küçüklerinin [Matyos] şu anda Sis'te bulunduğunu öğrenince, ekmek alabilmek için biraz borç para bulabilmek umuduyla onu bulmak istedim. Nalbantyan'a haber gönderip kendisini görmek istediğimi belirttim; o da cevaben beni handa görmeye geleceğini söyledi.

İlk gün sona ermek üzereydi. Henüz gelen giden olmadığını ve aç arkadaşlarımın artık daha fazla bekleyecek hâlleri kalmadığını görünce, Nalbantyanlarm evine gittim. Beni ikinci kattaki küçük bir odaya götürdüler. Odada 3 kardeşten en küçüğü* [**Matyos en küçükleri olduğundan, Krikor Balakyan büyük olasılıkla en büyük kardeş olan Krikor'dan söz ediyordu*] yatağa oturmuş, iki yaşlı akrabasıyla ateşli bir tartışmaya girmiş gibiydi.

Gözden uzak kalmış evin bu küçük odasında, günün çeşitli konuları hakkında konuşmaya başladık. Kahveden sonra, ziyaretimin asıl sebebini açıklayarak, 102 kişilik sürgün kafilemizin Sis'e kadar olan hüzünlü yolculuğunu tüm detaylarıyla anlattım. 35 günlük zorunlu yolculuğumuz yüzünden, içimizdeki 60-70 kişinin bir lokma ekmeğe muhtaç ve son derece acınacak hâlde olduklarını söyledim. Bu sefil sürgünleri canlı tutup ta Sis'e kadar getirerek nasıl imkânsızı başardığımı, bunu da Türk köylerinde dilenerek, kendi zenginlerimizden yardım alarak ve şahsen borç vererek yaptığımı söyledim. Fakat Der Zor'a daha çok uzun yolumuzun olduğunu vurgulayarak, Patrikhane'den tahsil edilebilecek senet karşılığında 25 altın lira borç istedim. Senedi İstanbul'a götürdüğünde, Patrikhane'nin Ermeni sürgünlerin ekmek parası sayılabilecek böyle bir meblağı seve seve ödeyeceğine dair güvence verdim.

Ne var ki, ulaşımda şimdiki zorluklar düşünülürse, senetin İstanbul'a gönderilip, Patrikhane'den tahsil edilmesinin mümkün olmadığını söyleyen Nalbantyan kalpsiz bir adam gibi davrandı. Görünen o ki bu adamın yüreği sürgünde sağ kalanlara karşı en küçük bir acıma duygusundan bile yoksundu. Oysa kardeşi Matyos, Meclisi Mebusan'daki sandalyesine onların sayesinde, onların adına kurulmuştu. Bu nüfuzu sayesinde sadece kendi servetini ve malını mülkünü kurtarmakla kalmamış, işleri şu anda sadece Nalbantyanların eline geçtiğinden, Ermeni tehcirinden maddi yarar da sağlamıştı. Ayrıca Matyos, Meclisi Mebusan üyesi olarak, kendi akrabalarını tehcirden ve servetlerine el konulmasından kurtarmayı da başarmıştı.

Nalbantyan'ı kadersiz kafilemizdekilerin yarıdan fazlasını açlıktan

ölmekten kurtarabilecek 25 altın lira borç vermeye ikna etmek için akla karayı seçtim. Sürgün yollarında yaşadığımız bin bir eziyet ve mahrumiyeti, nasıl yürüyen iskeletlere dönüştüğümüzü dilimin döndüğünce anlattım ama boşuna. Nuh diyor peygamber demiyordu. Zaten bütün Ermenilerin hâli kötü diye cevap verdi.

Tabii ki onlarınki hariç. [Nalbantyanlar] zamanlarını üst düzey Türk yetkililerle birlikte yiyip içerek ve kağıt oynayarak geçiriyorlardı. Bu arada, bir lokma ekmeği bile çok gördükleri Ermeni *amele taburları*nın zorla çalıştırılmasıyla buğday ambarlarını tıka basa doldurmuşlardı. Her türlü şikâyete cevapları hazırdı: "Siz yine Allaha şükredin ki burada hiç olmazsa kuru ekmek bulabiliyorsunuz. Bu iş de olmasıydı soluğu Der Zor'da alacaktınız." Eğer bu dost kazığına, mahrumiyetlere ve baskılara daha sert bir biçimde karşı gelmeye cesaret eden kararlı Ermeni askerler olsaydı, Nalbantyanlar muhakkak Türk askerî yetkililerini araya sokup onları sürdürürlerdi.

Onun kayıtsızlığı karşısında, son bir çaba daha sarfettim. İtibarımı ayaklar altına alıp, hiç olmazsa bana şahsen 10 altın lira borç vermesini rica ettim. Hemen arkasından borç senedini İstanbul'a gönderirse, ben çöllerde ölüp gitsem bile senedi hemen tahsil edebileceğini belirttim.

Bu yeni ricam karşısında memnuniyetsizliği yüzünden okunuyordu. Böylece onu ikna edebilmek için Melbourn'daki kardeşimin ve İstanbul'daki akrabalarımın maddi durumlarının iyi olduğunu, benim için bu borcun faizleriyle birlikte on katı fazlasını bile seve seve ödeyebileceklerini belirttim. O kadar merhametsizdi ki verdiği cevap beni dehşete düşürdü: "Ama size böyle borç veremem, çünkü Der Zor'a götürülüyorsunuz. Orada neyle karşılacaksınız, Allah bilir!"

Karşısında daha fazla eğilip bükülmek yararsızdı. Bu ahlaksız adamdan iyilik beklemek boşunaydı...Eğer insan olsaydı, bana sadece 10 lira gibi azıcık bir borcu çok görmez, daha fazlasını karşılıksız verirdi. Artık dil dökmenin gereği yoktu.

Nalbantyanların evinden ayrıldığımda, hava kararmak üzereydi. Kavurucu bahar güneşi batmaya yüz tutmuştu. O kadar aşağılanmış, o kadar ezilmiştim, içim o kadar kıyılmıştı ki kendi başıma gözyaşı dökmek için ücra bir köşe bulmak istedim. Sadece ağlamak beni ferahlatabilirdi. Geri döndüğümde, sürgün arkadaşlarıma ne diyeceğimi kara kara düşünürken, dünyam kararmıştı. Batan güneşi görecek hâlim filan yoktu.

Yolda defalarca tökezleyerek yere düşmüş, çünkü kendimi kaybetmiştim ve nereye gittiğimi bilmiyordum. Sürgün dostlarımın yaşayacağı düş kırıklığı karşısında isyanım, düşman elinde çektiğim tüm eski eziyetleri bir anda unutturmuştu. Çünkü Nalbantyanların kendi evinde nasıl rahat yaşadığını, temiz çarşaflarda yattığını, masasında bir tek kuş sütünün eksik olduğunu görmüştüm. Bütün bunları kendi durumumuzla karşılaştırdığımda, beddua etmemek için kendimi zor tuttum. Benden beklenen hayır duasıydı.

Bu ölüm yolculuğunda 60-70 arkadaşımıza ekmek parası için sadece 10 lira rica etmek ve reddedilmek... Evet çöllere sürülüp katledileceğimizi ve davranışının hiçbir zaman ortaya çıkmayacağını düşünen adam beni reddetmişti.

Arkadaşlarımın yanma gider gitmez, herkes, bilhassa Yozgatlılar para bulmayı başarıp başarmadığımı öğrenmek için etrafımı sardılar. Eli boş döndüğümü öğrenince yaşadıkları öfke ve hayal kırıklığını kimse kolay kolay anlayamaz. Birçoğu lanet okuyor, birkaç İstanbullu aydın genç yemin ederek şöyle diyorlardı: "Sağ kalsak da, Nalbantyanlara bu zalimliğin hesabını sorsak...Onların zenginlikleri zavallıların alınteriyle elde edildi... şimdi de bir parça ekmeği bize çok gördüler... günlerini görecekler... ah sadece bir sağ kalabilsek..."

Bereket tam bu sırada sürgünlerin neredeyse açlıktan öleceklerini işiten bir Ermeni fırıncı, en fazla ihtiyacı olanlara dağıtılmak için altmış somun ekmek vermeyi teklif etti. Bu jest açlık çeken arkadaşlarımızı bir parça rahatlattı; herkese 250 gramlık ekmek düştü. Mutlu oldular ve o hayırsevere dua ettiler.

Biraz sonra da ekmek satmak için yanımıza Nalbantyanların fırınında çalışan bir işçi geldi. Onunla şahsen konuşarak, sürgünlere acıyan bir Ermeni fırıncının 60 ekmek hibe ettiğini söyledim. Sürgünler açlıktan bütün ekmeklerini aç kurtlar gibi yiyip bitirdiğinden, yolculukta idare edebilmeleri için aynı şekilde davranıp bize ekmek yardımı yapmasını istedim.

Patronundan habersiz hiçbir şey yapamıyacağı cevabını veren işçi handan ayrıldı. Bir süre sonra geri gelerek, sadece 40 ekmek bıraktı. 20 Ekmek eksik vermeyi kâr saymışlardı...Bazı Yozgatlı ihtiyarlar haklı olarak öfkelenip ağladılar...Birkaç genç bu büyük saygısızlık karşısında 40 ekmeği almamamı istedi. Fakat aç yaşlıların perişan hâlleri beni ekmekleri

kabul etmeye mecbur bıraktı. Geceyi sakin geçirdikten sonra ertesi gün yola çıkmak için hazırlığa başladık.

Yörenin Ermenilerinden Sis'teki 800 Ermeni ailesinden yaklaşık 60'ının Nalbantyanların hısım akrabası olduğunu öğrendik. Bunlar bir yolunu bulup tehcirden kurtulmuşlardı ve biz Sis'ten geçerken şehirde yaşıyorlardı. Oranın yerlisi bir yaşlı papaz da engelli olduğundan Sis'te kalmayı başarmıştı. Ama evine kapatılmış ve hatta ölüleri gömmesi bile yasaklanmıştı. Sis manastırı, Türk göçmenlerin çocukları için okula dönüştürülürken, Ermeni sahiplerinden boşalan evler de şu anda iç vilayetlerden gelip Kilikya'ya dolaşan Müslüman göçmenlere verilmişti.

En son ayrılan piskoposlar, ana manastırın tüm kutsal kaplarını, dinî giysilerini, kitap ve el yazmalarını Kutsal Kudüs'e nakletmek için toplamışlardı. Taşınması mümkün olmayan eşyaları ise, ölüm döşeğindeki Ermeni halkının son mirası olarak kemerli mahzenlere gömülmüştü. Mermerden yapılmış, oymalı bir antika olan katolikos tahtı, bağnaz öğretmenlerinin kışkırttığı Türk öğrenciler tarafından paramparça edilmişti. Bunun Levon'un [Kilikya Kralı I. Levon (1199-1219)] tahtı olduğu söylense de Kilikya Katolikosu en fazla 200 yıllık olduğunu belirtmişti.[7]

Sis'te bize gösterilen istisnai olumlu yaklaşımdan yararlanarak, ailelerimize gönderdiğimiz mektup ve telgrafla nerede olduğumuzu bildirdik.

Bizim hancı Haçinlı bir Ermeni'ydi. Bir yolunu bulmuş, tehcirden kurtulup Sis'te kalmayı başarmıştı. Anlattığına göre, şu anda Amanos-Toros hattında demiryolu tünelleri inşa eden Alman Berlin-Bağdat Demiryolu şirketinde çalışan hem [Ermeni] hem Müslüman ailelerden asker kaçakları varmış. Bir kere kaçıp demiryolu şirketine sığınanlar, artık kendilerini kurtulmuş sayıyormuş, çünkü Türk siyasi ve askerî otoriteler onları tutuklayamıyormuş: Böyle bir tavır Türk Hükümeti'nin Alman demiryolu şirketiyle yaptığı yazılı anlaşmaya aykırıymış. Bize demiryoluna vardığımız zaman hep birlikte kaçıp demiryolu şirketine sığınmamızı tavsiye ediyordu.

Biz de zaten tek kurtuluş şansımızın kaçmak olduğuna inanıyorduk. Eğer demriyolunda iş bulabilirsek, Türk hükümetinin otoritesinden de

7 Sis 1293-1375 arası piskoposluktu. "Levon tahtı" ya Kral 1. Levon'a (1199-1219) ya da V. Levon'a (1374-75) ait olabilir. Her iki durumda da iki yüzyıllık bir tahtın "Levon'un tahtı" olması imkânsız..

kurtulmuş olacaktık. Kervanımızda hepimiz erkek olduğumuzdan, istasyonların birinde kaçmamız nispeten kolay olacaktı.

Sonradan, aynı Ermeni hancı vasıtasıyla, demiryolu şirketinde çalışan firari asker olan akıllı Türk'le gizlice irtibata girdik. Tatil için birkaç günlüğüne Ayran'dan Sis'e gelmişti. Bu Türk, bolca para karşılığında bizden önce Ayran'daki Amanos demiryolu şirketinin merkezine giderek kaçışımıza zemin hazırlayacaktı. Alman şirketinin tercümanı P. ile buluşup İslâhiye'ye varmadan önce geçeceğimiz Keller'de bize haber getirecekti.

Türk, ne yapacağını gösteren yazılı bir belge istedi, ama ben bunun tuzak olabileceğini düşündüğümden yazılı bir belge vermekten çekindim: Böyle bir belge, geride hükümetin bizi öldürmek için kullanabileceği bir kanıt bırakmak olurdu. İnsafa gelen Türk, kararlaştırdığımız yerde yolumuzu bekleyeceğine söz vererek, bizden evvel Sis'ten ayrıldı.

Çok yakında özgürlüğe kavuşma umuduyla, kafile Sis'ten Karspazarı'na [*Yeni adı: Kadirli*] doğru yola çıktı. Birgün daha dinlendiğimizden hepimiz kendimizi yeterince zinde hissediyorduk ve tekrar insana benzemeye başlamıştık. Çok geçmeden Rupenyan krallarının tarihî Ermeni başşehrini, kaybettiği eski görkemiyle birlikte arkamızda bırakıp Kilikya ovasına girdik.

Yer yer yemyeşil çimenlerden geçiyor, etrafta buğday başaklarının dikildiğini görebiliyorduk. Kilikya'nın kızgın güneşi yağmurlardan sonra hissedilen nemli soğuğu kırıyordu.

Kervanımız, çarşaf gibi deniz yüzeyini andıran ve kolay yürünebilen ovadaki yollarda hızla ilerliyordu. Yaşadımız acıları –açlık, susuzluk ve dayakları– çok geçmeden unutmuştuk. Kervanımızın gençleri enerjilerini yeniden kazanmış, firar ânının çok yakın olduğu fikriyle sanki şimdiden kurtulmuşçasına kendilerinden geçmişlerdi. Artık ölüm dehşet verici görünmüyordu; önceden yabancı ve korkunç bir düşman olan ölüm şimdi kadim bir dostumuz gibiydi.

Bebek İsa'ya tapmak için Doğu'dan gelen Mecusilere yol gösteren yıldız gibi, "bir kuyruklu yıldız" biz çölün hacılarına yol gösteriyordu. Bu yıldız, şimdi ıstırap içinde kıvranan Ermeni halkının yakında sökecek şafağın yıldızıydı. Boşuna beklenen 500 yıl gibi uzun bir zaman diliminde hafif titreşimleri belli belirsiz hissedildikten sonra, nihayet uzak ufukta belirmeye başlamıştı. Ermenilerin kutsal saydığı Ararat dağını kızıllaştırmaya başlamış ve dağ ateş rengine bürünmüştü.

Evet, hepimiz Ermeni halkını yok etmek için örgütlenen bu yaygın katliamın *sonuncusu* olduğuna... oluk oluk dökülen masum kanın boşa gitmeyeceğine yürekten inanmıştık... Ne yazık ki, o mucizevi şafağı sadece sağ kurtulabilen birkaç kişi görebilecekti.

Bu coşkuyla yürürken, en öndeki birkaç genç, sanki kır gezisine çıkmış gibi, herkesin duyabileceği canlı bir sesle şarkı söylemeye başladı:

Umut kapıları açıldığında,
Ve kış memleketimizden uzaklaştığında,
Eşsiz memleketim, Kilikya'm,
Güzel günler gördüğünde,
Kırlangıç yuvasına döndüğünde
Ağaçlar yaprak açtığında,
Kilikyamı görmek isterim,
*Benim güneşli memleketim.** [*"Giligia"dan (Kilikya), söz: Nahabed Rusinyan.]

Başka bir tarafta, bu nostaljik, dokunaklı nağmeden etkilenen birkaç genç marş söylüyordu:

Ölüm her yerde bir...
İnsan bir kere ölür...
Ama ne mutlu ki ona...
Hayatını ulusunun
Özgürlüğüne adayana...

Ah, şairin bu cesur sözleri ne kadar yerindeydi.* [**Ermeni milli marşı, "Mer Hayrenik"ten (Anavatanımız), güfte: Mikayel Nalbandyan, müzik: Parseğ Ganaçyan*] Bir milyondan fazla Ermeni halkın özgürlük sunağında kurban edilmişti. Eğer Ermeni şehitlerinin kafatasları bir dağa dönüşseydi, muhakkak ki kutsalArarat'ın karla kaplı doruğunu gölgede bırakırdı. Gerçekten de Ermeni halkının hayata bağlılığı, insanlık tarihinin en mükemmel sayfaları arasında sayılmalı.

Bu ırkı yok etmek için, 25 yıldır periyodik olarak yaygın katliamlar gerçekleştirildi: 1890 Erzurum katliamı, 1895-1896'da daha büyük katliamlar, 1902 Sason katliamı, 1909 Adana katliamı ve tüm bunların

tamamlanıp doruğa çıktığı, Ermeni halkının nihai ve toptan imhası için örgütlenen 1915 katliamları. Bu katliamların insanlık tarihinde eşine rastlanmamıştı. Ne var ki, her seferinde Ermeniler cellatlarını bağışlayıp öpmüşlerdi.

Ermeni halkı soylu, yüce ruhlu ve bağışlayıcıydı. Acımasız cellatlarının birkaç teselli sözü karşısında döktükleri kanları çabucak unuturlardı. Derin yaraları çabucak kabuk bağlar, kara günleri çabucak unuturlardı; ta ki yeni katliam ve cinayetler felaketler ve dehşet yaşanıncaya kadar.

İşte bu defalarca şehit edilen, sık sık işkence çeken halktan geriye kalan bir avuç insan, gözyaşları döke döke kuru ekmeği kemiriken, belki de mezara gittiğini bile bile hâlâ şarkılar söyleyerek yürüyordu.

Ah, tabii ki binlerce yıl kan ve ateşle vaftiz olmuş böylesine hayat dolu ve kahraman bir halk büsbütün tarihe karışamazdı. Evet gelecek onlarındı, ama sağ kalanlar sadece bunu görecek kadar şanslı olsalardı.

Karanlık çökmüş fakat geceleyebileceğimiz bir köye henüz rastlamamıştık. Yolumuzu kaybettiğimiz anlaşılıyordu. Bize nezaret eden polis ve jandarmalar da kayglanmaya başlamışlardı. Görevlerinde yeni olduklarından, bu yolları iyi bilmiyorlardı. 3 saattir zifiri karanlıkta tökezleyerek ilerliyorduk. Aniden, yaklaşık 20 metre kadar ilerimizde arka arkaya silah sesleri duyduk. Tabii ki öldürüleceğimiz korkusuyla paniğe kapılıp dağıldık. Kimimiz arkasına bile bakmadan, nereye gittiğini dahi bilmeden kaçtı.

O karışıklıkta hiçbirimiz kimin neye ateş ettiğini söyleyebilecek durumda değildik. Silah sesleri devam ederken, korkumuz iyice artmıştı. Nihayet, iki jandarmanın 4-5 asker kaçağını yakaladıkları ve öldürmekle tehdit ettikleri anlaşıldı. Sayım için tekrar toplanmamız epey zaman kaybettirdi. Sayımızın 109 olduğu doğrulandı.* [**Sis'ten ayrıldıktan sonra, 7 Sisli daha kafilemize katılmıştı*]. Korkunç dağ yollarını geride bırakıncaya kadar dikkatli adımlarla yola devam ettik. Bereket yol artık ovadan geçiyordu.

Gecenin karanlığında, çok uzaklarda yanıp sönen soluk ışıklar gördük. Fakat bunların bir köye mi yoksa bir çoban ve sürüsüne mi ait olduğunu kestiremiyorduk. Sık sık gece yolculuğu yapanlar, uzakta beliren ışıkların mesafesini kesinlikle belirlemenin zor olduğunu bilirler. Böylece bir an önce istirahat etme umuduyla, adımlarımızı hızlandırıp ışığa doğru ilerledik. Ama ışık sanki bizden uzaklaşıyordu. Gecenin çiy ve kırağısı

elbiselerimizi ıslatıp bizi üşütüyordu. Derken çok sayıda ışığın titreştiği bir yere geldik, burası bir köydü. Ama ona ulaşmamız için oldukça büyük bir su birikintisini geçmemiz gerekiyordu. Gölcüğün üzerine konmuş bir ağaç kütüğünden geçecektik. Aralarında 70 yaşındaki Peder Husig de olan birkaç yaşlı sürgün suya yuvarlandı. Zaten ne zaman böyle zorlu yollardan geçsek, ilk düşen o olurdu. Yetmişini geçmişti; takati kalmadığında zaman zaman beddua ederdi: *Allah belalarını versin!*

Her taraftan bizi saran çoban köpekleriyle sert bir mücadeleden sonra, birkaç ağıla bitişik büyük bir ahıra girdik. Kafilemiz bu ahıra ve ağıllara yerleşti. Ağzımıza bir lokma bile koyacak hâlimiz yoktu. Kurumuş hayvan gübrelerinin üzerine kendimizi bırakıp uyuyakaldık.

Ertesi gün, çamura benzeyen bir parça kara arpa ekmeği yiyip yola çıktık. Gün ortasında kısa bir mola verdikten sonra, akşama varmadan Karspazarı'na ulaştık.

30

KARSPAZARI'NDAN OSMANİYE'YE

Ceyhan nehrine dökülen bir derenin kenarında kurulmuş bir *kaymakamlık* olan , Karspazarı ilçesine ulaşmak için Sis yolunda harika bir taş köprüden geçtik. İlçe nüfusu 200'ü Ermeni olan yaklaşık 1000 haneden oluşuyordu. Ama ilçenin Ermenileri tehcir edilmiş, bir tek Ermeni bile kalmamıştı. Kafkasya'da aynı ismi taşıyan kasabadan göç eden ilçedeki Türkler, bağnaz Müslümanlardı ve şiddetli Ermeni düşmanıydı. Beklentilerimizin aksine, bizi alışılageldiği gibi sadece ilçeye kabul etmemekle kalmayıp derhal uzaklaşmamızı da istediler.

Çok yorgun olduğumuzu, üstelik hiç ekmeğimizin olmadığını anlatmak için boşuna yalvardık. Hiç olmazsa bize ekmek satmalarını, ilçeden yiyecek bir şeyler satın aldıktan sonra dışarıda köprü yakınlarında gecelemeye razı olduğumuzu söyledik.

Ne var ki, bu yalvarıp yakarmalarımızı devlete karşı gelmek olarak anlayan 10 kadar jandarma, kamçı sopalarla üzerimize saldırdı. Önlerine çıkan çimenlerde oturan arkadaşlarımızın kafalarına rastgele vurmaya başladılar. Kalın ağaç dallarından yaptıkları sopalar kırıldığında, zavallıları çizmelerinin mahmuz ve topuklarıyla tekmelemeye başladılar. Kurtların ani saldırısına uğrayan koyunlar gibi, hepimiz ilçeden ayrılan yola doğru kaçıştık. Ama bu insan denen vahşi hayvanların bağnaz Ermeni düşmanlığı hâlâ yatışmış değildi. Arkada kalanlara yetişip gaddarca dövüyorlardı. Bunlar darbeler altında bilinçlerini kaybedip yere düşen en güçsüz ve yaşlılardı. Arada sırada duyduğumuz iniltilerden birilerinin sağ olduğunu anlıyorduk. Artık kimse arkasına bakmıyordu; herkes kafası kanlar içinde bu cehennemî ilçeden bir an önce kaçmaya çalışıyordu. Biraz uzakta dikilen *kaymakam* da jandarmalara işaret ederek dayağı kesmemelerini emrediyordu.

Artık sabrım tükenmişti. 70 yaşındaki bir sürgünü yerden kaldırmak için koştum ve yeter artık vurmayın dedim... Bu sefer jandarma sırtıma sert bir darbe indirdi. *Kaymakam* uzaktan bağırıyordu: "*Vur kâfir papaza*!"

Bizi 15 dakika kovalayıp dövdükten sonra, jandarmalar nihayet geri döndü. Çok sayıda insanın kafasının kanaması karşısında çılgına dönen kafilemizdeki gençler şöyle söylüyorlardı: "Daha nereye kadar sabredeceğiz? Bu iğrenç heriflerin yaptıkları yanlarına kâr mı kalacak? Ah, yaşayanlara ve gelecek nesillere neler çektiğimizi anlatmak için birimiz sağ kalmayacak mı? Ah, Hayr Surp keşke sen sağ kalsan ve kitap yazsan." İşte böylece sürgünde acı çeken, mezarsız ve kara tahtadan bir haçın bile olmadığı ebedî uykularına yatmış olan kadersiz yoldaşlarımın son arzularını yerine getiriyorum.

Hava kararmak üzereydi. Bu yüzden yarım saatlik mesafedeki bir Türk köyünde konakladık ve yaralarımızı sardık. Ama yüreklerimizin yarasını kim sarabilirdi?

Ne hâlde olduğumuzu görüp olan biteni anlayan Türk köylüler, Talat ve Enver'e beddua ettiler: *Kendi milletine bile acımayan bu dinsiz imansız insanlar size mi acıyacak?... Kasabalar ve köyler boşaltıldı, kalan birkaç erkeği de cepheyi götürüp yok edecekler... Evet sizi* [Ermeniler] *bitirdiler, ama biz de bittik. Şimdi Alaman gelsin de memlekete sahip çıksın bakalım!.*

Ertesi gün yakıcı güneşin altında yola çıkıp verimli topraklarıyla ünlü Anavarza ovasında ilerledik. Sis dışında başlayan ve Ceyhan Nehri'ne kadar uzanan ovanın büyük bölümü bataklık ve sazlıktır. Gelgelelim, nehir kollarının barajlarla düzenlenmesi hâlinde, ovada ekim alanları çoğalabilir. Çünkü bu bakir topraklarda buğday ve pamuk ekimi %40-60 oranında daha verimli olabilir. Bataklık iklimi yüzünden sıtma yaygındır. Ama bataklık ve sazlıkların kurutulması hâlinde, yakında bulunan karlı Toros dağları ve kuzeyli rüzgârlar toprağı iyice güzelleştirirdi.

Bütün ova, çarşaf gibi düz bir deniz yüzeyi gibi önümüzde uzanıyor, fakat insan olsun, hayvan olsun hareket eden hiçbir yaratığa rastlanmıyordu. İlkbahar olmasına rağmen tarlalarda hiçbir faaliyet yoktu; yeşil çimenlerde ne koyun ne keçi sürüleri otluyordu. İttihatçı hükümet her şeye el koymuştu. Sadece köylerin çevresinde dağınık bir yaşındaki sıpalar, buzağılar, kuzular ve oğlakları otluyordu.

Tarihî Anavarza kalesinin harabelerinin önüne geldiğimizde, gözümüze ilişen manzara içimizi kararttı. Uçsuz bucaksız ovada tek başına kalmış bir dağın üzerinde inşa edilmiş olan kale, Rupenyan Ermeni krallığı zamanında büyük bir tarihî rol oynamıştı. Doğal bir istihkamı andıran coğrafi konumunun yanında, güçlü, yüksek surlarla çevriliydi ve peteği andıran dev kuleleri vardı.

Yok edilmek için çöllere sürülen şanlı bir tarihe sahip eski bir milletin evlatları olarak, atalarımızın ürünü olan bu yapının harabelerini geçerken hâliyle duygulanmıştık. Sanki yardım istermiş, sanki eski kral ve prenslerimizin ruhlarından medet umarmış gibi gözlerimizi kaleden alamıyorduk.

Kalenin aşağısında bağ ve bahçelerle çevrili bir köy vardı. Ama köyde canlı olduğuna dair hiçbir belirti görmedik. Havanın kararmasına kalmadan, Ceyhan Nehri'nin kıyılarında yine ağaçlı bahçelerle çevrili çok büyük bir köye ulaştık. Bu köyde de âdet olduğu gibi nehir kenarında bulduğumuz birkaç büyük ahıra yerleştik. Fırsatı kaçırmayarak, yıkanmak ve kayışa dönen iç çamaşırlarımızı yıkamak için nehir kenarına koştuk.

Şans eseri, içinde uzun süre hayvan barındırmamış olan ahırlar kuruydu. Doğrusu bu ahırlar bize saray gibi gelmişti. İçinde yatmamıza müsade etmelerinden memnunduk. İttihatçı hükümet kasaba ve köylerden tüm yararlı ve evcil hayvanlara –at, eşek, inek, öküz, koyun, keçi, v.b.– el koymuştu. İnsan örneğinde olduğu gibi, geriye bir tek topal, kör, uyuz ve hastalıklı hayvanları bırakmıştı.

Dinlenmek için durduğumuz köyün hemen yakınlarında, muhteşem bir manzara bizi bekliyordu. Elbistan dağlarından doğan Ceyhan Nehri, burada son hızla Kilikya ovasına iniyordu. Kilikya'nın verimliliğinin gerçek kaynağı bu nehirdi. Bu ilkbaharda eriyen kar nedeniyle taşan nehir, yakınlardaki tüm tarla ve çayırları sualtına bırakmış, bulanık ve çamurlu taşkın suları ve girdapları Akdeniz'in verimli tarlalarını kaplamıştı. Taşkın suları dağlardan gelen ağaç kütükleri ve dallarını önüne katarak ilerlemiş; güçlü akıntı hiçbir engel tanımadan önüne çıkan ne varsa sürükleyip taşımıştı.

Ah! bu Ceyhan'ın dili olsaydı! Ceyhan'ın ve kardeşi Seyhan nehrinin binlerce şehidin parçalanmış cesedini denize sürüklediği 1909 Adana Ermeni katliamları hakkında neler söylerdi! Bu sırada, Payas limanında Avrupa'nın kudretli devletlerine ait büyük savaş gemilerindeki subaylar, doğa manzaralarını çekiyorlarmış gibi soğukkanlılıkla ceset resimleri

çekmişlerdi. Avrupa'nın uygar Hıristiyan ulusları, Kilikya Ermenilerine karşı yapılan bu kıyımı işitip fotoğrafladıktan sonra görevlerini yerine getirdiklerini düşünmüşlerdi.

Oldukça rahat bir gece geçirdikten sonra, en muhtaç ve en sefil yoldaşlarımızın boğazına bir parça yiyecek girsin diye aramızda az miktarda para topladık. Güneş doğduğunda gürül gürül akan geniş Ceyhan Nehri'ni geçmek için sıra bekledik. Bizi karşı kıyıya geçirecek küçük bot, aslında kaba kütüklerin beceriyle birbirine bağlanmasıyla imal edilen bir saldı. 6 metre uzunluğunda, 4 metre genişliğinde olup su almasına engel olmak için dört tarafına kalaslar çakılmıştı. Belki de Doğu'nun bütün nehirlerinde hâlâ kullanılan türde, aslında tarihöncesinden kalma bir tekneydi.

Bu sal nehrin kuvvetli akıntısına kapılmadan karşı kıyıya geçemeyeceğinden, sal nehrin iki yakasında birbirine makarayla bağlı bir halatla çekiliyordu. Her seferinde en fazla 15 kişi taşıyabildiği için karşı kıyıya gruplar hâlinde taşındığımız gibi özellikle jandarmaların atlarını geçirmeleri de çok zor oldu.

En son grup geçer geçmez, karanlık basmadan Osmaniye'ye ulaşabilmek için, düz fakat taşlı ovada hızlı adımlarla yürümeye başladık. Aşırı yorgun ve susamıştık. Bir kuyuya rastladık. Jandarmaların su içmemize izin vermemeleri üzerine biraz rüşvet vererek izin aldık. Kuyunun üst tarafındaki büyük bir kalasa zincirle tahta bir kova bağlanmıştı. Yakıcı güneşin daha da artırdığı susuzluğumuzu kana kana gidermek için sıraya girdik ve susuzluğumuzu ancak bir saatte giderebildik.

Nihayet karanlık çöktükten epey sonra Osmaniye'ye ulaştık. Ne var ki, yetkili devlet memurlarının hepsi evlerine gitmiş olduklarından, kimse bizimle uğraşmak istemiyordu. Bir jandarma astsubayı, geceyi hükümet binasının taş avlusunda geçirebileceğimizi söyledi. Hiçbirimiz şikâyet etme ya da itiraz etme cüreti göstermedik. Tersine, başka şehirlerde kalmamıza hemen karşı çıktıklarını hatırlayınca, burada kalmaktan memnun kaldığımızı göstermek istedik.

Gene de istisna sayılabilecek şehre kabul edilme onurundan başka bir yarar sağlamadık. Ne ekmek ne de başka şeyler satın almamıza izin verdiler. "Yarın açlığınızı bastırırsınız" diyorlardı... Son gecelediğimiz köyden ayrıldığımızdan beri 10 saattir ağzımıza tek lokma bile atmamıştık. Zaten yediğimiz de bir lokma kara ekmekti.

Kilikya ovasının en doğu ucunda Amanos sıradağlarının başladığı yerde kurulmuş olan Osmaniye kazası, İstanbul'dan sürüldüğümüzden beri ulaştığımız ilk tren istasyonuydu. Bir yıldır, uygarlığın en basit nimetlerinden uzakta, Küçük Asya'nın içlerinde dağdan dağa, ovadan ovaya dolaşıp duruyorduk. Yabanileşmiştik. Dolayısıyla, Bağdat demiryolunun Alman hatlarına ulaştığımızda, içimizde yeni bir kurtuluş umudu doğmuştu. Sağ salim buralara kadar gelebildiğimiz için birbirimizi kutladık.

Ama boşuna kurtulacağız diye umutlanmıştık. Bir avuç şanslı azınlık dışında, çoğumuz Resulayn'ın geniş, kurak topraklarında ve Nusaybin, Der Zor çöllerinde arkalarında hiç iz bırakmadan kaybolup gidecekti.

31

OSMANİYE'DEN HASANBEYLİ VE KANLIGEÇİT'E

Önce de belirttiğim gibi, Osmaniye Amanos sıradağlarında Amanos tünellerinin başladığı batı kapısındadır. Amanos'un doğu tarafındaki başlıca şehir olan İslâhiye, demiryoluyla Osmaniye'den 3 saat uzaklıktadır. Demiryoluyla Adana'dan sadece 4 saat uzaklıktaki Osmaniye'den, Amanos tünellerinin dağa tırmanışının fiilen başladığı Mamure İstasyonu yarım saat sürer. Mutasarrıflık olan şehir, Kilikya körfezinden, yani İskenderun Körfezi'nden [Gulf of Alexandretta] 5 saat uzaklıkta bulunmaktadır.

Bir zamanlar Osmaniye'de yaşayan birkaç 100 hanelik Ermeni nüfusu tümüyle tehcir edildiğinden, şehirde hiç Ermeni kalmamıştı. Buralardan geçerken, onların bütün ev, dükkân, bağ ve bahçelerinin Türk göçmenlere verildiğini gördük. Hükümetin [yerel] Ermeni nüfusu etkisizleştirip bir Müslüman çoğunluk oluşturmayı öngören gizli niyetleri sonucu, Balkan Savaşı'ndan sonra eski Türk göçmenler bu yörelere getirilmişlerdi. Sonradan gelen Müslüman göçmenler ise Ermeni gönüllülerin misillemelerinden duydukları büyük korku sonucu, Rus sınırındaki Ermeni vilayetlerinden kaçanlardı. Bu göçmenler sadece canlarını kurtarmak için kaçtıklarından yanlarına ancak taşıyabilecekleri şeyleri almışlardı.

Onlar salgın hastalıklar ve açlıkla boğuşan sefil mültecilerdi; çünkü bütün dikkatini savaş harekâtına çeviren, Türk, Kürt ve diğer Müslüman mültecilerle baş edebilecek durumda olmayan Türk hükümeti onları kendi kaderlerine terk etmişti. Onlar da Ermeniler gibi günden güne kırılıyordu. Tek fark, Ermeniler İttihatçı hükümetin yaygın katliamları yoluyla imha edilirken, Müslüman göçmen nüfus kendi hâline bırakılıp yok oluyordu.

Hükümet binasının taş avlusunda, her an kötü şeyler olabileceği sezgisiyle uykusuz ve kötü bir gece geçirdik. Ancak ertesi gün bir parça ekmek

satın almamıza izin verildi. Yakınımızda, 60 ve 70 yaşlarında Kayserili 4 yaşlı Ermeni kadının çulların üzerinde oturduğunu gördük. Bunlar, Müslüman olmaktansa ölmeyi tercih ettiklerinden, bu kışta kıyamette sürgün edilmişlerdi. [Kayseri'deki] komşuları olan Türk kadınlar, Hıristiyanlığa sımsıkı bağlı olan bu kadınlara tahammül edememişlerdi. Onlarla kavga ettikten sonra, kadınları [Muhammed] Peygamber'e sövmekle suçlayıp yetkililere ihbar etmişlerdi. Hıristiyan, bilhassa Ermeni düşmanlarını karalayıp sabote etmek istediklerinde, durup dururken Müslümanlar her zaman bu suçlamaya sığınırlardı. Gerçekten de Türkiye'de "dinime sövdün" sözü herkesin sığındığı basmakalıp söz hâline gelmişti.

İşte bu Ermeni nineleri Kayseri'den yaya yola çıkarılmış, tam bizim geçtiğimiz yollardan 40 günde Osmaniye'ye getirilmişlerdi. Kazbel geçidinden geçerlerken, yoğun kar yağışı nedeniyle, iki hafta boyunca çeşitli köylerde kalmaya mecbur olmuşlardı. Bu köylerde bırakın rahatça dolaşabilmeyi yerlerinden bile kımıldamalarına izin verilmemişti. Yanlarında ne para, ne ekmek, ne ayakkabı ne de yiyecek bir şeyleri olduğundan, onları Der Zor'a götürmekle görevli jandarmalar hâllerine acıyıp konakladıkları köylerde Türk köylülerden onlara ekmek almışlardı. Kadından ikisi çorapsız hâlde nalın giymişti. Yolculuğun zorluklarına dayanamayarak hastalanmışlar, jandarmalar kadınları bazı yerlerde taşımak için Türk köylülerin eşeklerine el koymuşlardı.

Türk hükümetinin Ermeni düşmanlığı politikası o kadar uç noktalara varmıştı ki bu 4 yaşlı kadın Kayseri'de kalmış olsalardı, isyan başlatacaklarından bile çekiniyorlardı. Kadınlar da üst düzey ve küçük memurların gözü önünde Türk hükümetine karşı o kadar ağır beddualar ediyorlardı ki, Hıristiyanlığa inanmayanlar bile yaptıkları kötülükler yüzünden birgün hak ettikleri cezayı bulacaklarından korkmuşlardı.

Üst düzey yetkililer, hükümet binasına girip çıkarken, gözyaşı döken kadınlar, yüksek sesle, hiç sakınmadan, Türkçe beddualar ediyorlardı: "Nasıl anayı kızdan, babayı evlattan, erkeği kadından ve hepimizi evimiz barkımızdan ettilerse, Allah da kendilerini paramparça etsin... Nasıl kendileri bizim evimizi yurdumuzu yıktılarsa, kendi evleri de yurtları da yıkılsın... virane olsun, baykuşlara yuva olsun."* [**Küçük Asya'da, bin yıldır baykuşun uğursuzluk getirdiğine inanılırdı. Baykuşun ölüm ve kötü ruhları çağrıştırdığı inanışı bazı bölgelerde hâlâ sürüyor.*]

Kadınlar, "Ey Allah'ım, Allah'ım" [aynen] diye iç çekerlerken, Türk memurlar onların yüzlerine bile bakmadan, ne diyeceklerini bilmeden

sessizce ve hızlı adımlarla uzaklaşıyorlardı. Bizim perişan hâlimizi gören Ermeni nineler, daha da öfkelenmişlerdi ve çok, çok uzaklardan geldiğimizi öğrendiklerinde şöyle söylenmişlerdi: "Alçaklar, birkaç erkeğin hâlâ sağ kalması bile onlara fazla geliyor. Sizi de yok etmek istiyorlar"

Osmaniye karakol komutanı, rüşvet teklif etmeme rağmen şehir içindeki bir handa konaklamamızı yasaklamış; üstelik yanımıza gelip yola çıkmak için hazırlanmamızı emretmişti. Oraya gece geç vakit geldiğimizden, Türk subayı muhafaza sorumluluğumuzun yeni otoritelere devriyle ilgili formaliteleri tamamlamış değildi. Bu yüzden, söz konusu formaliteler oradan ayrılmamızdan hemen önce tamamlandı. İkişerli sıralar hâlinde dizilirken, resmî listeden isimlerimizi okuyup sayım yaptılar. Kazbel'de firar edip öldürülenin dışında, herkesin tamam olduğunu gören subay, bizi getiren jandarma çavuşuna dönüp teslim vesikasını vererek şöyle dedi: "Bunlar bir buçuk aydan beri yoldalar. Hayret nasıl bir teki bile kaybolmamış [yani, öldürülmemiş]?"

Sonra bizi Hasanbeyli'ye sevketmekle görevli jandarma astsubayına dönerek özellikle vurguladı: "Eğer biri bile kaçmaya cüret ederse, hemen vurun ve benim emrim olduğunu söyleyin." Ayrılırken etrafımızda dolaşan ekmek satıcılarından ekmek almamıza bile izin vermediler.

Osmaniye'den ayrıldıktan yaklaşık bir saat sonra, küçük bir nehir kenarına vardığımızda, jandarmalara rüşvet vererek bir saat kaldık ve yola çıkmadan önce yıkanıp temizlendik. Osmaniye-Hasanbeyli yolunda, birkaç saat ilerledikten sonra, adı bile ölümü hatırlatan Kanlıgeçit denilen yere ulaştık. Kanlıgeçit Amanos Dağları'nda derin bir vadide yer alır.

Alman demiryolu hattının aşağısında olan Kanlıgeçit, tünellere doğru tırmanışın başladığı yerdir. Burası hem Alman demiryolu hattının hem de İslâhiye'ye giden büyük anayolun inşa edildiği merkezdi. Amanos tünelleri henüz açılmadığından, Halep'e giden tek yol bu Kanlıgeçit anayoluydu. İslâhiye istikametine giden yüzlerce askerî aracın ilerlediği bu yolları tamir etmek için çoğunluğu Ermeni olan amele taburları bütün gün çalışıyorlardı. İslâhiye'den Halep'e demiryoluyla 4 saatte ulaşıyordu. Haydarpaşa'dan Halep'e giden Bağdat demiryolu, Toros ve Amanos dağları olmak üzere sadece iki yerde kesiliyordu. O zamanlarda, Almanlar Filistin ve Mezopotamya cephelerine askerî sevkiyatı –cephane, silah, top, v.b.– hızlandırmak için bu dağları geçen tünelleri bir an önce tamamlamak istiyorlardı.

Doğal konumu nedeniyle, Kanlıgeçit aynı zamanda Der Zor'a sürülen yüz binlerce Ermeni sürgün için kanlı bir geçitti. Burada insan, yük arabası ve her türlü motorlu taşıtı kontrol etmek için küçük bir tepenin üzerinde bir jandarma karakolu kurulmuştu. Alman demiryolu şirketi de demiryolunda ya da askerî yolların yapımında çalışan yüzlerce işçiye ekmek çıkaran büyük bir fırın inşa etmişti.

Ermeni tehcirinin kara günlerinde, Kanlıgeçit en azından başlıca ayrıntılarını burada vermeden geçemeyeceğimiz en kanlı tarihe tanık oldu.

1915 yazında, güneye doğru giden kervanlar art arda Kanlıgeçit'ten geçiyordu; Konya'da ve demiryolu hattı çevresinde yaşayanlar gibi Edirne, Tekirdağ [Rodosto], Bilecik, Bursa ve çevresinden Der Zor'a sürülen yüz binlerce Ermeni. Ayrıca, Kilikya kazalarından 200 bin Ermeni daha buradan geçmişti. Tanıklar burada gördükleri trajik ve canice olayları bize anlattıklarında, söyledikleri en taş kalpleri bile yumuşatmayı başarmıştı.

Ah! Hangi kalem, güney çöllerine sürülürken Kanlıgeçit'ten geçen Ermeni sürgünlerin acılarını ve sefaletini aktarabilirdi ki! Tüm denizler mürekkep, tüm ovalar kâğıt olsaydı bile –erkek, kadın, yaşlı, çocuk, gelin, kız, çocuktan masum bebeklere kadar– yüz binlerce Ermeni'nin çektiği sınırsız işkence gerçeğini ayrıntılarıyla dile getirmek gene de imkânsız olurdu. Zalim jandarmalarla sarılmış bir hâlde, çoğu yaya, birçoğu yalınayak, binlerce arabayla, kağnıyla, eşek veya katır sırtında ilerleyen mazlum gezginlerdi onlar. Rüzgârla sürüklenen dökülmüş yapraklar gibi Amanos'un bu yalnız kanlı geçidinden geçip Der Zor'un kurak çöllerine, ekmeksiz, susuz, kefensiz ve mezarsız ölmeye gitmişlerdi.

Demiryolu yöneticilerinin tahminlerine göre, bizden önce 450 binden fazla Ermeni bu kanlı geçitten geçip Suriye, Mezopotamya, Resulayn, Nusaybin ya da Der Zor'a yönelmişti. Bu rakama Erzurum, Bitlis, Van gölü kıyıları, Erzincan, Sivas, Harput, Diyarbakır, Malatya ve vilayetlerle iç kesimlerden güneye doğru sürülenler dahil değildi.

Bu bölgelerin erkekleri kadınlardan ayırılıp sürgün yoluna çıkarılır çıkarılmaz, acımadan katledilmiş ve cesetleri ya nehre atılmış ya da vadilerde kurda kuşa yem edilmişti. Genç gelin ya da kızlar ağlayan annelerinin kucağından zorla alınarak Türk haremlerine götürülmüş; hatta 10 yaşındaki kızlar bile her çeşit vahşete maruz kalmış, dayanılmaz cinsel istismar olayları yaşanmıştı. Zorlu yolculuklara dayanabilen daha ileri yaşlardaki kadınlar Der Zor'a sürülmüş; 1916 yazında Der

Zor mutasarrıfı Zeki'nin tertiplediği geniş kapsamlı katliamlar sırasında vahşice katledilmişlerdi.

Burada, Kanlıgeçitte tesadüfen İstanbullu iki genç Ermeni astsubayla karşılaştık. Bu gençler İstanbul'da İnşaat Mühendisliği Yüksek Okulu'ndan mezun olmuşlar. Müfettiş subay olarak, Kanlıgeçit-Hasanbeyli-İslâhiye dağ otoyolunu inşa eden bir Ermeni amele taburunun çalışmalarına nezaret ediyorlardı.

1915 ilkbaharından beri Kanlıgeçit'te görevli olan bu iki Ermeni astsubay, sürgün edilen ırktaşlarının başına gelenlere tanık olmuştu. Gözyaşları içinde, 1915'te, bilhassa göçün zirveye ulaştığı Eylül-Ekim aylarında, kadınlı erkekli yaklaşık 80 bin Ermeni'nin Kanlıgeçit vadisine yakın bir ovada yatak çarşaflarından ve çullardan yapılmış çadırlardan kurulan bir kampta tutulduğunu, kampın Mamure demiryolu istasyonu önündeki geniş bataklık araziye kadar uzanan bütün alanı kapladığını bana anlattılar. Anlattıklarına göre, sonbaharda gece bastıran şiddetli yağmur, vahşi insanların yarım bıraktığı işi tamamlayıncaya kadar, her gün sıtmadan ve çeşitli salgın hastalıklardan 600-700 kişi ölüyormuş. İnsanlar günlerce yağmur suları içinde kalmışlar; bunu şiddetli bir soğuk izlemiş. Hiçbirinin uygun barınma, giyecek ya da yiyeceği yokmuş. Binlerce kişi ya düşen sonbahar yaprakları gibi donarak ya da dizanteri, ishal, iç kanama veya sıkış tepiş yaşamanın getirdiği hızla bulaşan salgınlar nedeniyle ölmüş. Alan çok geçmeden ölenlerin gömülmemiş cesetlerinden oluşan tümseklerle kaplanmış. Açlık ve soğuktan derme çatma çadırlar içindeki ailelerin toplu mezarına dönüşmüş; onları gömecek kimse yokmuş. Akrabalarının ölülerini bulabilen Ermeniler de onları gömecek kazma kürek bulamamışlar.

Üstelik, bir sabah aniden –bu yaygın ve yürek paralayan sefalet yetmiyormuş gibi– sürgün kafilelerinin sevkiyat müdürü, yanındaki yüzlerce kamçılı ve eli sopalı jandarmayla zaten ölümün eşiğindeki zavallı insanların etrafını sarıp derhal İslâhiye'ye gitmek üzere yola çıkmalarını emretmiş.

İnsanın ağlayıp sızlanmaları, yalvarıp yakarmaları ve binlerce çadırın içinde ve çevresindeki kargaşayı hayal edebilmesi imkânsız! Sonra çadırlar sökülmüş, sürgünlerin ellerinde kalan son eşyalar satılan taşınabilir mallar ve bohçalar toplanmış. Ama bunları taşıyacak ne araba, ne kağnı ne de yük hayvanı varmış. Herkes lanet okuyormuş: Birçoğu yerde yatan ölüm döşeğindeki sevdiklerini öyle terk edip gitmek istememiş. Hareket

edemeyecek kadar hasta olanlar da bu açık arazide geceleri dolaşan aç kurt ve çakal sürülerine yem olmak istemiyorlarmış. Fakat uzun uzadıya düşünecek vakit yokmuş; jandarma, üst düzey ve küçük sevkiyat memurları onların üzerine çullanmışlar. Hiç acımadan ve insani bir duygu belirtisi göstermeden bu umarsız, şuurunu yitirmiş insanları dövmeye başlamışlar. Gözler fırlamış, kafalar yarılmış, yüzler kan ve bedenler yara bere içinde kalmış. Kimin umurunda? Kimse onlara acımamış.

Ayrılmaktan başka çare kalmadığını gören sağ kalan sürgünler, binlerce çadırı göz açıp kapayıncaya kadar söküp katlayarak sırtlanmışlar. Hastalarını ve can çekişen sevdiklerini geride bırakıp yollara düşmüşler. 2-6 yaş arası –açlık, aşırı soğuk ve uzun yolun zorlukları yüzünden hastalanmış, yarı ölü veya ölmek üzere olan– küçük çocuklarını yanlarında götüremeyen zavallı Ermeni anneler, ceset yığınlarının üzerine terk etmek zorunda kalmışlar. Tanıklar, gözyaşları içlerinde bize içlerinde henüz ölmemiş olan ve annelerini arayan sayısız çocuğun da olduğu binlerce Ermeni çocuğun cesedinin Kanlıgeçit önünde iki büyük yığın oluşturduğunu anlattılar. Bu çökmüş ve kaderlerine terk edilmiş melekler, yalvaran ve isyan eden gözlerini annelerine ve Allah'a çevirmişler. Bazılarının son sözü o kutsal "Ana" [Mayrig] kelimesi olmuş.

Anneleri –son saatlerini yaşayan ve bir şekilde yolun kenarına bırakmak zorunda kalacakları– çocukları yanlarına alacak durumda olmadıklarından, belki de herkes için en iyisi bu mazlum milletin evlatlarını bir yere bırakmaktı. Belki Tanrı ve insanlar bu kadar zulüm yeter diyerek en sonunda insafa gelirdi.

Ölmek üzere olan çocukların yerine, anneler kucaklarında hâlâ yaşayan ama en zayıf ve en güçsüz çocukları taşımışlar; ta ki onları da terk etmek zorunda kalıncaya kadar.

Acaba binlerce ananın can çekişen ya da donmuş çocuklarını çocuk cesetleri yığınlarına bırakmasını insan aklı tahayyül edebilir mi?... Başlarını eğip utanç içinde ezilirken çekip gitmelerini, yüreklerinin kanamasını, dillerinden dökülen beddualarını... "Allah'tan bulsunlar!"

Binlerce Ermeni çocuğun melek ruhları sevgili analarının neler çektiklerini ve yaşadıklarını Allah'a anlatmak için göklere yükselmişti. Ermeni sürgünlerin kervanlarından kalanlar, uzaklaşıp Amanos dağlarında gözden kaybolurken Hasanbeyli ve Keller'e doğru yol alıyorlarmış. Gece ortalığı ölüm sessizliği kaplamış; sonra aç kurt, çakal ve tilki ulumaları

ve hırıltıları, en son da parçalanan Ermeni çocukların zar zor duyulabilen iniltileri. Hayvanlar önce canlıları yemişler.

Aynı genç Ermeni astsubaylar, bize 1915 sonbaharından başlayarak Kanlıgeçit'te yaşanan aynı derecede korkunç başka olayları da anlattılar. Dört bir taraftan gelip Halep üzerinden Der Zor'a yönelen binlerce sürgün Ermeni'den oluşan kafileler, art arda Kanlıgeçit'e ulaşmışlar. Sonra göçe nezaret etmekle görevli sivil ve askerî yetkililer bu kafileleri orada alıkoymaya karar vermişler. Bunun nedeni, kendi ceplerini doldurmak amacıyla on binlerce insanın içinde düştüğü kargaşadan yararlanmakmış. Böylece sürgünlerin çadırlarının sayısı binleri bulmaya başlarken, alt düzey ve üst düzey Türk memur ve askerleri, jandarmalar ve eşkıyalar her gece bu çaresiz insanları yağmalamak üzere gelmişler.

Türk görevliler, gündüzleri sık çadırların arasında dolaşıp gözlerine kestirdikleri güzel Ermeni kızlarının bulunduğu çadırları işaretliyor, geceleri de baskın yapıp masum bakireleri kaçırıyorlarmış. Bir anda çadırlarda çığlıklar, feryatlar yükseliyor, dehşet içindeki kızları saçlarından sürükleyip götürüyorlarmış. Jandarmalar gelip dipçiklemeye başlayıncaya kadar anneler kızlarını vermemek için onlara sımsıkı sarılıyorlarmış. Bu çığlıklara dayanamayan bazı Ermeni gençleri, tehlikeyi bile bile kızların imdadına koşmaya çalışıyorlarmış ama onları da vurup öldürüyorlarmış.

Türk görevliler gecenin karanlığında kızları bazen toplu olarak tecavüz ettikten sonra öldürüp kayalardan aşağı atıyorlarmış.

Bu nedenle güzel kızları olan anneler, çadırlarını çadır denizinin ortalarına kurup bu gibi saldırılara karşı önlem alırlarmış.

Kanlıgeçit'ten Hasanbeyli'ye giden yolun sağ tarafında ahşap askerî yapılardan birinde, biz de başımızdan geçenleri ve duyduklarımızı bu iki Ermeni astsubaya anlatıyor ve birlikte ağlıyorduk. Kibar ve vatansever bu iki gençle beraber ağlıyorduk. Bu caniliklerle ilgili ayrıntıları paylaştıkça, ruhumuz o kadar kararıyor, için için o kadar bileniyorduk ama nafile.

Bu iki astsubay, kaçıp canımı kurtarmamı önerdi; kaçmam için gerekli tüm düzenlemeleri yapıp şahsen bana eşlik etmeye söz verdiler. Almanca bildiğim için, kurtuluşumun garanti olduğuna ikna etmeye çalışıyorlardı. Onlara göre, Alman inşaat mühendisleri buradan sadece yarım saat uzaktaymış ve tercüman olarak çalışacak Almanca bilen Ermeniler arıyorlarmış. Almanların yanına kapağı attım mı artık kimse bana dokunamazmış.

Fakat beni ikna edemediler; çünkü benim tek istediğim yoldaşlarımı da kurtarmak ya da onlarla beraberce kaçmaktı. Zaten Sis'ten Ayran'a gönderdiğimiz Türk bizimle birgün sonra Keller dışında buluşacaktı. Sadece kendimi düşünemez, bu kara günleri hatırlatsalar bile tüm iyi günlerin anılarından daha değerli olan dostluk bağlarını zedeleyemezdim.

Yüzden fazla yoldaşımın çoğunun zaten tükenmiş olduğunu, onlardan millete hayır gelmeyeceğini, oysa yarın Ermenilerin anavatanlarını inşa edecek Ermeni entelektüeller ve insanlara ihtiyaç duyacağını söyleyerek beni ikna etme çabalarından vazgeçmiyorlardı.

İnadımı kıramayacaklarını anladıklarında ısrarlarından vazgeçtiler. Nihayet Amanos demiryolu hattının Alman başmühendisi Morf'a işe alınmam için Almanca bir mektup yazmamda anlaştık. İçlerinden biri bu mektubu gece atla götürüp cevabını hiç vakit kaybetmeden Hasanbeyli'ye getirecekti.

Bu mektubu yazmakla meşgul olduğum sırada, aniden Kanlıgeçit jandarma subayı içeri girerek bizi selamladı. Yaşadığım korkuyu tahmin edebilirsiniz: Elimde kalem, subayın sesini duyduğumda tam mektubu bitirmek üzereydim. Kağıdı hemen dizlerimin arasına soktum ve titreyerek bu beklenmedik ziyaretin sebebini anlamak için döndüm. Üçümüz buraya gelmeden önce çok ihtiyatlı hareket ettiğimizden, bu subayın gelip bizi bulması sürpriz olmuştu. Fakat çok şükür geliş sebebi bizi yakalamak değil bizden bir ricada bulunmaktı.

Kanlıgeçitte'ki demiryolu işçilerinin şefi, ilçeden geçmekte olan ailelerden birinin güzel kızını görünce kıza aşık olan bir Rum'muş. Sonra da kızı ve tüm aileyi –baba, anne, iki küçük kardeş– kurtarmak için gereken maddi manevi tüm fedakârlıklara katlanmış. Rum şef, bu Kanlıgeçit jandarma subayının sayesinde aileyi evine almış. Şimdi de yeni gelen kafilede bir "despot" ve bir de papaz olduğunu duyan aynı Rum, Ermeni kızla nikâhlarını kıymam için beni ikna etsin diye Türk subayından ricacı olmuş. Böylece Türk subay gelip nazikçe nikâhı kıymamı rica ettiğinde seve seve kabul ettim ve korkum kalmadı.

Aynı gece, Türk jandarmalar ve iki Ermeni astsubayla beraber Rum ustabaşının evine gittik. Kızın da anne ve babasının onları sürgünden kurtarmış olan bu Rum damada duydukları minnet sonucu bu evliliği cidden istedikleri sonucuna vardım. Onlar Peder Husig Kaçuni'yi de çağırdılar. Birlikte nikâh merasimini yaptık, Yanımızda dua kitabı olmadığından

başlıca duaları ezberlediğimiz kadarıyla okuduk. Sonra bize izzet ikramda bulundular. Fırsattan istifade, bir köşeye çekilip Almanca mektubumu tamamladım. Sonra iki Ermeni astubaydan genci atına atladığı gibi mektubu sadece 4 saat uzaklıktaki Ayran'a götürmek için yola çıktı.

Bizim kervanın zavallı sürgünleri yer bulunamadığından dışarda açık havada, taşların üstünde gecelemeye mecbur kalmışlardı. Vadi çok soğuk olduğundan birbirine çok yakın ateşler yakmak zorundaydılar. Sabah güneş doğduğunda, Kanlıgeçit'ten henüz ayrılmadan önce, köprünün üstünde Halep'ten gelen bazı Alman kamyonlarına rastladık. İçlerinde rastladığımız ilk Alman subaylar vardı. Yoldaşlarımın ricaları üzerine, ilk askerî araçtaki binbaşı rütbesindeki Alman subaya yaklaşıp Almanca dedim ki: "Çok uzaklardan geliyoruz, bir buçuk ayı geçti yollardayız. Çok acı çektik, artık dayanacak gücümüz kalmadı. Ayakta kalabilmek için bir lokma kuru ekmeğe muhtacız. Lütfen bize bir iyilik yapın da Alman demiryolunda işe almalarını sağlayın."

Subay tersler gibi kendisinin hiçbir şey yapamayacağını söyleyerek arkadaki otomobili gösterdi. Bu otomobildeki kişiden yardım istememi tavsiye etti. İkinci otomobile gidip penceresinden baktığımda, bir Türk paşasının oturduğunu gördüm... ve dehşete kapılarak geri çekildim... Ben Alman subaydan yardım istemiştim; o da beni bizim cellatlarımıza gönderiyordu.

Arkamda dikilen beti benzi atmış, paçavralar hâlindeki yoldaşlarım Alman subayının taşyürekliliğini gördüklerinde, öfkeyle lanetler okuyarak hemen oradan uzaklaştılar. Almanların da en az Türkler kadar zalim ve acımasız olduğunu anlayıp iki müttefikin gerçekten de birbirine layık olduğunu düşündüler.

Başka bir Alman astsubaya Alman fırınından ekmek satın almamıza müsaade etmesini rica ettik. Ama bu adam da talebimizi geri çevirmekle kalmayıp, fırının önünde ekmek almak için bekleyen arkadaşlarımızı dağıtmak için elinde kamçıyla oraya koştu. O fırından sadece Alman idaresi altında olan şahısların ekmek satın alabileceğini söyledi; oysa un bizim [Ermeniler] tarlalarımızda yetişen buğdaydan yapılmıştı.

Kanlıgeçit'teyken, yaklaşık yarım milyon Ermeni'nin geçip gittiğine tanık olan herkes, kafalarını ümitsizce sallayarak bana şöyle diyordu: "Hayr Surp, Ermenilerin kaderine bakın. Bu sefer Türkler hiç akla gelmeyecek şeyler yapıyorlar. Gerçekten bittik biz... artık ilaç almak için bile

bir Ermeni arasan bulamazsın. Çöllere ulaşabilenler de açlıktan ölüp gidecekler. Ah, niçin milletimizin başındakiler uzağı görüp tedbirler almadılar ki?...Yazık, artık çok geç. Geriye kim kaldı ki? Bundan sonra daha ne yapabiliriz? Zeytun da düştü. Sadece Van, Şebinkarahisar ve Urfa kahramanca direnişleriyle Ermenilerin onurunu koruyabildiler."* [**Eylül 1915'te, Musa Dağ Ermenileri de kahramanca direnmişti. Bu direniş Franz Werfel'in 1934 tarihli* Musa Dağ'da 40 Gün *(Belge Yayınları) adlı romanına esin kaynağı olmuştu.*]

Kanlıgeçit adını hak eden cehennemi andıran bu yerden nihayet ayrıldık. Bir taraftan, tanıklardan duyduğumuz hikâyelerle umutlarımız kırılmıştı. Öte yandan çok yakında gerçekleştireceğimiz kaçışla kurtulabileceğimiz fikri bize umut ve coşku aşılamıştı.

Kervanımız dolambaçlı dağ yollarında ağır ağır Hasanbeyli'ye doğru tırmanıyordu. Yörede "Gâvur Dağı" denilen Amanos dağlarına adım atmıştık. Adana'dan Halep'e giden tek yol burası olduğundan, Ermeni amele taburunca geniş bir otoyol inşa edilmişti. Günde on saat durmadan çalışan bu amelelere sadece bir parça kuru kara ekmek veriliyor; hatta Alman çorbası dahi verilmiyordu. Hastalandıklarında onları ölüm bekliyordu. Hiçbir sağlık hizmeti yoktu; ne doktor vardı ne de ilaç. Zaten başlarındaki Türk subaylar onlara sürekli şöyle söylüyorlarmış: "Amele taburu askerî olarak sağ kalıp bedava yaşadığınız için Allah'a şükredin. Daha ne istiyorsunuz ki?"

Kaçış fikri hepimizi, özellikle de delikanlıları heyecanlandırmıştı. Yaya olarak uzun ve zor bir yolculukta yaşadıkları eziyet onları tüketmişti; ama gene de sağ kalıp mutlu günler görmeye can atıyorlardı. Çölün bu genç hacıları, o zamana kadar çektikleri bütün zorluklara rağmen şarkı söyleyerek yürüyorlardı:

Turna nereden gelirsin? Köle olurum sesine,
Turna bizim diyardan yok mu bir haber?
Koşma, çabuk ulaşırsın sürüne;
Turna bizim diyardan yok mu bir haber?

Mülkümü ve ulusumu terk edip gelmişim...
Ne kadar ah çeksem, çıkar canım,
Turna birazcık dur cıvıltındır canım,
Turna bizim diyardan yok mu bir haber?

Yüreğimiz arz etti çıktık gittik,
Bu yalan dünyada dertleri dinledik
Tuzla ekmek yiyen insanlara hasret kaldık,
Turna bizim diyardan yok mu bir haber?

Allah'ım isterim senden mürüvvet ve kerem;
Garibin yüreği yanar, ciğeri verem,
İçtiği su zehir, ekmeği haram,
Turna bizim diyardan yok mu bir haber?

Yandığıma aldırmam, ölürüm garip...
Turna bizim diyardan yok mu bir haber?

Acaba sıla hasreti çeken Ermeni şair, bu mısraları yazarken aklından tüm Ermeni nüfusun Der Zor çöllerinde sürgün olarak aç susuz ve mezarsız öleceğini hiç aklından geçirmiş miydi?

Kervanın kalan tüm üyeleri olarak biz intikam ateşiyle dolu öfkeli yüreklerimizin derinliklerinden gelen bir sesle nakaratı tekrarlıyorduk: "Yandığıma aldırmam, ölürüm garip.. turna bizim diyardan yok mu bir haber?"

Yürürken şarkı söylüyor ve Hasanbeyli'nin ormanla kaplı dağlarına tırmanırken ağlıyorduk. Nihayet Hasanbeyli'nin üzerinde yükselen tepede eski Adana valisi (sonra Bahriye Nazırı ve Mısır'a ilerleyen Türk ordusunun komutanı) Cemal Paşa'nın yıktırdığı Ermeni kilisesinin harabelerini gördük. Ayakta kalan kilise duvarları Türklerin korkunç adaletsizliğinin tanığıydı. İki katlı evleri ve Hasanbeyli çarşısını art arda geçtikten sonra nihayet şehre ulaştık.

32

HASANBEYLİ'DEN İSLÂHİYE'YE: MİS GİBİ EKMEK KOKUSU

Hasanbeyli, ormanlarla kaplı Amanos dağlarına gömülmüş, tam bir Ermeni kasabadır. *Kaymakamlık* olarak burası çevresindeki diğer Ermeni ve Türk köylerinin yanında daima önemli bir merkez olmuştur. Bilhassa bu çevredeki Ermeniler despotik Türk idaresine karşı isyankâr, cesur dağlılar olmuşlardır. Onlar onurlarını korumayı bilmiş, cani eşkıya sürülerine boyun eğmeyi reddetmişlerdir.

Savaştan önce, kasabada 800'den çok Ermeni hane vardı. Ama 1916 da biz oradan geçerken ancak 40 hane kalmıştı: Kalmalarına izin verildiği için düşünmediğimiz kadar şanslı olan zanaatkârlar! Demirci, dokumacı, mobilyacı, terzi, arabacı, semerci, dülger, nalbant, kürkçü olarak hepsi de askerî atölyelerde çalışıyordu. Öğrenebildiğimiz kadarıyla, sayıları en fazla 165'ti.

Kervanımız Hasanbeyli'ye ulaştığında, anayolun her iki tarafına sıralanmış çeşitli mallar satan sıra sıra dükkânlarla karşılaştık. Burası kasabanın çarşısıydı. Kanlıgeçit'ten yola çıktığımızdan beri, neredeyse 7 saat yürümüştük. Yola çıkacağımız zaman ekmek almamıza müsaade edilmediği gibi, yolda da hiçbir köye yahut ekmek alabileceğimiz konaklama yerine rastlamamıştık. Nihayet ilk fırına rastladığımızda, hepimiz fırının önüne doluştuk. Fakat jandarmalar hemen kamçılarla üzerimize hücum edip "*yasaktır*" diye bağırarak bizi uzaklaştırdılar.

Bazı damlalar bardağı taşırır; gerçekten de bu kadar zulme katlanmak imkânsızdı. Açlık yüzünden midelerimiz kazınıyor, karınlarımız guruldu-yordu. Ekmeği görüyorduk ama kendi paramızla bile satın almamıza izin verilmiyordu.

Kamçılarla bizi uzaklaştırdıkları sırada mis gibi ekmek kokusu burunlarımızda tütüyordu. Ah nasıl mis gibi bir kokuydu; o anda dünyanın

tüm aromatik yağ ve parfümleri bu ekmek kokusuyla aşık atamazdı. Ama ekmek satın almak için fırına gitmemiz yasaklanmıştı. Zorla yürürken, gözlerimiz arkada kalmıştı, mis gibi taze ekmek kokusunun geldiği yönde. Bir yılı aşkın bir süre boyunca, bunca eziyet ve kargaşaya katlanmıştık. Ama şimdi bir lokma ekmeğe hasret kalmamız bardağı taşıran damla olmuştu. Evet, uzun günleri aç geçirmiş, kayış gibi kara kuru lokmalar boğazımıza dizilmişti. Kendimizi teselli edip sabır ve umut etmekten başka çaremiz yoktu. Ama mis gibi ekmek kokusu iştahımızı uyandırmış, küllenmiş, sinmiş, bir kenara büzülmüş yaşam sevincimizi yeniden uyandırmıştı. Hâlâ ekmekleri görüyorduk fakat yanlarına yaklaşmamız yasaktı.

Genç yaşlı, çoğumuz iskelete dönmüştük. İçin için ağlarken diyorduk ki: "Böyle yaşamaktansa, ölmek bin kere daha iyi. Gebermedik gitti, köpek gibi yaşamaktan ne zaman kurtulacağız?"

Bir asker içimizdeki ihtiyarlardan birini kamçı ile döverken, askere yaklaşan yaşlı bir Türk şöyle söyledi: "Allah'ından kork. Bu insanlar zaten tükenmiş. Kendi paralarıyla bir parça ekmek satın almalarına bile izin vermiyorsun. Bırak bir lokma ekmek girsin kursaklarına... Bizim bu yaptıklarımızdan bize bir hayır gelmez. Ama sağ kalanlar yaşayıp [neticelerini] görürler." 100 bin Türk'ten biri hâlimize acımıştı.

Zorla yürütülüp koca çarşıyı geçtikten sonra, kasabanın yukarı ucunda Ermeni amele taburundan askerlere rastladık. Çoğu İstanbullu olan askerler yağmurdan zarar gören yolları tamir ediyorlardı. Birkaçı beni tanıdı. Biri vaizlik yaptığım Balat semtindendi; o kilise korosunda olduğundan, her fırsatta beni görmeye gelirdi. Şimdi perişan bir hâlde ağlayarak bana sarıldı, ellerimi öperek dedi ki:

> Hayr Surp, ne günlere kaldık? Seni birgün böyle yırtık pırtık elbiselerle, perişan vaziyette, ayakkabısız ve insanlıktan çıkmış vaziyette mi görecektim? Vah, vah, vah, artık bittik. Sen kaçmaya bak. Sakın Der Zor'a gitme. O zaman kurtulmayı hiç ümit etme... Herkes oradakilerin katledileceğini söylüyor... Allah aşkına kaçıp kurtulun... Tek kurtuluş yolu kaçmak. Demiryolu hattı biraz ilerde. Oraya kapağı attınız mı artık kendinizi kurtulmuş sayın. Korkmayın.

Kayseri'den itibaren yürümeye mecbur edildiğimden, ayakkabım o kadar parçalanmıştı ki ayak parmaklarım görünüyordu... *entarim* [cübbem] ve paltom yırtılmıştı. Artık insana benzer hâlim kalmamıştı. Ama arkadaşları gibi bu amele de daha iyi durumda değildi.

Askere alınmış olmalarına rağmen hiçbirinin asker elbisesi yoktu. Buna karşılık, yırtık pırtık sivil elbiseleriyle çalışıyorlardı... Zavallıların iğne ve iplikleri olmadığından, elbiseleri lime lime dökülüyordu. Soğukta, karda, yağmurda ve rüzgârda günde 10-12 saat çalışırlarken, günlük besin olarak sadece yarım kilogram kadar ekmekten başka bir şey verilmiyordu. Ölmek hastalanmaktan iyiydi çünkü ne düzenli besleniyorlardı ne de doktor ya da ilaç ne de kalabilecekleri konutlar vardı.

Ermeni amele-askerlerin barındıkları yerler, sadece çimenlerin üzerine kurulmuş, içlerinde birkaç kişinin kaldığı sivri uçlu askerî çadırlardı. Birçoğu yırtıktı, yağmur ve soğuk alıyordu. Fakat onlar kendi hâllerinden şikâyetçi değillerdi, çünkü en azından sağ kalmalarına izin verilmesi bile istisnai bir iyilik sayılırdı. Oysa amele taburlarındaki diğer yoldaşları – yani, Kayseri, Boğazlıyan, Yozgat, Ankara gibi iç vilayetlerdeki Ermeni askerler– korkunç şekillerde, Türk tertiplerinin elleriyle öldürülmüşlerdi.

Şehir içinde geceyi geçireceğimiz uygun bir yer bulmak için görüşülürken, biz sonucu bekliyorduk. Aniden çıkagelen jandarma onbaşısı kervanın yoluna devam etmesini emretti. Artık bu kadar eziyete dayanacak hâlimiz kalmadığından, Haçin dışında denediğimiz gibi direndik. Bir adım daha atmak istemedik. Aç ve susuzduk, gece olmak üzereydi, hayvan gübreleri üzerinde kafamızı koyup dinlenebileceğimiz bir ahır köşesine bile razıydık. Soğuk bir kuzey rüzgârı esiyordu. Geceyi dışarıda, dağ ve vadilerde nasıl geçirebilirdik?

Onbaşı bu emrin nedeninin şehirdeki kolera salgını olduğunu söyledi. Türk askerî ve sivil yetkililer hastalığın bize de bulaşmasını istemiyorlarmış. Ama grubumuzdan çoğu, her gün ölüp ölüp dirilmektense, bir kere ölüp kurtulmak ve yeni dayanılmaz eziyetlerle karşılaşmamak için aslında böyle bir ölüm fırsatını bekliyorlardı.

Görevliler, şehir içinde 100 kişiden fazla bir kafileyi barındıracak yerlerinin olmadığını, çünkü terk edilmiş tüm Ermeni evleri ve bahçelerinin Türk göçmenlerine tahsis edildiğini söylüyorlardı. En güzel evler ise askerî idarenin ihtiyaçları için kullanılıyordu. Kuzey rüzgârından koruması hâlinde, yıkık bir binada bile kalabileceğimizi bildirdik. Ama görevliler Hasanbeyli'nin askerî idare altında olduğunu, bu yüzden de böyle önemli bir üsde bir gece dahi kalmamızın sakıncalı olduğunu kesin bir dille söylediler. Bize daha fazla direniş göstermeden yola çıkmamızı emrettiler. Yoldaşlarım benden son bir talepte daha bulunmamı isterlerken, zaten jandarmalar bizi oradan uzaklaştırmak için ellerinde sopalarla bekliyorlardı.

Hiç olmazsa bir gece kalmamıza müsaade etmeleri için komutana gidip talepte bulunmamı istemeyen yoktu. Doğrusu otoritemin tamamen ortadan kalktığını hissediyordum. Yeni bir girişimde bulunmak itibarımı iyice ayaklar altına almak demekti. Fakat denize düşen yılana sarılır derler. İşte bu kan denizinin ortasında biz de aynı durumdaydık. Her yola ve asırlar boyu cellatlarımız bile olsa herkese müracaat etmeyecek miydik? Kim bilir belki de vicdanları sızlar da bize acıyabilirlerdi...

Sorup soruşturduktan sonra, karargâh binasının önünde, *menzil komutanını* buldum: 30 yaşlarındaki İttihatçı Türk subayı Hüsnü. Genç olmasına rağmen [İttihatçı liderlerin askerî üssü] Selanikli olduğu için rütbesi binbaşıdan yüksekti. Komutanı dalkavukluk edercesine aşırı nazik bir şekilde "selamın aleykum" diye selamladıktan sonra, insanlık namına hiç olmazsa bir gece şehirde kalmamıza müsaade etmesi için yalvarmaya başladım. Bir buçuk aydır bin bir zahmet ve zorluk içinde yol yürüdüğümüzü, artık adım atacak mecalimizin kalmadığını izah ettim. İlkbahar yağmurlarından dolayı bırakın açık havada gecelemeyi, su ve çamur içinde yürümenin bile imkânsız olduğunu söyledim. Çok aç olduğumuzu, hiç olmazsa biraz ekmek satın almamıza izin vermesini de ekledim. Nihayet Muhammed peygamber adına bize *merhamet* etmesi için yalvardım.

Türk subay beni baştan ayağa kadar süzdükten sonra gözlerinden ateşler saçarak şöyle söyledi: "Siz Ermeniler köpeklerden de aşağı mahluklarsınız. Yüzünüz varmış gibi bir de merhamet diliyorsunuz. Sizi alçak millet ve devlet düşmanları!... Şehirde yer olsaydı bile, burada bir tek gece bile geçirmenize müsaade etmezdim. Dışarıda geceleyin, sonra da Der Zor çöllerine gidin de bağımsız Ermenistan devletini orada kurun... Haydiii yürü gözüme gözükme."

Hayatımda hiç duymadığım bütün ırkıma böyle bir hakarete dayanamayıp cesaretimi topladım ve her şeyi göze alarak "*eden bulur dünyasıdır*" dedim. Hiddetten köpüren komutan sağ yanağıma şiddetli bir tokat patlatırken bağırıyordu: "İt herif, defol gözüm görmesin seni. Şimdi ayaklarımın altına alır gebertirim."

Derhal kafileye koştum. Çarşıdan geçerken bir Ermeni usta yanıma koşup şöyle dedi: "Hayr Surp geçmiş olsun... Sana 100 ekmek vereceğim, götür sürgün halkına dağıt. Olanı gördük. Allahlarından bulsunlar."

Yakınlarda çalışan Ermeni ustalar, komutanın beni tokatlamasına o kadar üzülmüşlerdi ki birkaçı komutana saldırmak istemiş, fakat yaşça

büyük arkadaşları, böyle bir hareketin kanlı sonuçlar doğuracağını söyleyerek onlara engel olmuşlardı. Sonra da beni teselli etmek için, parasını sonradan aralarında toplayıp ödemek kaydıyla veresiye ekmek almaya koşmuş, açlık çeken sürgün arkadaşlarıma dağıtmam için bana vermişlerdi.

Kervanımızın yanına döndüğüm zaman, iyi haberi alma umuduyla yanıma koşanlar, perişan hâlimi görünce sormaya başladılar: "Hayr Surp, bu ne hal? Ne yaptılar sana? Sağ yanağın neden kızarmış? Anlatsana ne oldu?" Kendimi daha fazla tutamadım; gözümden büyük birkaç damla yaş süzüldü. İçim yanıyordu. Ben bir şey söylemeden, ne olup bittiğini anlamışlardı. Beni teselli etmek için, "Allahlarından bulsunlar... bunu da kitabının bir köşesine yaz" dediler. Suratıma yediğim tokadın tek telafisi yaklaşık 200 gramlık küçük somunlardan yeme şansımızdı. 14 saatten beri ağzımıza lokma koymadığımızı düşünürseniz, ne kadar az olursa olsun yine de hiç yememekten daha iyiydi.

Nihayet, çaresiz ve umutsuz bir biçimde Hasanbeyli'den uzaklaştık. 50 dakika kadar yürüdükten sonra, yolun sağında bulunan bir vadiye geldik. Jandarmalar geceyi burada geçirmemize karar vermişlerdi. Bu vadide her taraftan sular akıyordu. Yatacak uygun yer yoktu, bastığımız yerler çamurdu. Fakat geceydi; her taraf zifiri karanlıktı. İster istemez, vadinin kenarındaki nispeten kuru görünen bir tepeye tırmandık. Çalı çırpı toplayıp ateş yaktık. Ateşlerin etrafında gruplar hâlinde toplanarak, bu ilkbahar gecelerine özgü olan ve böyle yükseklerde özellikle sert esen soğuk kuzey rüzgârından korunmaya çalıştık.

Hiçbirimizin yatağı ya da yorganı yoktu, çünkü bu ağır yüklerle yürümek imkânsızdı. Birkaçının ince *battaniyesi* vardı. Bazılarının kalın paltoları hem yatak hem yorgan görevi görüyordu. Hepimizin yola yürüyerek devam etmeye mecbur bırakıldığımız Kayseri'de, evlerinden yatak yorgan getirenlerin hepsi, bilhassa Çankırılılar, bunları yok pahasına satmak zorunda kalmışlardı. Ekmek parasına muhtaç olan diğerleriyse yatak, yorgan, palto ve battaniyeler gibi saat ve zincirlerini –nihayet değerli neleri varsa– satmışlardı. Gerçi bütün bunlardan elde ettikleri parayla en fazla birkaç kere ekmek alabilmişlerdi.

Fakat benim satacak hiçbir şeyim yoktu. Papaz giysim tek hazinemdi; benim için hem yatak hem de yorgan vazifesi görüyordu.

O gece, Hasanbeyli'nin askerî doktoru, İzmit'in Geyve köyünden Dr. S.D.S., kaçışıma yardım etme maksadıyla, sürpriz bir şekilde bizi ziyarete

geldi. Doktor atla gelmişti; yanında mektubumu Kanlıgeçit'ten Alman mühendislerinin şefi Morfi'ye teslim edilmek üzere Ayran'a götüren genç Ermeni astsubay vardı.

Irkımıza onur veren bu iki fedakâr Ermeni'nin üstlendiği cesur görev, beni gerçekten çok etkiledi; beni kurtarmak için kendi hayatlarını tehlikeye atıyorlardı. Öyle korkunç bir zamanda yaşıyorduk ki en küçük hata ya da hatta şüphe bile Ermenilerin ölümle cezalandırılması için yeterli sayılıyordu.

Kibar ve fedakâr ziyaretçilerimin merakını gidermek için, onları bir köşeye çekip kısaca başımızdan geçen olayları, yolda çektiğimiz eziyetleri, gördüklerimizi ve duyduklarımızı anlattım. O zaman ikisi de dayanamayarak ağlamaya başladı. Aniden doktor lafımı keserek şöyle dedi:

> Hayr Surp, yoldaki trajediyi sonra bize daha uzun anlatırsın; şimdi biz senin kaçmana yardımcı olmak için geldik. Ben bu amaçla atı beraberimde getirdim. Yoluna devam etmen için seni bırakmayacağız, çünkü bundan sonrası mutlak ölüme gitmektir. Türk askerî yetkililerin hepsi ahbabımdır; seni koruyabilirim."

Burada doktorun lafını kesip daha bir saat önce kumandandan yediğim tokadı ve subayın savurduğu tehditleri anlattım.

Doktor "Korkma" diye cevap verdi. "Onların hepsini ben ayarlarım. Sen sadece benimle gel. Ata bin, biz seni yaya olarak takip ederiz. Ayrıca, sizi götüren jandarmalardan da korkma. Kumandanını tanırım; biraz rüşvet verince senin kaçışından haberdar bile olmaz."

Yol arkadaşlarımı kendi kaderlerine terk edemeyeceğimi, çünkü Sis'ten Ayran'a gönderdiğimiz Türk'le anlaştığımız gibi ertesi gün Keller yakınındaki ormanda buluşacağımı söyledim. Ayrıca, onların da kaçmalarına yardım etmeyi umduğumu ve bu kadar eziyet ve acıdan sonra sadece benim sağ kalmam hâlinde ömür boyu vicdan azabı çekeceğimi ekledim.

Genç subay ise beraberimdeki insanların zaten bittiğini, yoldaşlarım dediklerimin zaten bir deri bir kemik kaldığını, hatta fırsat bulsalar bile kaçacak mecalleri olmadığını söyleyerek ha bire beni ikna etmeye çalışıyordu. İçlerinde ruh kalmadığının dıştan bile görünebildiğini ve onlarla kalmaktan artık hayır gelmeyeceğini söylüyordu.

Fakat yarın bir parça da olsa umutlu haberler alabileceğimi düşünmem nedeniyle, beni ikna edemiyorlardı. Eğer kaçarsam, zavallı insanlar uygun durumlardan faydalanamazlardı. Ayrıca içlerinden Almanca bilen olmadığından, ister istemez Der Zor'a veya ölüme kadar yollarına devam ederlerdi. Bu yüzden teklifi tereddütsüz reddediyordum.

Genç subay, Almanların Ermenilerin kaçışında fazla mesuliyet almak istemediklerini söyleyerek, bu yüzden gelecek haberlere fazla bel bağlamamam konusunda beni uyardı.

Bereket, ağır bir hastalıktan kurtardığı için bizim jandarma onbaşısını tanıyan Dr. Samuel, rahat rahat bu kadar uzun görüşmemiz için izin koparmıştı. Dr. Samuel, onun ağzını kapatmak için rüşvet vermesek bile kaçışıma onbaşımızın göz yumacağından emindi.

Ne var ki, ister genç ister yaşlı, ister tahsilli ister cahil, ister dindar ister dinsiz, ister asker ister sivil, ister köylü ister şehirli, ister erkek ister kadın olsun hiçbir Türk'e güvenmemeye kararlıydım. Ölümün kıyısında yaşadığım bütün bu sınav ve deneyimlerden sonra, hâlâ Türklerin erdemlerine inanacak ya da Hasanbeyli'deki Türk askerî ve sivil yetkililerine güvenerek kaçacak kadar dangalak olamazdım. Bugünleri görecek kadar uzun yaşamamı Tanrı'nın lütfuna ve bu kanaatime borçluyum. Türklere güvenmekte kararlı olanlar yakalanmış, kendi iyi niyet ve saflıklarının cezasını canlarıyla ödemişlerdi; hem de tam tehlikenin geçtiğini ve artık kurtulduklarını sandıkları sırada.

Beni ikna edemeyeceklerini görünce, doktor ve subayla vedalaştık. Öpüştük, gitmeden önce şöyle söylediler: "Ayağına kadar gelen böyle ender bir fırsatı kaçırdığın için sonra pişman olacaksın." Ayrılmadan önce, Dr. Samuel bana az miktarda para yardımında bulundu. Yardımını Yozgatlı en muhtaç arkadaşlarım adına minnetle kabul ettim.

Fedakâr misafirlerim kalpleri kırık bir şekilde zifiri karanlıkta uzaklaşıp gittiler. Doktorun atının nal sesleri giderek uzaklaşıp duyulmaz olurken, kendi kendimi yiyip bitiriyordum: Acaba yanlış mı yaptım, acaba tek kaçış fırsatını kendi ellerimle mi teptim diye kara kara düşünüyordum. Zaten ölüm yolculuğumuzun beşte dördünü tamamlamıştık ve yarın için de mucizevi bir kurtuluş umudu çok azdı. Acaba acı çeken yoldaşlarıma bu kadar bağlı olmak biraz aşırıya kaçmıyor muydu?

Az kalsın aynı gece en kötü hatıralarımızdan birini yaşayacaktık. Çalı çırpı toplayıp ateş yakmasaydık, açık havada, sert kuzey rüzgârı altında

gecelemek muhtemelen hepimizi hasta edecekti. Sabah erkenden, bize bu felaketleri yaşatan acımasız Türklere beddua ederek bu yaşanmaz dağlardan acele uzaklaştık.

Sıcak Kilikya güneşi uyuşmuş vücutlarımızı canlandırdı. Bunun yarattığı coşkuyla, Amanos sıradağlarının ormanlık zirvelerine ağır ağır tırmandık. Yemyeşil doğanın bize sefil durumumuzu hatırlattığı karanlık sedir ormanlarına girdik; Allah'ım, çevremizde doğanın yeniden doğması, her şeye can katması ve hayat vermesi ne yaman çelişki? Ayaklarımızın altında zümrüt yeşili otlar, başımızın üstünde ötüşen kuşlar, Doğa'yı ya da Yaratan'ı kutsarlarken; kuşlar baharı müjdeleyen aşk şarkılarıyla yuvalarını yapıyorlardı. Ama ağaçlar ve çiçekler, çalılar ve eğrelti otları, bülbüller ve karatavuklar, güzel kokular ve şarkılarla doğanın yeniden uyanışını müjdelerken, biz meçhul ve dipsiz bir mezara sürükleniyorduk.

İlkbaharda ölmek iki kere ölmek demektir.

Ormanın içinden geçerek İslâhiye ovasını görebildiğimiz Keller Dağı'ından inmeye başladık. Bir anda, Sis'ten Ayran'a gönderdiğimiz Türk asker kaçağının geldiğini ve benimle gizlice görüşmek istediği haberini getirdiler. Sis'ten ayrıldığımızdan beri heyecanla beklediğimiz habercimizle tedbiri elden bırakmadan görüşmem için kervanın yürüyüş temposunu yavaşlatmak zorundaydık.

Buraya gelişi beklenmedik bir durum olmakla birlikte, getirdiği haberler cesaret kırıcı değildi. Ayran'daki Alman demiryolu şirketinin adamları, kaçışımızın sorumluluğunu üzerlerine alamayacakları şeklinde haber göndermişlerdi. Ancak bu sorumluluğu şahsen üstlenmemiz ve demiryolu şirketine sığınmamız hâlinde, bize iş vermeye ve gerekirse korumaya söz veriyorlardı. Gerçi kendileri bizi jandarmaların elinden bir biçimde zorla alacakları hiçbir yola başvurma niyetleri yoktu.

İşçilerin %80'i Türk'se, bu kişilerin asker oldukları, Ermeniler örneğindeyse, çoğunun sürgünden kaçanlar oldukları gibi daha tamamlayıcı bilgiler aldık. Türk habercimiz aracılığıyla, Keller'deki Ermeni amelelerin Ermeni *çavuşuna*, 100 kişilik bir kervanının yarım saat uzaklıktaki bir vadide beklediğini, kaçış için yardım ve koruma istediklerini ilettik.

Bu arada, jandarmalara rüşvet vererek, dinlenme bahanesiyle kervanı yerinde tuttuk. Hepimiz çimenlere oturduk ve gerçekten özgürlüğümüzün bağlı olduğu haberi sabırsızlıkla beklemeye başladık. Bir saatlik gecikmeyle geri dönen Türk haberci, her şeyin bir saat içinde hazır olacağını;

bizim tek yapmamız gereken şeyin onun getirdiği talimatları harfiyen uygulamak olduğunu söyledi.

Çaresiz, jandarmalarla bize bir saat daha istirahat süresi tanımaları için pazarlık yaptık. Bu ek zamana ihtiyaç duymamızın amacı, toplu kaçış için kendi aramızda görüşmekti. Böylece, uygun ya da uygun olmayan tüm koşullarda kaçış fırsatlarını gözden geçirmek için kervanın önde gelen kişilerini topladık.

Ne yazık ki, İstanbul sürgünleri dışında çoğunluk –özellikle Çankırı'nın yerlileri– firar girişiminden yana değillerdi. Bunun çok riskli ve muhtemelen ölümcül sonuçlar doğurabileceğini düşünüyorlardı. Kritik eyleme geçme zamanı geldiğinde, tek kurtuluş yolunun kaçmak olduğunu sürekli söyleyenler bile, jandarmalara rüşvet vererek işbirliklerini sağlamamız hâlinde dahi eyleme geçmekten korkuyorlardı.

Kaçış planına karşı çıkanların itirazları şu yöndeydi: Kaçabilseler Türk hükümeti öç almak için Çankırı'da sahip oldukları her şeye el koyar, karılarını ve kızlarını da sürgüne gönderip her türlü maddi manevi sıkıntı ve eziyetlere maruz bırakırdı. Kendileri açısından korktukları ise, kaçış esnasında jandarmaların ateş açıp bizi öldürmesiydi. Jandarmalara rüşvet vermenin bizi vurulmaktan kurtaracağına inanan pek yoktu. Zaman geçiyordu; daha fazla zaman kazanmak için jandarmalara verdiğimiz rüşveti iki katına çıkarsak da ne yazık ki bir sonuca varamıyorduk.

İstisnasız, kervanımızdaki gençlerin hepsi kaçmak istiyor, ayaklarına gelen böyle bir fırsattan yararlanmazlarsa sonra çok pişman olacaklarını söylüyorlardı. Bunun nedeni, Türk hükümetiyle yaptıkları yazılı antlaşmadan yararlanan demiryolu yapımını gerçekleştiren Alman şirketinin her türlü ve her milliyetten kaçağa en büyük kolaylıkları sağlamasıydı: Antlaşma Türk hükümetinin şirketi işçi ve memur alımında hatta bunlar asker kaçakları dahi olsalardı bile serbest bırakmasıydı. Alman şirketi, asker ve malzeme nakliyatını sağlamak için zorunlu olan demiryolu yapımını sadece bu şartlar altında üstlenmişti.

Ne var ki, sonunda kendi aramızda bir anlaşmaya varamadık. Arkalarında servetlerini bırakanlar, mal mülklerini ya da zenginliklerini riske atmak istemiyorlardı. Sadece zenginlikleri olmayanlar ya da kaybedecek hiçbir şeyleri olmayanlar her ne pahasına olursa olsun kaçmak istiyorlardı.

Kaybedecekleri şeyleri olduğunu düşünenler, Der Zor yollarına koyuldukları günden itibaren, artık ne zenginlikleri ne aileleri ne de çocuk-

larının olmadığını henüz anlamamışlardı. Bu acı gerçeği anladıklarında ise artık çok geçti; çünkü zaten çöl kumlarında mezar çukurlarının önünde duruyorlardı. Bu arada, onların bilmediği şey Ermeni çavuşla kaçışımızı kolaylaştıracak yeni bir planın yapılmış olduğuydu.

Kararlaştırılan saatte tekrar yola çıkan kervanımız, Keller yamaçlarından inmeye başladı. Yol, bizi şehrin tam ortasından geçirdikten sonra kıvrılan kayalıklardan İslâhiye ovasına iniyordu. Birden çok sayıda Ermeni işçi etrafımızı sardı. Patlama sesini duyar duymaz hepimizin farklı yönlere kaçması gerektiğini söylediler. Derken, tehlike işareti olarak elinde kırmızı bayrak bulunan Ermeni bir nöbetçi işçi borazan çaldı ve aniden arka arkaya duyulan şiddetli patlamalarla kaya parçaları yağmaya başladı. Aynı anda her taraftan "Kaçın, kaçın!" diye bağırıyorlardı.

Bu genel kaos ortamında, herkes –işçi, sürgün, jandarma, hayvan– arkasına bakmadan kaçmıştı. Kaya parçaları göz açıp kapayıncaya kadar aşağı düştükten sonra gümbürtü ve patlamalar azalmıştı ve ortalık yeniden sessizliğe bürünmüştü, fakat ortada kimse yoktu. Jandarmalar üst başlarını düzeltip tekrar yolda belirdiler. Sürgünlerin derhal toplanması ve yola devam etmeleri için emirler yağdırıyorlar, emirlere uymayanları vurmakla tehdit ediyorlardı.

Etrafımızı saran Ermeni işçilerin "Korkmayın, geri dönmeyin" demelerine rağmen, kervanımızdaki birçok kişi yavaş yavaş gizlendikleri yerlerden çıktı. Daha cesur olanlar kervana katılmakta tereddüt ediyorlardı. Fakat jandarmalar sayım yapıp kervanı olduğu gibi teslim almadan yola çıkmayacaklarına yemin etmişlerdi.

Durum uzun süre belirsizliğini korudu ve işler iyice ciddiye bindi. En sonunda geri dönmek istemeyenler de teslim olmamanın bütün kervanı korkunç bir felakete sürükleyeceğini ısrarla söyleyenlere boyun eğmek zorunda kaldılar. Böylece yaklaşık 10 kişi daha ortaya çıktı ve İslâhiye'ye doğru yola çıktık.

Jandarmalar akıl almaz tehditlerle bu zavallı sürgünleri herkesi vuracaklarına inandırmışlardı... Gerçekten de bu onların kaderini değiştirme amacı güden her türlü girişim ve çaba boşunaydı; acı çeken yoldaşlarımız o kadar zayıf düşmüş ve tükenmişlerdi ki tüm güçlerini ve cesaretlerini yitirmişlerdi. Şikâyet etmeden ölüme giden, Ermeni milletinin nihai kurtuluşu için kurban olmaya inanmış kafasız koyun sürüsü psikolojisi içindeydiler; kendilerini kurban etmelerinin ölümlerden ölüm beğenmek

anlamına geleceğini bile bile üstelik. Mezara doğru ilerlerken, "Hiç olmazsa gelecek kuşaklar özgür yaşasın ve bizim yaşadığımız bu kara günleri yaşamasınlar" der gibiydiler.

Bazıları, asırlar boyu Müslümanlarla komşu olarak yaşadıklarından kadere inanıyor ve çoğu zaman kadere karşı gelip mücadele etmenin nafile olduğunu söylüyorlardı. İslam'ı yeni kabul edenleri savaşa teşvik etmek için Muhammed'in vazettiği bu kader öğretisi, şimdi birkaç bedbaht yoldaşımıza, intihar anlamına gelen pasifist bir boyun eğme aşılarken, kararlı adımlar atmalarını sağlayacak tüm inisiyatif ve eğilimi öldürüyordu.

İçimizde Türk hükümetinin kendilerini Der Zor'a götürdükten sonra onlara geçinebilecekleri bir iş ve toprak vereceğine hâlâ inanan birkaç iyi niyetli –ya da daha doğrusu saf– kişiler de vardı. Bu yüzden, kaçarak bu lütufları tehlikeye atmanın aptallık olduğunu düşünüyorlardı.

Güneş batarken İslâhiye'ye ulaştık. Hepimizin morali bozuktu ve ümitsizdik; çünkü şimdi kaçmayı reddedenler bile büyük bir fırsatı kaçırdıklarına inanıyorlardı.

Ne yazık ki burada da şehre girmemize izin verilmedi. 20 dakika mesafede bir çayıra götürüldük ve geceyi sürekli bahar yağmurlarından sırılsıklam olmuş zeminde geçirmek zorunda bırakıldık. Bir yandan gecenin soğuğu ve yağmurun çiselemesi, diğer yandan hırsızlar her şeyi daha da dayanılmaz hale getirmişti.

33

İSLÂHİYE:
BİR ÖLÜM TARLASI

İslâhiye, nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan küçük bir *kaymakamlıktır*. Amanos sıradağlarının doğusunda geniş bir vadide kurulmuştur.

Daha önce belirttiğim gibi, 1916 ilkbaharında Bağdat demiryolu hattı İstanbul'dan doğrudan Toros dağlarının Pozantı geçidine uzatıldı. Toros dağlarındaki tünellerin henüz tamamlanmamış olması nedeniyle burada kesilen hat, Adana ve Osmaniye yoluyla Mamure istasyonuna ulaşmadan önce İncirli'de* [**İncirli: Tarsus'un kuzeybatısında şimdi İncirlikuyu adıyla bilinen bir kavşak*] yeniden başlıyordu. Toros'u geçen tüneller hâlâ inşaat hâlinde olduğundan, hat Kilikya ovasındaki son demiryolu istasyonu olan Mamure'de tekrar kesiliyordu. İslâhiye'de tekrar başlayan hat Halep'te sona eriyordu.

Almanların bu Bağdat demiryolu hattına ek olarak Fransızların Mersin-Tarsus hattı da vardı. Bağdat demiryolu hattıyla İncirli istasyonunda birleşen bu hat, doğrudan Adana'ya gidiyordu. Dolayısıyla demiryolu hattı yakınlarında yaşayan Ermenilerin tümü tehcir edildiğinde, en şanslıları Pozantı'ya trenle ulaşmışlardı. Yaya gelenler ise buradan Gülek geçidi yoluyla İncirli'ye gelip normalin iki katı bilet parası ödeyerek trenle Adana üzerinden Osmaniye'ye devam ediyorlardı. Buradan yaya olarak Hasanbeyli yoluyla Amanos sıradağlarını aşıp İslâhiye'ye ulaşıyorlardı.

İslâhiye, tehcir edilen Ermeniler için özel geçici kamptı. Buradan rüşvetle tren yolculuğu için özel izin almadıkları takdirde, Halep'e yaya olarak gönderiliyorlardı. Halep ise çöllere sürülen bir milyondan fazla Ermeni'nin son kamp alanıydı. Oradan ya gelişigüzel seçilerek ya da daha tipik olarak yedirdikleri rüşvete göre kafileler hâlinde Humus, Hama ya da Şam veya Nusaybin'e, Resulayn'a ya da çölün ortasında, Ermeni sürgünlerin en büyük mezarlığı olan Der Zor'a gönderiliyorlardı.

İslâhiye'ye ulaştığımızda, 1.500 hanelik nüfusun sadece 250 hanesinin Ermeni olduğunu öğrendik. Ermenilerin çoğu tehcir edilmiş olduğundan, kasabada ancak demiryolu işçisi ya da lokomotiflere odun temin eden 4, 5 Ermeni aile kalmıştı. (Savaş süresince kömür bulunmadığından, lokomotifler odun yakıyordu.) Büyük ölçüde Amanos ve Toros dağlarındaki geniş sedir ormanlarından elde edilen yakıt olarak kullanılan bu odun, Ermeni tüccarlar tarafından sağlanıyordu. Yaklaşık 50-60 Ermeni kâtip, işçi veya hamal olarak bu tüccarların yanında çalışıyordu.

Böylece, İstanbul'dan Halep'e kadar Bağdat demiryolu hattında, üç nokta –Pozantı, Kanlıgeçit ve İslâhiye– bu yolları geçen Ermeni sürgünlerin geçici toplanma yerleriydi. Her yönden gelen yüzlerce, binlere kervan, gittikçe çoğalarak on binleri buluyordu. On binleri bulan Ermeni sürgünlerin sayısı çabucak ikiye, hatta üçe katlanıyordu. Kesinlikle imha niyeti vardı; çünkü doğal olarak teşkilatlanmamış bir memlekette, teşkilatlanmamış bir hükümetin idaresi altında ve böyle kalabalıkların bulunduğu koşullarda, herkese her gün yiyecek temin etmek imkânsız olacaktı. Böylece, Türk hükümeti, imhayı planlama suçundan aklanacaktı.

Büyük kalabalıkların bir araya toplanmasının doğal sonucu, kitlesel açlık ve salgın hastalıklardı. İslâhiye'ye ulaşan binlerce insandan, her gün ancak birkaç yüz kişi yola çıkarılıyordu. Buna neden olarak ya nakledecek araç ya yeterli jandarma olmamasını gösteriyorlardı. Sonuçta da her gün açlık ve dizanteriden ölenlerin sayısı akıl almaz oranlara yükseliyordu. Bazı günler, on binlerce çadırdan onlarca değil yüzlerce ölü çıkıyor ve ölüleri toplayıp gömebilecek sağlıklı insan bulunamıyordu. Sağlıklı insan bulunsa bile, bu kadar çok ölüyü gömmek için yeterli kazma kürek yoktu.

İlk kurbanlar her yaştan ve her iki cinsiyetten çocuklardı. Tek gecede dondurucu kuzey rüzgârı, binlercesini annelerinin kucağından koparıp almıştı. Bedbaht kervanımız İslâhiye'ye ulaştığında, Ermenilerin imhasındaki en kara sayfalarından biri olan korkunç bir manzaraya tanık olduk.

İslâhiye'den itibaren önümüzde beliren alan bir savaş alanını andırıyordu; çünkü ova ölüm tarlası gibiydi. Sayısız büyüklü küçüklü toprak tümsek ellişer ellişer ya da hatta yüzer yüzer gömülen Ermenilerin toplu mezarlarıydı. Kış geçmiş olmasına rağmen, tümsekler hâlâ yüksekliklerini koruyordu; bazılarına tepe bile diyebilirdiniz... Bunların Ermeni cesetlerinden oluşan insan tepeleri olduğunu düşündükçe... hayal kırıklığı ve moral çöküntüsüyle intihar etmeyi aklımızdan geçirmeye başladık.

On binlerce Ermeni'nin cansız bedeni gömülmüştü -tarih öncesi çağlardan beri, uygar olsunlar, vahşi olsunlar, nihayetinde tüm insanların kutsal yükümlülüğü olarak değil. Tersine, sadece on binlerce çürümüş ya da parçalanmış cesedin neden olduğu "çevre kirliliğini ortadan kaldırmak" amacıyla hükümetin gönderdiği Müslüman işçiler tarafından gömülmüşlerdi.

Ölülerini gömecek ne kazma kürekleri ne de takatleri olan ölümün kıyısındaki Ermeniler, her gün kervanlarda sapır sapır dökülüyorlardı. Olağan matem tutma süreçlerinden geçmeden, sevdiklerinin cesetlerini bırakmak zorundaydılar. Ertesi gün aynı kaderi güçlükle ayakta durabilen diğerleri de paylaşıyordu.

Islak çimenlerin üstünde çok gergin, kötü bir gece geçirdikten sonra, ertesi sabah bizi buralara kadar getiren jandarmalar, kervanın sorumluluğunu resmen İslâhiye jandarma komutanlarına devrettiler. Âdet olduğu üzere hepimizin ismi tek tek okunarak sayım yapıldı. 48 günlük zorlu yolculuğumuza rağmen, karla kaplı Kazbel geçidinde kaçarken öldürülen şansız arkadaşımızdan başka, sağ salim İslâhiye'ye –sağlıklı olmasa bile sağ salim– ulaşmayı başarmak gene de mucizeydi.

Bu çok istisnai durum, Osmaniye'de olduğu gibi, teslim işlemini yürüten Türk subayın dikkatini çekti. Bizi getiren jandarma astsubayına şaşkınlığını ifade etti: "Ne kadar şanslı bir grupmuş! Nasıl olur, bir teki bile kaybolmamış?... Astsubay olarak aldığın emirleri tam anlayamamışsın." Kastettiği, 100 kişilik bir Ermeni kervanının 7 hafta yol yürüdükten ve özellikle Yozgat-Boğazlıyan-Kayseri gibi en kanlı rotadan geçtikten sonra İslâhiye'ye nasıl sağ olarak ulaşabildiğiydi.

Oraya varışımızın ikinci sabahı, şehre inip kervan için zorunlu alışverişlerimizi yapmak için özel izin aldım. Ne var ki, ikinci amacım da bizimle ilgili son siyasal olayları öğrenip bir kaçış yolu bulmaktı.

İslâhiye çarşısında papaz cüppesiyle dolaşırken, bir Türk binbaşı gelip elimi tuttu. Kendisinin İttihat Merkez Komitesi üyesi ve Patrikhane'yi çok sık ziyaret eden biri olarak beni şahsen tanıdığını söyledi. Gerçekten de soyadımı ve Almanya'da eğitim gördüğümü biliyordu. Benimle Almanca konuşmaya başladı. Ben kendisini çıkaramadım ama siması tanıdık görünüyordu. Önde gelen Ermenilerle temaslarda bulunduğu anlaşılıyordu; çünkü birçok tanıdık isim vermişti. Taşnak partisi üyesi birçok ünlü ismi, hatta aşırı mı ılımlı mı olduklarını hatırlayabiliyordu.

100 kişilik bir sürgün kafilesiyle Der Zor'a götürüldüğümü öğrendiğinde, hepimizle uzun uzun görüşmek istediğini belirtti.

Otelde değil, şehirden 15 dakika uzaklıkta açık bir alanda kaldığımızı, kendisini layıkıyla misafir edecek bir sandalyemiz olmadığını belirttim. Durumumuzu kendi gözleriyle görüp sempatisini göstermek için gayri resmî bir ziyaret yapacağını söyleyerek cevap verdi. Böylece, Türk binbaşının ısrarları üzerine aynı gün öğleden sonra buluşmak için randevulaştık. Bana ısmarlanan alışverişi acele olarak yapmaya başladım ve kararlaştırdığımız zamandan önce kafilenin bulunduğu yere geldim.

Tam kararlaştırılan saatte, binbaşı yanında çok esmer başka bir binbaşıyla yaya olarak geldi. Ayakta sorularına birer birer cevap vermeye başladık. Bu binbaşılar İngilizlere karşı savaşmak için 8 bin askerle birlikte Bağdat cephesine gidiyorlarmış. İkisi de yaklaşık 45 yaşındaydı ve tahsillerini Avrupa'da yapmışlardı (beni tanıyan binbaşı doktordu). Çok naziklerdi ve kendilerini olup bitenlere çok üzülen ve perişan hâlimizle empati kuran çok iyi Ermeni dostu kişilermiş gibi gösteriyorlardı. Ne var ki, ben onların bir deri bir kemik kalmış, tükenmiş Ermeni sürgünler ve İstanbullu entelektüellerden oluşan kervanımızı seyredip aslında bizimle eğlendiklerini düşündüm.

Kafilenin etrafını sardığı doktor binbaşı, bilhassa bana dönerek şöyle söyledi:

> Bizim için değerli olan Ermeni milletinin başına böyle bir felaket geldiği için çok üzgünüm. Ben Paris'te, daha sonra Berlin'de tıp tahsilimi sürdürdüğüm sıra Ermenilerle daima irtibatım olmuştur. Meşhur Ermeni şahıslarla ve Ermeni öğrencilerle tanışma fırsatım oldu, onlar daha sonra yüksek mevkilere ulaştılar ve onlarla daha sonra iyi ve samimi dost olduk.
>
> Bilhassa Minas Çeraz'la, Arşag Çobanyan'la, Agnuni'yle, Vartkes'le ve çok sayıda devrimci ve Taşnak Partisi üyesiyle sıkı ahbaplığım olmuştur. Osmanlı Anayasası'nın ilanından hemen sonra İsviçre'den İstanbul'a geldim. İttihat'ın faal üyesi olarak, sizin resmî ulusal çevrenizle çok yakın ilişkilerim oldu, zaten sizi de bu vesileyle tanıdım.
>
> Patrik [daha sonra Katolikos] Matheos İzmirliyan'ı karşılayanlarla beraberdim ve sizin vapurun içindeydim. O zaman siz yönetim kurulu üyesi olarak beni çok onurlandırdınız; ben oraya İttihat Merkez Komitesi'ni temsilen gelmiştim. Fakat üzülerek belirteyim ki, sizin siyasetçilerinizin güttüğü gerçekdışı siyaset nedeniyle, Ermeni milleti neredeyse kökten

yok oldu. Bir Aram Paşa Van'da bağımsızlık ilan etti ve işte tüm millet, deli bir evladının vatana karşı yapmış olduğu ihanetin günahını kanları pahasına ödedi. Yüzlerce yıl, Osmanlı devleti sayesinde Türk'ten daha rahat yaşayıp geliştiniz. Birgün bağımsız bir devlet kurma rüyasına kapılıp Türk hükümetine karşı isyan ettiniz, o zaman hak ettiğiniz cezayı buldunuz...

Osmanlı Mebusan'ının (parlamento) bir Ermeni üyesi, Armen Garo olarak tanınan Karekin Pastırmacıyan, Kafkaslarda gönüllü gruplar teşkil ederek Türk devletine karşı silah kaldırdı. Erzurum'daki tüm efradı ve kendi milletinden adil bir öç alınacağını hiç düşünmedi. Fakat suçlunun yanında suçsuzun, günahkârın yanında günahsızın da ezilmiş olmasına çok üzülüyorum. Başka bir yol olamazdı; çünkü Osmanlı devletinin kendi ölüm kalım savaşında günahsızı günahkârdan ayırmaya zamanı yoktu, böylece kurunun yanında yaş da yandı.

Hangi devlet kendi memleketinde ayaklanan bir toplumu silahlı kuvvetleriyle cezalandırmaz?... Bu masumların kanının sorumlusu sizin devrimci komitelerinizdir. Onlar ilan edilen Osmanlı Anayasası'nın verdiği eşitlik, hürriyet, kardeşlik ve adalete rağmen, Sultan Abdülhamit zamanından beri isyankâr gizli hareketlere başladılar ve binlerce masum kadın ve çocuğun trajik ölümüne neden oldular.

Ölüm yolumuzun beşte dördünü zaten tamamladığımızdan tedbirli konuşmak yersiz görünüyordu. Bu yüzden şöyle cevap verdim:

"Van'daki olaylardan hiç haberimiz yoktur. Aram Paşa diye birinin ismini ilk defa duyuyoruz. Gerçekten böyle yeni bir kahramanın kim olabileceğini birbirimize soruyoruz. Fakat benim kesin kanaatime göre, İttihat hükümetinin Ermenileri yok etme politikasının asıl nedeni ne Van'daki uydurma isyan hikâyesi ne Erzincan ve Kayseri'de bulunan bombalar ne de Ermenilerin yaşadıkları şehirlerde bulunan silahlardır. Tersine, İttihat hükümetinin liderlerinin dünya savaşından yararlanarak yaptıkları hem sözlü hem de yazılı tehdittir: *Avrupalı güçler, aralarında anlaşarak birgün Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmaya kalkışırlarsa, biz de o zaman tüm Hıristiyan azınlıkları kendi yıkıntılarımızın altına gömeceğiz.*

Fakat bizimle konuşan iki binbaşı da sözlerimi reddettiğinden, iki olayı detaylarıyla hatırlattım.

İlki, Osmanlı Anayasası [Meşrutiyet'in] ilanının ertesi günü, 15 Temmuz [1908] perşembe günü Ermeni şehitleri için (katedralde 10 binden

fazla insanın katıldığı ve İttihatçı Türk entelektüelleri ve etkili üyelerinin de katıldığı) ayinden sonra, en etkili İttihatçı liderlerden birkaçı Patrikhane'deki bir resepsiyona davet edildi. Orada, merhum Patrik Ormanyan'ın[8] birgün önce görevden alınmasıyla yerine patrik vekili tayin edilen Başpiskopos Yeğişe Turyan da benimle beraberdi. [İttihatçı liderlerden] biri aşağıdaki konuşmayı yaptı:

> Biz, despotik Abdülhamit rejiminin yıkılmasında Ermeni milletinin yaptığı maddi, manevi ve insani fedakârlıkları hiçbir zaman unutamayız. Biz burada zevkle itiraf ederiz ki, Ermeni devrimciler, bilhassa Ermeni Devrimci Federasyonu, Sultan Abdülhamit istibdadına karşı başlattığımız Jön Türklerin devrimci hareketinde öğretmenimiz ve öncümüz olmuştur. Evet, biz Ermenilere karşı ebediyen müteşekkiriz, çünkü baskıcı despotik rejimi devirmek için kendileri de duyulmamış eziyetlere ve mahrumiyetlere maruz kalırken, ellerinden geleni yaptılar.
>
> Fakat şimdi, anayasasın ilanıyla Ermeniler de diğer milletler gibi arzu ettikleri hürriyet ve haklara kavuştu. Ümit ederiz ki, artık ruhen hepimize ait olan Osmanlı devletini benimsesinler.

Fakat Ermeni halkı, ayrılmak amacıyla yeni Osmanlı hür rejimine de kafa kaldırıp, hürriyet amacıyla, Sultan Hamit zamanında olduğu gibi tekrar gizli isyan hareketine başvurmak isterse, işte çekinmeden derim ki, biz İttihatçılar böyle bir ihaneti öyle ağır bir şekilde cezalandıracağız ki, sultanın istibdadının en kara günleri bile arayacaksınız.

Konuştuğumuz iki binbaşı, resmî bir ortamda hiçbir İttihatçının böyle basiretsiz açıklamalar yapma cesareti göstereceğine inanmıyordu. Fakat bunu tartışmak yersizdi. Ben oradaydım, bizzat işittiğim bu sözleri aynı gün hatıra defterime yazdım; oradan kelimesi kelimesine buraya aktardım.

---

8 1896'da, Mağakya Ormanyan İstanbul Ermeni Patriği olarak atanırken, bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler Sultan II. Abdülhamid'in tahrikiyle katlediliyordu. Dünyayı şok eden ve Amerika'nın ilk uluslararası insan hakları hareketini başlatan Hamidiye Katliamları adıyla bilinen olaylarda tahminen 200 bin Ermeni can vermişti. Patrik Ormanyan'ın Ermeniler adına Sultan'la samimi ilişkileri, uzun süredir Ermeniler ve diğer azınlıklar için reformlar talep edenleri, özellikle de Taşnakları öfkelendirmişti. 24 Temmuz 1908'de, Osmanlı-Türk reformistler (Jön Türkler) baskıcı Abdülhamit yönetimini deviren bir darbe yaptılar. Reformları savunan Ermeniler yeni rejimi benimsediler. 6 gün sonra Ormanyan istifaya zorlandı.

İkinci olay, Mart 1912'de, Balkan Savaşı'ndan bir yıl önce Rumelihisarı İttihat kulübünde yapılan bir konuşmaydı. Burada İttihat Merkez Komitesi üyesi Abdülreşit, Ermeni halkının samimi dostu merhum büyük yaşlı Gladsdon'a '*eşşoğleşşek*" diye küfretmişti. Sonra da devam etmişti: "Eğer Avrupa bizi yok etmek için saldırırsa, biz de tebaamız altında bulunan Hıristiyan halklara karşı öyle bir intikam planı tatbik edeceğiz ki Avrupalılar aptallaşacak ve bize karşı bir adım bile atmaya cesaret edemeyecekler."

Bunun İttihatçıların uzun vadeli planı olduğunu, şimdiki dünya savaşından yararlanarak planı uygulamaya koyduklarında ısrar ettim. Avrupa devletleri birbiriyle dalaşmakla meşgul olduklarından, böyle korkunç bir planın tatbikine mani olamazlardı.

Cevap olarak esmer binbaşı bana bir din adamı olarak niçin siyasetle uğraştığımı sorarken, hükümetin bizim gibi tehlikeli insanları İstanbul'dan sürmeye hakkı olmadığını kastettiğimi ima ediyordu. Benimle beraber İstanbul'dan başka kimlerin sürüldüğünü sordu.

Tüm Ermeni devrimci liderler dahil, İstanbul'un tüm ünlü entelektüellerinin benimle beraber sürüldüğünü, onlardan bir daha haber alamadığımızı söyleyerek cevap verdim. Onların akıbeti hakkında haberleri olup olmadığını sorduğumda, hemen cevabı yapıştırdılar: "Allah size ömür versin, hepsi ölmüş olabilir." Özellikle de Zohrab ve Vartkes'in ölmelerine üzüldüklerini belirttiler. Vartkes'in intihar ettiğini, Zohrab'ın ise kalp hastası olduğundan, kalp krizi geçirip öldüğünü söylediler. Ne var ki, biz o ikisinin Urfa'dan sadece birkaç saat uzaklıkta, Diyarbakır valisi, fanatik Ermeni düşmanı Dr. Reşid'in gönderdiği çetelerin eliyle hangi korkunç koşullarda şehit edildiklerini biliyorduk.

İstanbul'dan beri bizimle olan birkaç genç Ermeni entelektüel, kervanımızın yaşadığı yokluklar ve sefaletten acı acı yakındılar. İki binbaşı kayıtsızca cevap verdi: "Dua edin ki, geç tehcir edildiğinizden buraya kadar sağ salim gelebilmişiniz. Hâlâ yaşıyorsunuz, daha ne istiyorsunuz?"

Bense, bir kez daha 'denize düşen yılana sarılır' diyen şark atasözü misali, onlardan yardım istedim. Halep'te kalmamız için yerel Türk idaresinden görevlilerle arabulucu olmaları için yardımlarını rica ettim. Ama esmer binbaşı hemen cevap verdi: "Der Zor Halep'ten daha iyi bir yerdir... Madem resmî sevk evrakınızda orası yazılı; oraya gidin. Geride

kalan siz Ermeniler kim bilir belki birgün orada bağımsız bir Ermeni otoritesi kurarsınız."

Bu kişilerin, bizi teselli etmek için değil de acılarımızı tazelemek, yaralarımızı deşmek için geldikleri belliydi. Tartışmayı sürdürmenin artık anlamı yoktu. İki binbaşı da alaylı bir izahat tarzıyla bize bir millet olarak bu cezayı hak ettiğimizi söylüyordu. Türklere özgü yapmacık vedalaşma faslından sonra, bizi kaderimizle baş başa bıraktılar.

Bu iki Türk binbaşının ziyaretinden sonra sefaletimizin bir parça azalacağını umanlar tekrar büyük bir umutsuzluğa kapıldılar.

34

DER ZOR'DAN KARA HABER

Alışılageldiği üzere, rüşvet sayesinde arkadaşlarımızın istediği alışverişi yapmak için jandarma refakati olmadan tekrar şehre gitmek için özel izin alabildim.

Bu vesile ile sıcak bir çorba içebilmek için, demiryolu istasyonunun karşısındaki bir Rum lokantasına girdim. Fakat henüz yemek hazırlanmamıştı; öğle vaktine daha çok vakit olduğundan uzun zaman beklemek zorunda kaldım. Pencere kenarında bir köşeye çekilmiş gelip geçenleri merakla seyrediyordum. Gözlerim sağ kalmış Ermeni arıyordu ki aniden yarı açık pencereden içeriye doğru iskelete dönmüş küçük bir el uzandı. Ancak 8 yaşlarında bir çocuktu, çöl güneşinden kararmış, derisi köseleye dönmüştü. Sadece başı açık ve yalınayak olmayıp neredeyse çıplaktı; çünkü paramparça olmuş giysisi zavallı oğlanın omuzlarından aşağı sarkmış düşüyordu, gövdesinin yarısını bile örtmüyordu.

Açlıktan ölmek üzere olduğu belliydi; derisinde açlıktan ölmek üzere olan insanlara özgü sarı lekeler vardı. Suratı o kadar kırışmıştı ki insandan çok maymuna benziyordu. Aslında insan değil, tam aksine sanki mezardan yeni çıkmış, hareket eden bir hayalet, bir gölgeydi. Hatta ondan aşağı kalır durumda olmayan bizim gibi Der Zor yolcuları bile bu perişan çocuğa acırlardı. Çünkü biz mezara doğru giden yolcularken, bu canlı iskelet mezardan geri dönen birine benziyordu... Zar zor duyulabilir bir sesle Türkçe dileniyordu: "*Efendi ölülerinin canı için on para ver.*" Evet, mezardan geliyor ve ölüler adına bir parça ekmek dileniyordu...

O kadar üzülmüştüm ki, bu zavallı çocuğu bir Müslüman yetim zannettiğim hâlde, 5 kuruş verdim. O da uzaklaşıp gitti... Çünkü acı çeken ruhum onu daha uzun süre görmeye dayanamazdı. Belki yarın biz de böyle olabiliriz diye düşündüm. Çocuğa para verir vermez aceleyle sadece on adım ileride bekleyen kız kardeşinin yanına koşup nefes nefese tüm

gücüyle bağırarak "Zaruk, *Der Baba* bana 5 kuruş verdi. Hemen koş yanına, sana da verir!" dedi.

İçim yandı; Müslüman zannettiğim çocuk Ermeni çıkmıştı... uzakta duran cılız gölge ise Zaruk, ancak 12 yaşlarındaki kız da onun ablasıymış... Kız ayakta zor durabiliyor ve buğday başağı gibi sallanıyordu. Küçük kardeşi Hagop'un sözlerinden cesaret bulup yavaşça pencereye yaklaştı. Köseleye dönmüş kemikten ibaret elini içeri uzatıp şöyle söyledi: "*Der baba ölülerinin canı için, on para ver... İki gündür açız...*" Bu küçük kız da kardeşi gibi canlı bir iskeletti, hareket eden bir gölgeydi. Bu hâliyle en fazla bir iki gün daha dayanabilirdi.

Gerçeği söylemek zorundayım; o da hemen hemen çıplaktı. Üstündeki yırtık pırtık elbisesi mahrem yerini bile kapamıyordu. Ne yazık ki gelip geçen Türkler Zaruk'un çıplaklığıyla eğlenip küfrü basıyorlarmış... Masum kızcağız tüm bunları bana ağlayarak anlattı.

Etrafımı inceleyip lokantada Müslüman olmadığından emin olduktan sonra –zaten bu saatte kimse olmazdı– bu iki Ermeni öksüzü pencereye çağırıp sorular sordum. Okula gittiği anlaşılan küçük Zaruhi temiz bir Ermeniceyle aşağıda özetlediğim şeyleri anlattı:

> *Der Baba* ben ve kardeşim Adapazarlıyız. Babam tüccardı; şehrin ileri gelenlerindendi. Ben Adapazarı'ndaki Hayuhyats'a [Ermeni kız okulu] gidiyordum. Ailemiz 14 kişiydi; annem, babam, ablalarım, kardeşlerim, teyzelerim ve amcalarım. Hepsi yolda, bilhassa İslâhiye'de öldü. Sadece biz ikimiz kaldık... *Keşke* kalmasaydık.

Bu trajik hikâyeyi anlatmaya daha fazla devam edemedi ve hıçkırarak ağlamaya başladı. Diğer taraftan küçük kardeşi Hagop "ağlama Zaruk" diye [devam etmesi için] ablasına cesaret veriyordu. "Ah, *Der baba* biz de zengindik. Evlerimiz, dükkânlarımız, bahçelerimiz vardı, şimdi hiçbir şeyimiz yok, ben ve kardeşim dilenerek geçiniyoruz." Bu sırada yüzleri güneşten yanmış iki Ermeni asker içeri girip beni selamladıktan sonra gelip yanıma oturdular. Der Zor'dan geliyorlarmış ve askeriyede arabacı olarak vazife görüyorlarmış. Ben Zaruhi'ye sorularıma devam ettim o da anlatmasına:

> Ah *Der babam*, nereye gitsek bizi kovuyorlar. Ermenilerden boş kalan evlere pencerelerden girip geceyi oralarda geçiriyorduk. Fakat şimdi Türk göçmenlerle doldurduklarından *hanların* ahırlarında gübrelere gömülüp

geceyi orada geçiriyoruz. Fakat çoğu zaman orada da bırakmıyorlar ki uyuyalım. Biz de bahçelerdeki kuru gübrelerin içine gömülerek sadece başımız dışarıda uyuyup geceyi bu şekilde geçiriyoruz. Kışa girdiğimiz zaman çok Ermeni öksüz vardı. Dileniyorduk. Hepsi soğuğa, açlığa dayanamayıp öldü, sadece biz kaldık. Şimdi ben de hastayım. Hastalığı Türk gençlerden kaptım... Takatim kalmadı, bittim... Ah *Der baba* bizi Adapazarı'na geri gönderebilir misin? Bizim çok malımız var; orada yaşayabiliriz. Nereye gidersek Türkler bizi kovuyor. Geri gönderemezsen, Hagopig ve beni de yanında götür ki buradan kurtulalım. Sokakta çöplerden yemek toplamak istesek bu sefer de köpekler bırakmıyor.

Sahipsiz öksüz kız bu yürek dağlayıcı hikâyeleri anlattığı zaman, onu dinleyen iki Ermeni askerden Malatyalı olanı dayak yemiş bir çocuk gibi ağlayarak şöyle söyledi: "Eğer çocuklarımdan sağ kalan biri varsa, kim bilir bunlar gibi nerelerde dileniyor? Allah'ım ne hâllere düştük? Bizi Çingenelerden bile beter hale düşürdüler."

Bu çocukların anlattıkları bizi o kadar altüst etmişti ki çeşitli milliyetlerden müşterileri fark etmemiştik bile. Birer ikişer lokantaya gelip masalara oturuyor ve bizi hayretle seyrediyorlardı. İki öksüze elimizden geldiği kadar para verip kendi kaderleri ile baş başa bıraktık. Birkaç gün sonra mahşerde buluşacağımıza inanıyorduk.

Biz bize kaldıktan sonra, benimle çok ilgilenen iki Ermeni asker, sağ kalan bir Ermeni din adamıyla karşılaştıkları için kendilerini şanslı sayıyorlardı. Yolculuğumuzu kısaca anlatmamı istediler. Sırtımızda haçı taşıdığımız yolculuğu kısa olarak henüz anlatmıştım ki, Der Zor'un çöl yollarında gördüklerini anlatmaya başladılar. Bir parça mürekkep yaladığı anlaşılan cesur bir genç olan Malatyalı şunları anlattı:

Hayr surp, hangi birini anlatayım ki? Herkesin bildiği şey. Geriye Ermeni kaldığını sanmayın. Kaldıysa bile uzun yaşamazlar... Doğru, Türkler de bitti ama bu kötü adamlar kendileriyle birlikte bizi de bitirdiler.

Anlayabileceğiniz şekilde nasıl anlatayım? Der Zor'a gidenlerin ne çektiklerini ifade edebilmek mümkün değil. Binlerce aile Der Zor'a gönderilmek için Halep'ten yola çıkarıldı. Bunlardan %5'i bile Der Zor'a sağ olarak ulaşamadı. Çünkü 'Yeneze' denen atlı çöl eşkıyaları mızraklarıyla sahipsiz ve korumasız insanlara hücum ettiler, vurdular, öldürdüler, kaçırdılar, tecavüz ettiler, soydular, beğendiklerini alıp götürdüler, karşı gelenlere korkunç eziyet ettikten sonra bırakıp gittiler. Sağ kalanlar ise, geri

dönmek yasak olduğundan ve imkân da olmadığından, çaresiz ilerlediler. Yeni hücumlara, talana maruz kaldılar. Böylece %5'i bile Der Zor'a ulaşamadı.

Kadın kervanlar gördük, onlar tamamen çıplaktı. Çünkü kervanları pusuya düşüren 'Yeneze' eşkıyaları iç çamaşırlarına kadar tüm giysilerini almışlardı onların. Binlerce cesede rastladık. Anadan üryanlardı, gözleri oyulmuştu, tüm uzuvları zevk için kesilmiş, vücutları şişmiş, bağırsakları dışarı taşmıştı. Gündüzleri akbabalar geliyor bu cesetleri parçalarlarken, geceleri ise vahşi hayvanlar dadanıyordu. Hayr Surp, Ermenilerin Allah'ı nerede? Vaaz ettiğiniz İsa nerede? Bu duyulmamış sefaletini ve cefasını hiç mi görmüyor?

Ah, eğer bu taşların, tarlaların ve çöl kumlarının dili olsaydı, neler anlatırlardı neler... Geçen sene sürgün zamanı bir kere burada olsaydın ve Ermeni halkının çektiği sıkıntıları gözünle görseydin... Hayr Surp, aç susuz zavallı halkı öldürdüler... Allah'ın suyunu parayla sattılar, sadece çok parası olanlara su verdiler... Zavallı halk kokuşmuş pis suları bile içmeye razıydı, fakat bu suları bile parayla sattılar. Zaten niyetleri bizi bir biçimde öldürmek değil miydi?

Şimdi dersem inanmazsın, kaç sefer çöllerde askerî araçlarla nakliyat yaptığım zaman, yarı çıplak, aç kadın ve çocuk gördüm. Ölmüş hayvanlar veya develerin etrafında toplanmış, leşlerini yiyorlardı... Anneler gördüm, yeni ölmüş küçük çocuklarının cesetlerini ateşe atarak yarı pişmiş yarı çiğ yiyip sonra delirmişlerdi... veya kokmuş cesetleri yiyenler zehirlenip ölmüşlerdi.

İlgilenerek detaylı olarak anlamak için sürgün kafileleri jandarmaların koruyup korumadığını sordum. Şöyle cevap verdi:

"Ne diyorsunuz? Eşkıyaya haber veren onlar. Sonra onlara katılıp sahipsiz zavallı halkı soyuyor; eşkıyaya güzel kızlar gibi pırlanta ve altın ziynet eşyası veya sarı lirası olanların yerini ispiyonluyorlardı.

"Hayr Surp, gençliğine yazık. Buradan öteye gitme. Başının çaresine bak, sana da yazık, millete de. Zaten kaç kişi kaldık ki?"

Ermeni askerin anlattıklarına şüphe etmek yersizdi. Bunları sadece beni uyarmak için, yola devam ederek kendiliğimden ölümün kucağına atlamamam için anlatmıştı. Evet, Türklerin Ermeni kanma doyduğunu zannetmek saflık olurdu.

Evet, kaçmam şarttı. Kaçmam için tüm beni ikna etmeye, sadece kaçanların canlarını kurtarabildiğine inandırmaya çalışanların hakkı vardı.

Gerçekten bir adım dahi ileri gitmek aptallıktı, kararlı olmak gerekirdi. O gün görüp duyduklarım beni fırsattan istifade etmem gerektiğine inandırdı. Kaçmaya karar vermiştim; şimdi kalan bu düşünceyi hayata geçirmekti. Çünkü kaybedecek zaman yoktu.

Bu nedenle, kaçış planına gömülerek, en ince ayrıntılarına kadar düşünmeye başladım. Çünkü incir çekirdeğini doldurmayacak küçük görünen bir ayrıntı bile en ciddi planların başarısızlığına yol açabilirdi. Kaçmayı başaramamam ise açıkça ölüm demekti.

35

İSLÂHİYE'DEN AYRAN'A KAÇIŞ

Plan yapılmış, sadece tatbik etmek kalmıştı. Maalesef, bu âna kadar her toplu kaçış denemesinin sonuçsuz kalmasının nedeni, insanlarımızın belki de kurtuluşlarını sağlayabilecek bile olsa herhangi bir kesin adım atamayacak kadar ruhi çöküntü içinde olmalarıydı.

O kadar eriyip bitmişlerdi ki birkaç gün daha İslâhiye'de kalmak için benden hükümet görevlilerinden izin almaya çalışmamı rica ediyorlardı. Jandarmalar, Halep'e ulaşmak için daha 7 gün yol yürüyeceğimizi söyledikleri zaman, hepimiz dehşete düşmüştük.

Trenle İslâhiye-Halep arası ancak 5 saatti. Fakat sürgünlerin trenle yolculuk yapması yasaktı. Çünkü Türk hükümetinin asıl gayesi, bizi yıpratmak ve kaçmaya yeltenenleri öldürmekti. Bu nedenle, İslâhiye'deki memurlara trenle yolculuk etmek için başvurmak faydasızdı. Fakat hiç olmazsa birkaç gün, biraz daha dinlenmek amacıyla İslâhiye'de kalmak için ısrarlı başvuru yapmak şarttı. Sis'te birkaç gün daha kalmak için yaptığımız başvurularımızdan acı bir tecrübe edinmiştik; öyle ki mutasarrıfa başvurmaktansa gerekirse rüşvet vererek emniyet amirine ve jandarma komutanına başvurarak arzu ettiğimiz izni alabilirdik.

Bunun üzerine, tek başıma şehre gittim; doğrudan hükümet binasına girdim. Jandarma komutanına vekâlet eden yüzbaşıyı yalnız gördüm. Hemen anlaştık; birkaç altın lira karşılığında iki gün daha şehirde kalmak için özel izin kopardım.

Nöbetçi jandarma subayı derhal komutanıyla konuşmaya gitti ve bizim kervana tahsis edilecek yeterli jandarma olmadığını ancak gidenlerin geri dönüşü hâlinde jandarma tahsis edebileceklerini söyledi. Zaman zaman Türk görevliler işlerini biliyorlardı; işin içinde para varsa kanuna aykırı olsa bile el altından bu tür pazarlıklar yapıyorlardı. Kervana geri döndüğümde, her kes iki gün daha dinlenebileceğimize çok sevinmişti.

Herkes eline geçen her araçla, yırtık elbiselerini ve eskimiş ayakkabılarını tamir etmeye başladı. Getirtilen bir berber, bizi iyice vahşi bir görünüme büründüren uzun saç ve sakallarımızı tıraş etti. Herkes, Ermeni Golgothası'na –Der Zor– götüren son yola hazırlanırken, temizlenip sıcak yemek yeme peşindeydi. Meskene ve Resulayn ve sonra Der Zor çöllerine ulaşmak için yürüyeceğimiz daha bir aydan fazla yolumuzun olduğu düşüncesi bizi dehşete düşürüyordu.

İki günlük istirahat sırasında, Halep'e trenle gidip gidemeyeceğimizi görmek için bir deneme yapmak istedim. İslâhiye istasyon şefi olan Hıristiyan Arap, özel izinleri vermekle sorumlu kişinin istasyonda kalan bir Alman yüzbaşısı olduğunu söyledi. Adamı görmek için acele koştum.

Beni dostça karşılayan Alman subay, korkunç yolculuğumuzun öyküsünü sempatiyle dinledi. Almancayı nasıl bu kadar akıcı konuştuğumu öğrenmek istedi. 1914 sonbaharında, Berlin Üniversitesi'nde okuduğumu öğrenince, hassas davrandı ve kervanımızı Halep'e trenle göndermek için elinden geleni yapacağını söyledi. Benim yanımda Halep'te demiryolu taşımacılığından sorumlu Alman komutana telgraf çekerek 100 kişiden fazla olan kervanımızın trenle taşınması için özel izin istedi.

Tavsiye ettiği gibi, 4 saat sonra tekrar kendisiyle buluştuğumda, büyük bir sevinçle bizlere bir vagon tahsis etme emir geldiğini söyledi. Ama vagon en fazla altmış kişi aldığından, kalanlar Halep'e yaya olarak gideceklerdi. Kervana yarı sevinçli, yarı üzgün geri dönerek arkadaşlarımıza haberi ilettim. Çok üzücü bir manzaraydı; çünkü Yozgat'ta çok trajik koşullarda bir araya gelen Çankırı ve Yozgat grupları, şimdi parasızlıktan kesinlikle birbirinden ayrılmak zorunda kalacaktı.

Bu yüzden geriye kervanı ikiye ayırmak kalıyordu. Ah! Bu ayırımı yapmak benim için ne kadar zordu. Bilhassa, 54 Yozgatlı'dan oluşan kervanın fakirleri için elimden geleni yapmıştım. Tüm yol boyunca, bazen yalvararak, bazen kendi imkânlarımla ekmek alarak onları korumuş, yedirip içirmiştim. Şimdi tüm emeklerim boşa gidecekti çünkü onları ayırarak kaderlerine terk edecektim.

Ayrılık günü nihayet geldi. İslâhiye yerel idaresi Halep'ten şöyle telgraf almıştı: "Halep'e kadar tren biletini ödeyebilecekler trenle gidebilir. Ödeyemeyenler ise derhal yaya olarak Halep'e gitmek için hazırlansınlar." Dolayısıyla, 54 Yozgatlı sürgün –şehrin 3 bin hanelik Ermeni nüfusundan kalan, 16-85 yaş arası, herkesten daha yıpranmış ve 8 jandarma

ile çevrilmiş durumdayken– benimle ve diğer arkadaşlarla vedalaşmak için yanımıza geldiler.

Onlar sağ elimi öpmek için teker teker yanımıza geldiklerinde hepimiz bir yerde toplanmıştık. Hepsi ağlıyor ve zar zor duyulabilir bir sesle şükranlarını iletiyorlardı. Onlar benim elimi öpüyor, ben de onların günеşten yanmış alınlarını öperek karşılık veriyordum. Onlar şehit edilmiş ırkımın kalan parçalarıydı. Bilmem kaçıncı kere onları bir daha görüşmemek üzere ölüme yolcu ediyordum. Belki birkaçının bir dilim kuru ekmek alacak parası vardı; diğerlerinin hiçbir şeyi yoktu.

Israrlı yalvarmalarım üzerine ve bazı Çankırılılarm yardımıyla, 135 gümüş kuruş toplayabildim. Buna aynı gün kaçışım için bir dostun bana verdiği iki altın lirayı da ekleyerek onların liderine toplam 250 kuruş teslim ettim. Ölünceye kadar görüp görebilecekleri tek miktar bu olacaktı.

Rüşvet vere vere hayatımızı kurtarabildiğimizden, çoğumuzun elinde avucunda fazla bir şey kalmamıştı. Bu yüzden, yarın ne olacağız endişesi içimizi kemiriyordu. İtiraf etmeliyim ki, fiziksel gücümüzün giderek azalması, manevi değerlerimizin azalmasına da yol açmıştı. Her an ölüverecekmiş gibi yaşamamızın getirdiği panik, hepimizi daha çok bencilleştirirken, sefil arkadaşlarımızın durumuna karşı daha kayıtsız hale getirmişti.

Doğrusunu söylemek gerekirse, tehlikeyle karşılaştığımız ilk anlarda hiçbir bencillik etmeden fedakârlık yapanlardan bazıları şimdi daha zayıf yoldaşlarının benmerkezci tutumlarına kapılmaya başlamışlardı.

Bu kara ayrılık gününü unutmak imkânsız. Ah, Yozgatlılar ne kadar müteşekkir, ne kadar kibar, kendi milletlerine ve dinlerine karşı ne kadar sadıklardı. Sevdiklerinden ve diğer her şeyden mahrum olmalarına, ölümün kıyısında bulunmalarına rağmen, ölümü küçümseyen kahramanca bir ruh sergilediler. 1916 yazında, Resulayn'da Der Zor katliamında kurban edilmişlerdi; şimdi hepsi çöl kumlarında ebedî uykularında. Güney çöllerine sağ salim ulaşan tek Yozgatlı grup onlardı. Sonunda onlar da o dönemde Der Zor'da şehit olan diğer 160 bin Ermeni sürgüne katılmışlardı.

Bu yoldaşlarımızı uğurladıktan sonra, bize tahsis edilen üçüncü sınıf bir vagona yerleştik. Tam o sırada başlayan korkunç sağanak yağmur, İslâhiye ovasını göle çevirmişti. Öğle vaktiydi. Yaklaşık 50 yaşında, güçlü kuvvetli bir Ermeni yaklaştı ve sürgün yollarında yaşadıklarımızı öğrenmek istedi. Bu adam öyle bir anda çıkıp gelmişti ki bütün yollar kapandığı için o sırada bir kaçış yolu bulmak için kafa yorup duruyordum. Kaçış

planımı bir yabancıyla paylaşamazdım; çünkü adam geveze biriyse ve ağzından planı kaçırırsa her şey boşa giderdi. Ne var ki, adam tam uzaklaştığı sırada içgüdüyle arkasından yetişip gizli planımı anlatacak cesareti buldum. Soğukkanlılıkla planlarımın detaylarını dinledikten sonra, bana dönüp şöyle söyledi:

> Tam aradığın adam benim. Beni senin yanına Allah göndermiş. Bardizaklı olduğumu söyledim ama aslında Vanlıyım. Van direnişinden beri zora düşmemek için Bardizaklı olduğumu söylüyorum. İsmim Hovhannes; 52 yaşındayım. 14 yıl İzmit civarında tütün kaçakçılığı yaptım. Birçok *reji* müfettişini "öldürdüm." Sonra hükümet çaresiz beni özel ücretle jandarma yaptı. Ben de hepsini tanıdığım tütün kaçakçılarını takip edecektim. Çoğu kez Armaş'a kadar da gelmişimdir; zannedersem seni de orada görmüştüm.
>
> Hayr Surp gençliğine yazık. Şu sürgünler için kendini feda etmen ayıp olur. Onlar bitmiş, onlardan artık hayır gelmez. Ben seni kaçırır, istediğin yere götürürüm, korkma; sadece bana nereye gitmek istediğini söyle.

Ona Amanos hattındaki Alman demiryolu inşaatının merkezi olan Ayran'a gitmek istediğimi söyledim. Ne var ki, kaçarken yakalanırsak kesin öldürülürdük. Bizi vurulmaktan nasıl kurtaracağını sordum.

Hiç tereddüt etmeden cevap verdi:

> Çok cesur bir arkadaşım daha var. İkimiz de silahlıyız. Biz kimsenin bilmediği dağ yollarından ve ormanlardan gideriz. Eğer beklenmedik bir anda şüphelenip önümüze bir jandarma veya Müslüman çıkar da bizi yakalamaya veya öldürmeye kalkarsa, onu hemen orada öldürür, geçip gideriz. Onlar çok sayıda –yüz binlerce– Ermeni öldürdüler. Biz de birkaç tane öldürsek günah işler miyiz? Tabii ki siz günahlarımızı affettirirsiniz... Kılık değiştirmeli ve bana güvenmelisin. İki evladım var; onların üzerine yemin ederim ki yaşadığım sürece kılına zarar gelmez. Çünkü sen millet için lazımsın; liderlerimizden pek çoğunu öldürdüler. Seni kurtarmakla milletimden hayatta kalanlara büyük bir iyilik yapmış olacağım. Allah hizmetkârını ve bizleri o zalimlerden koruyup kolasın. Bu gece biz üçümüz için dua et. Sabah gün doğmadan şu karşıdaki sivri uçlu çadıra gel. Biz ikimiz hazır bekleyeceğiz. Sen gelir gelmez, silahlı olarak Ayran'a doğru yola çıkarız.

İnsanlardan tüm ümidimiz keserek sadece Allah'a sığınmış ve şimdiye kadar sağ kalmıştık. Sığınmasaydık, ruhen çökmeden bu kadar eziyet ve üzüntüye insanın katlanması mümkün olmazdı.

[Trenle Halep'e gitmek için] tüm hazırlıklar şahsen bana düştüğünden, altmıştan fazla arkadaşımın rahatı için gereken ne varsa yapmıştım. Üçüncü sınıf pis bir vagona yerleştirilmiştik. O gece İstanbullulardan 40 kuruş olan bilet parasını ödeyemeyecek olan birkaç kişi için aramızda para topladık.

Gizli planımı sadece birkaç yakın dostuma açıklamıştım. Onlardan biri de Setrag Şahyan'dı. Yolculuğumuz boyunca bana 25 altın lira borç verecek kadar nazikti. Son anda gerekirse rüşvetle hayatımı kurtarabileyim diye yine bana 3 altın lira daha verdi. Ayrıca, Tanrı'nın lütfuyla sağ kalmam için hem dua etti, hem de sözlü vasiyetini verdi: Evinin gizli bir köşesinde 2.300 Osmanlı altın lirası ve İngiliz poundu saklamıştı. Sağ kalmam durumunda, bu parayı şahsen alıp onun adına önemli ulusal ihtiyaçlar için harcamamı istiyordu. Fakat o ölüm günlerinde altın lafı duymak biraz ironik kaçıyordu.

Bir an kendisi de benimle birlikte kaçmak istediyse de şöyle söyleyerek bu düşüncesinden vazgeçti: "Ben 65 yaşında bir adamım. Uzun yürüyemem, böylece benim yüzümden tehlikeye düşersin. Sizin hayatınız değerli, benim işim bitmiş. Siz kendinizi kurtarın ve acılarımızın hikâyesini yazın. Gelecek nesiller milletlerinin kurtuluş ve hürriyeti için ne kadar büyük bedeller ödendiğini bilsinler."

Allah'tan bu iyi kalpli ihtiyar sağ kaldı ve Halep'te tuz satarak geçimini sağlayabildi. İslâhiye'den kaçışım esnasında, telgrafla İstanbul'dan kendisine 25 altın lira göndertmiştim. Bu parayı ondan borç almıştım ve varı yoğu bu olmuştu. Mütareke'den sonra, Çankırı'ya döndüğümde gizlediği parayı bulmak için yerel İttihat kulübünün onun evinin altını üstüne getirdiğini duydum. Karısı tehdit altında paranın yerini söyleyince kulübün liderleri parayı aralarında bölüşmüşler. Aynı şekilde vasiyetlerde bulunan başka iki arkadaşım, bilhassa evlatlarını bana emanet etti.

2 Nisan 1916 gecesi –tutuklanıp İstanbul'dan sürgün edilişimden yaklaşık bir yıl sonra– hayatımın en tarihî günlerinden biri oldu. Tren sabah saat 5.10 geçe, henüz hava ağarmamışken hareket edecekti. 15 saatten beri, tufan gibi yağan yağmur ancak kısa aralıklarla diniyordu. Tarlalar gölcüklere dönüşmüş, çay ve dereler taşmış, tarlaları ve çayırları su altında bırakmıştı.

Tarihî an gelmişti. Bir yıl önce elimden aldıkları hürriyetimi elde etmek için son bir çaba daha harcamalıydım. Tek kurtuluş yolunun kaçmak

olduğuna kesinlikle inanmıştım. Moral bozukluğu ya da kötümserliğin zamanı değildi. Tüm ruhsal ya da manevi güçlerimi toplayarak kararlı bir adım atmam gerekiyordu. Sadece bu şekilde asırlar sürecek şiddetli doğum sancılarıyla Ermeni milletinin doğumunu görebilirdim.

Ararat dağının karla kaplı doruğunda gül renkli şafak sökmüş, anavatan özlemi duyan Ermenistan'ın dağılmış çocuklarının yeniden doğuşunu aydınlatıyordu. Ölüm günleri geçip gitmişti; atalarının ruhlarını hatırlamanın coşkusuyla Ermeni halkının mucizevi yeniden doğuşunu yaşayıp görme zamanıydı.

Vagonun bir köşesinde büzülmüş otururken, tüm bu düşünceler beni heyecanlandırıyordu. Kendimi şimdiden kurtulmuş sayıyordum. Saat zaten 5 olmuştu ve tren 10 dakika içinde hareket edecekti. Vagonun kapısının önünde bekleyen nöbetçi süngülü jandarmayı çok acil bir durum için birkaç dakikalığına aşağı inmem için izin vermeye ikna ettim. Karanlıkta sadece on adım uzaklaşmıştım ki papaz cüppemi çıkardım ve kılık değiştirdim. On, on beş adım attıktan sonra, bir an yoluma devam etmekte duraksayıp kurtuluşa mı yoksa ölüme mi gittiğimi merak ettim.

Fakat tereddüdün zamanı değildi; bu pasiflik ve yenilgi ruhundan kurtulmalıydım. Artık kendi kaderimi kendim tayin etmeliydim. Çamurlu toprağa çömelip tüm kalbimle "DER UĞĞYA" (Tanrı yolcu etsin) duasını okudum. Sonra korku ve kaygılarım dindi. Artık arkama bakmıyordum.

On dakika içinde kendimi, randevulaştığımız gibi bana gösterilen küçük, sivri uçlu çadırın önünde buldum.

Alçak sesle "Hovhannes" diye seslenir seslenmez, iki fedakâr cesur insan beni kurtarmak için kendi hayatlarını feda edercesine silahlı olarak dışarı fırladı. Sağanak yağış kaçışımızı gizlerken, 3 kişiden oluşan küçük firari grubumuz şafakla birlikte İslâhiye yakınlarındaki ormanların içinde kayboldu. Yağmur yolda trafiğin durmasına neden olduğundan, yol zaten önümüzde açıktı. Ayran'a 8 saatte ulaşacaktık.

Yağmurdan korunmak için kayalara sığınırken, yanıma aldığım makasla ve küçük bir aynayla saç ve sakalımın şeklini değiştirmek için acele ediyordum. Zaten tanınmaz bir hale gelmiştim... İki ay içinde saçlarım beyazlaşmıştı. Bundan böyle kendimizi güzel Allah'a teslim ederek, insanlar ve hareket eden her yaratıktan kaçarak meçhul bir hedefe doğru ilerlemiştik.

Birinci Kitabın sonu

İKİNCİ KİTAP

KAÇAK HAYATI

Nisan 1916 - Ocak 1919

BİRİNCİ KISIM

Amanos Tünellerinde

1

AYRAN-BAHÇE YOLUNDA KAÇIŞ

Tufan gibi yağan yağmur neredeyse hiç dinmeden 18 saatten fazla sürdü. Hiç durmadan yürüdük; ilk hedefimiz özgürlük yolunun oradan geçtiğine inandığımız Ayran'a ulaşmaktı. Topu topu 3 kanun kaçağıydık; ama kendimize o kadar çok güveniyorduk ki koca bir ordunun koruması altındaymışız gibi geliyordu.

Morali bozulanın vay hâline. Çünkü o zaman kişi kendini kaybedip tehlikeye düşer.

Ormanda cesur ve korkusuz ve bambaşka biri olup çıktım. Kılık değiştirmenin kişinin mizacını ve ruhsal gücünü bu kadar çok değiştirebileceğini eskiden bilmiyordum. Kilisenin barışsever ve karıncaezmez hizmetkârı, bir anda tüm fiziksel, düşünsel ve manevi enerjisini hayatta kalmak için kullanmaya hazır genç bir maceracıya dönüşüverdi. Ama herhangi bir hesap hatasının sonucu ölüm olurdu.

Sadece beni kurtarmak için gönüllü kaçak hayatı yaşayan iki yol arkadaşım, çok büyük bir bağlılık ve özveri sergilemişti. Şimdi aynı ölüm tehlikesi onlar için de söz konusuydu. Ama kendimize en küçük bir karamsar düşünceyi bile men ederken, sarsılmaz bir kurtuluş umuduna sımsıkı tutunmuştuk. En uzun dağ demiryolu olan Ayran'da başlayan tünelin göründüğü İntilli Dağı'nın eteklerine ulaştığımızda, 5 saattir yürüdüğümüzden nefes nefeseydik. İşçilerin çalıştığı inşaat alanına girmiş ve ilk kez gelip geçenlerle karşılaşmıştık.

Ayran'a götüren rota, Ayran Dağı'nın doğu platosundaki İntilli'den geçiyordu. Çünkü Morf'un –Ayran-Bahçe demiryolu tünellerinin başmühendisi ve inşaat müfettişi– bulunduğu Ayran tünelleri merkez şubesine götüren tek yol buydu.

Keller'den geçmekten kaçınıyorduk. Kervanımız daha birkaç gün önce buradan geçtiğinden, beni pekâlâ tanıyıp ihbar edebilirlerdi. Böylece

başka çaremiz olmadığından Ayran dağına tırmanmaya başladık. Daha ilk adımda atlı bir Türk jandarmayla karşılaştık. Yamaçtan aşağı inen atın dizginlerini sımsıkı tutuyordu. Demiryolu çalışanı pozlarında sakin ve şarkılar söyleyerek adamı selamladık ve geçip gittik. Dağı tırmanırken o kadar yorulmuştuk ki İntilli'yi geçip sahibi bir Rum olan tavernayı gördüğümüzde, bir şeyler yemek için içeri girip örtüsüz, kirli tahta masaya oturduk. Henüz yemeğin yarısında birkaç Ermeni ve Rum müşterinin meraklı bakışlarından rahatsız olup alelacele oradan ayrıldık.

Köyün yukarısındaki yeni inşa edilmiş demiryolunun kenarındaki yoldan dağa tekrar tırmanmaya başladık. Yer yer taşların üzerine oturan çok sayıda Ermeni kızları ve kadınlarıyla karşılaştık. Yüzlercesi, yanlarında her yaş ve cüsseden çocukla birlikte paçavralar, toz toprak ve sefalet içinde debeleniyordu. Güneşten yanmış, kırışık, karamış yüzlerinden her şeyi okuyabilirdiniz. İstisnasız hepsi bir deri bir kemikti. Anneler emzirdikleri bebeklerini, yanlarındaki yırtık pırtık kıl kumaştan yapılmış nemli çimento torbalarının üzerine bırakmışlardı. Yürekleri dağlayan çığlıklarına dayanmak imkânsızdı.

Tufanı andıran ilkbahar yağmurlarında, bu göçmenler demir çekiçlerle taş kırıyor, yeni inşa edilen demiryolu için rayların tabanına balast döşüyorlardı. Yarım kiloluk sindirilmesi imkânsız esmer ekmek karşılığında hem yetişkinler hem de çocuklar taş kırıyorlar, böylece –kim bilir?– birkaç gün, birkaç hafta ya da ay daha yaşamayı umuyorlardı. Çoğunluğu kadın olan bu işçilerin, demiryolu çevresinde yol alıp sonra Kanlıgeçit'ten Keller'e dağlarda ilerleyen tehcir kervanlarından kaçıp demiryolu şirketine sığındıklarını öğrendim. İzmit, Bardizag, Adapazarı, İzmit ovasındaki Ermeni köylerinden; Bilecik, Eskişehir, Konya, Ereğli ve çevresinden gelmişlerdi.

Bu insanlar o kadar demoralize olmuş ve böyle bir aşağılanmaya o kadar alışmışlardı ki, kendilerine ilgi gösteren herkese şaşkın şaşkın bakıyorlardı... Hikâyelerini uygar dünyanın ikiyüzlü Hıristiyanlarına iletecek olan kişinin, şu andaki trajik durumlarına tanık olan bir Ermeni papaz olduğunu nereden bileceklerdi ki.

Ya kaldıkları yerler nasıldı? Ah, bir zamanlar mutlu yuvaları, toprakları, bağ ve bahçeleri, servetleri olan binlerce Ermeni kadın ve çocuk, şimdi yırtık çarşaflardan yapılmış derme çatma çadırlarda kalıyorlardı. Çadırların içi yerlerde yuvarlanan meme emmek isteyen sıska bebeklerle doluydu. Ne yazık ki, ne anne ne de süt vardı. Çünkü anneler çok

uzaklarda taş kırmaya gitmişlerdi ve işgünü sona ermeden çadırlarına dönmelerine izin verilmiyordu.

Bu sefalete rağmen, bu aileler Der Zor yoluna koyulmadıkları için hoşnuttu. Bir süre, kaçıp demiryolu şirketine sığınmış olan Ermenilerin güney çöllerine sürüleceği söylentileri dolaştı. Bu söylentilerin doğurduğu büyük endişe nedeniyle, lokmalar insanların boğazına diziliyordu. Ermeni şair, ilkbaharın habercisi turnalara seslendiğinde, bir kâhin gibi sürgünlerin hayatı ve yaşadıklarını önceden haber vermişti:

Groong, oosdi gookas, dzara em tsainit,
Groong, mer ashkharhen khabrig muh choonis?
Mee vazer, yeramit shoodov guh hasnis.
Groong mer ashkharhen khabrig muh choonis?

Togher eger em, miulkerus oo aikis,
Kani vor akh g'anem goo kaghvi hokis;
Groong bah muh getsir, tserniguh eh hokis;
Groong, mer ashkharhen khabrig muh choonis?

Surdernis gametsav yelank knatsank . . .
Ais sood asdunvoris darderun imatsank,
Aghoohatsger martgants garod mnatsank . . .
Groong, mer ashkharhen khabrig muh choonis?

Asdvadz, kezme g'uzem moorvet oo kerim,
Gharibin sirdun eh khots, jigerun eh verem,
Khumadz choorun eh leghi, oo hatsuh haram,
Groong, mer ashkharhen khabrig muh choonis?

Airilus chem hokar, gharib guh mernim . . .
*Groong, mer ashkharhen khabrig muh choonis?** [*Bkz., Birinci Kitap'taki çevirisi.]

Hiçbir Ermeni bütün bir milletin ya öldürüleceğini ya sürgüne gönderileceğini, evsiz barksız, aç susuz kalacağını ve zulüm göreceğini hayal bile edemezdi.

Hayatta kalmayı başaran –kadın, erkek ve çocuk– Ermeni gruplarla ilk kez 1915'te karşılaştık. Bu bile Tanrı'ya şükretmemize yetti; çünkü Türkler bizim kervanımız ile İstanbul ve İzmir'dekiler dışında Türkiye'de hiç Ermeni kalmadığına bizi inandırmışlardı.

Bir an için, bu sefalet karşısında umudumuzu kaybettik. Sonra kendimize sorduk: Niçin ve kimin için yaşıyoruz?.. Ama sonra bir anda içimizde alevlenen hayat ateşi, ürkek adımlarımızı canlandırdı. Hayır! Hayır! Tersine, ne pahasına olursa olsun yaşamak şarttı... önemli olan tek şey yaşayıp Ermeni halkının dirilişini görmekti.

Canlı adımlarla hızla dağı tırmandıktan sonra, Amanos Dağları'nda Ayran'ın sık ormanına daldık. Ayran vadisine inmeye başladığımızda, yedi-sekiz saattir yürüyorduk. Sadece İntilli'de yarım saat mola vermiştik. Oradan hafif bir tırmanışla nihayet kaçak hayatımızın ilk durağı olan Ayran'a varacaktık.

Yaklaşık iki saat vadideki bir su değirmeni harabesinde gizlendik. Bu sırada, yol arkadaşlarımdan biri olan Bardizag'ın yerlisi Mıgırdıç, bizi birkaç gün saklayabilecek bir Ermeni aile bulmak için Ayran'a gitmişti.

Gittiği ilk ev Bardizaglı tanınmış Soğomonyan ailesine aitti. Yaşlı Soğomonyan Hanım İstanbul'dan –Küçük Asya'ya tehcir edildiğini ve Ayran vadisine sağ salim ulaşan– bir Ermeni din adamının gizlenecek yer aradığını öğrenince, Mıgırdıç'a demiş ki: "Benim evimden daha güvenli bir yer bulamazsınız. Korkmasın. Gelsin, ben onu saklarım. Yakalanırsak, birlikte tutuklanıp ölürüz... Tanrı'm, din adamlarımız ve liderlerimizin başına bunlar da mı gelecekti? Dağlarda ve çöllerde dolanıp tehlikelere ve hakaretlere mi maruz kalacaklardı?" Sonra ağlamış.

Korumalarım ilk gittiklerinde beni de eve sokmak istemişlerdi ama ne kimseye gebe kalmak ne de insanların hayatını tehlikeye atmak istediğimden orada kalmayı reddetmiştim. Ama samimi davet üzerine, akşamüzeri Soğomonyanların evine gittik. Burası Ayran dağının ücra bir köşesinde, Soğomonyan'ın hepsi Alman demiryolu şirketinde çalışan oğlu ve iki kızıyla birlikte yaşadığı tek göz ahşap kulübeydi.

Ömrüm boyunca, çocuklarına bile sormadan beni kabul eden yaşlı Soğomonyan hanımın asil ve korkusuz konukseverliğini hiç unutmayacağım. Çocukları akşam eve geldiklerinde, bir Tanrı misafiri ile karşılaşmışlardı.

Uzun zamandır, adeta insan görüntüsünden uzaktım. İki aydır yıkanmadığımdan leş gibiydim ve üstüm başım bit kaynıyordu. Yoldaşlarım gibi ben de bu pisliğe alışmıştım. Birbirimize sık sık "Ah, bir banyo yüzü görsek de yıkanıp temizlensek" diyorduk. Bu nedenle, nazik ve konuksever Soğomonyan hanım su ısıtıp bir ana şefkatiyle beni yıkayıp temizlediğinde keyfime diyecek yoktu. Irkımızın trajik tarihinde hayatta kalabilen benzerleri misali, o da kelimenin tam anlamıyla bir Ermeni anası olmaya layıktı. Genç damadının temiz iç çamaşırlarını bana giydirip, sonra da kendi elleriyle pişirdiği sıcak yemeği önüme koydu. Sonra da bana temiz bir yatak hazırlayıp dinlenmem için yatmamı sağladı.

Temiz, rahat bir yatakta dinlenince, uzun aylar boyunca ilk kez ancak böyle bir hayatın insana yakıştığını hissettim. Boğazıma bir şeyler düğümlendi. Hıçkırıklarıma mani olamıyordum; içim yanıyordu. Ağlamaya başladım. Beni yıkan yarın ne olacak endişesi değil, her gece böyle temiz yataklarda yatma şansı bulduğumuz o eski güzel günlerin hatıralarıydı. Kim bilir, belki yarın gene dağlarda ya da vadilerde dolaşmaya sonuçta mecbur kalacak ve yakalanacaktım.

Tam da ertesi gün, Ayran'da demiryolu şirketinde çalışan tercüman Papazyan, beni saklandığım evde ziyaret etti. Beni koruyacağına ve işe alacağına dair her türlü güvenceyi verdi. Bense polise yakalanmamak için sadece papaz cübbesini çıkarıp sakalımı kesecektim. Çok sevilen ve saygı duyulan bir tercüman olduğu için, Papazyan beni buraya yaklaşık bir saat uzaklıktaki Bahçe istasyonunda geçici bir işe yerleştirecekti. Gene Ayran'da kaçak bir genç papazın yakalanıp öldürüldüğünü işitmiştim. Bu yüzden alelacele tıraş olup kılık değiştirerek yepyeni bir adama dönüştüm.

Soğomonyanlarm evinde konuk olarak geçirdiğim dört güzel günde, İzmit'ten İslâhiye'ye giden sürgünlerin yaşadıkları olayları anlatmalarını istedim. Bana Ermeni din adamlarının onurlu duruşlarının öykülerini anlattılar. Örneğin, İzmit'in erdemli din adamı Başpiskopos Stepanos, hükümetin onun için sağladığı tehcir muafiyetini reddetmiş. Kaymakama şöyle cevap vermiş: "Hükümetinize bu iyiliği nedeniyle teşekkür ediyordum. Ama 45 yıldır koruyup kolladığım cemaatimi yalnız bırakamam. Onlarla iyi günde beraber oldum; kötü günde de beraber olmalıyım." Ve heybetli, dev bir fiziğe sahip Muhterem Başpiskopos Hovagimyan, 75 yaşını aşmış olan bu din adamı, tehcir kervanlarının başına geçmiş. Modern bir Musa gibi Pozantı yolunda halkına rehberlik etmiş.

Orada arabasını cemaatinin hasta üyelerine tahsis edip Halep'e kadar yaya gitmiş.

Soğomonyanlar bana Ermeni sürgünlerin, özellikle de Başpiskopos Stepanos'un jandarma dayağı zulmünden korunmak için cübbelerini çıkarıp sakallarını kesmelerini emrettiği papazların yaşadığı birçok acı ve işkenceyi anlattılar.

Dört gün sonra, 7 Nisan 1916'da sıcak ve unutulmaz konukseverlikleri için gönülden şükran duygularıyla Soğomonyanlardan ayrıldım. Dar raylarda yol alan trenle seyahat edip hiç sorun yaşamadan Bahçe istasyonuna ulaştım. İslâhiye'den sonra, Bahçe istasyonu Amanos dağlarındaki kaçışımda bir sonraki kritik kavşak olacaktı. Bu dağlarda, Pagratuni krallığının yıkılmasından sonra Rupenyan (Rubenid) krallığının kurucuları, İ. S. 1100-1400 arasında Kilikya'nın verimli platolarının hükümdarları hâline gelmeden önce, ilk kalelerini bu dağlarda kurmuşlardı.

Bir ay sonra Soğomonyan Hanım aniden tifodan öldü. Çok istediğim hâlde benim ikinci annem olan ve beni kurtarmak için kendi hayatını tehlikeye atan bu fedakâr kadının son nefesinde yanında olamadım. Bahçe istasyonundan 15 dakikalığına bile ayrılmış olsaydım, benim için felaket olacaktı.

2

AMANOS DAĞLARI'NDA ERMENİ KILIÇ ARTIKLARI

Merkezi Frankfurt'ta bulunan Alman şirketi Holzmann, birgün Küçük Asya'da büyük bir Alman kolonisi kurmak amacıyla, İstanbul-Bağdat demiryolunun inşasını üstlendi. Kesintisiz yaklaşık 3 bin kilometre olan demiryolu, İstanbul limanını (Avrupa-Asya arasındaki en kısa su-kara yolu rotası) doğrudan Basra Körfezi'ne bağlayacaktı.

1914'te Büyük Savaş patlak verdiğinde, bu dev demiryolu projesinin sadece Haydarpaşa-Pozantı kesimi tamamlanmıştı. Trenin en son durağı Pozantı'ydı. Muazzam Toros sıradağlarını geçecek çok sayıda tünelin kazılması gerektiğinden, hat orada kesiliyordu. Toros sıradağları ise Konya, Ereğli ve Karaman'ın bataklık ovaları ile güzel ve verimli Kilikya ovası arasında doğal bir engel oluşturuyordu.

Bir Fransız şirketi sayesinde, Adana ovasında demiryolu yıllardır Mersin-Tarsus-Adana hattında hizmet veriyordu. Alman şirketi de Adana-Osmaniye hattını şimdiden tamamlamıştı. Demek ki on yıldır 42 bin kilometre karelik Kilikya ovasını kateden demiryolu, ovanın batı ucunu doğusuna ve doğu ucunu da Amanos dağlarına bağlıyordu. Böylece, hat boyunca tüm köy ve yörelere yarar sağlayarak, bu muhteşem bölgede ilerleme ve uygarlığa büyük katkıda bulunuyordu.

Adana ve Halep arasında, demiryolu hattının karşısında ikinci büyük engel duruyordu: İskenderun Körfezi'nden başlayan ve kuzey yönünde yükselerek Toros sıradağlarıyla birleşen Amanos sıradağları. 1914 Ağustosunda dünya savaşının ilanından sonra, Alman hükümetinden gelen acil talep üzerine Alman şirketi Toros ve Amanos dağlarını geçecek uzun tünelleri inşa etmek için hummalı faaliyete girişti. Bu tüneller olmadan İstanbul'daki Haydarpaşa İstasyonu'ndan Suriye'deki iki büyük savaş cephesine, Filistin ve Mezopotamya'ya silah ve asker sevkiyatı imkânsızdı.

Başında Enver Paşa'nın bulunduğu Harbiye Nezareti, Alman şirketinin tünelleri inşa ederek Toros ve Amanos dağları arasında direkt demiryolu ulaşımını sağlamasının, Mısır ve Hindistan'daki milyonlarca Müslüman'ın savaş çabalarına dahil edilmesine imkân tanıması için elinden geleni yaparak her türlü özel imtiyazı verdi. Ama (tüneller olmadan) demiryolu büyük bir engele tosluyordu: Pozantı dışında vagonlardaki asker, cephane, yolcu ve taşınan ne varsa boşaltılıyor, Adana'ya giden Gülek-Pozantı geçidine karayolundan taşınıyordu. Oradan tekrar demiryoluyla 5 saat süren Osmaniye ya da Mamure'ye götürülüyorlar, sonra da karayoluyla İslâhiye'ye inerek dağlık yollardan Kanlıgeçit ve Hasanbeyli'ye götürülüyorlardı. Burada tekrar demiryoluyla 4 saatlik bir yolculuktan sonra Halep'e ulaşıyorlardı.

Bu kesintili yolculuk rotası büyük zaman ve para kaybına neden oluyordu. Hızlı cephane ve asker sevkiyatının zorunlu olması nedeniyle, İttihat hükümeti Alman şirketini tünelleri tamamlaması için sıkıştırıyordu. Türk Harbiye Nezareti'ni Holzmann şirketine –asker kaçakları ve tehcirden kaçan Ermeniler dahil– dilediği herkesi istihdam etme ve hatta devletin takibatından kurtarma izni vermesi için sıkıştıran kişi, İstanbul'da Alman kurmay başkanı General [Liman] von Sanders'ti.

Bu olağandışı durumdan yararlanan binlerce Ermeni, çoğu kez aileleriyle birlikte kendilerini sevk eden jandarmalara rüşvet vererek kervanlarından kaçarak, Toros ve Amanos tünellerinin inşaat sahalarına sığındılar. Buralarda ücretli olarak çalıştırıldılar.

Bu düzenlemeyle, demiryolu inşaatını üstlenen şirket, bu iki tünel inşaatı merkezinde "Arşagavanlar"[9] kurulmuş, her çeşit insan; entelektüeller ile her sınıf ve Ermeni, Türk, Kürt, Çerkes, v.b. gibi her milliyetten insanların yanında suçlular, asker kaçakları ve kanun kaçakları da buralarda toplanmıştı.

Kâh trenle kâh yaya ilerleyen sürgün kervanlarının Kanlıgeçit'i geçmek zorunda kalmaları nedeniyle, bireylerin geceleri firar edip yakınlardaki demiryolu hatlarına sığınmaları çok kolay oluyordu. Bu yolla, 10 bin-

9 Arshagavan, 350'lerin sonunda merkezci kuvvetlere karşı mücadelede II. Arshag tarafından kuruldu. Topraksız ve mülksüz, zulüm gören ve borçlular dahil, çeşitli toplumsal sınıflardan temsilcilere orada ikamet etme izni verildi. Tebriz ve Erzurum arasındaki ticaret yolunda yer alan Arshagavan'ın kalabalık bir şehir haline gelmesi uzun sürmedi. Ama Arshag'ın politikasına diş bileyen prensler, güç birliği yaparak saldırdıkları şehri yerle bir edip nüfusunun çoğunu katlettiler. Şehir bir daha asla yeniden inşa edilmedi. -G.B.

den fazla Ermeni* [**Kimse kesin sayıyı bilmiyordu; çünkü birçok Ermeni Müslüman, Rum, Asuri v.b. isimleriyle kaydolmuştu. Amanos'taki Ermenilerin sayısının 14 bin olduğu tahmin ediliyordu.* -G.B.] Mamure istasyonu yakınlarındaki İncirli'den başlayarak Yarbaşı-Bahçe-Ayran-İntilli-Keller yöresindeki tüm yolu kapsayan Amanos tünelleri çevrelerine sığınmıştı.

Ayran, Amanos dağları tünellerinin en yüksek noktasında olduğundan, inşaat faaliyetlerinin merkezi olmuştu. Burada, güçlü bir jeneratörle birlikte, makine üretimi ve onarımı için büyük bir fabrika inşa edilmişti. Ayrıca yardımcı işlevler gören başka tesisler de vardı: Demir ve bakır imalathaneleri, bir dökümhane, bir hızarhane, marangoz atölyesi, v.b.

Ayran, şimdi binlerce işçi ile Avrupalı inşaat mühendisleri dahil birçok üst ve alt düzey çalışan barındırdığından, un, yağ, tuz, zeytinyağı, bakliyat ve diğer temel ihtiyaç maddelerinin depolandığı çok sayıda depoya da sahipti. İnşaat şirketi, çadır, battaniye, giysi ve ayakkabı gibi temel malları sağlayarak, hayatı biraz daha çekilir kılmıştı.

İnşaat sahalarında çalışanların yaklaşık %5'i çoğu inşaat mühendisi olan Avrupalılardan oluşuyordu. Geri kalanların çoğu yerli Ermenilerdi: Özellikle de zanaatçılar, kunduracılar, demirciler, marangozlar, telgraf işçileri ve teknik ressamlar. Bu kişiler tehcir kervanlarından zanaatçıları arayan ve demiryolu hattına getiren özel ustabaşılar [çavuş] tarafından seçiliyorlardı. Kol emekçileri arasında binlerce Kürt ve Türk vardı. Alman mühendislerin uzak görüşlü uyarıları nedeniyle, onların Ermeni işçilere düşmanlık göstermelerine izin verilmiyordu.

İşçiler çeşitli kademelere ayrılmıştı: 12, 15 yaş arası erkek ve kız çocukları günde 5 kuruş/piaster; kadınlar 10 kuruş; vasıfsız işçiler 10-15 kuruş; zanaatçılar ise 30 Kuruş eşdeğeri kâğıt parayla ücret alıyorlardı. Demiryolu işçileri dilerlerse haftalık ücretlerinden kesilmek üzere günlük ekmek, erzak ve odun şeklinde ayni ücret de alabiliyorlardı. Sömürücü ve dolandırıcı tüccarlar yüzünden, işçilere verilen ekmek neredeyse yenilmez hâlde olsa da Ermeni işçiler en azından şimdilik canlarını kurtarabildikleri için seviniyorlardı.

Birkaç istisnayla, Alman, özellikle de Avusturyalı mühendis ve mimarlar Ermenilere nazik ve şefkatli yaklaşıyorlardı. Ermeni kadınlar, kızlar ve yetimlere karşı Hıristiyan'ca bir kaygı duyuyorlardı. Hatta İntilli'de bir yetimhane açmışlardı. Yetimhane, savaş sırasında acı çeken yoldaşlarına büyük hizmetlerde bulunmuş olan yörenin yerlisi bir Ermeni

doktorun inisiyatifi ve İntilli başmühendisi Koppel'in koruyuculuğuyla hayata geçirilebilmişti.

Bazı Ermeniler, Alman mühendislerin insani nedenlerle hareket etmeyip sadece bir lokma ekmek uğruna köle emeği sağlamasından şikâyet ediyorlardı. Hakikati söyleyecek olursak, bazı vicdansız Alman inşaat mühendisleri ve mimarları olsa da çoğunluk Ermeni halkına karşı soylu duygular besliyordu. Özellikle, ikinci Adana inşaat şantiyesindeki mimar ve inşaat mühendislerinden sorumlu ihtiyar Winkler, Ermenilere bir baba şefkatiyle yaklaşıyordu. Onun motivasyonu çıkarcılıktan ya da yiyicilikten değil, daha çok insani duygulardan kaynaklanıyor; Avrupa uygarlığı ve Hıristiyanlığın bayrağını yükseklerde tutuyordu.

Ayran'da Winkler'in yerine geçen eski bir Avusturya subayı olan Morf da sağ kalan Ermenilere karşı özel bir şefkat gösterdi. Onun sağ kolu Papazyan, iş bulmamda çok emeği geçen İstanbullu bir Ermeni'ydi. Ne pahasına olursa olsun Ermenilere yardım ediyor ve bazen de kendi hayatını bile riske atacak kadar ihtiyatsız hareket ediyordu.

Doğrusu yolu buraya düşen Alman subaylar Ermenilere hiç de dostça davranmıyorlardı.

Çok az sayıda görülen istisnalar sayılmazsa, rütbe ya da konumları ne olursa olsun Alman askerleri, subay ya da erat –ama özellikle subaylar– Ermenilere düşmanca davranıyordu. Nefret dolu, soğuk ve güvenilmez kişilerdi; açıkçası Ermenileri düşmanları, itilaf güçlerinin işbirlikçileri olarak görüyorlardı.

Türkiye içindeki Ermeniler –en azından milletçe– İtilaf'ı desteklemelerinden herhangi bir yarar sağlamamış olsalar da Almanlar aleyhine, İtilaf güçleri lehine konuşan Ermeniler, muhtemelen bu duygunun oluşmasında tahrik edici bir rol oynamış olabilirler. Alman ordusunun koruyuculuğundan yüz bulup şımaran ve canice içgüdülerin harekete geçirdiği Türkler, sefil, lidersiz ve savunmasız Ermeni halkının üzerine çullanmışlardı. Temel planları onları yerlerinden sürüp yok etmekti; bu planı evrensel olarak suç kabul edilen bir tarzda hayata geçirmişlerdi. Almanlara gelince: Onlar da kendilerini temize çıkaracakları düşüncesiyle sadece olup bitene seyirci kalmayı tercih etmişlerdi. Türk devletinin içişlerine karışmaya hakları olmadığını savunuyorlardı. Aslında, Türkiye'de hükümetin kontrolünü ele geçirmiş ve devleti yıkılmaya yüz tutmuş bir vasal devlet gibi görmüşlerdi.

3

TOPLANAN FIRTINA BULUTLARI

Bahçe demiryolu istasyonu, Adana ikinci etap Ayran inşaat projesinin on ikinci durağıydı. İstasyon yarım saatlik yürüme mesafesinde bir ilçe olan Bahçe'den uzak demiryolu hattındaki bir vadideydi. İnşaat projesinin ilk etabının merkezi Belemedik'ken, üçüncüsününki Halep'teydi.

Klaus adlı Avusturya asıllı bir Alman, Bahçe'deki inşaatın müfettiş mimar-mühendisiydi. Zeki bir profesyonel olarak, biz Ermenilere büyük yardımları dokunmuş olan aynı derecede usta bir siyasetçi ve soylu bir adamdı. Zevahiri kurtarmak adına yaptığı akıllıca düzenlemelerle, tüm profesyonel araştırma ve güvenli hesapların kontrolünü bana bırakmıştı.

Demiryolu inşaatı sırasında (1916-18), bu istasyon yanımdaki 6-7 Ermeni çalışanla birlikte teknik bir büro olarak hizmet ediyordu. Bunlardan biri olan, Nişan Maviyan, Klaus'un yardımcı mimarı, ben dahil yoldaşlarıma büyük yardımlarda bulundu. Yüzlerce işçiden sorumlu bir Ermeni teknik ressam-mimar, bir genel sekreter ve bir Ermeni ustabaşı vardı. Genç bir Bulgar tüm ustabaşları teftiş ediyordu.

Bizim emrimizdeki iki Türk jandarma istasyondaki işyerimizi koruyordu. Türk devletinde yaşadığımızı sadece onlar hatırlatıyordu. Yoksa geri kalan her şey Avrupai'ydi; hatta herkes şapka giyiyordu. Fes giyenler sadece sıradan işçilerdi.

Kaçak olduğuma dair her türlü izi silmek için Krikor Garabedyan adını almış, şirkete resmen bu adla kaydolmuştum. Kimseyle ilişki kurmuyordum; bir inziva hayatı yaşıyor, etliye sütlüye karışmıyordum. İstasyon hem işyerimiz hem de lojmanımızdı. Merdivenlerden çıkınca ilk oda benimkiydi. Sıkış tepiş kalınan bu yerde, Nişan Maviyan bana yer bularak olağandışı bir konukseverlik göstermişti.

Biz bütün Ermeniler sefalet içinde yaşıyorduk. Sinir bozucu bir tecrit hayatında, bambaşka insan hâline gelmiş, yarın bizi neyin beklediği

endişesine kapılmıştık. Uzun zamandır gülümsemenin neye benzediğini unutmuştum. Masum bakışlardan bile şüpheleniyor, dehşete kapılıyordum. Ölümün kara gölgesi tekrar aklımı ve ruhumu pençesine almaya başlamıştı. İstihkâm taburu komutanı olan yaşlı bir Türk binbaşıdan başka asker olsun sivil olsun bir tek Türk yetkinin bile kafilemizi ziyarete gelmemesine rağmen böyle bir ruh hâli içindeydim.

Günlerimiz tekdüze, kasvetli ve Amanos inşaatında çalışan Ermenilerin de sürgün edileceği söylentileri nedeniyle, endişe içinde geçip gidiyordu. Birgün, Filistin ve Mezopotamya cephelerini ziyarete giderken Amanos'tan geçen Harbiye Nazırı Enver Paşa, bu kadar çok sayıda Ermeni'yi görünce şaşırmış. Yaverlerine demiş ki; "Taşrada hiç Ermeni kalmadığı söyleniyordu? Ne kadar çoğunun sağ kalıp bu demiryolu inşaatında iş bulabildiğine bakın!"

Pazarları etrafı incelemem serbest olduğundan, merkezimizde çalışan Ermeni kadın ve erkeklerin evlerini etrafta dolaşma bahanesiyle rahatlıkla ziyaret edebiliyordum. Bahçe'de şantiyelerde 800 kadarı –istisnasız tümü tehcir yürüyüşleri ve kamplardan kaçmış– Ermeniler olan 2 binden fazla işçi vardı. Demiryolu inşaatına sığınan bazıları buraya ailelerini bile getirmeyi başarmıştı. Herkes mutlaka bir sevdiğini kaybetmiş ama onların arkasından ağlamak ya da matem tutmak veya ölülerini gömmek için zaman bulamamıştı.

Kanlı katliamlardan kaçtıktan sonra, bütün Ermeniler birbirlerine kenetlenmişti. Bir Ermeni'yle karşılaşmak ender bulunan şanslı anlardandı. Böyle anlarda insanlar birbirlerine karşılıklı ilgi ve endişelerini iletirlerdi. Bizi bölen hiçbir sorun kalmamıştı; ne siyaset ne sınıf ne de mezhep ayrımı vardı. Hepimiz Ermeni'ydik; acı çekmiştik ve şimdi zulüm gören bir milletin hayatta kalan son fertleriydik.

Ermeni işçilerin kaldıkları sivri uçlu askerî çadırları ziyaret ederken, yüreğim parçalanırdı. İçerde yatak, örtü ya da giysi niyetine kullanılan birkaç kirli çuval olurdu. İplerle asılmış at çulundan beşiklerde emzikteki bebeklere rastlamak olağandışı değildi. Onların ağlamaları ve çığlıkları içinize işlerdi. Bu sürgün beşiğiydi. Ne yazık ki, geçmişten geriye kalan bir tek şey bile yoktu; geçmiş boş bir hayaldi. Zaman zaman anneler ağlayan bebeklerini ninniler söyleyerek uyutmaya çalışırlardı:

Oror usem knatsir, mshig mshig knatsir,
Jampou hekiate mi mornar,
Vor chi mnas hayun odar . . .

Uyusun da büyüsün, ninni!
Yolda peri masalı dinlesin, ninni,
Ertrafını yadırgamasın, ninni. . .

Genç annelerin bebeklerini sakinleştirmeye çalıştıklarına tanık olurken, insanın gözyaşlarını tutması imkânsızdı. Şuna benzer şeyler söylerlerdi: "Yavrum, ne mama var ne meme. Elden bir şey gelmiyor? Bütün kapılar yüzüme kapanıyor. Allah'ım ne günlere kaldık!"

Birgün çadırların birinde çuvallar üzerinde oturan 3 kişiyi fark ettim. İçlerinde bütün dişleri altın olan altmış yaşındaki adama nereden tehcir edildiklerini ve kim olduğunu sordum. Adamın Ankaralı zengin Katolik Ermenilerden biri olan Holas olduğunu öğrenince çok şaşırdım. Adı yabancı gelmemişti; Kastamonu'da patrikken adamın adını öğrenmiştim. Tehcir edilmesinin ayrıntılarını öğrenmek için biraz daha sorgu sual ettim.

Hikâyesi binlerce defa görüp işittiğim yürek burkucu hikâyelerden biriydi. On binlerce altın lira değerindeki keçileri, evleri, bağları, depoları, arabaları ve atlarına el konulmuş sonra da Katolik Ermeni hemşerileriyle birlikte Ankara'dan yaya yola çıkarılıp Kayseri ve Ulukışla yoluyla Ereğli-Pozantı-Adana-Kanlıgeçit'e ulaşmış.

Onlara eşlik eden görevlilere rüşvet veren Holas kaçıp demiryolu inşaatına sığınmış. Holas'ın karısı ve kızları da tam bir canavar olan Ankara vali yardımcısı Atıf'ın, adamlarınca soyulmuşlar. Sürgün edildikleri Konya'da, Anadolu demiryolu müdürü Herr Hugnen'in temsilcisi B. Avkeryan onları kurtarmış. Latin Katolik Avkeryan, zavallı yurttaşlarını sürgünün kötülüklerinden kurtarmak için sadece elinden geleni yapmakla kalmayıp imkânsızı da başaran birkaç özverili Ermeni arasındaydı.

Kendilerini Ermeni saymak istemeyen ve bütün ulusal hareketlerden uzak kalan Ankaralı Katolik Ermenilerin neden sürgün edildiklerini ve kendisinin şimdi Ermeni olduğunu kabul edip etmediğini sordum. Holas Türkçe cevapladı: "Bu talihsizliklerden muaf olmak, uzak kalmak için [diğer] Ermenilerden ve Ermeni faaliyetlerine mesafeli durduk. Madem şimdi yerimizden yurdumuzdan uzak, bu yerlere getirilmiş durumdayız, o zaman biz de Ermeni kimliğimizi ister istemez kabul ediyoruz."

Ona endişelenmemesini, Ermeni milletinin ne badireler atlattığını, bunun da geçip gideceğini, en azından malına mülküne tekrar kavuşacağını ve iyi günlerin geri geleceğini söyledim. Ama Türkçe cevapladı

(Ankaralı Katolik Ermenilerin çoğu Ermenice bilmiyor, bilenler de Ermenice konuşmak istemiyordu): "Efendim, ölmeden önce ailemi ve çocuklarımı görmekten başka arzum yok. Zira benim için başka bir yaşama sebebi kalmadı."

Günler böyle geçip gidiyordu. Derken Hagop adlı çete reisinin kız kardeşi ve yaklaşık 30 başka Ermeni'yle birlikte Türk jandarmalarla savaşıp geçtiği yollarda arkasında epey yıkıntı bıraktığına dair söylentiler işittik. Hagop gâvur diyen bir Türk'ün baltasıyla can vermek yerine silaha sarılan gerçekten de cesur bir Ermeni'ydi.

Zaman geçiyor, Türkler bazı direnişçileri yakalayamıyordu. Tehcir tuzağından çıkmayı başaran Fındıkçık ve Zeytunlu'nun bir avuç savaşçısıyla ilgili öyküleri büyük bir sevinçle dinliyorduk. 1915'ten beri, silahlanıp kuş uçmaz kervan geçmez dağlarda barınıyorlardı. Dağlardaki üslerinden erzak bulmak için çevredeki Türk köylerine saldırıyor, kendilerini püskürtmek isteyen Türk jandarmalarına ve başıbozuklarına büyük kayıp verdiriyorlardı.

Arada sırada bu iki Ermeni savaşçı çetesindekiler kılık değiştirerek İntilli ve Bahçe demiryolu hatlarına kadar iniyorlardı. İç ve dış siyasal olaylar hakkında kesin bilgiler aldıktan sonra yoldaşlarına haber vermek üzere dağlardaki barınaklarına dönüyorlardı. Masum insanları öldürmek, gözü dönmüş yağmacılar oldukları için değil, kendi canlarına kurtarmak için silaha sarılmışlardı. Ne var ki, Türk hükümeti hayatta kalan diğer Ermenileri de ortadan kaldırmak için bahane arıyordu.

1916 Haziranında, Adana valisi Cevat ve jandarma komutanı Avni, İstanbul'dan bu yönde emirler almıştı. Plana göre, Amanos inşaat projelerinde çalışan 10 binden fazla Ermeni'yi imha etmek amacıyla tedbir almaya koyuldular.

Dahiliye Nazırı ve Ermenilerin baş celladı Talat, Harbiye Nazırı Enver'le birlikte, İstanbul'daki Bağdat demiryolu şirketi genel müdürü Hugnen'e şirket personelinin %75'ini oluşturan yüzlerce Ermeni çalışanı çıkarması için baskı yapıyordu. Ama bu talebin nedenini çok iyi bilen Hugnen onlara istediklerini vermek istemiyordu. Eğer Ermeni çalışanlarını teslim ederse, demiryolunun artık işlemeyeceğini, Filistin ve Mezopotamya cephelerindeki savaş çabalarında bu durumun felaket bir etki yaratacağını düşünüyordu. Talat ve şürekâsı, Ermenilerin yerine Müslüman ve Levanten çalışanları getirmek istiyordu. Ama yıllardır eğittiği kişiler

yerine deneyimsiz adamların işbaşı yapmasına bir saniye bile katlanamayacağını, böyle bir ihtiyatsızlığın demiryolu şirketini büyük zarara uğratıp tehlike sokacağını söyleyen Hugnen itiraz ediyordu.

Talat, demiryolu istasyonlarında hamal olarak kaçak çalışan Ermenileri bile sürgün edip ortadan kaldırmak istiyordu. Ama bu talebi de geri çeviren Hugnen, istasyon şeflerine Ermeni hamalları resmen kayıt altına almalarını isteyen gizli emirler gönderdi. Eğer Hugnen üst ve alt düzeydeki tüm Ermeni çalışanlarını teslim etmekte gönülsüz davrandıysa, salt insani motivasyonlarla hareket etmemişti. Bununla birlikte, hiç kimse Hıristiyanlık ve uygarlığın bayrağını yüksekte tutarken bu soylu İsviçrelinin onurlu rolünden kuşku duymamalı. Ayrıca Ermeni çalışanlar da kendi yönlerinden bu inatçı savunma ve takdiri aynı ölçüde hak ediyorlardı.

Ermeni demiryolu çalışanlarının, sürgün edilen yurttaşlarını cinsiyet ya da yaş farkı demeden kurtarmak için muazzam bir rol oynadıklarına işaret etmeyi bir gönül borcu sayarım. Aç susuz, terden sırılsıklam, toz toprak içindeki sürgünler onların yanından ve önlerinden geçip gidiyorlardı. Güneye doğru, çöllere kefensiz, tabutsuz ve mezarsız gömülmek için kervanlar art arda geçip gidiyordu. Kendi hayatlarını riske atan demiryolu işçileri, ellerinden geleni yapıyor, özgür masum canlara maddi ve manevi yardımlarını esirgemiyorlardı. Birçoğu Ermeni kızlarıyla evlenip kızların tüm ailelerini kurtarıyordu. Zulme uğrayan ve sürgündeki yurttaşlarına kötü davranan bir tek Ermeni demiryolu çalışanından bile söz edilmediğini itiraf etmeliyim.

Kalıcı iş bulmuş Ermeni çalışanları "barışçıl araçlar"la imha etmenin imkânsız olduğunu gören Talat ve şürekâsı, demiryolu inşaatı projelerinde çalışan binlerce kişiyi ortadan kaldırmak için plan hazırlamaya koyuldu.

Ama her zamanki gibi, Türk hükümet görevlileri zehaviri kurtarmak için Makyavelci önlemler peşinde koşuyorlardı. İlk önce, korunmaları için demiryolu inşaatında çalışan tüm Ermenilerin özel devlet kütüklerine kaydedilip kimliklerini ispatlayıp ortaya koyan vesikaları edinmeleri gerektiğini öne sürerek, Ermeni işçiler için kapsamlı kara listeler hazırladılar. Hükümet, onların böylece kesinlikle polis tarafından takip edilmeyeceklerini, sivil ve askerî yetkilerce rahat bırakılacaklarını söylüyordu.

Böylece Haruniye-Bahçe hattı yakınlarındaki yerleşim birimlerinden gelen farklı rütbelerden polis memurlarının yardım ettiği Adana'dan gelen polis komiserleri ve memurları merkezlere –Yarbaşı, Bahçe, Ayran,

İntilli ve Keller– giderek devletin kayıt altına alma, daha doğrusu kara liste hazırlama işlemlerini başlattılar.

Gerek uzman, gerekse işçi olsunlar, inşaat projelerinde çalışan Ermeniler polis memurları tarafından birer birer şirketin ofislerine davet edildiler. Türk memurların elinde demiryolu şirketinin kayıt defterleri olduğundan, hiç kimse bu çağrıdan kaçamadı.

Kanunun koruyuculuğu altına sığınma fikri, o kadar ağır basıyordu ki Ermeniler gönüllü olarak ofislere doluştular. Önceden Rum, Asuri ya da Kürt isimleriyle kaydolanlar bile sahte kimliklerini düzelttirip hükümetin düzenlediği yeni kütüklere gerçek adlarıyla kaydoldular.

Ben, en son çağrılan kişi olarak kendimi Bahçe jandarma komutanı esmer Yaşar'a tanıttım. Buradaki kayıt altına alma operasyonunun başındaki isim olan Yüzbaşı Yaşar, Bahçe hattının baş kondüktörü Klaus'a güvendiği için, kayıt defterlerini istasyona epey uzak olan Bahçe'ye götürmek yerine şirketin kasalarında saklanmasını tercih etti.

Üst düzey Ermeni demiryolu görevlisi olarak birkaçımız defterleri inceleyip birçok gizemli şey gördük. Alfabetik sırayla her Ermeni'nin adı soyadı, baba adı, yaşı, doğum yeri ve medeni durumu kaydedilmişti. Sonra da herkesin demiryolunda çalışmadan önce hangi kervandan firar ettiği ya da nereden geldiği yazılmıştı. Bu tür tüm bilgilerin kaydedilmesiyle yetinilmemiş, her adın karşısına bazı işaretler konulmuştu. Bildiğimiz adların karşısına konulan işaretler hakkında değerlendirmeler yaparak, bunları belli ölçülerde tahlil edip gizli kodu çözebilmiştik.

Yüzbaşı Yaşar'ın tehlikeli ya da şüpheli bulduğu kişilerin adlarının önüne *.oo.* diye işaret koyduğu sonucunu çıkardık. Daha sonra bu kişilerin doğdukları yerlerden telgrafla özel tahkikat yapılmasının istendiğini öğrendik. Ne olursa olsun, adlarının önünde bu tür işaret bulunan kişiler farklı sürgün yerlerine gönderilecek, farklı muameleye tabi tutulacaklardı.

Kayıt defterini rahatlıkla inceledikten sonra, hakkımızda özel soruşturmanın yapılacağı ertesi geceye kadar kalsın diye yerine bıraktık. Ben kayıt için görüşmeye gitmeden önce, Klaus'la bir ön anlaşma yaptım. Yaşar'ın sorduklarına yanlış cevaplar verdim: Adım Krikor Garabedyan, aslen İstanbulluyum, adresim Tarlabaşı no. 451, Pera; yaşlı bir anam var ve 16 yıldır Alman demiryolu şirketinde teknik ressam olarak çalışıyorum. O günlerde bu Türkçe kelimeyi öğrenmek zorundaydım. Yanımda duran Klaus, açıklamalarımın doğru olduğunu tam bir sükûnetle onaylıyordu.

Yüzbaşıda hiçbir kuşku uyanmaması için basılı kopyalar üzerinde taslaklar çizmeye başladım. Bu taslaklarda 1895'te Almanya'ya ilk gidişim sırasında öğrendiğim teorik ve uygulamalı mekanik konusunda bilgilerimi konuşturmuştum.

Ne var ki, Yaşar benden ve istasyondaki ofisin birkaç gizemli çalışanından her zaman kuşkulanıyordu. Birgün, hiç yapmadığı bir şeyi yaparak yemek yediğimiz yere gelip tam karşıma oturdu. Amacının Ermeni milletinin tarihi, dini ve dili ile birlikte geçmişindeki büyük milli olaylar hakkında malumat toplamak olduğunu açıkça söyledi. Bizi sohbete çekip ağzımızdan laf almak için asıl amacı, hangimizin Ermeni hayatı konusunda daha bilgili olduğunu anlamaktı. Bu yolla iyi Ermeni entelektüelleri olup olmadığımızı öğrenecekti.

Dolayısıyla, yemek masasında oturan yaklaşık 6-7 kişi olan biz Ermeniler, koltuklarının kabardığını hissedip bildiklerimizi ortaya serecektik! Benim ağzımı bıçak açmıyordu. Yaşar, bin dereden su getirip benim inatçı suskunluğuma son vermeyi denedi. Bana dönüp belki konuşulanlar hakkında bir şeyler bildiğimi sandığını söyledi. Ben kısaca cevapladım: "Milleti ilgilendiren eski ve yeni sorunlarda hiçbir fikrim yok. Zira benim tek derdim para kazanmak. Dünya paranın etrafında dönüyor. İyi yiyip içmekten başka tasam yok. Bu yüzden severim parayı!"

Benim kim olduğumu sadece Bahçe istasyonundaki ofisle iş gören birkaç Ermeni'den başkası bilmiyordu. Ayrıca birkaç zanaatçı ve işçi kim olduğumu tahmin ediyorsa, bunu kimseye açık etmediklerini –böyle bir şeyin vahim sonuçlar doğurabileceğini– rahatlıkla söyleyebilirim.

Sadece bir keresinde İzmir'in ünlü Nalbandyan ailesinden olan biri, birlikte yemek yerken aniden şunları söylemişti: "Sizi hatırladım: Kilikya katolikosları namına Mersin'deki Alman amiralini ziyarete geldiniz..." Gayri ihtiyari beden dilimle adama durumu daha fazla açık etmemesini hissettirdim. Adam lafı uzatmadıysa da bu büyük patavatsızlığı kim olduğumu bilmeden aylarca birlikte yemek yediğimiz sofra arkadaşlarım olan yurttaşlarıma kimliğimi açık etmeye yetmişti.

Sahte kimliğimi tehlikeye düşürmemek için, aşırı ölçülü, basit ve izole hayatıma devam ettim. Ama günler geçtikçe kara bulutların toplandığına ve çok geçmeden yeni bir tehlikeyle karşılaşacağıma dair işaretler artıyordu.

4

ALMAN ASKERLERİNİN ERMENİLERE DAVRANIŞLARI

Ayran tünelleri tamamen açılmamış, normal aralıkta rayda işleyen trenler sefere başlamamıştı. Bununla birlikte dekoviller [Amanos dağlarının batı eteklerindeki] Mamure istasyonu ile İslâhiye arasında işliyordu. Bu yan hat, İstanbul'dan Pozantı'ya gönderilen silah ve cephanenin İslâhiye'ye sevk edilmesi için özellikle inşa edilmişti. Pozantı'dan Toros dağlarındaki Belemedik-Dorak tünelleri yoluyla yapılan sevkiyat Adana'dan Mamure'ye normal vagonlarla devam ediyordu.

Bu dekovil hattı, silah ve cephane sevkiyatı yönünden önemli bir kapasiteye sahip olmakla birlikte yeterli değildi. Mamure'den Kanlıgeçit ve Hasanbeyli dağ yolundan Filistin ve Mezopotamya cephelerine çok büyük miktarda silah ve cephane at sırtında taşınıyordu. Bu cephelerde Alman ve Avusturya askerlerinin sayısı 10 ve 20 bin arasında değişiyordu. Buna karşılık, hemen hemen bu mevcutta Türk kuvvetleri Rus ordusu ile savaşmak için Galiçya cephesine sevk edilmişti. Bu nedenle biz sık sık Alman subaylarla temas kuruyorduk.

Üzülerek söylemeliyim ki dünya savaşının kanlı yıllarında karşılaştığımız Alman subaylar, çok az istisnayla, Türkler kadar Ermenifobikti. Bazıları kendilerini olduğu gibi ifade ederlerken, bazıları daha diplomatik davranıyorlardı. Şark'a nüfuz etme politikasına yönelen Kayser hükümeti, Türk hükümetinin destek ve yardımına ihtiyaç duyuyordu. Bu yüzden, diğer Avrupalı güçlerin müdahalesi yoluyla bağımsızlık olmasa bile özerklik arayışı içinde olan Ermenilerle dost olamazdı. Şark'ta Alman politikası, panislam hareketi kazanmak, Bağdat demiryolunu inşa etmek ve İngiliz İmparatorluğu'nun incisini kontrol etme umuduyla Hindistan'a kadar ilerlemek için Türkiye'yi kullanmayı gerektiriyordu.[10]

10 Eğer Ermeniler Alman politikasından nefret etmişlerse, bunun başlıca nedeni

Bu politika ışığında, Alman liderler Bağdat yolunda, özellikle de Kilikya'da ciddi bir engel teşkil edebilecek birkaç milyon Ermeni'nin mevcudiyetine önem atfettiler. Bir süre, Balkan Savaşı sırasında, Alman yetkililer, bilhassa Dışişleri Bakanı Gottlieb von Jagow ve yardımcısı Arthur Zimmermann, Türk Ermenilerine karşı belli bir dostluk göstermişlerdi. Onları Rus hükümetinin maşası olarak gördüklerinden kendi amaçlarına uygun olarak kullanmak istemişlerdi. Ermenolog Dr. Johannes Lepsius'un inisiyatifiyle, bu amaçla Berlin'de bir Alman-Ermeni Dostluk Derneği kurmuşlardı. Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Dr. Lepsius'un Ermeniler nezdindeki itibarından yararlanarak onu Ermenilerin gizli planlarını ortaya çıkarma amacıyla kullanmak istediği unutulmamalı.

1913 kışında, dünya savaşının başlamasından 6 ay önce, gerçekte Alman olan Kürt Aram, Ermenilerin planlarını ortaya çıkarmak için Alman-Ermeni Dostluk Derneği adına Ermenistan'a gönderildi. Görünürde, Kürt Aram'ı finanse edenler

Ermenilerdi. Oraya İstanbul'daki Patrikhane'nin taşradaki liderlere hitaben yazılmış bir mektubunu götürmüştü.

Ben Berlin'deyken, patriğe ve taşradaki liderlere iletmesi için Aram'a bir tanıtma mektubu vermem istenmişti. Ama Küçük Asya'da sahte bir Ermeni adıyla seyahat edecek olan Alman ajanın motivasyonundan şüphelendiğimden, bu teklifi kesin bir dille geri çevirdim.

Filistin ve Mezopotamya cephesine giden Alman subaylar, yolda ister istemez Bahçe istasyonundan geçmek zorundaydılar. Hepsi de Ermenilere küfrediyorlardı. Bizi Türk ordusunu arkadan vurmaya hazır, entrikacı vatan hainleri... her türlü cezayı hak eden kişiler olarak görüyorlardı.

1915 ilkbaharında, Türkiye'de yaşayan Ermenilerin çoğu tehcir edilmiş, dağıtılmış ve şehit edilmiş olmakla birlikte, hayatta kalan birkaç 100 bini hâlâ güney çöllerinde perişan oluyor, bir hiç uğruna yok olup gidiyordu. Bununla birlikte, Alman subayların Ermenofobik gazabı devam ediyor ve dudaklarından bir tek şefkat sözcüğü bile dökülmüyordu. Tersine, şu sözleriyle İttihatçı hükümete hak veriyorlardı: "Siz Ermeniler cezayı hak ettiniz. Hangi devlet olursa olsun, ülkenin yıkılması pahasına kendi ulusal emellerini gerçekleştirmek için silaha sarılan asi uyruklarını cezalandırırdı."

Berlin Kongresi'nden beri aşırı Türk yanlısı olan Almanların reform taleplerinin gerçekleşmesini engellemeleri olmuştur.

Diğer devletlerin birkaç suçlu insan yüzünden erkeklerin yanında kadın ve çocukları da katlederek, bütün bir ırkı imha etmeye cesaret edip etmeyeceğini sorarak itiraz ettiğimizde şöyle cevaplıyorlardı: "Evet, kantarın topuzunu biraz fazla kaçırdıkları ortada. Ama siz de böylesine kaotik ve korkunç savaş günlerinde suçluyla masumu birbirinden ayırmanın zor olduğunu anlamalısınız." Baş cellatlar –Talat, Enver, Bahaeddin Şakir, Nâzım– ve onların İttihatçı şürekâsının acımasız cevapları da böyleydi.

Alman subaylar, cinsiyet ve yaş ayrımı yapılmaksızın bir milyondan fazla Ermeni'nin öldürüldüğü yaygın katliamdan habersiz olduklarını söylüyor, sadece tehcir sırasında açlık ve yolculuğun zorlukları nedeniyle görülen ölümlere değiniyorlardı. Böylece Türk hükümetinin Küçük Asya gibi mamur olmayan topraklarda yüz binlerce mültecinin dolaşmasının imkânsız olduğunun iyi bilindiğinden söz ederek, Türk hükümetine toz kondurmuyorlardı. Bu arada, aç mültecilerin Avusturyalı ve İsviçrelilerin dağıttıkları ekmeklerden almasını engelleyen Türk devlet görevlileri şöyle söylüyorlardı: "İstanbul'dan gelen emirlere göre hiçbir yardım yapılmayacak. Ne ekmek ne de ilaç sağlanmasına izin verebiliriz Bu şeytan ırkın yok edilmesi emri büyük yerden geliyor. Onları ölümden kurtarmaya nasıl cesaret edebilirsiniz?" Alman subaylar, genelde bizden Hıristiyan Yahudiler ve Türk halkının kanını emen tefeciler olarak söz ediyorlardı.

Küçük Asya'nın sefil gerçekleri nasıl böyle çarpıtılır, roller nasıl böyle tersine çevrilir! Evet, gerçekten de bir ezen vardı. Ya Almanlar olgu ve rolleri bilinçli olarak çarpıyorlardı ya da Türkler onları Türklerin kurban, Ermenilerinse cani olduklarına gerçekten inandırmışlardı. Şu Türk atasözleri duruma nasıl cuk oturuyordu: "Yavuz hırsız ev sahibini bastırır" ve "Minareyi çalan kılıfını hazırlar!"

Birçok Alman subayı, kendilerine sığınan Ermeni gençleri Türk otoritelere teslim etmekten kaçınmıyorlardı. Eğer bir Ermeni –ister imparator, ister von der Goltz Paşa, isterse sıradan bir Alman olsun– herhangi bir Alman hakkında olumsuz konuşur ya da Almanları Ermeni katliamlarına kayıtsız kalmakla suçlarsa, derhal tutuklanır ve en yakın Türk askeri ya da polis gözetimine teslim edilirdi. Eğer Almanlar bir Ermeni'den özellikle işkillenirlerse, onu hemen ajanlıkla suçlarlardı.

Beni yanlışlıkla Avusturyalı sanan birkaç Alman subayı, bazı Ermenileri Türk polisine teslim etmekle övünürken, gülerek "Ermenilerin anlayacağı dilden sadece Türkler konuşur" diyorlardı.

Hemşire Paula diye bilinen bir Alman kadın vardı. Amerikalı hayırseverlerin güvenini kazanmak için kendisini Amerikalı olarak gösteren kadın adını Miss Shepherd olarak değiştirmişti. Benim ve başmühendis mimarımız Klaus'un yanında, bu kadın Ermenilerin Almanların yeminli düşmanları olduğunu söylemişti. Birkaç Ermeni gencini Maraş, Bahçe ve Hasanbeyli'de Türk polisine ihbar etmişti. Miss Shepherd, milli kiliseye ait Ermenileri özellikle kötülerken, Ermeni Protestanlara daha az düşmanlık besliyor ya da genelde dostluk bile gösteriyordu.

Almanların modus operandi'sini [çalışma yönetimini] incelediğimden, kimliğimi ele vermemek için çok dikkatli davranıyordum. Amanos bölgesinde kaldığım sırada, gerçek kimliğimi Klaus'tan başka bilen yoktu. İki ay sonra birkaç Alman'ın daha kimliğimi öğrenmesi bana zarar veremeyecekti. Çünkü o zaman ikinci kaçışımı gerçekleştirmiştim.

5

RESÜLAYN ÇÖLLERİNDE 10 BİN ERMENİ KADININ HAYALETİ

Dalmaçyalı olan Avusturyalı mimar-mühendis Litzmayer, Bağdat demiryolu inşaatında denetimden sorumluydu. 1915 sonbaharında Mezopotamya'dayken Ermeni tehcirinin bir olayına tanık olmuştu.

Ekimin son günlerinde, Litzmayer kuzeyden üzerine doğru yavaşça ilerleyen büyük bir orduyu gördüğünde, Zormana'dan Resülayn'a [bir Ermeni mülteci kampının bulunduğu alan] dekovil hatları döşemekle meşguldü. Bir Türk ordusunun o sırada İngilizlerin Basra'yı ele geçirip başkent ve Küçük Asya ile Şark arasındaki başlıca iletişim merkezini oluşturan Bağdat'ı almaya çalıştığı Mezopotamya'ya doğru ilerlediğini sandı. Ne var ki, kalabalık yaklaştığında, bunun bir ordu değil, askerlerin gözetiminde ilerleyen kadınlardan oluşan bir kervan olduğunu anladı. Bazı tahminlere göre, sayıları 40 bini buluyordu.

Bu kadınlar, Erzurum, Serena, Kemah, Sivas, Bitlis, Harput, Malatya, Diyarbekir ve çevre köylerinden yapılan Ermeni tehcirlerinden sağ kurtulanlardı. Aralarında hiç erkek yoktu; çünkü erkekler tehcirin daha ilk günlerinde ailelerinden alınıp ya katledilmiş ya da sürgünde ölmüşlerdi.

Bu uzun yürüyüşte, kadınların her çeşit eziyete maruz kaldıklarını söylemek gereksiz. Umutsuzluğu, fiziksel zorlukları, açlığı, pisliği görmüşler, Kürt ve Çerkes eşkıyalar tarafından kaçırılmışlar, yağmaya uğramışlardı ve v.b. Tanıklar, tehcirin nasıl bir eziyet olduğunu tahmin eden genç kadınların birçoğunun zehir içerek intihar ettiklerini anlatıyor. Yol boyunca, diğerleri ruhsal ve fiziksel sağlığını yitirmiş, kendilerini nehirlere, vadilere ve bataklıklara atmışlardı. Binlercesi ilaç ve sağlık hizmetleri olmadığı için hastalıktan ölmüştü. Çünkü bu sıra dışı ordunun hijyen koşullarını düzeltecek hiçbir önlem alınmamıştı. Bazıları paçavralara bürünmüş iskeletleri andırıyordu. Güneşten yanmış, soğuk ve rüzgâra

maruz kalmış tenleri köseleye dönmüştü. Duyguları körelmiş olan birçok hamile kadın, insanlığa ve Tanrı'ya isyan edercesine yeni doğmuş bebeklerini yol kenarlarına bırakmıştı.

Bu sefil kadınlar, Türkçe konuşan Avusturyalı mühendisle karşılaştıklarında, etrafını sarıp bir lokma ekmek istemişlerdi. Litzmayer elinden geleni yapmıştı. Bağdat'a telgraf çekip onlara bir parça yardım getirtmişti. Ekmek alıp kadınlara dağıtmayı bile planlamıştı. Ama kadınların gözetiminden sorumlu polisler, onun yardımlarını engellemek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Güçlü kuvvetli olmasına rağmen, Litzmayer yufka yürekli biriydi. Bana uygarlığın kara lekesi olan trajik olayları ayrıntılı bir biçimde anlattı. Bunları gözyaşları içinde anlatırken, İttihatçı hükümetin Avrupalı büyük güçlere karşı cihadı böyle savunmasız erkek ve kadınlar ile masum çocuklar üzerinden yürüttüğünü söyledi.

Devamında şöyle söyledi: "Biz ekmek ve ilaç dağıtımıyla meşgulken, bu zavallı kadın kafilesi, Der Zor çölüne doğru sopa ve kırbaç darbeleriyle sürülüyordu." Bu kadınların çoğunluğunun çöl kumlarında öldüğünü ve sağ kalan birkaçının Temmuz 1916'da Der Zor Valisi Zeki'nin tertiplediği korkunç katliama kurban gittiğini söylemek gereksiz. Özel bir bölümde bu olaya etraflı bir biçimde yer vereceğim.

6

AMANOS'TAKİ ERMENİ İŞÇİLERİN TEHCİR VE KATLEDİLMESİ

Kötü bir şeyler olacağı içime doğmuştu; birkaç haftayı endişe içinde kıvranarak geçirdim. Haziran 1916'da tehlikenin yaklaşmakta olduğuna dair işaretler yeterince belirginleşmişti. Günlerdir jandarmalar küçük müfrezeler hâlinde Bahçe yönünde ilerliyorlardı. Sayıları yavaş yavaş artarak en sonunda 400'ü bulmuştu. Bu konuda sorularımıza, jandarmanın Amanos ve Fındıkçık dağlarındaki kaçak Ermeni çeteleri ele geçirmek için sevk edildiğini söyleyerek cevaplıyorlardı.

Adana il jandarma komutanı Avni, Ermenileri öldürmekle meşhurdu. Bahçe şehrine gelip burasını askerî operasyonlarını yürüteceği karargâha dönüştürmüştü. Mamure'den İslâhiye'ye kadar inşa edilmiş bütün Ayran demiryolu hattını abluka altına almak için harekete geçmişti. Sonra da Yenice, Yarbaşı, Bahçe, Ayran, İntilli ve Keller'i jandarma müfrezlerinin denetimine bırakmıştı.

Bir askerî çembere alındığımıza kuşku yoktu: Bütün muhtemel kaçış yolları sabit ve seyyar müfrezelerce işgal edilmişti. Jandarma devriyeleri dağlar, vadiler ve ormanlarda kuş uçurtmuyordu.

Saklanmaya elverişli olan bu Amanos dağlarında sığınak bulmuş olan bir avuç kervan kaçkını, Türk hükümetini diken üstünde tutuyordu. Bu yüzden, son darbeyi indirmek için yerel idarede görevli askerî ve sivil erkân, hayatta kalan bu grupları yok etmeye karar vermişti.

Bahçe istasyonundaki atölyemizin önünde korkunç bir olaya tanık olduk. Bahçe jandarma komutanı Yüzbaşı Kara Yaşar, bir manga jandarma eşliğinde, elindeki kamçıyla yakınlardan topladığı Ermeni işçileri ve çavuşlarını sıraya dizmişti. Beti benzi atmış, tir tir titreyen, moralleri bozuk bu işçiler, jandarma gözetiminde gruplar hâlinde yeni tehcir merkezi olan Bahçe'ye sevk ediliyordu.

İşçiler bir tek kaçış denemesinde bile bulunmuyor, bir teki bile kendisini kurtarmak için çaba göstermiyordu. Ayran, İntilli, Keller ve Yarbaşı'dan toplanan binlerce Ermeni, jandarmalar eşliğinde kervanlar hâlinde Bahçe'ye götürülüyordu. Biz seyrederken bile ürperiyorduk. Geride kalanların hâli perişandı; engelli, hasta, çocuk kim olursa olsun jandarmaların dipçik darbeleri altında ilerlemeye zorlanıyordu.

Ufukta yeni kervanlar ağır ağır görüş mesafesine giriyorlardı: Dağ sırtlarından, vadi boylarından ve yüksek tepelerden. Kimse üzülmüyor, kimse yardımcı olmuyordu; bütün kalpler taşlamış, gözler kan çanağına dönmüştü. Kervanlara ayak uyduramayan daha 5 yaşındaki yalınayak çocukların bile jandarmalarca dipçiklendiğini dehşet içinde seyrettik. Annelerini kaybedince, ağlayarak onları aramak için geri döndüklerinde, tam önümüzde dipçik yiyerek biçilen otlar gibi yere yığılıyorlardı.

Manzaraya daha fazla dayanamayan Litzmayer, tam bu sırada üzerine çullandığı Türk jandarmasına sopasıyla vurdu. Aynı anda, Ayran Dağı'ndan Bahçe'ye inen yolda, sürgün sırasında evlenmiş olan genç hamile kadın, İtalyan ustabaşının barakası önünde aniden dizlerinin üzerine çöktü. Düşük yaptığı için yerde acılar içinde kıvranıyordu. Kervanların gözetiminden sorumlu birkaç jandarma geriden koşarak geldi ve zavallı kadının etrafını sardı. Kadını ayağa kaldırıp gruba yeniden katılması için zorluyorlardı. Çığlık sesleri üzerine yakındaki barakalardan fırlayan birkaç Avrupalı kadın insan kılığındaki bu hayvanlara karşı kendi cinslerinin onurunu korumak istemişti. Kanlar içindeki talihsiz kadını beyaz çarşaflar ve masa örtüleriyle sardılar. Jandarmalardan biri onları durdurmaya çalıştığında, soylu bir İtalyan kadın adamı itip suratına okkalı bir tokat indirdi.

Bu manzaraya tanık olan bir Alman kadın da hemen sonra Bahçe'ye geldi. Korkunç hikâyeyi anlattığında, yüzünü mendille gizleyen Klaus gözyaşlarına boğuldu ve hıçkıra hıçkıra ağlamaya başladı.

İster Alman, İsviçreli, Avusturyalı, ister İtalyan olsunlar, Avrupalı inşaat mühendisleri, en azından arkadaş oldukları Ermeni görevlileri kurtarmak için boşuna uğraştılar. Ama jandarma astsubayları onları dinlemiyorlardı bile. Emir İstanbul'dan, en tepeden gelmişti: İster işçi ister memur olsun her Ermeni sürgün edilecekti; sürgün için kişinin Ermeni olması yeterdi.

Boşa kürek çektiklerini anlayan bazı inşaat mühendisleri, bu sefer ücret ödeme bahanesiyle hiç olmazsa işçilerin sürgüne gönderilmesini

geciktirmeye çalıştılar. Ne var ki, astsubaylar "merak etmeyin, hükümet onların ihtiyaçlarını karşılayacak" diyerek onların bu girişimine de engel oldular. Klaus gibi bazı mühendisler, birkaç jandarma subayını en azından –elbette bir miktar bahşiş karşılığında– tehcir edilen işçilere yolluk kumanya sağlamaya ikna ettiler. Böylece birkaç yüz işçiye bol miktarda tayın dağıtıldı.

Jandarma komutanları, birgün içinde Amanos'taki Ermeni işçileri bir kafile hâlinde Bahçe'ye getirmeyi başardılar. İşçileri listeye kaydettiler, gruplara ayırıp Maraş'a götürmek için yola çıkardılar.

Ermeni işçilerin derdest edilmesinden sonra, sıra hem üst düzey hem de alt düzeydeki Ermeni demiryolu memurlarına gelmişti. Elindeki kara listeyle bizzat Yüzbaşı Yaşar memurları teker teker bulup peşindeki jandarmalara teslim ediyordu.

Beklerken kalbim yerinden fırlayacakmış gibi atıyordu. Acaba beni de tutuklayacaklar mıydı? Gözlerinin önündeydim, ama bana ilişen olmadı. Demek ki kara listede değilmişim diye düşündüm.

Demiryolu inşaatının Bahçe şubesinde mevki sahibi olan ve 8 yıldır demiryolu şirketinde çalışan Karabacıyan'ı tutukladılar. Eski, sadık ve uzman bir çalışanını tutuklamaya hakları olmadığını söyleyen Klaus aceleyle müdahale etti.

Ama onu dinleyen olmadı. Bunun üzerine, bu operasyonları yöneten merkez komutanı Avni'yle yüz yüze görüşüp Karabacıyan'ı bırakmasını istemek için atına atlayıp Bahçe'ye gitti. Avni, Klaus'a bu şekilde araya girmesinin işe yaramayacağını, gelen kesin emirleri son anda kendisinin değiştiremeyeceğini söyledi.

Adana'da bulunan Winkler'e telgrafla bu tutuklamaları bildiren Klaus, oradaki demiryolu inşaatının idare merkezine her yeni gelişmeyi rapor etmeyi sürdürdü. Ayrıca [şirket muhasebecilerinden] Hamamcıyan ve benim için özel bir iltimas talep etti. Ama Winkler, cevabında o [Klaus] kendisini her durumda bilgilendirmeyi sürdürmekle birlikte, bireyler için özel iltimas istememesi gerektiğini, çünkü onun [Winkler] İstanbul'da herkesi kurtarmak için elinden geleni yaptığı söyledi. Yaşar gelip Hamamcıyan'ı kendisi tutukladı. Hamamcıyan, İstanbul'da, özellikle de Makriköy'deki [Bakırköy] Ermeni okullarında uzun yıllar öğretmen ve müdür olarak çalışan ve Kilikya'ya eğitim müfettişi olarak gönderilen tanınan biriydi. 1914 yazında Büyük Savaş başladığında, İstanbul'a

dönmesi yasaklandığından müfettiş olarak görevlendirildiği Maraş'ın Ermeni ahalisine yardımcı olmaya çalışmıştı. Siyasal durum giderek kötüleştiğinden, o da demiryolu inşaatının kalınacak en güvenli yer olduğunu düşünmüş ve Bahçe'ye sığınmıştı. Burada muhasebeci olarak iyi bir performans sergilemiş, patronu Klaus ve diğerlerinin sevgisini kazanmıştı.

İnşaat mühendisi Karabacıyan tutuklanır tutuklanmaz, Hamamcıyan eğer bu kadar tecrübeli bir uzmanın başına bile böyle bir şey geldiyse sıranın kendisine de gelebileceğini tahmin etti. Hazırlanmaya başladı. İlk olarak, istasyonumuzun karşısındaki çalılık tepede bulunan evine kadar onu takip etmemi istedi. Valizini açıp karısı ve iki çocuğunun fotoğraflarını çıkardı. Kendisinden geçmiş bir hâlde fotoğrafları öpe koklaya hıçkıra hıçkıra ağlamaya başladı.

Kendimi toparlayıp ona metanet ve cesaret telkin ettim. Ama sözlerimin hiç faydası olmadı çünkü son günleri yaşadığı içine doğmuştu. Titreyen elleriyle fotoğrafları tekrar tekrar öptükten sonra dedi ki: "Muhterem Peder, Tanrı'dan ve ikimizden başka sözlerimi duyacak kimse yok. Sana yalvarırım, söylediklerimi çok iyi dinle. Öleceğim ben; benim için ölümden kurtuluş yok. 3 yaşında bir oğlum, 4 yaşında bir kızım var. Allah aşkına, çok sevdiğim çocuklarımın hamisi ol. (Ne yazık ki, şansım yaver gitmediğinden, sonuna kadar onlara babalık edip geleceklerini güven altına alamadım.) Onlara babalık et. Yetimlerimin babaları gibi boynu bükük yaşamalarına izin verme.... İşte biriktirdiğim 40 altın lira. Bana 5 altın yeter de artar bile. Zaten ölüme gidiyorum; neden daha çoğuna ihtiyaç duyayım? Bakalım, yarın bu saatlerde hâlâ sağ olacak mıyım?"

Kendini kaybedip dizlerini dövmeye ve ağlamaya başladı. Ben de gözyaşlarımı tutamadım. Onu sakinleştirmek için kendisini saklayacağıma söz verdim.

Hâlâ süren kargaşanın ortasında, lokomotiflere hizmet etmek için yapılan su tankına kadar onunla birlikte geldim. Merdivenden yukarı çıkan Hamamcıyan, deponun çatısında gizli bir yerlere saklandı. Orada onun gibi birkaç genç daha gizlenmekteydi. Daha sonra Hamamcıyan'ı hiçbir polis memurunun aramaya cesaret edemeyeceği Klaus'un evine götürmek için gerekenleri ayarladım.

Ama cesaretini kaybeden zavallı Hamamcıyan, bu eşsiz fırsattan yararlanmamayı tercih etti. Aniden gizlendiği yerden inip dost bildiği ve güvendiği Yüzbaşı Yaşar'a teslim oldu. Sadece ısrarlarımla 40 altın lirayı

yanına almayı kabul etti. Jandarmalara rüşvet verip duruma göre kendisini kurtarması için bu altınlara ihtiyacı vardı.

Bütün bu endişe ve dramdan sonra, o hüzünlü ayrılık vakti gelip çattı. Hamamcıyan, orada kalmış olan biz bir avuç Ermeni'yle sarılıp vedalaştı. Jandarmalarla birlikte tam istasyonundan ayrılmak üzereyken, yıldızının hiç barışmadığı bir Yahudi memur, vedalaşma bahanesiyle dalga geçti: "Kesinlikle, savaştan sonra İstanbul'da görüşürüz." Hamamcıyan, Fransızca cevap verdi: "Ölüyorum diye kına yak! Ermenileri temizliyorlar. Meydan Yahudilere kaldı." Böylece, omzunda taşıdığı küçük çıkınla birlikte, hiç arkasına bakmadan sakin sakin yola koyuldu.

Çadırda yalnızken, anlamlı son sözlerini buraya aktarmadan geçemem: "Muhterem Peder, yazık. Biz gidenler Ermeni milletinin bağımsızlık ve özgürlüğünü göremeyeceğiz. Burada kalan sizin gibilere imreniyorum doğrusu. Çünkü uzun süredir özlem duyduğumuz özgürlük gününü görebileceksiniz."

Ölüme gidenler, hiç değilse bu sefer bir milyon masum Ermeni'nin kanının boşa akmadığına ve hayatta kalanların hür ve bağımsız Ermenistan bayrağını selamlayacak fırsata sahip olacağına gönülden inandıklarını her fırsatta dile getirmişlerdi.

Ölenler görmeden inanmışken, kalanlar gördükleri hâlde inanamamışlardı. Ölüp gidecek olan birçokları gibi, merhum Hamamcıyan da benden sık sık Ermeni Golgothasının bu trajik hikâyesini yazmamı istemişti.

Bense, bu anlatıyla sadece ve sadece onların vasiyetini yerine getirdiğime inanıyorum!

Sürgün edilenlerin kervanları uzaklaştıkça uzaklaştı. Klaus, değer verdiği sadık inşaat mühendisi Karabacıyan'ın genç karısını, annesi ve kız kardeşiyle birlikte kurtarmak için son bir girişimde daha bulundu. Ama hiç fayda etmedi: Türkler onu, kızı kardeşi ve annesiyle birlikte evlenerek sürgünden kurtardığı güzel karısına göz diktikleri için sürgüne göndermişlerdi. Kara listelerde yer almadığı hâlde o kadar çok kişi sürgün edilmişti ki. Bunun tek amacı Türklerin bu sürgünlerin güzel eşleri ve kız kardeşlerine ancak bu şekilde el koyabilecek olmalarıydı.

Israrla girişimlerini sürdüren Klaus, bağnaz antiermeni Binbaşı Avni'den memur kervanının sağ salim Birecik'e ulaşacağı garantisiyle birlikte, sürgünlerin imzalarını taşıyan bir belgenin Klaus'a geri getirileceği sözünü almayı başardı.

En sonunda hava karardı. Herkes tükenmiş bir durumda kulübesine ya da çadırına çekildi. Bahçe demiryolu inşaatının on birinci etabında çalışan 800 Ermeni işçi ve memurdan geriye birkaç Ermeni kaldı: Klaus'un yardımcısı inşaat mühendisi Nişan Maviyan; bir telgraf operatörü; kontrol görevlisi olan iki delikanlı ve ben olmak üzere toplam 5 kişi.

Hiçbirimizin gözüne uyku girmediğini belirtmek gereksiz. Ne arkadaşlarımızın ve binlerce kişinin korkunç gidişini unutabiliyor ne de yarın ne olacak, bizi ne gibi tehlikeler bekliyor diye düşüne düşüne endişelenmekten kendimizi alabiliyorduk. Yakınlardaki ormanlardan gelen Mavzer seslerini işittiğimizde, gece yarısını geçmişti ve daha hiçbirimizin gözüne uyku girmemişti. Teslim olmayıp kaçmayı tercih eden bütün gençler, devriyeye çıkan Avni'nin jandarmalarının takibi altındaydı. Bu devriyelere firarileri yakalar yakalamaz kurşuna dizme emri verilmişti.

Sabah 80'den fazla ceset gördük. Bacaklarına ipler bağlanmış, Bahçe vadisindeki ormanlara doğru sürükleniyorlardı. Avrupalı mühendislerin fotoğraf çekememeleri için burada yoldan uzak ücra bir köşede kazılmış iki büyük toplu mezara gömülüyorlardı.

Ertesi gün, demiryolu inşaatının uzak uçlarından, Yenice, İntilli, Yarbaşı ve Keller'den yeni tehcir kervanları ulaştı. Tümü Avrupalı mühendislerin protestoları yüzünden, gece getiremedikleri kadınlar, genç kızlar ve çocuklardan oluşuyordu.

Ah, bu zavallıların görüntüsü o kadar korkunçtu ki. Toz toprak içindeki bu kervan istasyonun önünden geçerken, Klaus'un karısı ile Ermeni hizmetçisi (5-8 yaş arası) küçük çocuklara ekmek dağıtmak için dışarı çıktılar. Türk jandarmalar çocukların bazılarının ellerindeki ekmekleri alıp yere fırlattılar. Jandarmalar yerden ekmekleri almak için geride kalan birkaç küçük çocuğu dipçikleyip yere düşürdüler. Bazılarını da annelerinin kervanlarına yetişsinler diye dövdüler.

Askerler o kadar vahşi davranıyorlardı ki biz birkaç Ermeni tehlikeye aldırmadan çocukları korumak için koştuk. Avrupalı mühendislerin karıları diyorlardı ki: "Eğer bunlar [askerler] bizim yanımızda masum çocuklara işkence edebiliyorlarsa, onları kimsenin göremeyeceği ücra yollarda kim bilir nasıl davranıyorlar?"

Bütün beklentilerin aksine, Amanos demiryolu şantiyesi bölgesinden tehcir edilen Ermenilerin toplam sayısı 11 bin 500 yüzü geçmişti. Çeşitli yabancı milletlerin uyrukları olarak sahte isimlerle kaydolan çok sayıda

Ermeni'nin gerçek kimliği açığa çıkmıştı. Şimdi onlar da tehcir kervanlarına katılmıştı. Mamure'den Keller'e kadar olan bölgede bizden geriye sadece 135 kişi kalmıştı. Gerek mühendis, telgraf operatörü, zanaatçı, gerekse tünellerde çalışan usta işçiler olsun, hepsi memur ve uzmanlardan oluşuyordu.

Burada, Adana demiryolu inşaatının ikinci etabının genel müdürü Winkler'in soylu çabalarını söylemeyi gerçek adına borç bilirim. Bu yaşlı insansever –Ayran'dan Morf, İntilli'den Koppel, Bahçe'den Klaus ve diğerleri gibi kendi şubesinin başmühendisleriyle birlikte– bağlılıkları, dürüstlükleri ve disiplinlerine özel değer verdiği çalışanlarının tehcir edilmesini önlemek için didinmişti.

Yağmur gibi uzun protesto telgrafları göndererek, İstanbul Bağdat Demiryolu Şirketi Genel Müdürü Hugnen'e; Holzmann şirketinin Almanya'nın Frankfurt kentindeki merkezine; Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na; Çanakkale'deki savunma kuvvetlerine de komuta eden İstanbul'da Alman silahlı kuvvetlerinin komutanı von Sanders Paşa'ya; İstanbul'da Alman genelkurmay yetkililerine ve yardım umdukları herkese dilekçeler göndermişlerdi. Her dilekçede, binlerce işçinin ve tecrübeli idari personelin tehcir edilmesinin feci sonuçlarını izah etmişlerdi.

Ama İstanbul'daki Alman genelkurmay yetkililerinden gelen emirler, Almanlar ve Türkler arasındaki ilişkileri zora düşürmemek için Alman inşaat mühendislerinin olaya müdahale etmesini yasaklıyordu. Alman genelkurmay yetkilileri, en azından Harbiye Nazırı Enver'den bir çeşit lehte düzenleme koparmaya söz veriyorlardı. Gerçekten de sürgünün dördüncü gününde Bahçe'de kalmış olan biz Ermenilerin keyfine diyecek yoktu: Ermeni telgraf memuru bize koşup İstanbul'dan gelen iyi haberi ulaştırdı. Buna göre tehcir edilen bütün Ermeniler dönecekmiş. Buna bir tek ben inanmadım. Çünkü biliyordum ki Türkler Winkler'e ve valiye tehcir edilenlerin Adana'dan geri dönüşünü emrederken, bir yandan da Bahçe ya da Maraş'ta bulunan Avni'ye "zararlı mikropları" yok etmesi için şifreli telgraflar gönderiyorlardı.* [**İttihat partisinin üst düzey yöneticisi ve Diyarbekir Valisi Dr. Mehmed Reşid'in Ermenilerden "tehlikeli mikroplar" diye söz etmesi, Ermenilere karşı aşırı ırkçılığı gösteriyordu.*]

Başarıları karşısında bütün Almanların koltukları kabarmıştı ama aslında sevinçleri kursaklarında kalacaktı. Ertesi gün sadece uzmanların döneceğini işittik. Daha sonra bu haber de fos çıktı. Bu mesajların hepsi

ya sürgünleri mümkün olduğu kadar uzağa götürmek ya da sadece işlerini hemen görmek için yeterli zamanı kazanmak isteyen Türklerin oyunuydu.

İkinci gün, Winkler bile Adana'dan özel bir lokomotifle gelerek tüm demiryolu inşaatlarındaki hatları teftiş ettiğinde hiçbir faaliyet olmadığını gördü. Daha sonra öğrendiğimize göre, bundan çok etkilenen yaşlı adam Ayran'da bu kadar çok sayıda sürgünün öldürüldüğünü duyunca, Morf'un yanında ağlamış.

Winkler, İstanbul'a telgrafla gönderdiği yeni bir dilekçede, sürgün edilen binlerce işçisinin geri dönmesini tekrar talep etti. Bu sefer eğer 3 gün içinde talepleri karşılanmazsa, malzeme ve cephane sevkiyatını derhal durdurmakla tehdit ediyordu. Sözünü tutarak [üç gün sonra] Mamure-İslâhiye dekovil hattında tüm trafiğin derhal ve süresiz olarak durdurulmasını emretti.

Bundan böyle İstanbul'dan Mamure demiryolu istasyonuna gelen malzeme ve cephane Yenice istasyonunun depolarında yığılmaya başladı. Türk askerî yetkilileri malzemeyi at arabalarıyla dağlık Kanlıgeçit-Hasanbeyli yolundan nakletmeye çalışmakla birlikte, toplam birkaç 100 bin kişiyi bulan iki büyük Türk ordusunun sert muharebeler verdiği

Mezopotamya ve Filistin cephelerine böyle ilkel araçlarla ulaşmak mümkün değildi. Bu sefer Mezopotamya'daki orduya dillere destan von der Goltz Paşa komuta ederken, Filistin ordusunun komutanı ise Donanma Nazırı Cemal Paşa'ydı.

İstanbul'da Alman genelkurmay yetkilileri ve von Sanders Paşa, Enver'den gelen emir üzerine Winkler'e gönderdikleri yıldırım telgraflarla demiryolu ulaşımının açılmasını istediler. 13 günlük bir kesintiden sonra, Winkler'in tünellerden geçen dekovil hattını açmaktan başka çaresi kalmamıştı.

Alman ordusunun insanlık dışı davranışının inkâr edilemez bir başka kanıtı daha. Çünkü o yıllarda muazzam güce sahip olan Alman komutanlığının isteseydi o sürgünlerin geri dönüşünü sağlayabileceğine gönülden inanıyorum. Ama zevahiri kurtarmak için Enver'e birkaç resmî dilekçe gönderip sonra da Winkler'e askerî ve siyasal sorun yaratmamak adına Türk hükümetinin içişlerine karışmamasını telgrafla bildirdiler.

7

BAHÇE-MARAŞ YOLUNDA KATLİAM: DELİREN ALMAN HEMŞİRE

Amanos inşaat projelerinde çalışan kadınlı erkekli on binlerce Ermeni işçisi, birkaç gündür gruplar hâlinde kervanlarla Bahçe'den Maraş'a doğru yola çıkarıldı. Onlardan hiç haber alamadığımızdan, endişe içinde Maraş'a varışlarıyla ilgili iyi haberleri bekledik.

Türk hükümeti "Tehcir edeceğiz" dediğinde, bunun ne anlama geldiğini diğerlerinden iyi biliyordum. Gerçekte, tehcir demek ölüm demekti.

Biz, geriye kalan bir avuç Ermeni, korkunç endişelerle kıvranıyorduk. Ama Türklerin, Avrupalıların, hatta Almanların gözü önünde sürgünleri katlederek, suçlarına yeni kanıtlar sağlayacak kadar aptal olamayacakları düşüncesi endişemizi yatıştırıyordu.

Ne var ki, Türkler her zaman iyi hesap yapıyorlardı... çünkü kim bilir hesap verecekleri büyük gün gelip çattığında, kötülüklerinin bilançosunda birkaç bin kurbanın sözü bile edilmezdi... Ayrıca, Almanlarla birlikte milletler arasındaki bu devasa mücadeleden kendilerinin muzaffer çıkacaklarına inanıyorlardı.

Ama tüm beklentilerinin aksine savaşı kaybedecek olurlarsa, o zaman eski tecrübeleri onları en tehditkâr düşmanlarının susturulması karşılığında bazı topraklardan kolaylıkla vazgeçecekleri inancına götürecekti... Ceza vakti gelip çattığında, hiç kuşku yok ki Avrupalı güçler Şark'ın o eski müzakere sanatına başvuracaklardı...

Amanos Ermenilerinin genel tehcirinden sonra, bizim Miss Shepherd sahte adıyla tanıdığımız Alman Hemşire Paula, yanında bir Alman hemşire, bir Türk hizmetçi ve iki jandarma eriyle birlikte binlerce sürgüne para, v.b. yardımı yapmak için Maraş'tan Bahçe'ye doğru yola çıktı.

Maraş-Bahçe yolu dağlık olduğundan, arabayla yolculuk mümkün

değildi. Bu yüzden ıssız dağ patikaları at sırtında aşılıyordu. At sırtında yaklaşık 6 saatlik yolculuktan sonra, kendilerini ansızın bir muharebe meydanında buluyorlardı. Her adımda sahne daha çıldırtıcı ve korkunç hale geliyordu. Her tarafta kan gölcükleri içinde yüzlerce ceset vardı. İstisnasız hepsi çıplaktı. Cesetlerin çoğunun baş ve uzuvları kesikti; iç organları gövdelerden dışarı fırlamıştı. Cesetler o kadar parçalanmıştı ki kimin erkek kimin kadın olduğunu anlamak bile mümkün değildi.

Katillerin bu sürgünleri katlettikten sonra, saatlerce cesetlerle uğraştıkları, kesip biçtikleri açıktı. İnsanlık tarihinin en karanlık günlerinde bile tanık olmadığı bu işleri, burada *Kuran*'ı bahane ederek, cihadı bahane ederek gerçekleştirmişlerdi.

Hemşire Paula'ya eşlik ederken, etrafında kandan başka bir şey görmeyen Alman hemşire kendine kaybetmiş. Atından atlayıp 6 aylık bir kız çocuğun parçalanmış cesedini kucaklamış. Bu benim kızım diye bebeği öpüp ağlarken oradan götürmeye çalışmış.

Alman hemşire delirmiş. Cesetler arasında koşuştururken, ne zaman küçük bir çocuğun parçalanmış cesediyle karşılaşsa, öpe koklaya onlara sarılmış. Hemşire Paula ve yanındakiler ne yapsalar onu kendine getirememişler. Bu yüzden onu zorla cesetlerin yanından uzaklaştırmaları gerekmiş. Üst başı kan içindeymiş; atına bağlamışlar ve Maraş'a götürmüşler. Çıldıran Alman hemşireyi Alman hastanesine yatırmışlar.

Ertesi gün Hemşire Paula yeniden Bahçe yoluna koyulmuş.

Ne var ki, bu korkunç manzaraya dayanamayıp Maraş'a döndüğünde hıçkırıklara boğulup şöyle söylemişti: "Bu canavarlar masum kadınlar, küçük çocuklar ve hamile kadınlardan ne istiyorlar ya?" Onu dinleyen herkes gözyaşlarını tutamamış; Alman, Avusturyalı, Dalmaçyalı ve Macar mühendis ve ustabaşılar da öyle. Bu hikâyede en küçük bir abartma bile yok; bir tanık –Alman kadın– doğru olduğunu onaylıyor.

Klaus'un evinin ön avlusunda, Hemşire Paula Avrupalı mühendis ve ustabaşılara bu canice olayları anlatırken, hepsi öfkelenmiş ve uygar dünyanın gözü önünde işlenen bu suçlara tanıklık etmek istemişti. Bahçe-Maraş yolunda şehit olanların sayısının şimdi 2.600'ü geçmiş olduğu bilgisi çok geçmeden doğrulanmıştı.

Bu haberin duyulmasından sonra, Klaus dahil birkaç mühendis, olayı kanıtlayacak fotoğrafları çekmek için yanlarına kimseyi almadan gizlice olay yerine gitti. Kıyımdan kıl payı kurtulan ve bize sığınan birkaç

delikanlıya, gördüklerini anlatmalarını söyledik. Başlıca ayrıntıları dinlediğimizde, günlerce kendimize gelemedik; ağzımıza lokma, gözümüze uyku girmedi.

Mucize eseri sağ kalabilen bu birkaç Ermeni delikanlıdan işittiklerimiz işte bunlar: Uzun kervanlar Bahçe-Maraş yolunun dağlara doğru yükselmeye başladığı mevkide, Adana merkez komutanı ve bu genel tehcirin sorumlusu Ermeni katili Avni, emrindeki jandarmalara dağa tırmanmakta olan Ermenilere hedef gözeterek ateş açmalarını emretmiş.

Erkeklerin, kadınların, kızların ve çocukların birer birer vurulup ölmeleri ne hazin bir manzara! Kan içinde yere düşüyorlarmış. Orası insan avlanan bir avlağa benzemiş. Jandarmaları galeyana getirmek isteyen Avni kelle başı on kuruş ödemeye söz vermiş.

Bu insan avı sürmüş; kıyım devam etmiş. Tümü 21 ve 26 yaşları arasındaki jandarmalar, insan hedeflerini ıskalamak istemiyorlarmış. Çünkü kelle başı 10 kuruşa ilaveten, onlara erbaş olma sözü de verilmiş... Ne yazık ki, o anda bir Ermeni'nin hayatı bir tavuğunki kadar bile etmiyormuş.

Kurşunla yaklaşık 400 kişi vurulduktan sonra, jandarmalar ağır yaralıları da öldürmek için vurduklarının yanlarına gelmişler. Daha sonra onları kasaturalarıyla doğramışlar, parça parça etmişler... Sürgünlerden bazıları dağın tepesine ve oradan da Maraş'a kadar uzanan geniş ovaya kaçmış. Orada çevredeki Türk köylülerinden oluşan bir kalabalığı da yağmaya davet etmişler. Onlar da dört bir yandan sürgünlerin üzerine çullanıp öldürmüş, soymuş ve yağmalamışlar. Bu delikanlılar bize Ermeni çocuklardan birçoğunun jandarmaların tüfeklerini kapıp yaylım ateş altında vurulmadan önce birkaç jandarmayı öldürebildiklerini anlattılar.

Amanos tehcirinden sorumlu olan Adana merkez komutanı Binbaşı Avni, Almanya'da eğitim görmüştü. Bu altmış yaşındaki adam muvazzaf subaylıktan istifa ettikten sonra kendisine yeni bir çalışma alanı bulmuştu. Askerlerini kervanları soymaya teşvik ediyor, ama aslan payını kendisine ayırıyordu. Bu şekilde ganimete konmuş, yaklaşık 10 bin Türk altını ve pek çok değerli eşya biriktirmişti. Avni, Maraş'tan Adana'ya bu ganimeti karısının adresine küçük mühürlü torbalarla postalamıştı.

Maraş postanesinde dağıtım memuru olan Türk, Bahçe'ye tayin olmuştu. Birgün rakı içerken, zil zurna sarhoş olduğu bir sırada Müslüman olan bir Ermeni meslektaşına bu bilgileri ağzından kaçırmıştı. Bana da bu bilgiyi aktaran o memurdu.

Bu acı olaylardan birkaç ay sonra, Dahiliye Nazırı ve Ermenilerin imhasının gerçek örgütleyicisi Talat'ın Avni'yi terfi ettirdiğini görüyoruz. Avni İzmir'e gitmiş,

İzmir'in bakir alanında da savunmasız Ermeni kadınlara aynı zalimlikle davranmıştı. Çünkü İzmir Ermenileri, İstanbul Ermenileriyle birlikte genel tehcirden mucizevi bir biçimde kurtulmuştu.

1920'de, Mütareke'den sonra Rumlar İzmir'i işgal ettiler. O zaman, Bursa'ya kaçan Avni Rumların intikamından ancak intihar ederek kurtulmuştu.

8

KUTÜLAMARE'DE İNGİLİZ SAVAŞ ESİRLERİNİN ÇEKTİKLERİ

Amanos bölgesinden birkaç bin Ermeni işçi, katliamdan sağ çıkıp tükenmiş, bir deri bir kemik kalmış hâlde Birecik'e ulaşmayı başarmıştı.

Fırtına sonrasının beklenmedik sessizliğinde, mucizevi bir biçimde kaçmış olan bizler, insanı iliklerine kadar ürperten belirsizlikler içinde terör dolu günler yaşıyorduk. Bırakın yiyip içmeyi artık yaşama arzumuz da kalmamıştı. Uzun zamandır gözümüze uyku girmemişti. Gözlerimizi yumar yummaz en son trajik olaylar bir film şeridi gibi gözlerimizin önünden akıp geçiyordu. Her rüzgâr sesinde irkiliyor, her an jandarma takibindeymiş gibi askerlerin soluğunu ensemizde hissediyorduk.

Binlerce Ermeni işçinin zorla götürülmesi, Amanos tünelleri ve demiryolu hatlarının inşaatını durma noktasına getirmişti. Oraya buraya dağılmış 20-25 kadar Kürt ve Türk zorla çalıştırılıyordu. Ortalıkta onlardan başka çalışan görülmüyordu.

Her zaman keşfe çıkmış Türk askerî ve polis görevlileri biz Ermenilerle karşılaştıklarında, sanki nasıl sağ kaldığımızı öğrenmek istercesine bize şaşkın şaşkın bakıyorlardı. En iyisinin arazi olmak olduğunu düşünüyorduk ama bu bile infazcılarımızın bizim iş istasyonlarından kaçtığımızdan şüphelenmelerini sağlıyordu.

Her türlü firar teşebbüsünü önlemek için çok sayıda atlı jandarma eri dağlarda ulu ağaçların altında, çevre dağ ve köylerin açık ve gizli yollarında pusuda bekliyorlardı. Geceleri daha bir endişeli oluyorduk; acı çeke çeke ezilen ruhlarımızın üzerine ölüm kâbusu çökmüştü. Deneyimlerimizden Türk polis ve askerî görevlilerinin suçlarını gündüz planlayıp geceleri avlandıklarını biliyorduk.

Amanos Ermenilerinin tehcir edilmesinin üzerinden en fazla 2-3 hafta geçmişti ki kasvetli bir bahar akşamında, saat on sularında yüzlerce kişinin ayak sesini işittik. Bunların kim olabileceğini düşündük ama Der Zor toplu mezarlarına götürülen kalan Ermenilerden bir başka tehcir kervanı olabileceğinden başka bir şey aklımıza gelmiyordu. Kervan Bahçe demiryolu istasyonuna geldiğinde, pejmürde giysili, toz toprak içinde, sırtları kamburlaşmış, iskeletleri andıran İngiliz ve Hintli askerleri görünce çok şaşırdık.

Dünya savaşının ilk günlerinde, kurtarıcılarımızı, güçlü dostlarımızı, İtilaf'ın muzaffer askerlerini özenle beklemiştik... Ama şimdi onların bir deri bir kemik kalmış yaşayan hayaletlere benzediklerini gözlerimizle görüyorduk. Karanlıkta onların bir kuru kalabalık mı yoksa esir düşmüş bir ordu mu olduğunu söylemek zordu.

Dizlerine kadar gelen şortlar giymişlerdi. Bacakları yara bere içindeydi; kir pas içinde yaşayan ölülere benziyorlardı... Avurtları çökmüş, gözlerinin feri sönmüştü. Hintliler yarı çıplaktı; bazıları geleneksel biçimde başlarını sarmıştı. Karanlıkta sanki bir hayalet ordusunu andırıyorlardı.

"Aranızda hiç Ermeni var mı?.. Bir dilim ekmek verin... Günlerdir ağzımıza lokma girmedi." İngilizce konuştuklarını işitince şaşkınlıktan dilimiz tutuldu... Adamlar İngiliz'miş... Bizimle aynı kaderi paylaşan uzak dostlarımız bizden ekmek istiyorlardı... Gerçekten de nasıl bir ironi!

Şefimiz mühendis Klaus'a koştuk. O kısa bir araştırma yaptıktan sonra, ertesi günkü tüm tayınımızı ona bıraktık. İngiliz ordusundan toplam 200 kişilik bir öncü birlik Kutülamare'de esir düşmüştü. Neredeyse açlıktan ölecekmiş gibi görünmelerine rağmen, rütbelerine göre ve örnek bir askerî disiplinle sıralanmışlardı. Sonra da kendilerine verilen tayını alıp yorgunluktan ıslak çayırlara serilmişlerdi.

O gece merak içinde dönüp durduk. Çünkü ilk defa dış dünyadan ve özellikle büyük ve kudretli müttefiklerimiz Britanya, Fransa ve Rusya'dan bilgi alma fırsatı bulmuştuk. Ertesi gün, bu askerlerin sürgün edilip öldürülmüş olan binlerce Ermeni işçinin yerine çalıştırılmak üzere getirilmiş olduğunu öğrendik. Ama bu zavallı adamlar o kadar çok acı çekmiş, o kadar zayıf düşmüşlerdi ki onları çalıştırabilmeleri için bir hafta dinlenip beslenmeleri gerekiyordu. Birçoğu uzun süreli açlıktan sonra kendilerine verilen sığır eti ve başka yiyecekleri günler, hatta haftalar sonra bile sindirebilecek durumda değildi.

Bu esirler arasında, Londra ve diğer İngiliz şehirlerinden gelen uzmanlar; mühendisler, mimarlar ve hekimler vardı. Ama başlarındaki Türk askerleri er, erbaş ve subay ayrımı yapmıyorlardı. Sadece Kutülamare'deki İngiliz ordusunun komutanı General Charles Townshend, trenle doğru İstanbul'a gönderilmiş, Büyükada'da emrine özel bir konut tahsis edilmiş ve rahat koşullar sağlanmıştı. Türkler kurnazlık edip savaş esirlerine uygar bir biçimde davrandıklarını gösteren bir şov tertiplemişlerdi. Bu arada, meraklı gözlerden uzak, ücra çöllerde gene savaş esirlerine sözle zor ifade edilebilecek işkenceler yapıyorlardı.

Demiryolu inşaatının Alman yönetimi, uzman İngiliz subaylara becerilerine uygun pozisyonlar veriyorlardı. Ne var ki, kimi uzun süredir aç kaldığından mutfakta çalışmayı tercih ediyordu. Bu subaylarla yavaş yavaş yakınlaşıp dostluk kurduktan sonra, bize çöllerde yaşadıkları korkunç acılardan söz ettiler. Generalleriyle birlikte aralarında Hintlilerin de bulunduğu 13 bin İngiliz askeri, Bağdat'ın güneyinde

Kutülamare'deki İngiliz ihtiyat ordusundan takviye beklemekteymiş. Sürpriz bir şekilde büyük bir Türk ordusu tarafından kuşatılıp esir alınmışlar. Bağdat'tan Der Zor yoluyla Amanoslara iki aydan uzun süre yürümüşler. Arap subayları ve askerlerinin kendi emir-komutalarından çıkabileceğinden şüphelenen Mezopotamya'daki Türk ordusunun komutanlığı, bu İngiliz savaş esirlerini Mezopotamya'dan Kilikya'ya nakletmek için sadece kendilerine sadık askerleri ve İttihatçı subayları görevlendirmiş. İttihatçı subaylar savunmasız savaş esirlerini "beyaz katliam"a maruz bırakmak için en uzun çöl yollarını seçmişler. Esirlerin yolda ölmeleri için her çeşit zalimliği yapmışlar. Örneğin, o yörelerde âdet olduğu gibi gece serinliğinde yol almak yerine, haftalar ve aylar boyu yakıcı güneşte yürütülmüşler. Erzakın gelmediğini ya da yolda olduğunu ya da hiç erzak olmadığını söyleyip kafa karıştırmışlar. Uzun süre aç bırakılıp pis suları içmeye zorlandıklarından dizanteri ve vereme yakalanmışlar. Takatleri kalmadığında, yol kenarına çöküp kalınca orada terk edilmişler.

Hindistan'ın yüz milyonlarca Müslüman'ına önceden propaganda yapmış olan Türk devletinin bu sadık temsilcileri, şimdi Müslüman Hintli esirlere çok daha sert davranıyorlardı. Bunun nedeni de Müslümanların halifesine karşı Hıristiyan ordularda görev yapıp Türklere karşı silaha sarılmaya cüret etmiş olmalarıydı.

Müslüman kardeşleri olmalarına rağmen, Türklerin her zaman Arapları, Arnavutları, Çerkesleri ve İranlıları yakıp yıktıkları, imha ettikleri,

haklarını ihlal edip katlettikleri doğru değil mi? Bu yüzden, bütün Müslüman ırklar Türk boyunduruğunu sırtlarından atmak istiyor, asırlar boyu isyana kalkışıyorlardı. Hatta İngiliz subaylar bize Türk askerlerinin subaylarının emriyle sık sık Müslüman Hintli esirleri dipçiklediklerini ve bu esirlerin kafileyle birlikte yürüyecek hâli kalmadığında kafalarını dipçiklerle ezdiklerini bile anlattılar.

Böylece Türk subayları ve askerleri sadece uygar ulusların riayet ettikleri savaş kurallarını çiğnemekle kalmıyordu. Ama o kadar büyük bir vahşetle hareket ediyorlardı ki Kutülamare'de esir alınan 13 bin İngiliz ve Hintli asker ve subaydan, belleğim beni yanıltmıyorsa, en fazla 1.600'ü bizim Amanos demiryolu hatları inşaatımıza kadar gelebilmişti. Eğer dünyanın en güçlü ülkesinin askerlerine bu şekilde davranıyorlarsa, kendi uyrukları olan Hıristiyan halklara nasıl davrandıklarını siz tahayyül edin!

İngiliz subaylar, çöllerde neler çektiklerine dair yürek paralayıcı hikâyeleri anlatmayı bitirdiklerinde, büyük bir şefkatle bize Der Zor'da tanıklık ettikleri korkunç manzaraları anlattılar. O uçsuz bucaksız çöllerde, insan kemikleri, ezilmiş kafatasları, her tarafa saçılmış iskelet yığınlarıyla birlikte öldürülmüş çocukların iskeletlerinden oluşan yığınlara da rastlamışlar.

Eğer Sivas'ta Timurlenk tarafından katledilen 40 bebeğin şehitliğini anlatan Ermeni tarihçiler bu zaman ve mekânda yaşasalardı, katledilmiş binlerce çocuğun görüntüsü karşısında nasıl lanet okurlardı, kim bilir? Sonuçta, katliamlar ve açlıkla 400 bin Ermeni sürgün güneşte cayır cayır yanan ve uçsuz bucaksız uzanan çöl kumlarında yok edilmişti.

Türk subaylar ve askerleri, İngiliz savaş esirlerine de tıpkı Ermeni sürgünlere muamele ettikleri gibi muamele ediyorlar; daha sonra hesap vereceklerini hiç düşünmüyorlardı. Çünkü Türkler yenilmez Alman orduları sayesinde İtilaf güçlerini yeneceklerine; Kafkasya, İran, Hindistan, Mısır ve Kuzey Afrika'daki tüm Müslüman toprakları işgal edip dev bir Müslüman dünya imparatorluğu kurabileceklerine derinden inanıyorlardı... 4 milyonu bile zor bulan –geniş imparatorluğun üçte ikisini çoktan kaybetmiş olan ve geri kalanı da bölünme riski yaşayan– Türk ırkının bu rüyayı gerçekleştirebildiğini hayal edin. Bu, Türkiye'nin genç liderlerinin benimsedikleri şovenizm, panislamizm ve pantürkist rüyalarının nasıl bir şey olduğu hakkında şöyle böyle bir fikir verir.

Alman demiryolu inşaatı projesinin yönetiminin İngiliz savaş esirlerini tekrar sağlıklarına kavuşturması yaklaşık bir ay aldı. Bu süre içinde, yeni amele taburları organize edildi, binlerce Ermeni işçinin tehcir edilmesi yüzünden durmuş olan hat ve tünellerin inşa edilmesi yeniden başladı.

Bahçe'de kalan biz birkaç Ermeni, çalışma arkadaşlarımız olan İngiliz subaylar arasında soylu ve sağlam dostlar edindik. Hiç sakınmadan, onlara içinde bulunduğumuz zorlukları da geleceğe dönük umut ve beklentilerimizi de anlattık. Bu subaylar da dünya savaşının İtilaf güçlerinin zaferiyle sona erdiğinde, asırlardır süren çilemizin son bulacağına dair umut vererek yüreklerimize su serptiler. Politikacı ve diplomatlardan beklenmeyen askerce bir açıksözlülükle, İngiliz subayları Londra gazetelerinde neler yazıldığını söyleyerek bizi teselli ettiler. Kendilerine gizli kanallardan ulaşmış olan Başbakan H. Asquith ve Dışişleri Bakanı Edward Grey'i Ermeni dostu konuşmalarını özellikle belirttiler.

Ermeni halkından hayatta kalan kişiler olarak, teselli ve teşvike susamıştık. Bu yüzden de yeni dostlarımızın bizi temin ettikleri gibi, İtilaf güçlerinin bu hayati savaşı hak ve adalet ile ezilen halkların kurtuluşu için sürdürdüklerine inanmak istiyorduk ve bu yüzden inanıvermiştik. Bu iddiaları [kabinenin] sorumlu bakanları defalarca dile getirmişlerdi.[11]

11 Balakyan bölümü 2 Eylül 1920 tarihli *London Times*'ta yer alan bir makaleye gönderme yaparak bitirmekle birlikte bu makaleyi bulamadık.

9

ZORLA MÜSLÜMANLAŞTIRMA PROGRAMI: BAHÇE'DEN İNCİRLİ'YE KAÇIŞ

Amanos demiryolu inşaat projelerinden 10 binden çok Ermeni işçinin tehcir edilmesinden sonra, mimar, mühendis, teknik ressam ve telgraf operatörü olarak hatta yaklaşık 200 kişi kaldık. Aramızda birkaç Ermeni usta sanatkâr vardı: Demirciler, marangozlar, kalaycı ustaları ve v.b.

Etrafımızda hummalı faaliyet kesilmişti. Yeni inşa edilen hatlarda çalışan, oraya buraya dağılmış birkaç Türk köylü ve Kürt göçmen işçi dışında her yer bomboştu. 15 bin işçiden 10 bininin gitmesiyle, inşaat doğal olarak yavaşlamıştı. Ama şimdi İngiliz savaş esirleri bu işe koşulduğundan, yeni bir heyecan başladı.

Türk çalışanların tüm dikkati, artık baş belası saydıkları kalan birkaç Ermeni üzerinde yoğunlaşmıştı. Her gün kalan Ermenilerin de nasıl tehcir edileceğine dair yeni söylentiler yaymaya başlamışlardı.

Bu söylentilere kulak asmadığımız hâlde, hepimiz şaşkın ve endişeliydik. Derken Selanik asıllı bir Yahudi olan reji müdürü, bizi birer birer yanına çağırıp kurtuluşumuzun tek yolunun Müslümanlığı seçmek olduğunu söyledi.

Hatta çalışan birkaç Ermeni telgraf operatörünün komşu İslâhiye'de kaymakamlığa gidip, burada kendisi de dönme olan aynı reji müdürünün telkiniyle Müslümanlığı kabul ettiğine dair haberler yavaş yavaş kulağımıza çalınıyordu. Sadece isimlerini değiştirmekle kalmayıp yeni dinlerinin gerektirdiği bütün formaliteleri de yerine getirmişlerdi.

Klaus'un asistanı Maviyan, zorla Müslümanlaştırmaya direnmek için elinden geleni yapmıştı. En sonunda sıra bana geldi. Birgün aynı Selanikli dönme Yahudi, Bahçe istasyonundaki atölyemize çalışmaya geldi ve bana kendisiyle dışarı çıkmamı işaret etti. "Garabedyan Efendi, sen

Müslüman olmak için ne zaman yazılı dilekçe vereceksin?" diye sordu. Ben de derhal bunun için hazır olduğumu, diğer Ermeniler gibi bütün yasal formaliteleri tamamlamak için ne yapılması gerektiğini kendisinden öğrenmek istediğim cevabını verdim.

Fanatik dönmenin keyfi yerine gelmişti. Bana iki gün sonra kendisinin hazırlayacağı bir dilekçeyi imzalamak üzere, Cuma günü Bahçe'de kendi ofisinde randevu verdi. Ertesi gün birlikte İslâhiye'ye gidip tüm diğer yasal formaliteleri yerine getirecektik.

O akşam alelacele şefimiz mühendis Klaus'a koştum. Ona bana yapılan teklifi ayrıntılı olarak anlatıp bu durumdan kurtulabilmem için yardım istedim. Ermeni Kilisesi'nin vartabedi olarak, dinimi inkâr etmektense ölmeyi tercih edecektim.

Anlattıklarımdan etkilenen Klaus, kendisinden ne gibi bir yardım beklentisi içinde olduğumu sordu. Ondan Toros ya da Belemedik'e kaçışıma yardımcı olmasını istedim. Ne var ki, planımın aceleci olduğunu söyledi; özellikle bütün yollar jandarmalar tarafından tutulmuşken, böyle bir uzun ziyareti tehlikeli buluyordu. Beni anlayışla karşılıyordu, ama bulunduğu sorumluluk gerektiren makam nedeniyle, şüphe uyandırabilecek herhangi bir davranış içine giremezdi. Kaçışımın gerçekleşmesi için bazı yardımlarda bulunabilir, ama sorumluluk alamazdı. Çünkü tutuklanmam hâlinde, beni Türk polisinin elinden kurtaramayacağı için kaybedilmemden korkuyordu.

Şansımı sonuna kadar zorlamak için, bir başka Alman'a, benim din adamı olduğumu bilen teknisyen Kegel'a başvurdum. İyi bir Katolik olarak zorla Müslüman yapılmam tehdidine karşı beni kurtarabilmek için ne gerekiyorsa yapmak istiyordu. Kaybedecek zaman yoktu; iki gün içindeki başvurumdan önce Bahçe bölgesinden kaçmam şarttı.

İyi yürekli Kegel, tipik Alman kararlılığıyla bana pasaportunu verdi. Pasaportundaki fotoğrafını çıkardık. Sonra Bahçe'den dekoville 4 saat uzaklıktaki İncirli'de oturan yakın bir dostuna benim için bir tanıtma mektubu yazarak, ondan kendisi [Kegel] oraya gelinceye kadar beni barındırmasını söyledi.

İncirli, Amanos hattındaki son istasyondu. Ana istasyon olan Mamure oradan yarım saatlik yürüyüş mesafesindeydi. Bu yüzden de İncirli demiryolu malzeme deposuydu. Almanya'dan İstanbul yoluyla Suriye, Filistin ve Mezopotamya cephelerine gönderilen askerî malzemelerle

birlikte demiryolu inşaatında kullanılan malzemeleri de burada büyük depolarda tutuluyordu.

Çok derin bir vadinin geçtiği İncirliye, Temmuz 1916'da muhteşem büyük bir viyadük inşa edilmişti. Zemine 10 metreden fazla giren temelleri üzerinde, vadinin o noktadaki derinliğine göre 35 metre kadar yüksekliğe erişen çok sayıda kemerli sütünü vardı. Kontağım Kegel'in dostu olan bu köprünün İsviçreli mühendisiydi. Bu sırada dilekçe vereceğim uğursuz gün olan cuma yaklaştıkça saatler yıllar gibi geçmek bilmiyordu. Ansızın, dekovil hattı inşaat projelerini teftiş eden Avusturyalı mühendis Litzmayer, emrine tahsis edilmiş özel vagonla Bahçe'ye geldi. Başka bir çarem olmadığından, ona içinde bulunduğum zor durumu anlatıp kimliğimi açıkladıktan sonra, aynı gün resmî teftişte İncirli'ye kaçışıma yardım etmesini rica ettim.

İyi bir Hıristiyan olan adam bu Ermeni din adamını kurtarmak istiyordu. Bana özel vagonuna kadar eşlik etti ve yola çıkış zamanını beklemeden düdüğüyle lokomotifteki sürücüye yola çıkma işareti verdi. Kaçışıma yardım eden cesur iş arkadaşlarıma veda edecek zamanım yoktu. Çok geçmeden küçük trenimiz yolda hiçbir yerde uzun süre mola vermeden Bahçe'den İncirli'ye doğru yol almaya başladı. Dağlar arasında 4 saat süren hatta yolculuk hiç bitmeyecekmiş gibiydi. Ama dostum Litzmayer beni herhangi bir Türk askerî ya da polis görevlisine teslim etmektense, ne pahasına olursa olsun koruyacağını söylemekten hiç vazgeçmemişti.

Nihayet İncirli'ye vardık ve yemek yemek için birlikte şirketin özel restoranına gittik. Burada yerel depolardan sorumlu olan ve Ermenifobik ünü Bahçe'ye kadar ulaşan Blanck adlı bir Yahudi'yle karşılaştık. Şeytani bir zevkle avını yakalamış avcı misali bana kim olduğumu sordu. Ben de Garabedyan takma adını kullanmayıp Herr Braunstein adlı bir Alman Yahudisi olduğumu söylemeye karar verdim. Gizlenen birçok Ermeni'yi ele vermiş bir muhbir olan ve Almanca konuşarak ağzımdan laf almaya çalışan Blanck'a durumu çaktırmamak için akla karayı seçtim. Sonra da acelem var diyerek Adana'ya giden herhangi bir yolcu gibi restorandan aceleyle ayrıldım. Çalılıklarda gözden kaybolup tanıtma mektubunu sunacağım İsviçreli mimarı bulmak için acele ettim. Beni evinde dostça karşıladı ve Kegel'in İncirli'ye gelişine kadar burada rahat ve güven içinde kalabileceğimi söyledi.

Akşam İsviçreli mimarın işten eve gelen komşusu iki genç Alman mühendise Avusturya Yahudi'si Herr Braunstein olarak tanıştırıldım. Bu

kişiler bana başından beri dostça davrandılar. Soğuk biraları art arda yudumlarken, siyaset dışı konularda güzel bir sohbete daldık. Sonra lojmandaki kendi ahşap barakalarımıza çekildik. Bütün umudumu bağlamış olduğum Kegel bir türlü gelmediğinden, gene de günler can sıkıntısı ve endişe içinde geçiyordu.

Her gece sadece yarım saat uzaklıktaki vadideki nehir yatağı boyunca Kanlıgeçit'ten gelen arabaların gıcırtısı yüzünden dehşete kapılıyordum. Bu sefer, binlerce tehcir kervanından geri kalanlar, İslâhiye yoluyla çöllere sürülüyorlardı. Konukseverliklerini benden esirgemeyen Alman mühendisler, bu olguyu akşam yemeğinde doğruladılar. Onlar ve evinde kaldığım İsviçreli mimar, demiryolunda çalışmak için sabah erkenden ayrıldıklarından, ancak akşamları bir araya gelip sohbet ediyorduk.

8, 10 gün geçmiş, dostum Kegel'dan henüz hiç haber alamamıştım. Derken bir akşam her nasılsa Ermeni katliamları ve tehcirleri benimle iki Alman mühendis arasında tartışma konusu oldu. Şaşırtıcı bir duyarsızlık gösterip Ermeni halkını asilikle ve en korkunç cezayı hak etmekle suçladılar... Sadece İsviçreli mimar Ermenileri savundu ve Türklerin eylemlerini haklı bir öfkeyle vahşet olarak suçladı. İki mühendis Ermeni olduğumu bilmiyordu. Çünkü nazik ve ileri görüşlü İsviçreli mimar kimliğimi çalışma arkadaşlarından gizlemiş, onların kendi görüşlerini içtenlikle ve çekinmeden ifade etmelerine izin vermişti.

Artık kimliğimi daha fazla gizleyebilecek durumda olmadığından, Ermeni olduğumu itiraf edip sürgün hikâyemi onlara da anlattım. Bu onlar için sürpriz ve şaşırtıcı olduğu hâlde, biz Ermenilerin Golgotha'sıyla ilgili anlattıklarımı dinlemişlerdi.

Boşboğazlığım sonucu bana eskisi kadar dostça davranmadıkları gibi şehit Ermeni halkına doğrudan ve dolaylı olarak kara çalmaya başladılar. O kadar kızgındım ki birgün hoşça kalın dedikten sonra bir daha görünmemek üzere kaçıp gitmeye karar verdim. Gidecek yerim saklanacak bir sığınağım kalmadığından yarım saat uzaklıktaki sedir ormanında saklanmaktan başka çarem kalmamıştı.

10

İNCİRLİ ORMANLARINDA: AMANOS'TAN TOROS'A KAÇIŞ

Vahşi hayvan gibi ormana sığınmıştım. En temel gereksinimlerimi karşılayacak durumda değildim. Bunu da sonuçlarını tartmadan içgüdüsel olarak yapmıştım.

Ancak ilk gün karanlık çöktükten sonra, boşboğazlığımın başıma ne işler açmış olduğunu bütün ağırlığıyla hissedecektim. Dehşet içinde, ormanın gizemli sessizliği ve karanlığında yapayalnızdım. Bir çukura sığınıp nasıl kaçacağımı düşünürken gözüme uyku girmedi. Tek umudum özverili koruyucum Kegel'dı ve onun gelişini beklemekten başka yapacak hiçbir şeyim yoktu.

Ormanda birkaç gün geçirdikten sonra, artık açlığa, özellikle de susuzluğa dayanacak hâlim kalmamıştı. Temmuzdu ve yakıcı Kilikya güneşi etrafı kasıp kavuruyordu. Sık ağaçlarla kaplı ormanın derinlikleri serin olsa da ben susuzluktan yanıp kavruluyor, bir damla suya hasret yaşıyordum. Yenilebilir bitkiler bulmak için dolaşıyordum. Bu bitkilerin acımtırak tadı kurmuş dudaklarımı ve dilimi serinletiyordu.

Susuzluk açlıktan beterdi; ona katlanmak daha zordu. Çünkü sonuçlarını hiç düşünmeden sedir ağaçlarının dibinde bitmiş *piçleri* hiç doymayacakmış gibi mideye indiriyordum. Sırf dişlerimin arasında çiğnenebilecek bir şeylerin olması bile bana teselli ve kuvvet veriyor, irademi iki kat güçlendiriyordu. Ama hâlâ susuzluktan yanıyordum. Sedir ağaçlarının çatlamış kabuklarını toplayıp sırf nemini emmek için içlerini emip yalamanın hiç faydası olmadı. Susuzluktan neredeyse ölmek üzereydim. Bir gece, tüm gücümü toplayıp bir saat uzaklıktaki Kanlıgeçit deresine inmeyi denedim. Ama daha ormandan aşağıya doğru iner inmez, bir anda karşıma gölgeler çıktı. Bu yüzden, korkudan titreye titreye hemen saklandığım yere döndüm. Saklandığım çukurun yakınlarında bir gölge

gördüğümde korkudan az kalsın küçük dilimi yutacaktım. Karşımda bir kurt duruyordu. Sanki bana "Burada ne işin var?" der gibiydi. Elimdeki demir çubukla kurdun üstüne koştum; hayvan tabanları yağladı. Sürekli sürüler hâlinde dolaşan çakallarsa beni korkutmuyorlardı. Sadece geceleri uluduklarında içim titriyordu.

En fazla 4 gün dayanabildikten sonra, ormandan yarım saat mesafedeki vadinin en yüksek yerine kurulmuş olan askerî çadırlardan oluşan kampa gitmeye karar verdim. Kampta kalanların Ermeni amele taburlarının askerleri mi yoksa Türkler mi olduğunu anlamam gerekiyordu. Gece yarısı bu amaçla gizlendiğim yerden ayrıldım.

Yakınlardaki çadırlardan birinde Ermenice konuşmaları işitince, içimi tarifsiz bir sevinç kapladı. Bir çadırda 4 askerden ikisi uyurken, diğer ikisi birbirine Şebinkarahisar Ermenilerinin kahramanca savunmasıyla ilgili öyküler anlatıyorlardı.[12] Konuşmalarına bakılırsa, içlerinden biri olaylara tanıklık etmiş gibiydi.

Fazla düşünmeden onlara Ermenice seslendim. Sesimi tanımadıklarından şaşıran iki Ermeni askeri korkusuzca ayağa dikildi. Ne kadar güç durumda olduğumu görünce, beni çadırlarına davet ettiler. Diğer iki askeri de uyandırıp tedirgin bir sabırsızlıkla yolculukta neler çektiğimi dinlediler. Sonra da gerçek kimliğimi öğrenmek istediler. Ama gerçek kimliğimi ele vermenin riskli olduğunu düşündüğümden, onlara sürgün edilen bir Ermeni öğretmen olduğumu söyledim. Ne var ki, Ermeni askerlerinden biri uydurduğum hikâyeye inanmamıştı ve sürekli olarak "Efendi, önemli birine benziyorsun. Bize gerçeği söyle. Sen kimsin?" Bu meraklı Ermeniler sadece benim ne kadar önemli biri olduğumu düşünürlerken, bense açlık ve susuzluğumu gidermekten başka bir şey düşünecek durumda değildim.

Bu kişiler umarsız Ermeni amele taburu askerleriydi. Hizmetlerine karşılık devlet onlara borcunu, tüm aile fertlerini anaları, karıları ve çocuklarını tehcir edip ortadan kaldırarak ödemişti.

Aç susuz olduğumu söylediğimde, hepsi hâlime acıyıp çıkınlarını açtı. Biri yatağının altında kirli paçavralara sardığı, bir dilim çamur gibi kara ekmeğini ikram etti. Ekmek o kadar sertti ki ne ısırabiliyor ne de

12 1915 Haziranında, tarihsel Ermenistan'ın batısındaki Şebinkarahisar'ın Ermeni erkekleri Türk askerlerinin saldırısına karşı neredeyse bütün bir ay direndiler. Direniş toplu bir katliamla sona erdirildi.

elimle ufalayabiliyordum. Bu yüzden biraz su istedim. Kana kana içtikten sonra, ekmeği ıslatıp ısırmaya çalıştım. Bu arada hâlimden etkilenen askerler bana defalarca şu soruyu sordular: "Efendi, hâlimiz ne olacak?

Geriye hiç Ermeni kalmadı... Ermenistan kime emanet edilecek?"

Nihayet endişelerimden eser kalmadı. Çünkü artık bana yardıma ve ne kadar kıt da olsa tayınını benimle bölüşmeye hazır koruyucularım vardı.

Gelgelelim, bu sefil Ermeni askerlerinin durumu trajikti. En fazla iki kişinin kalabileceği, yırtık pırtık askerî çadırlarda 4 kişi kalıyorlardı. İlaç, doktor ya da eczacı yoktu. Yırtık iç çamaşırları, yırtık elbiseleri, eskimiş ayakkabılarından başka bir şeyleri yoktu. Sabun bile verilmemişti. Tek yedikleri sindirilmesi imkânsız, yavan, çamur gibi kepekli patates ve buğday ekmeğiydi.

Açlık, susuzluk ve sıtmadan amele taburu askerleri sürekli ölüyorlardı. Burada geriye kalanlar belki de üçte biriydi. Biz de aynı kaderi paylaşmıştık. Ben bir kaçak olsam da hayatları benimkinden bir nebze daha katlanılabilir olan bu Ermeni amele taburu askerlerine ihtiyacım vardı.

Tertiplerinden birçoğu yoksunluk ve terk edilmişlik karşısında daha fazla dayanamayıp göçüp gitmişti. Hayatta kalanlardan işittiğime göre, Türk yedek subayları kamp yerlerini özellikle bataklık alanlarda seçerlerken, hastalıktan ölümlerin katliamla ölümlerin sayısını azaltacağını düşünüyorlarmış.

Bu Ermeniler sayesinde, nihayet hayatımı idame ettirebildim. Yaklaşık 3 hafta kadar gündüzleri ormanlarda gizlenirken, geceleri onlarla birlikte kalıp ekmeklerini bölüştüm.

Bir gece, bana Kegel'ın demiryolunda lokomotiflere depo olarak hizmet edecek yüksek kuleler inşasında çalışmaları başlatmak için İncirli'ye gelmiş olduğunu söylediler. Kurtarıcı meleğim Kegel, gözlerimin çukurlaştığını ve ne kadar kilo kaybettiğimi görünce dehşete kapıldı. Yakındaki tepede, kendisi için kamptan uzak bir çadır kurulmasını emretti. Burası benim için insanlardan uzak emin bir gizlenme yeri olacaktı. Çadır direğinin tepesine de 3 renkli Alman bayrağını astırdı. Bu bayrak çadıra kimsenin giremeyeceğinin garantisi olacaktı. Müfettişlerin çadırlarında genelde bayrak dalgalanmadığı hâlde, Kegel'in bayrak çekmesi yokluğunda istenmeyen bir durumun ortaya çıkmasını engellemeye dönüktü.

Bu onurlu adamın bıraktığı bol yiyecek sayesinde, eski gücümü yavaş yavaş kazandım. Kegel'e sadık ve onun güvenini kazanmış olan yaşlı bir Yahudi işçi, askerî depoların bitişiğinde bulunan demiryolu şirketinin özel kafeteryasından her çeşit yiyecek ve meyve temin ediyordu. Bir ay sonra eski gücüme tamamen kavuşmuştum.

Gece en çok konuştuğumuz konu, Amanos'tan Toros'a kaçışım için en güvenilir yolu bulmaktı. Kegel, bana yerel Alman demiryolu idaresine bağlı yiyecek depolarının sorumlusu olan Yahudi'ye dikkat etmem için uyardı. Adam bağnaz bir Ermenifobikmiş ve çok sayıda Ermeni kaçağı Türk polis ve askerî yetkililerine ihbar etmiş. Bu Ermenifobik adam benim İncirli'de olduğumu bildiğinden aşırı dikkatli davranmam gerekiyordu. Gerçi benim tam olarak nerede kaldığımı bilmiyordu. Kegel, beni daha önce İncirli'de ağırlamış olan iki Alman mühendisin de daha ben kimliğimi ele vermeden önce bile Ermeni olduğumu bildiğini anlamıştı.

Ne pahasına olursa olsun, artık bu yörelerden kaçmam gerekiyordu. Kegel, imkânsızı başarıp Amanos'tan Toros'a kaçışımı nazik, özverili Ermeni demiryolu görevlilerinin yardımıyla kolaylaştırmaya çalıştı. Her ihtimale karşı, bana kendi Alman pasaportunu verdi.

26 Temmuz 1916'da, fedakâr koruyucu meleğime büyük bir şükran duygusuyla son kez evlada diyecektim. Akşam Kegel adlı bir Alman olarak oradan ayrılırken, arzumuz daha güzel günlerde tekrar birbirimizi görmekti. Çadırdan henüz ayrılmış, hatta sık çalılara daha varmamıştım ki son bir kez daha kuru otların üzerine diz çöküp dua ettim.

Gerçekten de korkunç bir andı. Sanki Sırat köprüsünü geçip kaderime yürüyecektim. Tanrı'ya yakardım. Dua ederek Tanrı'dan medet ummak beni güçlendirdi. Ayağa kalktım, bu sefer korkularımı üzerimden atmıştım. En sonunda ölüm kâbusundan kurtulmuştum işte.

İsa'nın şu sözleri ne kadar doğruydu: "*İsa, 'imanınız kıt olduğundan' diye yanıtladı, 'doğrusu size derim ki, hardal tohumu kadar imanınız olsa, şu dağa, 'buradan git, öteye çekil' deseniz o çekilecektir. Sizler için olanaksız hiçbir şey kalmayacaktır.*" Evet, bir adım atmaktan bile aciz savunmasız, gezgin din adamı şimdi tüketilmez bir güçle donanmıştı.

Ezberimdeki *Mezmur*lardan, "Ya RAB... bana gideceğim yolu bildir" [*Der ughya uzkanatsus im ee janabarhus ughigh*] diye mırıldanırken, Amanos'tan ayrılıp korkusuzca Toros dağlarına yöneldim.

"İmanın yaşatsın seni." *Havadk ko getsutsin uzkez.*

İKİNCİ KISIM

Toros Dağları'ndaki Tünellerde

11

BAĞDAT DEMİRYOLU'NDA ERMENİ İŞÇİLERİN ÖZVERİSİ

Önceden, Mamure istasyonunun Ermeni görevlileriyle görüşen kuruyucu meleğim Kegel, güvenliğim için ilk düzenlemeleri yaptı. Gizlendiğimiz yerden bir saat uzaklıktaki istasyona onunla birlikte henüz ulaşmıştık ki beni Mihran Melkonyan adlı Ermeni memura emanet etti. Bir diğer Ermeni memurla birlikte, Melkonyan beni demiryolu hatlarının dışındaki birçok başka vagonun arkasında bulunan birinci mevki vagona götürdü. Az sonra aynı vagona gelen Alman binbaşıyla beni tanıştırdılar. Binbaşı yanımdaki koltuğa kuruldu. Dostça bir hava içinde güzel şarap çeşitleriyle ilgili sohbet ettik.

Binbaşı'nın sohbeti gayet ölçülüydü. Benimle özel olarak ilgilenmedi bile. Ne kim olduğumu ne de nereden gelip nereye gittiğimi sordu. Sonuna kadar bu böyle devam etti. Ama onun gözetimine bırakıldığım konusunda en küçük bir kuşkum bile yoktu.

15 dakika kadar sonra, özel vagonumuz trene bağlandı. Türk polis ve askerî görevlilerinin gözleri önünde yola çıktık. Görevliler aradıklarını ellerinden kaçırmışlardı.

Her istasyonda, Türk polisi ve her rütbeden askerî görevli trenimize doluşuydu. Ama Adana'ya gelinceye kadar hiçbiri bizi rahatsız etmedi. ALMAN SUBAYLARI İÇİN ÖZEL VAGON işareti olan vagonunuza hiçbir memur girmeye cesaret etmedi. Vagonda ikimizden başka kimse yoktu. Sadece özel görevi nedeniyle, bir Ermeni müfettiş sık sık içeri girip gözlerime bakarak, "*Bir şeye ihtiyacını var mı?*" *ya da "Endişelenmeyin; ben buradayım*" dermiş gibiydi.

Nihayet Adana istasyonuna sağ salim geldik. Alman binbaşı beni istasyon lokantasına davet etti. Yemekten sonra şehirde dolaşmak için araba tuttuk. İstasyona dönüş yolunda, bir önceki gün Kilikya bölgesindeki

Taşnak lideri Vahakn'ın dostluğuna büyük inanç beslediği Cemal Paşa'nın emriyle Adana'nın [*Kuruköprü*] Meydanı'nda [*Bahri Paşa*?] Çeşmesi'nde asıldığını öğrendik.

İstasyona girdiğimizde tüm tren vagonları, bizimkiler dahil değişmiş ve eski görevlilerin yerini yenileri almıştı. Bu durum beni endişelendirmişti. Ama yanıma gelen bir başka Ermeni memur, "Muhterem Peder endişelenmeyin; güvenliğiniz için her türlü tedbiri alacağım" dedi. Kimliğimi nasıl öğrendiğini sorduğumda, "Bu özel göreve atanmış olmama rağmen, sizi Üsküdar'dan [*Scutari*] tanıyordum. Ben Berberyan okuluna gidiyordum. Siz de sık sık sınavlarımıza gelirdiniz." Bunun üzerine, fedakâr yurttaşımın beni kolladığını öğrenmek beni rahatlattı.

Şimdi öyle konforlu bir yolculuk yapıyordum ki kaçak olduğumu bile unuttum. 16 aydır ilk kez kalabalık refah içindeki şehirleri görmek keyfimi yerine getirdi. Tren hareket etti ama kimse pasaportlarımızı ya da biletlerimizi kontrole gelmedi. Alman binbaşının ve yaverinin olağan erişilmez ve azametli havası bizi ulaşılmaz kılıyordu. Ermenileri avlama takıntısına rağmen, askerî ve polis görevlileri bana bir tek soru sormaya cesaret edemediler.

Türklere gelince, Alman askerî personelinin onların üzerinde o kadar ağırlığı vardı ki rütbesi, konumu ve sınıfı ne olursa olsun hiçbirinde bu personelin karşısına dikilme cüreti görülmüyordu. Bir örnek bile yeter: Mamure istasyonunun komutanlığı yapan Türk binbaşı, 40 Alman askerinin emrine bütün bir vagonu tahsis etmek istemediği için bir Alman eri tarafından tabancaya öldürüldü. Alman askerinin Türk istasyon komutanını öldürmesi olayı divanıharpta yargı konusu bile olmadı. Aslında binbaşının meçhul bir Türk'ün ateşlediği kurşunla öldüğü söylenip konu kapatıldı.

Normalde bir buçuk saat süren Adana-Yenice yolculuğu, şimdi dört buçuk saat sürdü.[13] Kendisinin Gülek Boğazı'daki takviye Alman birliklerinin müfettiş komutanı olduğunu söyleyen nazik Alman binbaşı, onun

13 Savaş nedeniyle, özellikle de kömür kıtlığı yaşandığından, demiryolu seferleri son derece düzensizdi. Muhteşem Amanos ve Toros dağlarının ormanları yakacak odun temini için kesilmişti. Orman kıyımı devam ettiğinden, Kilikya dağları seyrelip kelleşmişti. Milyonlarca insan ülkenin dört bir yanında –Müslümanlar askerde, Hristiyanlar, özellikle de Ermeniler sürgün yollarında– katledilirken bu duruma üzülmenin yararı yoktu. Ormanların yok oluşuna üzülecek kimse kalmamıştı ki? -G.B.

gözetiminde tercüman olarak görev yapmamı teklif etti. Ama benim gizli hedefim Belemedik'ten İsviçre'ye kaçmak olduğundan iyi niyetle yaptığı teklifi kabul edemezdim. Bu yüzden, ben de ona aynı nezaketle davrandım. Birbirimizden ayrılırken, bana tekrar tekrar zor durumda kaldığımda kendisine sığınmakta tereddüt etmememi söyledi. Bana yardımcı olan Ermeni memur, bütün ısrarlarıma rağmen para teklifimi şu sözlerle geri çevirdi: "Aslında benim size teklif etmem gerekirdi, oysa siz para vermeye çalışıyorsunuz. Ben sadece üzerime düşen görevi yaptım. Keşke hayatınızı kurtarmak için daha fazlasını yapabilsem."

Gerçekten de birkaç Alman subayı ve sivilin nezaketinin faydasını görmüş olmama rağmen, kendi hayatlarını tehlikeye atma pahasına talihsiz soydaşlarını kurtarmak için ellerinden geleni yapan tüm Ermeni demiryolu görevlilerinin özverili davranışını gururla hatırlıyorum. Kaçak olarak geçirdiğim anlarda kendi ırkının acılarına duyarsız kalan bir tek Ermeni demiryolu memurundan söz edildiğini duymadım ya da böyle biriyle karşılaşmadım. İşte tam da bu nedenle, Türkler şüphelendikleri bu memurları sürgünlerin kaçışına yardım etmekle suçlayarak, divanıharp kararlarıyla sürgüne, hapse ve idama mahkûm ediyorlardı.

Yenice istasyonuna adım atar atmaz, neşeli bir delikanlı olan Ermeni istasyon şefini görmeye koştum. Mecburen kendimi Alman Herr Kegel olarak tanıtıp Dorak'a gitmek için alafranga semerli bir at kiralamak istediğimi söyledim. Ermeni istasyon şefi, Diran Kuyumcuyan omuz silkip kayıtsız bir ifadeyle kırık dökük bir Türk kahvehanesine işaret etti. Almanca "Ben demiryolunda memurum. At kiralama benim işim değil. Karşıda kahvede oturan Türklere sor. Onlardan at kiralayabilirsin" dedi. Ters ve dostça olmayan bu cevabın altında Alman düşmanlığının yattığını anlamak için psikolog olmanız gerekmezdi. Ama kahveye gidip Türklerden at kiralamaya çalışmak hayatımı tehlikeye atabileceğinden, geri dönüp istasyon şefini odasında buldum. Başka çarem kalmadığından, Ermenice dedim ki: "Aziz dostum, ben Peder K. V. B.'yim; Dorak'a gitmem gerek. Ama kaçak olduğumdan rahat dolaşıp kendi işimi yapabilecek durumda değilim. Bu yüzden yardım etmeni rica ediyorum. Lütfen tedbiri hiç elden bırakmayın..."

Bir anda bu aksi istasyon şefi dost ve uysal bir adama dönüşüverdi. Gözleri doldu, ayağa kalktı ve beni istasyona bitişik lojmanına götürdü. Beni yaşlı anasıyla tanıştırdı: "Ana, sana Ermeni vilayetlerinde kalan tek canlı Ermeni *vartabedi* getirdim. Şimdiye kadar sağ kalmış olmasını

uyanıklığına ve Almancayı iyi bilmesine borçluymuş. Bugün misafirimiz olacak. Bir tavuk kes de birlikte yiyelim."

İncil'deki kayıp oğul benzetmesinde, müsrif oğul kaybolmuş, sonra ölüsü bulunmuş ve sonra dirilmiştir. Ama şimdi kaybolan, ölen ve aniden ruhani oğulları içinde yeniden hayat dönen bir pederdi. Yaşanan birçok acıdan sonra, kendimi bir kez daha güvenilir insanların yanında buluyor, bir kez daha iç huzurumu ve özgüvenimi geri kazanıyordum.

Sıcak ve samimi bir konukseverlik eşliğindeki içten ve açıkyürekli sohbette, Ermeni kadın yüreği yanarak, gözleri gözyaşları içinde beddua ederek şunları anlattı: Kadınlı erkekli on binlerce Ermeni sürgün, Konya'dan Pozantı'ya yaya getirilip Adana yolundaki Yenice istasyonu arkasından geçirilmiş. Sürgünlerin şehre girmesine izin vermeyen Türk tehcir görevlileri ve yüzlerce zalim jandarma, kamçılarını şaklatarak bu kişileri Kanlıgeçit yoluyla Suriye ve Mezopotamya çöllerine sürüklüyormuş.

Bu yaşlı kadın bana gözyaşları içinde 1915 yazında, polis ve askerlerin susuzluktan yanan bu insanlara bir damla suyu bile çok gördüğünü, üstelik kuyulardan kovayla çekilen suları yerlere döktüklerini de anlattı. Uzun süredir acı çeken Ermeni analar çaresizlikten feryat etmekten başka bir şey yapamıyorlarmış: "Bizi perişan ettiniz. Allah'ınızdan bulun..."

Ananın kaygısıyla birlikte, bu konukseverlik endişe içinde dönüşümü bekleyen yaşlı bir anam olduğunu hatırlattı. Ah, acaba o harika an gelecek mi, dünya savaşının kanlı fırtınalarından sağ çıkıp evlerimize dönebilecek miyiz? Sırf o günleri gördükten sonra, ölsem de gam yemem gayrı.

Güzel bir at ve güvenilir bir Türk seyis buldular. Gönülden şükranlarımı ifade ettikten sonra, Adana'nın batısına düşen Dorak yoluna koyuldum. Kilikya'nın yaz sıcağında 3 saattir at sırtından inmedim. Bu arada seyis de yanımda yürüyordu. Alman olduğuma kesin inanmış olan adam, arada sırada Türkçe Alman milletine sövüp sayıyordu.

Öğlene doğru nihayet Dorak'a sağ salim ama tükenmiş bir vaziyette ulaştık. Konuksever Yenice istasyon şefinin tavsiyelerine uyarak, doğru Dorak demiryolu için inşaat malzemelerinin nakliyesinden sorumlu zengin bir Ermeni müteahhidin çadırına gittim. Sason yerlisi olan bu kişi, ihtiyacı olan her Ermeni'nin gizlice yardımına koşan çok yurtsever bir adamdı. Paranın gücü ve olağanüstü cömertliği sayesinde, tüm yerel yönetim, polis ve askerî liderlerin dostluğunu kazanmıştı.

Ermeni istasyon şefi bu adamı o kadar çok övmüştü ki attan iner inmez Kuşçular'a beni götürecek bir at ya da araba bulabilir miyim diye sormak için güzel çadıra girdim. Ama çadırda biri Türk subayı üniformalı iki kişi daha vardı. Yarım yamalak Türkçe konuşan yabancılar gibi kırık dökük bir Türkçeyle Kuşçular'a beni götürebilecek at ya da araba bulup bulamayacağımı sordum. Resmî görevli bana Pazar olduğundan isteğimi at ya da araba bulmayacağımı söyledi ve kimsin, nereden gelip nereye gidersin, ne iş yaparsın gibi sorular sordu.

İşin sarpa saracağını ve sorgu sual faslının uzayacağını anlayınca, sadece "*Ben yok bilir Türkçe*" diye cevapladım. Ama Türk sandığım subay, beni şaşırtıcasına okulda öğrenilmiş bir Ermeniceyle, "Bu adam Alman değil ki; Ermeni'ye benziyor. Acaba kim?" dedi. Durumu idare etmek için anlamıyormuş gibi yaptım. Bu arada oradaki üçüncü kişi, Dorak demiryolu istasyonu şefi, soylu ve yurtsever delikanlı Yeğyazar Değirmenciyan, dönüp diğerlerine dedi ki: "Alman değilse Ermeni. Bakın bu şekilde sağ kalmayı başarmış; bravo! Ne akıllı biri. Keşke diğerleri de kendilerini böyle dâhice yöntemlerle kurtarabilselerdi."

Çadırdaki 3 kişinin de Ermeni olduğu belliydi. Ben yine de ne olur ne olmaz diye genç Ermeni müteahhidi dışarı çağırdım. Çadırdan epey uzaklaştıktan sonra, kimsenin duymayacağından emin olduğumda kimliğimi açıklayıp acele Kuşçular'a ulaşmam gerektiğini söyledim.

Adam sevinçten göklere uçacaktı. Adıma gazetelerden aşinaydı. Beni tekrar çadıra sokup dedi ki: "Size Muhterem Peder Krikor Balakyan'ı takdim ediyorum!" Bu iki genç görevli sevinç çığlıkları atıp beni kucaklamaya koştu.

Akşam güzel yemekler ve elde kırmızı şarap kadehleriyle ayağa kalkıp bağımsız Ermenistan ve ölümsüz Ermeni ırkının şerefine kadeh kaldırdık. Kadehler doldu boşaldı; heyecanımız arttı. Öyle ki ölüme mahkûm bir firari olduğumu bile unuttum.

O kadar heyecanlanmıştık ki, yarının kurtarılmış Ermenistan'ının sınırlarını haritaya çizip, sağ kalan Ermenileri hesaplamaya başladık. Hesabımıza göre geriye kalanların sayısı 750 bindi: İstanbul ve İzmir'dekiler, Suriye ve Der Zor'daki Ermeni mülteciler dahil, tehcirden kaçıp Afyonkarahisar-Halep demiryolu hattının her yanına dağılarak yaşayanlar.

O zaman, 1916 Temmuzunun aynı günlerinde İstanbul'dan Talat'ın verdiği emirlerle Fırat kıyılarındaki Der Zor'un uzak çöllerinde kadın,

erkek ve çocuk demeden 150 bin Ermeni'nin katledilmiş olduğunu bilmiyorduk. Bu, Der Zor'a Kayseri'den yeni atanan Vali Zeki gelir gelmez olmuştu.

Bu, samimi, sıcak ve cömert konukseverlikle ağırlandığım bu şen şakrak geçen iki gün göz açıp kapayıncaya kadar geçip gitti. Ruhen ve bedenen yenilenmiş olarak, Ermeni müteahhidin bana tahsis ettiği özel arabayla Kuşçular'a gitmek üzere yola çıktım. Orada Bahçe'deki kurtarıcı meleğim Kegel'in gizli tanıtma mektubunu elektrik şirketinin İsviçreli müdürüne verecektim. 5 saatte Kuşçular'a ulaşıp hemen İsviçreli elektrik mühendisini bulmaya koştum. Adam beni özel konutunda Hıristiyan konukseverliğiyle karşıladı ve güvenliğimi sağlamak için her türlü tedbiri alacağına söz verdi.

12

TOROS DAĞLARI'NDA KÜÇÜK ERMENİ GRUPLARI

Belirttiğim gibi, tehcir kervanlarından kaçan yüz binlerce kaçak, Amanos dağlarındaki tünellerin inşaatında çalışmak üzere buralara sığınmış ve hemen hemen bir yıl boyunca canlarını kurtarabilmişti. Mayıs 1916'nın sonlarına doğru, Ermeni ırkını yeryüzünden silme planını hazırlayıp uygulamaya koyan Türk hükümet liderleri, tehcir emri vermişti. Bir hafta içinde, 11 binden fazla Ermeni işçi böylece ikinci kez tehcir edilecekti. 7. Bölümde belirttiğimiz gibi, çoğunluk kuş uçmaz kervan geçmez dağ yollarında, Bahçe ve Maraş vadilerinde katledildi. Ama asker aileleri olan ve/ya da rüşvet ve kendilerini kurtaracak diğer araçları kullanabilenler, demiryolu hattının geçtiği şehirlerde –Eskişehir, Afyonkarahisar, Sultaniye ve özellikle de Konya ve Ereğli'de– kalmayı başarmışlardı.

Geçen yıl Türk Devletinin polisi bu kişileri sürekli takip edip güneye, Konya ve çevresine doğru sürmüştü. Ilımlı yerel Müslüman nüfusun iyiliği sayesinde, hem Edirne, Tekirdağ (Rodosto)ve Trakya'nın çeşitli bölgelerinden hem de Bursa ve köyleriyle, İzmit, Adapazarı, Bilecik, Eskişehir yörelerinden gelen 20 binden fazla Ermeni, Konya'da toplanmıştı.

Konya, barışsever Müslüman Mevlevi tarikatının etkisi nedeniyle, önce Selçukluların, sonra da Türklerin tarihî ve kudretli bir merkeziydi.* [**Mevleviler: Konya'da Semazenler olarak tanınan İslam Sufi tarikatı.*] Vilayetin Müslüman ahalisi, Kastamonulu Müslümanlar gibi katılmadıkları 1895-96 Hamidiye Katliamları sırasında bile Ermenilerle iyi komşuluk ilişkilerini her zaman korumuştu.

Ne var ki, Kastamonulu ve Konyalı Müslümanların Ermeni halkına dostça yaklaşımını not ederken, sadece Kastamonu ve Konya'nın Küçük Asya'da Ermeni nüfusun seyrek olduğu iki vilayet olduğunu da

unutmamalıyız. 1910'da bütün Kastamonu vilayetinde topu topu 2 bin Ermeni hane varken, bu rakam Konya'da ancak 2.500'ü buluyordu.

Pozantı'dan başlayan Toros tünelleri inşaatının denetiminden sorumlu Alman yöneticiler, 5 ana istasyonu şantiye olarak belirlemişti: Belemedik, Taşdurmaz, Kuşçular, Yarbaşı ve Dorak. Çalışkanlıkları ve dakiklikleri sayesinde, Ermeniler her birinde inşaat mühendisi, teknik ressam, demirci, marangoz, doğramacı, denetmen, memur, muhasebeci, ustabaşı ve aşçı olarak iyi pozisyonlara gelmeyi başarmış, çok azı da işçi olarak çalışmıştı. Toplam sayıları 800'dü.

Eli silah tutan herkesin seferberlikte askere alınması nedeniyle, Alman yöneticiler başvuruda bulunan Ermenileri yeteneklerine uygun işlere yerleştirmişlerdi. Tüm meslek dalları ve alanlarda uzmanlaşmış böylesine görevine sadık bu insanlar ne yazık ki bu kadar elverişsiz koşullarda da çalıştırılsalar, yine de minnet doluydular. Doğrusunu söylemek gerekirse, iyi ücret verilse ve daha iyi maddi koşullar sağlansa bile, barış zamanında bu vahşi Toros dağları ve vadilerine çalışmaya gelmezlerdi. Tehcirden önce çoğu genelde işletme sahibi olarak cemaatleri içinde imrenilebilir bağımsız konuma sahipti. Ne var ki, şimdi doğdukları yerlerden ve (Türk hükümetince el konulmuş) menkul ve gayri menkullerinden uzakta, tek kaygıları canlarını kurtarmak olduğundan, bir dilim kuru ekmeğe razıydılar.

Bereket, inşaat görevlilerinin çoğu Ermenilere sempati duyan, soylu ve insancıl İsviçrelilerdi. Hıristiyanlara özgü bir şefkatle, onların acısını paylaşıyor ve her fırsatta koruyorlardı. Bir keresinde, bir Türk işçinin yok yere bir Ermeni işçiyi dövdüğünü gören bir İsviçreli memur, o kadar öfkelenmiş ki Türk'ün üzerine saldırıp çekiçle sert bir darbe indirmiş. Bu arada Türkçe bağırıyormuş: "Dağların ve vadilerin ücra köşelerinde her türlü suçu işlediniz. Şimdi de gözümüzün önünde çaresiz Ermenilere karşı suç işlemeye cüret ediyorsunuz!" Bayılan Türk birkaç hafta hastanede yatmış ve kolay kolay iyileşmemiş.

Toros tünellerindeki inşaatın şefi Mavrokordato zengin, seçkin bir Rum aileden geliyordu. Ama zayıf ve yüreksizdi. Bunun nedeni de özellikle Osmanlı yurttaşı olmasaydı. Bu yüzden Ermenileri her zaman açıkça savunmaya cesaret edemese de gizlice onlara sempati, hatta sevgi duyuyordu. Mavrokordato, Leutenegger adlı cesur ve sert eski bir asker olan İsviçreli mühendis ile birlikte çalışıyordu. Konu Ermenileri savunmaya gelince, Mavrokordato'da eksik kalanı bu eski asker tamamlıyordu.

İnşaat işlerinin idare merkezi Belemedik olduğundan, Mavrokordato ve Leutenegger orada ikamet edip çalışıyorlardı. Yöredeki Türk askerleri ve polisler de bu sert mühendis albaydan korkuyorlardı. 1915 sonbaharında, Ermeni tehcirinin kara günlerinde Ereğli'den binlerce aç susuz kadın ve çocuk Pozantı'ya geldiğinde, Konya'da polis ve jandarmalar tarafından soyulmuştu. O zaman Leutenegger onlara yardıma koşmuştu. Kervanlardan sorumlu Türk görevliler onun bu açlara ekmek dağıtma isteğini reddedince, öfkeyle aralarına giren Leutenegger kamçısını savurup kendisine direnen jandarmaları ayrım gözetmeden kamçılamıştı. "Bakın, burada ekmek dağıtıyorum. Bakalım hanginiz bu zavallıların elinden dağıttığım ekmeği kapmaya cüret edeceksiniz!" Türk görevliler ısrarla "Ermeni kervanlarına yardım edilmemesi için İstanbul'dan kesin emir aldıklarını" söylüyorlardı. Ama Leutenegger ne zaman Konya ya da Ereğli'den Ermeni sürgünlerin Pozantı'ya geldiğini işitse, hemen ekmek ve para dağıtmaya koşuyordu.

Amanos tünellerinde çalışmakta olan Ermenilerin tehcir ve katledilmesinden sonra, imha planını harfiyen yerine getirmek isteyen Türk hükümeti, Toros tünellerinde çalışan Ermenilere karşı da sert önlemler aldı. Ama bu hayati şantiyelerde çalışan Ermenilerin sayısının 800'ü bile bulmadığını öne süren Alman inşaat şirketi, onların tehcirini önlemeyi başardı. Talat'ın demiryolu inşaat şirketinin işlerine burnunu sokmasını istemeyen Harbiye Nazırı Enver, demiryolu inşaatında çalışan tüm Osmanlı uyruklarının etnik köklerine bakılmaksızın bir çeşit askerî hizmet olarak işlerinin başında kalmalarını emretti. Askerî statülerini göstermek için, bütün görevli ve işçilerin kollarına kırmızı pazıbentler takıldı. Gene de Talat'ın müdahalesiyle şüpheliler tehcir edilmek üzere tutuklandılar.

13

DERİN TAŞDURMAZ VADİSİ'NDE

Her çeşit görevli ve işçiden oluşan bir kalabalık, Kuşçular'da birikmişti. Çünkü burası Belemedik'ten sonra Toros tünellerindeki en büyük ikinci istasyondu. Elektrik ve mekanik güç santralleri vadisinin tepesinde yer alıyordu. Önceden de belirttiğim gibi, bunların müdürü, Bahçe'deki koruyucu meleğim Kegel'dan bir tanıtma mektubu getirdiğim İsviçreli elektrik mühendisiydi.

Kuşçular'daki yeni koruyucumun tavsiyesiyle, en uygun kılığa bürünerek mavi işçi tulumu giydim. Elektrik santralinde çalışmaya başlayalı daha birkaç gün olmuştu; ama İstanbul'dan tanıdığım entelektüellerle karşılaşmam kimliğimi gene daha fazla saklamamı imkânsız kılmıştı.

Diğerlerinin yanında, Sebuh Aguni ve Yeğya Suzigyan (ikisi de daha sonra öldü) ile tanıştım. İstanbul'daki Ermeni gazetelerinin editörleri olarak kamusal yaşamımda bana en sert eleştirileri yönelten ve muhalefet eden kişilerdi. Ne var ki, şimdi acılarla kesişen yolda, aynı kötü kaderin elinde oyuncak olunca, birbirimizi eski dostlar gibi selamladık. Aslında bu iki adamın dış görünüşü içimde bir şefkat uyandırdı. İğne ipliğe dönmüşler, yüzleri solmuştu. Giysileri ve ayakkabıları eskimişti.

Kuşçular'da kaldığım 4 gün, beni kimliğimi gizlememin burada da imkânsız olduğuna inandırmıştı. Her gün yeni tanıdık simalara rastlıyor ve Balakyan Vartabed'in Kuşçular'da olduğuna dair söylentilerin yayıldığını işitiyordum. Bir gece, nazik İsviçreli ev sahibimin tavsiyesi üzerine fazla düşünmeden oradan at sırtında ayrıldım. Kuşçular ve Belemedik arasında Taşdurmaz adlı bir saat uzaklıktaki ikinci istasyona sığınacaktım. Orada istasyonun elektrik santralinin müdürü olan bir diğer soylu İsviçreli'nin misafiri olacaktım.

Ama Taşdurmaz'da da Ermeni memurların ve çok sayıda Ermeni ustanın varlığı yüzünden, burada da kimliğimi gizleyemeyebileceğimi

düşünmedim değil. Bu nedenle, uzun uzadıya düşünüp İsviçreli elektrik santralinin müdürünün de tavsiyelerini aldıktan sonra, Çakıt Nehri'nin kıyısındaki su değirmenin bulunduğu derin Taşdurmaz vadisine indim. Nehir suyu buradan 400 metre yukarıdaki elektrik santrallerine ve değişik atölyelerde çalışan işçilerin kulübelerine pompalanıyordu.

Devasa kayalık ve ormanlık Toros dağlarıyla çevrili, vahşi doğanın derin erişilmez vadilerine gömülmüş –en başta da kuş uçmaz kervan geçmez– bu yerlerde tamamen yalnız ve sessiz yaşamıma başladım. Bu beni korkutmuyordu çünkü şimdilik güvendeydim.

Tek dostum, sırlarımdan habersiz olan yardımcım Ermeni işçiydi. Onun sorumluluklarından biri, günde bir kez dolambaçlı patikalardan inip Taşdurmaz'daki memurlara özel restoranda [papote] pişirilip kaplarda taşınarak tabldot olarak verilen yemek ve ekmeği getirmekti. Bu yolculuğu iki saatini alıyordu. Yalnızken, işim dev mekanik su pompasının çalışmasını dikkatle izlemekti. Çünkü aniden durması Taşdurmaz elektrik santralinin patlamasına neden olabilirdi. Bunun da şirkete çok büyük zarar vereceğini söylemek gereksiz.

Ermeni yarımcım beni Alman makine teknisyeni Herr Bernstein olarak tanıyor ve emirlerime harfiyen itaat ediyordu. Benim de kendisi gibi yolu kaderin tuhaf bir cilvesiyle bu Allah'ın belası vahşi vadiye düşmüş olan zavallı bir Ermeni kaçak olduğumu aklından bile geçirmiyordu.

Bu dev hidrolik pompayı çalıştırmak için, 1895'te Almanya'da Mittweida Teknik Üniversitesi'ndeki ilk yılımda öğrendiğim makine mühendisliğinden aklımda kalanlara güveniyordum. Hava açık olduğunda, tecrübeli makine teknisyeni olan Ermeni yardımcıma sorumluluğu bıraktığımda, yakınımızdaki vadinin derinliklerindeki mağara ve ormanları dolaşabiliyordum. Sabahları ve akşamları yavrularıyla birlikte hoplaya zıplaya Çakıt Nehri kıyısına su içmeye gelen geyikleri hayranlıkla seyrediyor, ormanlarda diledikleri gibi dolaşan bu ürkek hayvanlara imreniyordum.

Ne var ki, daha on gün dolmadan kendimi fiziksel olarak güçsüz hissetmeye başlamıştım. Vadide hava aşırı nemliydi. Ağustos olmasına rağmen, Kilikya güneşinin parlak ışınları bulunduğum yere vurmuyordu. Güneş dağların doruklarını günde sadece birkaç saatliğine aydınlatıyor; sonra fırtına bulutları yeniden dar ufkumuzu kaplıyordu. Böylece burasına neden Taşdurmaz adı verildiği ortaya çıkıyordu. Dağlar o kadar dikti ki taşlar yamaçlara tutunamıyor; taşlar ve iri kayalar mutlaka yamaçtan yuvarlanarak nehir kenarlarını dolduruyordu.

Sabretmeme karşın, her gün daha çok zayıfladım. Zinde ruhum bedenime söz geçiremiyordu. Tehcir edilişimden beri, sürekli takip altına olmanın getirdiği mahrumiyet ve korkular yüzünden fiziksel ve özellikle de manevi gücümü yitirmekteydim. Moralimi tamamen yitirdiğimi söyleyemem ama savaşın sürmesi ve bu çektiklerim sinirlerimi altüst ediyordu.

Ermenilerin yeniden doğuşu ve anavatanın kurtuluşunun yaklaşması, en zor anlarda yüreğime su serpiyor, gizlenecek bir yer bulmak için dağdan dağa, vadiden vadiye koşuşturacak gücü veriyordu. Ama şimdi uygarlıktan uzak bu vadide kapana kısılmış gibiydim. Bu yüzden de dayanacak gücüm kalmamıştı. Bunun başlıca nedeni uykusuzluktu. Gündüzleri, kayaları parçalayan ve vadiye dolu gibi kaya parçalarının yağmasına neden olan dinamitin sağır edici gürültüsü vadide yankılanıyordu. Geceleri ise kayaların arasından şırıldayarak akan Çakıt Nehri'nin gürültüsü, gecenin sessizliğini o kadar bozuyordu ki birkaç dakikalığına bile gözlerime uyku girmiyordu.

Bu vadide 2 hafta kaldıktan sonra, yataktan kalkıp yemek yiyecek ya da bir şey içecek takatim kalmamıştı. Adeta bitip tükenmiştim. Son çare Kuşçular'daki İsviçreli elektrik mühendisi dostuma mektup yazıp durumuma çözüm bulmasını rica ettim. Tam bu sırada, yeni bir belayla karşılaştım: Makine teknisyeni Ermeni yardımcım bilmediğim bir yolla sırrımı öğrenmişti. Taşralılara özgü dindarlıkla elimi öpmeye gelmiş, endişelenmememi, bana hizmet etmek için elinden geleni yapmaya hazır olduğuna garanti vermişti. Yozgat bölgesinde birçok çatışmaya katıldığını, intikam için Türkleri öldürdüğünü söyleyerek beni teselli etmeye çalışıyordu. Ayrıca arandığı için gizlenip izini kaybetmek amacıyla bu gizli vadiye indiğini de söyledi. Taşdurmaz'daki bütün Ermeni demir işçilerinin kim olduğumu bildiklerine ve her zaman sağlığımı sorduklarına yemin etti.

Böylece birgün 8 kadar Ermeni demir işçisi beni Belemedik hastanesine götürmek için yanlarında bir sedyeyle derin vadiye indi. Yürüyemiyordum ama sedyeyle yukarı taşınmam da imkânsızdı. Bunun için türlü zorluklara katlanan Ermeni ustalar beni sırayla dağın yukarısına taşıdılar; bu gerçekten de Kalvari'ye yeni bir çıkış demekti. Zorluklarla geçen birkaç saatten sonra, tamamen tükenmiş olarak Taşdurmaz demiryolu hattına ulaştık. Burada beni bir kulübeye yatırıp bana bakması için yanıma bir Ermeni delikanlıyı bıraktılar. Ertesi gün de şafakta beni bir arabayla hastaneye yatmam için Belemedik'e gönderdiler.

14

BELEMEDİK'TE HAYAT

Hastaydım, elden ayaktan düşmüştüm. Alman kimliğimle hastaneye yatmak istediysem de Ermeni başhekim benimle uğraşacak durumda değildi. Soğuk bir biçimde "Yer yok" diyordu. Adamı ikna edemeyeceğimi görünce, zaten dışarıda saatlerce bekleyecek hâlim de olmadığından, bir an yalnız kaldığımızda fırsattan istifade gerçek kimliğimi açıkladım. Burnundan kıl aldırmayan o Dr. Boyacıyan aniden nazikleşti; koluma girip özel odasına alarak bir bardak konyak ikram ederken şunları söyledi:

> Endişelenmeyin, Muhterem Peder! Size hemen bir yatak hazırlatacak ve gerekli her şeyi ayağınıza kadar getireceğim. Ayrıca, bölge şefi Leutenegger yakın dostum olur. Onun yardımıyla size güzel bir pozisyon bulacağız. Böylece kimse izinizi bulamayacak.

Bu cesaret verici sözler beni o kadar derinden etkiledi ki gözlerim yaşla doldu. Bir ay sonra, iyileşip kendime gelmiştim. Ama söylediği pozisyonu beklerken yatakların konulduğu bir depoda saklanıyordum.

1916 Eylülünün ilk günlerinde, [gazeteci] Teodik İstanbul'dan Pozantı'ya gönderilmişti. Bir yıllık hapis cezasını tamamlamış olmakla birlikte, Türk başkenti, kalmasını sakıncalı bulunmuştu. Böylece, Polis Şefi Bedri, diğer Ermeni şehitlerinin kaderini paylaşması niyetiyle onu da sürgün etmişti. Pozantı'daki Ermeni gençleri, Teodik'in daha rahat saklanma imkânı bulabileceklerini düşündükleri Belemedik'e kaçmasına yardımcı olmaya çalışıyorlardı. Hiç kimsenin onu gizleme riskini alamayacağını öğrendiklerinde, benim gizlendiğim yere getirmeyi düşünmüşlerdi. Bir gece korkudan allak bullak olmuş durumdaki Teodik'i hastanedeki küçük koğuşuma getirmişlerdi.

Morg koğuşumuza bitişikti. Her gün personel arabalarla cesetleri getiriyor, kefenledikten sonra mezarlığa gömüyordu. Ama bu beni rahatsız

eden bir şey değildi çünkü cesetlere komşu olmak onlara ebedî uykularında eşlik etmek demekti. Ayrıca, ben kendim de himmete muhtaçken, Teodik bana sığınmak istiyordu. Ama ilk kez İstanbul'dan haber alıp halkımızın siyasal ve cemaat hayatından haberdar olma fırsatı bulmuştum. Teodik'ten ayrıca İstanbul'u fetheden Fatih Sultan Mehmet'ten (1432-1481), mevcudiyetini koruyan Ermeni Patrikliğinin kapatılıp ilga edildiğini öğrendim. Burası Kilikya'ya taşınmış ve Katolikos Sahag II Kudüs ve İstanbul patrikliğine getirilmişti.

İstanbul Patriği Muhterem Zaven Der Yeğyayan doğum yeri Bağdat'a sürgün edilmiş, Başpiskopos Gabriel Cevahiryan Türk Hükümeti'nce Katolikos ve Patrik Vekili olarak atanmıştı. Dinî *Dajar* bülteninin yayını, (bir intikam kurşunuyla öldürülen) Beşiktaş *muhtarı* Artin Mıgırdıçyan ile birlikte düzenbaz *vartabed* Hrant Hovasapyan editörlüğünde sürdürülmüş; bu ikisi Türk liderlerinin hizmetine girmişti. Başkent Ermenilerinin tehcirin yaklaştığı ve hükümetin sırf Ermeni dükkânlarının yağmalanmasından sorumlu Müslümanların katıldığı teklif (komisyonu) kurulduğunu öğrendim.

Türk ordusu adına, bunlar parfüm, ipekli kumaş, ipek kadın çorabı, kadın ayakkabısı, çocuk giysisi gibi hiçbir askerî değeri olmayan malları haczetmişlerdi. Son tahlilde amaçları Ermeni tüccarları soyup soğana çevirmekti. Ermeni tüccarlara ait depolara ya da mağazaların önünde aniden kırmızı renkli bir askerî araç duruyor, Türk belediye görevlileri ve askerler içeri girip dilediklerine el koyuyorlarmış. Şikâyet ya da protesto etmeye yeltenenin vay hâline! Bu durumda o kişileri de yakalayıp tutukluyorlarmış. Sonra da tüccar tehcir ya da hapisten kurtulmak için daha çok rüşvet vermek zorunda bırakılıyormuş.

O günlerde, triumvirlik –Talat-Enver-Cemal– Türk imparatorluğunun kaderini elinde tutuyordu. İçte İttihat Merkezî Umumisi, dışta ise Alman silahlı kuvvetleri, özellikle de Çanakkale'deki başarılı savunması sayesinde en güçlü günlerini yaşayan Türkiye'deki Alman askerlerinin komutanı von Sanders Paşa'ya güveniyorlardı.[14]

14 Burada von Sanders'in Türkiye'deki yaşamından bir kareyi anlatmak gerekiyor. 1914 Eylülünde, dünya savaşının başında paşanın iki yetişkin kızı, babalarının Türk korumalarıyla birlikte Beykoz ormanlarında bir yürüyüşe çıkmıştı. Aniden önlerine çıkan Türk askerli kızları kaçırıp taciz etmişlerdi. Von Sanders Paşa, tazminat olarak otuz bin altın lira alarak, birkaç sıradan askerin cezalandırılmasıyla yetinmişti. -G.B.

Sıkışık gizlenme yerimizde, Teodik ve ben birbirimiz teselli edip birbirimizi karşılıklı bilgilendiriyorduk. Dr. Boyacıyan sayesinde ikimiz de iş bulmuştuk. Teodik, hastanede hizmetli kadrosuna girmiş, bense erzak depolarının muhasebecisi olmuştum. Böylece günlerimiz huzur içinde vukuatsız geçip giderken, nihayet idare edebilir bir hayata kavuşmuş olmaktan memnundum. Alman demiryolu şirketi, memurlar için her zaman ahşap kulübeler inşa ediyordu. Şimdi bunlardan birinde temizlik işlerini yapacak bir hizmetçiyle birlikte bana dayalı döşeli bir oda tahsis etmişlerdi.

Aylar geçip giderken, tanıdık çevrem yavaş yavaş genişliyordu. Konya ve Ereğli yöresinden kaçan her Ermeni kaçak, önce Belemedik'e gelip burada iş bulmak için şansını zorluyordu. Ancak şansı yaver gitmediğinde, daha uzak şantiyelerde şansını aramaya gidiyordu. Belemedik'e sığınan Ermenilerin çoğu, İstanbul ya da Bursa, İzmit, Tekirdağ ya da Trakya'dan gelen öğrenciler ya da sürgün edilmiş gençlerdi. Birçoğu İstanbul'daki Ermeni ortaöğretim kurumlarına katıldıktan sonra, sınavlar ya da okul etkinlikleri dolayısıyla beni tanıma fırsatı bulmuştu. Uzun lafı kısası, ne yaparsam yapayım beni tanıyanların sayısının gün geçtikçe artması içimi ürpertiyordu.

Belemedik'te Ermeni kaçakların artan sayısı, ilçe Emniyet Müdürü dahil herkesin dikkatini çekiyordu. Bu Ermeni göçmenlerin çoğu, benim gibi şirketin resmî kayıtlarına sahte isimlerle –Rum, Asuri, Levanten ve hatta Ermeni olarak– geçmişse de polis bazılarının kimliğini muhbirlerin yardımıyla ortaya çıkarmayı başarmıştı. Talat'ın gizli ve acil kodlu emriyle, harekete geçip 20 Ermeni entelektüeli kara listeye almışlardı.

Polis memurlarının haşin ve sorgulayıcı bakışları, yeni bir tehlikenin yaklaştığını düşünmeme neden oldu. Derken günün birinde Teodik ve birkaç Ermeni delikanlının tutuklanıp sürgün edildiğini anladım. Alman mühendislerin büyük yarımlarıyla, bu ilk grubun serbest bırakılmasını sağlayabildik. Bazı delikanlılar yolda kaçmayı başarmıştı. Ama artık içime kurt düşmüştü; bir başka tuzağa yakalanmamak için kaçmayı yeniden düşünmeye başladım. Gene de Belemedik'teki pozisyonum sayesinde, 6 ay daha sağ kalmayı başarmıştım.

Belemedik'teki Almanlar 1917 yılbaşını büyük bir şatafatla kutladılar. Bol miktarda yiyecekle birlikte bira, şarap ve hatta şampanya dahil içkiler su gibi akıyordu; yüzlerce şişe şampanya Almanya'nın nihai zaferine kadeh kaldırılırken içilmişti. Ne var ki, biz Ermeniler şenlik günlerini yetimler gibi kulübelerimize kapanıp yas tutarak geçirdik. Aynı zamanda,

Belemedik'teki yüzlerce Rus, Fransız ve İtalyan savaş esiri yeni yılı melankolik bir ruh hâli içinde geçirmişti. Ama biz Ermeniler sırf melankolik değil yaslıydık ta. Savaş esirlerinin sevdiklerini yeniden görme umudu vardı. Oysa bizim sevdiğimiz hısım akrabamız şehit olmuş, sonsuzluğa göçmüş olduğundan bizim tesellimiz yoktu.

Biz, sağ bırakılanlar acınacak enkaz gibiydik; işe yaramaz bedenlerimizi hâlâ sürüklerken... kefaretlerini ödeyip ebediyen istirahatgahlarına kavuşan ölülerimize imreniyorduk. Bu arada, geçmişteki Yılbaşı kutlamalarını hatırlıyorduk. Meyve ve anaşabur* [**"tatlı çorba": Yılbaşında yenilen geleneksel Ermeni pudingi. Aşurelik buğday ve meyve kurusundan yapılarak kimyon, hindistancevizi ve diğer baharatlarla çeşnilendirilir*] dolu sofralarımızda sevdiklerimizle birlikte olur, birbirimize mutlu yıllar ve mutlu Noeller dilerdik. O eski, güzel günleri bir daha görebilecek miydik?

Almanlar –kalifiye ve kalifiye olmanlar işçilerle birlikte mühendisler– havaya ateş ediyorlardı. Bunu sadece yeni yıl kutlaması için değil, ama etraflarını saran Türk kalabalığa bir çeşit uyarı olsun diye de yapıyorlardı. 1916'nın son aylarında, Türklerle neredeyse iki buçuk yıllık bir askerî ittifak ve yakın ilişkilerden sonra, Almanlar Türklerin düzenbaz, kötü niyetli, kalleş ve yabancı düşmanı olduklarına ve onlarla samimi, uzun vadeli bir ilişki geliştiremeyeceklerine büyük ölçüde inanmış durumdaydılar. Yani Almanlar Türklerin iyi niyetli olduklarına güvenlerini yitirmişlerdi.

Toros tünelleri hattında, köpeklerinin adını Ahmet, Mehmet, Abdullah, İsmail, Ali ve v.b. koyan Türkofobik Alman mühendisleriyle tanışmıştım. Bu hakaretleri sineye çekemeyen Türk işçiler, Ermeni tercümanlardan ricacı olarak Almanlara köpeklerine hiç olmazsa büyük Peygamber'in adını koymamalarını istemişlerdi. Ama Almanlar ve Türkler arasındaki nefret adım adım o kadar ileri boyutlara ulaşmıştı ki Almanlar Türklerin sürpriz saldırılarına karşı önlemler almışlardı. Almanların bozgunları nedeniyle Türklerin kayıplarının intikamını almalarından korkarak, özel otomatik toplar bile konuşlandırmışlardı. Hainlerin ani saldırısına uğrama korkusu, Alman askerlerinin un ve patates saklanan çok sayıda depoyu cephanelik hâline getirmesine neden olmuştu.

Nihayet, tekrar tutuklanma ihtimalinin yol açtığı dehşetli kâbuslar yüzünden yeniden yollara düşüp izimi kaybettirmekten başka çare bulamadım. Artık kafama koymuştum. Bu sefer Azrail'in hiç eksik olmayan, peşimi bırakmayan gölgesinden kaçıp kurulmak için nereye kaçacağımı bilmiyordum.

15

PATRİK ZAVEN DER YEĞYAYAN'IN İSTANBUL'DAN BAĞDAT'A SÜRÜLMESİ

1916 Ağustosunda Muhterem Peder Zaven Der Yeğyayan'ın imtiyazları sadece kâğıt üzerindeydi. Çünkü patrikliğin artık işe yarayan bir otoritesi kalmamıştı. Yetkisizliği o ölçülere varmıştı ki sayısız acil isteğine karşın, Talat onu kabul etmeyi bile reddetmiş, hatta bir keresinde iyice fırçalayıp yanından kovmuştu.

Patrikliğin temsilcisi Kamer Şirinyan patriklik ve Türk hükümeti arasında arabuluculuk yapmıştı. Bütün gücü elinde bulunduran Talat'ı memnun etmek için, her olguyu Türk hükümetinin lehine çarpıtıp patriğin aldatılmasının başlıca sorumlusu oydu. Tabii ki patrikliğin bu rezil temsilcisinin gizli hizmetleri ödülsüz bırakılmayacaktı. Sorumlu Ermenilerin İstanbul'un banliyölerine bile kuşku uyandırmadan gidemedikleri bir zamanda, Kamer Şirinyan'm sık sık Bulgaristan'a gidip gelmesini şaşırtıcı bulmayan yoktu.

Patrikliğin otoritesi ve idaresi yavaş yavaş temsilci Şirinyan'in eline geçti. Şirinyan, patrikliğin hizmetine 1904'te, 20 yaşındayken Şahin Kasbaryan'ın adamı olarak girmişti. Artık o kadar güçlenmişti ki tutuklanan arkadaşlarını Polis Şefi Bedri'nin elinden alabilmiş ve cömert mali tazminatlar karşılığında, Ermeni tüccarların serbestçe Almanya ve Bulgaristan'a gidip gelmeleri için gereken izinleri sağlayabilmişti.

Ermeni halkına ihanet anlamına gelen bütün bu hizmetleri karşılığında, Kamer Şirinyan Talat'ın örtülü ödeneğinden özel aylığa bağlanmıştı. Patrikliğin içine kendi ajanını yerleştiren Talat, Ermeni milletinin bu idari organına kolaylıkla temelden saldırabiliyordu. Ermeni halkının imha edilmesi sırasında, kaçınılmaz olarak patriklik lağvedilmiş (28 Temmuz 1916); sonra da Türk hükümeti Patrik Zaven'i tehcir etmeyi kararlaştırmıştı. Sürü ortadan kaldırıldığından. Artık bir çobana da ihtiyaç kalmamıştı.

Patrik Zaven –pasif bir izleyicinin tevekkülüyle– kendi gözetimine emanet adilmiş olan Ermeni halkının imha edilmesine tanıklık etti. Artık hiçbir işlevi kalmamış olan patrikliğin idaresini gönüllü olarak bırakacak cesaretten bile yoksundu. Maalesef sadece "elimden gelen bu kadar" diye ilan etmenin ötesine geçememişti. Bu açıklamanın boşa kürek çekmek olduğuysa ortadaydı.

"Elinden başka bir şey" gelmediğinden, varlığı ya da yokluğunun artık hiçbir önemi kalmamıştı. Ama istifa etseydi, Muhterem Peder Zaven en azından bir protesto gösterisi sergileyebilir ve tarihin karşısına alnı ak olarak çıkabilirdi.

Hatırlayalım; 1828'de Yunan ayaklanması sırasında Türk hükümeti Rum ekümenik patriği, şehit Grigorios'u Fener Rum Katedrali'nin giriş kapısının önünde asmıştı. Aksine, Muhterem Peder Zaven kendi pozisyonunu sadece kendisini korumak için kullanmış, en sonunda kurtarılacak hiçbir şey kalmamıştı. Unvanı da kendisini sürgün ve acıdan kurtarmaya bile yetmeyecekti. Ağustos 1916'da Rabbimizin Annesi Aziz Bakire Meryem Ana Yortusu'nu izleyen Pazartesi, patrikliğe gelen Dahiliye Nezareti'nin memurları ve Zaven'in huzurunda patrikliğin tüm dosyalarını mühürlemişlerdi. Patriklik ve patriğin –katedralin arkasında bulunan– polis gözetimine alınmıştı. Allah'tan, sadece birkaç gün önce Balkan Savaşı ve 1913-14 Ermeni Sorunu'na ilişkin özel gizli belgeler bir elçiliğe nakledilmişti.

Patriklik dosyalarının mühürlenmesinden sonra, Bayram günü* [**30 Ağustos*] Muhterem Zaven iki sivil polis eşliğinden Emniyet Müdürlüğü'ndeki Kısmı Siyasi'ye getirildi. Bir buçuk saat orada tutulduktan sonra, denildi ki: "Siz aslen Bağdatlı olduğunuzdan, oraya geri dönmelisiniz. Dolayısıyla, yolculuk için hazırlanın." Patrik şöyle cevapladı: "Patrikliğe bir vekil atanması lazım. Bense patriklik arşivini mühürlediğimden biraz beklenmesi gerek. Görevimi yeni vekile devredince İstanbul'dan ayrılırım." Kısmı Siyasi müdürü, ne diyeceğini ve ne gibi bir emir vereceğini anlamak için Talat'a telefon etti. Ama tatil olduğundan görüşemedi. Bunun üzerine patriği polis gözetiminde konutuna geri gönderdi.

Bu arada, iki sivil polis patriği tutuklayıp Kısmı Siyasi'ye getirdiklerinde, genç bir Erzurumlu Ermeni hanım onun konutunda bulunuyormuş. Bu hanım Amerikan Sefareti'ne gidip yıllardır sefaretin baştercümanlığını yapan Şamavonyan'la görüşmüş. Ona olayı anlatıp Amerikalıların müdahalesinin patriği kurtarabileceğini söylemiş. Gerçek yurtseverliğiyle ve

fedakârlığıyla ünlü Şamavonyan, bu önemli haberi Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya iletmeye koşmuş.

Ermenilere içten bir sempati beslemesi ve koruma sağlaması Büyükelçi Morgenthau'ya onların sonsuz minnet duymasını sağlamıştı. Büyükelçi hızla Alman sefaretine koşacaktı. Alman büyükelçisiyle birlikte, Talat'ı patriğin İstanbul'da kalmasına izin vermesi için ikna etmeye çalıştı. Talat açıkça reddetti ve şöyle söyledi: "Türk hükümetinin otorite ve prestiji Patrik Zaven'in nazırını kararına uygun olarak doğum yeri Bağdat'a kayıtsız şartsız gitmesini şart kılar." Ne var ki, Talat taşradaki otoriteleri Patriğin seyahat sırasında güvenliğini sağlamaları için emir vereceğini taahhüt ediyordu.* [**Patriğin sürgün edilişine dair bu olayı bizzat onun erkek kardeşinin kızından duydum. Bu kişi İstanbul'dan itibaren Bağdat ve Musul'a kadar onun yanından hiç ayrılmamıştı.* -G.B. (Patrik Zaven Der Yeğyayan'ın *My Patriarchal Memoirs* adlı kitabının İngilizcesi 2002'de yayınlandı.]

2 Ağustos 1916 Pazartesi günü, tutuklanmasının üzerinden yaklaşık iki hafta geçtikten sonra, iki sivil polis patriği, erkek kardeşi ve onun kızıyla birlikte konutundan alarak Haydarpaşa İstasyonu'na götürdü. Buradan, Hidayet adını kullanan bir casus olan eski Ermeni Katolik papaz Sisliyan ve bir Türk polisin gözetiminde askerî trenle Eskişehir'e doğru yola çıkarıldı.

Tren Eskişehir'e varır varmaz, hâlâ orada yaşayan bir mahalli Ermeni [Apostolik] papaz ve bir Ermeni Katolik papaz, patriğin geleceğini tam zamanında öğrenip onu görmeye koştu. Ama daha birinci mevki vagona adımlarını atmadan Eskişehir kaymakamı patrikle tüm iletişimi yasakladı.

Tren Konya yakınlarında Ereğli istasyonuna ulaştığında, cesur genç bir Ermeni istasyonu memuru hızla patriğe yaklaşıp (kendisinin bana anlattığı gibi) birkaç dakika görüştü. Patrik ona Alman büyükelçisinin Bağdat'a sağ salim ulaşması için güvence verdiğini söyledi. Bu delikanlı, Zohrab ve Vartkes sürgüne giderken onları kaçırmayı teklif etmişti. Oysa ona mebus olduklarını, bu yüzden tehlikede olmadıklarını söyleyerek öneriyi geri çevirmişlerdi.

Patrik kardeşi ve yeğeniyle birlikte Pozantı'dan çift atın çektiği bir arabayla Tarsus'a getirildi. Oradan askerî trenle Adana'ya devam edip şehre girmeden Osmaniye'ye götürüldü. Yine arabayla ve aynı güvenlik personeliyle Hasanbeyli ve İslâhiye'ye ulaştılar. Oradan da bir başka

askerî trenle sağ salim Halep'e geldiler. Burada emniyet müdürü patrik ve maiyeti için özel bir han ayarlamıştı.

Halep Genel Valisi'ne bir ziyaret gerçekleştiren patrik büyük saygıyla karşılandı. Bu arada, casus Sisliyan ve Türk polis Halep'e kadar patriği getirdiklerinden görevlerini tamamlayarak İstanbul'a döndü.

Patrik 8 gün 2 akrabasıyla birlikte Halep'te kaldı. Sonra da 8 atlı jandarma eşliğinde, 2 arabayla Der Zor'a gönderildi. Çölü geçen yolda, Meskene ve Hamam arasında, içlerinde açlık ve susuzluktan ölen, on binlerce işkence görmüş Ermeni sürgünün gömülü olduğu yüzlerce toplu mezardan geçip gittiler. Korkunç bir rastlantı eseri olarak, Ermenilerin ruhani lideri *hiç istemeden* şehit cemaatinin ayağına kadar gelmişti. Meskene'de patrik hayatta kalan Ermeni sürgünlerle karşılaştı. Onlara elinde kalan meblağdan mali yardım yaptı.

En sonunda, çölde 6 günlük yolculuktan sonra, iki akrabasıyla birlikte Der Zor'a ulaşan patrik bir *han*da geceledi. Ama ertesi gün oraya geldiğini öğrenir öğrenmez yerel yöneticiler onu polis karakoluna götürdüler.

Kalan Ermeni sürgünlerden iç vilayetlerden Der Zor'a getirilmiş olanlara yönelik genel katliam patriğin gelişine tesadüf etti. Bu katliam Der Zor *mutasarrıfı* Zeki'nin yönetiminde gerçekleştirilmiş, onun eline düşmüş –erkek, kadın, çocuk ve yaşlı– 160 binden fazla Ermeni katledilmişti. Geride sadece 4 bin Ermeni kadın ve birkaç yüz çocuk sağ kalmıştı.

Mutasarrıf Zeki, Ermeni sürgünleri katledip Fırat Nehri'ne atarken bile, bir yandan da Ermeni patriği törenle kabul ederek, öğle yemeğini birlikte yemek için resmî konutuna davet ediyordu. Kana susamış Zeki, patriği 3 gün özel konuğu olarak ağırladıktan sonra, saygıda kusur etmeden elveda diyerek Der Zor'dan Bağdat'a göndermişti.

Kolayca anlaşılabilecek nedenlerle, patriği sevk eden 4 jandarma, katledilip parçalanmış Ermenilerin cesetleriyle karşılaşmaması için onu özel yollardan götürmüştü. 11 gün süren yolculuktan sonra, sağ salim Bağdat'a geldiler.

Dilerse Türk hükümetinin kervanların güvenli geçişini sağlayabileceğine dair bir başka kanıt daha! Talat'ın argümanı –"jandarmalar cepheye gönderildiğinden, acemi ve özensiz erler Ermeni sürgün kervanlarının güvenliğine ilişkin emirleri yerine getiremediler"– tamamen temelsizdi.

Patrik Zaven sadece Bağdatlı olmakla kalmıyordu. Ama merhum bir mahalli papaz olan Peder Harutyun'un da oğlu olması nedeniyle, erkek kardeşi ve onun kızı ata topraklarında yaklaşık 5 ay kalabilmişlerdi. Sonra da İngilizlerin Türkleri Kutülamare'de beklenmedik bir şekilde bozguna uğratması üzerine muzaffer Mezopotamya ordusu Bağdat'a yaklaşmıştı. İngiliz işgalinin başlamasından 8 gün önce, patrik, kardeşi ve onun kızı trenle Samara'ya gittikten sonra arabayla 5 günlük bir yolculukla Musul'a ulaşmıştı. Bu yolda, Samara'dan iki saat uzaklıktayken, İngilizlerin eline düşmemek için kaçan Bağdat'ta görevli Alman konsolosları ve Osmanlı Bankası'nın Avusturyalı müdürüyle karşılaştılar.

Bu beklenmedik karşılaşmadan istifade eden Alman konsoloslar, patrikle görüşerek ona İstanbul'daki Alman büyükelçisinin Bağdat'a sağ salim ulaşıp ulaşmadığı konusunda telgrafla bilgi istediğini söylediler. Ancak o zaman, 5 ay sonra ve yolda tesadüfi bir karşılaşma üzerine, patrik Alman büyükelçisinin onun sağlığıyla ilgilendiğini öğrenebilmişti.

Musul emniyet müdürü Mehmet Halit, 1895 katliamlarında Müslüman olan bir Ermeni'ydi. Onun sayesinde, patrik bir süre Musul'da polis takibi olmadan rahat koşullarda yaşayabilmişti. Ama bir yıl sonra, Musul Genel Valisi Haydar'ın yerine, Erzincan Ermenilerini katleden Memduh atandı. O Erzurum'dan tanıdığı hâlde patriğe daha sert davrandı.

Patrik Musul'da kaşırken, Kilikya Katolikosu ona yardım olarak 500 Türk lirası gönderdi. O zaman orada yaşayan 2-3 bin kadar Ermeni sürgün büyük ölçüde korkunç bir sefalet, baskı ve mahrumiyet içindeydi. Çünkü erzak her geçen gün suyunu çekiyordu. Her gün 15-20 kişinin açlık ve sefaletten öldüğü söyleniyordu.[15]

15 Mondros Mütarekesi'nden sonra, muzaffer İngiliz ordusu Musul'a girdiğinde, Patrik ve sağ kalan Ermenilere büyük saygı gösterip bir lokma ekmeğe muhtaç talihsiz Ermenilere maddi yardımda bulunmuştu.

16

KONYA VE POZANTI'DA GRUPLAR HÂLİNDE ERMENİ SÜRGÜNLER

Belemedik'te geçirdiğim 6 ayda, Ermeniler ve Almanlar –ve hatta Türk askerleri– arasında güvenilir tanıklar bana sürgün edilip zulüm gören Ermeni halkının yaşadığı acılardan söz ettiler.

Belirtmiş olduğum gibi, Belemedik tünellerinin henüz açılmamış olduğu 1915'te Haydarpaşa İstasyonu'ndan demiryoluyla ulaşımın en uç noktası Pozantı'ydı. Sonra da Dorak'ta başlayan hat Adana üzerinden Amanos dağlarının başladığı Mamure'ye kadar tüm yolu katediyordu. Amanos tünelleri henüz açılmadığından, hat burada tekrar kesiliyordu. Tüm askerî sevkiyat, dağlık Gülek Boğazı yoluyla arabalarla Pozantı'dan Adana'ya yapılırken, Mamure yakınlarındaki Osmaniye'den yola çıkarak dağ yollarından arabalarla Kanlıgeçit-Hasanbeyli-İslâhiye'ye gidiliyordu.

Edirne, Tekirdağ, Malkara ve çevresinin bütün Ermeni nüfusu, –diyakoz piskoposluğunun merkezi olan İzmit'in yaklaşık 110 bin olan; Bilecik, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar ve çevresinin 60 bin olan– yani toplamda 170 binlik bir nüfus yollara koyulmuştu. Sürgün kervanları Konya'ya ulaştığında, bir araya gelip şehrin yakınlarındaki ovada büyük bir kamp kuruyorlardı.

Türk hükümeti, zevahiri kurtarmak için Ermeni sürgünlerin bu şekilde kalabalıklaşmasını nakliye araçlarının yokluğuna bağlıyordu. Ama aslında aşırı kalabalık ve pisliğe yol açan şartları yaratarak, salgın hastalıkların başlamasına umut bağlamışlardı.

Güvenilir tanıklar, Konya yakınlarındaki ovada yeni bir çadır kentin doğduğunu söylemişlerdi. Sayısı (iyi haber alan Ermeni ve Alman kaynaklarına göre) 28 bine ulaşan çarşaflardan yapılmış çadırlardı bunlar. Hiçbir hijyen koşuluna sahip olmayan bu insan kitlesinin her türlü ıstırap ve hastalığa maruz kalacağı belliydi.

Konya şehrinin nüfusu yaklaşık 65 bin olduğundan, fırınlar yerel ekmek talebini bile zar zor karşılayabiliyordu. Bu yüzden Ermeni tehcir kervanları kente ulaştığında, akut açlık çektiler. Sürgün edilmiş Ermeniler, ceplerinde para bile olsa çılgıncasına ekmek aradılarsa da boşuna. Yardım istediklerinde ise muhafızlar acımasızca kamçılıyorlardı. Türk hükümetinin gizli amacı bu halkın katliamlar yerine açlık ve salgın hastalıklarla tükenip gitmesiydi. Elbette ilk kurbanlar ilk kuru rüzgârda sararmış sonbahara yapraklarının toprağa düşmesi gibi, yüzer yüzer değil, biner biner toprağa düşen küçücük çocuklardı.

Ereğli'den Pozantı'ya kadar uzanan uçsuz bucaksız Konya ovaları ve Ermeni şehitlerin mezarları olan binlerce tümsek bu salgının sessiz tanıklarıydı. Kanlıgeçit (burasını eski bölümlerde anlatmıştım) dışında, binlerce masum yavrunun cesedi benzer tepecikler oluşturuyordu.

Sanki dört bir tarafı saran bu sefalet yetmezmiş gibi, bir kara gün daha yaşanacaktı. Her kervanların denetiminden sorumlu her kademeden yüzlerce tehcir görevlisi, çok sayıda yaya ve atlı jandarma bölüğü ve taburunun takviyesiyle, ellerinde kamçılar ve sopalarla –üstelik çok fazla gürültü çıkararak– aniden Ermeni sürgünlerin büyük kampına doluştu. "İstanbul'dan kesin emir geldi," dediler. "Bugün herkes Pozantı'ya gitmek üzere yola çıkacak. Zaman yok; haydi acele edin..." Kamçılarını şaklata şaklata halkı yola çıkardılar. Bu çaresiz ve zavallı halkın ansızın verilen emri işitince yaşadığı dehşeti anlatmak için müneccim olmak gerekmez.

Kamçılar şaklıyor, vahşi darbeler yağmur gibi iniyordu. Düşünecek zaman yoktu; kımıldamak şarttı. Ama kesinlikle hiçbir nakliye aracı hazırlanmamıştı; zaten bir tek nakliye aracı bile yoktu ki. Bu yüzden her aile taşıyamayacağı her şeyi geride bırakmak zorundaydı. Alelacele zor bulunabilecek zorunlu ihtiyaç malzemelerini ve mücevherat gibi gelecek günlerde bir dilim ekmeğe değiş tokuş edilebilecek değerli ve taşınabilir her şeye bir araya getirmeye çalıştılar.

Kaos her tarafı sarmıştı. Ağlama, sılama ve yalvarma Türk görevlilerinin taş kalplerini yumuşatmıyordu. Sanki insan değilmiş gibiydiler. Kadınlar ve erkekler, delikanlılar ve kızlar değerli eşyalarını toplayabilmek için *en az bir saat* izin verilmesi için yalvar yakar olmuşlardı. Her zaman aynı kaba ve zalim cevapla karşılaşıyorlardı: *Ölüme gidiyorsunuz; eşyayı ne yapacaksınız ki? Bunları buraya bırakmazsanız, nasıl olsa birkaç gün sonra başka bir yerde ellerinizden alacaklar. Neden kendinizi boş yere helak ediyorsunuz?*

Bazı zenginler, verdikleri cömert rüşvetlerle Pozantı'ya trenle gitmeyi garanti ettiler. Ama ağlayan sızlayan çoğunluk demiryolunun yanındaki yola dizildi.

O günlerde İstanbul'dan trenle gelen Alman tanıklar, görevliler bana şunları anlattılar:

> O günlerde trenle Ereğli'den Pozantı'ya gelirken, demiryolunun her iki tarafındaki toprak yollarda sürgün edilmiş Ermenilerin uzun kervanlarını görüyorduk. Grup grup, toz toprak içinde, tükenmiş hâldeydiler. Kesin sayı vermek imkânsız; ama –erkek, kadın, delikanlı ve kızlar– her hâlde on binlerceydi. Hamile kadınlar ve annelerinin emzirdiği bebekler çok daha acınacak bir hâldeydi. Hepsi uzun süredir tükenmişti; paçavralara sarınmışlardı. Birçoğu yolda ya da bir ağaç altında, hendeklerde, çukurlarda, nerede takatleri tükenmişse orada kalmıştı. Oralarda ya can çekişiyorlardı ya da çoktan ölmüşlerdi.

Bu sefil sürgünler bir trenin yaklaştığını görünce, rayların her iki ucuna da yığılıyorlardı. Çeşitli milletlerden iyi yürekli yolcular trenin pencerelerinden ekmek attıklarında yüzlerce kadın, kız ve çocuk bir lokma ekmek kapmak uğrunu birbirini çiğniyormuş.

Bu arada, açgözlü Türk görevliler, aç kurtlar gibi terk edilmiş malların üzerine üşüşmüşlerdi. Üst düzey hükümet görevlileri yağma alanına arabalar, kağnılar ve hamallarla gelip yağmaladıklarını götürüyorlardı. Yağmaya katılanlar sivillerden çok askerlerdi. Kendileri ganimetin aslan payını kaptıktan sonra kırıntıları Müslüman halka reva görmüşlerdi.

Fedakâr anneler oldukları bilinen Ermeni anneler bir dilim ekmek için sevgili oğulları ve güzel kızlarını, Hıristiyan Müslüman demeden karşılarına ilk çıkan kişiye satıyorlardı. Evet, bir lokma ekmek uğruna, Ermeni analar büyüttükleri sevgili evlatlarını gözyaşları ve öpe okşaya satarlarken, diyorlardı ki: "Bizim kurtuluşumuz yok; ölüp gideceğiz. Bari şu zavallı sabiler kurtulsun!"

Kervanlar, Pozantı ve çevresine ulaşıp toplandıklarında, sefalet ve umutsuzluğu anlatmak mümkün değildi. Hiç kimsenin yardım etmediği bu halk, sicim gibi yağan yağmur altında, günlerce aç susuz ve Konya ovasında bırakmak zorunda kaldıklarından, çadırsızdı.

Daha önce de belirttiğim gibi, Alman demiryolu şirketinin Toros tüneller inşaatından sorumlu şantiye merkezi Pozantı'dan yaklaşık bir saat

uzaklıktaydı. Elbette bu Hıristiyan milletin sefaleti göze batıyordu. Bu durum tüm şirket görevlilerini fena hâlde rahatsız ediyordu. Müdür vekili, mühendis Leutenegger sürgün edilmiş Ermenilerin çektiklerine tanıktı. Sadece insaniyet namına, şirketin tüm fırınlarında ne kadar pişmiş ekmek varsa, toplamaya koşup sonra da tıbbi malzemeler ve ilaçlarla birlikte Pozantı'ya açlık çeken halka dağıtmak için koşuşturmuştu.

Ama jandarma er ve subaylarının takviyesiyle, tehcir görevlileri Leutenegger'in insani çabalarını hemen engellediler. Bana onların kendisine ne söylediklerini anlattı: "Hükümet bu halkı devlet düşmanı saydığından yok etmek üzere Der Zor çöllerine sürüyor. Ölüme mahkûm bu halkı kurtarmak için boşuna masraf etmeyin."

Bu "samimi" ama iğrenç cevap, Talat ve şürekâsının sürekli Ermeni halkı lehine müdahale etmek isteyen Büyükelçi Morgenthau ve Avrupalı görevlilere genelde verdikleri cevabın aynısıydı. Ama her şey ortadaydı; ak koyun kara koyun belli olmuştu.

Bunu teyit etmek için hem Ermeni katliamlarıyla ilgili James Bryce'ın yazdığı ve İngiliz hükümetinin yayınladığı kitaba, hem de Morgenthau'nun anılarına göz gezdirmek yeter. Burada İsviçre ordusunda ihtiyat albayı olan nazik ve şefkatli Leutenegger'in çileden çıkarak şu cevabı verdiğini öğreniyoruz:

> Eğer onları ölüme götürüyorsanız bile, ben de şirketimin merkezinden bu halka ekmek ve ilaç yardımı yapma emri aldım. Bu yüzden, beni engellemek niyetindeyseniz, ben de zorla yardım dağıtacağım. Bu arada siz de aklınızı başınıza devşirin de nasıl bir yükümlülüğün altına girdinizi düşünün.

Eski bir askerden duydukları bu tehditkâr ifadeler karşısında, üst düzey tehcir görevlileri suçlanma korkusuyla onun insani yardım dağıtmasına ses çıkarmadılar. Ama tehcir kervanlarını bir an önce Pozantı'ya götürmek için de acele ettiler.

Gerçekten de Ermeni tanıkların bana söyledikleri gibi, İsviçreli, Alman ve Avusturyalı mühendisler, genelde Alman hükümetinin Ermenilere zulüm politikasına karşı gelerek nazik yardımlarda bulunuyorlardı. Onların davranışları, emirleri sadece harfi harfine uygulamakla yetinmeyip üstüne üstlük zalimlikte sınır tanımayan Türklerinkinin antiteziydi.

17

BELEMEDİK YOLUNDA ERMENİ ENTELEKTÜELLERLE KARŞILAŞMAMIZ

1916 Aralığının son günlerinde iki dostumla birlikte Belemedik'ten yarım saat uzaklıktaki Karapınar'da yürüyüşe çıkmıştık. Bu sırada, Türkler ve Kürtlerden oluşan yaklaşık 400 kişilik bir kervanla karşılaştık.

Bütün insanlar ve hayvanlar bir deri bir kemik kalmıştı. Çok uzak diyarlardan geldikleri belliydi. Hepsi iskelete dönmüş 40 kadar hayvan –deve, at, katır ve eşekler– sırtlarında zavallı insanların tüm yükünü taşıyordu. Neler yoktu ki: Kap kacaklar, kirli battaniyeler, içlerine beti benzi atmış, avurtları çökmüş sıska çocukların konulduğu küfeler.

O çocukları saymazsak, bu kadın-erkek-oğlan-kız kalabalığı yürüyordu. Çoğu yalınayak, elbiseleri paçavralar içinde. Onlar Türkler ve Kürtler de olsalar, hâllerine acımamak imkânsızdı. İnsanlık, acıma duygusu ve vicdanı millet ya da anavatan sınırlandırabilir mi?

Meraktan kervana yaklaştık. Kendimi Alman olarak tanıtıp kırık dökük bir Türkçeyle "nereden gelip nereye gidersiniz" diye sordum. Kervanın en önünde yürüyen ak sakallı, güçlü kuvvetli bir Kürt tereddüt ederek cevapladı: "*Yukardan geliyoruz.*" Ben sorumu daha yumuşak bir ses tonuyla tekrarladım. Bu sefer bir diğer Kürt Bitlis yöresinden geldiklerini söyledi.

Rus sınırındaki Türk vilayetlerindeki durumla ilgili kesin bilgi alabilmek için, bu Müslüman mültecilere Şark âdetince yüklüce tütün ikram ederek dostluk kurdum. Yine dostça neden kara kışta seyahat ettiklerini sordum. Yaşlı bir Türk köylüsü şöyle cevapladı:

> Bitlis yöresinden çıktık. Yaklaşık 5 aydır dolanıyoruz. Rus Kazaklar ve Antranik Paşa'nın fedaileri bütün topraklarımızı aldılar. Biz de misilleme korkusuyla yanımıza alabileceğimiz ne varsa alıp geri çekilen Türk

ordusuyla birlikte yola çıkmak için acele ettik. İşte böyle aylardır yollardayız. 5 binden fazla insanla yola çıktık. Şimdi görüyorsunuz, 400'ü bile bulmuyoruz. Bu kadar uzun yolculuğa katlanamayacak durumdaki çocuklar öldü. Çok insan tifüsten, bazıları açlıktan can verdi. Biz Ermenilere ne yaptık ki Allah bize bunları yapıp ceza verdi. *Elbet, eden bulur dünyasıdır. Efendiler,* şu harp ne zaman bitecek? Birkaç ay daha sürerse Anadolu'da kimse kalmayacak.

Bu basit köylüler bile Ermenilere ne yaptılarsa bu yüzden cezalandırıldıklarını düşünmekte haklıydılar. Uzaktan bakılınca, onları da bir Ermeni tehcir kervanı sanabilirdiniz. Tek fark, yanlarında irili ufaklı yük hayvanları olması, bir de onları kontrol eden atlı ve yaya askerlerin olmayışıydı. Bütün bunlara ilahi adaletin tecellisi demek mümkün mü?

O günlerde, *Manzume*, sonra da *Jamanak* gazetelerinin genelde *Nor-Kaghakaked* [Yeni Politika Analisti] imzalı makaleler yazan muhabir-editörü Yeğya Suzigyan aniden ziyaretime geldi. Kamusal hayatta benim en iflah olmaz muhaliflerimden biriydi. 1913 Martında, Pangaltı mezarlığı/kabristanı meselesi sırasında, hastalık numarasına yatan Patrik Arşaruni, İstanbul Merkezî Milli Yönetim Karma Meclisi* [**yürütme organı*] kararıyla tüm sorumluluğu bana bıraktığında, patrik adına Kutsal Eçmiyadzin Katolikosuyla telgrafla müzakere yürütmek için Bulgaristan'a gitmiştim. Yeğya Suzigyan, kendi yayınladığı günlük *Arşaluys* gazetesinde şöyle yazmıştı: "Patriklikten 50 altın lira çalan Vartabed Balakyan, Bulgaristan'a kaçtı. Nihayet, yüce kilise otoritesinin bu maceracı ve gözü pek vartabedi azletme vakti geldi."

Başarılı Bulgaristan gezisinden döndükten sonra, patriklik ve Karma Meclis tüm Ermeni gazetelerine yaptığı açıklamayla, sadece bana önerilen 100 altın liralık armağanı geri çevirmekle kalmayıp yol harcırahı olarak verilen 50 altın liradan 26 altın lirasını iade ettiğimi de belirtti. Yeğya Suzigyan, bu açıklamayı gazetesinde yayınlamadığı gibi ayrıca patrik Merkezî Milli Yönetim'i beni savunmakla suçlamış ve onları benim kuklalarım olmakla karalamıştı.

Dönelim şu Yeğya Suzigyan meselesine. Bizden sonra o da İstanbul'dan sürgün edilip geçen yıl boyunca Belemedik'ten sadece birkaç saat uzaklıktaki bir demiryolu inşaat şantiyesinde basit bir iş bularak hayatta kalmayı başarmış. Sonra da aylarca Hacıkırı'da hastalanmış. İyice zayıflamış bir hâlde Alman şirketin yöredeki hastanesine yatmak için

Belemedik'e gelmiş. Ama boş yatak olmadığı gerekçesiyle geri çevrilmiş. Ayakta duramayacak ve fiziksel olarak çökmüş bir vaziyetteyken, o sırada Belemedik'te bulunan birkaç kadim dostunun yanına sığınmış.

Dostlarının elinden ona sağlık ve afiyet dilemekten başka bir şey gelmediğinden, bana başvurmasını söylemişler. Onlara bana yaklaşacak yüzü olmadığı söylemiş. Ancak iki arkadaşı kollarına girip Belemedik malzeme ofisinin merkez şubesindeki ana binada bulunan odama getirmişler.

Zulüm ve acıların azap yolunda aramızdaki kırgınlıkları unutturacak kadar bizi birleştirdiğini söylemek gereksiz. Affedicilik Hıristiyanlığın evrensel bir erdemidir. İçinde bulunduğumuz koşullarda ise insani bir yükümlülüktür. Bu nedenle, ona kucak açıp acil ihtiyaçlarını karşılaması için para verdim. Ayrıca Dr. Boyacıyan'dan ancak canı çektiğinde bile yazsa bir kalem erbabı olan yurttaşımıza hastanede bir yatak sağlamasını rica ettim.

Yeğya Suzigyan hemen hastaneye kaldırıldı. Bana da onu her gün ziyaret etme izni verildi. Ona birkaç sigara, biraz meyve ve şekerleme götürüyordum. Benim onu ziyaretim sırasında başını yorganla örtüp gözyaşı dökerdi. Bir buçuk ay sonra iyileşti. Bana hoşça kal demek için odama geldi ve yarım ağızla şunları söyledi:

> Sizi gazetelerde kıyasıya eleştirirken, günün birinde ocağınıza düşeceğimi hiç düşünemezdim... Sizi rahat bırakmamı söyleyenler din adamı arkadaşlarınızdı. Bunun yurtsever bir ödev olduğunu söylemişlerdi. Sizin bu kadar asil ruhlu bir insan olduğunuzu nasıl bilebilirdim ki?... Gazetelerde sizin aleyhinize yazdığım makaleler iyi para getiriyordu... İkimizi şu Toros dağlarında sürgün olarak bir araya getiren şu kahpe feleğin işine bak! Artık sizin iç dünyanızı öğrendiğimden... Allah'ın izniyle birgün İstanbul'a döndüğümüzde, patrik olmanız için ilk kampanyayı kendim başlatacağım.

Alkolizme yenik düşen Yeğya, Hacıkırı'nda birkaç ay sonra perişan bir vaziyette aramızdan ayrıldı.

Patriklik tahtına oturma hırsıyla, önlerine çıktığını sandıkları din kardeşlerinin adlarını karalayan kilise görevlileri ve din adamları olduğunu Yeğya'nın kendisinden işitince afalladım. Aynı gazeteciler o din adamlarının kâh biri kâh diğerine methiyeler düzerken, onlar başkalarına iftira atsınlar diye gazetecilere rüşvet vermekten utanmıyorlardı.

Kuşçular'da geçirdiğim bu aylarda, İstanbul'da yayınlanan çeşitli Ermeni günlük gazetelerinde muhabirlik yapan Aguni'yle de karşılaştım. O da perişan bir durumdaydı. Açlık çekiyordu; biraz şefkat ve yardıma ihtiyacı vardı. O da bana gazetelerde saldırmıştı. Daha o zaman bunun nedenini sormuştum. Şöyle cevaplamıştı: "Her vartabed bana ara sıra hediye verir. Siz neden vermiyorsunuz. Vermediğiniz sürece size saldıracağım." Ona yazdıklarına kimse inanmaz dediğimde, şöyle cevaplamıştı: "Olsun, %90'ı inanmasa bile %10'u inanır. Bu da adını lekelemeye yeter."

Gerçekten de din adamlığı mesleğine daha adımımı attığım andan başlayarak, gerek bana saldırılarını durdurmak, gerekse onları kazanmak için muhabirlere rüşvet vermek aklıma bile gelmedi. Böyle alçakça bir davranışı onurum ve bağımsızlığıma aykırı buluyordum. Yandaş gazeteciler eskiden hep şöyle derlerdi: Din adamlığı mesleğinde hızla yükselip piskopos ve sonra da patrik olmayan kişi mutlaka elini cebine atacaktır!

Aguni'nın aleyhimde yazdığı iftiralara rağmen, ben onu ölümden kurtardım. Fanatik bir genç Taşnak öğretmen, onu muhbir olduğu gerekçesiyle öldürmeye kalktığında, bu ajite olmuş delikanlıyı eğer Aguni İstanbul'da muhbirlik yaptıysa, sürgün edilmez ve bizimle aynı sefaleti çekmezdi diyerek ikna ettim.

Tesadüfe bakın ki Aguni'yi öldürmek isteyen o öğretmen, gerçekte beni ispiyonlayıp gerçek kimliğimi Suriyeli gençlere bildirdi. Ancak kaçarak canımı kurtardım. Sanasaryan Akademisi'ni Sivas'a taşımak için Erzurum'a gittiğim 1912 yılında onu Sanasaryan fakültesinden attığımı unutmamış.

Belemedik'te Sanasaryan Akademisi'nin değerli öğretmenlerinden, Ermenilerin kurtuluşu davasının gizli kalmış eski tüfeklerinden ve öğretmenim olan Asdvadzadur Khaçhaduryan'ın İstanbul'dan sürgün edildiğini ve şimdi Konya'da olduğunu öğrendim. Sonradan Profesör Khaçhaduryan Konya'dan kaçarak, Marzbed gibi izini kaybettirip Nusaybin'e gelmeden Belemedik hattındaki istasyonlara sığınmıştı.

Ama Marzbed* [**Taşnak Partisi militanı.*] Mütareke günlerinde attan düşüp kazayla ölürken, Asdvadzadur Khaçhaduryan şans eseri hayatta kalıp İstanbul'a dönecekti. 1885'ten beri kendini adamış bir havari ve vaizi olduğu İstanbul Ermenilerinden hayatta kalanların hayatını yeniden kurmalarına destek olmuştu. Eçmiyadzin Kevorkyan İlahiyat Okulu'ndan yeni mezun olan ve çok genç yaşta aramızdan ayrılan şair

Goryun Mıgırdıçyan'la birlikte, Erzurum'da yeni kurulan Sanasaryan Akademisi'nde Ermeni dili öğretmenliği yapmıştı.

Belemedik'te, biri Ankara'da şehit olan Jack Sayabalyan'ın kardeşi Sebuh Sayabalyan, diğeri Tekirdağlı Onnig Postacıyan olmak üzere iki delikanlıyla tanışma fırsatı buldum. İkisi de örnek yurtseverlerdi; ezilen yurttaşları için Alman demiryolu inşaatı şirketindeki önemli konumlarından dolayı ellerinden geleni yapıyorlardı. Belemedik'teki 6 aylık sürgün hayatımda, bana paha biçilmez hizmetlerde bulunan bu iki delikanlı yüreğime su serpti. Daha sonra, 1918 sonbaharında, Mütareke'den birkaç hafta önce, ben Alman askeri kılığında Adana'dan kaçarken, Onnig Postacıyan hayatım boyunca minnettar kalacağım kadar muhteşem bir rol oynamıştı.

18

BELEMEDİK'TEN ADANA'YA KAÇIŞ

Hemen yakalanacağım korkusuyla kaçış planlarına yeniden başladım. Türk polisini atlatmak için örfî idarenin Türk kâtibinden rüşvetle aldığım bilgilerden yararlandım.

Belemedik'teki malzeme şubesinin müdürü ve bir Ermenifobik olan Kuterlen ile görüşmeye gittim. Ona tutuklanmamın muhakkak olduğunu söyleterek kaçışıma yardımcı olmasını rica ettim. Türklerle yakın ilişki kura kura Türkofobik olan bu asil Stuttgartlı beni bu kararımdan vazgeçirmeyi denedi. Bunun yerine, malzeme şubesinde kendi koruması altında muhasebeci olarak çalışmam için dil döktü. Kendisine yakın bulduğu yerel Alman askerî personelinden yardım istemek için başvurması bile gerekse, bana elinden gelen yardımı yapacağına ikna etmeye çalıştı. O da benim gibi bir Türk'ün sözlü ya da hatta yazılı vaatlerine inanmanın ne anlama geldiğini çok iyi biliyordu. Bununla birlikte, beni gerekirse Türk askerî görevlilerinin elinden zorla kurtaracak güçte olduğunda ısrar ediyordu.

Ama kendi kaderimi onun güvenilir ellerine bile teslim etmekte kararsızlık gösterdim.

Nihayet, bana 6 ay koruma sağlayan bu dindar ve asil adamın kaçış planımı kabul edeceğine ikna oldum. Ne kadar savunmasız durumda olduğumu açıkladım. Örneğin, eğer bir gece Türk polisi ansızın gelir de beni derin bir vadide ya da tenha bir yol kenarında ortadan kaldıracak olursa bana ne gibi bir yardımının dokunacağını sordum. Beni şüphecilik ve korkaklıkla eleştirmekle birlikte böyle bir beklentini ihtimal dışı olmadığını da kabul etti. Aslına bakılırsa, hiçbir zaman kendimi Alman ordusuna emanet etmek istemedim. Bunun nedeni de Alman askerlerinin %90'ının Ermenifobik oluşuydu. Emirlerinde çalışan Ermenilerle en küçük anlaşmazlıklarında bile onları casuslukla suçlayarak Türk otoritelere

teslim ettikleri söyleniyordu. Bu yüzden de 3 yıllık sürgün hayatımda Alman askerî personelince korunduğum birkaç olayda, gerek tercüman, gerekse başka bir sıfatla onların hizmetinde uzun kalmadım.

Alman askerî personeli içindeki yakın dostlarının yardımıyla, Kuterlen bu sefer -İstanbul'a- kaçışımı kolaylaştırmak için bir hafta mühlet istedi. Mevcudiyetimin aile fertlerinin rahat ve güvenliğini zora sokacağından emin olsam bile, İstanbul'a dönmeye can atıyordum. (O zor sürgün ve tehcir yıllarında, kendim için ne kimseyi tehlikeye attım, ne de şüpheli durumuna düşürdüm. Bu yüzden vicdanım rahat.)

Şefkatli Kuterlen şirket ahırından en iyi atı seçti: Kaçışımda en önemli yere sahip olacak hızlı bir savaş atı! Ona son kez elveda deme vakti gelip çattığında, beraber yemek yiyebilmek için akşam gelmemi söyledi.

Sıkıntı içindeydim. Hiç iştahım olmadığı hâlde, bu nazik daveti geri çeviremezdim. Hoş vakit geçirdiğim akşam yemeğinden sonra, bana 10 altın lira verdi ve borç değil diye ekledi. Bu meblağın tek servetim olduğunu ve kaçışımda hayati bir rol oynadığını itiraf etmeliyim.

Belemedikli bu fedakâr iki Ermeni delikanlı Sayabalyan ve Onnig Postacıyan gece yarısına kadar benimle birlikte kaldıktan sonra içten iyi dileklerini belirtip ayrıldılar. Çok etkilenmiş, ruhum fırtınalı bir deniz gibiydi. Çünkü bu kaçış planı uygulanması en zor olanıydı. Önceden, fazla insana gözükmeden tenha yollardan kuş uçmaz kervan geçmez dağlara kaçmıştım. Ama bu sefer doğrudan Kilikya'nın Türklerle dolu vilayet merkezi Adana'ya gideceğim için her an tetikte olmalıydım.

Bana güç veren, dağdan dağa, vadiden vadiye yükselecek kanatları sağlayan, her engeli fethedip geçmeme imkân veren şey, birgün özgür Ermeni milletinin doğuşunu selamlayacağımıza dair Ermeni halkının asırlardır içinde yaşattığı umutlar ve gelecek güzel günlerin hayalleriydi. Bu çalkantılı günlerde azap içinde kıvranan ruhumu sakinleştirmek için, tüm güçlerin ebedî kaynağı olan her yerde hazır ve nazır ilahi güce sığınmıştım. Dua etmek acı çeken, yas ve umutsuzluk içindeki tüm ruhlara huzur verir.

Odamın yalnızlığında, yere diz çöküp ellerimi kaldırarak, kendim ile tüm talihsiz ve ezilenlere Tanrı'dan moral güç ve inayet diledim. Korku rüzgârları dindi, ruhum canlandı, azap ve telaşım azaldı. Tükenmez kaynaktan yeni bir güç ve cesaret aldığından, daha bir saat önce hissettiğim bilinmeyen ve beklenmedik tehlike korkusu buhar olup uçtu sanki. Zaten

İncil'de şöyle yazmıyor mu? "İmanın seni kurtardı" [Luka 7:50]. İmanın ilhamından kaynaklanan bu sınırsız, teselli edici gücünden bilerek ya da bilmeyerek yoksun kalan kişinin vay hâline.

Şafak sökmek üzereydi; artık Belemedik'den hemen ayrılma vakti gelmişti. 4 Ocak 1917, o kış günü, Toros'un yüksek dağları ve kara ormanları kalın bir kar tabakasıyla kaplıydı. Dağı ve vadiyi poyraz vurmuştu. Poyrazın kara vurunca çıkardığı sesi aç kurtların uluması sanırdınız.

Alafranga şapka, tozluklar, trençkot, tabanca ve kamçı ve deri eldivenlerle odadan çıkarken, artık bir Alman mühendisi andırıyordum. Belemedik'ten bir kayalık yanında hızlı savaş atının beklediği Kuşçular'a giden yola çıktım. Oraya vardığımda, at beni bekliyordu. Hiç tereddüt etmeden ata bindim ve kırbacımı bir tek sefer şaklatmamla at dörtnala kalktı. Artık arkama bakmayacaktım.

Çevik, cesur hayvan karda koşabilmek için çok çaba harcadı, ama kar ilerleyişimizi yavaşlatıyordu. Yol Kuşçular'a kadar dağlar arasında kıvrıla kıvrıla gidiyordu. En yüksek noktası Belemedik ve Dorak arasındaydı. Soğuğa ve her tarafı kaplayan gözleri kör eden kara karşı kayıtsızdım. Çakıt vadisini her iki taraftan saran yüzlerce metre yüksekliğindeki muazzam kayalıklar ve kara sedir ormanları doğal güzelliği daha da gizemli hale getiriyordu.

Ne kadar ilerlersem ilerleyeyim, etrafta in cin top oynuyordu. Böyle bir havada kim yolculuğa cesaret edebilir ki? Kuşçular'dan bir saat uzaklıkta bir Türk jandarma subayının yanından geçtim. Kürk paltosunun içinde büzülmüş, kapüşonlu subay bana aldırış etmedi. Belki de Alman mühendislerden biri sanıp tek kelime etmeden yoluna devam etti.

Kuşçular, açık havada Akdeniz'in görülebildiği bir plato üzerinde inşa edilmiş. Gerçekten de kanat takıp Kıbrıs'a uçmak isterdim. Zaten Adana'ya gidiş amacım da bir yolunu bulup adaya kapak atmaktı.

At dörtnala kalktı; bir defasında jandarma karakolunu geçip önce Kuşçular'a, sonra da Hacıkırı'na ulaştım. Ama şiddetli tipi nedeniyle herkes ateş yakıp etrafına doluştuğundan, hiç kimse gelip geçen yolculara dikkat edecek durumda değildi.

Hacıkırı'ndaki Alman hastanesini geçerken, birkaç kişi bu adam burada ne arıyor gibisinden baktı. Bir Alman mühendisin bu kış kıyamette ne yaptığını merak ediyor olmalıydılar.

4 saat boyunca 10 dakika bile mola vermeden dörtnal koşan atım beni Dorak'a getirdi. Ama talihsizliğe bakın ki yaklaşan bir tren yüzünden demiryolunu kapatmışlardı. Yaya ya da atlı gelen kişiler jandarma karakolu önünde durdurulup soruşturuluyordu. Artık geri dönmek imkânsızdı; çünkü beni zaten gördüklerinden böyle bir hareket kuşku uyandırırdı. Dolaysıyla da tek kurtuluş yolum hiç bozuntuya vermeden bir grup jandarma, polis ve hepsi Türk köylüsü olan yolcunun arasına dalmaktı.

Tam o sırada tren geçti ve karakolun önündeki yol açıldı. Atımı kırbaçlayıp kendime yol açarken, her taraftan bağrışıyorlardı: *Ulan, Alman mühendis geçiyor, yol verin, açılın.* Şu feleğin işine bak! Polis saygıda kusur etmeden bana, iki yıldır izini sürdükleri kaçak Ermeni din adamına yol açıyordu. Çünkü Tanrı onların gözünü kör etmişti.

15 dakika sonra, Dorak demiryolu istasyonuna ulaştım. Burada, daha önce belirttiğim gibi 6 ay önce Amanoslardan Toros dağlarına kaçışım sırasında konukseverlik ve yurtseverliğine tanık olduğum istasyon şefi Değirmenciyan'ın konuğu olarak kabul edildim.

Az sonra, güya işi çıkmış gibi, aslında gelip geçeni kontrol etmek için, bir polis memuru istasyona geldi. Değirmenciyan beni iyi ahbap olduğu bir Alman mühendis olarak tanıştı. Ben de polisin tüm sorularını Almanlara özgü bozuk bir Türkçeyle cevapladım: *Ben yok bilir Türkçe.* Benim gerçekten de Alman olduğuma kanaat getiren polis, rüşvet alamadığı için canı burnunda bile olsa çekip gitti.

Değirmenciyan ile bütün gece yiyip içtik ve güzelce sohbet ettik. Ermeni halktan kalanların sayısının yaklaşık 600 bin olduğunu hesapladık. Bununla birlikte, halkımızın geleceğine dair çok umutluyduk. Çünkü İtilaf güçlerinin savaşı kazanacağına gönülden inanıyorduk. Onların zafer kazanmasıyla da Ermenilerin zaferinden şüphe edilmeyecekti. İtilaf güçleri bu dünya savaşını küçük milletlerin kurtuluşu uğruna sürdürmüyorlar mıydı? Bu, korkunç Alman askerî diktatörlüğü ve Alman yayılmacılığına karşı hak ve adalet savaşı değil miydi?

Mütareke'den sonra, bütün bu vaatler çabuk unutuldu; çünkü muzaffer güçlerden her biri toprağın aslan payını kendisine ayırmak istedi. Bir petrol sahasının küçük ve zayıf bir Hıristiyan halkın kaderinden çok daha değerli olduğu ortaya çıktı.[16]

16 Mütareke'den sonra, Avrupalı büyük güçler ve özellikle de Wilson yönetimi

Dağlık Dorak İstasyonu'nda rahat ve canlandırıcı bir gece geçirdikten sonra, sabah duasını da ederek Tanrı'ya sığınarak daha da güçlendim. Şafakta yine at sırtında

Adana yoluna koyulduğumda, bu sefer bir korumam da beni geriden izliyordu. Tarih 5 Ocak 1917'ydi.

Vukuatsız ya da hiç dikkat çekmeden çılgın gibi üç buçuk saat dörtnala koşarak, Mersin anayolu üzerinden Adana'ya vardık. Şehre aynı anda giren iki atlı merak, hatta şüphe uyandırır diye düşündüğümden, Reji tütün fabrikasının önünde acele attan indim. Sonra da atı korumama emanet edip adamla birlikte Dorak'a geri gönderdim. Cesaretimi toplayarak Dr. Karekin Vartabedyan'ın evini aramak için Ermeni mahallesine gittim. Belemedik ve Dorak'ta onun ne kadar yurtsever olduğuna dair çok sayıda tanık vardı.

yerini izolasyonist Cumhuriyetçi Warren Harding hükümetine bıraktıktan sonra, Amerika Birleşik Devletleri Ortadoğu petrolünün kontrolü için yarıştılar. Büyük Güçlerin bağımsız bir Ermenistan'ı destekleme vaatleri, petrol sözleşmelerini garanti altına alma ve Türkiye'de başka ekonomik çıkarlar peşinde koşmak için girişilen çılgınca rekabet ortamında kaybolup gitti. Bu tarihin geniş bir tartışması için, bkz., Christopher Simpson, The Splendid Blonde Beast (New York: Grove Press, 1993).

ÜÇÜNCÜ KISIM

Adana'da

Ocak 1917 - Eylül 1918

19

1917 BAŞINDA SAVAŞTA GENEL DURUM

1917'nin başlangıcında, dünya savaşı tüm yoğunluğu ve çılgınlığıyla iki buçuk yıldır sürüyordu. Yaklaşık 20 milyon asker birbirini yok ediyor, kelimelerle anlatılamayacak bir gazap ateşiyle birbirini yakıyordu.

Artık Alman halkı ne pahasına olursa olsun zafer kazanmaya çalışan ondan fazla düşman ülke ve onların eşsiz örgütlenme ve gücüyle karşı karşıyaydı. Dahi savaş bakanı Lord Kitchener sayesinde Britanya, 7 milyon kişilik bir orduyu Garp Cephesi'ne ve başka yerlere sevk etmiş, kudretli Alman ordusunu yavaş yavaş nötralize etmişti. O güne kadar, Almanlar sadece kendi sınırlarından uzak tutmayı değil, Almanların kuvvetlerini de savunmak zorunda olduğu müttefiklerine –Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bulgaristan ve Türkiye– paha biçilmez askerî yardım vermeyi de başarmışlardı.

Üzerlerine yürüyen Alman süngüleri ve toplarına karşı, Fransa kendi cesur oğullarıyla kalbini, muhteşem başkent Paris'i büyük bir özveriyle savundu.

Rusya'da despotik çarlık rejimi artık Alman ordularının istilasına direnebilecek durumda olmadığından, koca İmparatorluk ağır ağır dağılma aşamasına doğru ilerliyordu. Alman hükümetinin entrikaları ve maddi yardımı sayesinde, başkent St. Petersburg'da Bolşevizm patlama noktasına gelmişti.

Gene Almanlar sayesinde, (kuvvetleri Balkan Savaşı'nda bir ay içinde dağılıp ezici bir yenilgiye uğrayan) Türkiye, 2 milyon askerini kahramanca savaştığı 7 cepheye (Kafkasya, İran, Mezopotamya, Filistin, Çanakkale, Trakya ve Galiçya) sevk etmeyi başarmıştı. Ne var ki, sonunda Türkiye artık bu eşitsiz mücadeleyi sürdürebilecek durumda değildi. İtilaf kuvvetleri gün geçtikçe daha iyi örgütlendikçe, yurtdışı sözleşmeler ve hammaddelerden yoksun kalan Merkez Güçleri tükenmeye başlamıştı.

Bununla birlikte, Türkiye'deki İttihatçı rejim, sadece zaferi kazanacağı inancıyla değil, ama suçluların telaşı içinde kendi postlarını kurtarabilmek için savaşı sürdürmekten başka çare bulamamıştı.

1917'nın başlangıcında durum buydu. Bu kişisel anıyla sadece dolaylı ilişkisi olan ayrıntıları ve siyasal içerimleri dışta bırakıyorum. Sadece ülke içinde erzak stokları tehlikeye düşen Almanya'nın Türk hükümetini Orta Avrupa'ya tahıl ve canlı hayvan ihraç etmeye zorladığını söylemek yeterli olur. Bu Türkiye'deki kıt gıda stoklarını iyice azalttı ve Türkler Almanların ekmeği kendi ağızlarından aldığından şikâyet etmeye başladılar. İki ülke arasındaki ilişkiler yavaş yavaş soğudu ve nefrete dönüştü.

Adana'ya geldiğim sırada durum böyleydi.

20

ADANA ALMAN HASTANESİ'NDEKİ GİZEMLİ HASTA

Mersin yolunda, Adana'nın batısında ilk karşılaşacağınız mahalle, demiryolu istasyonu yakınındaki Hıristiyan Çarçabuk* [**O sırada (Ocak 1917), adını alelacele inşa edilmesinden alan Çarçabuk'ta kalan Ermenilerden büyükçe bir grup yaşıyordu.* -G.B.] mahallesidir.

On yaşındaki bir Ermeni oğlanın yardımıyla Dr. Vartabedyan'ın evini buluncaya kadar, yaklaşık on dakikadır Çarçabuk'un çamurlu, kargacık burgacık sokaklarını arşınladım. Ne yazık ki, doktor evde değildi. Başhekimi –ve de tek hekimi– olduğu Alman şirketinin hastanesindeydi. Dışarıdan dilediği hastayı kabul ve tedavi etmeye hakkı olduğundan, burası onun özel hastanesi sayılabilirdi. Aynı zamanda, demiryolu inşaatı şirketinin personelini eğitme işi de onundu.

Doktor'un evinde, Sanasaryan'dan eski sınıf arkadaşım ve dostum Sarkis Cancigyan'ın adresini alıp belki de dikkat çekmemek için bu sokaklarda daha fazla dolaşmak istemediğimden hemen onu bulmaya çalıştım.

Bereket, Cancigyan'ın oturduğu yer sadece on dakika uzaklıktaydı. Burayı kolayca bulmuş, kendimi tanıttığımda ise etkileyici bir konukseverlik görmüştüm. Böylece rahat bir gizlenme yeri buluncaya kadar, burada birkaç gün kalabilecektim. Böyle bir gizlenme yeri bulmanın imkânsızlığını görüp Cancigyan'ın evinin de o kadar uygun olmadığını anlayınca, Dr. Vartabedyan'a haber gönderdim. Gelip beni görecek kadar nazik olup olmadığını anlayacaktım. Beni şahsen tanımıyordu. Adımı sadece gazetelerden okumuştu; gene de hizmetime koşmak için acele etti. Birkaç gündür yaşadığım endişeler, zihinsel çöküş ve kötü ruh hâli bu soylu ve yurtsever doktorun şu sözleriyle uçup gitti:

> Kendi kendini yiyip bitirme, hayatını kurtarmak için elimden geleni yapacağım. Eğer yüksek rütbeli Türk subayı komşu evde, doğrusu karşı evde

oturmamış olsaydı seni hemen evime götürürdüm. Böyle bir hareket tehlikeli olacağından sana bir tavsiyede bulunacağım. Yerel Alman Hastanesi'nde başhekim olduğumdan orada dilediğim düzenlemeleri yapabilirim. Sana Hastanenin üst katında özel bir oda hazırlatacağım. Zaten şimdi boş bir oda var. Siz tedavi görmeyi bekleyen bir Alman hastaymış gibi yatarsınız. Size evimden yiyecek gönderirim.

Almanca bildiğiniz için sizi bu şekilde barındırmak çok kolay olur. Eğer planımı uygun bulursanız, hastaneye gider gitmez gereken düzenlemeleri yapar, yarında sizi buraya nakletmek için özel arabamı yollarım.

Önermesi hâlinde fırına bile girebilirdim. Ermenilerin geleceği konusunda o kadar umutlu, gelecek mutlu günler için o kadar iyimserdim ki 5 ay daha gizlenmeye dünden razıydım. Evet, o en karanlık günlerde adaletin nihai zaferine körü körüne inanır olmuştum.

Ertesi gün hastaneye kaldırıldım. Odam aydınlık, ferah, 6 pencereli, tertemiz bir odaydı.

Ocak ayı olmasına rağmen, ılık Kilikya güneşi odama doluyordu. Vakit geçirmek için elimdeki sürekli Almanca kitapları okuyordum. Her öğlen Dr. Vartabedyan yemek, tatlı ve hatta o mevsimde zor bulunan meyvelerden gönderiyordu. Akşamları da bol bol süt ve yoğurt eksik edilmiyordu.

Garabed adında Bandırmalı bir Ermeni hizmetime verildi. O da hastanede hastabakıcı olarak çalışan bir kaçaktı. Beni bir Alman hasta sanan Garabed görevini layıkıyla yerine getirdi. Her gün ateşimi ölçüyor ve dereceyi adımın yazılı olduğu küçük bir tahtaya yazıyordu: *Mühendis Mueller, 40 yaşında, diyabet.*

Bir keresinde, bir doktor bana vücut ısısının 40°C'den aniden 37'ye düşmesi hâlinde öleceğimi söylemişti. Birkaç hafta sonra termometreyi dilimin altına koyup bir kâğıda 37'den 40 ve 41'e kadar dereceleri yazdım. Böylece küçük bir ateş çizelgesi yaptım. Bir ay bu şekilde hiçbir olay olmadan yaşadıktan sonra, sonunda yiyecek ve kitaplarım olduğu için Tanrı'ya şükredip bu hapis hayatına alıştım.

Ama yatağıma bağlı kalıp odamdan hiç çıkmayışım, her gün Dr. Vartabedyan'ın evinden gönderilen bol miktarda yiyecek merak uyandırdı. Böylece bu gizemli Alman hastanın kim olduğunu merak eden hastane personeli az kalsın kapımı açacaktı.

Vartabedyan Hanım, beni ziyaret ettiğinde, bana gönderdiği yiyecekler nedeniyle, gayri ihtiyari Ermenice teşekkür ettim. Elbette, kendimi bu şekilde ele verdikten sonra, kimliğimi de açıklamak zorunda kaldım. Sonraki günlerde menü daha da zenginleşince, Vartabedyan Hanım'ın kocasının nezaket ve asaletini geride bırakmaya çalıştığını anladım.

Birgün, birden Adana Vilayeti Türk sağlık müfettişi resmî bir ziyaret için hastaneye geldi. Odama kadar geldi, ağzımı yoklamaya çalıştıysa da ben Türkçe bilmediğimi söyledim ve bozulup ayrıldı.

Mart sonunda, odayı gerçek bir Alman hastaya bırakmak için acele hastaneden ayrılmam gerekti. Böyle bir sürpriz karşısında, Dr. Vartabedyan'ın durum yatışıncaya kadar beni birkaç gece evinde misafir etmekten başka çaresi kalmamıştı. Adana'da görevli bir Türk kurmay binbaşı, aynı gece Dr. Vartabedyan'ın evinde geldi. Beni bir Alman mühendis olarak tanıttı. Binbaşı Almanca bilmediğinden, aramızdaki sohbete katılması imkânsızdı.

Derken birkaç gün sonra, bu sefer *Yorgi Efendi* diye tanıtılarak bir Rum'a ait meyve bahçesine geldim. Burada birkaç ay kaldım. Yakıcı güneş altında ekip biçtim; ot yoldum. Bu, sürgünümün meraklı gözlerden uzak en güzel günleriymiş gibiydi.

Eğer din adamı olmasaydım, bahçelerde çalışmak isterdim. İnzivaya çekilmiş yaşarlarken, toprağı ekip biçen, bahçelerine hem maddi hem de manevi bakım sağlayan keşişler gibi doğanın sakin ve temiz havasını seviyordum. Aslında, Kilikya'nın havası harikaydı; burası adeta bir cennetti: Çünkü bereketli topraklar, zengin bitkisel yaşam ve çeşit çeşit meyveler, dağların, tarlaların, nehirler ve derelerin doğal güzelliği bir araya gelmiş, seyreden için tam bir göz banyosu oluşturuyordu.

21

ADANA'DA KALAN ERMENİLERİN DURUMU

1917 başlangıcında, İttihatçı yönetim Ermeni ırkını imha etmeyi amaçlayan radikal planıyla Küçük Asya vilayetlerini Ermeni halkından büyük ölçüde "temizlemiş," sağ kalanları da imha etmeye hazırlanmıştı.

Türk hükümetinin bu radikal önlemine rağmen Adana'da* [**burada Adana hem vilayet, hem de merkez ilçeyi gösteriyor*] yaklaşık 7 bin, 8 bin Ermeni kalmıştı. Bunlar kısmen asker ailelerini tehcirden muaf tutan ulusal bir yasaya belli ölçülerde uyulduğu Adana'ya yakın Kilikya bölgelerinden 250 binden fazla mülteciden kalanlardı. Asker ailelerinin dışında, Türk askerî otoritelerinin Adana'da tuttuğu terzi, kunduracı, demirci, dokumacı, araba imalatçısı, marangoz, semerci, kalaycı ve askerî gereçler üreten fabrikalarda içi olarak çalışan birkaç bin Ermeni zanaatçı da bulunuyordu.

Türk toplumu içinde zanaatçıların temelde Hıristiyanlar olduğunu hatırlatalım. Türkler -Müslüman halklar- genellikle köylü, asker, din adamı ya da devlet memuruydu. Bazen bakkal, manav, *helvacı* ya da *leblebici* de oluyorlardı. Ama Türk halkının %90'ı ilkel ve zorlu koşullarda çiftçilik yapıyordu.

İran, Afganistan, Belucistan, Hindistan, Malezya, Mısır, Cezayir, Fas ya da Tunus gibi diğer Müslüman devletler, bağımsız devletler olmaktan çıkmış, Avrupalı güçlerin vasalları olmuşlardı. Onlara kıyasla, Osmanlı İmparatorluğu büyük ölçüde hâkim bir pozisyondaydı. Çünkü tamamen İslami bir toplum değildi; ama aralarında Ermenilerin ağır bastığı milyonlarca gelişmiş Hıristiyan uyruğa sahipti. Türkiye'nin iç vilayetlerinin bütün ticari hayatının Ermenilerin elinde olduğunu, Rumlarınsa limanlarda dış ticarette pay sahibi olduğunu söylemek abartma sayılmaz.

Birbirini izleyen Türk hükümetleri Hıristiyanlara karşı sık sık barbarca davranışlarda bulunduklarında, Türk hükümetinin yetkilileri –ve de

yabancı Türkofil politikacı, gazeteci ve hatta romancılar– bu eylemleri Hıristiyanların Türk ekonomisindeki, özellikle de iç ve dış ticaret, perakende ticaret ve nakliyattaki tekellerine karşı adil misillemeleri olarak göstermişlerdi.

Hıristiyanlar fakir Türk halkının kanını emerek onların sırtından zenginleşen zalim sülükler olarak nitelendirilmişti.

Gerçekteyse, Ermenilerin itibarlı bir azınlık olduğu iç doğu vilayetlerinde, çoğu Ermeni hayatını tarımla ve tarıma bağlı işlerle kazanmaktaydı. Büyük şehirlerde –askerî ve sivil– tüm devlet görevleri onlara açık olmadığından, onlar da özel girişimciliğe, ticaret ve sanatkârlığa yönelmişlerdi. Taşrada eczanelerin %95'i Ermenilere aitken, Ermeni doktorların oranı da hemen hemen aynıydı. İstanbul'da üniversite eğitimi gayri-Müslimler için neredeyse olmadığından, Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler Avrupa'da eğitim görüyor, sonra da Türkiye'ye dönüp yerleşerek bu boşluğu dolduruyorlardı. Türklere gelince, onlar da askerî doktor, eczacı ya da veteriner olmayı tercih ediyorlardı.

Hıristiyanlar ve Yahudiler, 19. yüzyıl Avrupasının bilimsel ve teknolojik gelişmelerine ayak uydurup Avrupa'da eğitim gördüklerinden Avrupalı şirketlerin kullandıkları dillere hâkimlerdi. Böylece dış ticaret kurumlarıyla ilişkiler kurabilecek bir konumdaydılar. Ayrıca çok az yerli sanayiye sahip Türkiye, halkına ihtiyaç maddelerini sağlayabilmek için ithalata bel bağlamak zorunda kalıyordu. Hıristiyanlar ve Yahudiler de donanım, tekstil, gazyağı, petrol ve kömür ithalatçılarıydı. Bu ithal mallar olmadan, Türk halkı alet, kumaş, aydınlanma ile deniz ve kara nakil araçlarından yoksun kalırdı.

Eğer bu roller Hıristiyan ve Musevi cemaatlerine düşmüşse, öç almak korkunç bir suç değil mi? O zaman bu girişimleri neden bizzat Türkler üstlenmedi?

Asya steplerinden 500 yıl önce ayrılan Türkler, Avrupa ve Asya arasındaki bu bölgeye yerleşmişlerdi. Buralarda parlak antik uygarlıklar var olmuştu. Yunanistan, Trakya, Efes, Kilikya ve Suriye'de, Babil'e kadar uzanan topraklarda hâlâ görebildiğimiz harabeleri, bugün bile hayranlık uyandırıyor. Oysa Türk halkı militarist, sekter ve geri kalmıştı.

Belki de bu durgunluğun tüm sorumlusu bizzat Türk halkı değildi. Ama onca zafer ve fetihlerine rağmen, liderleri hiçbir zaman modern iş ahlakı, eğitim ve ilerlemenin diğer kaynaklarını getirecek kadar basiretli

yabancı Türkofil politikacı, gazeteci ve hatta romancılar– bu eylemleri Hıristiyanların Türk ekonomisindeki, özellikle de iç ve dış ticaret, perakende ticaret ve nakliyattaki tekellerine karşı adil misillemeleri olarak göstermişlerdi.

Hıristiyanlar fakir Türk halkının kanını emerek onların sırtından zenginleşen zalim sülükler olarak nitelendirilmişti.

Gerçekteyse, Ermenilerin itibarlı bir azınlık olduğu iç doğu vilayetlerinde, çoğu Ermeni hayatını tarımla ve tarıma bağlı işlerle kazanmaktaydı. Büyük şehirlerde –askerî ve sivil– tüm devlet görevleri onlara açık olmadığından, onlar da özel girişimciliğe, ticaret ve sanatkârlığa yönelmişlerdi. Taşrada eczanelerin %95'i Ermenilere aitken, Ermeni doktorların oranı da hemen hemen aynıydı. İstanbul'da üniversite eğitimi gayri-Müslimler için neredeyse olmadığından, Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler Avrupa'da eğitim görüyor, sonra da Türkiye'ye dönüp yerleşerek bu boşluğu dolduruyorlardı. Türklere gelince, onlar da askerî doktor, eczacı ya da veteriner olmayı tercih ediyorlardı.

Hıristiyanlar ve Yahudiler, 19. yüzyıl Avrupasının bilimsel ve teknolojik gelişmelerine ayak uydurup Avrupa'da eğitim gördüklerinden Avrupalı şirketlerin kullandıkları dillere hâkimlerdi. Böylece dış ticaret kurumlarıyla ilişkiler kurabilecek bir konumdaydılar. Ayrıca çok az yerli sanayiye sahip Türkiye, halkına ihtiyaç maddelerini sağlayabilmek için ithalata bel bağlamak zorunda kalıyordu. Hıristiyanlar ve Yahudiler de donanım, tekstil, gazyağı, petrol ve kömür ithalatçılarıydı. Bu ithal mallar olmadan, Türk halkı alet, kumaş, aydınlanma ile deniz ve kara nakil araçlarından yoksun kalırdı.

Eğer bu roller Hıristiyan ve Musevi cemaatlerine düşmüşse, öç almak korkunç bir suç değil mi? O zaman bu girişimleri neden bizzat Türkler üstlenmedi?

Asya steplerinden 500 yıl önce ayrılan Türkler, Avrupa ve Asya arasındaki bu bölgeye yerleşmişlerdi. Buralarda parlak antik uygarlıklar var olmuştu. Yunanistan, Trakya, Efes, Kilikya ve Suriye'de, Babil'e kadar uzanan topraklarda hâlâ görebildiğimiz harabeleri, bugün bile hayranlık uyandırıyor. Oysa Türk halkı militarist, sekter ve geri kalmıştı.

Belki de bu durgunluğun tüm sorumlusu bizzat Türk halkı değildi. Ama onca zafer ve fetihlerine rağmen, liderleri hiçbir zaman modern iş ahlakı, eğitim ve ilerlemenin diğer kaynaklarını getirecek kadar basiretli

davranmamıştı. Halklarını asker olarak savaş ve yağmaya yönlendirip sefil koşullarını mazur göstermekle yetinmiş ve sonuçta onu yağmalama ve zulmetmeye itmişlerdi.

Bu hakikat Küçük Asya'nın Hıristiyan halklarının canına kasteden iğrenç bir suçun temelinde yatıyor. Ne yazık ki, Avrupa'nın Büyük Güçleri bu önemli bölgeye bir çekidüzen vereceklerine, kendi kazanımları ve imtiyaz sağlama peşinde koştuklarından, doğrudan ya da dolaylı olarak bu felaketin sorunlusu oldular. Bu belirsiz durumda, Türkiye er ya da geç dünya savaşına neden olan ve korkunç suçlar işleyenlerin arasına katılacaktı.

Hayır, uygar dünya bu sonuçtan gurur duyamaz.

Türk uygarlığının eserleri olarak övülen bina ve anıtlar, Türk başkentinin muhteşem imparatorluk sarayları ve camileri, neredeyse istisnasız Ermeni mimarların eserleriydi. Sonradan daha fazla ayrıntı verme sözüyle birlikte, şimdilik bu arasöz yeterli.

Türk ordusunda sadece zanaatçıların değil, doktorlar, eczacılar, veterinerler ve diş hekimlerinin de çoğu Ermeni'ydi. Türk meslektaşlarının kıskançlık, nefret ve vefasızlığının kurbanı olan 100'den fazla Ermeni hekimin katledilmesinin onursuzluğu, büyük ölçüde kalleş Türk hükümetinindi. İstanbul Ermeni Tabip Odası hem bu kurbanların adlarını, hem de nerelerde ve nasıl kaybolduklarını bütün ayrıntılarıyla ortaya koyan bir broşür yayınlamıştı.

Adana'da önceden belirttiğim sağ kalan Ermenilerin yanında, Halep ve Der Zor yollarında ilerleyen bilinen ve meçhul kervanlardaki 400 binden fazla kişiden kaçak ve kurtulanlar da vardı. Bazıları tehcir kervanlarından kaçmayı ya da rüşvet vererek sağ çıkmayı başarmıştı: Konya'da yaklaşık 20 bin, Ereğli'deyse 900 kişi. Nihayet, yaklaşık 7.500 Adana yerlisi tehcirden uzak kalmıştı.

Adana Ermenilerinin neredeyse tümünün şöyle ya da böyle geçimini sağladığını görmekten memnundum. Kadınlar ve kızlar, Türk askerlerine iç çamaşırlık kumaş üreten tekstil fabrikalarında çalışıyor, soğan kabuğu ya da çivitle bunları açık sarı ya da maviye boyuyorlardı. Başkaları kendi bağ bahçe işleriyle uğraşıyor, bir yandan sebze, üzüm ve başka meyveler üretirken, bir yandan asma dallarından kışlık odunlarını hazırlıyorlardı.

Daha sonra Adana'ya Rus ordusunun Kafkas cephesinde –ve özellikle de Ermeni gönüllülerin Erzurum ve Erzincan bölgelerinde– intikam eylemlerine giriştiklerine dair hayli abartılı raporlar ulaşınca, her

kademeden Türk askeri, polis ve belediye görevlileri Ermenilere karşı kötü niyetlerini açığa vurmaya başladılar. Bu arada, Türkler tanıyıp tanımadıkları Ermenilerle karşılaştıklarında rahatlıkla "*Sizi de keseceğiz bugünlerde*" diyorlardı.

Adana'da 1916-1917 yılları nispeten sakin geçmiş, ama sonra Müslüman Türklerin Ermenilere karşı öfkeleri bilenmişti. Türk hükümetinin liderlerini de suçluyor, Adana'yı nihayet onlardan kurtarmak için neden sağ kalan Ermenileri de tehcir etmediklerini soruyorlardı.

Adana'da hâlâ kalmış olan bir avuç Ermeni bile onların da diğerlerinin akıbetine uğraması gerektiğini düşünen Türkler için çıbanbaşı gibiydi. Önceden tehcir edilen Ermenilerden el koydukları malları satıp parasını da uzun süre önce yedikleri için, şimdi kalanların da tehcir edilmesini ve yeni ganimetlere konma fırsatı düşmesini dört gözle bekliyorlardı.

Bağdat demiryolu şirketinin tabandan yükselen genel müdürü Hugnen, otuz yıldır şirket yönetimindeydi. Trenlerin dakik çalışmasını sağladıklarından, şirketin Ermeni çalışanlarını çok takdir ediyordu. Genelde Türk liderlere Ermeni çalışanları tehcir ettikleri takdirde, demiryolu trafiğini durdurmak zorunda kalacağını anlatmaya çalışıyordu.

Yabancı gazeteci ve romancılar, asalak dedikleri Ermenilerin sadece gündelik hayatta değil, ama en önemli ve sorumlu makamlara geldikleri için yabancılar tarafından takdir edildiğini unutmuşa benziyorlar. Rusya'da Loris Melikov askerî diktatör rütbesi taşıyordu; Mısır'da Nubar Paşa başbakan olmuştu. Türkiye'de, Sultan II. Abdülhamid yönetiminde bile, sultan şahsi hazinesinin idaresini Hagop Paşa, Portukalyan Paşa ve Hovhannes Sakuz'a emanet etmişti. Bence, Türklerin *nankör* dedikleri Ermenilerin, İmparatorluğun hayati bir parçasını teşkil eden bu sadık, dinamik ve ılımlı halkı imha etmekte duraksamayan Türklere bu sözü aynen iade etmesi yerinde olur.

22

KATLEDİLMİŞ ERMENİ ANALARIN LANETİ

1917'nin sonlarına doğru, savaş hâlindeki tüm ülkeler gibi Türkiye'de de sefalet, salgın hastalıklar ve kıtlıklar yerel nüfusun üzerine bir kâbus gibi çökmüştü. Hâkim Türkler, emekleriyle geçindikleri uyrukları olan Hıristiyan halkların, özellikle Ermenilerin ve Rumların üretici enerjisini uzun süreden beri tüketmiş durumdaydı.

Sıradan Türk halkı aşırı yoksulluk çekiyordu; ama kimi protesto edebilirdi ki? Çağlar boyunca Türkiye'de hep iki sınıf var olmuştu: Sömürücüler ve mazlumlar; devlet görevlileri ve sıradan halk. Sıradan halk içinde, Hıristiyanlar ve Müslümanlar aynı şekilde her türlü zorbalık ve zulümle karşı karşıyaydılar.

En büyük ihtirasları koltuklarını korumak olan devlet görevlileri servet biriktirmek için irili ufaklı hiçbir fırsatı kaçırmıyorlardı. Savaş zamanının yiyecek ve malzeme taleplerini karşılamak için askerî yetkililer *tekâlife harbiye* uyarınca, Türk köylülerinin evlerinden ahırlarındaki en son hayvana varıncaya kadar ne bulurlarsa alıp el koyabilirlerdi. Böylece tarlalar sürülmeden kalıyordu. Tarlaları sürecek ne at ne katır ne de öküz vardı.

Şehirli Müslümanlara, özellikle de Türklere gelince, onlar o kadar yoksullaşmışlardı ki ekmek alabilmek için değerli eşyalarını pazarlarda satıyorlardı. Peçeli kadınlar, tehcir sırasında Ermenilerin terk ettikleri bakır kaplar, pirinç eşyalar, Avrupa malı gaz lambaları, sofra takımları, makyaj setleri, halılar, koltuklar ve sandalyelere sahip olmuşlardı. Şimdi bu ganimeti bir dilim ekmek karşılığında değiş tokuş etmek zorundaydılar. Tecrübeli bir göz, bu eşyaların nereden geldiklerini bir bakışta anlayabilirdi ve şimdi bunları satın alanların kumaş fabrikalarında çalışan Ermeni kadınlar olması talihin bir cilvesiydi!

Rusya sınırlarından ve komşu vilayetlerden –Van, Bitlis, Erzurum ve Erzincan– gelip Adana [vilayetine] sığınan binlerce Türk ve Kürt de çok

daha acınacak bir durumdaydı. Bunlar Rus orduları ve Ermeni gönüllü alaylarından kaçmış olan yüz binlerce Müslüman'dan sağ kalanlardı. Açlık ve salgın hastalıkların kırıp geçirdiği bu Müslümanlar önümüzdeki kışın kötü hava koşullarına dayanmayıp öleceklerdi.

Aralık 1917 sonuydu. Bir Alman şirket çalışanı olduğumu gösteren yasal evraklarla, nehir boyunca Türk mahallerini dolaştım. Buralarda cami önlerindeki kaldırımlarda –kadınlar, kızlar ve çocuklardan oluşan– binlerce Türk ve Kürt mülteciye rastladım. Zombilere benziyorlardı; açlıktan bir deri bir kemik kalmışlardı. Omuzlarından aşağı dökülen paçavralardan başka giysileri yoktu. O kadar pistiler ki kim olduklarını anlamak mümkün değildi. Bu mültecilerle Der Zor çöllerindeki Ermeni sürgünler arasında görünürde hiçbir fark yoktu.

Ermeni halkı, Türkler tarafından çöllerde yok olmak için sürülmüşken, bu Türk ve Kürt mülteciler oldukları yerlerde sefalete mahkûm edilmişlerdi. Sık sık camilerin soğuk taş avlularında yerlere serilmiş –evsiz barksız, gözden çıkarılmış ve kendi kaderine terk edilmiş– hastalar gördüm. Bu zavallı insanlara aldırış eden yoktu. Bu arada, devlet memurları "elimize böyle bir fırsat daha geçmez" diyerek yağmaya devam ediyorlardı.

Zevahiri kurtarmak için, hükümet bu bahtsızlara çamura benzeyen saman ve toprak karışımı da içeren 100 dirhemlik ekmek ve *çorba* dağıtıyordu. Kısadan hisse: Türk hükümetinin bu yoksul halka şefkati Ermenilere şefkatinden fazla değildi. Bu kişiler ateşli silahlar ya da infaz edilerek değil, sadece açlık ve hastalıklardan ölüyorlardı. Bu sefil, uysal kalabalık liderlerinin gerçek niyetini anlamamıştı.

23

KİLİKYA'NIN DOĞAL GÜZELLİĞİ: BAĞCI KILIĞINDA KAÇAK

Adana garının arkasındaki Rum'un bağındaki gizlenme yerim güvenli değildi; çünkü üst düzey devlet görevlileri gara gelip gidiyorlardı. Bu yüzden, Dr. Vartabedyan'ın benim için kiraladığı Şehirden yarım saat uzaklıktaki bir başka bağa gittim. Bu bağda yalnız değildim çünkü kadim dostum Sarkis Cancigyan, karısı ve 3 çocuğunu da yanımda getirmiştim.

Adana demiryolu şirketinin merkezinde teknik ressam olarak çalışan Cancigyan, her gün şehre inip sonra eve siyasal ve askerî durumla ilgili havadisler getirirdi. Tekrar Dr. Vartabedyan sayesinde, Alman Hastanesi'nde daha yeni ölmüş olan bir Ermeni askerin kimliğini [vesika] aldım. Bu kimlikle artık endişelenecek bir neden kalmadı. Zor sürgün hayatımda ilk defa günlerim huzur içinde, hatta güzel geçiyordu. Sabah ve akşamları büyük bir keyifle bağda çalışıyor ve günün geri kalanını okuyarak geçiriyordum.

Şimdi istisna sayılabilecek kadar iyi koşullarda yaşamakla birlikte, Ermenilerin korkunç acılarının hikâyesini yazacak cesaretim yoktu. Ama belleğim çok güçlü olduğundan, sürgünümün tüm önemli olaylarını ve gerekli ayrıntıları belleğime depoladım. Her şeyi sürekli düşünüp taşındım ve belleğime kaydettim. Tüm olay ve yaşananları analiz ettim; bunların nedenlerini irdeledim. Bugünlerde, sağ kalmam hâlinde korkunç öyküyü yazmaya karar verdim. Böylece Ermeni kuşaklar sahip oldukları özgürlüğün hangi bedeller ödenerek kazanıldığını öğreneceklerdi. Ayrıca öykünün adının *Ermenilerin Golgothası* olacağına da karar vermiştim.

İlkbahar geçmek üzereydi. Çok yakında sıcak Kilikya yazı bastıracaktı. Bağımızda mis gibi kokulu üzümler boldu. Böyle bir huzur verici ortamda, Tabiat Ana'nın bu muhteşem ve sakin ortamında kimi zaman tehcir edilmiş kaçak bir din adamı olduğumu bile unuttuğum oluyordu.

Büyük Romalı General Cincinnatus'un fetih savaşlarından sonra, neden tarlalarına çekilip sebze ektiğini anlayabiliyordum. Lahana ekerken dermiş ki, "İşte şimdi yaşadığımı hissediyordum; işte şimdi güneşin güzelliğini anlıyorum." İnsanın doğanın kanatları altında en güzel günlerini yaşadığı, başka yerlerde ne kadar çok yaşarsa yaşasın, servet ve zevklere rağmen sağlığını ve mutluluğunu o kadar çok kaybettiği tartışılmaz bir olgu.

1909'da, her zaman hürmetle andığım Katolikos Matheos İzmirliyan'ın başyardımcısı olarak, onunla birlikte Kutsal Eçmiyadzin'den arabayla 3-4 saat uzaklıkta küçük bir Ermeni köyü olan Byurakan'da bulunan patrikliğin yazlığında kalmıştım. O zaman, doğanın aynı muhteşem canlandırıcı etkisini ruhumun derinliklerinde hissetmiştim. Alagöz Dağı'nın [*Mount Aragats*] yamacındaki Byurakan, deniz seviyesinden 4 bin metre ve Eçmiyadzin'den 800 metre yükseklikteydi. Katolikos Hazretleri, bana Piskoposlar Sinodu'nun bir üyesi olan Piskopos Mesrop Movsesyan, Muhterem Peder Husik Zohrapyan ve Ermeni köy şarkılarının ölümsüz üstadı Peder Gomidas'tan oluşan küçük bir grupla birlikte Alagöz Dağı'nın zirvesine tırmanma izni verdi. İnsanların yarattığı kargaşa ve kirliliği 4 bin metre aşağısında bırakan, sürekli karla kaplı bu yüksek devasa dağda geçirdiğim 48 saat boyunca mutluluktan havalara uçtum. Onun karşısında gururla yükselen Ararat Dağı vardı.

Evet, antikçağların insan ırkları ve uluslarının pagan Tanrılarına yüksek dağların tepelerinde tapınaklar inşa etmeleri nedensiz değildi. Tanrıların ancak böyle yüksekliklerde edilen duaları kabul ettiklerine inanılıyordu. Çünkü büyük bir dağa tırmandığınızda, mistik bir yükseklik duygusunun sizi etkisi altına almaması imkânsız. Manzara karşısında çarpılan ruh kanatlanıp uçarak, evrenin sınırsız âlemlerine bile yükselir. Belki de bu eşsiz duyguyu tatmak için yaşamlarını tehlikeye atan dağcılık tutkunlarının sırrı buradadır.

Bu arada bağımız bana yaşam ve canlılık katıyordu. Ilık gecelerde kulübenin damında yatıp huzur içinde uyuyordum; bu da sinirlerimi yatıştırıp ruh sağlığımı korumama yarıyordu. Sürgünde o kadar çok insan aklını yitirdi ki! Bağdaki hayatım, öldürücü bir acı, kan ve gözyaşı çölünde bana sunulmuş ilahi bir nimet, bir huzur ve sükûnet vahasıydı.

Toros sıradağlarının muhteşem yüksekliğine, koca dağların ormanlık yamaçlarına ve bir deniz yüzeyi kadar düzgün engin Kilikya ovalarına baktıkça, o kadar çok şaşırıyor ve kendimi o kadar çok bir gurbetçiymiş

Büyük Romalı General Cincinnatus'un fetih savaşlarından sonra, neden tarlalarına çekilip sebze ektiğini anlayabiliyordum. Lahana ekerken dermiş ki, "İşte şimdi yaşadığımı hissediyordum; işte şimdi güneşin güzelliğini anlıyorum." İnsanın doğanın kanatları altında en güzel günlerini yaşadığı, başka yerlerde ne kadar çok yaşarsa yaşasın, servet ve zevklere rağmen sağlığını ve mutluluğunu o kadar çok kaybettiği tartışılmaz bir olgu.

1909'da, her zaman hürmetle andığım Katolikos Matheos İzmirliyan'ın başyardımcısı olarak, onunla birlikte Kutsal Eçmiyadzin'den arabayla 3-4 saat uzaklıkta küçük bir Ermeni köyü olan Byurakan'da bulunan patrikliğin yazlığında kalmıştım. O zaman, doğanın aynı muhteşem canlandırıcı etkisini ruhumun derinliklerinde hissetmiştim. Alagöz Dağı'nın [*Mount Aragats*] yamacındaki Byurakan, deniz seviyesinden 4 bin metre ve Eçmiyadzin'den 800 metre yükseklikteydi. Katolikos Hazretleri, bana Piskoposlar Sinodu'nun bir üyesi olan Piskopos Mesrop Movsesyan, Muhterem Peder Husik Zohrapyan ve Ermeni köy şarkılarının ölümsüz üstadı Peder Gomidas'tan oluşan küçük bir grupla birlikte Alagöz Dağı'nın zirvesine tırmanma izni verdi. İnsanların yarattığı kargaşa ve kirliliği 4 bin metre aşağısında bırakan, sürekli karla kaplı bu yüksek devasa dağda geçirdiğim 48 saat boyunca mutluluktan havalara uçtum. Onun karşısında gururla yükselen Ararat Dağı vardı.

Evet, antikçağların insan ırkları ve uluslarının pagan Tanrılarına yüksek dağların tepelerinde tapınaklar inşa etmeleri nedensiz değildi. Tanrıların ancak böyle yüksekliklerde edilen duaları kabul ettiklerine inanılıyordu. Çünkü büyük bir dağa tırmandığınızda, mistik bir yükseklik duygusunun sizi etkisi altına almaması imkânsız. Manzara karşısında çarpılan ruh kanatlanıp uçarak, evrenin sınırsız âlemlerine bile yükselir. Belki de bu eşsiz duyguyu tatmak için yaşamlarını tehlikeye atan dağcılık tutkunlarının sırrı buradadır.

Bu arada bağımız bana yaşam ve canlılık katıyordu. Ilık gecelerde kulübenin damında yatıp huzur içinde uyuyordum; bu da sinirlerimi yatıştırıp ruh sağlığımı korumama yarıyordu. Sürgünde o kadar çok insan aklını yitirdi ki! Bağdaki hayatım, öldürücü bir acı, kan ve gözyaşı çölünde bana sunulmuş ilahi bir nimet, bir huzur ve sükûnet vahasıydı.

Toros sıradağlarının muhteşem yüksekliğine, koca dağların ormanlık yamaçlarına ve bir deniz yüzeyi kadar düzgün engin Kilikya ovalarına baktıkça, o kadar çok şaşırıyor ve kendimi o kadar çok bir gurbetçiymiş

gibi hissediyordum ki; çünkü bu dağlar, ovalar ve nehirler eski Kilikya prensliğinin beşiği olmuştu.[17]

Merhum Katolikos Maos İzmirliyan'la birlikte, kara ve deniz yolculukları yaptım. Özel büyük vagonla Odessa'dan St. Petersburg'a, Moskova'dan Kafkaslara kadar Büyük Rusya'nın engin ovalarını aştık. Ermeni anayurdunun Ararat ve Shirag ovalarını, Küçük Asya'nın 6 büyük vilayetini dolaştım. Avrupa'da neredeyse gezmediğim yer kalmadı ama böyle muhteşem bir toprak parçası görmedim.

Bir denizi andıran, Akdeniz sularının daha dün dağ yamaçlarından çekildiği sanılan 42 bin kilometre karelik bir ovayı nerede bulacaksınız? Nil Nehri vadisi gibi, Toros ve Amanos dağlarından gelen alüvyon akıntısı çok eski çağlardan beri bu kara parçasını oluşturmuş. Tabiat Ana, tüm arazinin üstünü verimli bir toprak tabakasıyla örtünce, burası yılda birden fazla ürün veren verimli topraklara dönüşmüş; buğday, arpa, mısır, pamuk, sebze ve susam. Burasının çeşit çeşit ürünleri her yerin en iyisiyle yarışır.

Kilikya ağaçlarının meyveleri çok hoş, tatlı ve suluydu. Portakallarının bolluğuna, büyüklüğüne ve tadına bir bakın. Yafa portakalından daha iyi değilse bile kesinlikle onun kadar iyidir. Dörtyol'un portakalı dünyanın en iyileriyle rahatlıkla boy ölçüşür. İlkbaharda, portakal ağaçları çiçek açıp bembeyaz peçeli bir gelin gibi süslendiğinde, güzelliği göz kamaştırır. O güzel kokuyu kilometrelerce uzaktan hissederseniz.

Kilikya toprağı portakal ya da diğer meyve bahçeleriyle övündüğü kadar, zeytini büyüklük ve tadıyla, Ege'deki Rum adalarındakiler kadar Bursa ve İzmit yöresinin zeytiniyle yarışır.

Vaat edilmiş Kenan topraklarındakileri kadar büyük salkımlı üzümleri vardır. Bizim bahçemizde de yetişen ballı incilerinin tadına doyum olmaz. Peki, başka hangi toprakta badem ağacı elma ağacının, kayısı armudun, incir zeytinin, erik portakalın ve ceviz incirin yanında çiçek açar ki? Başka nerede şekerkamışı narın yanı başında yetişir ki? Hatta bu ürünlerin hepsinin görünüşü, büyüklüğü ve tadı onları yetiştirmekle meşhur diyarların ürünlerinkini geride bırakır.

17 11. yüzyılda, tarihi Ermenistan'ın başkenti Ani, Bizanslıların eline geçti ve antik Kars kalesi Selçuklu Türklerince yerle bir edildi. O zaman Ermeniler kalabalık gruplar halinde (Türkiye'nin güneyindeki) Kilikya'ya göç ettiler. Ermeni soylular, 11. yüzyılın sonundan 1375'e kadar Kilikya Krallığı'nı ("Küçük Ermenistan" ya da "Armenia Minor" diye de bilinir) yönettiler.

Üzümü alalım: Sulu ve tatlı 20 çeşidi vardır. Bağı olan her hanede şarap, rakı ve pekmez için yetiştirilen bol ve çeşitli üzümle karşılaşırsınız.

Hangi başka diyarın yaklaşık 300 kilometrelik bir sahil şeridi ile yüzlerce ticari ve askerî tekneyi barındıracak genişlikte İskenderun [Alexandretta] gibi rahat bir limanı var? Bu muhteşem deniz kıyısından sadece 100 kilometre kadar uzaklıkta kuzeye doğru yükselen dorukları sürekli karla kaplı 3 bin, 4 bin metre yükseklikte dağlar bulunur. Birkaçı da akıllara iki devi, Ararat ovasının girişindeki Ararat (5 bin metre) ve Aragats'ı (4.150 metre) getirir.

Yaygın olarak Toroslar denilen bu dağlar, Mersin ve Seleukeia arasında başlayarak, kuzey yönünde başlıca zirvesi Ararat olan Ermenistan ve Partog dağlarına kadar uzanır. Kilikya ovasını Konya ovasından ayıran Toros dağları, Kilikya'ya kuzeyden gelen her türlü düşmana karşı zapt edilmez bir doğal kale olarak hizmet eder.

Ama bu yalçın sıradağları sadece Kilikya'yı düşmanlara karşı savunmakla kalmıyor, aynı zamanda Ceyhan, Seyhan ve Galigatnos nehirlerinin doğduğu verimli Kilikya ovaları için büyük bir su kaynağı oluşturuyordu. Bu nehirlerin sürekli akan suları dağların ezeli gölleri ve pınarlarından beslenirler. Verimli Kilikya ovalarını sulayan nehirler bölgeyi Küçük Asya'nın Mısır'ına çevirmiştir.

Ama Mısır'da kaynağı 3 bin kilometre uzaklıktaki Etiyopya'da bulunan sadece bir tek Nil varken, Kilikya ovasında birkaç nehir vardır. Kilikya Katolikosu Muhterem Peder Sahag II adına Strasbourg zırhlısında iadei ziyarette bulunduğum sırada Alman koramiral Pashich, bu olguyu hayranlıkla belirtmişti.

Kasıp kavurucu ekvator iklimi düşünüldüğünde, Mısır'ın övünebileceği pamuk ve buğdayından başka bir şeyi yoktur. Ama kendine özgü iklim çeşitliliğiyle, Kilikya her tür meyve, tahıl ve sebzenin bereketli alanıdır.

Toros dağları Kilikya ovasının sürekli su kaynağı olmakla kalmayıp günümüze kadar henüz çıkarılmamış toprak altında gömülü bir mineral ve maden hazinesidir. Bu aynı dağlar, geniş yapraklı ağaçlarla, günlerce içinde dolaşabileceğiniz balta girmemiş ormanlarla kaplıdır. Ayrıca ormanlar tükenmez bir avlanma ve kürk kaynağı oluşturan vahşi hayvanlarla doludur.

İşte Kilikya: 1045 yılları civarında, Ani'nin ortadan kaldırılmasından sonra atalarımızın ikinci anayurdu oldu. Burası 1220'de kurulan ve

Memluklerin Mısır'dan sürekli saldırılarına dayanamayıp 1385'te yıkılan Rupinyan krallığının beşiğiydi. Eğer tarih ve her Ermeni'nin duyguları en eski çağlardan Ararat'ın anayurdu tarihöncesinin Urartu'suyla bir ilişki kurmamışsa, Ermeni halkının anayurdu olmaya layık tek yerin Kilikya olacağını söylemeliyim.

Bağımda oturup uzak kuzey ufkunda muhteşem bir şekilde yükselen ulu zirvelere bakarak öyle derin düşüncelere daldım ki tam bir rüya âleminde hissettim kendimi. Bugün bir sürgün ve kaçak din adamı olmam değildi sorun; yarın biz, İtilaf güçlerinin küçük üyeleri olarak Ermeni halkının çabuk dirileceğini, ortak davamız için döktüğümüz kanın yerde kalmayacağını görüp görmeyeceğimizdi.

1917 sonbaharında dostum Cancigyan bana Almanya'nın başlıca gazetelerinden *Tageblatt*'ın bir sayısını getirdi. Diğer şeylerin arasında, İngiliz başbakan Lord H. H. Asquith bir konuşmasında demiş ki:

> Türk devleti sadece Avrupa topraklarından çıkarılmayıp Asya topraklarındaki bağımsızlığını sürdürmekten de alıkonmalıdır. Türk hükümet yetkilileri katledilen bir milyondan fazla masum Ermeni'nin kanının dökülmesinden şahsen sorumludur. Bu, son Ermeni katliamıdır. Bizim küçük müttefikimiz olarak, bu uygar ve en eski Hıristiyan halk despotik Türk yönetiminden kesinlikle kurtarılmalıdır.

Bu haberi okuduğumda, tarifsiz acılarım büyük ölçüde teselli buldu ve etrafımdakileri de büyük bir mutluluk dalgası sardı. Bu sürgün ve eziyet yıllarında, İtilaf'ın böyle bir teşviki tek besinimiz, ruhlarımızın sığındığı tek liman olmuştu. 1922'de Türk hükümet yetkililerinin Ermeni mezaliminden sorumlu tutularak tutuklanıp Malta'ya sürgün edildikten sonra, kendilerini suçlu olarak gören aynı kişilerce serbest bırakılacaklarını kim tahmin edebilirdi ki? İngiliz başbakanı Andrew Bonar Law'ın birgün Ermeni dostu bir vekile, "Tek başımıza dünyanın jandarması olmayız" diyeceği kimin aklına gelirdi ki?

Hangi Ermeni İtilaf'ın –"bu son Ermeni katliamıdır" diye ilan etmiş olan aynı büyük güçlerin– 1922 Eylülünde İzmir'i kuşatan büyük suç ve yangını sadece kenardan seyredeceklerini; İzmir rıhtımına yığılan yüz binlerce Ermeni ve Rum mültecinin katledilmesini, kaçırılmasını ve denize dökülmesini sadece seyirci kalacaklarını ya da İtilaf zırhlılarından bu katliamın filme alınacağını düşünebilirdi ki?

İtilaf'ın bizi kurtaramayacağı ve hatta Fransızların doğu Trakya ve özellikle Kilikya gibi çoktan kurtarılmış toprakları bile Türklere iade edeceğini hangimizin aklına gelirdi ki? 1921 Aralığında, 15 günlük bir dönemde, 120 bin Ermeni zorlu kış şartlarında göç etmeye zorlanmış, Fransızlar ancak bu yolla Suriye'nin ekonomik kontrolünü ele geçirebilmişlerdi.[18]

Türklerin Avrupa'dan kovulması gerektiğini söyleyen önemli devlet yetkililerinin, daha sonra mağlup Türkleri Avrupa'ya davet ederek, Osmanlı topraklarını daraltan İkinci Balkan Savaşı'nın bitmesinden önceki 1913 sınırlarına geri dönülmesini talep etmeye yüreklendireceklerini kim düşünebilirdi ki?[19]

Hangi iyimser kişi, en iyimser tahayyülünde 1918 sonbaharında Mondros mütarekesinde muzaffer İtilaf tarafından silahsızlandırılan Türk hükümetinin, Fransızlar Kilikya'yı terk ettiklerinde yeniden silahlandırılacağını –uygarlığın öncüsü şövalye Fransa'dan 200 milyon frank değerinde tank ve uçak alarak Yunanları İzmir'den sürüp denize dökmek için bu silahları kullanacaklarını– aklından geçirebilirdi?

Dünya savaşından sonra imzalanan tüm antlaşmalara bir inanç maddesi olarak dahil edilen Hıristiyan azınlıkların yadsınmaz ihtiyacı olan korunma, adalet ve hakların, müsamahakâr bir suç ortaklığıyla, kalan Hıristiyanların Küçük Asya'dan çıkarılmasına varacağını kim düşünebilirdi ki? Hıristiyan azınlıkların koruyucuları olan İtilaf, nasıl aniden rota değiştirip "Ne yapabiliriz? Eğer Türklerle komşuluk ilişkilerini sürdürmeniz artık mümkün değilse, Türk devletinin sınırları dışına çıkın" demeye başladı?

---

18 1919'un başında, Türkiye'de doğmakta olan Kemalist liderlik güç toplarken, Avrupalı büyük güçler dağılan Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli parçaları üzerinde kontrol kurmak için yarışıyorlardı. Kilikya Ermenilerine Kemalist askerleri uzakta tutma sözü vermesine rağmen, Fransa yeni Türk hükümetiyle ekonomik bağlar kurmak için gizli müzakereler yürütüyordu. 1919 sonu ve 1920 başında, Maraş'ta Fransız askerlerine ve Ermeni direnişine saldıran Kemalist kuvvetler yenilginin eşiğindeydi. Ama Fransızlara geri çekilmeleri emredildi. Kemalistler Maraş, sonra Urfa, sonra da –Ermenilerin Fransızların ya da başka büyük güçlerin yardımı olmadan yedi ay tutunduğu– Haçin'i aldılar. 1920 Ekimi ortasında Ermeniler Haçin'i terk etmeye zorlandı. Kilikya'nın geri kalanı hemen Kemalistlerin eline geçti ve Fransa Suriye ve Lübnan'da manda kurma hakkını elde etti.

19 1912-13'te Osmanlıların Avrupa'da kalan topraklarını geri almak için bir Balkan Birliği (Bulgaristan, Karadağ, Yunanistan ve Sırbistan) kuruldu.

Onlar böyle soğuk bir tavsiyede bulunurlarken, bu hükümetler çeşitli milliyetlerden çıplak, aç, yersiz yurtsuz mülteciler kendi ülkelerine girip başlarına dert açmasınlar diye alelacele sınırlarını kapattılar.

Yine de gerçeği söylemek adına, o korkunç İzmir felaketinden sonra sadece Fransa'nın kapılarını Ermeni mültecilere açtığını söylemeden geçemeyiz. Bu insani ve şövalye ruhlu konukseverlik sayesinde, 23 binden fazla Ermeni mülteci Fransa'ya yerleşmiş, orada iş, ekmek ve yuva bulmuştu. Bir milyon Yahudi'nin vatanı olan Britanya'ya gelince, bu ülke kapısını Ermenilere –hatta orada akrabası olanlara– kapatmıştı. Anne ve babaların, eşlerin ve çocukların ülkeye girişi yasaklanmıştı.

Bu ülke ahlaki iflasını maskelemek ya da en azından zevahiri kurtarmak için bile 100 bin cana mal olan Yunanların beklenmedik yenilgisinden sonra, Ekim 1922'de göç etmeye zorlanan 200 bin Hıristiyan mültecinin her birine 50 bin pound sterlin tazminat vermeye bile yanaşmamıştı. Türk hükümeti, Hıristiyan erkek nüfusu tutsak olarak iç vilayetlere sürgün etmişti. Bu sefil durum üzerine, Milletler Cemiyeti Dr. Nansen liderliğinde 700 bin Hıristiyan Mülteciye 100 bin frank harcamıştı; kişi başı 7 cent. . .

Doğunun tüm Hıristiyan azınlıkları içinde, biz Ermeniler kaderimizden dolayı suçlanıyoruz. Uyanık bir millet olmamıza rağmen, Avrupalıların dilinden dökülen adalet ve hak mücadelesine, yalan ve kandırmacalarına inanmıştık. Bizim örnek aptallığımız köylülere özgü dar görüşlülükten kaynaklanmıştı: Adalet terazisinde Musul petrol yataklarının milyonlarca Hıristiyan'ın canından ağır basacağını anlayamamıştık.

Eylül geldi; *pekmez* ve sirke yapmak için ezeceğimiz üzüm hasadı vaktiydi. İş o kadar mutluluk verici, o kadar canlandırıcıydı ki! Aylar hiç olay olmadan geçip gitmiş; kimse kimliğimden kuşkulanmamıştı bile.

O serin sonbahar gecelerinden birinde, komşu bağdan bir ninni sesi çalındı kulağıma. Birkaç Ermeni genç kız Avetis Aharonyan'ın "*Nazei Orore*"sini [Naze'nin Ninnisi] söylüyordu.

Uyusun da büyüsün ninni;
Beşiğinde sallansın ninni.
Ağlama sen; ben çok ağladım.
Kör turnalar uçup gitti
Kara göklerimizden, çektiklerimize lanet ede ede,

Ah, dağlarımızda kör oldular,
Ağlama sen; ben çok ağladım.
Kara ormanlarda rüzgâr uğulduyor,
Bebek terk edilmiş cesede ağlıyor,
Terk edilmiş ve gömülmemiş ceset her yer,
Ağlama sen; ben çok ağladım.

Kervanlar geçti, gözyaşı yüklü,
Dizüstü çöktü kaldı kara ormanlarda,
İşte dünyanın acısı, zulmü,
Ağlama sen; ben çok ağladım.

Boncuk dizip beşiğine bağladım,
Zalim düşmanın kem gözlerine karşı,
Uyusun da büyüsün ninni,
Ağlama sen; ben çok ağladım.

Sütüm kurumuş dudaklarında dondu,
Biliyorum tadı acı, emmek istemiyorsun bebeğim,
Ah, acılarım zehrolup aktı sütüme . . .
Ağlama sen; ben çok ağladım.

Sütümle em kara zehri,
Ruhunda kara öç olsun,
Sen büyümene bak, ben her fedakârlığı yapayım.
Ağlama sen; ben çok ağladım.

Fısıltı gibi söylense de insanın içine işleyen ninninin uyumlu ezgisini işitebiliyordum. *Kervan... Terk edilmiş ve gömülmemiş ceset... gözyaşları... kara ormanlar... düşman... öç...* kelimeleri ruhumda yankılanıyordu. Yerimde duramıyordum. Ermenilerin Golgothası'nın dikenli yollarında yaşanan bir dizi kanlı olaylar içimi ürpertti. Hâlâ bir imha ve terör zamanında yaşıyorduk.

Neredeyse bütün gece gözüme uyku girmedi. Birinci Kitap'ta anlattığım gibi, Boğazlıyan'a birkaç saat uzaklıktaki Keller yakınlarındaki mezarsız ölüler gözümün önünden gitmiyordu. İskeletler... kafatasları...

Ah, insanın gözüne nasıl uyku girsin ki? Eğer Ermeni ozan tüm gördüklerimi görüp tüm işittiklerimi işitmiş olsaydı, gelecek Ermeni kuşaklara Ermeni halkının bu son felaketinin trajik olaylarını gerçek canlılığıyla hangi dizelerle aktarırdı?

Acaba izlenimlerimi bir şiirle, nazım biçiminde anlatabilir miydim? Tanrı bana bir şair yeteneği vermiş değildi. Peki, buna rağmen, kapasitemin dışında da olsa böyle bir deneme yapsam, boşa kürek çekmiş mi olacaktım? Öte yandan, ajite hâldeki ruhumda birikmiş acıları gözyaşlarına değil de beyaz kâğıda dökmek daha uygun gibiydi.

Bütün gece şafağa kadar dokuz doğurduktan aşağıdaki dizeleri yazdım:

Der Zor Yolunda Ninni

("Knir im balik" ezgisiyle)
Ah, uyusun da büyüsün, ninni,
Tehcir bebeği ninni, Der Zor yollarında,
Seni sallayacak beşiğim yok, ninni,
Küçük bedeninin dinleneceği.

Çaresiz öksüzüm, kaderin zalim ellerine
Terk edildik, âlemin maskarası olduk,
Kirli bir paçavra buldum, sana kundak yapayım,
Kara matem paralar kalbimi, canevimi.

Yaşamak istiyorum, her acıya
İsteyerek katlanmak,
Sen harap vatanımızın büyük gururu olasın diye,
Masum kanların alevlenen öcünü alasın diye. . .

Başımı yastık yerine taşlara dayadım,
Aç, susuz ve umutsuz;
İntikam ateşiyle beslendi ruhum,
Bu yüzden tüm acılarımı unuttum.

Uyusun da büyüsün ninni,
Her geçen gün çiçek açar Ermenistan;

Muzaffer Ermeni bayrağı
Kara kaderimizin her daim tesellisidir.

Yaklaşık bir ay sonra, *Siretsi yarus daran** [*Sevdim ve sevdiceğimi alıp kaçtım] kadar dokunaklı ve onun melodisine dayalı bir başka şarkı işittim. O an neler hissedip düşündüğümü ifade etmeye çalıştım. Burada ezberimden yazıyorum; orijinalinde şiirimin başında ölümün sembolünü çizmiştim.

Der Zor Yolunda Ölüm Alayı

Alaylar dizilmiş,
On binlerce Ermeni sürgün,
Bizi Der Zor'a sürüyorlar;
Her gün tükeniyoruz, eriyoruz durmadan,
Ölüyoruz eziyetin bini bir para,
Kahpe feleğin elinde oyuncak olmuşuz.

Der Zor'a yürüyoruz,
Nihayet mezarımıza yaklaşıyoruz
Her adımımızda, çölde
Güneşin cehennemi sıcağının beklediği yere,
Açlıktan ölüp gideceğimiz kurak çöllere.

Esir düşmüş askerlerimiz,
Kaçırılmış bakirelerimiz,
Can çekişen bebelerimiz
Atılmışlar ceset tepeciklerine.
Zavallı Ermeni analarımız,
Yürüyorlar aylardır yalınayak.

Ama ağlama sen, ah Ermeni,
Kutsal kanımızla
Doğacak Ermenistan,
Zalim Türk'ün ayakları altında,
Ezilmeyecek artık,
Onun elinde tutsak kalmayacak eskisi gibi.

Dumanı hâlâ tüten harabeler;
Kalabalık, müreffeh şehirlerimiz,
Bugün sahiplerince terk edilmiş;
Ermenistan tekrar tomurcuk açtığında,
Her gün yeniden çiçeklendiğinde,
DER ZOR'DA ÖLÜM hep hatırlanacak. . .

Çünkü biz kanımızla,
Kurduk yeniden doğan anavatanı,
Acı, gözyaşı, zulüm ve matem denizimizle,
Kurtardık Ermenistan'ı,
İşte bizim anıtımız.

Bu umutlarla yumduk gözlerimizi sonsuza kadar,
Acılarımızı yakınmadan kalplerimize gömdük;
Hiç yüksünmeden taşıdık haçlarımız,
İçin için kanayan yaralarımıza
Merhem işte bunlar oldu.

Evet, kanlı sürgün yolları ve kumlu çöllerde her Ermeni son nefesine kadar, Ermenistan'ın kanımız pahasına yeniden doğacağına ve geleceğin Ermeni kuşaklarının bundan böyle özgür ve bağımsız yaşayacaklarına olan derin inancını korudu.

Eylül 1917 sonunda, bağlarda yaylaya çıkan herkes Adana şehrine inmişti. Ama sıra bize gelince, benim gidecek yerim yoktu. Burada tek başıma kalamayacağımdan, endişeler içinde kıvranarak kendime yeni bir yer bulmak için kafa patlattım. Yaşlı bir Ermeni kadının yazı doğuştan zihinsel özürlü genç oğlu ile birlikte geçirdiği, kasabadan bir buçuk saat uzaklıktaki bir başka sapa bağı keşfettim. Bu ikisinin kimi kimsesi yoktu; geçimlerini dana sucuğu satarak sağlıyorlardı. Böylece, Cancigyan'ın ailesiyle birlikte Adana'ya gitmek üzere yola çıktığı gün, ben de Dr. Vartabedyan'ın özel arabasıyla bu yaşlı Ermeni kadının bağına gitmek üzere yola çıktım.

Tipik bir Ermeni anasıydı kadın. Benim kim olduğumu bilmediği hâlde, anaç bir dille konuşmuş ve Türkçe kim olduğumu sormuştu. Çünkü Adana yerlisi Ermeniler Türkçe konuşurlardı. Bağındaki işlerini

tamamlamış, Adana'daki kulübesine dönmeye hazırlanıyordu. Yakacak odun gibi mütevazı ölçülerde de olsa kışlık erzakını çoktan hazır etmişti. Kulübesinde gizlenme önerisini seve seve kabul edebilirdim. Ancak kulübenin çevresinde Türklerin evleri vardı. Böylece Adana'da gizlenebileceğim bir Ermeni ya da Rum evi bulma hayallerim suya düştü.

Koruyucum Dr. Vartabedyan bir kez daha yardımıma koştu. Kaldığım bağda ziyaretime gelerek dedi ki:

> Çok uzun ve zorlu arayışlardan sonra, gizlice kalabileceğiniz bir yer bulamadık. Bu nedenle, bizim eve gelip kalmanızdan başka seçenek kalmadı. Size özel bir oda hazırlayıp bizimle birlikte kalmanız için emrinize vereceğim. Tabii ki bu savaş sonsuza kadar sürüp gitmeyecek. Tanrı bağışlayıcıdır. Bakalım, daha sonra neler yapabiliriz...

Bu plana itiraz ettim: Ölüme mahkûm olduğumdan, neden ailesi ve çocuklarını tehlikeye atıyor; koruması gereken çok sayıda akrabası ve başka kaçakların hayatını riske atıyordu? Söylediklerimi hiç dinlemeyen Dr. Vartabedyan sadece, "Hayatınız bizim için değerli. Hayatınızı güvence altına almalıyız" diye tekrarlıyordu. Bense aksini iddia ediyordum. Ama gitmek istesem de istemesem de bu kararı kabul etmek zorundaydım. Böylece sadık dostumum evine taşındım. Başka çarem yoktu.

Ne var ki, Dr. Vartabedyan'ın evine yerleşir yerleşmez, bunun çok daha iyi bir fikir olmadığını, ihtiyatsız davrandığımı düşündüm. Burası bir doktorun evi olduğundan, çok sayıda insan girip çıkıyordu; Ermeniler, Rumlar, Avrupalılar; özellikle de Türkler. Bağdaki huzur dolu hayatım sona ermişti. Artık diken üstünde yaşıyordum ve bu tehlikeli durumdan ilk fırsatta kurtulmak istiyordum.

Dr. Vartabedyan'ın tavsiye almak için tanıdığımız Winkler'den başka kimse yoktu. Bu nazik ve soluk ihtiyarın Amanos'ta Ermeni işçileri tehcirden kurtarmak için nasıl örnek fedakârlıklar yaptığını önceden ayrıntılı bir biçimde anlatmıştım. Eğer başarılı olmamışsa, bu onun hatasından değil, daha çok onun insancıl eylemlerini görmezlikten gelen Alman askerî otoritelerinden kaynaklanıyordu.

Winkler, Dr. Vartabedyan'ın benden olumlu bahsettiğini işitince, "Yarın gece onu benim eve getir. Bir toplantı yapalım" demişti.

Ertesi gün, evi Dr. Vartabedyan'ınkinden bir taş atımı uzaklıktaki Winkler'i evinde ziyarete gittik.

24

BÜRO MEMURU: GÖZDEN KAYBOLUŞ

Sanki resmî bir ziyaret yapıyormuşuz gibi Winkler bizi büyük bir saygıyla karşıladı. Hikâyemi gerçek bir şefkatle dinleyen adamın etkilendiği belliydi. Bense onun cevabını adeta nefesimi tutarak bekliyordum:

> Endişelenme; artık korkman yersiz. Ben burada oldukça, kimse seni takip etmeye ya da zarar vermeye cesaret edemez. Şirketimizin Adana şubesindeki Belemedik'te yaptığın işi geri alman için yarın sabah gerekli düzenlemeleri yapacağım. İdari bölüm şefiyle görüşüp seni işe almasını isteyeceğim. Açık bir kadro yoksa bir kadro açtıracağım. Şirketin özel lojmanlarından birinde sana uygun bir oda da ayarlarız. Umarım, sana şirketin *vesika*sını verdikten sonra, artık kimse seni rahatsız edemez; normal bir hayata başlarsın.

Ertesi gün işbaşı yaptım. Herkesin gözü kimsenin hakkında hiçbir şey bilmediği birden ortaya çıkan bu yeni simanın üzerindeydi. Herkes Winkler'in özel himayesi altındaki bu yeni elemanın kim olduğunu öğrenmek için meraktan çatlamasına rağmen, bana büyük bir hürmet gösteriyorlardı.

Dr. Vartabedyan'ın evinden getirdiği eşyalarla donattığı güzel bir odam olmuştu. Arada sırada, işimin getirdiği özgürlükten doyasıya yararlanıp ihtiyaçlarımı satın almak için kasabada korkusuzca dolaşıyordum.

Günler ve aylar huzur içinde geçti. Dünya savaşının sona erişini böyle rahat ve huzur içinde selamlamanın büyük bir şans olduğunu düşünüyordum. İlk aydan sonra, o zaman olağandışı bir meblağ olan 16 altın lira maaş almaya başladım.

Ama bazıları Sanasaryan Akademisi'nden –ve başka yerlerden!– tanıdığım Ermeni dostlarımın kıskançlığı yüzünden, gene kimliğimi gizli

tutmanın imkânı kalmamıştı. Aynı zamanda, çok geçmeden Yahudi mesai arkadaşlarımın bir çeşit mobbingine maruz kaldım. Daha kötüsü, idari şubenin müdürü de olan Adana'daki Alman konsolosluğunun birinci tercümanı Ermenofobik bir Alman Yahudisi'ydi. Sanki bir tuzağa sürükleniyor gibiydim. Kimliğimi bilenlerin sayısı arttıkça, demiryolunun Adana'daki merkezinden gelen askerî müfettişler benim hakkımda da bilgi toplamaya çalışıyorlardı.

Yeri gelmişken, demiryolu inşaatı projelerinde çalışan tüm işçilerin askerî şahıs sayıldığını belirtmem gerek. Hepimiz kendimizi herhangi bir takibattan korumak için kollarımıza kırmızı kurdele bağlıyorduk. Bizi resmen gözetim altında tutmak için, birkaç görevliyle birlikte bir Türk yüzbaşı da bürolarımızın bulunduğu bölümde özel bir odada kalıyordu. Avlarının ellerine düştüğünü düşünmüş olabilirlerdi ama yakışıksız bir müdahaleyle Winkler'in şimşeklerini üzerlerine çekmek istemiyorlardı. Bu nedenle, polis ve askerlerin 2 yıldır aradığı bir kaçak olduğumu bildiklerinden, sahte kimlik kullandığım için beni tutuklamak amacıyla bir ön tahkikata başlamışlardı.

Ne yazık ki, bu sırada Almanya'da 2 haftalık bir izin kullanan Winkler, beni güçlü korumasından yoksun bırakmıştı. O İstanbul'a gitmek için yola çıkar çıkmaz, insanların bana bakışları değişmişti ve her adımda bir zorluk ve düşmanlıkla karşılaşıyordum.

Birgün Yahudi mesai arkadaşlarımdan biri, Pazar günü yakındaki dağlara birlikte ava gitmememizi önerdi. Bana genelde kötü davranan iş arkadaşlarımdan gelen savaş zamanının bu av daveti çok garipti. Bunun bir tuzak olduğundan şüphelenmemek mümkün değildi. Dolayısıyla daveti reddetmenin bir yolunu bulmalıydım. Bizim idari şubemizin müdürünün beni bir İtilaf casusu olarak suçlamak için elinden geleni yaptığından şüpheleniyordum. Her hareketimin izlenmesi başka türlü açıklanamazdı. Gerçekten de, birgün evde olmadığım bir sırada yerel polis sanki sıradan bir sorgu sualmiş gibi burada oturan bir Ermeni çalışanın saf karısının ağzım yoklamıştı.

Makyavelciliğin her türlüsünü yaşamış olan ben, tekrar sürprizle karşılaşmamak için ustaca önlemler aldım. Bu dönemde, Osmanlı telgraf ajansı her gün Ermeni gönüllülerden, özellikle de Türk ordusu ile çatışmalarından söz ediyordu. Kalan Ermenileri de imha etme planları yapılıyor, sokakta yakalananlar Amanos dağlarında öldürülmek üzere hemen tutuklanıp sürgün ediliyorlardı.

1918 Yılbaşından hemen sonra, bir Pazar sabahı, büromuzdaki Türk yüzbaşı yanında polis komiseri ve Çarçabuk mahallesinin *muhtarı* aniden evimizin kapısında belirdi ve burada kimin oturduğunu sordu. Ermeni iş arkadaşımın karısı, ona söylediğim gibi subaya demiryolu inşaatı şirketinde çalışan iki Ermeni aileden başka kimsenin kalmadığı cevabını verdi. Komiser, bu sefer daha buyurgan bir ses tonuyla başka kimsenin kalıp kalmadığını tekrar sorunca, kadın hayır diye cevapladı. Ama şimdi kızdığı açıkça belli olan Türk yüzbaşı sordu:

"Krikoryan burada kalmıyor mu?" Ermeni kadın kayıtsız bir şekilde cevapladı:

"Evet, böyle bir adam olacaktı ama ben tanımıyorum..."

Devlet görevlileri sonra benim odamın kapısını açıp içeri girdiler. Bana çeşitli sorular sorduktan sonra da çekip gittiler. Onlar ayrılır ayrılmaz oradan geçen bir Ermeni oğlanı durdurup küçük çıkınımı verdim. Sonra da alelacele kasabaya inip birkaç günlüğüne bir Ermeni dostumun evinde gizlendim. Aşırı ihtiyatlı davrandığımdan, Dr. Vartabedyan bile nereye kaybolduğumu bilmiyordu. Ermeni oğlan da eve yaklaşırken, çıkını elinden alarak bahşiş verip gönderdiğimden nereye gittiğimi bilmiyordu.

1918 BAŞINDA ERMENİLERİN GENEL DURUMU

Ağustos 1914'te başlamış olan savaş, yeni devletler de katıldıkça çok daha karmaşıklaştı: İtalya 23 Mayıs 1915; Siyam 22 Temmuz 1917 ve Romanya 27 Ağustos 1916'da. Çin, Küba, Guatemala, Honduras, El Salvador, Haiti, Brezilya ve Panama ise Almanya ve müttefiklerine karşı savaşa girdi.

Amerika Birleşik Devletleri, başından beri İtilaf güçlerine ticaret özgürlüğü adına gayri resmî para ve silah yardımı yapmıştı. Ama Alman denizaltılarının İngiliz gemisi *Lusitania*'yı batırdığı 6 Nisan 1917'ye kadar resmen savaş ilan etmemişti.

Almanya'nın bu mücadeleyi daha fazla sürdürecek gücü olmamasının nedeni, özellikle Avusturya-Macaristan'ın askerî gücünün erimeye başlamasıydı.

Tam da 120 milyonluk güçlü ve zengin Amerika savaş girerken, Rusya'da Büyük Petro'nun egemenliğinden beri gücünü artıran zalim çarlık rejimine karşıdevrim oluyordu. Kaderin cilvesine bakın ki Çar II. Nikola sırf iktidar korkusundan diğer çarlar gibi çeşitli milliyetlerden milyonlarca insanı sürdüğü Sibirya'ya bu kez kendi sürgün edilmişti.

Sonradan orada 18 Temmuz 1918'de Bolşevikler tarafından Ekaterinodar'da ailesiyle birlikte öldürüldü.

Rusya'da rejimi yıkan devrim, başbakanlık süresinin geçiş döneminin anarşisiyle geçtiğini ileri sürebileceğimiz Alexander Kerenski'yi devletin başına geçirdi. Yaklaşık 160 milyonu bulan Rus *mujik* nüfus, yeni özgürlükten sarhoş olmuş bir biçimde şehirleri harap etmiş, sarayları yakıp yıkmış ve özel mülkiyete el koymuştu. Dolayısıyla düzeni sağlamayı başaramayan Kerenski'nin yeni devrimci rejimi, 7 ay sonra yıkılıp gitmişti.

Bu anarşi döneminde, Bolşevik ideolojinin büyük önderi Lenin, Almanların desteğiyle İsviçre'den Almanya yoluyla Moskova St. Petersburg'a seyahat etmişti. 6 Kasım 1917'de partiyi denetimi altına almış, başkent St. Petersburg'u ele geçirmiş ve Kerenski'yi kaçmaya zorlamıştı.

15 Aralıkta, büyük Bolşevik devrimin ikinci ayında Lenin-Troçki rejimi Almanya'ya bir mütareke anlaşması imzaladı. Rus ordusu, dağınık bir vaziyette silah bırakmış, Kafkas cephesindeki askerler Rus-Türk savaş cephesinden serbestçe Tiflis'e çekilmişlerdi. Arkalarında yüzlerce top, gıda maddesi ve ganimeti bırakmışlardı.

Tiflis Ermeni Askerî Konseyi Erzincan, Erzurum, Bitlis ve Van'da Türk cephesinin denetimini eline alması için büyük generali Antranik'i 10 bin gönüllüyle birlikte Erzurum'a gönderdi. Ne var ki, bu kadar geniş bir cephenin emniyetini sağlamak için 20 kat fazla askere ihtiyaç vardı. General Antranik, komutayı üstlenmek için Erzurum'a ulaştığında kendisine özgü sarsılmaz bir iradeyle imkânsızı başarmayı umuyordu. Ne var ki, Rus-Ermeni askerleri de tıpkı yeni Bolşevik ordudaki tertipleri gibi silah bırakıp evlerine dönmek için acele ediyorlardı.

Bununla birlikte, General Antranik Sarıkamış'taki eski Rus-Türk sınırına doğru en az kayıpla geri çekilmeyi başarmış, yanına da 50 bin Ermeni mültecinin bulunduğu kafileleri almıştı. Ama 3 yıldır eziyete dönen yolculukları boyunca ateş altında kalmış olan geri çekilen Ermeni mültecileri de şimdi başka korkunç acılar bekliyordu.

Şubat 1918'de, Rusların Kafkasya'yı boşaltmasıyla birlikte, Ermeni, Gürcü ve Tatar* [**Azerbaycanlılar*] liderler, Transkafkasya Federasyonu [Seim] denilen, 10 bakandan oluşan geçici bir hükümet kurdular: 4 Gürcü, 3 Ermeni ve 3 Tatar. Bu yapay bir birlikti; Türklerle gizli bir anlaşma yapan Gürcüler ve Tatarlar, aslında Ermenilere karşı dolap çeviriyorlardı. Bu ihanet nedeniyle, artık önlerinde engel olmayan Türk orduları Eçmiyadzin ve Yerevan'a doğru ilerlemeyi başardı. Bolşevik-Sovyet rejimini alelacele kurduktan sonra, Lenin ve Troçki önce ateşkes, sonra da barış için müzakerelere girdiler. 3 Mart 1918'de, Almanlar ve Ruslar Brest-Litovsk'da bir barış antlaşması imzaladılar. Antlaşmanın maddelerine göre, Rusya sadece işgal etmiş olduğu 3 Türk vilayetini (Erzurum, Bitlis ve Van) değil, güneybatı Kafkasya'daki 3 *sancağı* (Batum, Kars ve Ardahan) da ilerleyen Türk ordularına bırakıp çekilmeye zorlanıyordu.

Dağılmış Rus ordusunun Türk sınırlarından panik içinde geri çekilmesi ve Türk ordularının Sarıkamış, Kars ve Ardahan yönünde muzaffer ilerleyişi, geri çekilen Ermeni gönüllü ordusunun misilleme amacıyla anlaşılabilir aşırılıklarıyla birleşince, Türkleri çılgın bir tempoyla Ermenilerin imhasını sürdürmeye yöneltti: Suriye ve Kilikya'da hayatta kalmış dağınık Ermenileri de katlettirdiler. Planın parçası olarak, Halep ve Adana'daki askerî fabrikalarda asker olarak çalıştırılan tüm Ermenileri tutuklayıp sürgüne gönderdiler.

Yüzlerce kaçak arasında gizlendiğim Adana'da evlerin aranmadığı gün yoktu. Tutuklanan Ermeniler Halep'e sürgün ediliyordu. Ama tutuklananlardan birçoğu Amanos dağlarında, özellikle de Keller yakınlarındaki orman ve vadilerde öldürülüyordu.

Tekrarlarsak, sağ kurtulan Ermeniler arasında ölümün soluğu tekrar hissedilir oldu. Uğruna bütün bu acılara, işkencelere ve zulme sessizce katlandığımız özgürlük ve adaletin zaferini görebilecek miydik acaba? Bunu özellikle düşünmemin nedeni, arada sırada gizlice edindiğimiz Alman gazetelerinden Çarlık Rusyası'nın dağılması, Amerika'nın savaş ilan etmesi, Brest-Litovsk anlaşması ve v.b. gibi radikal dönüşümler hakkında okuduklarımızdı. Ama Kafkaslar'daki kolay zaferleriyle sarhoş olup giderek daha cüretli ve zapt edilmez hale gelen Türklerin kibirli açıklamalarını ve aşırılıklarını okuduğumuzda, moral bozukluğu da yaşamıyor değildik.

İttihatçı hükümetin İstanbul ve İzmir'de kalan tüm Ermenileri Der Zor'a tehcir etme kararı aldığını sık sık işitiyorduk. Eğer Türkiye Ermeni nüfusunun hayatta kalan bu kesiminin de sürgün edilmesi hâlinde, o zaman Türklerin hepimizi yok edeceğini bilmek ne büyük acıydı!

İstanbul'da yayınlanan, bir grup din adamı ve laiklerin yazdığı *Dajar* [Tapınak] adlı dini bir gazete tesadüfen elime geçti. Sahtekâr *vartabed* Hrant Hovasapyan ve Beşiktaş'ın rezil *muhtarı* Artin Mıgırdıçyan'ın yönettiği bu kesim, masum yurttaşlarının şehit edilmesini haklı gösteriyor ve onları öldüren Türkleri aklıyordu. Biz onların Ermeni devrimci örgütlerinin adil Türk hükümetine karşı isyan ettikleri için onları haklı olarak katlettiği ve uyruklarının ayaklanması hâlinde her devletin aynı dili konuşup isyankârları cezalandıracağı iddialarını öfkeyle okuduk.

Onlar suç işleyen canileri aklamak için masum kurbanları suçlamışlardı. Bu yüzden, İstanbul'da *Dajar* ve [Taşnak gazetesi] *Hayrenik* eşi

benzeri görülmemiş suçlar işleyen Talat ve şürekâsını haklı gösterecek argümanlar ortaya atarak, Ermeni halkının döktüğü oluk oluk kanı birlikte kirletmişti.

Bu hainlerin işbirliğiyle, Talat Ermenileri suçlayıp Türkleri aklayan bir kitap yayınlatmıştı. Kitap için güya Ermenilerden ele geçirilen silahlar toplanmış ve Ermeni fotoğrafçılar tarafından fotoğrafları çekilmişti. Oysa teşhir edilenler sadece Türk jandarmasının kılıç ve tüfekleriyle, Türk polisinin tabancalarıydı.

Bu dünya savaşının sonsuza kadar süremeyeceğini düşünerek teselli buluyorduk. Hesap günü nihayet gelecek, suçlular, hainler ve masum Ermenilerin kanının dökülmesinde sorumluluğu olan herkes hak ettiği cezaya çarptırılacaktı. Ah, onların cezalarını bulduğu ve ilahi adaletin pençesine düştüğü o kefaret günleri keşke görebilseydik!

26

TÜRK ORDUSUNUN KAFKASYA İSTİLASI VE SARDARABAD ERMENİLERİNİN ZAFERİ

Geçen bölümde not ettiğim gibi, 1917'de Bolşevik Devrimi gerçekleştiğinde Rus ordusu aniden dağılmış ve Kafkasya'daki Rus askerleri panik içinde Tiflis'e geri çekilmeye başlamıştı. Rusya ve Almanya arasında 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk antlaşması, Rus ordusunu işgal ettiği Türkiye Ermenistanı'nın 3 vilayetinden –Van, Bitlis ve Erzurum– geri çekilmeye zorluyordu.

Rusların bu geri çekilmesinden cesaretlenen Türk ordusu, taarruza devam ederek Erzurum, Bitlis ve Van gibi Erzincan ve Papert'e [Bayburt] ilerledi. General Antranik, ateş hattında firar eden Ermeni gönüllüleri vazgeçirmek için boşuna uğraştı. Ama Bolşevik askerlerin ani geri çekilişi onları da etkilemişti. Bu gönüllülerin çoğunluğu savaşmak istemiyordu. Bir defasında General Antranik kılıcını çekip firarileri ölümle tehdit ettiğinde, ona bile saldırmaya kalkmışlardı. Gene de Rus-Türk sınırında 4-5 bin kilometrelik bir muharebe cephesini, kendilerinden 5-6 kat büyük istilacı Türk kuvvetlerine karşı 10 bin kişilik bir Ermeni gönüllü ordusuyla savunmak mümkün değildi.

Dolayısıyla, Türkiye'nin önceden Ruslar tarafından işgal edilen kuzey vilayetlerini kurtardıktan sonra Türk ordusu 1914 Rus-Türk sınırını geçip Sarıkamış ve çevresindeki bölgeleri işgal etmişti.

Gürcü lider Akakii I. Chkhenkeli –24 Şubat 1918'de kurulmuş olan Transkafkasya Demokratik Federal Cumhuriyeti'nin başkanı– Türkiye'yle gizli bir anlaşma yapmıştı.

Ermeni liderlere danışmadan, Ermeni ordusu başkomutanı General Nazarbekyan'a bir telgraf gönderdi. Ona Brest-Litovsk antlaşması uyarınca Kars kalesini savaşmadan Türkiye'ye teslim edip askerlerini Aleksandropol'a geri çekmesi talimatını verdi.

Kars'ı tüm Ermeni düzenli, gönüllü ve düzensiz birliklerin toplandığı bir operasyon merkezi hâline getirmiş olan General Nazarbekyan, Ermeni hükümet organlarının rızasıyla Chkhenkeli'nin böyle bir geri çekilme emri verdiğini düşündü. İsteyerek ya da istemeden Aleksandropol'e çekilirken, tükenmiş ve açlıktan kırılmak üzere olan yüz binlerce Türkiye Ermenisini de kafileler hâlinde yanına almıştı.

Ne var ki, Türkler Brest-Litovsk'ta imzaladıkları antlaşmaya her zamanki gibi aykırı hareket ettiler. Üçüncü Türk ordusunun komutanı Vehib Paşa'nın harekâtıyla Kars'ı ele geçirmekle yetinmeyip –Ermenilerin iki tarihî dinsel ve siyasal merkezi– Eçmiyadzin ve Yerevan'ı da ele geçirme hedefiyle ilerleyişlerini sürdürdüler.

Vehib Paşa'nın amacı yeni Transkafkasya Cumhuriyeti'ni dağıtmak, bu devleti oluşturan 3 ulusu bölüp teker teker vurmaktı. Türkler, bu yolla Kafkas Müslümanlarının, özellikle de Tatarların yardımıyla Kafkasya'ya panturancı* [**Türklerin Kafkasya ve Orta Asya'yı fethedip buraların Türki halklarını yeniden birleştirerek yeni bir imparatorluk yaratacağını düşünen popüler bir milliyetçi inanç ve ideoloji*] yayılma planlarını gerçekleştireceklerdi.

Ne var ki, Vehib Paşa en önce Kafkas Ermenilerini imha etmeyi –ya da olabildiğince zayıflatmayı– planlamıştı. Böylece Vehib Paşa Transkafkasya Cumhuriyeti'ni temsilen Seim temsilcilerine Akhaltsikhe, Akhalkalak, Aleksandropol-Surmalu, Nor Nahçıvan ve Eçmiyadzin vilayetlerini talep eden bir kesin uyarı verdi.

1918 ilkbaharında, Adana'da yaşayan bilgili Türkler, açıkça şunu ilan etmişlerdi: "Nasıl Türkiye Ermenilerinin kökünü kazıdıysak, Kafkasya Ermenilerini de yok edeceğiz. Böylece asırlardır baş belası olan Ermenilerden sonsuza kadar kurtulacağız."

Brest-Litovsk antlaşmasına karşın, sadece bir ay sonra (22 Nisan 1918-26 Mayıs 1918) Vehib Paşa'nın talepleri ve Türk ordusunun eşzamanlı ilerleyişiyle Transkafkasya Cumhuriyeti yıkıldı.

Artık Gürcüler ve Tatarların yolları ayrılmıştı. İkisi de Ermenileri kaderiyle baş başa bırakıp Türklere yem edecekti. Aynı gün, Gürcüler ve Tatarlar ulusal bağımsızlıklarını ilan ettiler; ilki Tiflis'te, diğeri Bakû'de. İki gün sonra, 28 Mayısta Tiflis'te Ermeniler bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulduğunu duyurdular.

Bu dramatik siyasal gelişmeleri görmezlikten gelen Vehib Paşa Kars'ı

ele geçirdi. Sonra Aleksandropol yönünde ilerleyip nüfusu tamamen Ermenilerden oluşan bu büyük vilayet merkezini aldı. En sonunda, Ermenilerin bu yeni oluşumunu ininde vurmak için Ararat ovasına ilerledi: Türk ordusu 3 koldan eşzamanlı olarak Lori, Karakilise, Eçmiyadzin ve Yerevan yönünde ilerliyordu.

Ermeni halkı Türklerin Kutsal Eçmiyadzin'den sadece 3 saat uzakta olduğunu görünce, erkek, kadın, çocuk demeden ayağa kalkıp bulabildikleri her çeşit silahla, sopayla ya da ellerinden ne geliyorsa savaşmaya koştu. Emir dinlemeyip Kutsal Eçmiyadzin'den sadece 3 saat uzaklıkta, Aragats dağı eteklerinde Ararat düzlüğündeki Sardarabad'ın dış mahallerindeki cepheye içgüdüsel olarak koştular. Sanki ırklarının çağrısına uyarcasına ikinci bir Avarayr muharebesi verdiler.* [**Avarayr Muharebesi, bu adı taşıyan Pers ovasında 451'de gerçekleşti. Burada Ermenilerle birlikte Zerdüştlüğü reddeden diğer Hıristiyanlar kendilerinden dört kat büyük bir Pers ordusuna karşı yiğitçe savaştılar. Askerî zaferi Persler kazandı ve Hıristiyanların çoğu öldürüldü. Ama Ermeniler Hıristiyan olarak kaldı. Daha sonra, Pers kıralı din değiştirme kampanyasına son vererek kiliselerin inşa edilmesine razı oldu.*]

Burada Movses Silikyan, Daniel-Bek Perumyan ve Dro adlı generallerin liderliğinde, Ermeni halkı dört gün dört gece Türk ordusuyla savaştı. Büyük bir cesaret ve kahramanlık örneğini sergileyen halk Kutsal Eçmiyadzin'in antik tapınağına doğru yürüyüşe geçen Türklerin önünde insandan bir sur oluşturdu. Darbe üstüne darbe indiren, hücum üstüne hücum yapan Türk ordusu, halkın bu yiğitçe direnişini kıramayınca Aleksandropol yönünde geri çekilmek zorunda kaldı.

Bu destansı ikinci Avarayr zaferi, Lori ve Pambak Ermenilerine kanlı taarruzlardan sonra Türkleri dağlık bölgelerinden püskürtme gücü verdi. Eşzamanlı olarak onlar da Karakilise dışında Türk ordusunun üçüncü koluna aynı şekilde direndiler.

Orada Ermeni kuvvetlerinin başkomutanı yaşlı General Nazarbekyan, Türk ordusunu mağlup etti. Yeni Ermenistan Cumhuriyeti ve 16 bin kilometre karelik küçük toprağını tanımak zorunda kalan Türkler, Ermenileri imha edemeyişleri nedeniyle utanç, öfke ve kafa karışıklığıyla Ararat vilayetini terk ettiler.

Sardarabad yakınlarındaki düzlükte, Ermeni halkı kendi ırkını ve şerefini korudu.**[1]**

Muhterem Katolikos, Kutsal Eçmiyadzin'deki bütün kardeşleriyle birlikte kaçması yönündeki hiçbir telkine aldırmadan dört gün süren Sardarabad Muharebesi sırasında Ana Taht'ta kalarak 500 yıllık tapınağı terk etmeyi reddetti.

Alman Kafkas ordusunun Türklerin Yerevan yönündeki ilerleyişine Brest-Litovsk antlaşmasına aykırı olduğu gerekçesiyle karşı çıktığını belirtmeliyiz. Tiflis'teki Alman kurmay heyeti Vehib Paşa'ya gönderdiği tamimle, antlaşmaya bağlı kalmasını, aksi hâlde gerekirse zor kullanılarak Türk ordusunun Yerevan ve Eçmiyadzin yönündeki ilerleyişinin önleneceğini tehditkâr bir dille bildirmişti. Bu yolla, Almanlar Türkiye Ermenilerinin yok edilmesi gibi büyük bir suçta seyirci kalmalarının bağışlanamaz günahını bir nebze hafifletmek istiyorlardı. Aynı zamanda, Almanlar Türkiye Ermenilerini düşman olarak gördükleri hâlde, entelektüellerin çoğu Alman üniversitelerinde okumuş olan Kafkasya Ermenilerine karşı özel bir düşmanlık beslemiyorlardı.

Türkler, radikal planları olan Kafkasya Ermenilerini yok edemeseler de Kars ve Aleksandropol Ermenilerini çeşitli yollarla kırıp geçirmişlerdi. Gelecek bölümlerde göreceğimiz gibi, 1919'da, Mütareke'den sonra da Türkler bu sefer Türk kuzey ordusu komutanı Kâzım Karabekir komutasında Kafkasya Ermeni vilayetlerini işgal etme girişiminde bulunmuşlardı.

Ünlü Kafkasya Ermenisi şair ve Kutsal Eçmiyadzin Sinodu başkanı Hovhannes Hovhannesyan, 1912'de Eçmiyadzin'de yazdığı şu şiirle Ermeni halkının kurtuluş umudunu hiç yitirmeyenlerin sesi oldu.

Kendi yolumuza gideceğiz
Sen, yorgun, bir anda durmuş, kalbi kırık
Demişsin ki "Bak, gökyüzü kararda
Korkunç bir fırtına kokusu alıyorum

Bırak da bulutlar toplanıp kümelensin,
Gökler gürlesin, şimşekler çaksın
Yılgınlık yok, durmandan ileri
Biliyorum dostum, güneş bizi götürecek oraya
İşte geldik, zorlu yollar geçtik,
Bir an altın güneş tekrar doğdu,

Lakin bu anlık parıltıya kanma sakın
Kahpe felek daha ne oyunlar edecek

Şer köpürmüş hiddetten dalga dalga
Düşmanla yüz yüzeyiz işte
Düşman silahlı, korkutucu; bizse güçsüzüz
Saflarımız günden güne erimekte

Aramızdan çekip alıyor iyileri
Payımıza düşen matem günleri
Ne zulümler gördük, ne acılar çektik
Ama yaşayacağız; ölmez bu adalet tohumu...

Şehit kanıyla sulanmış toprak,
Doğururcasına gene meyve verecek
Saat gelecek, fırtına dinecek
Oğullarımız zaferi görecek

26. Bölümün Notları:

[1] Sardarabad Muharebesi 24 Mayıs-26 Mayıs 1918'de gerçekleşti. Yerevan'ın yaklaşık 35 kilometre batısında, karman çorman bir Ermeni ordusu, iki kat kalabalık Türklerin ilerleyişini durdurup onları geri çekilmeye zorladı. Böylece Türklerin Ermenistan'ın kalbi olan Eçmiyadzin'i ele geçirmesini engelledi. Türkler ateşkes talep etti ve bazılarının karşı çıkmasına rağmen ateşkes talebi kabul edildi. Bazı araştırmacılar, Ermenilerin 451'de din değiştirmeye direnmemesi hâlinde ya da 1918'de Kutsal Eçmiyadzin'in Türklerin eline geçmesini önleyememesi hâlinde, Ermeni ulusunun var olmayacağını söylediler (Ermenistan'ın zorluklarla dolu tarihinin büyük bölümünde, Apostolik Kilise sürgünde hükümet rolü oynamıştır).

27

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ'NİN İLANI

Bu kadar çok kan döküldükten sonra, Ermeni halkının ulusal bağımsızlığının sancılı doğumu gerçekleşmiş; böylece 533 yıllık paslı zincirler kırılmıştı. Rupenyan Kilikya hanedanlığının yıkıldığı 1385'ten beri, art arda gelen tüm kuşaklar Ermenilerin kurtuluş gününü görmek için can atmış, ama ne yazık ki o günü görmeden ebediyete intikal etmişlerdi.

Bu arada (Almanların koruması altındaki) Gürcüler ve (Türklerin koruması altındaki) Tatarlar, 26 Mayıs 1918'de ilki Tiflis, ikincisi Bakû'de ulusal bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. İki gün sonra, 28 Mayıs 1918'de, Tiflis'te Ermeni halkının liderleri Ermenistan Cumhuriyeti'ni ilan ettiler.

Sardarabad ve Karakilise'de Türk ordusuna karşı Ermenilerin direnişi, Vehib Paşa'yı ricata zorladı. Ama Ermenistan'ın başarısı Pirüs zaferi gibiydi; çünkü sefil durumdaki yoksul bir ülkeydi: Düşman orduları tarafından nüfusu boşaltılmış, harap edilmiş ve yağmalanmıştı. Ayrıca Kars ve Gümrü [Aleksandropol] ile çevresinin Ermeni ahalisi o kadar dehşete kapılmıştı ki Ararat ovasına sığınmıştı. Burada, Rus-Ermeni ordusuyla birlikte kaçmış olan Van, Bayezid, Erzurum ve Erzincanlı 350 binden fazla Ermeni de vardı. Bu yüzden, yeni Ermenistan Cumhuriyeti'nin neredeyse yarısı mülteciydi. Doğal olarak, evsiz barksız, aç ve sürekli dolaşan bu mülteci nüfus salgınlardan kırılıyordu. Onların sefaletine açlık da eklenmişti: Geri çekilen Türk ordusu her çeşit çiftlik hayvanını –at, inek, öküz ve koyun– yanında götürmüştü. Anavatanın tarlalarının ekilmemesi de umarsız nüfusun yavaş yavaş kırılmasına neden oluyordu.

Transkafkasya Cumhuriyeti dağıldığında, Gürcüler eski Rus İmparatorluğu'nun Kafkasya'da terk ettiği taşınır ve taşınmaz mülklere el koymuştu. Bunların üçte biri Tataristan Cumhuriyeti'nin payına düşerken, taş çatlasa altıda biri Ermenistan Cumhuriyeti'ne geçmişti. Örneğin, yeni Ermenistan Cumhuriyeti sadece 20 lokomotif almışken, Gürcistan ve Azerbaycan'ın eline geçen toplam sayı 400'dü.

Rus ordusunun çoğu Tiflis'te bulunan yedek malzeme ve cephane depolarının çoğu Gürcülerin eline geçmişti. Ayrıca, Ermenistan Cumhuriyeti'nin coğrafi konumu ekonomik kalkınma ve büyümeye elverişsizdi. Denize çıkışı olmayan ülke, ayrıca –az çok düşman devletler olan– Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan'la çevriliydi. Bir yandan da Gürcüler, Lori ve Akhalkalak'ı talep ederken, Tatarlar ise Zangezur ve Karabağ'ın [Artsakh (Ermenice)] kontrolüne göz dikmişti. Ermenistan sınırları, özellikle de Nahçıvan'da kalan Türk ve Tatar nüfusu isyana teşvik etmek için dışarıdan baskı geliyordu. Bütün bu kargaşa yetmiyormuş gibi, yeni Ermenistan Cumhuriyeti'nin liderleri deneyimsiz, dar görüşlü ve ihtiraslıydı. Fanatikçe partizanlık yapan bu kişiler, beceriksiz sadık adamlarını bakanlık mevkilerine taşıyarak her şeyi kontrol etmeye çalışıyorlardı.

İlan edilişinden dört gün sonra, 4 Haziran 1918'de Ermenistan Cumhuriyeti, Almanların baskısı altında, Osmanlı ordusunun başkomutanı Vehib Paşa tarafından nihayet tanındı. Bir mütareke* [**Ermenistan Cumhuriyeti ve Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan Barış ve Dostluk antlaşması*] imzalandı ve Vehib Paşa barış görüşmelerini başlatmak üzere Ermenistan Cumhuriyeti'nin tam yetkili temsilcilerini 11 Haziran'da İstanbul'a davet etti.

Dolayısıyla, 19 Haziran'da, Avetis Aharonyan, Alexandre Khatisyan ve Mikayel Papacanyan İstanbul'a geldiler. Türk örf ve âdetlerine uygun olarak, yeni kurulmuş olan Ermenistan hükümetinin bu 3 tam yetkili temsilcisi Türk başkentinde Pera'da bulunan en büyük Ermeni oteline yerleştirildiler. Burada Ermeni-Türk barış antlaşmasının imzalandığı 26 Ekim 1918'e kadar kaldılar. Antlaşma uyarınca, Türkiye ordularını Alman-Rus-Türk Brest-Litovsk antlaşmasında belirlenmiş olan sınırların içine geri çekecekti.

Ama birkaç gün sonra, Türkiye'nin büyük savaşta yenilmesi üzerine Türkiye ve İtilaf güçleri arasında genel bir ateşkesin yapılması yeni bir durum yarattı.* [**Mondros Mütarekesi*] Ama şimdilik Adana'da Türk basınından Ermenistan Cumhuriyeti'nin tam yetkili temsilcilerinin İstanbul'a geldiğini, onlara saygı gösterildiğini ve Kafkasya'da Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilan edildiğini öğrendik. Böyle tarihî bir ânın gelmesi üzerine sevinçten havalara uçuyorduk. Milyonlarca Ermeni şehit gözleri açık gittikten sonra, bugünü görmek için mucize kabili sağ kaldığımıza şükrettik. Geçen dört yılın korkuları uçup giderken, asırlık umutlarımızın gerçekleştiğini görüyorduk.

28

TÜRK ASKERLERİNİN HASTANE MEZBAHASI

Adana [bölgesinde] ortadan kaybolalı uzun zaman geçmiş ve içimi bir kurt kemirmeye başlamıştı. Gizlendiğim evin etrafında Türklerin evleri vardı; birinin beni görmesi mümkündü. Bu durumdan da kaçmam gerekiyordu.

İstanbul doğumlu olan ama uzun süredir ailesiyle birlikte yerleştiği Mersin'de oturan nazik Ermeni (tehcir sırasında rüşvet vererek Adana'da kalmayı başarmıştı) marangoz sayesinde Kayserili dindar bir aile bulduk. Ben uygun bir gizlenme yeri buluncaya kadar bu aile beni bir hafta bir dediğimi iki etmeyerek ağırladı.

Savaşın yarattığı genel moral bozukluğuna karşın, karşılaşma fırsatı bulduğum Ermeni dostlar ve aileleri, bana her zaman nazik, fedakâr, sevecen ve dostça davranmışlardı. Boşboğazlık edecekleri sanılan kişiler bile, sorun tehlike altındaki bir soydaşlarına yardım etmek olduğunda ketumlaşmışlardı. Ben, bu iki Ermeni ailenin yanında huzuru ve samimiyeti bulmuştum. Öyle ki onları başrahip olarak ziyaret etmiş olsaydım, herhâlde bundan iyi karşılanmazdım.

Ortalıktan kaybolmamdan yaklaşık 3 hafta sonra, vicdanımı rahatlatmanın tek yolunu koruyucum Dr. Vartabedyan'a beni ziyaret etmesini iletmekte bulmuştum. Kardeşçe bir kucaklaşmadan sonra, gözyaşları içinde beni teselli etmişti:

> Dostum, niçin böyle ortalıktan kayboldun? Korkacak ne vardı? Bizi, bütün ailemizi büyük bir endişeye sevk ettin. Bir bunalım ânında intihar ettiğini bile düşündük. Seni nehir yatağında ve istasyon boyunca meyve bahçelerinde arattım. Haftalar geçip senden hiçbir iz bulamayınca, doğrusu umudu kesmiştik. Çıkarabileceğim tek sonuç, çok uzun süre zulüm görmüş bir kaçak olmanın seni aşırı kaygılı ve güvensiz biri hâline getirmiş olması. Herkesten ve her şeyden şüpheleniyorsun. Yoksa benden de

mi şüphelenmeye başladın da... Bana haber bile vermeden kaçıp ortadan kayboldun? Benim de sana ihanet edeceğimi düşündün?

Sen kaçtıktan sonra, demiryolu şirketinden birileri gelip odanı açtılar. Sana göndermiş olduğum eşyaları bana geri verdiler. Polis ortadan kaybolduğunu öğrendi. Herkes senin intihar ettiğini sandı. Çok kötü oldular ve bunu psikolojik rahatsızlığına yordular... Korkacak bir şey yok, artık dön de o eski görevine tekrar başla.... Dinkler Almanya'dan gelmek üzere. Bu kadar imrenilen bir görevi kaybedip kaçman ve kendini zor bir duruma düşürmüş olan çok kötü oldu. Sultan Abdülhamit'ten de paranoyak oldun. Ben buna şaşırmadım; çünkü davranışının katlandığın acıların mantıksal sonucu olduğunu bir hekim olarak söylüyorum.

Bu yorumlar benim için sürpriz olmadı; çünkü tok açın hâlinden anlamaz. Hür ve korkusuz yaşayan, kasabada kendi özel arabasıyla dolaşan biri yaklaşan tehlikenin görünürde incir çekirdeğini doldurmayan işaretlerini bırakın anlamayı, nasıl görebilir ki? İntihar etmeye gelince, üç-dört yıllık tehcir ve çile sırasında, bu aklımın ucundan bile geçmedi. Tersine, yaşamak için elimden geleni yaptım. Sadece Ermeni halkının tahrip edilmiş mabedinin yamuk bir sütunu ya da taşlarından bir teki daha ayakta kalsın diye her türlü cefaya güle oynaya katlandım... yeter ki Ermeni katliamlarının bir canlı tanığı daha sağ kalsın.

Evet, o acı tecrübeyi yaşamamış olanlar etraflarında dönen gizemli olayları hâliyle fark etmiyor, Türk polisinin gizli faaliyetlerini sezemiyorlardı. Ama Türklerin –beşikteki bebelerden, seksenlik ihtiyarlara kadar– bütün bir milleti yok etmek için nasıl kuş uçmaz kervan geçmez dağlara, ovalara ve çöllere sürdüklerine tanık olan biri korkmayıp da ne yapsaydı?

Her gün dostlarım bana yeni tutuklamaların haberini getiriyorlardı. Evet, sadece korkunç ve kanlı tecrübelerim yüzünden değil, beklenmedik ve feci aksiliklere karşı da tek savunmam şüpheci zihniyetim olduğu için aşırı şüpheci biri olup çıkmıştım. Yani, asil bir dostum sadece benim ölümüme değil ama istemeden kendisininkine de neden olmasın diye, hiç kimseye güvenmez olmuş...herkesten...hatta en fedakâr dostlarımdan bile elimi eteğimi çekmiştim.

Dünyayı sarsan eşi benzeri görülmemiş, dehşet verici olayları gördükten sonra, hâlâ daha iyimser, saf kalacak ve Pollyannacılık oynayacak kadar yozlaşmış ya da sapık olamazdım. Gerçekten de iyi ve içten olmak isteyen...ama Türklerin bıyık altından gülümsemelerine ve tuzak yüklü

vaatlerine kanan bütün o iyimserlerin trajik sonlar hakkında her gün kulağıma bir şeyler çalınıyordu. Şimdi de tek amacı gizlenen Ermenilerin ortaya çıkmasını sağlamak, böylece tutuklayıp öldürebilmek amacıyla genel bir af ilan edildiği söylentileri dolaşıyordu.

Tehlikenin geçtiğine...fırtınanın dindiğine inanan yüzlerce kaçak, ortalıkta dolaşan ve yem amacıyla çıkarılan söylentilere kanıp gizlendikleri yerlerden çıkmışlardı. Tehlike kalmadığı düşüncesiyle şimdi kasabalarda ellerini kollarını sallaya sallaya dolaşıyorlardı. İlk ortaya çıkanlara katiyen dokunulmuyordu. Bunlar diğerlerini tuzağa çekmek için dolaştırılıyordu. Böylece diğerleri tehlike kalmadığına kanaat getirip ortaya çıkıyorlardı. Onlar ortaya çıkar çıkmaz, gizli polis tarafından saptanıyordu. Kara liste hazırlamış olan polis, onları tıpkı 24 Nisan 1915'teki gibi bir gecede tutukladı. Halep'e gidecekleri söylenen bu kişileri alan polis, Hasanbeyli ve Keller arasındaki Amanos sedir ormanlarına götürüp sopa ve taşlarla öldürdü. Jandarma erlerinin ölü diye bıraktığı birkaç kişi yakınlardaki derelerde yaralarını temizleyerek, içlerinde benim de olduğum soydaşlarına olup biteni anlatmak için Adana'ya geri dönmüşlerdi. Bu nedenle, ben yine ortalıktan toz olmaya karar vermiştim. Gecenin karanlığında bir kedi miyavlamasının bile insanda şüphe uyandırdığı, hayal gücünü harekete geçirdiği kaçakların uykusuz gecelerine geri dönmüştüm.

Sadık dostlarım sayesinde, uzun arayışlardan sonra fakir ama güvenilir ihtiyar bir Ermeni olan Mıgırdiç Arabyan'ı nihayet bulmuştum. Evi Adana kilisesi arazisi içinde Orosdi-Back mağazasının arkasındaydı. Evinin karşısında Türklerin evleri olsa da burası iyi bir izlenme yerine benziyordu. Burada 3 ay kalacak, sonra ev ahalisiyle birlikte bağlarına gidecektim.

Yabancı mağazanın arkasındaki yeni gizlendiğim yerden, bazı uyarıcı ve korkutucu şeylere istemeden tanık oluyordum.

Türk ordusu bu muhteşem üç katlı Orosdi-Back binasını hastaneye dönüştürmüştü. Binlerce hasta Türk askeri burada tutuluyordu. Askerler içeri sedyelerle taşınıp koridorlara diziliyor, birkaç gün sonra da üst üste yığıldıkları cenaze arabalarıyla oradan götürülüyorlardı. Hastane-mezbahadan sağ kurtulanların sayısı belki %10'u geçmiyordu. Çok ender istisnalarla, Azrail'in acımasız orağı oraya giren hemen hemen herkesi biçiyordu. Kendilerini kaderin eline bırakan Türk askerleri "*Kader ne ise o olur*" diyorlardı.

Orosdi-Back binası Ermeni mülkü ve eski harap St. Giragos kilisesi arazisindeydi. Türk ordusu binaya el koyar koymaz Ermeni din adamlarının mezarlarındaki mermer mezar taşlarını kaldırıp kemikleri üzerinde sıralanmış helalar yapmışlardı. Elbette amaçları mezarları kirletmekti.

Çoğu dizanteriden kırılan Türk askerleri bu helalara doluşuyor ve çoğu da oralarda ölüyordu. Ölenler o kadar çoktu ki askerî yönetim gündüz cenaze arabalarının geliş gidişini yasaklamıştı. Bu yüzden gece yarılarına kadar her gece saklandığım yerdeki gizli bir pencereden atla çekilen cenaze arabalarına onar onar konulan kafileler hâlinde sedyeleri seyrettim. Bazı günler, yeterince kapalı cenaze arabası olmadığı için –genelde gübre taşımakta kullanılan– tek atlı arabalar cesetleri kasaba dışındaki Türk mezarlığının yanına kazılan büyük çukurlara taşıyorlardı.

Ermeni halkı sürgüne kafileler hâlinde gönderilip katledilmişti. Şimdi de ölü Türk askerlerinin kafileleriyle karşılaşıyordum.

Bu hastanedeki doktor, eczacı ve hemşirelerin çoğu Ermeni'ydi. En ufak bir bahaneyle zulüm görmemek için, hiçbir şikâyete muhatap olmak istemiyorlar, insani vecibelerini vicdanlarıyla yerine getiriyorlardı. Ama ne ilaç ne de yeterli beslenme olduğundan, bu kadar çırpınma ve ihtimam ne işe yarardı? Hastanede çalışan bir hemşire ev sahibeme eskiden orada neler döndüğünü anlatmıştı.

Hemşire, Türk askerî doktorlarının İstanbul'da ailelerinden uzakta olduklarından, hastaneyi bir günah yuvasına çevirdiklerini söylemiş. Arkadaşlarıyla oturup rakı içerlermiş. Çakırkeyf olduklarında, binbaşı yaverine gidip Ermeni hemşireleri getirmesini söylermiş. Türk askerleri de kaçıp kurtulmak için tuzağa düşmüş kuşlar gibi boşuna çırpınan Ermeni hemşireleri içeri sürüklermiş. Bu Türk doktor-vampirlerinin akıllarından geçen ve uygulamaya koydukları akıl almaz işlerin bir sınırı yokmuş. Ben bu anlatılanları dinledikçe, Ermenilik gururum tarifsiz bir şekilde incindi.

Anlatılanlara bakılırsa, hastanede hasta yatan askerler Ermeni hemşirelerine günah çıkarmışlar: "Ben bu kadar Ermeni kızı öldürdükten sonra şimdi onlardan birine muhtaç olmam, senden su istemem Allah'ın bana verdiği bir ceza."

Özel olarak tanıdığım bir hemşirenin anlattığına göre, birgün ağır yaralı bir asker Halep'te cepheden getirilmiş. Doktorlar askerin bacaklarını kesmek zorundaymış. Adam korkunç acılar içinde kıvranıyormuş.

Hemşire de onun yanmış dudaklarını süngerle ıslatıp başına buz koyarak ve çorba içirerek şefkatle acılarını dindirmeye çalışıyormuş:

> Bacım, ben senin yardımını hak etmiyorum. Bırak da it gibi geberip gideyim. Benim Ermeni kadınlarına nasıl barbarlık ettiğimi bilseydin, yanımdan kaçıp giderdin. Evet, herkes ettiğini bulur. Şimdi iki bacağımı da kesecek lerinden, bu atasözünün ne anlama geldiğini şimdi daha iyi anlıyorum.

Son pişmanlıklarını Ermeni askerî doktor ve eczacılarına değil, ama daha çok onlara bakan ve bir bardak sudan başka nezaket göstermeyen Ermeni hemşireleri karşı gösteren Türk askerlerinin sayısı o kadar çoktu ki.***

Deneyimli bir kaçak olarak, burada yaklaşık 3 ay kaldım. Tek teselim Mezmurlardı; Kral Süleyman'ın duaları bana tükenmez bir güç veriyordu.

"Ya RAB, düşmanlarım ne kadar çoğaldı,
Hele bana karşı ayaklananlar!
Birçoğu benim için:
'Tanrı katında ona kurtuluş yok!' diyor." (*Mezmurlar* 3:1-2)

"Ne zamana dek, ya RAB,
Sonsuza dek mi beni unutacaksın?
Ne zamana dek yüzünü benden gizleyeceksin?
Ne zamana dek içimde tasa,
Yüreğimde hep keder olacak?
Ne zamana dek düşmanım bana üstün çıkacak?
Gör hâlimi, ya RAB, yanıt ver, Tanrım,
Gözlerimi aç, ölüm uykusuna dalmayayım.
Düşmanlarım, "Onu yendik!" demesin,
Sarsıldığımda hasımlarım sevinmesin.
Ben senin sevgine güveniyorum,
Yüreğim kurtarışınla coşsun.
Ezgiler söyleyeceğim sana, ya RAB,
Çünkü iyilik ettin bana." (*Mezmurlar* 13:1-6).

"Canıma kastedenler utanıp rezil olsun!
Utançla geri çekilsin bana kötülük düşünenler!" (*Mezmurlar* 35:4).

"Akılsız içinden, 'Tanrı yok!' der.
İnsanlar bozuldu, iğrençlik aldı yürüdü,
İyilik eden yok." (*Mezmurlar* 53:1).

"Ey Tanrı, duamı dinle,
Kulak ver ağzımdan çıkan sözlere.
Çünkü küstahlar bana saldırıyor,
Zorbalar canımı almak istiyor,
Tanrı'ya aldırmıyorlar." (*Mezmurlar* 54:2-3).

"Kurtar beni düşmanlarımdan, ey Tanrım,
Kalem ol hasımlarıma karşı.
Kurtar beni suç işleyenlerden,
Uzak tut kanlı katillerden.
Bak, canımı almak için pusu kuruyorlar,
Güçlüler bana karşı birleşiyorlar,
Oysa başkaldırmadım, günahım yok, ya RAB.
Suç işlemediğim hâlde,
Koşuşup hazırlanıyorlar.
Kalk bana yardım etmek için, hâlime bak!
5 Sen, ya RAB, Her Şeye Egemen Tanrı,
İsrail'in Tanrısı,
Uyan bütün ulusları cezalandırmak için,
Acıma bu suçlu hainlere! Sela
Akşam döner, köpek gibi hırlarlar,
Sinsi sinsi kenti dolaşırlar." (*Mezmurlar* 59:1-6).

"Hakaret kalbimi kırdı, dertliyim,
Acılarımı paylaşacak birini bekledim, çıkmadı,
Avutacak birini aradım, bulamadım.
21 Yiyeceğime zehir kattılar,
Sirke içirdiler susadığımda." (*Mezmurlar* 69:20-21).

"Ey Tanrı, uluslar senin yurduna saldırdı,
Kutsal tapınağını kirletti,
Yeruşalim'i taş yığınına çevirdi.
Kullarının ölülerini yem olarak kuşlara,
Sadık kullarının etini yabanıl hayvanlara verdiler.
Kanlarını su gibi akıttılar Yeruşalim'in çevresine,
Onları gömecek kimse yok." (*Mezmurlar* 79:1-3).

"Çünkü onlar Yakup soyunu yuttular,
Ülkesini yerle bir ettiler." (*Mezmurlar* 79:7).

Ah! oluk oluk kan dökülen ve ölüleri gömecek kimsenin kalmadığı bir ortamda bilhassa bu son Mezmurlar insanın ruhuna o kadar iyi geliyordu ki.

Gerçekten de insan ruhu öyle tükenmez bir sabır ve moral gücü pınarı ki. İsa'nın dediği gibi, insanın ruhunda gizli imanın salt inançla nasıl ortaya çıkarılacağını bilmek, dağların denize kavuşmasına yeter. Ayrıca, manevi hayatı küçümserken maddi şeylere sarılıp her şeyi bunlardan bekleyenlere şefkatle yaklaşıp merhamet etmeli.

Duadan güç alıp okuduğum lirik Mezmurlardan ilham alarak, her türlü tehlike, çile ve acıyı hiçe saymaya başladım. Bütün bu şeylerin insanın bu dünyada çile yüklü kaderi olduğunu düşünerek teselli buldum.

Aylar geçti; kıştan sonra ilkbahar geldi. Bu alçakgönüllü ve nazik aileyle birlikte ben de onların üzüm bağı ve meyve bahçelerine gittim. Kasabadan bir saat uzaklıktaki bu yerde huzurlu bir yaz geçireceğime inanıyordum. Ne var ki, bağa varmak üzereyken atla geçen bir jandarma astsubayı beni dikkatle süzdü. Kaçak olduğumdan şüphelenerek beni tutuklamaya kalktı.

Bu sefer ilmeği boğazıma kendi ellerimle geçirmiştim. Astsubay beni kasabaya götürürken onunla hemen pazarlığa kalkıştım ve 50 altın liraya özgürlüğümü satın aldım. Biraz etrafta dolaştıktan sonra bağa geri dönüp sofraya birlikte oturduk ve dost olduk.

Astsubaya başkalarını birkaç altın liraya serbest bırakırken benden neden bu kadar yüksek bir fidye istediğini sordum. "Bu adamdan adama değişir; sen okumuş yazmış bir adama benziyorsun. Kişinin toplumsal

konumuna göre fiyat biçilir" diye cevapladı. Daha sonra da sık sık ziyaretime geldi. Artık korkmuyordum. Eğer bir jandarma eri beni tutuklamaya kalkışırsa, bu astsubay beni koruyacağından güvenli bir biçimde bağa geri dönebilirdim.

Yazı böylece sağ salim atlattım. Gizli yollarla İstanbul'dan hem mektup hem de para aldığımdan hiçbir şeye ihtiyacım yoktu.

İstanbul'da o günlerde polisler Üsküdar Selimiye'deki evimize sık sık uğrayıp "Vartabediniz nerelerde? Ona hayırlı haberlerimiz var" diyorlarmış. Polisinin beni sadece yakalamak için aradığını iyi bilen akrabalarım, "Öldüğünü işittik. Onu sağ salim bulmamız sürpriz olur. Bir şey duyarsak size de haber veririz" diye cevaplıyorlarmış.

Adana valisi o sırada buğday spekülasyonu yaptığından, ekmeğin fiyatının seksen kuruşa kadar çıkması her milliyetten fakiri açlığa mahkûm ediyordu. Genelde fırınların önünde ellerinde ekmek karneleriyle kadınlar ve kızlar uzun kuyruklar oluştururlardı. Ekmeği ancak bu karnelerle alabilirlerdi. Karnesi olmayan açlığa mahkûm edilirdi.

Karnesi olmayanlardan biri de bendim. Ama Dr. Vartabedyan incelik edip bana defalarca evinden ekmek göndermişti. Ben de kendi açımdan onun zaten sınırlı olan ekmek karnelerine gereksiz yere ortak olmak istemiyordum. Fabrikatör ve un tüccarı olan Sarkis Bakalyan da bana bir çuval beyaz un göndererek yardımıma koşmuştu. 85 Türk lirası tutarındaki bu hediye içime su serpmişti. Karnesi olmayanlar paraları olsa bile ekmek ya da un satın alamayacaklarından, bu beni büyük bir endişeden kurtarmıştı.

Ev sahibem bana demişti ki: "Bu her şeye kadir olan Allah'ın bir lütfu. Siz sırf Mezmurlarınızla valinin sofrasındaki beyaz ekmeği ayağınıza kadar getirttiniz."

Ama karneye bağlanan ekmeğe ekmek demeye bin şahit isterdi. Bu ekmek mısır, arpa, darı, toprak, kül, samandan ve v.b. sindirimi imkânsız bir karışımdı. Bu ekmekten çok insan hastalanıyordu. Savaş sırasında ekmek ticareti vurgunculuğun en kârlı araçlarından biri olup çıkmıştı. Devlet görevlileri güya denetlemeleri gereken bu karaborsadan nemalanıyorlardı.

Dr. Vartabedyan'dan sonra benim en iyi koruyucum, birçok çaresiz Ermeni ailesine gizlice yardım eden, sağduyulu, sessiz ve alçakgönüllü bir olan Kayserili Sarkis Bakalyan'dı. Savunmasız Ermeni kadın ve çocuklarının aç olduğunu işittiğinde, kadına bir ölçek un vermişti. Tarifsiz

sefaletlerine tanık olduğum birçok komşu Ermeni aile bu adamdan iyilik istemiş, o da onlara un vermişti.

Üzüm bağı ve meyve bahçesinde geçirdiğim 1918 yazı, tıpkı bir önceki yaz gibi ruhsal ve fiziksel gücümü geri kazandırmıştı. Kimi zaman hatıra olsun diye fotoğraf çektirmek istiyordum. Ne var ki, yaz geçtiği hâlde dünya savaşı en korkunç bir hızla sürüyordu.

Sonbahar geldi ve ellerinden geldiğince kışlık erzaklarını hazırlayan köylüler –Türkler, Ermeniler ve Rumlar– şehre inmekte acele etmeye başladılar. Beni ağırlama nezaketi gösteren Ermeni aileye ben de elimden geldiğince hizmet ettim: Baltayla ağaç kesip yakacak odun hâline getirdim. Bu hoş çalışma kaslarımı güçlendirdi ve gücümü geri kazandırdı.

Bağlar ve meyve bahçeleri boşaldığında, benim burada kalmam akıllıca olmazdı. Biz oradan ayrılmak üzereyken, Türkler terk edilmiş bağlara girip çoğu ahşap olan kulübeleri, bağ evlerini ve kır evlerini parçaladılar. Sonra da keresteleri arabalarına yükleyip yakacak odun hâline getirmek için götürdüler.

Ah, bu viran Ermeni bağlarını usulca dolaşırken her yerde gördüğüm vandalizmin izleri karşısında nasıl yüreğim yandı, bilemezsiniz.

Bağda birkaç arı kovanımız vardı. Yaz boyunca orada Tabiat Ana'nın harika düzenine şaşırmaktan kendimi hiç alamadım. Birçok gün, gidip bağın uzaklarında kalan asmalar arasında gizlenmiş bu kovanların önünde beklerdim. Saatlerce hiç sıkılmadan sürekli gidip gelen arıları izlerdim. O küçücük bacaklarıyla –beyaz, sarı, kırmızı ve mavi– bin bir çiçeğin stamenlerinden tatlı kokulu polenleri taşıyıp sonra da kovanın önündeki tahtanın üzerine getirip bırakıyorlardı. Onların işi burada sona eriyordu; çünkü çiçek nektarını taşıyan arı işçi-hamal arıyken, bal yapan arı farklıydı. Bu bal yapanlar, ön ayaklarıyla işçi arının ayaklarından poleni alıp kovanın içine taşıyor ve salyasının yardımıyla önceden hazırlanmış peteklerin içinde balı üretiyordu.

Arılara böyle bir işbölümünü, böylesine akıllıca bir örgütlenmeyi –mimarlar ve kraliçe, işçiler ve muhafız arılar– kim öğretmişti? Muhafız arılar kovanın dış kapısının önünde durup yabancı, korsan arıların kovana girmesini ve bu yolla bin bir zahmetle hazırlanan kışlık erzakı paylaşmasını önlüyordu. Dolayısıyla, arılar arasında kendileri çalışmadan ötekilerin hazırladığı meyvelerden özgürce yararlanmak isteyen "Türkler" de bulunuyordu...

Bu muhafız arılar kovanın içeri girip çıkan binlerce arıdan bu yabancı arıları nasıl ayırt ediyorlardı? Bir grup yağmacı kovanı ele geçirmek amacıyla yaklaştığında, hemen arbede çıkıyordu. Kovanın içinde ve dışında, muhafız arılar yabancı arılara saldırıyor, mübalağa cenk oluyor ve işçiler tarlalardaki uçuşlarını bırakıp geri dönüyorlardı. Saldırganların cesetleri kovanın önündeki savaş meydanını doldurunca kadar onlar da bu korkunç mücadeleye katılmak zorundaydı.

Arada sırada kovana fareler, karıncalar, yaban arıları, eşek arıları ya da köstebeklerin dadandığı da oluyordu. Kendilerinden çok güçlü bu dış düşmanlara karşı savunmasız durumda olan ve biz Ermeniler kadar güçsüz olan zavallı arılar, kovanlarını –tabii ki ballarını da– düşmana terk ederek yeni bir yuva yapmak için ayrılıyorlardı. Gerçekten de kraliçelerinin rehberliğinde yükseklerde uçan on binlerce arıdan oluşan kümeleri seyretmek çok ilginç oluyordu. Yorulduklarında, geceyi geçirmek için bir ağaca konuyor, hepsi kraliçenin etrafında toplanıyor, üst üste dev bir oğul oluşturuyorlardı.

Deneyimli arıcılar göç eden arıların uğultusunu uzaktan işitebiliyorlardı. Bu ses onların kulağına bir melodi gibi geliyordu; çünkü bir kovanın başka arılarca ele geçirilmesi bu çalışkan işçilerin başka bir koloni kurması anlamına geliyordu. Yaz sonunda, eğer kovan aşırı kalabalıklaşmışsa yeni kuşak kendi kraliçelerini seçiyor ve yeni bir yuva yapmak için ana kovanı terk ediyorlardı.

Gözlemci arıları rahatsız etmezse arılar ona zarar vermiyordu. Arılar çok iyi tabiatlı yaratıklardı. Sokmadan ellerinizde ya da yüzünüzde dolaşırlardı. Ama arıların davranışından habersiz olup içlerinden birini kazara öldürürseniz, işte o zaman alarm çanları çalar, kovanın içindeki ve dışındaki arılar sizi saldırıp fena sokarlardı.

Arılara kış için bal yapmayı öğreten kim? Bu küçük bal böceklerine örgütlenme içgüdüsünü kim kazandırdı; onlara kim işbölümünü öğretti? Zehirli çiçekleri bal yapmaya elverişli çiçeklerden ayırt etmeyi öğreten kim? Peki ya karıncaya örnek bir disiplinle çalışıp yazlık stokunu yuvasına taşımasını kim öğretti? Dar geçitleri ve düşman saldırdığında acil bir çıkış kapısı olan yuvalar yapmayı tarla farelerine ve köstebeklere öğreten kim peki?

Guguk kuşuna başka bir kuşun yuvasına yumurtlamayı, yavrularını baksın diye karatavuğa bırakmayı kim öğretti? Leyleklere ve kırlangıçlara

uzun yıllar çift olarak yaşamayı, havaların ılıman olduğu sonbaharda göç edip sonra da ilkbaharda geri dönerek yuvalarını bulmayı kim öğretti?

Daha doğar doğmaz sendelese de hemen ayakta durmayı, annesinin memesini bulup süt emmeyi öğreten kim peki?

İlahi aklın muhteşem kanıtları olan bu mucizevi örnekler saymakla bitmez. İster Yahova isterse Allah, ister yaradan isterse evrensel yaratılış, ister ilk atom isterse yaratıcı atom olsun, son tahlilde ilahi bir güç evreni, sonsuz sayıdaki göksel ve dünyasal varlığı –gezegenleri, yıldızları ve uyduları– hep matematik bir kesinlikle yönetiyor. Peki ya bu cisimlere sonsuz kâinatta sürekli bir dakiklik içinde kendi eksenleri, sonra da yıldız kümeleri ve kendi güneşleri etrafında dönmeyi kim öğretmişti? Ne mutlu bilgiyle akıl yürütüp ilahi imanla sonuç çıkarana!

• • •

Ermenilerin siyasal koşulları kötüleştiğinden, yeni tedbirler almak zorunda kaldım. 1918 Eylülünün son haftasında, bağdan Adana'ya döndüğümde şehirde Ermeni okulunun yanındaki bağda oturan Kayserili fakir bir çamaşırcı kadının kulübesine sığındım. Kulübesi tek gözdü; üstünde kalınabilecek ahşap döşemeli bir odacık vardı. Samanlıkta bir saman yığınının üzerinde oturup *Mezmurlar* ve *Narek** [*St. Grigor Narekatsi] okur, bu hazinelerden güç kuvvet alırdım. Ayrıca, sadece dua ederek arınabiliyordum; bu dindarların Yaratıcı'yla aralarında kurduğu tek köprüydü. Sefil hayatıma Hazreti Eyüp sabrıyla katlanıyordum.

Kıbrıs'a kaçma planları yaptıktan sonra, ciddi ciddi detaylar üzerinde çalışmaya başladım. Mersin'de kalan orduda mevki sahibi güvenilir bir Ermeni aileyle planı tartıştım. Ama tüm eski kaçış çabalarımın işe yaramadığını düşününce, fikrimi değiştirip planı uygulamaktan vazgeçtim.

29

İNGİLİZ ORDUSUNUN ŞAM'I İŞGAL ETMESİ: ARARA MUHAREBESİ

Çanakkale'ye yarım milyonluk bir İngiliz-Hint ordusu yığan İngiltere, gene de Boğaz'ı ele geçirememişti. Alman ordusu komutanı Liman von Sanders, onların Çanakkale'yi geçme çabalarını boşa çıkarmıştı.

İngilizler aynı şekilde Mezopotamya'da da başarısız kalmışlardı. 1916'da komutanları, General Sir Charles Townshend ve 13 bin İngiliz-Hint askerî, Kutülamare'de esir düşmüştü. Yaklaşık bir yıl sonra, Mezopotamya cephesine komuta eden Alman General Baron von der Goltz'un Nisan 1916'da Bağdat cephesinde tifüsten ölmesi üzerine Bağdat'ı zar zor işgal edebilmişlerdi.

Filistin cephesinde de İngiliz ordusu büyük zaferler kazanamamıştı. Savaşın başında, Türklerin kontrol ettiği Kızıldeniz'i aşarak Mısır'ı işgal etme planı suya düşmüştü. Daha sonra hiçbir önemli ilerleme kaydedemeyen İngiliz ordusu Gazze dışındaki Sina çölünde çakılıp kalmıştı.

Mart 1917'de, İngiliz ordusunun General Sir Archibald Murray'in komutasındaki Mısır Sefer Kuvveti, Yahudilerin ve Hıristiyanların kutsal şehri Kudüs'ü ele geçirme hedefiyle

Gazze'ye ilerledi. General Kress von Kressenstein'ın komutasındaki Osmanlı ordusu,

Mart sonunda Murray'in kuvvetini yendi. Gene bir ay sonra ağır kayıplar veren Mısır Sefer Kuvveti geri çekildi.

Aynı zamanda, General Sir Frederick Maude'nin komutasındaki İngiliz-Hint Dicle Ordusu, adım adım ilerleyerek en sonunda 11 Mart'ta Bağdat'ı ele geçirdi. 7 Kasım'da Gazze'yi almayı başaran General Sir Edmund Allenby'in 11 Aralık 1917'de tam öğle vakti Kudüs'ü zapt etmesi Türklerin zengin manastırları yağmalamasının önüne geçti. Yaşlı

Kilikya katolikosu II. Sahag, geri çekilen Türk ordusuyla birlikte gasp edilmiş Kudüs'teki manastırdan ayrıldı.[1] Ordu komutanı ve Türkiye'yi yöneten triumvirlik üyesi Cemal Paşa, kurmay heyetiyle birlikte son anda kurtulmayı başarmıştı.

Böylece Kudüs lekelenmeden İngiliz ordusunun eline geçti. Tahrip edilmekten kurtulan dikkat çekici kurumlar arasında, Ermenilerin büyük gururu olan St James manastırı ile tüm zenginlikleri ve antik hazineleriyle Patrikhane de vardı.

Kudüs'ü ele geçirdikten sonra, İngiliz ordusu mevcut demiryolu hatlarını tamir etti, yenilerini inşa etti ve artezyen kuyuları açtı. İngiliz ordusunun yenilgi zinciri sona ermişti artık: İngiliz askerleri ayak bastıkları yerlerde o kadar sağlam tutunuyorlardı ki geri çekilme ihtimali akıllarının ucundan bile geçmiyordu.

Arara'nın zaptı Almanların idaresindeki Türk ordusunun yenilgisinde anahtar rol oynamıştı.

İtilaf güçleri, özellikle de İngiltere ve Fransa, birçok vaatte bulunmuş olan Ermeni Ulusal Delegasyonu başkanı Boğos Nubar Paşa'yla müzakere ettiler. 1918 başında, bu güçler 4 bin Ermeni gönüllüden oluşan bir ordu kurdular. İngiliz ve Fransız subayları onları aylarca Port Said ve Kıbrıs'ta eğittikten sonra Filistin cephesine naklettiler.

Şam ve [Nablus yakınlarında] Kudüs arasında Türk-Alman ana bataryalarının mevzilendiği geçit vermez Arara tepelerini ele geçirmek amacıyla, General Allenby defalarca –bazı iyi haber alan kaynaklara göre de 8 defa– girişimde bulunmuştu. Yüzlerce topun savunduğu bu zapt edilmez tepelerde, Türkler İngiliz ordusunun arka arkaya tüm hücumlarını geri püskürtmeyi başarmışlardı.

Ama General Allenby bu küçük gönüllü birliğin moral gücüne bel bağlıyordu. Az sayıda olmakla birlikte misilleme yapma arzusuyla yanıp tutuşan bu Ermeni gönüllülerinin toplam mevcudu 250 bin olan İngiliz, Hint, Mısır ve Arap askerlerinden oluşan büyük orduyu harekete geçireceğine ikna olmuştu. Son bir girişimle Türklerin geri püskürtüleceğine inanıyordu.

Allenby, Ermeni gönüllü ordusunun yaklaşık yarısını ateş hattına sürüp diğer yarısını ihtiyat kuvvet olarak bırakmıştı. Sabah bütün İngiliz topçu bataryaları Arara'yı hedef aldı. Yüzlerce İngiliz uçağı tepelerde mevzilenmiş Türk-Alman topçu bataryalarına bomba yağdırdı. Ama

kahramanca direniş gösteren düşman topçusu, aynı geçmişte her zaman yaptığı gibi kendisinden büyük İngiliz ordusunu geri püskürttü. Ne var ki, bu sefer Ermeni gönüllü birliğine, kudretli ve yüksek ateş gücüne sahip Türk-Alman modern bataryalarının savunduğu geçit vermez ve zapt edilmez tepelere hücum emri verildi.

Korkutucu an gelip çattığında, asırların biriktirdiği intikam hırsıyla dolu 2.500 cesur Ermeni, ileri atıldı. Her Ermeni gönüllü, bir milyondan fazla şehit ata, ana, bacı ve çocuk iskeletinin ayağa kalkıp dökülen masum kanların intikamını almalarını istediklerini işitir gibiydi.

Bu cesur Ermeniler, tıpkı Avarayr ovasındakiler misali, aslan yavruları gibi ileri atıldılar. Arara tepelerine döşenmiş dikenli telleri aletlerle keserek zirveye hücum ettiler. İngiliz ve Fransız subaylarının Ermeni askerleri tedbirli davranmaya çağırması kâr etmiyordu.

Avarayr bülbülü, Vartanantz savaşını anlatırken demişti ki: "Ölüm anlamlı değil; ölümsüzlük olmasa."* [**Vartanantz Savaşı kronikçisi tarihçi Yeğişe'den alıntı.*]

Vatan millet sevgisiyle ve intikam hırsıyla dolu Ermeniler, anlamlı ölüm umuduyla kendilerinden geçerek ölümsüzlüğe ulaşmak için hücuma kalktılar. Daha sonra, Kilikya'da 1919'da, Arara'da dövüşmüş olan Ermeni gönüllüler bana bu kahramanca muharebeyi o kadar tutkulu anlattılar ki içim ürperdi ve orada dövüşmediğim için şanssız olduğumu düşündüm.

Türk-Alman topçusu, Arara dağına tırmanmakta olan cesur Ermenilere ateş ve şarapnel yağdırıyordu. Ne var ki, dağın engebeli yamaçlarının doğal örtüsü altında gizlenen gönüllüler zirveye doğru ilerleyişi sürdürüyordu. Nihayet, Alman, Avusturyalı ve Türk topçularının Ermenileri süngüyle karşıladığı zirveye ulaştılar.

Aylarca cehennem ateşi yağdıran toplar susmuştu çünkü bu topları ateşleyen topçular ölmüştü. Arara tepeleri ele geçirilmişti. İngiliz uçakları General Allenby'ye bu büyük zaferi haber vermişti. Bütün İngiliz ordusu, Ermeni savaşçıların mümkün kıldığı bu görülmemiş zaferi tamamlamak üzere ileri atılmıştı. General Allenby, bütün dünya gazetelerinde yayınlanan orduya günlük emrinde Ermeni gönüllü alayının cesaretine övgüler yağdırmıştı.

Bu zaferden sonra Şam da düştü ve muzaffer İngiliz ordusu Halep'e doğru ilerledi. Bu arada, 16 bin Alman askerinin de içinde olduğu Türk Filistin ordusu, panik içinde geri çekiliyor, fiilen dağılıyordu.

Nihayet adalet ve hak galebe çalıyordu. Hâlâ Türklerin kanlı boyunduruğu altında inleyen biz Ermeni halkının umudu kurtuluşun çok yakında olacağıydı. Her şeyden önce, bize muzaffer adımlarla yaklaşanlar bizim büyük müttefiklerimizdi. Onların dövüştüğü dünyayı sarsan savaş, bir adalet ve hak savaşıydı... ve onlar Ermeni halkının 500 yıllık köleliğinin paslı zincirlerini koparıp onu kurtarmaya geliyorlardı.

29. Bölümün Notları:

[1] 1916 yazında, İstanbul Patrikhanesi'ni fesheden Türk hükümeti Patrik Zaven'i sürgüne gönderdi. Çıkardığı yeni yasayla, İstanbul ve Kudüs patrikhanelerini birleştirip Kudüs'ü katolikosluk merkezine dönüştürdü. -G.B.

30

HAYATTA KALAN ERMENİLERİ YOK ETMEYE ANT İÇME: DER ZOR'DA GENEL KATLİAM

1918 Eylülünde, Dünya Savaşı ağır ağır sona yaklaşıyordu. Fransız General Louis Franchet d'Esperey, Bulgar ordusunu kesin bir yenilgiye uğratmıştı. Filistin'de Allenby'nin İngiliz-Hint ordusu, 20 Eylül'de Türk ordularını Nablus'ta [Megiddo] bozguna uğrattıktan sonra şimdi de Hayfa-Dera demiryolu hattını işgal etmişti. Sonra 21 Eylül'de, hiçbir engelle karşılaşmadan ilerlemeye devam eden İngiliz ordusu Nasıra'ya girip 25 binden fazla Türk askerini esir almıştı. Fransız donanmasına ait bir filo Suriye'nin en büyük limanı Beyrut'u işgal etmişti. Suriye'nin en büyük şehri ve İslam halifelerinin eski başkenti Şam, 30 Eylül'de ele geçirilmişti.

Türk ordusu her geçen gün çözülüyordu: Yaklaşık 80 bin Türk askeri İngilizlere esir düşmüştü. İngilizlere yardım eden Hicaz Kralı Hüseyin kendi başına 8 bin Türk'ü esir almıştı. 360 Türk topu ele geçirilmişti; on binlerce Türk askeri savaş cephesinden tahliye ediliyordu. Hiçbir direnişle karşılaşmayan Allenby, Suriye'nin içindeki en büyük merkez ve İstanbul-Bağdat demiryolunun ana istasyonu olan Halep istikametinde ilerleyişini sürdürüyordu.

Generaller Allenby ve Maude, Türk ordularını Filistin ve Mezopotamya'da geri çekilmeye zorlarken, Vehib Paşa'nın Türk orduları Kafkasya cephesinde kolay zaferler kazanıyordu. Kafkas cephesinde tek amaçları küçük, yaralı Ermenistan'ı tecrit ederek, yaklaşan dünya barışı anlaşmasında herhangi bir iç ya da dış hamle yapamayacak kadar zayıflatmaktı.

Türk ulusal enformasyon bürosunun günlük yayınladığı resmî raporlar, acı gerçeği saklamaya çalışıyordu. Ama biz Türk ordularının İngilizlerin ezici baskısına artık direnecek hâli kalmadığını ve savaşın sonunun yaklaştığını kolayca anlayabiliyorduk.

Adana hastaneleri binlerce yaralıyla dolup taşarken, her gün binlercesi daha getiriliyordu. Askerî hastanelerde yer kalmadığından, bu yaralılar Konya'ya ve demiryolu hattındaki diğer güvenli şehirlere nakledilmişlerdi.

Savaşın başında, resmî sivil Türkler İtilaf güçleri karşısında, kesin bir Alman-Türk zaferi beklentisine girmişlerdi. Ama artık savaşın kaybedildiğini anlamaya başlamışlardı. Barış anlaşması ihtimali uykularını kaçırıyor, çünkü bir buçuk milyondan çok masum Ermeni ve Rum'a karşı işledikleri akıl almaz suçlar yüzünden cezalandırılmaktan korkuyorlardı. Ama korkuları Türkleri daha ihtiyatlı ve hoşgörülü davranmaya zorlayacağına, tam tersine sonuna kadar en sert kavgayı sürdüren ölmekte olan bir ayı gibi daha büyük bir çılgınlığa sürüklemişti.

Adana'daki Türkler, her gün getirilen Türk yaralılardan İngiliz ordusunun bütün Filistin ve Suriye'yi ele geçirdiğini, çok geçmeden de Halep'i alacağını öğrenmişlerdi. Yakında Adana'nın da işgal edileceği endişesi artmıştı. Çünkü Beyrut'un işgal edilmesinden beri,

Adana ve tüm Kilikya'yı ele geçirmek için İtilaf donanmasının çok yakında Mersin'e asker çıkaracağı söylentileri yayılmıştı.

Adana'daki İttihat Kulübü bir düşman istilası hâlinde ne yapılacağını tartışmak üzere gizli toplantılar yapıyordu. Kalan Ermenileri –ki bunlar asker ya da asker aileleri olarak kalan toplam 8 binden fazla Ermeni'ydi– kervanlarla Sis ve Haçin arasındaki dağlık ormanlara ve vadilere sevk edip orada katletme kararını ittifakla almışlardı.

Bu gizli toplantılara katılanlar arasında, Enver'in kayınbiraderi olan Adana valisi Cemil ve diğer üst düzey resmî görevliler de vardı. Bunlar geride kalan tüm Ermenileri yok etmeye karar vermişlerdi; böylece İtilaf orduları Adana'ya girdiğinde misilleme yapacak kimse kalmamış olacaktı.

Hatta Türkler yakın Ermeni dostlarına* [**Adanalı nüfuzlu Türklerin yakın Ermeni dostları, Kemalistlerin yönetiminde korunabilecek ve daha umutlu olmaları için geçerli nedenleri olan zengin toprak sahipleri ve uluslararası şirketlerin sahipleriydi*] bu gizli anttan söz ederek demişlerdi ki: "Biz sizi seve seve evlerimizde gizleriz; ama düşman şehre girer ve bize saldırırsa, siz de bizi savunmalısınız." Uzun lafın kısası, bu kişiler tüm sevdikleri katledilmiş olan hayatta kalmış Ermenilerden koruma bekliyorlardı.

Bu bölük pörçük rahatsız edici haberler, kulağıma gizli yollardan gelince, umutsuzluğum iyice arttı. Durumumuz şimdi hem umutsuz hem de ironikti; şu işe bakın, tam kurtulacağız derken, biz Ermenilerin dostu İtilaf orduları yaklaşır, gün gün, saat saat nihai kurtuluşumuza bir adım daha yaklaşırken, katledilecektik.

Ama artık umutsuzluk vakti değildi. İş işten geçmeden, katlandığımız tüm acı ve dertler boşa gitmeden, yeni bir kurtuluş yolu bulmalıydık. Şimdi tam arazi olmalıydım. Gizlenmekte olduğum evde yeraltında sığınak yapıp bir aylık erzak zulalamayı planladım.

İşittiğim haberler hiç de söylenti değildi. 1918 Eylülünün başında Adanalı Ermenilerden oluşan birkaç grup tutuklanmış; Amonos dağlarına ve ormanlarına götürülüp katledilmişti. Ben de bunun üzerine yeraltına sığınak kazma planımdan vazgeçip alelacele gizleneceğim yeni bir yer aramaya başladım. Sadık dostlarım sağ olsunlar; Adana-Mersin yolunun sonunda Reji tütün fabrikaları yakınlarında bir Ermeni ailesinin yanında yeni bir yer buldum.

Gerçek kimliğimi bilmeyen aile, beni Avrupa'da okumuş bir Ermeni sürgün öğretmen sanıyordu. Birkaç hafta sonra, ev sahibinin akrabaları olan Ermeni kadınlar ziyarete geldiler. Meraklı ve acıyan bakışlarla benimle de tanışmak istediler. Tırmanan siyasal ve askerî olaylar hakkında benden açıklama beklerken, Türklerin bize hazırladığı son tuzaktan nasıl kaçabileceğimizi soruyorlardı. Yörenin âdetlerine uygun olarak, 5 kadın halka şeklinde oturmuş, nargile içiyordu. Ben hayatımda *nargile* içen kadınları ilk kez görüyordum. Ermeni Kadınların iyimserliğinden de çok memnun olmuştum.

Aralarında bilgisiyle öne çıkan biri öğretmenmiş. Benim durumumla ilgili konuşurken, kadın beni teselli edercesine dedi ki:

> Adana'da şimdi bekâr bir sürgün papazın kaçak olarak dolaştığı ve Türk polisinin sıkı takibi altında olduğunu duydum. Arkasında iz bırakmamak için her gittiği yerde farklı bir kimlik kullanıyormuş. Anlaşılan kurnazlıkta üstüne yokmuş; her yerde farklı bir isim ve meslek söylüyormuş. Kâh bekârım, kâh evliyim diyormuş. Bazen birçok çocuğu olduğunu, bazen evlendiğini ama karısının öldüğünü söylüyormuş. Bir yerde tüccar, başka bir yerde banker, bir başka yerde de İstanbul'da bir okulda müdür olduğunu söylermiş... Böylece, izin bulmak imkânsızmış. Bana kalırsa, adamın on parmağında on marifet var. Üstelik Türk hükümetinin, bilhassa

da Talat Paşa'nın nefret ve düşmanlığını kazanmış... Bir keresinde Ayran Bahçe'de, derken Belemedik'te görülmüş. Birgün Alman, ertesi gün Rum olduğunu söylüyormuş.

Halep'e gidiyorum diye söylentiler yayıp İstanbul'a kaçmış... Ah, merhametli Tanrım! Sırf şu papaz bile kurtulsaydı, en azından bütün bu sefalet ve talihsizlikler boşa gitmezdi. Duyduğuma göre, o bağ senin bu bağ benim dolaşır durur ve insanların kendisini bağcı sanmasını sağlarmış.

Bu kadın, benim uzun yolculuğumu bir çırpıda anlatıverince, betim benzim attı. Çok iyi gizlediğimi sandığım sürgün hayatımın bu kadar çok insanın dilinde olması, beni altüst etti. Yorgun olduğumu söyleyerek odama çekilmek için izin istedim. Başımı ellerimin arasına alıp derin düşüncelere daldım. Sırlarımın ortaya döküldüğü açıktı. "Kaçak bekâr papaz"ın hikâyesinin dillere pelesenk olması, tehlikenin giderek yaklaşması demekti. Ama moral bozukluğu yaşanacak bir zaman değildi. Yeni bir çözüm bulmak zorundaydım. Ben endişe içinde kıvranırken, ev sahibim odaya gelerek, İngilizlerin Halep'i işgal ettiğini haber verdi. Aniden elimi yakalayıp öptü. O kadınların kimi görmeye geldiklerini iyi bildikleri besbelliydi.

Ben hiçbir zaman kadere inanmamış, kadere körü körüne inananlara acıyarak bakmıştım. İslam Peygamberi Muhammed, Arap halkını savaşa götürmek için kader öğretisini öne sürmüştü. *Kuran*'da şöyle yazıyordu:

Söyle onlara: "Evlerinizde kalsaydınız bile, üzerlerine ölüm yazılmış olanlar, uzanacakları yerleri muhakkak boylayacaklardı." [Âli İmran Suresi, 154] Allah yolunda öldürülür ya da ölürseniz, Allah'ta bir bağışlanma ve rahmet onların derleyip topladıklarından çok daha iyidir. [Âli İmran Suresi, 157, alıntılar: *Kuranı Kerim Meali*, Türkçe Çeviri, Prof. Dr. Yaşar Nuri Öztürk, Hürriyet]

Kadere inananlar, en sağlam içsel irade gücünü kendi elleriyle yok edip kendilerini körü körüne, pasif uyuma teslim ediyorlar. Ama *iradenin olduğu yerde çıkış yolunun da olduğuna* inananlar, mucizeler yaratıp imkânsızı başarabilirler.

Dört yıllık korkunç sürgün sırasında, beni kurtaran tam bir kader inancı değil ama yaratana duyduğum saf inançtı. Bu nedenle, nihai kurtuluşa doğru güçlü bir imanla yürümüştüm.

Müslüman olan bir Ermeni delikanlı, o zaman açıklayamadığım bir

tesadüfle ziyaretime geldi. Maraş'ın yerlisi olan bu genç, Der Zor'a sürülmüş ve 1915 yazında orada Ermenilerin yaşadığı büyük katliama tanık olmuştu. Daha sonra, Resülayn valisinin gözüne girerek, zekâsı ve yabancı dillere hâkimiyeti sayesinde valilikte kâtip olmuştu.

Sonradan öğrendiğime göre, tanık olduklarını bana anlatması için bu delikanlıyı gönderen sık sık ziyaretime gelen bir Ermeni askerî doktordu. Doktorun kartvizitini gördüğümde, bu beklenmedik ziyaretle ilgili endişelerim biraz olsun azaldı. Doktor akrabası olan bu delikanlının ketumluğundan ve yurtseverliğinden emindi. Bu Ermeni delikanlı bana sağ kalmış olan Ermenilerin Der Zor'da nasıl katledildiğini anlattı.

Der Zor, Fırat Nehri kıyısında, Halep'ten deveyle 6 günlük mesafedeki bir şehirdir. *Mutasarrıflık* olan şehir, Türkiye'nin güneydoğusunda, Mezopotamya ve Suriye boyunca uzanan geniş çölün parçasıdır. 1915 yılının başında, İttihatçı hükümet bütün Türkiyeli Ermeni nüfusu Der Zor'a sürgün edip orada onlara yeni bir vatan yaratmaya karar vermişti. Ne var ki, Temmuz 1915'e gelindiğinde taş çatlasa 70 bin aile –ya da 350 bin Ermeni– Der Zor'a sağ ulaşabilmişti.

O zamanki vali Ali Suat Bey'di. Türk memurlarının eski kuşağından olan bu vali, İstanbul'dan defalarca tekrarlanan katliam emirlerine uymakta ayak sürümüştü. Tersine, sürgünler için bir komite kurarak, tehcir edilen Ermenilerin acısını hafifletmek istemişti.

Vali Ali Suat sayesinde, sadece birkaç ay içinde 350 bin, 400 bin Ermeni, kurak çölde ücra bir kasabasında yer alan (Der Zor şehrinden yarım saat uzaklıktaki) bir mülteci kampına nakledildi. Burada herkes çadırlarda kalıyordu. Aralarında çok sayıda zanaatçı olduğundan, yöredeki aşiretler oraya geliyor, Ermeni ustalardan meslek öğrenmek için hatırı sayılır meblağlar teklif ediyorlardı.

Bu yeni kurulmuş Ermeni yerleşimi, yavaş yavaş öyle parladı ki şehirdeki Türk görevliler meraktan çadır kenti görmek için gelmeye başladılar. Pazaryeri bile olan bir çadır kent görünce, tanıdıkları Ermenilere şaşkınlıktan şöyle dediler: "Kardeş, ne biçim insanlarsınız siz? Buraya tam takır kuru bakır gelip bu çölü yeşerttiniz."

Talat ise Ali Suat'ın Ermeni katliamını reddedip onlara insanca davrandığını öğrendiğinde, küplere binmiş ve adamı derhal görevden almış. Yerine atadığı Salih Zeki, Kayseri bölgesindeki Develi'de (Everek-Fenesse) yöneticilik yapmış bir Çerkes'di.

Haziran 1916'da, Der Zor'daki yeni görev yerine gelen bağnaz Zeki, Ermeni sürgünleri kervanlarla çevre köylere dağıtmış. Göçebe, eşkıya ve yarı vahşi çöl kabileleri sürgün Ermenilerin peşine düşmüş, işkence edip soymuşlar. Kız ve kadınların kaçırılması, tecavüz edilip öldürülmeleri sıradan olaylar hâlini almış.

Zeki, yüz binlerce –erkek, kadın, kız ve çocuk– Ermeni'yi Der Zor sınırları içindeki şehir ve kasabalara naklettirmiş: Sisvar, Murat, Şeddadiye, Haşişe. Çeçenler ve eşkıyalıkla geçinen diğer göçebe aşiretlerden kurduğu *çeteler* kimsenin gözünün yaşına bakmamış. Zeki, Der Zor'da yaşayan Ermenilerin kesinlikle "temizlenmesi" için İstanbul'dan emir aldığını söylüyormuş.

Bu vahşi *çeteler*, Ağustos 1916'da [Meryem Ana] Yortusu'nun başladığı günden beri silahsız ve savunmasız Ermenilere saldırmışlar. Her cinsiyet ve yaştan 160 binden fazla Ermeni'nin can verdiği bu katliamları kaleme dökmek imkânsız. Murad ve Habur nehirleri on binlerce parçalanmış cesetle dolup taşmış. Fırat'ın suları kızıla boyanmış. Sonraları, bu zulmün tertipçilerinin içine şeytan girmiş; felçli ve kör olmuşlar. Kimi itiraf etmiş: "Allah bizi cezalandırdı; bunu hak ettik." Ama bazıları tövbe etmişken, yaptıklarıyla övünen insan sıfatlı canavarlar da yok değilmiş.

Yaşları 3 ile 11 arasında değişen Ermeni erkek çocuklarını bir araya toplayıp günlere aç bırakmışlar. Sonra da katiller sırf eğlenmek için bu çocuklara insan eti ve hayvan leşi yedirmişler. En sonunda da onları baltalarla öldürmüşler. Kuyulara bir seferde onlarca Ermeni kadınını atar ya da canlı canlı kuma gömerken etraflarında zevkle dans etmişler.

Der Zor'daki Ağustos 1916 katliamlarında Zeki Vali şahsen gözlemci olarak rol oynamış. Ermenileri kurtaran –rüşvet alarak saklayan– polis, asker, *çeteler* ve devlet memurları Zeki tarafından ağır cezalara çarptırılıyormuş. Vali'nin zalimliği o boyutlara ulaşmış ki bu felaketten en fazla 5 bin Ermeni sağ çıkabilmiş.

Cellatlarına verdikleri rüşvetler bile birçok Ermeni'yi katliamdan kurtaramamış. Bu cellatlardan biri olan Ağrılı Sultan Bey, 250 zengin Ermeni aileden rüşvet aldıktan sonra onları balta ile öldürmüş ve Zeki tarafından taltif edilmiş. 1915 yaz ve sonbaharında, iç Ermeni vilayetlerinden tehcir edilen bir buçuk milyondan fazla Ermeni'den yaklaşık 800 bini yollarda katledilmiş; yolculuğun zorluklarına dayanamayan 400 bini daha Der Zor çöllerine ulaşamadan açlık ve hastalıktan ölmüştü. Ağustos

1915'ten Ağustos 1916'ya kadar, Der Zor ve Resülayn çöllerine ulaşan yaklaşık 400 bin Ermeni'den 250 bini açlığa kurban gitmişti. 1916 yaz sonunda, Der Zor'da kalmış olan 150 bin, 160 bin kişiden çoğu Zeki'nin örgütlediği çeteler tarafından katledilmişti. 5 bin kadarı mucizevi bir şekilde hayatta kaldıysa da hastalık ve açlık sonucu sayıları giderek azalan bu kişilerden 1918 yazında sadece 400-500'ü sağ kalabilmişti.

Bu gibi katliamlar Resülayn ve çevresinde de görülmüştü. Katliamlar sona erdiği zaman, Mezopotamya Ermeni şehitlerin kafatasları ve iskeletleriyle dolu bir açık mezara dönüşmüş durumdaydı. Geleceğin Ermeni kuşakları bu kumların üzerine bir şehitlik anıtı dikmeli.**[1]**

30. Bölümün Notları:

[1] Bugün orada böyle bir anıt dikili: Der Zor şehrinden çok da uzak olmayan Der Zor bölgesindeki Margadeh'te beyaz taştan küçük bir şapel. Burası, 1990'larda petrol arayan Suriye hükümetinin sondaj makinelerinin rastladığı kemik yığınlarını toplamasından sonra inşa edilmişti. Suriye hükümeti, anıt yapılması için araziyi Halep Ermeni Patrikliği'ne bağışlamıştı.

31

KANLI TOPRAKLARDAN KAÇIŞ

Bu kanlı topraklarda kaldığım sürece, her zaman tehlikede olacağım; Azrail'in soluğunu hep ensemde hissedeceğim sonucunu çıkarıyordum. Ama ben yaşamak istiyordum.

Yaşamak istiyordum. Ama bunu hiçbir zaman, hatta yirmisinde bile tenezzül etmediğim hayatın gelip geçici zevklerini yaşamak için değil, felakete uğrayan Ermeni halkından sağ kalan dağınık kişileri bir araya toplayıp yepyeni bir cemaat oluşturmak için istiyordum. Ben, kötümser bir edayla başlarını sallayıp "Ermeni milleti sonsuza kadar yok oldu; biz sağ kalanların artık yapacağı şey kalmadı" diyenlerden biri değildim.

Kafkasyalı Ermeni şair Hovhannes Hovhannesyan, şiirlerinin 1912'de yayınlanmış olan seçkisinde diyordu ki:

Kardeşim, boşuna bekliyoruz diyorsun,
Sence umutlarımızı tüketmişiz çoktan,
Son fırtınanın sesini duyar gibiymişsin,
Tek gördüğün viran olmuş bir anavatanmış!

Tabii şimdi hiç de iyi değil vatan
Ben gene de diyemem ona viran;
Geldi diyemem son saatimiz,
Bu dünyada kalacak yerimiz olmadığını da.

Ocakta ateş sönmemişse, yerindeyse ev hâlâ,
Evi sarmamışsa yangın, ev sahibi sağsa,
Ocakta közler yıllarca yaşayabilir usulca
Gözlerden uzak soğuk küllerin altında.

Közleri kor alevlere dönüştüreceğiz gelince vakti,
Yakalım saklı ateşi körükle haydi...
O harika evlere bakacaksın kamaşarak gözlerin.
Hani küllerden başka bir şey görmemiştin ya sen!

Hepimiz Ermenilerin Golgothası'nın yollarına düşmüş, biz mucize eseri sağ kalanların tamamı Hovhannes Hovhannesyan gibi düşünüyoruz:

Tabii şimdi hiç de iyi değil vatan
Ben gene de diyemem ona viran;
Geldi diyemem son saatimiz,
Bu dünyada kalacak yerimiz olmadığını da.

İngiliz hükümetinin liderleri, eskiden haklı olarak zaferi güçlü ve sağlam sinirlere sahip olanların kazanacağını söylemişlerdi. Milletler gibi, bireyler de nihai kurtuluşa erişmek için tüm kötümser laflara ve dedikodulara kulak tıkamalılar.

Yüzyıl önce, Türkiye'nin Ermeni nüfusu en fazla bir milyondu. 1828'de, General Ivan Fyodoroviç Paskeviç'in komutasındaki Rus orduları Yerevan, Kutsal Etçmiadzin ve Ararat düzlüğünü ele geçirdiğinde, Kafkasya'nın Ermeni nüfusu 450 bini zor buluyordu. Böylece, yüzyıl önce dünyanın orasına burasına dağılmış olan Ermenilerin sayısı 1.5 milyonu aşmıyordu.

Yüzyıl önce, o sırada Türklerin egemenliği altındaki Gümrü'de sadece birkaç Ermeni aile vardı. Rusya, Erzurum dahil Kafkasya'nın tüm güney vilayetlerini İranlılar ve Türklerin elinden aldıktan sonra, General Paskeviç Erzurum'u antlaşma uyarınca boşaltmaya zorladı.* [**1829 Edirne Antlaşması*] Ünlü Episkopos Garabed Pakradunyan Erzurum'dan ayrıldığında, yanındaki 80 bin Ermeni'yle birlikte Gümrü'deki Şirak ovasına yerleşti. Burasına Rus çarı I. Aleksandr'ın adından Aleksandropol adı verildi.

Erzurum'un Ermeni ahalisinin Gümrü'yü yeni yurtları olarak seçmesinin sebebi (deniz seviyesinden yaklaşık 1.350 metre yükseklikteki) Şirak ovasının (deniz seviyesinden yaklaşık 1.800 metre yükseklikteki) Erzurum ovası gibi serin iklime sahip olması ve tarihsel bir tahıl ambarı oluşuydu.

Bu nedenle, o kadar dehşet ve katliamdan sonra, tüm dünyada yaşayan Ermenilerin muhtemelen yeniden 3 milyona ulaşacak olması, Ermeni milletinin mevcudiyeti konusunda umutsuzluğa kapılmanın yeri olmadığını gösteriyor.

Rusya'daki Ermenilerin sayısının 1828'de 450 binden 1914'de 1 milyon 870 bine çıkarak yüzyıldan az bir süre içinde dört misli arttığını düşünelim. Ama Türkiye'de yüzyıllık bir süreçte, 1 milyonluk Ermeni nüfusu ancak iki misli artabilmişti. Bunun de nedeni hükümetin bu nüfusu katliamlarla kontrol altında tutmak istemeseydi. O hâlde, mevcut trajik duruma karşın ben Ermenilerin geleceğini bu daha olumlu bakış açısıyla görüyordum.

Ayrıca, son yüzyıllarda görülen dehşetin tersine, şimdi bağımsız bir Ermenistan'ımız var. Burada yaratıcılıkları ve inşa yetenekleriyle ünlü halk toplanabilir, büyüme ve gelişme sağlayabilir, Hovhannesyan'in şarkısını kendi elleriyle gerçeğe dönüştürebilir.

O harika evlere bakacaksın kamaşarak gözlerin.
Hani küllerden başka bir şey görmemiştin ya sen!

Benim zihniyetim işte böyleydi. Bir Ermeni erkeğe yakışan özgüven ve erkekçe zindelikle, Adana'dan İsviçre'ye gitmeye karar vermiştim.

Dostum Dr. Vartabedyan kaçış planımı öğrendiğinde, demişti ki: "Şimdiye kadar pek çok plan ve hazırlık yaptın. Bunları başarıyla hayata geçirdin. Dolayısıyla bu planının da yenilmez iraden, korkusuzluğun ve kararlılığın sayesinde başarılı olacağına inanıyorum."

Ondan 50 altın lira karşılığı borç kâğıt para istediğimde, cevabı şöyle oldu:

> Senin bu planında 50 lira iş görmez. Ben sana 200 kâğıt lira vereyim. Hayatın bizim için değerli. Parayı düşünme. Sadece başarılı olmaya bak. Bu sefer son kartlarını oynadığını da unutma sakın.

Ağustos 1920'de, Talat suikastından sonra açılan dava sırasında, sadece [cinayet sanığı] Soğomon Tehliryan'ı kurtarmak için değil, aynı zamanda bir Alman mahkemesinde Ermeni katliamları gerçeğini kanıtlamak için de Berlin'e gittim.* [**Birçok üst düzey Jön Türk gibi, Talat Paşa da Mütareke'den sonra Almanya'ya kaçtı. Berlin'de güpegündüz*

genç bir Ermeni tarafından öldürüldü. Suikastçı tetiği çekerken, "Ailemin öldürülmesinin intikamını aldım" diye bağırmıştı.] Her milliyetten insanın, özellikle de Ermenilerin baş celladı Talat'ın dul eşi dahil Türklerin doldurduğu büyük duruşma salonunda, gördüklerimi ve bildiklerimi anlatmam için 40 dakika süre verilmişti.

Ermeni Golgothası'nın kanlı yollarında yürümüş yaslı bir Ermeni kadın, Terziyan hanım ile siyah cübbeli bir Ermeni din adamı, Ermeni ırkının imha edilmesinin tanıkları sıfatıyla,

Berlin Adalet Sarayı'ndaydılar. Duruşmayı engellemeye çalışan suçlu Türkler, müttefikleri ve dostları Almanların bile katıldığı bir tükürük, küfür ve beddua yağmuruna tutuldular.

Alman yargıçlar, Ermenilerin adına adil bir intikamı temsil eden Soğomon Tehliryan'ı beraat ettirdiler. Mahkemede duyulan alkış tufanı, Berlin'de adil yargıçlar olduğunu göstermişti.

Adana'dan İsviçre'ye kaçma kararının ardından, büyük ayrıntılar kadar küçüklerini de planlamam şart olmuştu. Bereket, soylu ve cömert dostum Dr. Vartabedyan, bana her türlü maddi ve manevi yardımı yapmaya söz vermişti. Adana demiryolu inşaatında çalıştığım dönemde, Paris'te uzun yıllar kalan, önde gelen Avrupalı sanatçıların takdirini toplamış, meşhur Ermeni ressam Levon Kürkçüyan'la tanışma şansı bulmuştum.

Sanatsal faaliyetleri nedeniyle Kilikya'ya geldiğinde, 1914'te savaşın aniden patlak vermesi üzerine burada kalması onu ölümcül sürgün yollarından kurtaracaktı. Bu soylu ve özverili nazik ressamla sıkı dost oldum; aramızda kopmaz bir sevgi bağı ve muhabbet oluştu. Benim acılarımı ve yasımı paylaştı; en kötü günlerimde beni teselli etmek için gizlendiğim yerlerde ziyaretime geldi.

1918 ilkbaharında, Ermenilerin evleri aranıpta kaçaklar tutuklanır, sürgüne gönderilir ve öldürülürken, Kürkçüyan ne durumda olduğumu öğrenmeye geldi. Sonra da Sarkis Bakalyan'dan benim için manevi destek rica etti. Bu diğer fedakâr ve cömert dost, bana Kürkçüyan'la haber gönderip tutuklanmam hâlinde endişe etmememi söyledi. Böyle bir durumda, serbest bırakılmam için 2 bin altın lira rüşvet vermeye hazırdı.

Fabrika sahibi ve Osmanlı ordusuna un tedarik eden bir yüklenici olan Bakalyan'ın Vali üzerinde büyük nüfuzu olduğu gibi, diğer üst düzey Türk yetkilileri arasında da sağlam dostları vardı. Tutuklanmam hâlinde onun yardım edeceğine şüphem yoktu. Sarkis Bakalyan'ı görmeye giden

Kürkçüyan, İsviçre'ye kaçmam için 100 Türk lirası getirdi. Dr. Vartabedyan da bana 100 altın lira katkıda bulunmuştu. Yanımda da 200 altın lira vardı. Bu durumda, planımın başarılı olacağını biliyordum. Sonradan, Bakalyan Adana demiryolunun istasyon şefini gizlendiğim yere davet etti. Benim demiryoluyla Karapınar'a ulaşmam için gerekli tüm düzenlemeler yapıldı.

Belemedik demiryolu idaresinin muhasebe müdürü yardımcısı, Onnik Postacıyan'la gizli yazışmalarla yaptığım görüşmelerde, benim Karapınar'a ulaşmam hâlinde her türlü yardıma hazır olduğunu belirtmişti. Daha 20 yaşında olan Onnik, Rodosto'lu [Tekirdağ] çok ünlü bir ailenin oğluna yaraşır, çok fedakâr ve yurtsever bir delikanlıydı. O da diğerleri gibi iş bulmak amacıyla Belemedik'e geldiğinde, anne ve babası Konya'da kalmıştı. Düzgün karakteri ve ahlaki olgunluğu sayesinde, herkese kendisini sevdirmiş; bir yıl içinde muhasebe müdür yardımcılığı gibi önemli bir mevkiye terfi ettirilmişti.

18. Bölüm'de belirttiğim gibi, Onnik Postacıyan ve Sebuh Sayabalyan'da tam birer Ermeni genç sürgününün ruhu vardı. Kendilerine yardım için gelen hiçbir soydaşlarını geri çevirmiyorlardı. Son kaçışımda bana paha biçilmez yardımları dokunmuştu. 1921 sonbaharında amansız hastalıktan ölen Onnik Postacıyan'ın artık aramızda olmadığını üzülerek not etmek zorundayım.

Artık her şey en ince ayrıntılarına varıncaya değin düzenlenmişti. Ayrılma günüm yaklaştıkça, ilk tutuklanmamın öncesi ve sonrasındaki tüm olaylar, dehşeti yaşamış zihnimden bir film şeridi gibi akıp geçiyordu. 24 Nisan 1915, Cumartesi saat 18.30'da, Selimiye Üsküdar'daki evimizde annem, kız kardeşim, kayınbiraderim ve yeğenlerimle birlikte akşam yemeği yemekteydim. Aniden kapı çalındı ve yeğenlerimden biri, kapıya gelen Ermeni mahalle *muhtar*ının beni görmek istediğini söyledi. Adamın ağzını yoklaması için kayınbiraderi gönderdim, ama *muhtar* bana şahsen önemli bir bilgi ileteceğini söylemiş. Bunun üzerine kapıya gidince, *muhtar* pozisyonuna uygun bir kayıtsızlıkla, "Mahalle karakolunun komiseri seni kısa bir süreliğine görmek istiyor. Benimle gel, çok zaman almaz geri dönersin" dedi. Evet, gidip hemen geri dönecektik... ama nasıl?.. Ve hangi yoldan?

İçgüdülerim bana aile ikametgâhımı son kez terk ettiğimi söylediğinden, kayınbiradere bazı şeyleri yastığımın altına zulalamasını ve kitaplarımı güvenli bir yere kaldırmasını söylemiştim. Özellikle, *Kanonagir Hay*

Yegeğetsvo [Ermeni Kilisesi'nin Kanonları] adlı çalışmamı kutsal bir miras gibi emanet almasını istemiştim. Parşömenler üzerindeki el yazmaları üzerinde yaptığım karşılaştırmalı bir çalışmayla, bize havariler, azizler, Hıristiyan Kilisesi Evrensel Konsilleri ve Ermeni Kilisesi Meclislerinin kararıyla gelen Ermeni Kilisesi'nin tüm geçerli kanonlarını toplamaktaydım. Ben o çalışmayı Berlin Üniversitesi'ndeki profesörlerimden Adolf Deissman'ın teşvikiyle hazırlamaktaydım. Bu tür ciddi bir ilmi çalışma –yani her biri bölümler hâlindeki ayinler, boşanma, ayin usulleri, cezai işlemler, tapınmayla ve v.b. ilgili kanunların tam bir derlemesini ayrı ayrı sınıflandıran bir çalışma– yoktu. Her kanon hangi Kilise Konsili'nin hükmüne atıf yaptığını gösteren bir not içerecekti. Geçerli kanonları geçersiz olanlardan ayırıp Apostolik Evrensel ve Ermeni Kilise Meclislerinin koyduğu tarihsel ve karşılaştırmalı verilerin hepsini vermiştim. Tamamlanmış kitabı kendi türünde bir yenilik olarak gören manevi pederim Muhterem Yeğişe Turyan, kitabın önsözünü yazma isteğini belirtmişti.

Çankırı'dayken, Ermeni ailesinin çözülüşü ve giderek artan boşanmaların içsel ve dışsal nedenleriyle ilgili *Hay Endanik* [Ermeni Ailesi] adlı bir çalışma kaleme almıştım. Şubat 1916'da, Çankırı'dan ikinci sürgünüm sırasında tamamladığım bu kitabı kaldığım Ermeni ev sahibesine teslim etmiştim. Ne var ki, bu insanlar da benden sonra sürgün edildiklerinden o kitap herhâlde kayıplara karışmış olmalı.

Dr. Vartabedyan'ın gönderdiği bir araba beni istasyona götürdü. Normal bir yolcu gibi çok rahattım; istasyona sabah saat 5.30'da geldim. Önceden yapılan anlaşmaya uygun olarak, arabacım istasyon şefine haber verdi; o da Ermeni tren kondüktörüne haber vermeye koştu. Bu memur beni dolaştırarak istasyondaki perondan uzak bir vagona götürdü.

İnsan tehlikeden ne kadar uzaksa, o kadar korkar. Zaten tehlikenin içindeyse, korkacak bir şey de yoktur. Aynı şey ölümde de geçerli. Ölüm uzaklarda bir yerlerde pusuda beklerken, insan dehşete kapılır... Ama ölümle yüz yüzeyse artık korkusu kalmaz.

Vagon istasyondaki peronun önüne getirildi. O anda, koşarak gelen Ermeni memur dedi ki: "Türk polisi her vagonu arıyor. Tren hareket edinceye kadar şu sandığa giriver, yalvarırım. Yakalanırsan, sakın adımı verme. Buraya kendim geldim dersin. Yoksa ben de okka altına giderim." Ben de ona meraklanmamasını, yaklaşık dört yıldır benim yüzümden kimsenin başına bir şey gelmediğini söyledim. "Korkma, senin adını filan vermem. Tüm sorumluluğu üstlenirim" dedim. Sonra sakince bu büyük

tahta sandığa girdim. İçine çömelen 2 kişi sığabilirdi. Yarım saat sonra, adamlar iyi haberle çıkageldiler: Tehlike geçtiğinden sandıktan çıkabilirdim. Sandıktan çıkıp derin bir nefes aldım. Tren penceresinden sonbaharda pamuk hasadı yapan kadınlarla Kilikya ovalarını seyrediyordum.

Sonra tünellere girdik; Toros geçitlerine doğru ağır ağır tırmandık ve Durak dışında yarım saatlik bir mola verdik. Trenimiz, doğrudan Adana'dan Pozantı'ya giden birinci geniş hattaydı; bu nedenle açılan dağ yolu yeni bitirilmişti. Adana'dan Belemedik'e ulaştık ve kısa bir moladan sonra tren Karapınar'a ulaştı.

Trenin varışından sadece yarım saat sonra, vagonum kullanılan hatta aktarıldı. Ermeni memur bana yaklaşıp şöyle söyledi: "Çok Muhterem Peder, korkma. Vagondan in ve beni belli bir mesafeden takip et. Onnik Postacıyan ve Baruyr Hamamcıyan sizi istasyonun arkasında bekliyor."

Birkaç dakika sonra, istasyon şefi Hamamcıyan'ın özel odasına girip yolculuğumu sağ salim sürdürmeme yardım etmek için bekleyen 2 fedakâr gence sarıldım. Savaş zamanında tren tarifeleri düzenli değildi. Ama normalde bizim bir saat beklememiz gerekiyordu. Üçümüz, benim için yolculuk yapmanın en emin yolunun Alman kimliğine bürünmek olduğuna karar verdiğimizden, bana bir Alman askerî üniforması temin edildi.

Üniformayı sırtıma geçirir geçirmez bir Alman askerine dönüştüm. Ermeni memurların yardımıyla, demiryolu sevkiyatını denetleyen Alman binbaşı, kaçışımın ayrıntılarını belirledi. Almanya'ya giden diğer 2 Alman askeriyle birlikte yolculuk edecektim. İzin kâğıdımızı da imzaladı: "Üç Alman askerine İstanbul'a seyahat etme izni verilmiştir."

İstanbul'a tamir edilmesi için bozuk bir sobayı götürdüğümüzü söylediğimizden, bize açık bir vagon tahsis edildi. Şimdi tek yapmamız gereken, peronda trenin gelmesini beklemekti.

32

ALMAN ASKERİ KILIĞINDA İSTANBUL YOLUNDA: ANNE ÖZLEMİ

Tren ıssız çöllerde raylar üzerinde yol alıyordu. Yakın ya da uzak yollarda hiçbir canlılık ya da ne türden olursa olsun hiçbir hareket görülmüyordu. Adı "ekspres" de olsa trenimiz ağır yol alıyordu; çünkü kömür kıtlığı yüzünden lokomotifler Toros ve Amonos'un sedir ormanlarından kesilen odunlarla çalıştırılıyordu.

Birlikte seyahat ettiğim Alman askerleri uçsuz bucaksız Konya ovasının verimli kara topraklarını seyre dalmışlardı. Sonbahar mevsimi olduğundan, salkım salkım üzümleriyle bağları, meyve dolu ağaçlarını görebilirdiniz. Kıpkırmızı elmalar askerlerin ağzını sulandırıyordu, çünkü Mezopotamya çöllerinde hiç meyve görmemişlerdi.

Dost olmuş; savaşla, özellikle de Ermeni halkının imha edilmesiyle ilgili her konuda sohbet etmiştik. Sosyalist görüşteki bu Almanlar, Almanya'nın savaşı kaybettiğini ve savaşı daha fazla devam ettirmenin daha çok ölüm anlamına geldiğine inandıklarından, savaşın devam ettirilmesini çok sert eleştiriyorlardı. Filistin ve Mezopotamya'da Türk askerleriyle birlikte savaştıkları için de Türkofobik olmuşlardı. Oralarda sadece iç tartışmalar olmamış, ama Türkler ve Almanlar defalarca birbirlerine silah doğrultmuşlardı.

Ermeni halkının trajedisine tanık olduğumu anlattığımda, içtenlikle şefkat gösterdiler. Ne zaman her an tehlike altında olduğumu çıtlatsam, gerekirse silah kullanarak beni savunacaklarına yemin ettiler. İlişkilerimiz yavaş yavaş o kadar samimi bir hâl aldı ki gerekirse resmî Alman askeri kimliğiyle İstanbul'dan Avrupa'ya kaçışımı sağlayacaklarına bile söz verdiler.

Sanki turistik bir geziye çıkmış gibi Konya'ya vukuatsız vardık. Burada 8 saat mola vermek zorundaydık. Çünkü lokomotif değiştirilecekti.

Durumdan istifade, 2 Alman askerini şehirde dolaşmaya, biraz alışveriş yapıp bir şeyler atıştırmaya davet ettim. Bir saatten fazla dolaştıktan sonra, yorulup büyük bir kafeye girdik. İçerisinin işsiz Ermeni sürgünlerle dolu olduğunu belirtmeden geçemem. Burada da eski tanıdık İstanbullu Ermenilere ve birkaç öğretmene rastladım.

Çok yakınımızda oturan 2 Ermeni sürgün, ailevi konular hakkında fısıldaşıyorlardı. Aralarından biri, aniden diğerine dert yanmaya başladı:

> Birader, bu 3 Alman askerinin yerinde olmak için neler vermezdim ki! Dünya onların; ne isterlerse yapabilirler. Bütün Türkiye'yi parmaklarında oynatıyorlar. Ezip suyunu çıkardılar ülkenin. Keyifleri yerinde; ne sürgün edildiler ne de işsiz ve aç kaldılar. Zulüm nedir bilmezler. Almanca bilseydik, adamlarla 2 çift laf etseydik ne iyi olurdu.

Öteki cevapladı:

> Herifler Alman değil mi? Öyleyse ölümü hak ettiler. Bir kere, bizim yok oluşumuzdan sorumlu olanlar o iğrenç ırk değil mi? Tehciri gerçekleştirmek Türklerin fikri değildi. Bu fikri Türklerin aklına sokan Almanlardı. İtilaf güçlerinden sağlam bir sopa yesinler. Ancak o zaman hak yerini bulacak, onlar da kendilerine gelecekler.

Yanlarında oturan Alman askerlerinden birinin ekmek elden su gölden yaşayan bir asker değil de kaçak bir Ermeni bekâr papaz olduğunu nereden bilebilirlerdi ki? Alman askerleri bana aralarında ne konuştuklarını sorduklarında, "Almanya'yı övüyorlar" diye cevapladım.

Şehirde birkaç saat daha gezindikten sonra istasyona döndük. Asker arkadaşlarımdan her birine hatıra olarak birer kehribar pipo hediye ettim. Mataramı doldurmak için tulumbaya gittiğimde, 2 Ermeni delikanlıyla karşılaştım. Biri arkadaşına dedi ki: "Krikor, bu Almanların içlerinde büyük olanının Ermeni'ye benzediğine kalıbımı basarım. Belki de Alman askeri kılığında İstanbul'a kaçan bir Ermeni firaridir. Keşke biz de onlar gibi İstanbul'a tüyebilsek." Arkadaşı cevapladı: "Sen salak mısın nesin? Hangi Alman bir Ermeni'ye asker üniforması verir ki? Onlara kalsa, bizi Türklerden önce onlar öldürürlerdi. Zaten adam da Ermeni'ye hiç benzemiyor. Baksana mavi gözlü." Ayrıca, böyle bir numarayı hangi Ermeni yapabilir ki? Adana'dan İstanbul'a kadar tüm yolculuğum boyunca, sadece bu Ermeni delikanlısı durumumda bir tuhaflık olduğunu sezebilmişti.

Akşam, nihayet yeni bir lokomotifin hazır edilmesiyle, trenimiz Kütahya-Eskişehir istikametine doğra yola koyuldu. Kütahya istasyonunda, 2 saatlik bir mola daha verildiğinden biz yeniden şehri dolaşmak için çıktık.

Konya'da savaştan önce en fazla 400 Ermeni hane vardı. Ama şehir merkezi bir mülteci kampı hâline geldiğinden, 25 bin Ermeni'nin toplanmasıyla şimdi nüfus artmıştı. Öte yandan, Kütahya Ermenileri tümüyle uzaklaştırılmıştı. Birçoğu başlangıçta tehcirden kurtulacak kadar şansı oldukları hâlde, savaşın üçüncü yılında çoğu Konya ve Halep'e sürülmüştü. Şimdi tezgâhların, dükkânların ve mağazaların yarısı kapalıydı.

Bir 2 saat mola vermek zorunda kaldığımız başlıca şehirlerin hepsinde durum böyleydi. Trenden inip etrafı dolaşıyorduk. Ben de oradaki durumun ne olduğunu öğrenmeye çalışıyordum. Eskişehir'de tren değiştirmek zorunda olduğumuzdan, geceyi bir otelde geçirdik.

Ertesi sabah lüle taşıyla ünlü şehirde gezinirken, seyyar satıcılık yapan on, on dört yaş arasındaki Ermeni mülteci çocuklarının ekmek, meyve, tütün, sebze ve v.b. sattıklarını gördüm. Eskişehir'den ayrılan trenimiz Bilecik ve Adapazarı'nı transit geçti. Çok sayıda Türk yolcunun İstanbul'a gitmek için trene bindiği İzmit'te bir saat durduk.

İzmit Körfezi veya yeşillik ya da kayalık olan Marmara Denizi'nin kıyılarında yol aldık. Marmara Denizi'nin durgun berraklığı, küçük dalgaların durmadan kıyıyı dövmesi ve insanın içini ısıtan sonbahar güneşi üzerimde o kadar yatıştırıcı ve canlandırıcı bir etki yapmıştı ki bir an sürgünlüğümü, kılık değiştirişimi ve her şeyi unutmuştum.

Ama sonra o korkunç ilk günlerin –25-27 Nisan 1915– anıları yine beynime üşüşmüştü. O zaman da aynı yoldan Çankırı'ya doğru yol almıştık. O zaman da her tarafımı saran, sıkış tepiş, başları öne eğilmiş, yerlerinde duramayan, asık yüzlü ve moralleri bozuk Ermeni entelektüellerle yol alırken, ilkbaharda yeniden canlanan doğanın muhteşem güzelliği beni büyülemişti. Onların çoğu ölmüştü ama ben İstanbul'a geri dönüyor ve onları büyük bir hüzünle yâd ediyordum.

Anamın yüzü gözlerimin önünde canlandı. Eve sağ salim varabilecek, onu kucaklayıp, "Ana, Allah dualarını kabul etti; ölümlerden dönen oğlunu sana geri verdi" diyebilecek miydim acaba?

Tren artık hızlanmıştı. Ama Haydarpaşa Garı'na yaklaştıkça, tehlikenin de yaklaştığını düşünerek içim ürperiyordu. İstanbul'a defalarca gidip

gelenler, Ermeni casusların ve liderleri olan Beşiktaş'ın rezil *muhtarı*, Artin Mıgırdıçyan'ın Haydarpaşa Garı'nda işbaşında olabileceklerini söylemişlerdi. Av köpekleri gibi taşradan gelebilecek kaçakları arıyorlarmış. Peki ya Mıgırdıçyan oradaysa ve beni tanırsa?

İhtiyaç duyduğum resmî Alman askerî belgelerinin İstanbul'a varışımızdan sonra dört gün içinde hazır edileceğine söz veren 2 Alman'la son planlarımızı yaptık. Ardından İstanbul-Berlin ekspresine atlayacağımız Sirkeci Garı'na gidecektik.

Bu Alman askerlerine Berlin'e gideceğimi söylemiştim. Ama gerçek niyetim Bulgaristan'da, özellikle de Filibe'de kalmaktı. Oradan iyi tanıdığım Ermeni dostlarımın yardımıyla, İsviçre'ye gidebilirdim.

Camdan bakınca, Pendik'te Türk polislerinin buğday yüklü bir vagondan bir Rum delikanlısını sürükleyerek çıkardıklarını ve dövdüklerini gördüm. Buğdayların içinde saklanıp Pendik'e ulaşmayı başarmıştı bu delikanlı. En sonunda, yola çıkışımızdan 6 gün sonra, Pazar günü 25 Eylül 1918'te trenimiz Haydarpaşa Garı'na girdi.

Yol boyunca bütün büyük istasyonlarda olduğu gibi, burada da bir Alman subayı geçmemize izin vermeden önce izin kâğıtlarımızı inceledi. İstanbul'a gelişimin bu kadar kolay olacağı hiç aklımdan bile geçmezdi.

Birlikte yolculuk yaptığım 2 Alman asker arkadaşımla birlikte, garın önünde aileleriyle Pazar gezmesinden dönen 2 eski Ermeni arkadaşımı gördüm... Ben onları hemen tanıdım, ama onların yanlarından gelip geçen şahsın çok iyi tanıdıkları ve ölü sandıkları sürgün bir din adamı olduğunu nereden bileceklerdi? Yüzümün yarısını örten kolonyal asker şapkası nedeniyle yüzüm tanınmıyordu.

Saatler çabucak geçti. Biz 3 Alman askeri tasasız bir şekilde Kadıköy ve Haydarpaşa İskelesi'nde rahatça geziniyorduk. Sanki savaş zamanı değilmiş gibi açık sonbahar havasında Pazar gezmesine çıkmış her milliyetten insan gidip geliyordu.

Haydarpaşa İskelesi'nden son vapura atlayıp geceyi Pera'daki Alman askerî üssünde geçirmeye karar verdik. İstanbul'da sığınacak bir yer bulduktan sonra, amacım birkaç gün içinde Avrupa'ya geçebileceğim sahte evrağı hazırlamaktı. Ama İstanbul'dan ayrılmadan, dört yıldır yolumu gözleyen çilekeş anamı görmek istiyordum. Ama akrabalarımı tehlikeye atmamak için de İstanbul'da kalmamaya ya da kendi evimde saklanmamaya kararlıydım.

Haydarpaşa İskelesi'nin girişine kadar gelip tam vapura binecekken, daha ileri gidecek durumda olmadığımı düşündüm. İki Alman askerine, "Siz gidip benim evrağımı hazır edin. Ben Perşembe öğlen gelip sizi bulurum. Anamı görmek için evime gidiyorum... Perşembe gelmezsem bilin ki tutuklandım" dedim. Gerekirse bana ulaşmak için adresimi yazıp Galata'ya giden vapura bindiler.

Ana hasretim arkadaşlarımdan ayrılmamı sağlamıştı. Sürgüne gittiğimden beri gözyaşı döktüğünü, sağlıma dua ettiğini biliyordum. Ona sarılıp kucaklaşmadan nasıl kapısının önünden geçip gidebilirdim ki? Ona tapıyordum; zor anlarda her zaman sığındığım liman olmuştu. 6 çocuğu, 14 torunuyla ailemizin başı oydu. Ben Ermeni kadınına örnek olan böyle bir anaya sahip olduğum için gurur duyuyordum. Yurtsever, dindar, çocuklarına sevgi dolu, sürekli yeni şeyler öğrenmeye can atan bu kadın, saçını süpürge edip çocuklarının ve torunlarının fakülte ve üniversitelere gitmesini sağlamıştı.

Şebinkarahisar ve Tokat'ın çok meşhur varlıklı Husisyan ailesinin kızıydı. 1906'da ünlü yazar Melkon Gürcüyan, Kastamonu'dan *Puzantion* gazetesine gönderdiği bir özel bir makalede onu anlatmıştı. Hayırseverliği bütün Üsküdar'da dillere destandı; derdi ya da sıkıntısı olan Diramayr'a* [**Ermenice "papaz anası" anlamına gelir*] koşardı. Herkes, özellikle yoksul Ermeni kadınlar, Diramayr'ın kendilerini yüzüstü bırakmayacağını bilirlerdi. Onları yanı başında oturtur, uzun hikâyelerini sevecen bir edayla, sabırla dinlerdi. Ağabeyimin bıraktığı paranın çoğunu, kendisini bile hiçe sayarak muhtaçlara yardım etmek için kullanırdı. Yoksul kızlara çeyiz hazırlar; uygun erkekler bulup evlendirir ve sonra da yeni doğmuş çocuklarına vaftiz analığı ederdi.

Yanlış yollara sapan bireyleri korumak için müdahale etmemi defalarca istemişti benden. Onlara yapılan haksızlıkları telafi etmek için görevli Ermeni dostlarımla az tartışmamıştım. Ben annem için bunları seve seve yapıyordum; çünkü onun haklının tarafında olduğundan emindim. Ona sadece sevgi duymakla kalmıyor, kelimenin laik anlamıyla tapıyordum da. Dört yıl boyunca acı çekerken ona duyduğum özlemi kalbimin derinliklerine gömüp onu görmeden nasıl Avrupa'ya gidebilirdim ki?

Sonra deniz kıyısında tek başıma oturmuş, havanın kararmasını beklemiştim. Dokuz gibi Üsküdar'a gitmek üzere yola çıktım. Hava çoktan kararmıştı ama gaz lambaları yanmadığından caddelerde hiç yaya yoktu.

Alman askeri, sert adımlarla Gülhane Tıbbiye Okulu'nun muhteşem binasını geçmiş, ölüm sessizliği ve sükûnetin hüküm sürdüğünü söyleyebileceğimiz selvi ağaçlarının arasından Türk mezarlığında ilerlemişti. Sadece caddelerde değil, hiçbir evde de ışık yoktu. Saat neredeyse 9.30 olmuştu ama her caddede birkaç soluk ışıktan fazlası yoktu. Savaş nedeniyle gazyağı o kadar kıt ve pahalıydı ki fenerlerin yakılması mümkün değildi. Zaman zaman, özellikle de Hıristiyan semtlerde evlerin pencerelerinin arkasında hareket eden gölgeleri görebiliyordum.

Haydarpaşa-Üsküdar yolu üzerindeki nizamiyede, nöbetçi asker kayıtsızca gidip geliyordu. Sonra Ermeni mezarlığına rast geldim. Yol tam önümde ikiye ayrılıyordu. Kısa olanı beni doğrudan Selamsız'dan aynı adlı nizamiyeyi geçerek Acıbadem'e götürüyordu. Ne var ki, burayı geçer geçmez, evimizin nizamiyeden sadece birkaç adım mesafede olması içimi ürpertmişti. Bu yüzden, İcadiye'ye sapıp Yahudi mahallesine kadar ilerlemeye, oradan Selamsız'a geçmeye karar verdim. Böylece neredeyse evimin tam karşısına çıkacaktım.

Saat ona gelmişti. Alttaki odada ışığın olması ve perdenin aralanması şaşırtıcıydı. Annem her zaman akşam saat 9'da yatardı; ama şimdi hâlâ pencerenin önünde oturuyordu. Acaba rüya mı görüyordum? Gözlerime inanamıyordum! Düşünün, eve gelip annemi görebilmişim! Mutluluktan ağladım. Ama annemin kalbi vardı; aniden karşısında belirmem onun için tehlikeli olabilirdi. Ben de gene aynı sokakta olan ablamın evine gittim.

Beş mermer basamak çıkıp ön kapıya gelince, pencereden kayınbiraderimi, kız kardeşlerimi, 4-5 yeğenimi gördüm. Tesadüfe bakın ki benim hakkımda konuşuyorlardı. Yavaşça pencere camını tıklattım. Asker olan yeğenlerimden biri kapıya geldi. Benim yolunu kaybeden bir Alman askeri olduğumu sandığından, Fransızca ne istediğimi sordu.

"Onnik!" . . . "Vay canına, dayı. . ."

İkimiz duygularımıza hâkim olamayıp birbirimize sarılır öperken, içeridekiler yeğenimin neden kapıda kaldığını merak etmeye başlamışlardı. Onlar da birer birer kapıya gelmiş, etrafımı sarmışlardı. Hepsi hikâyemi dinlemek için sabırsızlandığından beni soru yağmuruna tutmuşlardı. Bu arada, ben de tutuklandığımdan beri buralarda ne olduğunu öğrenmek için sabırsızlanıyordum.

Sorular birbirine karıştı. Üzüntü ve matem gözyaşlarının yerini sevinç gözyaşları aldı. Ama hepimiz yarınımızdan endişe ediyorduk.

Anlattıklarımı kısacık bir özete sığdırmama rağmen, yolculukta cesaretim herkesi şaşırtmış, hayretler içinde bırakmıştı. Daha sonra dört gün içinde trenle Avrupa'ya gideceğimi de söyledim.

Bütün bunlar onlara bir düş gibi görünüyor, bir hayalet görmüş gibi irkiliyorlardı. Tutuklandıktan hemen sonra Türk polisinin evi didik didik aradığını, *Kanonagir Hay Yegeğetsvo* [Ermeni Kilisesi'nin Kanonları] dahil tüm kitap ve el yazmalarımı götürdüğünü söylediklerinde, başımdan aşağı kaynar sular döküldü.

15 gün önce, annem müneccim gibi kız kardeşlerim ve yeğenlerime demiş ki: "Oğlum İstanbul'a dönmeye hazırlanıyor." Her zaman zihin gözüyle ne durumda olduğumu görmüş, beni görmek için iki misli duacı olmuştu. Şafaktan önce kalkar, salona gider yalnız dua ederdi. "Oğlum zor günler yaşıyor. Tehlikelerle boğuşuyor. Hiç olmazsa dualarımı kabul et ve bu yolla ona yardım edebileyim... Köpekler zavallı yavrumu öldürmesin." Allah onun gözyaşları içinde ettiği duaları kabul etmişti. İnsan nasıl böyle bir mucizeye inanmaz ki?

Gece yarısı evime döndüm. Bütün gece annemi düşünüp durduğumdan gözüme uyku girmedi. Sokakta duyduğum her ayak sesini beni yeniden tutuklamaya gelen polislere ait sandığım için içim ürperiyordu.

Sabah olduğunda, annem yatak odasından çıktı. Onu karşılayan kız kardeşim müjdeyi verdi: "Anne, dün gece Kutsal Peder'den gelen gizli bir mektuptan kardeşimin Avrupa'ya gitmek için birkaç gün içinde İstanbul'da olacağını öğrendim. Şaşıran annem ona cevap verdi: "Kızım, beni niye kandırmaya çalışıyorsun Allah aşkına? Oğlumun burada olduğunu bilmediğimi mi sanıyorsun. Bu sırrı benden neden saklamaya çalışıyorsun?"

Kız kardeşimin haberi alıştıra alıştıra verme çabasına gerek kalmadığından, odamdan çıkıp anama sarıldım.

"Anacığım!"

"Yavrum, oğlum benim, dünyalar kurban olsun sana!"

33

MÜTAREKE: İTİLAF DONANMASI TÜRK BAŞŞEHRİNE GİRİYOR

1918 ilkbaharında, savaşın seyri adım adım Almanya'nın aleyhine dönerken, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin İtilaf güçleri safında savaşa katılması buna neden olmuştu. Amerika Birleşik Devletleri, İtilaf saflarına sınırsız bir insan gücü, para ve malzeme katkısı sunmuştu. Öte yandan, Almanya özellikle insan gücü ve besin kaynakları bakımından ağır zorluklar yaşamaya başlamıştı.

Böylece 1918 sonbaharında savaşın sonu yaklaşıyordu.

Batı Cephesi'nde, 12-15 Eylül'de Saint-Mihiel'de, 26 Eylül'de başlayan Meuse Argonne taarruzunda ve 28 Eylül'de Ypres ve Cambrai'de İtilaf güçlerinin zaferleri, Almanları geri çekilmeye zorlamıştı. 250 binden fazla savaş esiri, yaklaşık 10 bin top ve birçok askerî depo İtilaf güçlerinin eline geçmişti.

25 Eylül'de, hızla ilerleyen İtilaf orduların Başkomutanı Mareşal Ferdinand Foch, Ren kıyılarına ulaştı. Bu arada, Batı Cephesi'nde de İtilaf orduları her gün Almanya'yı ve müttefiklerini geri çekilmeye zorluyorlardı. Balkan harekâtında, birleşik Fransız, Sırp ve Yunan ordularının komutanı General Franchet d'Espérey'nin saldırıp Zovik, Stravena, Cherna, Perlepe, Manastır, Strumnica, Kochana ve Üsküp'ü ele geçirmesi, Bulgar ordusunun dağılmasına yol açmıştı.

İtilaf ordularının Balkanlardaki baskısı ve parlak zaferleri nedeniyle, Bulgar ordusundan 90 bin asker esir alınmış; 2 bin top ve çok sayıda ganimet ele geçirilmişti. Bulgaristan, başka çaresi kalmayınca 26 Eylül'de General Georgi Todorov'u müzakereleri başlatması için Franchet d'Espérey'ye göndermiş; Bulgaristan mütarekeyi Selanik'te 29 Eylül'de imzalamıştı. Bu ateşkesle, Türkiye ve Almanya arasındaki iletişim hatları kesinlikle kesilmişti.

Artık Almanya'yla iletişim hattı kopan ve yeniden ikmal umutları suya düşen Türkiye, Bulgaristan örneğini izlemeye mahkûmdu. Filistin, Suriye ve Mezopotamya harekâtlarında, İngiliz-Hint ordusunun komutanı General Allenby, Türk taarruzunu durdurmuş ve yaklaşık yarım milyon askerle, Suriye'de yıpranmış Türk kuvvetlerini silip süpürmüştü.

Ülkeyi yöneten Talat-Enver-Cemal kabinesinin şimdi istifaya zorlanması nedeniyle, Sultan VI. Mehmet başbakanlığı yaşlı Tevfik Paşa'ya vermişti. İngilizler daha önce de birkaç kez başbakanlık yapmış olan Paşa'ya güveniyordu. Yeni başbakan, yeni donanma bakanı Rauf Paşa'yı Kutülamare'de esir düşmüş olan İngiliz amiral Sir Arthur Calthorpe ile birlikte İngiliz general Townshend'e gönderip ateşkes arayışına girmişti. Bulgarların teslim olmasından yaklaşık bir ay sonra, 30 Ekim 1918'de, Mondros'ta İtilaf Donanma Komutanı Amiral Calthorpe'un gözetiminde on dört maddelik mütareke imzalandı. Bu mütarekeye göre, Türkiye kayıtsız şartsız teslim oluyor; başkentini, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarını, tüm savaş malzemeleri ve silahlarıyla birlikte demiryollarının idaresini ve donanmasından kalanları İtilaf güçlerine teslim ediyordu.

Aynı zamanda, Türkiye'nin yıkımından sorumlu olarak gözaltında tutulan Talat, Enver ve Cemal, İtilaf donanmasının yakında İstanbul'a gireceğini ve hesap verme vaktinin geldiğini anlamışlardı. Denizyoluyla Romanya'ya kaçıp kılık değiştirerek oradan günlerini gün ettikleri Berlin'e geçmeyi başarmışlardı.

Dünya Savaşı'ndan sonra, Türkiye 441 bin kilometre kare yüzölçümü ve 1.8 milyon nüfusuyla Arabistan'ın tamamını; 448 bin kilometre kare yüzölçümü ve 1.141.200 nüfusuyla Mezopotamya'yı (Basra, Bağdat, Musul vilayetleri ve bağımsız Der Zor sancağı); 18 bin kilometre kare yüzölçümü ve 350 bin nüfusuyla Filistin'i; 200 bin kilometre kare yüzölçümü ve 2 milyon 750 bin nüfusuyla Suriye ve Lübnan'ı kaybetmişti. Toplamda Türkiye 1.108.100 kilometre kare toprağını ve 6.041.200 uyruğunu yitirmişti.

Böylece, Türkiye yazgısı henüz belirlenmemiş olan doğu vilayetlerini saymazsak, Küçük Asya toprakları ve Edirne'ye sıkışmıştı. 1914'teki savaş öncesinin istatistiklerine göre, toplam 702.300 kilometre karede yaklaşık 10 milyonluk nüfusu barındırıyordu. Ama 1918'de, Mütareke'den sonra, resmî Türk beyanlarında, neredeyse nüfusun yarısının elde kaldığı açıklanmıştı. Savaş sırasında yaklaşık 4.5 milyon kişi kaybedilmişti. Bunların 2 milyonu Ermeniler, Rumlar, Süryaniler ve diğer

Hıristiyanlarken 2.5 milyonu Müslümanlardı; asker, mülteciler ile salgınlar ve açlık kurbanlarıydı.

30 Ekim'de Mondros mütarekesinin imzalanmasından dört gün önce, İngiliz-Hint orduları Halep'i ele geçirmiş; General Allenby'ye on binlerce Türk askeri esir düşmüş ve büyük çapta ganimet ele geçirilmişti. Mütarekeden dört gün sonra, Fransız subaylarının komutasındaki iyi eğitimli Ermeni gönüllülerin de içinde bulunduğu İtilaf ordusunun bütün Kilikya'yı işgal etmesi, perişan hâldeki sağ kalan Ermeniler arasında muazzam bir coşkuyla karşılanmıştı.

Bu arada güçlü İtilaf donanması, Çanakkale'yi on günde mayınlardan temizleyecekti. O zaman başkentin bütün günlük gazeteleri, birleşik İtilaf donanmasının İstanbul'a 13 Kasım'da gireceğini haber veriyordu.

Almanya'da da hızla tırmanan olaylar bu ülkenin ve müttefiklerinin teslim olmasını hızlandırmıştı. 29 Eylül 1918'de, Bulgaristan'ın ateşkesi yaptığı gün, İmparatorluk Almanyası kabinesi istifasını sundu. 5 Ekim'de yeni başbakan, Baden Prensi Max, Amerika'ya genel bir ateşkes önerdi. Almanya'da devrim başlıyordu; Bavyera Württemberg kaçmış ve İmparatorluk Almanyası'nın eski krallıkları cumhuriyet kurma mücadelesine girişmişlerdi.

6 Kasım'da, Mareşal Foch'la müzakereler için Almanya'nın tam yetkili temsilcileri Matthias Erzberger, Yüzbaşı Ernst von Salow ve General von Grunnel harekete geçti. 8 Kasım'da, kanlı savaşın gerçek sorumlu kişisi olan kibirli Alman Kayzeri Wilhelm, veliaht prens oğluyla birlikte tahtan feragat edip korku içinde Hollanda'ya kaçtı. Almanya'da cumhuriyet ilan edildi ve 11 Kasım 1918'de Picardy'de Compiègne ormanında imzalanan mütarekeyle tarihte eşi benzeri olmayan bu savaş sona erdi.

13 Kasım'da, 42 parça büyük ve küçük harp gemisinden oluşan İtilaf donanması, Çanakkale Boğazı'nı geçerek Türk başkentine doğru seyretmeye başladı.

Bana gelince, 26 Eylül'de İstanbul'a gelerek, dört gün sonra Avrupa'ya gitmek üzere hazırlık yapıyordum. Ama aynı gün sabah gazeteleri beklenmedik Bulgaristan ateşkesini haber verdiler. Bulgarların yaptığı bu ayrı barışın genel mütarekeye kapı açacağını görmek için insanın politikacı, diplomat ya da stratejisyen olması gerekmiyordu.

Bu nedenle, İstanbul'dan ayrılışımı erteleyip anılarımı yazmaya başladım. Kimi zaman kendi evimde, kimi zaman kız kardeşimin evinde giz-

lenerek, doğrudan yaşadığım ya da tanıklardan doğrudan işittiğim Ermeni şehitler menkıbelerinin pek çok trajik ve canice olayı henüz belleğimde tazeyken, Ermeni Golgothası'nın mevcut tarihini yazmak istiyorum.

Anılarımın özetini hazırlarken, gündelik olayları endişeyle izliyordum. İstanbul'a geri döndüğümü kimse bilmiyordu. Ama gazeteler İtilaf donanmasının İstanbul'a 13 Kasım'da gireceğini yazdıklarında, bu eşsiz tarihsel olaya tanıklık etmek için kâğıt kalemi bir yana bıraktım. Birleşik İtilaf donanmasını karşılayan seyircilerin ilk sıralarında oturmak gibi özel bir ayrıcalığa sahip olduğumu hissettim. Pek çokları gibi, onun adalet ve hakkın muhteşem zaferini temsil ettiğine ve artık despot hükümetlerin zincirlerinden kurtulmuş olduğumuza ben de inanmıştım.

İçim içime sığmadığı hâlde, şüphelerim devam ettiğinden tedbiri elden bırakmıyor ve patavatsızca davranışlardan kaçınıyordum. Böylece 1914'de Berlin'den almış olduğum redingotu ve silindir şapkayı üzerime geçirip Üsküdar'dan Kuzguncuk'a indim. Eğer vapurla Beşiktaş'a geçersem, pek çok Ermeni tanıdıkla karşılaşacağımı bildiğimden, Boğazı dolmuş motorlarıyla geçmeye karar verdim.

Beni bir Ermeni doktor sanan Türk motorcu, benimle dertleşeceği umuduyla şunları söyledi:

> *Efendi*, ne günlere kaldık! Felaketler çöktü üstümüze! Talat ve Enver vatanı mahvettiler. Pılılarım pırtılarını toplayıp kaçtılar; bizi de kendi kaderimizle baş başa bıraktılar. Gâvur donanmasının böyle ihtişamla İstanbul'a gireceğine ve biz Müslümanların sadece seyirci kalacağına kim inanırdı ki?

Kendiliğinden ve hiç elimde olmadan onu teselli etmeye çalışırken, "Bu kara köpekler de giderler; endişelenme" dedim.

Beşiktaş iskelesinde iner inmez, İtilaf donanması Boğaz'a girerken Alman sefaretinin bulunduğu tepeden izlemek için arabayla Gazhane yoluyla Pera ve Taksim'e gitmek için acele ediyordum. Gerçekten de manzara eşsizdi. 22 İngiliz, 12 Fransız, 10 İtalyan ve Yunan –toplam 44 parça büyük ve küçük her çeşit– harp gemisi, bacalarından dumanlar tüte tüte, Marmara'dan Boğaz'a muzaffer bir giriş yapıyorlardı. Bu güçlü donanmanın amiral gemisi, büyük İngiliz dretnotu, HMS Agamemnon, Amiral Sir Arthur Calthorpe komutasında, Beşiktaş'taki Dolmabahçe Sarayı'nın önünde demir atıyordu.

Orada bazı gemiler ayrıldı; bazıları Haydarpaşa önlerine, diğerleri Aya Stefanos açık sularına demirledi. Torpido botlarından oluşan bir diğer grup, Sarayburnu önünde dururken, birkaç kruvazör Karadeniz girişindeki Boğaz şeridinde bulunan Osmanlı hisarlarının önlerinde demirlemeye gitti.

Her türlü etnik kimlikten başkent ahalisi deniz kıyılarına, İstanbul'un tepelerine, özellikle benim de bulunduğum Ayazpaşa'ya yığılmış; büyük bir merakla donanmanın hareketini izliyordu.

Boğaz'ın üzerinde uçan birkaç İngiliz uçağı, bu tarihî olaya daha büyük bir şaşaa katıyordu. Rum halkı, bu manzara karşısında o kadar coşmuş ve gururlanmıştı ki sanırsınız zaferi kazanan onlardı. Gözlerini Yunan donanmasının gözbebeği dev zırhlı kruvazör Averof'dan ayıramıyorlardı. Zırhlı, 2 Yunan torpido botuyla birlikte Kadıköy önlerinde 2 İngiliz firkateyninin arasında demirlemişti. Bu Yunan dretnotu milli marşlarını çalmaya başlayınca, Kadıköy sahilinde toplanan binlerce Rum "Zito!"* [**Yaşasın (Rumca)*] diye bağırmaya başlarken, Türk polisi bu gösteriyi düzenleyenleri döverek gözaltına alıyordu.

Manzarayla ilgili ilk izlenimlerimi derleyip toparlamak ve halkın nabzını tutmak için birkaç saat sonra, Taksim'den Tünel'e yürümeye karar verdim. Allah'ım! Bu ne coşku ve sevinç! Ortalık yıkılıyordu. Bütün Pera, İstanbul'un bu Avrupai semti sarhoş Ermenilerin ve Rumların gürültüsüyle inliyordu. Evler gibi bütün önemli binalar ve ticarethanelere irili ufaklı İngiliz, Fransız, İtalyan, Belçika ve Yunan bayrakları asılıydı. Büyük kalabalık ne zaman İtilaf ordusu ya da donanmasından bir subaya rastlasa, çılgınca "İngiltere için Hurra! Fransa için Hurra! Yunanistan için Hurra!" diye bağırıyordu.

Neşeli kalabalık geçerken, Fransız, Rum ve Ermeni kızlar Pera'nın ana bulvarındaki pencerelerden çiçekler atıyorlardı. Ortalık "Zito!" çığlıklarıyla inliyordu. Bu arada, Müslümanlar evlerinin demir parmaklıklı pencerelerinin arkasından sessizce olup biteni seyrediyorlardı.

Pera'yı geçerken, Yunanistan sefaretinin tam önünde 2 Ermeni'yle karşılaştım. İçlerinden biri beni dikkatle süzdü. Sonra yanlarından geçerken, arkadaşına şöyle dedi: "Kardeşim, bu adamı bir yerlerden gözüm ısırıyor; ama nereden?" Birkaç adım sonra acaba bana hâlâ bakıyorlar mı diye döndüğümde, onların beni şaşkın şaşkın seyrettiklerini gördüm.

Bon Marché mağazasına komşu pastanelerin önünden geçtim. Türk başkenti açlıktan kırılırken, savaş öncesiymiş gibi bütün vitrinlerin çeşit çeşit şekerleme, kuru pasta ve sütlü tatlılarla dolu olmasına çok şaşırdım. Tabii ki rüşvetçi Türk memurlar yüzünden fakirler bir lokma ekmeğe muhtaçtı. Savaş sırasında kolay para kazanan zenginlerse, yiyip içiyor, hayatın tüm nimetlerinden faydalanıyor, mal mülk alıp çılgınca alışveriş yapıyorlardı.

Makyajlı kadınların gülünç moda giysileri, derin göğüs dekolteleri ve hafifmeşrep tavırları özellikle dikkatimi çekti. Daha sonraki haftalarda, gördüklerim bana savaş dönemindeki ayıplanacak gelişmelerin Türk başkentini bir Babil'e dönüştürdüğünü düşündürdü.

34

GALİPLER CEZALANDIRMAYA MI YAĞMALAMAYA MI GELDİLER?

İstanbul dışında birkaç saatlik zafer gösterisinden sonra, İtilaf donanması başkent çevresindeki sularda birkaç harp gemisi bıraktıktan sonra İzmit Körfezi'nde demirledi. İngiliz, Fransız, Amerikan ve İtalyan amiralleri, Pera'daki muhteşem sefarethanelere yerleşirlerken, Türk hükümetinin resmî temsilcileri onlara saygılarını sunmak için koştular.

Fransız cemiyeti adına, Bonet coşkulu nutuk attı. Fransız sefaretinde, ona cevaben Fransız amirali Amet, yurtsever üslupla şunları söyledi:

> Sevgili yurttaşlar; uzun kâbusunuz nihai kurtuluşu simgeleyen muzaffer İtilaf Donanması'nın boy göstermesiyle sona erdi. Bir Fransız adı taşımak kadar gurur verici olan bir şey var mı? Mareşallerimiz Joffre ve Foch'a şan olsun; yaverlerine şan olsun; ilk bozgunu yaşatan doğu cephesindeki kazandığı zafer için General Franchet d'Esperey'e şan olsun. Cumhuriyet hükümetine şan ve şeref. Tüm iç ve dış düşmanlara karşı, bu zaferin yaratıcısı, saygıdeğer ve büyük kurtarıcımız Georges Clemenceau'ya şan olsun; ona şükran ve minnettarlık borçluyuz.

Yaşadığımız bugünler coşku ve çılgınlıkla geçen büyük tarihsel günlerdi. En büyük amiraller ve komutanlar da sıradan halk kalabalıkları da aynı şekilde zafer kutlamalarının sarhoşluğunu yaşıyor, sevinç ve coşku içinde yerinde duramıyorlardı. Herkes zaferin şan ve onuruna kapılıyor; herkesi kendisini yanındakinden daha yurtsevermiş gibi ifade etmeye çalışıyordu.

Şarkın tarihi "Hasta Adam"ı, gerçekten de kellesini kaybetmişti. Ama halkın duygularına tercüman olan Türk basını, Türk milletinin yaygın katliamların tertiplenmesinden sorumlu olmadığını; Selanikli birkaç maceracının bu suçları işlediğini ve şimdi bu adamlar kaçtığına göre, bu defterin kapandığını ilan ederek kendilerini temize çıkartmaya çalışıyordu.

Bütün Türk basını bu görüşü ifade ediyor, tümü şunları yazarak sorumluluğu inkâr ediyordu: "Biz masumuz; bu suçları işleyenler bizler değiliz. Suçlular kaçanlardır; vatanımızı mahvedip ülkeyi perişan edenlerdir. Şimdi de kaçıp fakir halkı kendi kaderiyle baş başa bırakmışlardır." Mütarekeyi izleyen günlerde, Türklerin psikolojisine dair kesin bir fikir vermek için, burada Türk yazarı Refik Halit'in etkili günlük Türk gazetesi *Zaman*'da ön sayfada yayınlanan makalesini olduğu gibi alıyorum:

SAKIN ALDANMA, İNANMA, KANMA...

Evet, sakın aldanma, inanma, kanma; bu dünya hile, hud'a (aldatma, oyun, hile) dünyası... Evvela çoban görünüp başa geçiyorlar, sonra kurt olup sürüyü yutuyorlar; sulh ile beraber önümüze yine bir politikacı kumpanyası çadır kurup para dolabı oynayacak, köşede bucakta kalan siyaset hanendeleri top top olup hürriyet şarkısı okuyacak, adalet manisi çağıracak, parsa toplayacak; yeni yeni hokkabazlar türeyip, "Ne sihirdir, ne keramet, el çabukluğu marifet!" diyerek avucumuzda kalanı da kapacak, külahına koyacak; hülasa aynı pandomima, aynı dalavere, aynı kaşkariko! Sakın aldanma, inanma, kanma! Ne aşıkın sazına, ne mebusun sözüne, ne hacının lafına, ne papazın putuna... benim hepsinden ağzım yandı, hepsinden sıtkım sıyrıldı. Yine biri çıkacak, "Müsavat! (Eşitlik, denklik)" diye haykıracak; 5 sene sonra Çamlıca'dan Kanlıca 'ya kadar arazi alıp Elmalı bendini kendine havuz yapacak, halkı susuz bırakacak...Yine biri türeyecek, "Adalet!" diye inleyecek; ertesi gün harmanlar yakacak, çiftlikler basacak, adamlar asacak! Yine biri gelecek: "Hürriyet!" diye bağıracak; sonra ağzımı dikecek, elimi bağlayacak, sırtıma binip keyfini getirecek! Yine ne "fazıl-ı muhterem" ler gelecek, ne "kahraman-ı hürriyet"ler türeyecek, ne "ebb-i(otlak)meşrutiyet"ler doğacak...Sakın aldanma, inanma, kanma; on senedir aldığın derslerden hâlâ uslanmadınsa adam olacağın yoktur, yazıktır sana...ne yeni fırkalara inan, ne tatlı ümitlere kapıl, ne Ali'den fayda bekle, ne Veli'den iyilik um...Eski hamam, eski tas, eski nalın, eski tarz...Zannetme ki katır doğurur, kısır emzirir, 40 yıllık yani, Kani olur... Millet aşkına yaya gezeriz diye gelirler, sonra Babıali'den Nafıa'ya kadar otomobile binerler; su içeriz derler, şampanyaya kanmak bilmezler; kulübeyi kendilerine çok görürler, biraz geçince saraylara sığmazlar; bugün şehre eşek sırtında girerler, yarın tahtırevanla çıkarlar...Bakalım yine ne tüysüzler çullanacak, ne sünepeler sivrilecek, ne solucanlar yılanlaşacak!

Sakın aldanma, inanma, kanma! Tatlı lafa yine ökse gibi tutulursun, seyran, diye yola çıkar yine zindanlara sokulursun!

On senedir neler gördük neler! Meğerse dağa çıkmışlar, bağa girmek için...Baykuşu kaçırmışlar, yuvasına geçmek için...İstibdadı yıkmışlar, meydan bulmak için...sırma saçlılar kel çıktı, badem gözlüler kör...Parada gözüm yok diyenler Karun'a döndü. Harun bildiklerimiz Haccac'ı geçti! Artık kuru lafa aldanma sahte işe inanma, şuna, buna kanma... Kürk giydireceğiz derler, pöstekini çalarlar; taç koyacağız derler, külahını kaparlar; dost görünürler, ciğerini yakarlar; gömleğini aşırıp hasırlara sararlar,"Haydi, yürü!" deyip öne katarlar, sonra birer birer savuşup ateşe seni atarlar...Ayanı da böyle, Mebusu da, maazallah...

Harp açılır, elde şakşak, hokkabaz yamağı gibi: "Pek güzel efendim, öyledir efendim, münasiptir efendim", sulh görünür, kır kahvecisi gibi: "Ağam, buyurun!"; İttihat hükümeti gelir, hemen hamam natırı gibi: "Sümbülümsün sen benim, ben seninim sen benim!" manisini okur; muhalifler geçer: "Cepkenim dalda kaldı, gözlerim yolda kaldı!" türküsünü çağırır! Bugün Alman meddahıdır, on para ver söylet, yirmi para ver sustur...Yarın İngiliz dostudur, birayı bırakır, viskiye dadanır. Böyle kararsız, mesleksiz ricali al da rafa koy! Matbuat dört senedir vezir gönlü eğlendirmek için mahsus terbiye olmuş bir usta papağan gibi hoşa gidecek üç cümle tutturdu idi: Yaşasın muharebe, aferin Hindenburg, zafer-i nihai! Şimdi de öyle, yine üç cümle: Yaşasın musalaha (barışma, uzlaşma), aferin Vilson, sulh-i münferit...Zaten gazeteciler makbule geçsin diye kendi kafalarını yan tarafa bırakmışlar, paşamızın başını takınmışlardı; her başmakale sanki Enver Paşa'nın başından çıkardı...Bakalım bundan sonra kimin kafasına denk yazacaklar, kimin arabasına binip ne türküsü çağıracaklar...

Sakın aldanma, inanma, kanma... Yalan dolan makaraları yine sağılmaya başlanacak, yine elimizdekiler kapılıp deve yapılacak; toklar çekilip biraz da açlar yalanacak... Bu işin künhü budur! Polis zannedeceksin, harami çıkacak; nimet diye gideceksin, tuzak çıkacak; melek görünecek, şeytan çıkacak... Gözünü açmazsan yine yumurtalar cılk çıkacak!

Hülasa artık her sakallıyı baban sanma, her lafa kulak asma, kabadayılığa yekûn tut, efeliğe kapılma... Bu benim sana baş nasihatim: Gözünü aç, ayağını tetik at, yine aldanma, inanma, kanma!"* [*Refik Halit Karay, *Sakın Aldanma, İnanma, Kanma*, 2009, İnkılap Kitabevi, İstanbul, s. 81-83.]

Bu başmakale, Türk liderlerin nasıl ikiyüzlülük, aldatma ve hainlikte nasıl mükemmelleştiklerini ortaya koyuyor. Her zaman ikiyüzlü olmuşlardı; güçsüze karşı acımasız ve zalimken, güçlüye dalkavukluk, yaltaklık edip izzet ikramda bulunmuşlardı. Bu ikinci eğilim, İtilaf güçleri İstanbul'a girdiğinde kabak gibi ortaya çıkmıştı.

Türk diplomasisi ve stratejisi iflas etmişti; ama sadece mütareke sonrası değil asırlardır ustalıkla kullandıkları tükenmez sermayeleri ikiyüzlülük, dalkavukluk ve hile olmuştu. Şimdi kendileri kurban hâline gelirken, paramparça ettikleri Ermeniler suçlu olmuştu. Onlar savcı olurken, Ermenileri sanık kürsüsüne oturtmuşlardı. Bu yüzden, Pierre Loti, Claude Farrere ve Madam Golis [Berthe Georges-Gaulis] gibi önde gelen Fransız yazarlarının yazılarının Türkler lehinde bu kadar coşku ve hayranlık yüklü olması hiç de sürpriz sayılmamalı.**[1]**

Türk başkentindeki saraylar (Dolmabahçe, Çırağan, Beylerbeyi), Sarayburnu, Kâğıthane ve Beykoz'da çeşitli köşkler ve İstanbul'un en ünlü camileri, bir Ermeni'nin, saray mimarı Balyan Amiras'ın eserleriydi. Kimse bunu kabul etmek istemiyor. Kütahya çinileri, 5 asırdır İstanbul, Bursa, Kütahya, Kastamonu, Konya, Söğüt ve bütün Küçük Asya'nın tarihî İslam merkezlerindeki Türk camileri ya da ibadethanelerinin mihrablarını süslemekte kullanılıyor. Bu çiniler de Kütahyalı Ermeni ustaların eserlerdir. Genelde "Türk" diye bilenen halıcılıkta hem yün boyama ustaları hem de tasarımcılar yine Ermenilerdi. Ancak Türk halısı denmesinin nedeni, ihracatın Türkiye'den yapılmasıydı.

600 yıllık egemenlikleri boyunca, Türkler katliam, yağma, zorla Müslümanlaştırma ve devşirmeden başka bir uygarlık izi ya da hatırası bırakmamışlardı. Yeniçeri ordusu kaçırılan Hıristiyan çocuklardan devşirilmişti. Onlar katledildiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtişamı da sönmeye başlamıştı.* [**Vergi alma amacıyla el konulan, Müslümanlaştırılan ve askerî kışlalarda yetiştirilen Hıristiyan çocukları olan Yeniçeriler, Osmanlı İmparatorluğu'nun Saray Muhafızları'ydı. Evlenmeyen, iyi ücret alan ve nefsine düşkün bu oluşum o kadar güçlenip kontrolsüzleşti ki 1826'da Sultan II. Mahmud bütün Yeniçeri ocaklarının yok edilmesini emretti ve bu uygulama yürürlükten kaldırıldı.*]

Böylece Dünya Savaşı'ndan sonra, Türkler şiddetli kayıplarını telafi etmenin başka yolunu görmediklerinde, İtilaf güçlerini de ikiyüzlüce kandırmaya kalktılar. O yobaz cihadçılar haremlerinin kilitli pencere ve kapılarını açtılar. Yabancı subaylara sunulan rujlu, makyajlı, parfüm kokulu Türk kızlarıyla kolay bir zafer kazandılar. Türklerden nefret edenler Türk sevdalısı, yargıçlar avukat oldular.

İyi karşılanmalarından cesaret bulan Türk kadınlar, yabancı subaylarla gönül eğlendirmekte ustalaştılar ve Türkler paşaların, beylerin ya da soylu Türk ailelerinin hurileri olarak bu kahraman kadınları galiplere

sundular. Böylece Türk başkentine giren galipler, çok geçmeden cezalandırmaya mı yoksa ödüllendirmeye mi geldiklerini unuttular.

Türkler, hak ettikleri cezayı şaşkınlıkla beklerken, güya küçük milletlerin özgürlüğü için savaşan yabancı askerlerin önceliği yağmalamaya verdiğini görmeye başladılar. Bu yüzden uysal mağluplar, yavaş yavaş bırakın silahsızlandırılmayı, İngiliz ordusu Suriye'yi Fransızlara bırakırken gizlice yeniden silahlanacaklarını anlamışlardı.

1922'de bir Amerikan gazetesinde yayınlanan ünlü Amerikalı William Ellis'in "Nemesis [İntikam Tanrıçası]" adlı makalesi, haklı bir eleştiri olarak tüm Ermeni gazetelerinde de yeniden yayınlanmıştı. Aşağıda bundan bir alıntı veriyoruz:

> Bir tek İngiliz otoritelerinin sorumlu Türklerin cezalandırılmasını üstlendiklerini söylemek doğru olur. Mütareke sonrası, Ermenilerin yok edilmesi gibi büyük bir suçun kesin sorumlusu olarak Türk suçlulardan ellisi bir gece ansızın tutuklanıp Malta kalesine sürgün edildi.

Bunların arasında, Erzurum Valisi Tahsin; Sivas Valisi Muammer; Harput valisi Sabit; Erzincan Valisi Memduh; İttihat merkezinin işleyişinde başı çeken Ali İhsan, Fahri, Cevat, Ali ve Mahmut Kamil paşalar, İttihatçı gazetelerin çığırtkan editörleri, v.b. vardı.

Ama hepsi bırakın az çok ceza almayı, mahkemeye bile çıkarılmadan, 1921'de Malta'dan salınıp İstanbul ya da Ankara'ya geri dönmüşler; böylece mucize eseri sağ kalabilen Ermeni ve Rumlara karşı planlarını hayata geçirebilmişlerdi. Sır perdesinin aralanması, zevahiri kurtarmanın artık gerekli olmadığını ortaya koymuş ve Mütareke'yi izleyen günlerin talepleri karşılanmıştı. Böylece siyasal iklim özgün gerçekliklere aykırı düşen yeni gereksinimler doğurmuştu.

Böylece her galip hükümet Türklerle kendi çıkarlarına uygun pazarlığa girişti. Eski hamam eski tas! O hükümetlerin temsilcileri, resmî söylemlerinde ellerinde zeytin dalıyla Şark'a Hıristiyan halklara adalet getirip haklarını vermek için gelmiş oldukları nakarat gibi tekrarlamayı unutmuyorlardı.

34. Bölümün Notları:

[1] Pierre Loti (Louis-Marie-Julien Viaud) 1850-1913: Fransız deniz subayı ve yazardı. Claude Farrere (1876-1957) popüler bir Fransız yazarıydı. Berthe Georges-Gaulis (1861-1942) gazeteciydi. Hepsi de Türkiye hakkında yazan ve ülkenin I. Dünya Savaşı'ndan sonraki pozisyonunu destekleyen Türk dostlarıydı.

MÜTAREKE ARİFESİNDE İSTANBUL'DA GENEL DURUM

Felaketzede Ermeni halkından mucize kabilenden sağ kalıp bir şekilde yaşamayı başaranlar, ağır ağır küçük kervanlarla Küçük Asya'nın ücra köşelerinden ve Mezopotamya çöllerinden harap baba ocaklarına dönüyorlardı; Erzurum, Van, Bitlis, Muş ve Erzincan Ermeni vilayetleri ahalisi hariç. Bu yörelerde her şey yok edilmiş (Türk haremlerine kapatılan birkaç yüz Müslümanlaştırılmış Ermeni kadın ve kız dışında), hiç Hıristiyan kalmamıştı. Ama neredeyse hiç Müslüman da kalmamıştı.

Rus sınırı boylarındaki bu geniş vilayetlerde, o yörelerden İstanbul'a geri dönen güvenilir Türk ve Ermeni askerlerinin tanıklığına göre, geride kalan nüfus en fazla 450 bindi; Türkler, Kürtler, Çerkesler, Kızılbaş ve Yezidi. Ermeni unsur ortadan kaldırılmışken, ya Rus ordularınca çiğnenip geçilen ya da güneye doğru göç eden Müslüman halklar hastalıklar, salgınlar ve açlıktan kırılmıştı.

İran'a giderken bu vilayetlerden geçen güvenilir ve oldukça iyi eğitimli bir Kürt, kendi gözleriyle tanık olduklarını şöyle anlattı:

> Bitlis şehrinde tek Ermeni yok. Ermenilerin evleri harap. Ayakta duran tek kilise bulamazsınız. St. Garmrorag manastırı kışla olmuş. Bitlis'ten göçen Türkler hâlâ evlerine dönmemiş.
>
> Muş şehri harabe yığını. Sakinlerinin geri döndüğü en fazla 15 Ermeni hane kalmış. Onlar da fırıncı ve kunduracı. Ermeni mahallesi tamamen küle dönmüş. Kiliseler tahrip edilmiş. Havariler manastırı yarı yarıya yıkık durumda. St. Garabed de öyle. Yıkılmayan kısım kışla olarak kullanılıyor.
>
> Sason'da Ermenilerden iz yok. Sadece Müslümanlaştırılmış birkaçı kalmış. St. Ağperag manastırı hâlâ ayakta; ama içinde sadece 2 çömez var.

Manastırda Şego adlı Kürt aşiretinin borusu ötüyor. Ünlü zalim Musa Bey manastırı defalarca yıkmak istediyse de hep Şego aşiretinin engellemesiyle karşılaştı. Manastırda kalan 40 kadar Ermeni dul ve yetimin hâli hepten perişan.

Kürt aşiret reisi Musa Bey, Vartinis [Nohutlu] köyünde oturuyor. Birkaç Ermeni erkek hizmetlisi var. Ayrıca 7 Ermeni bekâr kız ve kadın da onun "hizmeti"nde. Bu kadınların içinde Vartinis'in [Nohutlu] yerlisi Kasbar Ağa ile Bitlisli ünlü Ermeni tüccar Mahdesi Çerçiz Krikoryan'ın kızları da var. Bu köyün Ermeni Mezarlığı bile yok edilmiş. Kürtlerin de Türklerin de ellerinde çok sayıda Müslümanlaştırılmış Ermeni kadın ve çocuk var.

Diyarbekir, Siirt ve Hazzo [Kozluk] kasabalarında Ermeniler'den tek iz kalmamış.

Van şehrinde 1000 kadar Ermeni kadın, yaşlı ve yetim kalmış. Ruslardan ve Ermenilerden kalma birkaç tekne Van Gölü'nde sefer yapıyor. Bu teknelerin çalışanları Ruslar.

Ahlat ve Bulanık harabeye dönmüş. Bir zamanların yüz küsur köyünde Kürtler bile kalmamış. Kurtantsots ve Modgantsots'da şimdi perişan hâlde birkaç Ermeni yaşıyor; o kadar.

Belirttiğim yerlerdeki Kürtlerin sayısı Türkleri geçmiş durumda. Binlerce Kürt ve Türk aç sefil ölüme mahkûm olmuş. Binlerce köy yıkılmış. Muş ve Hazzo bağları viran olmuş. Sürekli Kürt baskınları oluyor. Hükümetten memnuniyetsizlik sık sık isyanla sonuçlanıyor.

Tehcirden Edirne, Tekirdağ, Bursa, İzmit, Adapazarı, Bilecik, Eskişehir, Afyonkarahisar, Kütahya, Konya, Kastamonu, Bolu, İnebolu, Samsun ve Trabzon'daki memleketlerine dönenler, harap evlerini, bağ ve bahçelerinin, dükkânlarının Müslüman mültecilerce mahvedilip hükümet görevlilerince yağmalandığını görünce katmerli acılar çekiyorlardı. Birçoğu baba yadigârı mülklerini geri almak için fazladan zorluklarla boğuşuyordu. Çünkü Türkler ele geçirdikleri değerli, gelir getiren ganimetleri kolay kolay geri vermeye yanaşmıyorlardı. Memleketlerine geri dönüp harap yuvalarını yeniden inşa etmeye koyulan Ermeni sürgünler de Ermeni düşmanı memurların ve Türk halkının kiniyle boğuşuyorlardı.

Manevi bir teselli bile bulamıyorlardı; çünkü ne papazları ne kiliseleri kalmıştı. Kalan kiliseleri mağaza, depo ve ahırlara dönüştürülmüştü. Sadece tehcirden İstanbul'a geri dönenler, yerel yönetim ve milli otoritelerin korumasını sağlamayı başarmışlardı.

Bu aksiliklere rağmen Ermeni halkı büyük coşku yaşıyordu.

Ermeniler, on binlerce Ermeni yetimi büyük bir coşkuyla sarıp sarmalamışlardı. Kimi zaman Türkler haremlerinde kapalı tuttukları ve reşit duruma gelmiş Ermeni yetim kızlarını, gönüllü olarak Ermeni örgütlerine ve yetimhanelerine teslim etmişlerdi. Ama çoğu kez, yetim kız ve oğlan çocuklarını almak için polis müdahalesi şarttı. Mütareke sonrasında, 2-3 ay İtilaf güçlerinin araya girmesi, İstanbul'da her iki cinsiyetten binlerce yetimin kurtarılmasını mümkün kılmıştı.

Pek çok –aslında tek tük– Türk, Türk gazetelerinde işlenen suçları sertçe eleştiren makaleler kaleme aldı. Ama bu makaleler, Ermenileri savunmaktan ya da adalet ve vicdan borcunu ödemekten çok –şahsi kinleriyle hareket eden– otoritelerin aşırılıklarını ortaya serip İttihatçıları gözden düşürmeye hizmet ediyorlardı.

Ne var ki, 1918 Kasım sonunda milliyetçi Türk gazetesi Zaman'da Türk yazarlarının bu ifşaatlarını eleştiren bir yazı yayınlandı:

> Türkleri savunan bir kişi bile yok mu? Her hükümet, tehlikeli gördüklerini savaş bölgelerinden ülkenin diğer kesimlerine nakletme hakkına sahiptir. Her hükümet bu hakkını en geniş şekilde kullanmıştır... Neden bu milli kriz ânında Türk halkının itibarını beş paralık ederler ki? Türk halkını cani gösterme ihtiyacı nereden hâsıl oldu?

Genel anlamda, genelde dillendirilmeyen bir uzlaşmaya uygun olarak, Türk halkının herhangi bir suç işlemediğini, masum olduğunu; ama birkaç İttihatçı liderin –Talat, Enver, Cemal, Bahaeddin Şakir, Dr. Nâzım– Ermenilerin katletmiş oldukları fikrini savunuyordu. Failler ülkeden kaçtıklarına göre ne yapacaktık ki? Türk halkının bunda günahı ne? Onlar da Ermeniler kadar kayıp verdiler. . .bunu yapanlara lanet olsun!

İttihat ve Terakki Fırkası, ismini Tecüddüt Fırkası olarak değiştirip, Ermenilere karşı işlenen suçları soruşturmak için bir komite kurdu. Bu komite devlet arşivlerini açtı ve soruşturmalar yaptı. İbret olsun diye ve kamuoyunu yatıştırmak amacıyla, Mehmet Kemal –Ağustos-Eylül 1915 arasında, Yozgat Vali Muavini olarak bu yörede cinsiyet ve yaş ayrımı gözetmeden 42 bin Ermeni'yi katleden kana susamış Boğazlıyan *kaymakamı*– asıldı. Gerçi, bir yıl sonra Osmanlı vatanının şehidi olarak hakkında menkıbeler düzüldü; yas tutuldu ve ailesine ömür boyu yüklü bir maaş bağlandı.

Birkaç Ermeni düşmanı vali ve üst düzey bürokrat göstermelik mahkemelerde yargılanmak üzere hapsedildi. Ermeni kervanlarından 100 binlerce kişinin katledilmesinden sorumlu İttihatçı Diyarbakır Valisi Dr. Reşid, Kemal'in asıldığını duyunca cezaevinde intihar etti. Bu görülmedik hükümle, Türk mahkemeleri yükümlülüğünü yerine getirdiğine inandı.

Kabine değiştiğinde, yeni içişleri bakanı hükümetin hiçbir zaman resmen katliam emri vermediğini, bunu yapanın sorumluluğu olmayan İttihat [Merkez] Komitesi olduğunu ilan etti –sanki iktidardaki Talat, Enver ve Cemal üçlüsü eşzamanlı olarak Türk hükümetini ve komiteyi temsil etmiyormuş gibi.

Eski Adalet Bakanı Âyan Azası İbrahim'e* [**t.ç.n.- Pirizade İbrahim Hayrullah Bey (1913-1915)*] cevap veren muhterem Ermeni Âyan Azası, Manuk Azaryan, resmî Âyan oturumunda (Ekim 1918) şunları söyledi:

> Hükümetin Ermenilerin imha edilmesini resmen emrettiğinin tanığıyım. Ermeni katliamları sırasında Emniyet Müdürü Bedri Bey, Âyan Meclisi'nde Aza Zareh Dilber Efendi'nin huzurunda, "Siz hükümetin masumu suçludan ayıracak zamanının olduğunu mu sanıyorsunuz? Biz Ermenilerin tamamını yok etmeye karar verdik" demişti.

Said Halim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında savaş zamanının Türk kabinesinin üyelerini yargılamak için Ömer Rüştü Paşa'nın başkanlığında bir yüksek mahkeme kuruldu.**[1]** Bu üyeler Hayri Efendi (Şeyhülislam), Talat (Dahiliye), Halil (Hariciye), Enver (Harbiye), Cemal (Donanma), Cavit (Maliye), Hayri (*Evkaf*), İbrahim (Adalet), Şükrü (Maarif), Mahmud ve Abbas Halim (Nafia [Bayındırlık]), Ahmed Nesimi (Ticaret ve Ziraat) ve Osgan Mardikyan (Posta, Telgraf).

Kendi soydaşları olan Suriyeli Arapların zulüm görmesine dayanamayan Said Halim'in istifa etmesi üzerine, Talat'ın sadrazamlığa getirilmesiyle kabine üyeleri şunlar olmuştu: Musa Kâzım (Şeyhülislam), Ahmed Nesimi (Hariciye), Enver (Harbiye), Cemal (Donanma), Cavit (Maliye), Musa Kâzım (*Evkaf*), Halil (Adalet), Şükrü ve Nâzım (Maarif), Ali Münir (Nafia), Mustafa Şerif (Ticaret ve Ziraat) ve Halim (Posta, Telgraf).

Yüksek Mahkeme, tahkikatına başladığında, Talat, Enver ve Cemal İstanbul'dan çoktan kaçmıştı. Daha önce belirttiğim gibi, İngilizlerin bir gecede 50 kişiyi tutuklayıp İstanbul'dan Malta'ya sürgün ederek yerel bir kaleye hapsetmesi işte o zaman olmuştu. Herkes, özellikle de Ermeniler,

adalet vaktinin geldiğini düşünmüşlerdi. (Ama 3 yıl sonra, tutuklananlar serbest bırakılarak, İstanbul ve Ankara'ya dönmelerine izin verilmişti.)

Bu beklenmedik ve haklı tutuklamalar hesap verme vaktinin artık geldiği duygusunun kabarmasına yol açarken, İtilaf'ın askerî otoriteleri, Mondros mütarekesinin hükümlerine uygun şekilde Türk hükümetinin silahsızlandırılması yönünde bir tek adım bile atmadılar. İtilaf sadece İstanbul'daki Türk cephaneliklerini gözetim altına almakla yetindi.

Bu arada, Antalya'yı işgal etmekte olan İtalya, basit bir ticari alışveriş olarak gördüğü gibi, Fransızlara karşı kendilerini savunmaları için Türkleri silahlandırdı.* [**Fransızların Kilikya üzerinde emelleri vardı ve orada Kemalist askerlerle çatışma hâlindeydi.*] İstanbul'da da Fransız ve İtalyan subayları ve askerleri Türk kadınları ve fahişeleriyle her türlü uygunsuz münasebet içindeydiler. Sokaklarda sarhoş askerî personelin sızıp kaldığını görmek sıradanlaşmıştı.

Temmuz'da, Fransa'nın seçkin başbakanı Georges Clemenceau, Senato'da tarihsel ve ünlü açıklamasını yapmıştı: "suçun büyüklüğü düşünülürse, adalete gölge düşürülemez." Paris Barış Konferansı'na katılan Türk heyeti, gizli pazarlıklara girişip...çoktan tadını aldıkları imtiyazları kullanmak için saraylardan yağmaladıkları mücevheratı bavullara doldurup getirmişti.

İtilaf güçleri Almanya'ya ne kadar sert davranıyorsa, Türklere karşı o kadar affedici, gevşek ve yumuşak davranıyorlardı. Çünkü "Hasta Adam"ı ayağa kaldırmak istiyorlardı. Galiba Türkiye'ye borç verdikleri milyarları kurtarmayı umuyorlardı.

Mütareke'den hemen sonra, muzaffer ve barış adamı otoritesiyle konuşan büyük bir ulusun onurlu başkanı Woodrow Wilson, Türkiye'nin suçlarının gerçek olduğunu ifade ederken, Ermeni davasını zarif bir biçimde savundu.**[2]** Lord Curzon, David Lloyd George, Sir Edward Grey, Raymond Poincare, Georges Clemenceau ve diğer devlet başkanları hem savaş sırasında, hem de Mütareke sonrasında benzer açıklamalar yapmış oldukları hâlde, gerçekten de birkaç asrın uygar insanlık tarihinde, hiçbir hükümet barış, adalet ve evrensel kardeşliğin kutsal bayrağını bu kadar yüksekte tutmamıştı.

Ne yazık ki, çok sayıda Ermeni hain makam ve para karşılığında kendi soydaşlarını ihbar ederek, Türklere yardım etmişti. Hazırladıkları Ermeni entelektüellerinin kara listelerini Türklere teslim ederek bu kişileri

sürgün ettirmişlerdi. Bu hainler acıma ya da şefkati hak etmeyen utanmaz, rezil kişilerdi.

İstanbul polis müdürü Bedri, 150'den fazla Ermeni muhbirin polise çalıştığını itiraf etmişti. Bunların başta gelenleri, eski bir öğretmen ve editör de olan rezil Beşiktaş *muhtarı* Artin Mıgırdıçyan; Hınçak Partisi'nin ünlü eski liderlerinden olan ve İstanbul'da yayınlanan *Gohag* ve *Tailailig* gazetelerinin ulusal temsilcisi ve baş editörü Hmayag Aramiantz; 1915'te 20 Hınçak üyesinin asılmasının sorumlusu eski Hınçak Partisi üyesi olan iğrenç Arşavir [Yasyan]; dönme *vartabed* Hrant Hovasapyan; 1912 Balkan Savaşı'ndan beri Talat'ın maaşa bağladığı Kapı Kâhyası Kamer Şirinyan.

Kamer Şirinyan, Mütareke'den sonra Patrikhane'deki makamından istifa ederek postunu kurtardı. Hrant Hovasapyan ise papaz cübbesini atıp sevgilisiyle birlikte kaçtığı Zonguldak'ta madenlerde gönüllü çalıştı ve meçhul bir karanlıkta kayboldu. Bir intikam kurşunundan kıl payı kurtuldu. Artin Mıgırdıçyan ve Hmayag Aramiantz İstanbul'da, Arşavir Adana'da Ermenilerin intikam eylemleriyle vurulup öldürüldüler.

Burada bir şeyi daha üzülerek belirtmeliyim. Üsküdarlı yurtsever Ermeni gençlerinden bir heyet, hain kapı kâhyası Kamer Şirinyan'ın istifasını talep etmek için Ermeni Patrikhanesi'ne gitti. Siyasi Konsey Başkanı Dr. Tavityan cevaben Şirinyan'ın yetkisinden ve yüksek konumundan haberi olmadığını söyledi. Ermeni gençleri, halklarının onurunu ısrarla savunmaya çalıştıklarında, Tavityan sorumsuz unsurların müdahalesine göz yumamayacağını söyleyerek, onları başından savmaya çalıştı. Ama sonunda yelkenleri suya indirmek zorunda kaldı.

[Ermeni Apostolik Kilisesi] Piskoposlar Meclisi, ahlaki pusulasını o kadar çok kaybetmişti ki gözden düşmüş bir çalışanını cezalandıracak ya da ihraç edecek yerde, Kamer Şirinyan gibi bir döneği savunma çabasına girmişti. Şirinyan, 1912'de Ulusal Temsilciler Meclisi'nde haklı bir öfke uyandırmıştı. Bunun nedeni, Ermeni Sorunu'yla ilgili güvenlik komitesinin gizli gece toplantılarına katılarak, Dahiliye nazırına duyduklarını rapor eden on yedinci iğrenç muhbir olduğunun ifşa edilmesiydi. Aynı zamanda, çaldığı birkaç resmî mektubu ve başka belgeyi Babıali'de Nazır Reşid Bey'e vermişti. 23 Kasım 1918 tarihli (no. 7755) *Puzantiyon*'nda ve Ekim 1918 (no. 2347) tarihli *Jamanak*'ta bununla ilgili etraflıca yazılıp çizilmişti.

Mütareke sonrasında, siyasal meclis bu Patrikhane görevlisinin ihracını reddederek güçsüzlüğünün bir başka kanıtını daha gösterdi. Aynı zayıflıkla, dinî meclis de *Dajar* adlı haftalık gazetesinde hem Ermeni siyasal parti üyelerini hem de şehit Ermeni halkına her çeşit hakareti ve laneti layık gören dönek *vartabed* Hrant Hovasapyan'ı görevden atmaya cesaret edemedi.

Aynı 1895-1908 Abdülhamit istibdadında olduğu gibi 1914-18 döneminde, I. Dünya Savaşı'nda da ulusal patrikhane büyüklü küçüklü, unvanlı unvansız hainlerin girip çıktığı, hepsini sistematik olarak cellatlarımıza ilettikleri milli sırlarımız ve diğer bilgilerden haberdar oldukları dört dörtlük bir yolsuzluk yuvası olup çıkmıştı. Her çeşit maddi ve manevi hak ihlali ve kötülük yuvasıydı burası. Ayrıca, önlerinde bir daha zor bulunabilecek bir haksız kazanç kapısının açıldığını bazı patriklik çalışanları, hüküm süren bu kaos ortamında hiç kimsenin bağışlarının nerelere gittiği konusunda hesap soramayacağı düşüncesiyle, [varlıklı Ermenilerin mülklerinin] mirasını zimmetlerine geçirmişlerdi.

Bu yolla, Johanescu'nun Patrikliğe vasiyetle bıraktığı 30 bin altın lira gibi muazzam bir meblağ kaybolmuş ve paranın akıbetini soranlar sadece tek cevap alabilmişlerdi: "Sürgünde açlıktan ölen Ermeni halkına gönderdik." Eğer birileri hesap verin diye sıkıştırırsa, onlara da cevapları hazırdı: "Ulusal Patrikler Meclisi, patrikliğe şartlara göre hareket etmesi için her türlü yetkiyi verdi."

Eğer patrikliğin tasarrufunda, sürgündeki Ermeni halkının yararlanacağı böyle yüklü miktarlar var idiyse, peki neden Patrikhane Çankırı ve Ayaş'a tehcir edilen İstanbullu Ermeni entelektüellerin yürek burkucu başvurularına cevaben, 10 ay içinde sadece 150 altın lira gibi cüzi bir miktar gönderdi? Ama millet toprağın altına gömüldüğünden, bu hesapların da onunla birlikte gömülmesi kimin umurunda?

Mütareke sonrası, İstanbul Ermenileri arasında binlerce yetim kız ve erkek çocuk için yardım toplama çalışması başlatıldı. Her geçen gün şehrin başlıca semtlerinde açılan yetimhaneler, maddi ve manevi yardım kadar büyük bir teselli de oldu. Ermenilerin heyecan ve ateşi o kadar büyüyüp yayıldı ki savaşla geçen son dört yılda hiçbir şeyin değişmediği düşüncesi ister istemez doğuyordu. Ermeni basın mensupları hiç istisnasız Türkleri kınamak için birbiriyle yarış hâlindeydi.

Bu arada, sesiz sedasız örgütlenen Türkler de Kemalist hareketin temellerini atıyorlardı.

1918'in Türk başkentindeki tablo, Türklerin XI. Konstantin Palaiologos'un çürümüş otoritesine son darbeyi vurdukları 1451'deki eski Byzantium'unkiyle aynıydı. O zamandan beri, İstanbul bir saray entrikaları yatağı, siyasal ve askerî suç yuvasıydı. Çeyrek yüzyıldır, çeşitli Türk yönetimleri ülkeyi yıkımdan korumaya çalışmakla birlikte, bireysel ve kitlesel suçlar doğal bir afeti andırıyordu.

Tarih bilenler, bir ülkenin çöküşünün başlıca nedenlerinin iç anlaşmazlıklar, şiddetli partizan mücadelesi, dinsizlik, siyasal suç ve ekonomik çöküntü olduğunu bilirler. Bütün bunlar beraberlerinde sınırsız aşırılıklar getirirler. Hâliyle, Türk başkenti de bu dağılma sürecinin istisnası değildi.

Gerçekten de 1908'de Osmanlı'da Meşrutiyet kurulduğundan beri, hürriyet kisvesi altında sadece düzensizlik hüküm sürüyordu. Jön Türkler döneminde, kadınlar peçelerini çıkarıp Avrupai giyim kuşamlarıyla kulüplere takılmaya başlamışlardı. Kadınları kapalı tutmayı amaçlayan İslam şeriatını boşuna dayatmaya çalışan polis, Beyazıt Meydanı yakınlarında saray kadınlarının bile bulunduğu Türklerin randevuevlerini basıyordu. Her gün, Türk gazeteleri Türk kadınlarının skandal davranışlarını ifşa ederek özellikle polisi göreve çağırıyordu. Aşağıda Türk gazetelerinden birinde (*İleri*) yer alan eleştiri ve itirafı okuyoruz:

> Aldığımız malumata göre, Almanya'da gezip tozan çok sayıda Türk kadını var. Onlar Avrupa ortamında kimliklerini kaybetmiş, nakit paralarını kaybedip mücevherlerini rehin vermeye zorlanınca, iffetsiz bir hayat sürdürüyorlar. Aralarında hanedanın itibarını beş paralık etmemek için isimlerini vermek istemediğimiz hanedan kadınları da var...

Başkent'te mağlup Türkiye'yi silahsızlandırmakla görevli Fransız ve İtalyan subayların kendileri Şark'ın büyüsüne kapılıp Türk dostu olup çıktılar.

Türk kadınlar bu yeni stratejinin tek uygulayıcıları değildi. Rum ve Ermeni kadınlar da onların örneğini izleyince beklenmedik bir şey gerçekleşti: Ermeni kadınlar Türklerle ve İranlılarla düşüp kalkmaya başladılar. Alman subaylarıyla düşüp kalkmaları Gavroş adlı mizah derisinde sert eleştiri konusu oldu.

Savaştan sonra, Ermeni, Rum ve Hıristiyan kızların da Türk kızları gibi mağazalarda ve resmî kurumlarda işe alınmalarıyla örf ve âdetlerde büyük bir devrim gerçekleşti.

Söylemiş olduğum gibi, İttihatçı hükümet İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ni kapatmıştı. 1864'te padişahın fermanıyla kurulan milli yapı ortadan kaldırıldı ve 1916'da eski patrik yardımcısı Başpiskopos Gabriel Cevahiryan, patriklik makamını *locum tenens* [vekâleten] üstlenmeye davet edildi. Ne var ki, Mondros mütarekesinden sonra Başpiskopos Cevahiryan'ın istifasıyla birlikte, Piskopos Mesrob Naroyan sürgündeki patrik, Zaven Der Yeğyayan'ın Musul'dan geri dönüşüne kadar patrikliğe *locum tenens* [vekâleten] atanmıştı. Her şeyin reorganize edilmesi gerekiyordu.

İstanbul'da milli hayata her zaman canla başla ve çıkar gözetmeden katılmıştım. Ama bu üzücü durumun beni hayal kırıklığına uğratması üzerine, bu berbat kaostan kesinlikle uzaklaşmaya karar verdim.

35. Bölümün Notları:

[1] Arap etnik kökeninden gelen Said Halim, modern Mısır'ın kurucusu [Kavalalı] Mehmed Ali [Paşa]'nın torunuydu. Bu yıllarda yeni İTF liderliğiyle çeşitli anlaşmazlıkları olmuştu.

[2] G.B.'nın Woodrow Wilson'a atfettiği konuşmanın aşağıda verilen alıntısının nereden yapıldığı belirlenemedi. Bunun o zaman bir Ermeni gazetesinde yayınlanmış ve en iyi çevrilmemiş olabileceğini düşünüyoruz.

> Savaşa katılan tüm ülkeler içinde, Türkiye kötülük ve antipati yaratmaktaki muhteşem yeteneğiyle, Almanlardan kopya ettiği mezalimiyle, tarihin gördüğü en kaba saba uydudur. Batı uygarlığına mutlak biçimde yabancı kalırken, şüpheli olan Avrupa'da yaşama hakkının peşinden koşar durur. (Konge'de genel destek bulduğuna dair hareketlenmeler.) Almanya'nın iğrenç liderlerinin bu sefil ülkeyi askerî zincirine vurduğu andan beri, Prusya militarizminin temsilcileri İstanbul'u istila etmiştir. Türkiye tam anlamıyla utanmaz ve yalancı kişilerin, katillerin, rezil hırsızların ve vahşi zalimlerin çöplüğü olmuştur. Kayzer'e yaraşır bir müttefik olup çıkmıştır (alkışlar). Ermeni katliamları, bu cahil ve pis sürünün Avrupa kıtasından kovulmasını zorunlu kılıyor.
>
> Eğer siyasal dengeyi korumak için azami akıllılıkla zamana ve koşullara uyum göstermekteki muhteşem yeteneğini sergilememiş olsaydı, Yahudi halkı da yoğun katliamlarla karşılaşabilirdi.
>
> Ermenilerin tarihin kendilerine borçlu olduğu şeye sahip olmaları gerekir. Türklerden daha fazla yaşama hakkına sahipler ve kendilerini yönetmekte çok daha yetenekliler. Er geç Türkler mahkeme karşısına çıkarılacak ve çaldıkları mallar [ganimetler] geri verilecek.

36

GERİ DÖNÜŞÜ OLMAYAN AYRILIK: İSTANBUL'DAN PARİS'E

Mütareke'yi izleyen günlerde, genelde evimizin üst katına çıkıp zamanımı Ermeni şehitlerinin hikâyesinin çerçevesini çizmek için harcardım.

Acı verici ve ağır bir sorumluluğum vardı: Bu tarihin yazılması, sırf hatırlamanın bile bana dehşet verdiği tüm o kara günleri her gün yeniden yaşamak demekti.

Bereket, güçlü hafızamı annemden almıştım. O ileri yaşlarında bile, kişi ve yer adlarıyla birlikte eski olayları rahatlıkla hatırlardı. Tüm Ermeni hanedanlarının soy zincirlerini ezbere bilirdi.

Ama çalışmaya başladığımda, anadilim Ermeniceyi neredeyse unuttuğumu anladım. Ermeni halkının Türkçe konuştuğu Adana ve çevresinde 2 yıl gizli gizli yaşarken sadece Türkçe konuşuyordum. Ancak okul çocukları anadillerini konuşuyorlardı; o da evlerinde değil okullarda. Sık sık yaygın kullanılan Ermenice kelimeleri bile hatırlamakta zorlanırken, düşünce ve fikirlerimi düzgün bir şekilde aktarmak için nasıl sıraya dizeceğimi bile bilmiyordum. Ermenice özdeş kelimeleri sözlüklerde ararken dikkatim dağılıyordu. Sonra Ermenice gazeteleri güçlük çekmeden okumaya başladım ve toprağa gömülmüş gibi görünen anadilim yüzeye çıktı.

Çankırı'daki sürgün arkadaşlarımdan 6'sı* [**Bu kişilerin adlarını vermekten çekinen Balakyan, sadece Dr. Mirza Ketenciyan olması muhtemel Dr. M. K.'nın onların arasında olduğunu not eder.*] İzmir'den İstanbul'a dönmüştü. (Birinci Kitap'ta belirttiğim gibi, onlar Çankırı'dan Eylül 1915'te ayrılmış, Ankara yoluyla İzmir'e gitmişlerdi. Oradan Mütareke'ye kadar kalacakları Uşak'a nakledilmişlerdi.) Ben bu grubun İstanbul'a ulaştığını öğrendiğimde, Fransız amirali Amet'ye dilekçe yazarak legale çıkabilmem için koruma istedim. Ona Türklere zerre kadar güvenim

olmadığını vurguladım. Amet, bana kendimi güvende hissedebileceğimi, İstanbul'da rahatça dolaşabileceğimi, ama iç vilayetlere gitmemem gerektiğini söyledi. Koruma güvencesinden cesaret bularak, gazetelere verdiğim ilanla İstanbul'a sağ salim dönmüş olduğumu açıkladım. Elbette 5 hafta önce Alman askeri kılığında döndüğümden hiç söz etmedim.

Bu ilandan bir hafta sonra, beni, dört yıl önce tutuklayanlar arasında bulunan Üsküdar Selamsız Karakolu'nun Türk komiseri hakkımda gizli bir tahkikat başlattı. Böylece evimde ne kadar rahat olursam olayım, geceleri gözüme uyku girmiyordu. Çünkü sokakta duyduğum her ayak sesinden polislerin beni yeniden tutuklamaya geldiğini düşünüyordum. Her şeyden kuşkulanıyordum ve akıl hastalığının belirleyici bir işareti olan takip edilme kompleksi yaşıyordum.

Zihnimin berraklığına karşın, kendimi kâbuslarımdan kurtaramıyordum. Tavsiyelerini almak için ruhani pederim, Başpiskopos Yeğişe Turyan'a başvurdum. O beni baba şefkatiyle kucakladı. Mümkün olan en kısa sürede İstanbul'dan Paris'e gitmeye kesin niyetli olduğumu belirttiğimde, Ermeni halkının şehitliğinin canlı tanığı olarak, Paris'e ulusal heyete yardımcı olarak gidip Ermenilerin meclisine katılmamı önerdi. Gerçekten de, Boğos Nubar Paşa İstanbul'daki Ulusal Patrikhane'ye gönderdiği davetle 2 üyesini bu meclise katılmaya çağırmıştı.

Ne var ki, Ermeni Patrikhanesi henüz yeniden kurulmamış olduğundan, ulusal otorite Dr. Tavityan'ın elindeydi. Kendisini diktatör sanan bu zat, dört yıl süren Ermeni katliamları sırasında bu otoriteye sahip olmakla birlikte, imhayı sadece seyretmekle yetindiği gibi mutlak olarak formalite icabı kaldığı makamından istifa etme cüreti bile gösterememişti.

Dinî Meclis Başkanı ve sonradan Ulusal Yönetim'in aktif bir üyesi olan Başpiskopos Turyan, ulusal otoritenin Paris'teki büyük ulusal meclise (Türkiye'nin eski hariciye nazırı) Gabriel Noradunkyan ve (eski PTT Nezareti Nazırı) Osgan Mardikyan'ın delege olarak heyete atanmasını umuyordu. İkisi de İsviçre'de bulunuyordu. Boğos Paşa'nın Paris meclisine katılma daveti duyulur duyulmaz, İstanbul'da ulusal liderlik için aday sayısı artmaya başladı. Kampanyaya heyecanla başlayan Taşnak Partisi bir heyet atadı. Onlar bağımsızlığı sağlayarak Ermeni cumhuriyetini kurtarmış olan siyasal parti değiller miydi? Bu nedenle, aslan payının kendi hakları olduğuna inanıyorlardı. Meclis üyelerine egemen olmak için olağanüstü çabalar harcadıklarından, çoğunluklarıyla Paris Barış Konferansı sırasında heyetin başkanlığını elde edeceklerdi.

Bu koşullarda, kapalı kapılar ardında uzun uzadıya kıran kırana pazarlıklar sonucu, Paris'teki büyük ulusal meclise aşağıdaki üyeler seçildi: Eski patrik Başpiskopos Yeğişe Turyan; uzun yıllar Amerikan Robert College'da profesörlük yapmış olan Abraham Der Hagopyan ve Taşnak Partisi'nin aktif üyesi Dr. Armenak Parseğiyan. Benim İstanbul'dan ayrılışımda yarar gören Başpiskopos Turyan, adımı ulusal meclis üyeleri olarak şehirden ayrılma izni istediği dört kişilik listeye koyup İstanbul'daki İngiliz idaresine sundu. Gidişimden önce, Üsküdar Surp Haç Kilisesi semt konseyi beni semt Kilisesinde ayine ve Üsküdarlı Ermenilerin idaresini üstlendikleri yakındaki bir Ermeni yetimhanesinin açılış ayinini yönetmeye davet etti.

Sürgünüm ve çilelerim sırasında, hep bugünü beklemiştim; kutsal ayini yönetmek için kutsal sunağa çıkacaktım. Zamanı gelince kupayı kaldırdım; sarsılan ruhum işkence gören varlığımı da sarsıyordu. Dedim ki: "Alın, yiyin. Size verilen günahların kefareti ve bağışlanması için benim bedenimdir." Bunu söyler söylemez, süzülen gözyaşlarımın tuzuyla yandı yanaklarım.

Ruhumun gözlerine yansıyan yüz binlerce Ermeni şehidin masum kanı karşısında nasıl duygusallaşamazdım ki? Gözlerim körleşmiş gibiydi; sesim boğuk çıkıyordu. Çünkü bu sefer kupayı sanki iffetli Ermeni bakirelerin ve masum çocukların kanıyla doldurmuştum.

Bugünün gelmesini öyle çok beklemiştim ki iç çekişim ruhumun derinliklerinden geliyordu: "*Çok şükür Tanrım; beni bugünlere layık gördün...*"

Ateşli sözler içimi yakıyor, kasıp kavuruyordu.

Her zaman adaleti savunmuş, sefaletime neden olan adalete inanç beslemiştim (galiba dindar anacığım beni emzirirken bu duyguyu da geçirmişti). Olsun varsın; İsa da acı çekmemiş miydi? Bu dünyada adalet vazettiği için ihanete uğramamış mıydı? Belki de adalet dünyevi değil göksel ve ebediydi. Bu ruhsal çoşku içinde, vaazımı defalarca kesmek zorunda kalmıştım; çünkü benzer şeyleri yaşayıp acı çeken 1000 kişilik cemaatin görüntüsü de pek acıklıydı.

Ayinlerden sonra, ciddi bir edayla yetimhanenin açılışını yaptık.

Şimdi her şey yoluna girmişti. Ayrılma vaktim de giderek yaklaşıyordu.

• • •

4 Ocak 1919'da, Başpiskopos Yeğişe Turyan, Profesör Der Hagopyan ve Dr. Parseğiyan'la birlikte, Galata rıhtımından İngiliz amiral gemisine çıktım. Römorkörlerinden biri bizi Malta'ya götürecek İngiliz buharlı gemilerinden birine götürdü. Gemide birkaç düzine İngiliz ailesi ve yaralı askerler vardı.

Akşam demir alan gemi İstanbul'u ağır ağır geride bıraktı. Gemimiz sakin açık denizin derin sularına girdiğinde alacakaranlıktı. Geminin kıç tarafına çekilip Türk başkentinin ışıklarına baktım. Ömrünün son demlerini yaşayan bir anayı...dua edip ağlamaktan, gece gündüz talihsiz oğlunun geri döneceği ânı beklemekten gözlerinin feri sönmüş bir anayı geride bıraktığım Üsküdar'a kilitlendi gözlerim.

Herhâlde bu sefer sonsuza kadar ayrılıyorduk.

SON SÖZ YERİNE

Golgotha yolu, Hz. İsa'nın sırtında gerileceği ağır haçı taşıyarak aldığı meşakkatli yolu simgeler. Krikor Balakyan 1915 yılında soykırıma dönüşen zorunlu göçün meşakkatli uzun yürüyüşünü Golgotha metaforu ile simgeler ve bir anlamda imha edilen Ermeni halkını da kutsar. Bir mimar olan Balakyan, yaşadığı ağır travmayı kendini dine vererek, hayatta kalmış olan halkının kendini yeniden toparlamasına adayarak aşmaya çalışır.

Bu uzun yürüyüş metaforunu rahmetli Hrant Dink de kullanmıştı. Öldürülmesinden kısa bir zaman önce, "eğer Türklüğe hakaret suçlamasından dolayı mahkûm olursam, ben de atalarımın yürüdüğü meşakkatli yoldan geçerek ülkeyi terk edeceğim" demişti.

Bu bir anlamda gerçekleşti. Sevgili Hrant, "soykırım/değil" ikilemini aşabilmek için, bunu bir yana koyalım, önce insani ilişkilerimizi onarıp, yeniden kuralım, atılmış köprüleri inşa edelim, sonra nasıl olsa, bu ikilem de aşılmış olur" düşüncesindeydi.

Ama uzun bir aradan sonra soykırımcı geleneğin son kurbanı oldu. Bir yerde de soykırım ile yüzleşmeden, hiçbir köprünün kurulamayacağı da ortaya çıktı. Aslında Hrant kendini bir anlamda feda ederek, soykırım inkârcılığına en ağır darbeyi indirdi. Zaten son günlerinde artık soykırım tanımlamasını o da kullanmaya başlamıştı. Ve ona karşı açılan ve ölümünden sonra *Agos*'un mahkûmiyeti ile biten son davası da bu nedenle açılmıştı. Gecikmiş de olsa bu ülkede bir vicdan patlamasına neden oldu Hrant'ın kendini bir anlamda gerileceği çarmıha teslim etmesi.

Ermeni, Türk ya da Kürt ortak noktamız aymazlık galiba. Ve tüm "ötekilerin" de diye ekleyebiliriz belki. Örneğin Krikor Balakyan'ın "Ermeni Golgothası" çok önemli bir kaynak olmasına karşın, kitabın İngilizce ve Fransızcaya çevrilmesi için 2000'li yılları beklemek gerekti.

Bunun en önemli nedenlerinden biri de, bu kitabın son derece çarpıcı tanıklıkları barındırmasına karşın, o dönemde İstanbul Ermeni aydınlarının içinde bulunduğu aymazlığı da yansıtmasıydı. Çanakkale Savaşları devam eder ve bu savunmada birçok Ermeni subay ve asker yaşamını feda ederken, İstanbul'daki varlıklı kesim ise, "kurtarılmayı" bekleyerek suareler düzenliyordu, Krikor Balakyan'ın anlatımına göre. Demek ki günümüzdeki bu tür aymazlıklar o gün de varmış. (Yıllarca demokratikleşmeyi, Hrant Dink cinayetinin aydınlatılması ve sorumlularının yakalanmasını bekledik.)

"Yukarıdan emredilen olağanüstü gizlilik nedeniyle, çevremizde olup bitenlerden tamamen habersizdik" diyor Balakyan. "Ancak 1909 Adana Ermeni katliamları sırasında Osmaniye kaymakamı Asaf'la Çankırı'da karşılaştığımızda, bir ulusu imha etme planını bir parça anlayabildik."

"Asaf bana siz din adamısınız. Zaten sizin göreviniz sır saklamaktır dedi; bu sözleri (hosdovanank bahel) Ermenice söylemişti. Kelegyan Efendi, siz benim hocamsınız, sizi severim. Şu telgrafı alın, hemen okuyun" diyerek masasının çekmecesinden resmî antetli şifreli bir telgraf çıkardı. Şifre ayrı bir kâğıtta çözülmüştü:

ŞİMDİYE KADAR KAÇ ERMENİ'NİN ÖLDÜĞÜNÜ, KAÇININ SAĞ KALDIĞINI BİZE DERHAL TELGRAFLA BİLDİRİN -**TALAT**."

*

1915 Felaketi, savaş sonrası yıllarda Ermeni toplumu içinde yoğun tartışmalara neden oldu. Hem siyasetler arasında, hem de siyasetlerin kendi içinde. Bu doğal. Korkunç bir yıkımla, özgürleşmesine ramak kala Batı Ermenistan'da bir kan ve kül yığınından başka birşey kalmamıştı. Doğu Ermenistan'da kurulan bağımsız Ermenistan Cumhuriyetinin ömrü kısa olmuş, yerini bir Sovyet Cumhuriyeti almıştı. Belki de Balakyan'ın kitabının Batı dillerine bu kadar gecikerek çevrilmesinin bir nedeni de, Ermeni toplumu içindeki tartışma ve hesaplaşmaların kitabın Ermenice orijinalinin yayınlandığı döneme denk gelmesiydi. Hesaplaşmalar artık hem hareketler arasında hem hareketlerin kendi içinde silahlı çatışma düzeyine varmıştı. Örneğin Nemesis operasyonunun en önemli birkaç planlamacısından biri olan, *Türkler ve Biz* (Peri Yayınları) kitabının yazarı Şahan Natali'nin kendisi de hareket içi tartışmalar sırasında silahlı saldırıya uğrayacaktı.

Balakyan'ın kitabı döneme ilişkin en önemli tanıklıklardan biri. Zaten yasal olarak da Balakyan, 1921 Berlin Talat Paşa İnfazı Davasında en önemli tanıklardan biri idi. Çanakkale Savaşlarının komutanı Liman von Sanders, Türk tarafının tanığı iken, Balakyan ise Ermeni halkı adına tanıklık yapıyordu.

Ermeni Golgothası, birçok açıdan dönemin ruhunu çok iyi yansıtıyor, dönemi ve olayın çok faklı boyutlarını kavramamızda yardımcı oluyor.

Çünkü anlatı kitlesel savaş isterisinin egemen olduğu Berlin kentinden izlenimlerle başlıyor. Sonra aynı savaş isterisinin İstanbul sokaklarına yansımasına tanık oluyoruz.

Ve sonra yazar, şair, gazeteci, yayıncı, aydın ve toplum önderlerine yönelik ünlü 24 Nisan Operasyonu ve sonrasındaki ruh haline ilişkin tanıklıklar.

Balakyan grubu, 1916 yılında sürgünden tehcir yollarına düşürülen 24 Nisan operasyonundan artakalan son kişilerden oluşuyor ve bu grupta Ermeni işadamları ve eşrafı daha ağırlıklı. Belki de Balakyan'ın en son gönderilmesinin nedeni, onun Almanya ile olan bağlantısı. Bir yıl sonra o korkunç vahşetlerin yaşandığı tehcir yollarında yıkıntılar arasından geçerek ilerlemek ve bizzat bu kıyımları yapanlarla yüz yüze olmak, Balakyan'ın anlatısını çok daha değerli kılıyor.

Öte yandan, artakalmış direnişçi, insanları kurtarmaya çalışan grupların varlığına da tanık oluyoruz. Zaten sağ kalması da bu sayede mümkün oluyor.

Daha da ilginç tanıklığı ise, Mütakere döneminin ilk günlerindeki İstanbul'un ruh hâlini çok iyi yansıtan sayfalar. Çanakkale'yi savaşla aşamayan müttefikler donanmasının İstanbul'a girişini izliyordu İstanbul'un her renkten ahalisi...

*

Krikor Balakyan, dostum Amerikalı yazar ve şair Peter Balakyan'ın büyük amcası. Zaten bu kitap da onun sayesinde ve onun titiz editörlüğü ile, Amerika'nın en büyük yayınevlerinden biri tarafından (*Alfred A. Knopf*, 2009 New York), sadece Ermeni toplumunun değil, bütün Amerikan toplumunun ilgisine sunuldu.

Krikor Balakyan da, benim ailemin bir kanadı gibi Tokatlı. Erzurum'daki Sanasaryan Koleji'nden mezun. Daha 1910 yılında İstanbul'da *Ani Harabeleri Çizimleri* başlıklı bir kitap yayınladı... Almanya'da mimarlık okudu. Ama yaşadığı tanıklıklar onu daha sonra din adamı olmaya yöneltecekti.

24 Nisan 1915 tarihinde tehcir edilen 250 İstanbullu Ermeni seçkinler arasında o da vardı. Ermeni halkının yaşayacağı Büyük Felaketin başlamış olduğunu ilk andan itibaren hisseden müzisyen Gomidas Vartaped'in psikolojik sorunlarının başlangıcına tanık oldu. Ermeni aydınların bir kısmı Ayaş'a yollanırken, Balakyan artakalan 190 kişiyle birlikte Çankırı'ya gönderildi. Bunlardan sadece 16'sı sağ kalacaktı. Diğer 48 sürgün ile birlikte Çankırı'dan Suriye çöllerindeki Der Zor bölgesine gönderildi. Sürgün grubunun başındaki komutan Şükrü Bey'le diyalog geliştirerek, İttihat Hükümeti'nin yürüttüğü operasyonun ayrıntılarını öğrendi. Almanlarca yürütülen Bağdat Demiryolu inşasında çalışan Ermeni işçilerin ve sol eğilimli Almanların yardımı ile İslâhiye yakınlarında kaçmayı başardı. Bir süre saklandıktan sonra yine bazı Almanların yardımı ile İstanbul'a ulaşmayı başardı. 24 Nisan operasyonunu yürüten İstanbul polis müdürü, Mütakere başlangıcında da görevdeydi. Balakyan, takibe alındığını fark edince Paris'e kaçtı. Lepsius ile birlikte, 1921 Berlin Talat Paşa davasında Ermeni soykırımını anlatması, infazı gerçekleştiren Soğomon Tehliryan'ın beraatine neden oldu.

Ermeni Golgothası'nın, 1. Cildi, Viyana'da 1922 yılında *Mıhıtaristler* tarafından yayınlandı. (2. cildin *Araxes Matbaacılık* tarafından Paris'te yayınlanması için ise 1959 yılını beklemek gerekecekti.)

Balakyan Manchester ve Londra'dan sonra, Marsilya'ya yerleşti. Oranın başrahibi olarak Ermeni toplumunun kendine gelmesine katkı sundu. Marsilya ve Nice'de iki kilisenin, ev birçok şapel ve okulun inşası onun rehberliği altında yürütüldü.

Soykırımın travmaları nedeniyle, 59 gibi aslında erken sayılacak bir yaşta Marsilya'da vefat etti.

İyi okumalar

Ragıp Zarakolu

2 Mayıs 2014, Sigtuna

KISA BİYOGRAFİLER

Agnuni. Bkz., Malumyan, Haçadur

Aharonyan, Avetis (b. 1866 Garib, Iğdır - ö. 1948 Marseilles). Yazar, öğretmen, Taşnak lideri, diplomat, gazeteci ve şair. Ermenistan Cumhuriyeti parlamentosu başkanı (1918-20). 1919'da Paris Barış Konferansı delegesi. Bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1920'de Sèvres Antlaşması'nın imzalanması sırasında (diaspora Ermenilerini temsil eden Boğos Nubar Paşa'yla birlikte) Ermenistan'ı temsil etti. Lozan Antlaşması müzakerelerine katıldı ve burada Sèvres Antlaşması'nın bağımsız Ermenistan maddesini geçersiz kılmasını protesto etmesi başarısızlıkla sonuçlandı. 1934'de geçirdiği beyin kanamasıyla felç oldu.

Andonyan, Aram (1875-1952). Balkan Savaşları'nın ayrıntılı tarihini yazan yazar ve tarihçi. En çok İttihat ve Terakki Fırkası'nın görevlilerine Ermenileri temizleme talimatı verdiği resmî belgeleri içeren *Naim Bey'in Anıları* derlemesiyle hatırlanıyordu. Bu kitabın Fransızca, İngilizce ve Ermenice [t.ç.n. - ayrıca Belge Yayınları'nca Türkçe] çevirileri yayınlanmıştır.

Antranik (Ozanyan), General (d. 1865 Şebinkarahisar - ö. 1927 Fresno, Kaliforniya). Ermeni bağımsızlık savaşının askerî lideri. Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Ermeni vilayetlerinden gelen ve bir Ermeni devleti için korumasını Rusya'nın korumasını sağlamak isteyen Ermeni gönüllü kuvvetlerine komuta etti. Bolşevik Devrimi ve 1918'de Ermenistan'ın bağımsızlığından sonra, Azerbaycan ve "Özel Vurucu Tümen"in Ermeni toprağı olarak korumayı başardığı ve Karabağ'daki Ermeni mültecileri korumaya devam etti. Savaştan sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti; 1922'de evlenerek Fresno, Kaliforniya'ya yerleşti.

Aram Paşa. Bkz., Manukyan, Aram

Asaf, Mehmed (?–?). 15 Mayıs'tan 28 Temmuz 1915'e kadar Çankırı vali yardımcısı olarak görev yaptı. Mülkiye profesörü Diran Kelekyan'ın eski öğrencisiydi. Onu ve Balakyan'ı yaklaşan felaket konusunda uyararak, acele İstanbul'a dönmelerini tavsiye etti. 1909 Adana Ermeni katliamlarında suç ortaklığı yapmıştı ve idam cezasından kıl payı kurtulmuştu. Ermeni arkadaşlarına yardımcı olup sonradan görevinden istifa etmekle birlikte, kararının savaş sonrasında yargılanması hâlinde İttihatçı hükümetin günah keçisi hâline getirilememekten kaynaklandığını kabul ediyordu.

Bedri, Osman (?–?). Ermeni muhbirlerin yardımıyla, şehrin en etkili kültür adamlarının kara listesini hazırlayan İstanbul polis şefi. 24 Nisan 1915'te, bu kişilerin tutuklanıp cezaevine sevkine ve çoğunun kaçınılmaz bir ölüme kurban gitmesine nezaret etti. Birkaç ay sonra, taşradan İstanbul'a göç etmiş olan binlerce kişinin tutuklanmasını emretti. Bu kişiler günlerce polis merkezinde tutulup aç bırakıldılar, işkenceye tabi tutuldular. Daha sonra yaya olarak Bilecik'ten Pozantı'ya doğru yola çıkarıldılar. Yolda zulüm ve işkence gördüler. Yaklaşık 20 bin kişi olan bu grubun %95'i sağ kalmadı.

Boğos Nubar Paşa (d. 1851 İskenderiye, Mısır - ö. 1930 Paris). Mısır başbakanlarından birinin oğlu ve Ermeni Genel Yardım Derneği'nin kurucularından. Ermeni davasını Avrupalı güçlere tanıtmak için muazzam kaynaklarını ve etkisini kullandı. Ermeni heyetine 1919 Paris Barış Konferansı'nda başkanlık ettiği gibi 1920'de Sèvres Antlaşması'nı imzalayanlar arasındaydı.

Celal, Mehmet (?–?). Temmuz 1914-Haziran 1915 döneminde Halep valiliği yaptı. Önceden Osmanlı İmparatorluğu'nun ünlü Mülkiye'sinin dekanıydı. Erzurum, Edirne, İzmit ve daha sonra Halep valisi oldu. Halep'ten Konya'ya atanmasının başlıca nedeni, vilayetinde sağ kalmış olan mültecilerin katledilmesini emredip örgütlemeyi reddetmesiydi. Ermenilerin katledilmesiyle ilgili emirlere, "Her insanın yaşam hakkı var" sözleriyle karşı çıktı. Konya vilayetinde 1915 yazında sadece birkaç aylık görev süresinde, ana tren garı yoluyla geçip giden sayısız sürgüne karşı aynı olumlu tutumunu sürdürdü. Mütareke sonrasında, Türk günlük gazetesi Vakit'te yayınladığı bir yazı dizisiyle (10, 12 ve 13 Aralık 1918) Ermenilerin yaşadığı acıları ve bu acıları nasıl paylaştığını açıkladı.

Cevdet Bey (?–?) Van valisi, Enver Paşa'nın kayın biraderi, Hakkâri mutasarrıfı ve Başkale katliamlarının örgütleyicisi. Cemaat liderlerinin kat-

ledilmesi ve tutuklanması dahil, Van Ermenilerine karşı yürüttüğü terör, Van'ın Nisan 1915'te kendisini savunmasındaki asıl faktördü.

Çeraz, Minas (d. 1852 İstanbul - ö. 1929 Paris). Yazar ve editör; İstanbul'da edebiyat ve dil öğretmenliği yaptı. 1878'te Berlin Kongresi'nde Ermeni heyeti üyesiydi ve 1880'de Ermeni reformları konusunda desteğini almak için İngiliz başbakanı Gladstone ile bir araya geldi. Paris ve Londra'da *L'Arménie* adlı edebi ve siyasi gazeteyi yayınladı. Edebi, pedagojik ve tarihî eserler yazdı. 1890'da Londra Üniversitesi, King's College'da Ermeni kürsüsünü kurdu.

Çilingiryan, Dr. Rupen (Sevag) bkz., Teodik, *11 NİSAN ANITI*, Belge Yayınları, Nisan 2010, s. 28.

Çobanyan, Arşag (1872-1952). *Anahid* dergisini yayınlayan Ermenice ve Fransızca yazan yazar, Ermeni edebiyatı ve sanatına kendisini adamıştı. Fransızcaya çevrilen birkaç ciltlik Ermeni şiiri seçkisiyle, pek çok Fransız'a Ermeni edebiyatını tanıttı. Romanları, biyografileri ve şiirleri birçok dile çevrildi. Eserleriyle Fransız ve Romanya hükümetlerinden bazı ödüller kazandı.

Dağavaryan, Dr. Nazaret bkz., a.g.e., s. 32.

Der Yeğyayan, Patrik Zaven (d. 1868 Musul - ö. 1947 Bağdat). Türkiye Ermenilerine İstanbul Ermeni Patriği olarak liderlik etti (1913-22). Bağdat ve Armaş Ruhban Okulu'nda eğitim gördü; önce piskopos, sonra Diyarbakır başrahibi oldu; 1913'te İstanbul patrikliğine geldi. Onun daha ileri görüşlü olması sayesinde, daha çok hayat kurtarabileceğine inanan Krikor Balakyan, Soykırım sırasındaki liderliğini çok sert eleştirdi. Osmanlı hükümetince 1916'da Bağdat'a sürgün edildi. 1926'da, Zaven Kıbrıs Melkonyan Enstitüsü'nün Tam Yetkili Müdür'ü oldu. 1927'de Bağdat'a geri döndü. My Patriarchal Memoirs'ın [Patriklik Anılarım] yazarıdır.

Garo, Armen. Bkz., Pastırmacıyan, Karekin.

İzmirliyan, Matheos (d. 1848 İstanbul - ö. 1911 Etçmiadzin). "Demir Patrik" lakaplı din adamı, 1894-1896 ve 1908-1909 İstanbul patrikliği yaptı. 1908'de Tüm Ermenilerin Katolikosu seçilerek 1910'a kadar bu görevde kaldı.

Kalenderyan, Ardavazd Vartabed. bkz., Teodik, *11 NİSAN ANITI,* Belge Yayınları, Nisan 2010, s. 180.

Kelekyan, Diran bkz., *a.g.e.*, s. 14.

Khajag, Karekin bkz., *a.g.e.*, s. 8.

Gomidas, Vartabed (Soğomon Soğomonyan) bkz., *Gomidas Vartabed İle Çankırı Yollarında*, Aram Andonyan, Belge Yayınları, s.19-20.

Kucak, Nahabed (d. 1592). 16. yüzyıl Ermeni halk ozanı ve şairi; aşk şarkıları tüm Kafkasya ve Ortadoğu'da tanınıyordu.

Loris Melikov, General Kont Mikhail (d. 1825 Tiflis - ö. 1888 Nice). 1877-78 Rus-Türk Savaşı'nda Rus komutanı. Ermenistan doğumlu olan general, Lazaryan Enstitüsü ve Rusya Askerî Akademisi mezunuydu (1843). 1880'de, Ermenileri destekleyen Çar II. Aleksandr döneminde Rusya İçişleri Bakanı olmuştu. Yeni Çar III. Aleksandr'ın çarlığı sırasında izlenen gerici politikalar Loris Melikov'un görevinden istifa etmesine yol açtı. Melikov sürgünde öldü.

Malumyan, Haçadur (Agnuni) bkz., Teodik, *11 NİSAN ANITI*, Belge Yayınları, Nisan 2010, s. 12.

Manugyan, Aram (Aram Paşa) (d. 1879 Zeiva, Zangezur - d. 1919 Yerevan). Taşnak örgütçü, öğretmen ve devlet adamı. 1903-04'de direniş lideriydi. Türk ve Kürtlere karşı birçok özsavunma operasyonu yöneterek, Ermenilerin yardıma ihtiyaç duyduğu bölgelere gitti. 1915 Van savunmasında liderler arasındaydı. Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk İçişleri Bakanı ve Tedarik Bakanı'ydı. Yerevan'da idarecilik yaptı. "Ermenistan'ın bağımsızlığının mimarı" olduğu kabul edilir. 1918-19 tifüs salgınında öldü.

Morgenthau, Henry (d. 1856 Mannheim, Almanya -ö. 1946 New York City). Osmanlı Türkiyesi'nde 1913-16'da ABD Büyükelçisi. Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya'nın Ermeni katliamlarını durdurmasını sağlamak için tüm yetkilerini kullandı. Ermeniler adına ajitasyon yapması nedeniyle görevinden istifaya zorlandı. Ülkesine döndüğünde, I. Dünya Savaşı'nın en beğeni toplayan anılarından biri olan *Ambassador Morgenthau's Story*'yi (1918) yazdı.* [**Kitap Belge Yayınları tarafından yayımlanmıştır.*] Kitap Ermeni Soykırımı hakkındaki ilk yaygın anlatımı içermektedir. Savaştan sonra, Morgenthau Rumlara, Ermenilere, Araplara ve Ortadoğu'daki diğer mültecilere yardım etmek için çalışmıştı.

Narek (951-1002). St. Grigor Narekatsi, ayıca Narek'li St. Gregory olarak tanınır. 10. yüzyıl şairi, keşişi ve ilahiyatçısı. Başlıca ilahisi Mersiyeler: Kalbimin Derinliklerinde Tanrı'yla Sohbetler'di. Rönesans'ın

başında Ortaçağ Ermeni edebiyatında yazmıştı. Eserleri Krikor Balakyan'a ilham kaynağıydı.

Naroyan, Patrik Mesrob (d. 1875 Muş - ö. ?). Armaş Ruhban Okulu'ndan mezun olduktan sonra, 1901'de vartabed, 1913'te piskopos oldu. İstanbul Ermeni basını için Harmag adıyla dinî ve felsefi konularda yazılar yazdı. Ama aklı fikri idari görevlerde bulunduğu Ruhban Okulu'ndaydı. 7 Ağustos 1915'te, İstanbul Merkez Cezaevi Müdürü İbrahim Hayri tarafından Armaş'tan sürüldü. Konya'ya gittikten sonra yeniden döndüğü İstanbul'da hapsedildi. Serbest bırakıldı ve savaştan sonra, Patrik Zaven'in yokluğunda İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde 2 kez Patrik vekilliği yaptı.

Nazarbekyan (Nazarbekov), Tovmas Hovhannesi (d. 1855-ö. 1931 Tiflis). Rusya Ermenisi subay, Rus ordusu tümgenerali (1915). Rusya askerî akademilerinden mezun oldu. 1877-78 Rus-Türk savaşına ve 1904-05 Rus-Japon savaşına katıldı. I. Dünya Savaşı'nda, önce tugay komutanı, sonra da 2. Kafkas Piyade Alayı komutanı olarak Kafkas cephesinde savaştı. Nisan 1915'te Nazarbekyan komutasındaki birlikler, Halil Bey komutasındaki Türk kolordusunu Dilman yakınlarında yendi. 1916'da Van-Kop yönünde harekâta katılan birliklerin komutanlığına; 1917'de bağımsız Ermenistan kolordusu komutanlığına atandı. Nazarbekyan'ın komutasında, Mayıs 1918'de Ermeni askerî birlikleri ve gönüllüleri, Türk kuvvetlerinin ilerleyişini Karakilise, Baş Aparan ve Sardarabad muharebelerinde durdurdu. Ermenistan Cumhuriyeti (1918-20) döneminde, siyasal olarak tarafsız kalan Nazarbekyan, düzenli ordu yaratma amacıyla askerliğe devam etti. Ermenistan'ın Sovyetleşmesinden sonra, 1921'de sürgün edildi ve affedilerek Tiflis'e yerleşti.

Nâzım, Dr. Mehmet (c. 1870-1926); aynı zamanda Selanikli Nâzım olarak da tanınır. Hekim ve Osmanlı nazırı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk üyelerindendi. 1910'da İTC'nin liberal üyeleri arka plana itilmiş; aralarında Dr. Nâzım'ın da olduğu aşırı milliyetçiler Merkezî Umumi'nin denetimini ele geçirmişti. Ziya Gökalp'in pantürkist ve ırkçı fikirlerine kapılan Nâzım, Dr. Bahaeddin Şakir ve Mithat Şükrü, Ermenileri imha etme planının baş mimarları oldular. Merkezî Umumi'ye bağlı gizli Teşkilatı Mahsusa üyeleri olarak çeteler örgütlediler. Nâzım, Balkan Savaşları sonucu ülkeye gelen yarım milyon Türk mülteciyi Ermenilerin toprakları ve evlerine yerleştirme fikrini ortaya attı. Ağustos 1918'de, Dr. Nâzım maarif vekili olarak atandı.

Ekimde ülkeden kaçtı. 1926'da Mustafa Kemal Paşa'ya suikast teşebbüsüne katılmaktan suçlu bulunup idam edildi.

Odabaşyan, Sahag Vartabed bkz., *a.g.e.*, s. 166.

Ormanyan, Patrik Mağakya (d. 1841 İstanbul - ö. 1918 İstanbul). İstanbul Patriği (1896-1908). Katolikken sonradan Apostolik inanca geçti. Ermenilerin yurtsever ateşini desteklememekle birlikte Türklere karşı suç isnat edilen bireylere arka çıktı. *Azkabadum* (Ermeni milleti ve kilisesinin dört ciltlik tarihi), *Ermeni Kilisesi Sözlüğü* ve Ermenistan Kilisesi dahil birçok eseriyle ünlüdür.

Parseğiyan, Dr. Armenak (d. 1883 Tokat - ö. 1949 Boston). Leipzig Üniversitesi'nde eğitim gördü; İstanbul'da felsefe profesörü oldu. 24 Nisan 1915'te tutuklanan 250 Ermeni entelektüeli ve önde gelen kültür adamının içindeydi. Ölüme mahkûm edilmiş, ama ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau'nun girişimiyle cezası ertelenmişti. 1918'de Krikor Balakyan ile birlikte Paris Barış Konferansı'na katılmak için İstanbul'dan ayrıldı. Taşnak parti görevlisi olarak Avetis Aharonyan'ın sekreterliğini yaptı. Daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etti (adını Barseğyan olarak değiştirdi) ve 1930'lar ve 1940'larda Boston'da yayınlanan Ermeni-Amerikan *Hayrenik* adlı günlük gazetenin editörlüğünü yaptı.

Pastırmacıyan, Karekin (Armen Garo) (d. 1873 Erzurum - ö. 1923 Cenevre). Aktivist ve daha sonra Osmanlı Parlamentosu üyesi. 1896'da, gençken İstanbul'da Osmanlı Bankası baskınını gerçekleştirdi. 1905 Ermeni-Azeri çatışmalarında liderdi. Daha sonra Dro'yla birlikte gönüllülerin harekâtlarına katıldı. 1908-1912 arasında Osmanlı Parlamentosu üyeliği yaptı. 1918'de Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunda rol oynadı. Dünya Savaşı'ndan sonra 1919 Paris Barış Konferansı'nın değiştirilen heyetinde yer aldı. Bazı Türk liderlerine suikast eylemlerini örgütledi.

Reşit, Dr. Mehmet (?–?). İttihat ve Terakki'nin dar kadrosundaydı. 1915'te Diyarbakır valiliğine getirildiğinde, Ermeni nüfusu silip süpüren bir terör egemenliği kurdu. Fanatik bir pantürkist milliyetçiydi ve Ermenilerden "zararlı mikroplar" olarak söz etmesi Nazilerin biyolojik ırkçılığının habercisiydi. Osmanlı askerî mahkemelerinin kurulmasıyla Dr. Reşit de tutuklanmış, ama cezaevinden kaçmıştı. Kısa süre sonra polis tarafından yakalanmak üzereyken de intihar etti.

Reşit Paşa (?–?). Ankara ve 1914-1915 Temmuz döneminde Kastamonu valiliği yaptı. Vilayetinde Ermeni nüfusun tehcirine karşı çıkarken, bunun hiçbir gerekçesi olmadığını öne sürdü. O da üstü, Dahiliye Nazırı Talat'a "Elimi kana bulayamam" sözleriyle karşı çıktı. Bu tutumu ona "Ermenilerin genel valisi" gibi aşağılayıcı bir lakap takılmasına yol açtı. Jön Türk partisinin mahalli örgütçülerinin ısrarları üzerine, en sonunda görevinden azledildi.

Sayabalyan, Jak bkz., *a.g.e.*, s. 166.

Serengülyan Vartkes, bkz., *a.g.e.*, s. 60.

Sevag. bkz., **Çilingiryan, Dr. Rupen**

Şahrigyan, Harutyun bkz., *a.g.e.*, s. 6.

Şükrü, Mithat (1874-1957). İttihat ve Terakki'ye bağlı Teşkilatı Mahsusa'nın üyesi. Selanik'te mahalli eğitim müdürlüğünde muhasebeci olarak çalıştı. İttihat Terakki'nin öncüsü Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucu üyeleri arasındaydı. Devrimci faaliyetleri yüzünden Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmış, İttihat ve Terakki'nin Cenevre şubesinde çalışmıştı. İttihat ve Terakki iktidara gelince, Serez (1908), Drama (1912) ve Burdur (1916) vekilliğine seçildi. Dr. Nâzım ve Dr. Bahaeddin Şakir'le birlikte, çeteleri planlayıp örgütledi.

Siamanto. Bkz., **Yarcanyan Adom**

Suat Ali, (?–?). Der Zor Mutasarrıfı Ali Suat, tehcir edilen Ermenilerin yok edilmesini isteyen telgraf emrine şöyle cevap vermişti: "Eğer ısrarla yerine getirilmesini istediğiniz gibi, amaç tehcir edilenlerin katledilmesiyse, bunu ne kendim yapabilirim ne de başkalarına yaptırabilirim." Der Zor'un idari açıdan bağlı olduğu Halep'in valisi Dahiliye Nazırı Talat'a çektiği şifreli telgrafla Ali Suat'a görevden el çektirilmesini istemişti. Talat da valinin bu isteğini hemen yerine getirdi. Mayıs 1916'da Ali Suat'ın yerine atanan Salih Zeki, 1915 yaz ve sonbaharında tehcirler sırasında sağ kalan binlerce kişinin kitlesel olarak öldürülmesi görevini yerine getirdi.

Taniyelyan, Nerses Episkopos bkz., *a.g.e.*, s. 160.

Teodik (Teodoros Lapcinciyan) bkz., *a.g.e.*, s. xxv.

Tehliryan, Soğomon, bkz. *Gomidas Vartabed İle Çankırı Yollarında*, Aram Andonyan, Belge Yayınları, s.18.

Turyan, Yeğişe (1860-1930). Başpiskopos; İstanbul Patriği, 1909-10. Kudüs Patriği, 1921-30. Birçok eser yazdı ve klasik Ermeni eserlerini modern Ermeniceye çevirdi. Ermeni Apostolik Kilisesi'ne önemli katkıları oldu. Şair Bedros Turyan'ın kardeşiydi.

Varojan, Taniyel, bkz., *a.g.e.*, s. 41.

Vıramyan, (Onnig Tertsagyan) bkz., Teodik, *11 NİSAN ANITI*, Belge Yayınları, Nisan 2010, s. 106

Yarcanyan, Adom; Siamanto bkz., *a.g.e.*, s. 18.

Zartaryan, Rupen (Aslan) bkz., *a.g.e.*, s. 26.

Zaven Der Yeğyayan, Patrik. Bkz., **Der Yeğyayan, Patrik Zaven.**

Zohrab, Krikor bkz., *a.g.e.*, s. 2.

DİZİN

I. Dünya Savaşı 12, 32, 37, 64, 65, 67, 75, 86, 90, 128, 167, 169, 211, 218, 258, 304, 306, 329, 340, 341, 359, 362, 376, 386n14, 406, 411, 419, 428, 435, 441, 457, 464

Abahuni, Yeznig 244, 245
Abbas I, Şah 167
Abdülaziz, Sultan 159, 160
Abdülhamit II, Sultan 35, 36, 38, 102, 159, 160, 209, 304, 305, 305n8, 420, 450, 502
Abdülmecit 160
Abdülreşit 306
Adana14, 36, 84, 85, 89, 93, 95, 96, 98, 126, 127, 139, 140, 145, 150, 155, 209, 218, 242, 248, 251, 253, 270, 275, 278, 287, 288, 300, 329, 330, 332, 333, 335-337, 340, 346, 348, 352, 353, 356, 365, 373, 374, 376, 391, 394, 402-405, 407, 409, 412, 413, 416, 417, 419, 420, 421, 423, 433-436, 440, 443, 448, 449, 451, 456, 459, 465, 466, 473-475, 477, 479, 501, 505
Adapazarı 309, 310, 324, 379, 380, 497
Afganistan 86, 417
Afyonkarahisar 377, 379, 394, 497
Agamemnon, HMS 488
Agnuni (Haçadur Malumyan) 85, 105, 137-141, 150, 303
Aguni, Sebuh 382, 401
Aharonyan, Avetis 429, 448
Ahmatova, Anna 26
Akhalkalak 443, 448
Alaca 184
Ali Suat 23, 468
Allenby, Edmund 211, 460, 462, 464, 486, 487
Almanya 19, 23, 31, 35, 37, 39, 40, 47-54, 56, 59, 60, 62, 63, 65, 66, 68, 69, 75, 76, 81, 90, 92, 128, 136, 169, 196, 198, 199, 201, 229, 302, 339, 352, 356, 364, 383, 387, 389, 412, 427, 436, 438, 439, 442, 450, 473, 477-479, 485-487, 500, 503, 504
Alpaslan 197
Amanos 13, 14, 18, 21, 25, 30, 108, 133, 140, 218, 251, 257, 268, 269, 277, 278, 280, 281, 283, 285, 287, 289, 296, 300, 301, 316, 321, 326, 328-331, 334, 336, 340, 343, 346, 348, 351, 354, 356, 358-361, 364, 367, 370, 374n13, 379, 381, 394, 406, 425, 434, 436, 440, 451
Amerika Birleşik Devletleri 13, 38, 23, 39, 40, 41, 58, 76, 93, 119, 143, 198, 199, 226-229, 305n8, 343, 390, 391, 407n16, 438, 440, 485, 487, 491, 495, 507,
Amet, Amiral 491, 505, 506
Amiras, Balyan 494
Anahid 33
Anavarza 274, 275
Andonyan, Aram 114, 144
Andreasyan, Rosa 31
Ani 32, 116, 117, 167, 425n17, 426

Ankara 14, 21-23, 41, 78, 105-110, 113-115, 117, 121, 122, 126, 129-136, 141-147, 149, 158, 163, 164, 177, 187, 191, 198, 199, 202, 213, 291, 335, 336, 402, 495, 500, 505
Antranik (Ozanyan), General 82, 153, 398, 439, 442
Arabistan 125, 486
Arabyan, Mıgırdiç 451
Aragats Dağı (Alagöz) 424, 426, 444
Aram (Ermeni hain) 250, 251
Aram Paşa (Aram Manugyan) 304
Aramiantz, Hmayag 501
Arapkir 78, 244
Ararat 269, 270, 318, 424-427, 444, 447, 472
Aras Nehri 167
Ardahan 439, 440
Argeos Dağı (Erciyes) 179, 230
Armaş Ruhban Okulu 31, 35
Armenak (Avukat) 131
Arnavutlar 86, 360
Arşagavanlar 330
Arşaruni, Patrik 399
Arşavir (Yasyan) 501
Artsakh (Karabağ) 92, 153, 448
Asaf, Mehmed 14, 18, 23, 126-128, 145
Asdvadzadur 114, 116, 219, 224, 325, 401
Asquith, H. H. 362, 427
Asuriler 22, 331, 338, 387
Atıf 129, 130, 132, 141, 145, 158, 160, 161, 164, 165, 171, 172, 178, 187, 335
Averof (Yunan kruvazörü) 489
Avkeryan, B. 335
Avni, Binbaşı 251, 336, 346, 348, 350-352, 356, 357
Avşarlar 237, 239, 241, 243
Avusturya-Macaristan 37, 39, 47-51, 59, 63, 75, 132, 135, 411, 438
Ayaş 38, 85, 104, 105, 109, 121, 122, 137, 138, 139, 141, 145, 150, 502
Ayran 13, 140, 269, 285, 286, 294, 296, 313, 316, 318, 323, 324, 326, 327, 331-333, 337, 346, 347, 352, 353, 467
Azadamard 107
Azaryan, Manuk 499
Azerbaycan Cumhuriyeti 40, 439, 447, 448

Babıâli 64, 76, 88, 129, 492, 501
Bağdat 18, 22, 25, 65, 91, 153, 167, 268, 277, 280, 300, 301, 303, 329, 336, 340, 341, 344, 345, 352, 360, 373, 386, 389-393, 420, 460, 464, 486
Bağdat Demiryolu Şirketi 18, 22, 25, 65, 91, 268, 277, 280, 300, 301, 329, 336, 340, 344, 352, 373, 420, 464
Bahaeddin (Ankara polis şefi) 37, 90, 96, 125, 129, 130, 132, 342, 498
Bahçe 21, 251, 323, 327, 328, 331, 333, 334, 336-339, 341, 343, 346-349, 351, 352, 354-356, 359, 362-365, 378, 379, 382, 467
Bahçe-Maraş 21, 251
Bahçecik 82, 104
Bakalyan, Sarkis 456, 474, 475
Bakû 443, 447
Balakyan, Garabet 31
Balakyan, Harutyun 171
Balakyan, Hovanness 31
Balakyan, Krikor 13-15, 17-40, 42, 79, 81, 89, 112, 117, 125, 127, 265, 362, 377, 382, 399, 505
Balakyan, Varvara Hüsisyan 31
Balkan Savaşları 32, 36, 66, 67, 84, 86, 91, 93, 138, 159, 171, 278, 306, 341, 390, 411, 428, 501
Basra 329, 344, 386
Batum 163, 439
Bedri, Osman 77, 79, 99, 102, 385, 389, 499, 501
Belçika 54, 60, 62, 489

Belemedik 115, 218, 235, 238, 333, 340, 364, 375, 380-382, 384, 385, 387, 388, 394, 398-405, 407, 435, 467, 475, 477
Berlin 18, 32, 37, 42, 47-56, 58-60, 64-68, 70, 90, 170, 201, 303, 341, 352, 473, 474, 481, 486, 488
Berlin Üniversitesi 19, 36, 52, 57, 314, 476
Berlin-Bağdat demiryolu 18, 22, 25, 65, 268
Bethmann-Hollweg, Theobald von 49
Bey, Musa 497
Beyazıt 503
Beyrut 40, 464, 465
Bilecik 31, 281, 324, 379, 394, 480, 497
Bismarck, Otto von 50, 53
Bitlis 41, 67, 81, 86, 123, 154, 281, 344, 398, 421, 439, 442, 496, 497
Blanck 365
Bocklin, Arnold 184
Boğazlıyan 13, 18, 183, 186-188, 192, 197, 202, 211-215, 217, 218, 221, 230, 246, 302, 430, 498
Boğos Nubar Paşa 461, 506
Boğos, Tanielyan 114, 199
Boğosyan, Karekin 106
Bolşevik 39, 438, 439, 442, 411
Bonar Law, Andrew 427
Bonet 491
Boyacıyan, Dr. 385, 387, 400
Boyacıyan, Hampartsum (Murad) 139
Breslau 57, 68, 81
Brest-Litovsk Antlaşması 40, 439, 440, 442, 443, 445, 448
Bryce, James 23, 397
Budapeşte 69
Buğa el Kabir el Şabi 167
Bulanık 497
Bulgaristan 23, 31, 70, 86, 106, 114, 152, 166, 333, 389, 399, 411, 428n19, 464, 481, 485, 486, 487
Bursa 81, 104, 231, 357, 379, 387, 425, 494, 497
Bükreş 69
Büyük Britanya 359, 411, 429
Byurakan 424
Byzantium 503

Calthorpe, Arthur 486, 488
Cambrai 485
Cancigyan, Sarkis 413, 423, 427, 433
Cangülyan, Harutyun, 105, 106, 139
Canpolat (polis şefi) 121
Cavit (Maliye) 499
Celal, Krikor 113
Celal, Mehmet 23, 151
Cemal Paşa, Ahmed 36, 40, 41, 85, 96, 151, 199, 288, 353, 374, 386, 461, 486, 498, 499
Cemil 465
Cengiz Han 167, 197
Cevad Paşa 495
Cevad, Vali 336
Cevahiryan, Gabriel, Başpiskopos 386, 504
Cevdet Bey 88
Ceyhan Nehri 238, 253, 274-276, 436
Cherna 485
Cincinnatus 424
Ckhenkeli, Akakii I. 442
Clemenceau, Georges 491, 500
Curzon, Lord 500

Çakıt Nehri 383, 384, 405
Çanakkale 77, 89, 90, 94, 101, 158, 160, 169, 232, 245, 352, 386, 411, 460, 486, 487
Çankırı 13, 14, 17, 18, 20, 23, 26, 29, 38, 39, 110, 112, 113, 115, 116, 118, 120-122, 124-126, 134, 135, 137, 138, 143-150, 154-158, 160-164, 170-173, 175, 178-184, 208, 213-215, 218-220, 234, 242, 254, 260,

293, 297, 314, 315, 317, 476, 480, 502, 505
Çat 210, 211
Çatak Nehri 246, 247, 252, 254
Çavuşyan, Yervant 113, 181
Çeçenler 469
Çeraz, Kaspar 113
Çeraz, Minas 303
Çerkesler 82, 86, 130, 146, 151, 152, 164, 165, 199, 217, 218, 330, 344, 360, 468, 496
Çilingiryan, Dr. Rupen (Sevag) 113, 145, 147-149
Çobanyan, Arşak 303
Çokgöz köprüsü 216
Çorum 13, 18, 175, 177, 181-184, 186, 191, 260

Dağavaryan, Nazaret 105, 106, 139, 140
Dajar 386, 440, 502
Değirmenciyan, Yeğyazar 377, 406
Deissman, Adolf 476
Denek Madeni 134
Der Hagopyan, Abraham 32, 40, 507, 508
Der Yeğyayan, Zaven 28, 80, 94, 97, 386, 389, 391, 504
Der Zor 18, 21-23, 39, 114, 115, 121-123, 133, 144, 154, 156, 157, 163, 164, 168, 171, 172, 175, 177, 178, 180, 184, 187, 189, 192, 200, 209, 213, 218, 222, 225, 227, 229, 233, 237, 241, 242, 254, 258, 262, 264, 265, 266, 277, 279, 281, 284, 288, 290, 292, 295, 297, 299, 300, 303, 306, 308-311, 314, 315, 325, 345, 359-361, 377, 378, 392, 397, 419, 422, 431-433, 440, 464, 468, 469, 470, 486
Dicle Ordusu 460
Dilber, Zareh 499
Divanıharp 21, 23, 40, 139, 140, 149, 150, 161, 162, 374, 375
Diyarbakır 78, 80, 82, 85, 86, 123, 139-141, 150-152, 154, 161, 162, 165, 281, 306, 499
Doğu Prusya 63, 68
Dörtyol 14, 96, 425
Dro, General 444
Durak 477

Eçmiyadzin 31, 33, 40, 88, 93, 116, 167, 169, 399, 401, 424, 439, 443-446
Edirne 281, 379, 394, 472, 486, 497
Edward VII 56
Ekaterinodar 438
Ellis, William 495
Enver Paşa, İsmail 36, 40, 41, 87-91, 94, 103, 151, 153, 160, 199, 201, 236, 237, 274, 330, 334, 336, 342, 352, 353, 381, 386, 465, 486, 488, 493, 498, 499
Ereğli 133, 150, 218, 324, 329, 335, 379, 381, 387, 391, 395, 396, 419
Ermenistan 13, 23, 27, 28, 32, 39-42, 65, 78, 87, 90, 92, 93, 143, 153, 154, 159, 163, 170, 231, 238, 254, 259, 292, 318, 341, 350, 368n12, 369, 377, 407, 425n17, 426, 431-433, 442-444, 446-448, 464, 473
Erzberger, Matthias 487
Erzincan 78-82, 114, 121, 126, 281, 304, 393, 419, 421, 439, 442, 447, 495, 496
Erzurum 31, 35, 40, 41, 65, 67, 78, 81, 83, 85, 86, 123, 150, 152, 154, 162, 270, 281, 304, 330n9, 344, 390, 393, 401, 402, 419, 421, 439, 442, 447, 472, 495, 496
Eskişehir 77, 91, 104, 105, 133, 218, 324, 379, 391, 394, 480, 497
Ethem Paşa 89
Etiyopya 426

Fahri Paşa 495
Farrere, Claude 494, 495

Fındıkçık 336, 346
Fırat Nehri 377, 392, 368, 369
Filistin 85, 96, 280, 329, 334, 336, 340, 341, 353, 364, 411, 460-462, 464, 465, 478, 486
Finlandiya 57
Foch, Ferdinand 485, 487, 491
Franchet d'Espérey, Louis 464, 485, 491
Fransa 23, 31, 32, 37, 39, 42, 51, 56-59, 62, 70, 75, 92, 132, 359, 411, 428, 428n18, 429, 461, 489, 500
Franz Ferdinand 47

Galiçya 340, 411
Galigatnos Nehri 238, 426
Ganaçyan, Parseğ 270
Garo, Armen (Karekin Pastırmacıyan) 28, 85, 304
Gazbel geçidi 22, 233, 234, 237
Gazze 460
Gelibolu 38
Georges-Gaulis, Berthe 494, 495
Goeben (Alman zırhlısı) 57, 81
Gomidas, Peder (Soğomon Soğomonyan) 20, 77, 110, 112, 118, 254, 424
Grey, Edward 362, 500
Grigor Narekatsi, Saint (Narek) 459
Grunnel, General von 487
Gülek Boğazı 238, 300, 330, 374, 394
Gümrü (Alexandropol) 41, 251, 447, 472
Gürcistan 40, 117, 447, 448
Gürcüler 439, 442, 443, 447, 448
Gürcüyan, Melkon (Hrant) 482

Habur Nehri 469
Hacıkırı 115, 399, 400, 405
Haçaduryan, Asdvadzadur 401
Haçin 13, 18, 22, 96, 114, 238, 246-251, 253, 254, 257, 260, 268, 291, 428n18, 465
Haçiya, Miçihiko 17
Hagop Paşa 420
Halep 23, 40, 67, 89, 139-141, 145, 150, 151, 177, 178, 193-195, 211, 238, 242, 280, 284, 286, 287, 300, 301, 306, 310, 313, 314, 317, 328, 329, 330, 333, 377, 392, 419, 440, 451, 452, 462, 464, 465, 467, 468, 470, 480, 487
Halil (İttihatçı bakan) 151-153, 499
Halim Paşa, Said 499, 504
Halim, Abbas 499
Halit, Mehmet 393
Halit, Refik 492
Halo (Kürt eşkıya) 148, 149
Hama 300
Hamamcıyan (demiryolu işçisi) 348-350
Hamamcıyan, Baruyr 477
Hamidiye Alayları 89, 102, 171, 305n8, 379
Harding, Warren 407
Harnack, Adolf von 52
Harput 86, 106, 121, 123, 151, 154, 165, 169, 281, 344, 495
Haruniye 337
Harutyun, Peder 393
Hasanbeyli 140, 278, 280, 282-285, 287-289, 291, 293, 295, 300, 330, 340, 343, 353, 391, 394, 451
Havariler manastırı 78, 95, 496, 497
Hay Endanik (Ermeni Ailesi; Balakyan) 171, 476
Haydar, Vali 393
Haydarpaşa 91, 103, 280, 329, 391, 394, 480-483, 489
Hayrenik 270, 440
Hayri 499
Hazzo (Kozluk) 497
Hegel, G. W. F. 27
Hınçak 38, 106, 108, 113-115, 139, 181, 242, 250, 501
Hıraç (Hayk Tiryakiyan) 121
Hindistan 54, 86, 166, 330, 340, 360, 361, 388, 417

Hiroshima Diary (Hachiya) 17
Holas (Ermeni Katolik) 335
Holokost 15, 24, 28
Hovagimyan, Başpiskopos 327
Hovasapyan, Hrant 386, 440, 501, 502
Hovhannes 316, 318, 420
Hovhannes, Mıgırdiç 107
Hovhannesyan, Hovhannes 445, 471-473
Hrant (Melkon Gürciyan) 107, 139, 482
Hripsime, Aziz 163
Hugnen (demiryolu müdürü) 25, 335-337, 352, 420
Humus 300
Hurşit çavuş 142
Hüseyin, Arabistan Kralı 125
Hüseyin, Hicaz Kralı 464

İbrahim, Âyan Meclisi Üyesi 499
İncirli 363, 367
İncirlik 13
İntilli 108, 323, 324, 326, 331, 332, 336, 338, 346, 347, 351, 352
İran 360, 472, 503
İskenderun (Alexandretta) 278, 426
İskilip 134, 177-179
İslâhiye 13, 18, 21, 39, 140, 269, 278, 280, 282, 289, 296, 298-302, 309, 313-315, 317, 318, 327, 328, 330, 340, 346, 353, 363, 364, 366, 391, 394
İstanbul 13, 17, 18, 20, 21, 23, 25-27, 29-32, 35-40, 50, 65, 67-71, 76-83, 87-91, 93-99, 101, 102, 105-108, 110, 113-116, 118-124, 126-129, 132, 134-138, 141, 143-146, 149-155, 157, 158, 160-165, 168-173, 183, 187, 188, 191-193, 198-200, 207, 208, 213, 215, 218, 219, 225, 234, 236, 237, 239, 242, 244, 261, 263, 265-267, 277, 282, 290, 297, 300, 301, 303, 305n8, 306, 317, 326, 329, 330, 332, 336, 338, 340-342, 347, 348, 350, 352, 353, 357, 360, 364, 377, 381, 382, 385-387, 389-393, 395, 396, 399-401, 404, 418, 419, 436, 440, 448, 449, 452, 456, 463, 464, 466-469, 477-481, 484, 486-489, 491, 493-508
İstanbul Ermeni Patrikhanesi 39, 79, 82, 504
İstanbul sürgünleri 297
İstanbul-Bağdat demiryolu 91, 329, 464
İsviçre 18, 25, 184, 303, 337, 342, 347, 365, 366, 375, 378, 380, 382-384, 397, 439, 473-475, 481, 506
İtalya 63, 75, 96, 160, 347, 388, 438, 488, 489, 491, 500, 503
İttifak Güçleri 169
İttihat Ve Terakki Fırkası (İTF) 19n1, 84, 93, 123, 159, 173, 197, 199-201, 217, 218, 498
İttihatçı hükümet 19, 20, 38, 65, 77, 79, 84-86, 88, 90, 94, 96, 102, 118, 123, 125, 154, 155, 176, 177, 236, 274, 275, 278, 304, 330, 341, 345, 417, 440, 468, 493, 504
İzmir 145, 154, 158, 168, 200, 326, 339, 357, 377, 427-429, 440, 505
İzmirliyan, Matheos, Katolikos 31, 116, 117, 261, 303, 424, 425
İzmit 104, 293, 316, 324, 327, 379, 387, 394, 425, 480, 491, 497

Jackson, Jesse B. 38
Jagow, Gottlieb von 63, 66, 341
Jamanak 399, 501
Japonya 60
Joffre, Joseph 70, 491
Jön Türkler 19, 36, 38, 84, 86, 93, 160, 209, 236, 237, 305, 305n8, 473, 503

Kaçuni, Husik 113, 240, 244, 285
Kafkasya 39, 40, 42, 54, 57, 64, 65, 76, 85, 86, 88, 95, 107, 117, 153, 167, 169, 238, 251, 273, 304, 361, 411,

419, 425, 439, 440, 442, 443, 445, 447, 448, 464, 471, 472
Kalecik 110, 113, 148
Kalenderyan, Ardavazd 115, 151, 152
Kamil Paşa, Mahmut 495
Kanlıgeçit 21, 30, 278, 280-287, 289, 294, 301, 324, 330, 335, 340, 366, 367, 376, 394, 395
Kanonagir Hay Yegeğetsvo 475, 484
Karabacıyan (Ermeni inşaat mühendisi) 348-350
Karabağ (Artsakh) 92, 153, 448
Karabekir, Kâzım 445
Karadeniz 31, 41, 57, 81, 101, 163, 179, 489
Karagöz 76
Karakilise 444, 447
Karaman 329
Karapınar 398, 475, 477
Kars 40, 425n17, 439, 440, 442, 443, 445, 447
Karspazarı 260, 269, 272, 273
Kasbar Ağa 497
Kasbaryan, Şahin 389
Kastamonu 23, 31, 90, 109, 116, 126, 145, 146, 149, 154, 155, 158, 160, 161, 163-165, 171, 178, 199, 214, 222, 335, 379, 380, 482, 494, 497
Kayalı Köyü 133
Kayseri 13, 18, 106, 133, 139, 158, 178, 179, 183, 201, 208, 213-215, 217, 218, 220-227, 229, 230, 233, 235, 239, 240, 242, 243, 246, 257, 279, 290, 291, 293, 302, 304, 335, 378, 449, 456, 459, 468
Kayzer-Wilhelm-Gedachtniskirche 47, 50, 51, 53-55, 62, 201, 487, 504
Kazaklar 63, 64, 398
Kazazyan, Arşak 113
Kâzım, Musa 499
Kegel (Alman teknisyen) 21, 364-367, 369, 370, 373, 375, 378, 382
Kelekyan, Diran 14, 27, 113, 126, 127, 145, 147, 158-162, 172
Keller 211, 213, 269, 283, 285, 294, 296, 298, 323, 324, 331, 338, 346, 347, 351, 352, 430, 440, 451
Kemal (Haçin kaymakamı) 212, 214, 215, 217, 252
Kemal Paşa, Mustafa 41, 42
Kemal, Ali 213
Kemal, Mehmet 187, 188, 192, 193, 213, 498, 499
Kemalist 32, 41, 42, 250, 428, 465, 500, 502
Ketenciyan, Mirza 113, 505
Khajag, Karekin 105
Khatisyan, Alexandre 448
Kıblebel 141
Kıbrıs 258, 405, 459, 461
Kızılay 94
Kızılbaş 135, 179, 229, 496
Kızıldeniz 460
Kızılhaç 58, 77
Kızılırmak 113, 162, 178-180, 214, 216, 217, 219, 220, 223
Kildaniler 86
Kilikya 14, 30, 32, 36, 78, 85, 87, 89, 91-94, 96-98, 168, 238, 246, 251, 254, 257, 258, 260, 268-270, 275-278, 281, 296, 300, 328, 329, 339, 341, 348, 360, 367, 373, 374, 376, 383, 386, 393, 404, 414, 416-418, 423-428n18, 440, 447, 461, 462, 465, 474, 477, 487, 500
Kitchener, Lord 411
Klaus (Avusturyalı inşaat mühendisi) 25, 333, 338, 343, 347-352, 355, 359, 363, 364
Konstantin XI. Bizans İmparatoru 503
Konya 23, 77, 89, 97, 101, 105, 133, 150, 163, 164, 177, 218, 238, 239, 242, 281, 324, 329, 335, 376, 379-381, 387, 391, 394-396, 401, 419, 426, 465, 475, 478, 480, 494, 497

Koppel (Alman inşaat mühendisi) 25, 332, 352
Koyunbaba köprüsü 179, 180
Köprüköy 87
Köseler 237, 238, 243
Köstence, Romanya 69, 70, 166, 438, 486
Kressenstein, Kress von 460
Krikoryan, Mahdesi Çerçiz 497
Kuçag, Nahabed 254
Kudüs 93, 194, 268, 386, 460, 461, 463
Kumkapı, 139, 261
Kura Nehri 117
Kurtantsots 497
Kuşçular 377, 378, 380, 382, 384, 401, 405
Kuterlen 25, 403, 404
Kutülamare 232, 358-361, 393, 460, 486
Kuyumcuyan, Diran 375
Kuzguncuk 31, 488
Kürkçüyan, Levon 474, 475
Kürt Aram 341
Kürt Aram 341
Kürtler 86, 135, 148, 149, 243, 245, 246, 278, 330, 331, 338, 344, 358, 363, 398, 421, 422, 496, 497
Kütahya 218, 394, 480, 494, 497

Lapcinciyan, Teotos (Teodik) 385-387
Lemkin, Raphael 24, 24n2, 25, 27
Lenin, V. I. 439
Leningrad 26
Lepsius, Johannes 63, 66, 341
Leutenegger (İsviçreli mühendis) 25, 380, 381, 385, 397
Levi, Primo 15, 17
Levon I, Kilikya Kralı 268, 268n7
Levon V, Kilikya Kralı 268n7
Lifton, Robert Jay 29
Lipstadt, Deborah 25
Litzmayer (Avusturyalı mühendis) 25, 344, 345, 347, 365
Lloyd George, David 500
Lobanov-Rostovsky, A.B. 93
Londra 32, 42, 360, 362
Lori 444, 448
Loris Melikof, Mikhail 82, 166, 420
Loti, Pierre 494, 495
Lozan Antlaşması 42
Lusitania 438
Lübnan 23, 92, 93, 428n18, 486

Mağakya Ormanyan, Patrik 31, 305, 305n8
Mağazacıyan, Onnik 115, 147, 148
Mahmud 499
Mahmud II, Sultan 494
Malta 427, 495, 499, 508
Malumyan, Haçadur (Agnuni) 85, 105, 137
Mamigonyan, Vartan 117
Mamure 278, 282, 300, 330, 331, 340, 346, 352, 353, 364, 373, 374, 394
Manchester 30, 32, 42
Mandelstam, Nadezhda 17
Manukyan, Aram (Aram Paşa) 304
Maraş 21, 89, 251, 343, 348, 349, 352, 354-356, 379, 428n18, 468
Mardikyan, Oskan 499, 506
Marmara Denizi 78, 103, 104, 480
Marseilles 42
Marzbed 108, 401
Maude, Frederick 460, 464
Maviyan, Nişan 333, 351, 363
Mavrokordato 380, 381
Max, Baden Prensi 487
Mazhar, Vali 14, 129
Megiddo (Nablus) 464
Mehmet (çete lideri) 152
Mehmet II, Fatih Sultan 386
Mehmet V, Sultan (Reşad) 159, 160
Mehmet VI, Sultan (Vahdeddin) 160, 486

Melkonyan, Mihran 373
Melkonyan, Simon 114
Memduh, Vali 393, 495
Memlukler 197, 427
Mersin 91, 96, 238, 257, 300, 329, 339, 407, 426, 449, 459, 465, 466
Meskene 113, 115, 314, 392
Meuse Argonne taarruzu 485
Mevleviler (Sufiler) 23, 379
Mezopotamya 67, 232, 280, 281, 329, 334, 336, 340, 341, 344, 353, 360, 364, 376, 393, 411, 460, 464, 468, 470, 478, 486, 496
Mıgırdıçyan, Artin 83, 99, 386, 440, 481, 501
Mıgırdıçyan, Goryun 402
Mıgırdiç 163, 217, 326
Mısır 38, 86, 91, 166, 288, 330, 361, 417, 420, 426, 427, 460, 461, 504
Minasyan, Sarkis 105, 106, 139
Modgantsots 497
Moltke, Helmut von 53
Mondros mütarekesi 393n15, 428, 448, 486, 487, 500, 504
Morf (Avusturyalı mühendis) 25, 285, 294, 323, 332, 352, 353
Morgenthau, Henry 23, 38, 119, 143, 391, 397
Moskova 42, 57, 68, 116, 425, 439
Movsesyan, Mesrop 424
Muammer, Vali 162, 495
Muhammed, 197, 279, 292, 299, 467
Murad (Hampartsum Boyacıyan) 106, 139, 159, 385, 387, 400, 469
Murat Nehri 469
Murat V, Sultan 159
Murray, Archibald 460
Musa Dağ 38, 287
Musul 165, 391, 393, 393n15, 429, 486, 504
Muş 78, 95, 496, 497
Nahçıvan 443, 448
Nakaşyan, Avedis 106
Nalbandyan ailesi 28, 339
Nalbandyan, Mikayel 270
Nansen, Dr. 429
Naroyan, Mesrob 504
Nasıra 464
Nazarbekyan, Tovmas Hovhannesi 442-444
Nazei Orore (Aharonyan) 429
Nâzım, Mehmed 41, 90, 96, 125, 342, 498, 499
Nedim, Mahmud 151, 152
Nerses, Patrik 82
Nesimi, Ahmed 499
New York Times 19, 38
Nietzsche, Friedrich 52
Nikolay II, Çar 39, 261, 438
Nil Nehri 14, 91, 425
Noradungyan, Gabriel 506
Noradungyan, Serovpe 108
Nubar Paşa 420, 461, 506
Nusaybin 108, 277, 281, 300, 401

Odabaşyan, Sahag 81
Ohnigian, Krikor 115, 172
Ohnikyan, Aram 115
Ohnikyan, Hovhannes 115
Ohnikyan, Mıgırdiç 115
Osmaniye 85, 126, 127, 140, 257, 273, 276-280, 300, 302, 329, 330, 391, 394
Osmanlı Anayasası 121, 137, 139, 152, 303, 304
Osmanlı İmparatorluğu 13, 18, 19n1, 20, 31, 36-38, 42, 50, 54, 64, 76, 80, 86, 88, 90, 92-95, 98, 106, 125, 130, 132, 150, 151, 154, 163, 166, 167, 187, 199, 201, 233, 235, 242, 245, 304, 305, 305n8, 380, 381, 417, 428, 428n18-19, 436, 448, 460, 474, 489, 494, 498, 503

Pakistan 86
Pakraduni kralları 116
Pakradunyan, Garabed 472
Pambak 444
Papacanyan, Mikayel 448
Papazyan (mütercim) 107, 327, 332
Papert 442
Paris 31, 56, 58, 59, 61-64, 70, 76, 112, 303, 411, 474, 505-507
Paris Barış Konferansı 32, 40, 500, 506
Parseğiyan, Armenak 32, 40, 113
Parseğyan, Keğam 107
Pashich, Amiral 91, 426
Paskevich, Ivan Fyodorovich 472
Paula, Hemşire (Miss Shepherd) 343, 354, 355
Payas 275
Pera 31, 85, 338, 448, 481, 488, 489, 491
Pera Essayan Mezunları Derneği 77
Perlepe 485
Perumyan, Daniel-Bek 444
Poincare, Raymond 500
Polonya 24, 57
Portukalyan Paşa 420
Postacıyan, Onnig 402, 404, 475, 477
Pozantı 218, 238, 300, 301, 327, 329, 330, 335, 340, 376, 380, 381, 385, 391, 394-397, 477
Prenyan, Vartan 98
Puzantion 482, 501

Ramgavar Partisi 113, 114, 126, 139, 162
Rauf Paşa 486
Resülayn 344, 468, 470
Reşad, Sultan (Mehmed V) 77, 125, 154, 155, 159, 160, 261
Reşid, Mehmet 141, 151, 159, 306, 352, 499
Reşit Paşa 23, 154, 155, 158
Rodosto 281, 379, 475
Rusinyan, Nahabed 270
Rusya 23, 37, 39-41, 47, 48, 51, 54, 56-58, 63, 64, 71, 75, 76, 78, 80, 92, 93, 132, 166, 169, 359, 411, 420, 421, 425, 438-440, 442, 472, 473
Rüştü Paşa, Ömer 499

Sahag II, Kilikya katolikosu 96, 97, 386, 426, 461
Said (Harput hoca) 169
Saimbeyli 246, 250
Saint Mihiel 485
Sakuz, Hovhannes 420
Salow, Ernst von 487
Samara 393
Samuel, çavuş 210
Samuel, Dr. 295
Samuelof, Vramşobuh 108
Sanasaryan Akademisi, Erzurum 31, 35, 401, 413, 435
Sanders, Otto Liman von 90, 330, 352, 353, 386, 386n14, 460
Saraycık 243, 245, 246
Sardarabad 40, 442, 444-447
Sarıkamış 37, 169, 439, 440, 442
Sason 93, 270, 376, 496
Sayabalyan, Jack 106, 402
Sayabalyan, Sebuh 402, 404, 475
Scary, Elaine 24
Sedan 56, 58
Serengülyan, Vartkes 140
Sevag (Dr. Çilingiryan) 33, 113, 115, 145, 147, 149, 155
Sèvres, Antlaşması 41, 42
Seyhan Nehri 238, 275, 426
Shepherd, Miss (Hemşire Paula) 21, 94, 343, 354, 355
Sırbistan 37, 47, 49, 428n19
Siamanto (Adom Yarcanyan) 106
Siirt 497
Silikyan, Movses 444
Sis 13, 18, 28, 238, 250, 252, 253, 257, 259-262, 265, 268, 268n7, 269,

271, 273, 274, 285, 294, 296, 313, 465
Sisliyan 391, 392
Sivas 31, 78-82, 86, 113, 123, 140, 154, 162, 199, 281, 344, 361, 401, 495
Sofya 76, 99, 102, 114
Soğomonyan, bayan 326-328
Sosyal Demokrat Parti (Almanya) 47, 48
St. Ağperag manastırı 496
St. Garmrorag manastırı 496
St. James apostolik manastırı 461
St. Petersburg 31, 48, 49, 55, 57, 61, 63, 261, 411, 425, 439
Stalin, Joseph 26
Stepanos, Başpiskopos 327, 328
Strassburg (Alman kruvazörü) 91, 426
Stravena 485
Strumnica 485
Sultaniye 89, 379
Sungurlu 134, 162, 177-179
Suriye 18, 22, 23, 30, 85, 92, 96, 151, 168, 199, 281, 329, 364, 376, 377, 401, 418, 428, 428n18, 440, 464, 465, 468, 470, 486, 495, 499
Surp Haç Kilisesi (Üsküdar) 507
Survival in Auschwitz (Levi) 15, 17
Suzigyan, Yeğya 382, 399, 400
Süleyman, Binbaşı 89
Sykes-Picot Anlaşması 39, 92

Şah Abbas 167
Şahrigyan, Harutyun 105, 106
Şahyan, Setrag 173, 234, 317
Şakir, Bahaeddin 37, 90, 96, 125, 129, 130, 132, 342, 498
Şam 40, 300, 460-462, 464
Şebinkarahisar 31, 39, 209, 287, 368, 368n12, 482
Şego aşireti 497
Şemseddin 130
Şerif, Mustafa 499
Şeyhülislam 37, 125, 197, 499
Şimavonyan (mütercim) 144, 390, 391
Şirak ovası 472
Şirakyan, Arşavir 501
Şirinyan, Kamer 83, 389, 501
Şuşanig 117
Şükrü, Mithat 90
Şükrü, Yüzbaşı 15, 18, 186-188, 191-193, 195, 197, 199-201, 203-209, 211-215

Tahsin, Vali 495
Talas 222, 224, 226-229
Talat Paşa, Mehmet 14, 18, 22, 23, 25, 36, 37, 39-42, 82-85, 89-91, 95-98, 119, 121, 124-130, 132, 136-138, 151, 152, 155, 158, 160, 168, 184, 187, 199-201, 236, 237, 274, 336, 337, 342, 357, 377, 381, 386, 387, 389-392, 397, 441, 467, 468, 473, 474, 486, 488, 498, 499, 501
Tanielyan, Boğos 114, 199, 219
Tanielyan, Nerses 193
Taşdurmaz 380, 383, 384
Taşköprü 164
Taşnak 83-85, 88, 105-108, 113, 114, 121, 139, 150, 163, 302, 303, 305n8, 374, 401, 440, 506, 507
Tatarlar (Azerbaycanlılar) 153, 197, 439, 443, 447, 448
Tavityan, Dr. 501, 506
Tehliryan, Soğomon 18, 42, 473, 474
Teodik (Teodoros Lapcinciyan) 385-387
Tertsagyan, Vahab Onnig (Arşak Vramyan) 88
Terziyan, Bayan 474
Terziyan, Hagop 114
Tevfik Paşa 486
Tiflis 40, 86, 88, 116, 117, 167, 439, 442, 443, 445, 447, 448
Timurlenk 167, 197, 361
Tiryakyan, Hayg (Hıraç) 106, 107
Todorov, Georgi 485

Tokat 31, 35, 482
Tomarza 13, 223, 228, 229, 231-235, 237, 238, 243, 246, 257,
Toros dağları 14, 18, 25, 78, 91, 237, 238, 240, 242, 244, 253, 257, 258, 268, 274, 280, 300, 301, 329, 330, 340, 364, 367, 370, 371, 374n13, 379-383, 388, 396, 400, 405, 406, 424, 425, 426, 477, 478
Totentanz, Der (Bocklin) 184
Townshend, Charles 360, 460, 486
Trabzon 41, 81, 497
Trakya 379, 387, 411, 418, 428
Transkafkasya 40, 86, 439, 442, 443, 447
Troçki, Leon 439
Troşak 106
Turyan, Başpiskopos Yeğişe 32, 40, 170, 305, 476, 506-508
Tüney/Tiuna 115, 148, 149
Türkiye 13, 14, 18-20, 22, 23, 25, 26, 31, 32, 34-42, 57, 63-69, 71, 76-78, 80, 83-86, 90, 91, 93, 95, 116, 123-125, 136, 168, 170, 197, 207, 226, 229, 251, 279, 326, 332, 340, 341, 361, 386, 386n14, 407, 411, 412, 417-421, 425n17, 428n18, 440, 442, 443, 445, 448, 461, 468, 472, 473, 479, 485, 486, 494, 495, 500, 503, 504, 506

Urfa 39, 105, 106, 141, 151, 152, 209, 287, 306, 428n18
Uşak 158, 505

Üsküp 485

Vahakn 85, 250, 254, 374
Vahan, Başkeşiş 82
Van 38-41, 67, 78, 80, 86-89, 95, 114, 123, 154, 192, 281, 287, 304, 421, 439, 442, 447, 496, 497
Vartabed, Hovhan 112, 147
Vartabedyan, Karekin 407
Vartanantz Savaşı 462
Varujan, Taniel 20, 113, 115, 145, 147, 148, 155
Vehib Paşa 443, 445, 447, 448, 464
von der Goltz Paşa, Rudiger 66, 90, 342, 353, 460
Vorontsov-Dashkov, Kont 95
Vorwärts 47, 51
Vramyan, Arşak (Onnig Tertsagyan) 88

Wangenheim, Hans Freiherr von 37, 66, 136
Werfel, Franz 287
Wiesel, Elie 15, 17, 25
Wilhelm I, Kayzer 47, 54, 55
Wilhelm II, Kayzer 55, 201, 487
Wilson, Woodrow 40, 41, 406, 500, 504
Wingate, Jane S., Winkler 227, 228

Yarbaşı 331, 337, 346, 347, 351, 380
Yarcanyan, Adom (Siamanto) 106
Yardibi 253
Yasyan (Arşavir) 501
Yaşar, Yüzbaşı 338, 339, 346, 348, 349
Yeğişe 32, 40, 170, 245, 305, 462, 476, 506-508
Yeneze (haydutlar) 310, 311
Yenice 346, 351, 353, 374, 375, 376
Yeniçeriler 494
Yerevan 40, 41, 169, 439, 443-446
Yozgat 13, 15, 18, 22, 29, 39, 126, 134, 158, 182-188, 191-194, 196, 197, 199-206, 208-210, 212-215, 221, 230, 234, 243, 245, 246- 260, 264, 267, 291, 295, 302, 314, 315, 384, 398
Ypres 485
Yunan 23, 41, 42, 86, 89, 92, 390, 418, 428, 428n19, 429, 485, 488, 489,
Yunus (Çankırı kâtibi mesulü) 124, 148, 155, 157
Yusuf İzzettin, Veliaht 160

Zangezur 153, 448
Zarifyan, Avedis 114
Zartaryan, Rupen 106, 139
Zaruk (Ermeni yetim) 309
Zeki, Salih 141, 151, 282, 333, 345, 378, 392, 468, 469, 470
Zeytun 37, 87-89, 95, 96, 251, 287, 336
Zimmermann, Arthur 66, 341
Zohrab, Krikor 20, 140, 150-152, 306, 391
Zohrapyan, Husik 424
Zormana 344
Zovik 485